

8

/28941

LAY ISTVÁN

**A VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT
HATÁSKÖRE
MAGYARORSZÁGON
1686 – 1848**

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

KÁLLAY ISTVÁN

A VÁROSI
ÖNKORMÁNYZAT
HATÁSKÖRE
MAGYARORSZÁGON
1686—1848

*A Magyar Országos
Levéltár Kiadványai III.
Hatóság-
és hivataltörténet 9.*

A kötet a bécsi és a magyar levéltárak gazdag forrásanyagára támaszkodva mutatja be a városi politikai, kommunális, gazdasági, adóügyi, kulturális, egyházi és egészségügyi igazgatást. Ismerteti a katonai, a rendészeti, a tűzvédelmi, a mezőgazdasági, a kézműipari, a kereskedelmi hatásköröket. Ennek során nemcsak a városi szervezet működését ismerhetjük meg, hanem képet kapunk a 18—19. századi városlakók mindennapi életéről is.

A munka a városi önkormányzatnak csak a hatáskörét tekinti át, a szervezet, az ügyvitel és a joggyakorlat további kötetek témája lesz. A városok közül elsősorban a szabad királyi és a bányavárosok szerepelnek, a mezővárosok csak összehasonlítható példaként fordulnak elő.

A téma megírásakor a szerző Székesfehérvárt tekintette modellnek, elsősorban e város levéltárából merített. Ezt az indokolja, hogy Székesfehérvár a török utáni időktől kezdve mintavárosként, igazgatása mintaberendezkedésként szolgált. A kötet a mai közigazgatás fejlesztésének történeti megalapozásához is hozzájárul, amennyiben a helyi-területi igazgatás problematikáját és intézménytörténetét tényszerűen tárgyalja.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A
VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT
HATÁSKÖRE
MAGYARORSZÁGON
1686—1848

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI

III.

HATÓSÁG- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

Sorozatszerkesztő: EMBER GYŐZŐ

9.

A
VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT
HATÁSKÖRE
MAGYARORSZÁGON
1686—1848

Írta

KÁLLAY ISTVÁN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1989

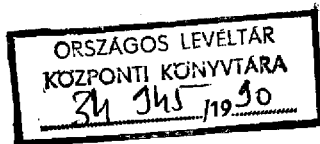
8/28 941

KÁLLAY ISTVÁN

A
VÁROSI ÖNKORMÁNYZAT
HATÁSKÖRE
MAGYARORSZÁGON
1686—1848

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1989

ISBN 963 05 5247 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

© Kállay István, 1989

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

BEVEZETÉS

A XVIII—XIX. századi városi önkormányzat mint alsófokú közigazgatási szerv igen széles hatáskörrel bírt, hiszen a város területén ellátta a szakigazgatás feladatait is. Maga a szakigazgatás modern kifejezés, a feudális viszonyok között nem használták. Ezért helyesebb a *szakirányú működésről* beszélni, amit a levéltári forrásokban foglalt tárgyak szerinti azonos ügyek csoportosításával lehet rekonstruálni. Ez a tárgy szerinti tagolódás ugyanis az egykorú intézményi struktúrában nem mindig jelentkezik.

A városi önkormányzat hatáskörét és működését nyolc ágazatra bontva vizsgálom: politikai (katonai, rendészeti és tűzvédelmi), kommunális, gazdasági (mezőgazdasági), kézműipari és kereskedelmi), adóügyi, kulturális, egyházi és egészségügyi igazgatásról szólok. A nyolcadik a postaügyi, amely nem tartozott ugyan a városi önkormányzat hatáskörébe, de számos feladatot látott el vele kapcsolatban.

Politikai igazgatás címszó alatt foglalom össze a közigazgatás szempontjából legfontosabb három ágazatot. Ezek közül az első helyre a katonai igazgatás került, hiszen a katonai ügyek, a beszállásolás, a kaszárnya-, kórház-, nevelőházépítés és -fenntartás, az újoncállítás, a szökött katonák keresése, az elesettek hozzátartozóinak az értesítése, a katonai élelmezés biztosítása, a raktárak, a városi „hadiipar” és egyéb szolgáltatások az állam érdeklődésének az előterében állottak. A város mint morális személy részt vett a nemesi felkelésben, illetve polgárőrséget tartott fenn.

A közrend fenntartása a városi önkormányzat feladata volt. A magisztrátus intézte a cselédügyet, az útileveleket, az iparos legények vándorlását, ellenőrizte az idegeneket, üldözte a csavargókat és próbálta megoldani a koldusügyet. A tanács adta közre a körözéseket, a felsőbb hatóságok hirdetményeit; őrizte a talált tárgyakat. Ügyelt, hogy a városlakók ne üzzenek tiltott játékokat, hogy jámbor életet éljenek, jó súlyokat és mértékeket használjanak. Új feladatként jelentkezett a közlekedés szabályozása, az anyakönyvi ügy és a névváltoztatás. A tanács kísérte figyelemmel a városban forgalomban levő pénzeket, hajtotta végre a francia háborúk óta gyakori devalvációkat. Feladata volt a mezőrendészet. Főbenjáró ügyekhez viszont csak ritkán jutott. A rendészethez kapcsolódott a tűzvédelem és a természeti katasztrófák elleni védekezés.

A kommunális ügyek között első helyen állott a katonai és városi épületek, illetve utak, hidak, kutak, árkok, csatornák fenntartása. A korszakban egyre inkább

jelentkezett a köztisztaság, az építésrendészet, majd a XIX. század elején a közvilágítás és megjelent a Szépitő Bizottság.

A gazdasági igazgatáson belül a városokban is a mezőgazdaság dominált. A tanács beleszólt a szántóföldi munkákba, a gabonatermelésbe, a vetésforgók alkalmazásába, gondot fordított a fásításra és a nád kitermelésére. Fontos feladat volt a szőlőtermelés szervezése és a szüret idejének meghatározása. A legtöbb város saját majort tartott fenn. Az állattenyésztés elsősorban a legelő szempontjából foglalkoztatta. De jelentkezett már az állategészségügy, a vízrendezés és a lecsapolás is.

A kézműipar elsősorban a céhügyeket, az árszabályozást, a különböző tilalmakat, a kontárok ellenőrzését, a mesterjog megadásával kapcsolatos vitákat, az inasok és legények ügyeit jelentette. Kis számban előfordulnak manufaktúrák, majd gyárak alapításával kapcsolatos ügyek is. A kereskedelmi ügyek a kereskedő társaságokkal, szerb, görög, török stb. kereskedőkkel való foglalkozást hozták magukkal. Külön gondot fordítottak városaink a só, a puszkapor és a dohány árusítására. Mária Terézia korától kezdve megjelenik a lottóterjesztés is.

Az állami és városi adó összeírását, kivetését, az adókulcs megállapítását, a mentesség és kedvezmények adását, illetve az adók behajtását a városi önkormányzat végezte. Ez az adószedő és kisegítőinek a dolga volt: külön adópénztárt tartottak fenn, amiről számadást vezettek. A XVIII. század végétől jelent meg a számvevőség, amely helyben vizsgálta a városi számadásokat. A XIX. század elejétől kezdve költségvetéssel is találkozunk. A legtöbb város bérelte a tizedet és mint városi adót vetette ki, illetve szedte be.

A városi önkormányzat igen kiterjedt kulturális tevékenységet folytatott. Ide tartozott az iskolák fenntartása és ellenőrzése (iskolai biztosok, felügyelők útján), városi zenészek és énekesek alkalmazása. A XVIII. században a városokban megjelenő mutatványosoknak, komédiásoknak engedély adása, az iskolai és a műkedvelő színjátszás felügyelete. Nyilvános tánchoz, különösen álorcás bálkhoz, tanácsi engedély kellett. A kulturális ügyekhez tartozott a könyvkötés, -terjesztés és cenzúra. A városokban különböző egyletek működtek. A magisztrátus mint a kultúra mecénása is szerepelt.

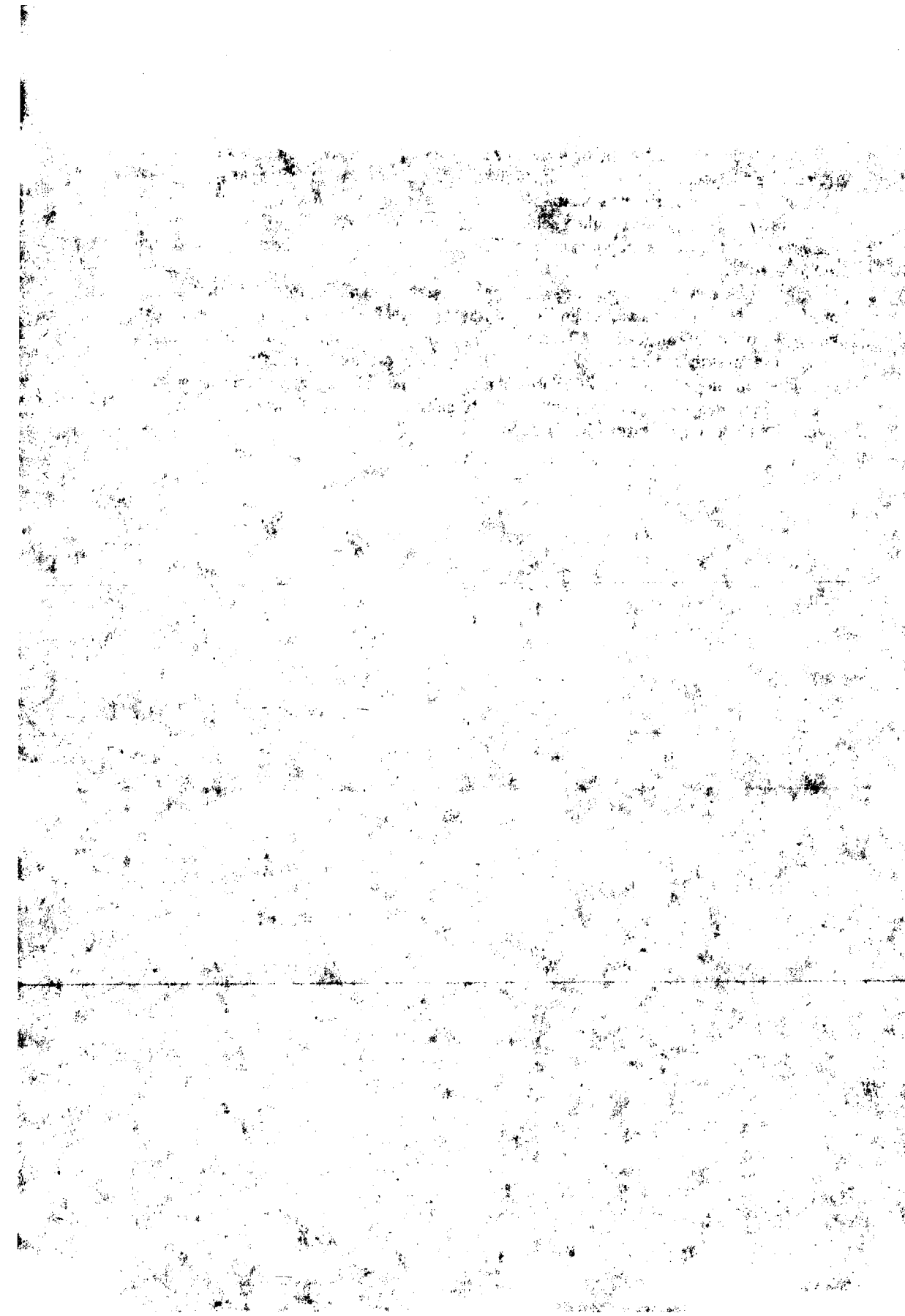
A XVIII—XIX. századi városok életében nagy szerepet játszott, így működésükben is nagy hangsúllyal szerepel az egyházi ügykör. A magisztrátus igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni az egyházi felsőbbsséggel. Fontos feladat volt a kegyúri jog gyakorlása, amely a plébánosállítást, javadalmazást, az egyházi épületek fenntartását jelentette. Különbözőképpen foglalkozott a tanács az egyes szerzetesrendekkel. A magisztrátus, vallási összetételének megfelelően, támogatta az egyéb vallásokat is. A jótékonyág szervezése, a szegényügy a város és az egyház közös feladata volt. A XIX. században került előtérbe az anyakönyv. Az egyházak saját pánztárakat tartottak fenn, ezeket tanácsi biztosok ellenőrizték.

A tárgyalt korszakban jelent meg nagyobb súllyal az egészségügy. A város alkalmazott orvosokat, seborvosokat, bábákat, felügyelt a patikákra, létesített kórházakat, szegényházakat. Járványok esetén mindez különösen nehéz feladatot jelentett.

Jelen munka a városi önkormányzatnak csak a hatáskörét tekinti át. Szervezetéről, ügyviteléről, alkalmazottairól külön kötetben lesz szó. Földrajzilag csak a szűkebb értelemben vett Magyarország, az anyaország városaival foglalkozik; nem terjed ki Erdélyre, a horvát-szlavón-dalmát királyságra és a határőrvidékekre. A városok közül elsősorban a szabad királyi és a bányavárosok szerepelnek, a mezővárosok csak összehasonlító példaként fordulnak elő. Az 1686—1848 közötti időhatárral a tizkötetes magyar történet korszakbeosztásához igyekeztem igazodni.

Mindennek az áttekintésénél Székesfehérvár szabad királyi várost tekintettem modellnek, elsősorban a városi levéltár adataira támaszkodtam. De ha tudjuk azt, hogy a török utáni időktől kezdve *Székesfehérvár egyfajta mintavárosként*, igazgatása mintaberendezésként szolgált, ezt indokoltnak tekinthetjük. A téma csak látszólag látszik réginek, közelebbről megnézve a mai közigazgatás fejlesztésének történeti megalapozásához, helyi-területi igazgatási problematikájához kíván intézménytörténeti tényszerű hozzájárulást adni.

1. POLITIKAI IGAZGATÁS

KATONAI ÜGYEK

A városlakók ősi és természetes kötelessége volt a város védelme. A városi statútumok is előírták, hogy „minden házzal bíró személyesen köteles védeni a várost”. Ha a toronyban megszólalt a lármadob, minden lakosnak fegyveresen kellett a megadott helyen megjelennie, mert különben polgárjogát, lakhatási jogát és javait is elveszthette. Ha valaki háború idején a bíró tudta nélkül elhagyta a várost, minden javát elkobozták, mert megszegte azt a kötelességét, hogy „saját vére ontásával is emberül szolgáljon a városnak”. Éppen ezért a „lovagi játékokat” (lövés, vívás, birkózás, ugrás, futás stb.) sohasem tiltották, a minden más játékot rossz szemmel néző, esetleg betiltó magisztrátusok. A puskákat és ágyúkat békeidőben is rendszeresen tisztogatták. A városlakók kezén levő fegyvereket évente mustrálták, ha valaki nem teljes és jó felszereléssel és lőszerrel jelent meg, polgárjogát is elveszthette. A kapuknál vagy a falakon való őrállást nemcsak háborús időben követelték meg. Lehetséges volt azonban, hogy ha valaki (pl. a kereskedés miatt) személyesen nem tudta ezt teljesíteni, mást — kivéve fiatal gyerekeket — állítson maga helyett.¹

Székesfehérvár lakói először 1703-ban szembesültek ezzel a nehéz feladattal, amikor a 200 főnyi császári katonaság elhagyta a várost, a kapuk kulcsát a tanácsnak adva át. Az őrséget a város szervezte meg, a kaput pirkadattól alkonyatig nyitva tartották, nyitáskor-csukáskor egy-egy tanácsos volt jelen. Az őrség a 24 órás szolgálat után a Parádé téren sorakozott fel. Annak eldöntésére, hogy hogyan viselkedjenek a közelgő kurucokkal szemben, „congressust” hívtak össze. A városlakóknak ez a gyűlése az 1703—1711-es években többször is összejött.²

Az elszenvedett károk miatt Heister tábornok 1705-ben visszaküldte Komáromból a város által befizetett 300 Ft-ot. A tanács 1713-ban adóelengedést kért a „magyar háború” (Hungarischer Krieg) alatt elszenvedett károkért. Ez 262 lovat, 75 felszerelt kocsit, 669 ökröt, 1792 tehenet, 1027 borjút, 5848 birkát, 2443 bárányt, 6006 mérő gabonát, 2486 mérő árpát, zabot, kölest, 3302 vödör bort, 1562 kocsi szénát és a földeken felégetett mintegy 10 000 mérő gabonát, 436 leégett házat, a

¹ Corp. stat. II/2. Kassa 1692.; IV/2. 68. Körmöcbánya 1537—40.; 216. Trencsén 1591.; 301. Trencsén 1619.; 421. Modor 1644.; 453. Pozsony 1654.; Modor 1664.; V/2. 85. Sopron 1601.; 210. Kőszeg 1649.; 579. Pécs 1780.

² Prot. sess. 1703. máj.; A congressusról bővebben lásd: Kállay 1977. 21.

lerombolt háromjratú városi malmot és téglaegető kemencét, valamint 50 000 napszámot jelentett, amit a polgárság őrségben, előfogatban, kézműben teljesített. A kár összegét 191 186 Ft-ban jelentette a város.³

A városban állomásozó helyőrség nemcsak biztonságot jelentett a városlakóknak, hanem azt is, hogy nem kellett maguknak falaik őrzésére szolgálatot teljesíteniük. Így érthető, hogy 1724-ben, amikor bizalmas hír érkezett a helyőrség megszűnéséről, a város két küldöttet menesztett az uralkodóhoz azzal a kéréssel, „hogy nem megszüntetni, de inkább erősíteni kell a helyőrségeket”. A kérés nem maradt eredménytelen, a kivonulás csak átmeneti volt.⁴

1727-ben az új katonai parancsnok felhívta a tanácsot, hogy gondoskodjon az őrsobáról. A város ekkor a nádorhoz fordult, hogy a katonaság ne hagyja el a várost. A válasz az volt, hogy amíg az új helyőrség meg nem érkezik, a polgároknak kell az őrséget ellátniuk. A tanács ezért 1733-ban polgári őrséget szervezett: a két kapunál hat-hat főt, a főőrségen két éjjeli őrt, akik az órákat is kiáltották.⁵

1743-ban a katonai parancsnok a városban „a katonai fegyelem fenntartására” éjjeli őrzőjáratokat állított fel, amelyeket egyes polgárok szitkokkal halmoztak el és követ dobáltak. A tanács ezért megbüntette őket. A következő évben újból Bécsben járt küldöttség azzal a megnyugtató hírrel tért haza, hogy a helyőrség kivonásától nem kell tartani. A város inkább vállalta a katonai terheket.⁶

1775-ben a város megkereste báró Krasky katonai parancsnokot, hogy a kapukat korábban nyissák ki, mert az emberek későn érnek a munkájukhoz. Az 1779-ben érkezett uralkodói leirat szerint a nehéz hadihelyzet miatt nem tudta a katonaság a kapukat őrizni. A tanács ekkor három kapitányt jelölt ki, akik 100 alkalmas embert szedtek össze. Az őrségnek minden polgár 4 kr-t (ehhez szüretkor még egy kenyert) fizetett. Az őrzőjáratoknak a katonai raktárak biztonságára is kellett vigyázniuk. A török háború során kárt szenvedettek részére a városban pénzt gyűjtöttek, amit a budai fizetőhivatalban fizettek be.⁷

1801-ben a fertálymesterek panaszt tettek, mert a polgárok és plebejusok vonakodtak éjjeli őrségbe menni. A polgárokat 6 Ft-ra, a plebejusokat 32 botra ítélték. 1805 novemberében az itt állomásozó zászlóalj elhagyta a várost, az őrséget a polgároknak és lakosoknak kellett átvenniük. „Erre kötelezi őket az esküjük is” — mondta a kivonuló katonai parancsnok. A városi kapitány a polgárokból szervezett őrzőjáratokat.⁸

1805. november 18-án a püspök udvari praefectusa arról értesítette a tanácsot, hogy a franciák Pozsonnyal szemben, a Duna-parton gyülekeznek. A tanács úgy határozott, hogy maga gondoskodik a város biztonságáról, a fertálymesterek

³ Prot. sess. 1705. ápr. 4.; OL E 210. Misc. 38. tétel. No 1. 1703—1711.; OL A 10. Kanc. Insinuata cam. aul. 1713. No 29.

⁴ Prot. sess. 1724. márc. 10.

⁵ Prot. sess. 1727. ápr. 28.; 1733. dec. 1.; dec. 17.

⁶ Corr. buch. 1743. nov. 15.; Prot. sess. 1744. febr. 28.; 1768. jan. 4.

⁷ Prot. sess. 1775. jún. 6.; 1779. febr. 8.; 1788. jún. 2. No 862.; 1792. nov. 30. No 1569.

⁸ Prot. sess. 1801. nov. 23. No 1549.; 1805. nov. 12. No 1598.

segítségével minden negyed 12 embert (vulgo Patrul) állított ki, ezekből öt csapatot (cohors) szerveztek. Hogy mi a további teendő, azt Marich Tamás alispántól akarták megtudni: ő azt javasolta, hogy a szervezést tartsák függőben, amíg a budai vagy pozsonyi katonai raktárból nem tudnak fegyvereket szerezni. Ez a válasz nem elégitette ki a magisztrátust; ezért egy tanácsost küldtek a nádorhoz Győrbe. Az események azonban intézkedést követeltek: a tanács nem tudott mást tenni, mint ami különben is szokása volt: a biztonság fenntartására két tanácsosból, a jegyzőből, egy írnokból és négy választott polgárból egy bizottságot állított össze. Ez többször is ülésezett, volt olyan ülése, amelyen 57 napirendi ponttal foglalkoztak. Ilyen tárgy volt a franciák közeledte majd távozása, a császári csapatok mozgása, azok ellátása, a tábori sütökemencék felállítása, a fertálmesterek mellé kiségitők állítása. A katonai egységek mozgására vonatkozó híreket beiktatták. A nádor — a tanács többszöri kérdésére válaszolva — intette a várost, hogy „maradjanak csendesesen, ne engedjék a hamis hírek terjedését és álljanak készen a felkelésre”.⁹

1809-ben újból háborús veszély fenyegette a várost. Májusban kérelem fordult Komárom és Győr városhoz: értesítse őket, ha az ellenség a város felé közeledne. 1809. május 23-án érkezett meg a nádori kancellária 1184. számú leirata, amely szerint az ellenség Bécsset már elfoglalta. Ezért az útleveleket szigorúbban kellett ellenőrizni, az ellenség kiáltványait össze kellett gyűjteni, a rendelkezéseket gyorsan és serényen végre kellett hajtani. Arra az esetre, ha az ellenség a városhoz közeledne, a nádor elrendelte, hogy az összes királyi (katonai és kamarai) tiszteket értesítsék és segítsék őket, hogy a kincstári pénzeket biztonságos helyre szállítsák. A korábbi tapasztalatok alapján a nádor megtiltotta, hogy küldöttséget menesszenek hozzá. 1809. június 15-én ennek az utasításnak megfelelően a tanács értesítette az élmezési praefectust az ellenség közeledéséről. Komárom város pénztárait, közpénzeit „testvéreleg” Székesfehérvárra menekítették.¹⁰

Ugyanekkor a tanács határozatot hozott arra az esetre, ha az ellenség betörne a városba. Eszerint a mészárosok és a pékek gondoskodjanak a hús- és kenyér-ellátásról. A polgárok ne tömörüljenek az utcán, mert ezzel az ellenség túlkapasait segítik elő. Ne járjanak botokkal, fegyverekkel; ezeket a városházán helyezték el. Egyúttal kijelöltek egy bizottságot a (ellenséges) katonaság ellátására. Egy tanácsost Somogy megyébe küldtek, hogy az „ellenségről tudósítást adjon”.¹¹

A francia invázió által okozott károk pótlására Pozsony (2 491 257 Ft) 100 000 Ft-ot kapott a bécsi kamarától. Győr részére országos gyűjtést szerveztek. Székesfehérvár 1810-ben 1000 Ft-ot adott a városi pénztárból. A lakosság 429 Ft-ot adott össze.¹²

⁹ Prot. sess. 1805. nov. 18. No 1629.; nov. 19. No 1631—1632.; nov. 30. No 1693.; dec. 1. No 1700.; dec. 13. No 1731.; A fertálmesterekről bővebben lásd: Csizmadia 1983. 45.

¹⁰ Prot. sess. 1809. máj. 19. No 732.; máj. 23. No 735.; máj. 26. No 763.; jún. 15. No 846.

¹¹ Prot. sess. 1809. jún. 15.; jún. 26. No 866.

¹² HKA Camerale Ungarn. 574. Fasc. 26. 1809. dec. No 85.; Prot. sess. 1810. ápr. 16. No 645.; máj. 20. No 859.; 1811. febr. 11. No 246.; 1814. jan. 21. No 99.

Az 1830-as években — a tanács kérésére — még mindig katonai őrzérek járják a város utcáit, „mivel számos éjjeli betörés és erőszakos lopás miatt a lakosok személyes és vagyoni biztonsága igen megcsorbult”. A katonák az őrzérekért a várostól jutalmat kaptak. A katonai őrzérekéről még 1846-ban is olvashatunk.¹³

Beszállásolás

A beszállásolás terhét a város lakói csaknem a török utáni korszak első percétől viselték. 1693-ban a fehérvári bíró és szenátorok — „mindennapi nyomorúságukban” — a budai kamarai adminisztrációhoz fordultak, „mivel a katonaságtól sok jogtalanságot szenvednek, akik a szálláson kívül fát, világítást, sőt és mindenféle konyhai edényt kicsikarnak tőlük”. A beadványra Hochburg János Miklós élelmezési tiszt azt felelte, hogy „csak szállást, fát és világítást tartoznak adni”. A Rákóczi szabadságharc, illetve 1715 után megszorodtak a városok beszállásolási ügyei.¹⁴

A városok — a viták megelőzésére — megpróbálták a kötelezettség nagyságát pontosan meghatározni. Kőszegen pl. egy polgár vagy lakos csak egy katona tartására és ellátására volt kötelezve. Ennek ellenére állandó volt a nézeteltérés egyrészt a katonaság és tanács, másrészt a lakosok között. 1732-ben pl. Székesfehérvár két tanácsosból álló deputatiót állított össze, a báró Sternthal százados, katonai parancsnokkal felmerült vita rendezésére. A tanács különösen akkor tiltakozott, ha a hadbiztosság tudta nélkül vonultak be katonák a városba, mint pl. 1745-ben, amikor egyszerre három zászlóalj tette ezt.¹⁵

A terhek viselését a magisztrátus mindenképpen biztosítani akarta. Ennek érdekében házépítési engedélyt is csak azzal a feltétellel adtak, ha az építkező az új ház után a porciót és a beszállásolást viselte. 1753-ban minden polgár, akinél katonák voltak beszállásolva, havonta 30 kr porcióelengedést kapott. A városban éjszakázó, átvonuló ezredek szállás- és ellátási költségeit a kincstár nyugta ellenében megtérítette. Az éjjeli szállásért járó pénzt Schlafkreuzer-nek nevezték.¹⁶

1788-ban a tanács, a főispán rendeletére, a következőket jelentette: igazi beszállásolás csak a külvárosokban van, amit a bíró és a polgármester egyaránt ellenőriz. Ettől csak akkor térnek el, ha a városon nagyobb számú katonaság vonul át, ilyenkor még a kerti házakat is igénybe veszik. A beszállásolás utcáról utcára haladva történik. A belvárosi házak azért mentesek a kaszárnya elkészülte óta, mert 1688—1769 között ők viselték a szállás terhét.¹⁷

A beszállásolás rendszerét 1790-ben szabályozta a helytartótanács. Megszűnt a deperdita-fond számlájára kifizetett összeg, és visszaállították a korábbi provisiót

¹³ Prot. sess. 1834. okt. 24. No 2094.; 1835. júl. 20. No 1452.; 1846. nov. 16. No 4076.

¹⁴ Eckhart 1946. 210.; OL E 281. Berichte und Schreiben. 13. Székesfehérvár 1693. jan. 6.

¹⁵ Corp. stat. V/2. 449. Kőszeg. 1729.; Prot. sess. 1732. dec. 19.; 1745. máj. 21.

¹⁶ Prot. sess. 1742. febr. 26.; 1753. júl. 10.; 1786. jún. 23. No 910.; 1788. febr. 22. No 276.

¹⁷ Prot. sess. 1788. máj. 5. No 708.

az átvonuló és a szállásban levő katonák után. Az éjjeli szálláspénz is megszűnt az ún. Concurrrenz-fonddal együtt, amelyből a tiszti és más katonai személyek szállását fizették. Az 1780. évi rendszer állt vissza; a beszállásolás költségeit a házipénztárból kellett fizetni. Ha nem kincstári, hanem magánháiban történt az elszállásolás, annak bérét a kincstár térítette meg. Székesfehérvár város állásfoglalása szerint a szabad királyi városok a katonai szállást természetben (in natura) nyújtják, készpénzben nem lehet kifizettetni.¹⁸

1801-ben a Schlafkreuzer még mindig szokásos volt a városban. 1834-ben közpanaszként jegyezték fel, hogy „a népet katonasággal terhelik, de nem kapja meg az utána járó hálókrajcárt”. A tanács a „zúgolódás” miatt feliratot küldött a helytartótanácsához.¹⁹

A beszállásolás mellé egyéb *szolgáltatás* — tartás, fűtés, világítás — is járt. 1705-ben, mivel a tanács a katonaság által készpénzben követelt szolgáltatást nem fizette meg, a parancsnok 13 katonát küldött szállásra, ellátásra a bíró házába. A szolgáltatásokról a város havonta ún. servis-számadásokat vezetett. A szolgáltatások egy részét készpénzben vetették ki a polgároknak: 1727-ben pl. fejenként 4 Ft-ot. Az összeget a városi pénztárba vették be. 1733-ban fejenként 50 d volt a megváltás.²⁰

1724-ben a helyőrségi őrszoba fűtésére a város 207 öl fát, világításra 405 font gyertyát adott. A következő évben a kamarás 597 Ft-ot jegyzett be a rendkívüli kiadások közé „tűzifa a katonaságnak” címen. A város rendszerint a téli hónapok elmúltával assignatiót kért a katonaságtól a teljesített szolgáltatásokról. A téli sőt és gyertyát egyes években (pl. 1737-ben) a kincstár fizette, de a fát akkor is a város adta.²¹

A tisztek szállásáról külön gondoskodott a város. 1728-ban az egyik ilyen szállás a palotavárosban volt. A kamarai háiban a katonai parancsnok lakott. 1733-ban egy százados, akinek a város nem tudott szállást adni, 50 mérő zabot kapott helyette, „mivel jól vezeti a katonaságot”. Van példa arra is, hogy a tiszti szállásért a ház tulajdonosa adóelengedést kapott (pl. 1736-ban másfél évre 11 Ft 36 d-t). A tisztek ingyen beszállásolása ellen a város Bécsben tiltakozott.²²

1755-ben a tanács úgy döntött, hogy bérbe veszi a Vicenti Jakab-házat (Fontház), ahol legalább három tiszti szállást és a városi bormérést lehet elhelyezni. 1762-ben Kleinfeld főtorzsórmester, „hűséges szolgálata jutalmául”, megkapta a Hauptmann-Gassei szállást. A következő évtől a város házat bérelt a tisztek

¹⁸ Prot. sess. 1790. ápr. 16. No 411.; 1794. júl. 7. No 885.

¹⁹ Prot. sess. 1801. júl. 17. No 936.; 1834. jan 31. No 207.

²⁰ Prot. sess. 1705. jan. 10.; 1723. júl. 13.; 1727. jún. 17.; 1728. jún. 18.; 1733. szept. 18.; okt. 20.; Kállay 1973/A. 20.

²¹ Corr. buch. 1724. szept. 4.; 1735. júl. 30. Kamarási számadás 1725.; Prot. sess. 1737. febr. 25.

²² Prot. sess. 1728. okt. 22.; 1730. dec. 9.; 1732. márc. 24.; 1733. dec. 11.; 1736. szept. 7.; Corr. buch. 1737. júl. 30.; Kállay 1973/A. 63.

szállása céljára. A városi pénztár minden kapitányi szállásért 60, hadnagyi-zászlósiért 30 Ft-ot fizetett. 1782-ben a városban négy tisztí szállás volt.²³

1791-ben az Esterházy Antal ezred alezredese kért szállást a várostól. A városi kapitány szerint „a városi házban nem tud adni neki, hacsak a kancelláriát és az alacsonyabb beosztású tisztviselők szobáját el nem foglalja”. Ezt azonban a tanács nem engedte: szállást béreltek az alezredesnek. A tisztí szállásokat éppen ezért még akkor sem adták oda civileknek, ha éppen üresek voltak.²⁴

A francia háborúk hozták magukkal, hogy a városi fürdők tulajdonosai, bérlői és azok a hatóságok, amelyeknek területén fürdők vagy meleg vizek voltak, az odaérkező tiszteteket, különösen a sebesülteket, gratis látták vendégül.²⁵

Az 1808-as háborús évben a tisztí szállásköltség a városnak 1452 Ft 30 kr kiadást jelentett. Ennek része volt a tisztí szállás berendezési tárgyainak a felújítása is. 1801-ben pl. hat börszékert és egy ún. kanapét vettek a Font-házbeli szállásra. A berendezési tárgyakat, amikor a tiszték éppen elköltöztek, a Puszkapor-toronyban tartották. 1816-ban, „mivel most már nincs számos katonajárás”, a tisztí szállások egy részét a tanács lemondta.²⁶

A városban elszállásolt katonaság létszáma változó volt, elsősorban a szükséglet határozta meg: 1733-ban egy huszárezred, 1764-ben 600 fő (zászlóaljanként 14-15 asszonnyal), 1785-ben négy zászlóalj, 1801-ben hat század, 1812-ben 800 fő.²⁷

A város nemcsak a tiszték, hanem a legénység részére is bérelt házakat. 1788-ban a magisztrátus a megyéhez fordult, mivel a háború miatt a szállások üresen álltak, ami felesleges kiadást jelentett. 1812-ben, „mivel most nincs olyan sok katonaság a városban, hogy kvártélyokra lenne szükség, ezért azt kibérelni nem kelletik”.²⁸

Már fentebb láttuk, hogy a beszállásolás kérdésében ellentét volt az egyes városrészek, elsősorban a Belváros, valamint a Budai- és Palotai-külváros között. 1786-ban a külvárosi polgárok beadványban kérték a tanácsot: a katonaságot ne csak hozzájuk, hanem a belvárosiakhoz is szállásolják be. A belvárosiak viszont kérték, hogy a külvárosiak álljanak el a követelésüktől, mivel 1687 óta a Belváros viselte ezt a terhet. A vita vége az lett, hogy a tanács határozatban rögzítette a beszállásolást. Eszerint „a Belváros 80 évig viselte e terhet, ami a polgároknak évi 30 Ft-jukba került. A külvárosiak egyébként is több beneficiumot és előnyt élveznek. A belvárosiakat terheli a polgári alkalmazottak szállása is”.²⁹

²³ Prot. sess. 1755. febr. 21.; Corr. buch 1762. jún. 5.; 1763. ápr. 30.; 1777. szept. 20.; 1782. nov. 8.

²⁴ Prot. sess. 1791. dec. 19. No 1358.; 1795. nov. 13. No 1331.

²⁵ Prot. sess. 1800. nov. 4. No 1281.

²⁶ Prot. sess. 1801. júl. 13. No 931.; 1806. dec. 2. No 1837.; 1808. máj. 2. No 541.; 1810. jan. 27. No 143.; 1816. dec. 10. No 2024.

²⁷ Prot. sess. 1733. nov. 17.; 1801. ápr. 7. No 439.; ápr. 17. No 502.; máj. 8. No 601.; 1812. júl. 31. No 980.

²⁸ Prot. sess. 1775. nov. 10. 1786. nov. 6. No 324.; 1788. aug. 15. No 1238.; 1789. nov. 6. No 1469.; 1790. jún. 28. No 672.; 1812. jún. 13. No 877.

²⁹ Prot. sess. 1786. nov. 17. No 348.; dec. 18. No 487.; 1787. febr. 5. No 104.; 1788. okt. 4. No 1451.

Ez azonban nem hozott megnyugvást: 1801-ben a külvárosi polgárok újabb panaszt adtak be. Kérték, hogy kényszerítsék beszállásolásra a belvárosi polgárokat és a külvárosi, házuk után adózó házas gazdákat. 1815-ben a helytartótanács is állást foglalt a kérdésben: a katonatartás nemcsak azokat a városrészeket terheli, ahol korábban vár állott.³⁰

A városi sorompón kívüli lakosokhoz, akiknek se szántóföldjük, se polgári jogaik nem voltak, a város csak a legvégső esetben helyezett katonákat.³¹

Mentességet a beszállásolás alól csak igen ritkán adtak. Egyes városokban a bírót és a tanácsosokat felmentették, míg a főrendek és a nemesség házait nem. Ez természetesen állandó viták forrása lett. 1737-ben pl. Vicenti Ádám tett panaszt, amiért rezidenciális házába katonákat szállásoltak. Ha azonban „a külső személyek” nem laktak a városban, katonákat sem szállásoltak be a házaikba. Mentességet lehetett nyerni akkor is, ha valaki pl. a városi hajdúnak adott szállást.³²

Az 1789. évi „magasabb rendelkezés” szerint a tanácsosok (köztük a jegyző is) mentesek voltak a beszállásolás alól. A választott község 1796. évi kérelme a királyi biztoshoz, hogy az egész város mentes legyen a teher alól, nem talált meghallgatásra.³³

1801-ben a Lövőház utca lakosai kérték a mentességet, de „a tanács ezt nem teheti meg”. Az öregség viszont lehetett indok a felmentésre. 1810-ben Beke Mihály személyesen kérte erre hivatkozva a tanácstól a mentesítést. Egyúttal a szegényház javára 300, pokrócok vásárlására 100 Ft adományt tett. Ez nem maradt hatás nélkül: kérését teljesítették.³⁴

A megyei katonák azonban nem kaptak felmentést, „mivel a katonatartás polgári közteher, attól senkit feloldani nem lehet”. 1835-ben utasították a szállásmestert, hogy „sor szerint, kivétel nélkül mindenhová szállásolja be a katonákat”. Kivételt csak a városi és a vármegyei tisztviselők és — az eddigi szokás szerint, amíg más határozat nem születik — a választó polgárok (a választott község tagjai) házai képeztek. Az uralkodó 1846. évi nyilatkozata szerint „emberemlékezetet felülmúló idő óta, a nemesekhez katonaságot szállásoltak, ezt ezután is megtartják”.³⁵

A beszállásolás körüli teendőket a *szállásmester* (Quartiermeister) végezte. Feladata igen sokrétű és nehéz volt. Részhajlás nélkül kellett a terheket lehetőleg

³⁰ Prot. sess. 1801. máj. 5. No 591.; 1815. nov. 27. No 1780.

³¹ Prot. sess. 1822. jún. 21. No 992.; 1833. márc. 15. No 510.

³² Corp. stat. II/2. 353. Kassa 1707.; IV/2. 723. Szentgyörgy 1740.; V/2. 400. Szombathely 1715.; OL E 210. Misc. 38. tétel. No 6. 1737.; Prot. sess. 1754. márc. 29.; Nagyszombat város azoknak a nemeseknek a házaiba, akik nem fizettek megváltást, katonákat szállásolt be. (Corp. stat. IV/2. 582. Nagyszombat 1694.)

³³ Prot. sess. 1789. dec. 11. No 1698.; 1796. máj. 4. No 644.; A választott községről bővebben lásd: Nagy István 1959.; Kállay 1979/B. 114—116.

³⁴ Prot. sess. 1801. nov. 13. No 1480.; 1810. nov. 23. No 1727.

³⁵ Prot. sess. 1819. máj. 28. No 850.; 1835. márc. 21. No 566.; 1846. ápr. 6. No 1355.

egyenlően felosztania. A tanács alkalmazta vagy rendelte ki az írkokok közül. Időnként katonai raktáros is volt. 1807-ben kérte a szállásmester, hogy — a feladatok megnövekedése miatt — adjanak mellé egy kiségitőt, „mert még éjjel is zavarják, úgy hogy cselédjeit és gyermekeit kell segítségül hívnia”. A tanácsnak azonban nem állt módjában új állást létesíteni, viszont a Font-házban adott neki szállást.³⁶

A szállásmester a beszállásolt katonákról a házak szerint hiteles könyvet vezetett, amelyet időnként a tanácsnak mutatott be. 1848-ban került sor arra, hogy Várady József szállásmester feladatát a városi hadnagy, a főkapitány és a negyedmesterek között felosszák. Az első felügyelt a laktanya-szerekre, „mintha szállásmester lenne”. A főkapitányi hivatal kezelte a beszállásolandó katonák főkönyvét és határozta meg a beszállásolás sorát és rendjét. A negyedmesterek eszközölték személyenként a teher felosztását. Ezt pontosan jelentették a főkapitányi hivatalnak, ahol a főkönyvbe bejegyezték.³⁷

A Székesfehérvárott 1704—1785 között állomásozó alakulatok jegyzékét más helyütt közöltem; erre itt nem térek ki. Tudjuk, hogy 1806-ban nyolc század volt a városban elhelyezve: négy század a Duka ezredből, egy-egy század a Hilburg-Aufenberg, Esterházy és Benyovszky ezredből. 1815-ben olasz könnyűlovasság állomásozott, „ezek azonban a nép nyelvét nem értik, és így a házigazdákkal való egyenetlenségre sok a lehetőség”. A helytartótanács — a magisztrátus kérésére válaszolva — közölte, hogy nem tudja a mintegy 400 olaszt más helységben elhelyezni. 1848 áprilisáig a 48. számú Ernő főherceg magyar gyalog-sorezred állomásozott a városban, amelyet ekkor Vas megyébe vezényeltek át. Helyükre a gróf Gyulai gyalogezred 3. zászlóalja került Pestről.³⁸

Nem kevesebb gondot okoztak a tanácsnak az *átvonuló* alakulatok. A magisztrátus ugyan kérte a kerületi biztost, hogy „mivel a városba katonaságot szállásolnak, az átvonuló katonasággal ne terheljék az adózókat”, de ez — természetesen — pusztába kiáltott szó maradt. Különösen a francia háborúk idején nőtt meg ez a teher. Az egyik városi írkok éppen arra hivatkozva kért fizeteskiegészítést, hogy „az átvonuló katonaság rekvirálásai igen megnövelték a munkáját”. Hell György városi kapitány 1806-ban a kamarási pénztárból külön juttatást kapott, amiért a „gyakran átvonuló katonaság elszállásolásában a szállásmesternek segítője volt”.³⁹

1787-ben pl. egy század ulánus, 1813-ban két illír határőr ezred és két gyalogezred vonult át a városon. Kenyérrel, abrakkal kellett őket ellátni.⁴⁰

³⁶ Corp. stat. II/2. 340. Kassa 1704.; 336. Kassa 1703.; Prot. sess. 1788. aug. No 1200.; 1807. No 817.

³⁷ Prot. sess. 1820. aug. 18. No 1413.; 1848. júl. 25. No 2742.

A szállásmesterről bővebben: Kállay 1972/AB. 124.

³⁸ Prot. sess. 1806. jan. 9. No 49.; 1815. jan. 16. No 46.; ápr. 23. No 721.; 1848. ápr. 19. No 1281.; ápr. 21. No 1300.; Kállay 1973/A. 62.; 1786-ban a Mecklenburg lovasezred volt a városban. (Prot. sess. 1786. okt. 13. No 233.; okt. 20. No 251.; 1787. júl. 9. No 699.)

³⁹ Prot. sess. 1797. márc. 29. No 425.; 1801. jan. 3. No 6.; aug. 7. No 1041.

⁴⁰ Prot. sess. 1787. márc. 26. No 270.; 1813. júl. 10. No 709.

A legtöbb gondot kétségtelenül a városon áthaladó orosz csapatok okozták. 1799 szeptemberében pl. a kamarási hivatal 760 Ft-ot költött rájuk; 1800 februárjában 470 font húst ettek meg. A városban kóborló orosz vagy francia katonákat a tanács fogdosztatta össze és adta át a legközelebbi katonai parancsnokságnak.⁴¹

1807-ben Olaszországból hazafelé menet mintegy 10 000 orosz katona vonult át az országon, nyolc oszlopban, oszloponként 1200—1250 fővel. A tisztek készpénzzel fizettek az ellátásért a vendégfogadókban és más helyeken, de a legénység ellátása a lakosokra hárult. A város a kaszárnyákat ürittette ki a számukra. Az ott levő katonaságot részben a városban, részben a környező falvakban helyezték el. A kincstári pékek, akik az oroszoknak kenyeret sütöttek, a várostól 20 Ft jutalmat kaptak, „mivel ezzel könnyítették a városi adózó polgárok helyzetén”.⁴²

A beszállásolási kötelezettség nemcsak a katonaságra, hanem a *hadifoglyokra* is kiterjedt. A kormányzat ui. nem találta még fel a hadifogolytáborokat, hanem a lakosság nyakába zúdította a gyakran nagy számú elfogott idegen katonát. Az első francia hadifoglyok 1742-ben érkeztek a városba. Ezek egy része „különböző betegségbe esett”, ezért a város ezeket elkülönítette. Távozásuk után a város térítést kért Hueber főhadbiztostól, mert a betegágyakat el kellett égetniök, „mi által a városnak kára keletkezett”. 1743-ban ismét francia hadifoglyokról olvashatunk. 1746-ban a városba érkezett 100 hadifoglyot a kaszárnyában helyezték el.⁴³

A következő nagy hadifogolyhullám a török háborúk alatt érte el a várost. 1788-ban a városi kaszárnyák ablakait vasráccsal látták el és ott helyezték el a török hadifoglyokat, mivel őrzésüket a katonaság a Stockhausban nem tudta megoldani. A következő évben a raktárakat is kiürítették, hogy az újabb 500 török hadifoglyot el tudják szállásolni. A kaszárnyában és raktárakban levő eszközöket a volt pálos kolostorba vitték át.⁴⁴

A városba nemcsak török hadifoglyok, hanem menekültek, emigránsok is jöttek. Ezekről elszedték fegyvereiket és figyelemmel kísérték őket, hogy nem kémkednek-e. 1789-ben pl. a megye azzal adott át a városnak kémkedés gyanújával több török emigránst, hogy „helyezze el őket és ügyeljen rájuk”. A törököket — elsősorban a járványveszély miatt — a Sóstó melletti majorban helyezték el. A szállásért a város a megyétől térítést kapott, ezért pontosan kellett jelentenie, ha egy török meghalt.⁴⁵

Természetes, hogy a francia háborúk a francia hadifoglyok nagy számú megjelenését hozták magukkal. 1800-ban a város a franciák által okozott nagy teher miatt panaszkodott, mivel sok volt a beteg közöttük, amiért a karmelita

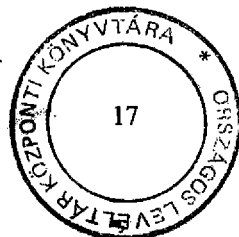
⁴¹ Prot. sess. 1799. szept. 16. No 1087.; 1800. febr. 28. No 273.; 1806. márc. 14. No. 484.

⁴² Prot. sess. 1807. dec. 11. No 1420—1421.; 1808. márc. 21. No 375.; jún. 3. No 740.

⁴³ Prot. sess. 1743. okt. 29.; Corr. buch 1742. szept. 25.; 1746. aug. 1.

⁴⁴ Prot. sess. 1788. dec. 19. No 1807.; 1789. máj. 1. No 529.

⁴⁵ Prot. sess. 1788. szept. 5. No 1317.; 1789. júl. 24. No 916.; 1790. febr. 8. No 205.

rendházat is igénybe kellett venni. A magisztrátus a helytartótanácshoz fordult, ahonnan azonban nem sok segítséget kapott. Figyelemmel kísérték a katonaszökevényeket is: 1809-ben pl. a magisztrátus hat francia katonaszökevényt adott át a pesti kapitányi hivatalnak. A tanácsi jelentés szerint 1810-ben már nem voltak francia hadifoglyok a városban.⁴⁶

1813-ban újabb hadifogolyhullám érte el a várost. Ebben az évben Szlávi Antal verbunkos kapitány keresett elhelyezést a franciák számára. A tanács szerint a ferences kolostor erre nem volt alkalmas, a ciszter kolostor pedig javításra szorult. Ezért a magisztrátus polgári házakba is tett hadifoglyokat. 1814-ben francia tisztek jöttek a városba, még gróf Schmidegg Tamás házába is helyeztek kettőt. A kérdés a megyegyűlésen is előkerült: a megye kérte a várost, hogy a két beteg francia tisztet helyezze el máshová. A hadifoglyokkal együtt járt a kémek felbukkanása is. A francia kémek jegyzékét gróf Brunsvik József tárnokmester küldte meg a tanácsnak. A „legszorosabb vigyázat” a városi kapitányi hivatal feladata lett.⁴⁷

A tanács a katonai szolgáltatásokról rendszeresen elszámolt. 1725-ben pl. a jegyző és egy tanácsos ment Pozsonyba, 1728-ban két tanácsos helyben számolt el a katonai parancsnokkal. 1739-től nem közvetlenül a hadbiztossághoz, hanem a tartományi biztossághoz ment az elszámolás. A számadás téli és nyári félév szerint készült, 1743-ban pl. hét példányban. Egyes években a tanács postán küldte el a nyugtákat a hadbiztoshoz. A teljesített szolgáltatások pénzben kifejezett értékét a város hadiadó összegéből vonták le vagy — ritkább esetben — a katonaság azt készpénzben kifizette. Ez történt pl. 1773-ban, amikor a város 682 Ft térítést kapott a katonaságtól. A tanács közreműködött katonai személyek összeírásában is.⁴⁸

A város a katonai hatóságokkal németül — ritkán latinul — levelezett. A XIX. század elejétől van példa magyar nyelvű levélre is. A helytartótanács azonban ilyen esetben is elrendelte deák vagy német fordítás csatolását. A helybeli katonai parancsnok németül levelezett, míg 1841-ben a tanács — az 1839:6. tc.-re hivatkozva — fel nem hívta, hogy magyarul levelezzen.⁴⁹

A város, ha a katonai parancsnokságoknak írt levelet, nem a tisztek nevét, hanem „An das Regiment Commandó”-t és az ezred nevét írta rá. Így ui. a portóért nem kellett fizetnie. A jegyzői hivatal 1831-ben katonai sematizmust szerzett be, mert „gátolja a levelezést, hogy a rangokat és a címet nem tudják”. A kapcsolatot kétségtelenül könnyítette, hogy 1829-től katonai íróház működött a városban.⁵⁰

A városban állomásozó katonaság — annak ellenére, hogy a város lakói válláról levette az örökös terhet — nem mindig élt békésen együtt a lakossággal és a

⁴⁶ Prot. sess. 1800. jan. 21. No 75.; 1809. aug. 10. No 992.; 1810. febr. 26. No 282.

⁴⁷ Prot. sess. 1813. nov. 19. No 1400.; 1814. jan. 7. No 48.; jan. 14. No 70.; febr. 7. No 196.; 1815. jún. 26. No 1059.

⁴⁸ Prot. sess. 1725. jún. 12.; 1728. dec. 10.; 1739. jún. 23.; Kállay 1973/A. 65.; Corr. buch 1743. nov. 17.; 1747. okt. 30.; nov. 24.; 1769. febr. 13.

⁴⁹ Prot. sess. 1815. nov. 3. No 1602.; 1841. jan. 22. No 131.

⁵⁰ Prot. sess. 1821. okt. 26. No 1675.; 1829. márc. 20. No 437.; ápr. 10. No 561.; 1831. márc. 11. No 477.

tanáccsal. 1711-ben a város pl. az ellen tiltakozott, hogy a parancsnok a szőlőhegyen, a város kárára, nagy területet magához ragadott. A panaszok néha a bécsi kamaráig, sőt az országgyűlésig is eljutottak. Van példa arra is, hogy a parancsnok tett panaszt a város ellen, mint pl. 1713-ban Caraffa Karl Ferdinánd gróf, aki azzal vádolta a várost, hogy a szabad polgári házához tartozó szántókat erőszakkal elszántott, a városiak állatai az ő földjein legelnek stb. A panasz tárgya azonban rendszerint ellenkező előjelű volt: a parancsnok vett el telkeket, foglalta el a jégvermet, passus-pénzt szedett a városba jövő kereskedőktől.⁵¹

A tanács ennek ellenére igyekezett jó kapcsolatot tartani a katonai parancsnokkal. Ha új parancsnok jött a városba, tanácsi küldöttség üdvözölte; panaszaival, ha helyben nyújtotta be, előzékenyen foglalkoztak és a „jó harmónia kedvéért” különböző soronkívüli szolgáltatásban részesítették. Így kapott pl. 1765-ben báró Krasky három, Erős alezredes egy boglya szénát.⁵²

Még gyakoribb volt a legénység elleni panasz, akik karddal támadtak a lakosokra; összetörték a városi sorompót; ünnepnapokon úgy ellepték az utcákat, különösen a városháza előtti teret, hogy még hivatalos ügyekben sem lehetett oda bejutni. Az esti takarodó (dobjelzés) után még mindig az utcán sétáltak, a kocsmákban mulatoztak, így előfordult, hogy a Sóstó melletti sétálóhelynél levő kocsmában két katonát megöltek. A parancsnok kérte a kocsmá bezárását, de a tanács szerint „a regulatio a város és nem a katonaság joga. Különben is a két katonát nem a kocsmá vendégei verték agyon”.⁵³

Különösen tartott a város a tűztől, amelyet a pipázó katonák okozhattak. 1796-ban megismételték a korábbi rendeletet a dohányzás eltiltásáról, de nem sok sikerrel. Állandóan visszatérő városi panasz a csavargó, pipázó katona. A város 1844-ben erre hivatkozva kérte a helytartótanáctól új helyőrség vezénylését, „mert a tűz és a katonaság kihágása miatt ingerültség támadt és a tanács ezért nem vállal felelősséget. A katonák megtámadták a szőlőhegyi pásztorokat is, valamint a kaszárnyákban a városi szereket rongálták”.⁵⁴

A beszállásolt katonaság nemcsak evett, ivott, pipázott, hanem gyakorlatozott is. Az alaki gyakorlatok egy részét a prépostságtól nem messze, a katonai főőrség (őrház) melletti Parádé téren végezték. Később a gyakorlatokat áttették a piactérre, ami nemcsak az utazókat, hanem „a kenyérszállító pékeket is elüldözi”. A magisztrátus emiatt a helytartótanácsnál és König őrnagy, katonai parancsnoknál tett panaszt. Ennek eredményeképpen piacnapokon megszűntek a katonai gyakorlatok.⁵⁵

⁵¹ Prot. sess. 1711. ápr. 1.; 1712. okt. 25.; nov. 17.; OLA 10. Kanc. Insinuata cam. aul. 1713. No 14.; A 28. Kanc. Litt. civ. 1714. No 356. júl. 19.; No 118.; HKA Hoffinanz Ungarn Prot. R. 1712. márc. 10.; 562. 1723. júl. 6.; Camerale Ungarn. 557. Fasc. 26. 1798. ápr. No 57.

⁵² Prot. sess. 1731. márc. 20.; 1733. márc. 6.; 1765. jún. 21.

⁵³ Corr. buch 1744. nov. 10. Prot. sess. 1808. okt. 21. No 1421.; 1810. jún. 30. No 1041.; 1825. ápr. 29. No 692.

⁵⁴ Prot. sess. 1796. aug. 16. No 1130.; 1802. aug. 21. No 1162.; 1806. ápr. 18. No 658.; 1810. febr. 26. No 291.; 1844. szept. 16. No 3649.

⁵⁵ Prot. sess. 1763. szept. 9.; 1805. máj. 31. No 767.; jún. 7. No 789.

1810-ben vették észre, hogy a katonaság a város rétjén gyakorlatozott. Ezért ugyancsak a parancsnokhoz fordultak, más helyet jelölve ki erre a célra. 1811-ben a Bellegrade gyalogezred parancsnoksága megtiltott a városokban minden gyakorlatozást és dobpergést, „hogy a lakosokat meg ne ijesszék”. 1815-ben azonban az olasz katonaság már újból a vásártéren gyakorlatozott, a tanács — ennek elősegítésére — az ott levő gödröket is betemette. A sátrakat azonban nem bontották le.⁵⁶

1820-ban szabadságolt katonák tartózkodtak négy hétig a városban, „fegyvergyakorlás” végett. 1823-ban a jegyzői hivatal átírt a katonai parancsnokságnak: ne a commandáns rétjén, hanem az ugarokon vagy a vásárálláson gyakoroljanak, mert a füvet letiporják és tönkreteszik.⁵⁷

1827-től a katonaság vásár- és ünnepnap a céllövöldőzésben gyakorolta magát. A tanács erre a célra a Gugás-völgyi pincéknél jelölt ki helyet. 1840-ben még mindig itt lövöldözött a katonaság; a környék megközelítését tanácsi rendelet tiltotta a lakosságnak. Aratás idején a céllövészlet szünetelt, hogy a környező földekről a gabonát be tudják takarítani.⁵⁸

Kaszárnya, börtön

Ilyen terhek mellett nem lehet csodálni, hogy a város az első perctől kezdve a kaszárnyaépítésre gondolt. Már 1688-ban felmerült ennek a gondolata, de kő, mész, téglá és szakmunkás hiányában nem került rá sor.⁵⁹

A kaszárnyaépítés az 1710-es években, az állandó katonasággal kapcsolatban jelentkezett újból. 1710-ben pl., amikor a rácvárosi katonai lovarda a Belvárosba akart áttelepülni, a tanács a palotai kapun kívül fekvő ún. Sáncot ajánlotta fel nekik. 1713-ban, amikor a város a Rákóczi szabadságharc alatt elszenvedett károkat jelentette be a magyar királyi kancelláriának, kérték az építési engedélyt. 1718-ban kaszárnyaépítésre a magisztrátus belvárosi házanként 12, külvárosi házanként 8 Ft-ot vetett ki. A következő évben a jegyző és a kamarás utazott Bécsbe és Pozsonyba ez ügyben. 1722-ben az egész polgárság foglalt állást az építkezés mellett.⁶⁰

1724—1725-ben a tanács, a külső tanács, a fertálmesterek és az öregebb polgárok határozatot is hoztak az építkezés megkezdéséről. Ezt annál inkább szorgalmazták, mert minden 12 polgár közül háromnál katonák voltak elszállásol-

⁵⁶ Prot. sess. 1810. máj. 6. No 759.; 1811. márc. 20. No 457.; 1815. máj. 29. No 509.

⁵⁷ Prot. sess. 1820. aug. 25. No 1441.; 1823. máj. 12. No 775.

⁵⁸ Prot. sess. 1827. szept. 3. No 1502.; 1830. máj. 24. No 824.; 1840. máj. 22. No 1100.; 1841. júl. 23. No 1825.

⁵⁹ Jenci 1968. 178.

⁶⁰ OL A 10. Kanc. Insinuata cam. aul. 1713. No 29; HKA Hoffinanz Ungarn 1718. júl. 11.; Prot. sess. 1718. okt. 21.; 1719. febr. 10.; 1722. szept. 5. Kállay 1973/A. 63.

va. A 200 személyes kaszárnya alsó részét kőből, a felsőt vályogból tervezték. Az udvari haditanács engedélye 1725-ben érkezett meg.⁶¹

Az építkezés csaknem 10 évig tartott. Ez alatt a város bécsi ügyvivője, valamint időnként a bécsi udvari haditanácshoz utazó jegyző és tanácsosok állandóan foglalkoztak az ügyel. 1729-ben minden házra újabb 2 Ft-ot vagy ugyanannyi értékű közmunkát vetettek ki. A tanács Krebs házat vette meg, annak a helyére akartak építkezni. Új háza felépítéséhez a város 2000 téglát adott neki. Ugyanebben az évben egy hadnagy és egy zászlós hat körmőci aranyat kapott „a kaszárnyaépítés körül végzett fáradozásukért”. A kaszárnya ácsmunkáját két helyi mester 900 Ft-ért vállalta. A faanyagot Adonyból hozták.⁶²

1735-ben már a kész kaszárnyáról olvashatunk: a téli hónapok elmúltával a tanács a szolgáltatásokat vette számba. 1738-ban a kaszárnya már kicsinek bizonyult, mivel a Seckendorf ezred két zászlóaljának létszáma az újoncozás miatt megnőtt. A kaszárnya melletti Khorherr-házban tiszti szállást bérelt a város. 1742-ben a kaszárnyát már javítani kellett.⁶³

1753-ban határozta el a tanács az összes pénztári hátralékok beszedését, és az így összegyűlt pénzből újabb kaszárnya építését. 1762-ben a Hiemer Ignácnak eladott szertárosi szállás vételárát is az építkezésre fordították. 1764-ben már két kaszárnya volt a városban, amelyek két zászlóaljnak tudtak szállást adni. Nagyobbításuk már ebben az évben szükségesnek látszott.⁶⁴

1776-ban a megye akart kaszárnyát építeni egy lovas század számára, de a város nem adott telket, „mivel a külvárosi üres telkeket és legelőket a polgárok, az adózók használják”.⁶⁵

Az 1770-es években a kaszárnyák karbantartásáról, javításáról olvashatunk. A szükséges felszerelés beszerzését tanácsbi bizottság rendelte el. 1777-ben a padozatot téglával rakták ki. 1784-ben a város 1760 Ft-ot költött kaszárnyajavításra. A matracokat, fejpárnákat, szalmazsákokat és pokrócokat a kamarás a pesti vásárbán vásárolta. 1788-ban a kaszárnyában levő kutat reparálták.⁶⁶

A tiszteket rendszerint nem a kaszárnyában, hanem a fentebb említett tiszti szállásokon helyezték el. 1782-ben pl. négy tiszti szállás volt a városban. 1785-ben a kaszárnyákban az Esterházy Antal gyalogezred volt elszállásolva. Egy zászlóalj azonban nem fért ott el, azt a Budai-külvárosba helyezték ki. A tisztek közül senki sem akart a külvárosokban lakni, néha inkább választották a kaszárnyát, hogy ne kelljen a legénységtől messze tartózkodniok. Arra hivatkoztak, hogy „a külváro-

⁶¹ Prot. sess. 1724. márc. 10.; máj. 2.; szept. 22.; 1725. jan. 27.; Corr. buch 1724. júl. 24.; 1725. márc. 3.

⁶² Prot. sess. 1726. ápr. 16.; nov. 22.; 1727. ápr. 21.; jún. 6.; 1728. febr. 17.; 1729. febr. 4.; máj. 12.; dec. 13.; 1730. ápr. 28.; 1731. aug. 14.; A Pozsonyban az 1740-es években épült kaszárnya 6000 Ft-ba került. (HKA Hoffinanz Ungarn. 786. 1744. aug. 8.)

⁶³ Prot. sess. 1739. máj. 2.; Corr. buch 1738. dec. 20.; 1742. jún. 22.; Kállay 1973/A. 63.

⁶⁴ Prot. sess. 1753. szept. 11.; 1762. febr. 26.; 1764. jan. 7.; jan. 9.

⁶⁵ Corr. buch 1776. márc. 15.

⁶⁶ Corr. buch 1777. szept. 17.; Prot. sess. 1777. okt. 24.; 1784. nov. 29.; 1786. nov. 3. No 303.; 1787. aug. 24. No 863.; 1788. nov. 24. No 1697.

sokban csak ritkán van olyan ház, amely alkalmas lenne tisztai lakásnak”. 1787-ben a város nem mutatkozott hajlandónak az épületek bővítésére.⁶⁷

A XIX. század első éveiben a meglevő kaszárnyák javításra szorultak. 1802-ben Schedt Lipót ácsmester új tetőt csinált. A bécsi kamara utasítása szerint a város a hálókrajcárt továbbra is megkapta, mivel kaszárnyákat tartott fenn.⁶⁸

1801-ben a belvárosi polgárok vállalták, hogy készek egy kaszárnyát építtetni, „annyira ellenszenves nekik a beszállásolás”. Az építés elkészültét még ugyanarra az évre ígérték. Az építkezés azonban lassan haladt; 1803-ban azzal vádolták Fasching András kőművesmestert, hogy már harmadik éve halogatja az elvállalt építkezést. A kiküldött bizottság szerint ennek nem annyira a mester, mint inkább a téglahiány az oka. Gondot okozott az új kaszárnya árnyékszéke — a falakon kívül eső — derítögödérének az elhelyezése. A gödör ásása maga 300 Ft-jába került a belvárosi polgároknak. Nem akarták ui. az árokba vezetni.⁶⁹

A városi kapitány végül is csak 1806-ban jelentette az építkezés befejeztét. Elsőként a Dukai ezredet szállásolták el benne. A belvárosi fertálmester hiába kérte a tanácstól a belvárosi házára eső 80 Ft építési költség elengedését, „mivel nevezett munkája nem áll összefüggésben a kaszárnyával”. A kaszárnya berendezési tárgyait — a legelőnyösebb áron — a helvi, a pesti és a pécsi vásárban szerezték be. 1827-től bevezették az olajjal való világítást.⁷⁰

A tanács ügyelt arra, hogy a házak után járó kaszárnyaépítési hozzájárulást a később épült házaktól is beszedje. A számvevő hivatal 1833-ban jegyzéket állított össze ezekről a házakról, a vonatkozó iratokat a jegyzői hivatal a levéltárban kutatta fel. A belvárosi mintára a magisztrátus megpróbálta a vízivárosiakat is külön kaszárnya építésére szorítani, de nem sok sikerrel. A Belvárosban felajánlott összegek egy része azonban még 1848-ban nem volt befizetve. Ezekről 1848-ban már 80 ezüst Ft-ot követeltek.⁷¹

A helyőrséghez *bőriön* is tartozott. 1727-ben a város a jégvermet alakította át „temlécz”-cé. 1787-ig, lebontásáig a katonai főőrség-házban őrizték a rabokat. Ezt követően a Stockhaus szolgált erre a célra. 1810-ben a katonai fogházból három rab, a vályogfal kiásása után, megszökött. A város a falakat „jó szerekből” építette újra.⁷²

⁶⁷ Corr. buch 1782. nov. 8.; Prot. sess. 1785. okt. 28.; 1786. ápr. 15. No 643; 1787. jún. 22. No 634; 1788. máj. 5. No 708.; 1793. máj. 17. No 711.; 1798. ápr. 20. No 508.; 1801. máj. 15. No 673.; nov. 27. No 1563.

⁶⁸ Prot. sess. 1802. jún. 18. No 944.; HKA Camerale Ungarn. 565. Fasc. 26. 1804. jan. No 156.

⁶⁹ Prot. sess. 1801. ápr. 24. No 538.; ápr. 27. No 563.; 1802. jan. 18. No 149.; 1803. júl. 18. No 1988.; júl. 25. No 1054.; 1804. márc. 27. No 405.

⁷⁰ Prot. sess. 1806. júl. 7. No 1088.; 1807. márc. 2. No 289.; okt. 31. No 1277.; 1827. máj. 7. No 748.

⁷¹ Prot. sess. 1821. febr. 26. No 372.; 1833. febr. 15. No 298.; márc. 7. No 441.; 1848. jún. 24. No 2231.

⁷² Prot. sess. 1727. febr. 28.; 1787. okt. 1. No 1004.; 1792. márc. 23. No 375.; 1810. szept. 30. No 1507.; 1833. aug. 2. No 1485.

Katonai kórház

Külön gondot jelentett a beteg katonák elhelyezése. 1710-ben, a vörös himlőjárványkor a Heister ezred felcsere gyógyította a városlakókat is. 1730-ban a városi fürdősök-borbélyok panaszt tettek az Althain ezred felcsere ellen, aki működésével kárt okozott nekik. 1733-ban a város két szobát bérelt a beteg katonák elhelyezésére. 1733-ban a karmelita praeses kérésére a rend kapta meg a katonai kórházat. Ettől kezdve a beteg katonákat vagy a felépült kaszárnyában, vagy — ritkábban — bérelt házakban helyezték el.⁷³

1784-ig a katonai kórház a kaszárnya udvarán épült házban volt, akkor a nagy kaszárnyába telepítették át. Új kórház építése nagy kiadásokba verte volna a várost, „ezért ezt a katonaság hozzájárulása nélkül nem tudja vállalni”. Az új kórházra pedig nagy szükség lett volna, mert éppen az 1785. évi hadgyakorlatok miatt megnőtt a beteg katonák száma.⁷⁴

1786-ban az Esterházy gyalogezred írt át a városnak: képes-e katonai kórházat építeni? A város válasza: „Ha a felsőbb hatóság engedélyezi, a város nincs ellene katonai kórház építésének.” Erre a célra a tanács, a választott községgel együtt tartott helyszíni szemlén Pázmándi Sámuel telkét sajátította ki.⁷⁵

1806-ban a beszállásolt katonák között több mint 100 beteg volt. Egy részüket ezért magánházaknál kellett elhelyezni. Ezért Andrássy Antal senator a helytartótanácsához utazott, hogy a város számára mentesítést kérjen a beteg katonáktól. Ebben az évben Szluha alezredes volt a katonai ispotály parancsnoka. A városi katonai kórházakban kevés volt az orvos, ezért a helytartótanács a városban működő orvosok segítségét kérte. Hell György a seborvosok biztosa és Khor Ferenc városi orvos feladata volt, hogy „ösztönözze erre a helybeli seborvosokat”. Hell különben azt jelentette a tanácsnak, hogy „a kórházban a szalmazsákok nincsenek kihasználva, mert a dupla zsákokon (vagyis egy ágyban) csak egy beteg katona fekszik”. A tanács úgy intézkedett, hogy a jövőben csak egyszemélyes szalmazsákokat kell készíttetni.⁷⁶

Az 1807—1809-es években hihetetlenül megnőtt a katonai kórházak forgalma. 1807. november 11.—1808. február 2. között 6206 a beteg katonák száma. Danis János városgazda jelentette a tanácsnak, hogy „a katonai kórházból a városi kocsisok hordják ki a halottakat. Az undortól azonban megbetegszenek, nem győzik a munkát”. A város erre még három kocsist vett fel. A helytartótanács nem sok sikerrel próbálta meg a katonai kórházi célokat szolgáló épületek kiürítését,

⁷³ Prot. sess. 1710. szept. 13.; 1733. márc. 17.; júl. 9.; 1736. okt. 12.; 1736. dec. 18.; HKA Hoffinanz Ungarn 1739. jún. 1. Kállay 1973/A. 62.

⁷⁴ Corr. buch 1784. szept. 3.; 1785. jan. 4.; dec. 12.; Az 1720-as években, Szegeden épített Feldspital 16000 Ft-ba került. (HKA Hoffinanz Ungarn. 559. 1723. ápr. 29.)

⁷⁵ 1786. aug. 4. No 4.; 1789. máj. 1. No 529.; 1793. jún. 14. No 844—845.

⁷⁶ Prot. sess. 1806. jan. 6.; 7.; 9.; aug. 23. No 1341.; Kállay 1973/A. 62.

hogy azokban katonaságot helyezzenek el. A beteg katonák egy részét Pécsre szállították át.⁷⁷

A város szállított vizet a kórházi patikához, a kórházat polgárok őrizték, takarításáról a város gondoskodott. Mindez azonban nem volt elég; 1809-ben ki kellett üríteni az összes elemi iskolát és a Szuha-házat. A kórház főigazgatója követelte a Budai külvárosi parókia épületét is, de erre a tanács azt felelte, hogy „az magánkézben van, nem rendelkezik vele”.⁷⁸

A nyomás 1810-ben enyhült, amikor a betegek nagy részét elvitték a városból. A helytartótanács biztosította a várost, hogy az összes kiadásokat a kerületi biztossal a következő elszámoláskor elszámolhatja. A Bellegrade ezred parancsnoka kérte azt a 300 Ft-ot, amelyet a város azért ígért neki, ha az ezredkórházat a volt pálos kolostorba helyezi át. A tanács állásfoglalása: „Az adózók könnyebbségére meg kellene neki fizetni a pénzt.”⁷⁹

1813-ban újból kevés volt a katonai kórházakban az orvos. A helytartótanács felhívta a közszolgálaton kívüli orvosokat, hogy a haditanácsnál, a seborvosokat, hogy a legközelebbi ezrednél jelentkezzenek, illetve mutassák be orvosi bizonyítványukat. Székesfehérvárról Aman János, Mainhardt Ferdinánd és Krausz Lőrinc seborvos jelentkezett.⁸⁰

A katonák egészségét nemcsak a kórház fenntartásával védték, hanem bizonyos megelőzésről is vannak adataink. 1814-ben pl. a városban levő Hessen-Homburg gyalogezred parancsnoka (Migits kapitány) kérte a tanácsot: tiltsa meg, hogy a piacon éretlen gyümölcsöt áruljanak, amitől a katonák megbetegszene. A tanács válasza: „Erre ezután ügyelni fogunk. A parancsnok urat viszont arra kérjük, hogy különös vigyázást rendeljen el arra, hogy a katonák ne lopják el a kertekből az éretlen gyümölcsöt és kukoricát.”⁸¹

Károsították a katonák egészségét a „feslett életű nőszemélyek” is. 1822-ben a szószóló jelentette, hogy „a kaszárnya és a betegek háza közötti telken a katonák feslett életű nőszemélyekkel, sokak botránkoztatására, gáncsokodnak”. A tanács a kaszárnyának arra az oldalra nyíló ajtaját befalaztatta. 1824-ben a katonai parancsnokság kérte, hogy „a város irtsa ki a rossz életű nőszemélyeket, mert azok a katonák egészségét veszélyeztetik”. A következő évben már arról olvashatunk, hogy „több katona a paráznság betegségebe esett. Ezért rendelést kellene tenni a rossz életű személyek kiirtására”. A fertálymesterek minden házat megvizsgáltak és a szolgálatban nem álló, csavargó nőszemélyeket a városházára kísérték.⁸²

⁷⁷ Prot. sess. 1808. márc. 5. No 350.; 1809. márc. 27. No 455.; júl. 27. No 946.; szept. 5. No 1086.; szept. 18. No 1129.; A nagy forgalomra való tekintettel a város (lepedő mosásra) külön mosónőt tartott. (Prot. sess. 1808. márc. 5. No 350.)

⁷⁸ Prot. sess. 1809. szept. 11. No 1110.; okt 7. No 1215.

⁷⁹ Prot. sess. 1810. jan. 4. No 66.; febr. 19. No 228.; okt 27.No 1617.

⁸⁰ Prot. sess. 1813. nov. 2. No 1312.; nov. 22. No 1411.

⁸¹ Prot. sess. 1814. aug. 26. No 1246.

⁸² Prot. sess. 1822. máj. 28. No 884.; 1824. nov. 5. No 1610.; 1825. nov. 15. No 1790.

Katonai kórház újbóli létesítése 1836-ban merült fel. Ekkor báró Lederer budai katonai parancsnok jelent meg a városban és a kaszárnyába hívatta a polgármestert. Felszólította, hogy „az emberiség tekintetéből katonai betegházat állítson fel a város, vagy a polgári betegházban adjon erre a célra helyet”. A polgármester azt felelte, hogy „a város katonaispotályt nem köteles tartani és sohasem tartott”. Erre a kaszárnyában rendeztek be kórházat. A város telket ajánlott fel a katonai kórház céljára, de nem vállalta az építését. 1847-ben a dandárparancsnokság kérésére a tanács hasonlóképpen válaszolt. „A kisebb betegek számára elég a laktanyában levő épület. Az adózók kárát jelentené, ha azt kórházzá kellene most átalakítani. Viszont kihirdetik a városban, hogy aki akar, adjon bérbe házat a katonai kórháznak.”⁸³

Katonai nevelőház

A városban, katonagyerekek és -árvák tartására katonai nevelőház működött. 1782-ben még csak két katonagyerekről olvashatunk; 1788-ban már a nevelőház parancsnoka, Mancz főhadnagy tárgyalt a várossal a kút megjavításáról. A város a kutat a tűzvédelem miatt is igyekezett megjavíttatni. 1793—1794-ben a házat két szobával bővítették. A kiadások fedezésére eladták a házhoz tartozó telket. A felújítás 3010 Ft-ba került. 1795-ben a ház parancsnoka (Kohl) újabb javítási munkákat kért. A kertet is ekkor kerítették be. A megmaradt réteket és szántókat a város bérbe adta.⁸⁴

1805-ben a nevelőház parancsnoka, Hirscher főhadnagy kérte a város segítségét és támogatását arra az esetre, ha a franciák betörnének a városba. A tanács ezt meg is ígérte neki. 1806-ban még egy nevelőházat akartak a városban felállítani, de a város nem talált alkalmas épületet erre a célra. A régi épületet viszont többször tataroztatták.⁸⁵

1809-ben a katonai nevelőház is kitelepítésre került. A katonai kórház parancsnoka a nagy járványveszélyre hivatkozva kérte, hogy a nevelőházat üritsék ki és helyezték át az Arany Szarvas fogadóba. A város ezt teljesítette is. A nevelőházhoz nemcsak parancsnok, hanem egy őrmester is be volt osztva. 1809-ben kérte, hogy a város adjon ajánlólevelet a Dávidovits ezred parancsnokához, hogy az egyik üres tiszti állásra léptessék elő.⁸⁶

⁸³ Prot. sess. 1831. jún. 24. No 1207.; 1834. dec. 5. No 2407.; 1836. szept. 16. No 1874.; 1847. júl. 30. No 3170.

⁸⁴ Corr. buch 1782. szept. 27.; Prot. sess. 1788. febr. 8. No 183.; 1793. nov. 22. No 1460.; 1794. jan. 31. No 166.; febr. 3. No 185.; okt. 20. No 1226.; 1795. márc. 16. No 338.; aug. 17. No 988.; 1796. márc. 7. No 384.; 1801. nov. 27. No 1572.; dec. 28. No 1705.

⁸⁵ Prot. sess. 1805. nov. 19. No 1630.; 1806. dec. 9. No 1818.; 1807. jún. 5. No 768.; 1812. okt. 12. No 1277.; 1813. okt. 18. No 1250.

⁸⁶ Prot. sess. 1809. ápr. 28. No 640.; okt. 18. No 1264—66.

1812-ben került napirendre a még el nem adott, a nevelőházhoz tartozó földek eladása. Ez 1819-ig húzódott, akkor a polgármester vette meg.⁸⁷

Az 1820-as években a nevelőház légegett. Egy városi polgár 6000 téglát adott a parancsnoknak, Steinburg Hubert hadnagynak. Az építés még 1837-ben is tartott, a munkát a város árverés útján adta ki mesterembereknek. Az új épület 1838-ban készült el, megszemlélésre — a katonasággal közösen — a polgármester vezetésével bizottság szállt ki.⁸⁸

Újoncállítás

A városlakók katonai kötelezettsége volt — a beszállásolás mellett — a személyes szolgáltatás. Ez nem a személyes katonáskodást, hanem háború esetén bizonyos, az országgyűlés által (az adókulcs szerint) meghatározott számú újonc kiállítását, felszerelését és fizetését jelentette. Az újoncok toborzását, a verbunkot minden időben támogatni, költségeit fedezni kellett.⁸⁹

Az első újoncállítás, amiről a források beszélnek, az osztrák örökösödési háború idejére esik. Székesfehérvár 1741. november 10-én kapta meg az uralkodói leiratot: az országgyűlési repartitio szerint a városnak 40 gyalogost kellett kiállítania. A december 9-i tanácsülés foglalkozott az ügyel; megállapította, hogy „a Nemzeti Gyalogezredre sürgősen szükség van. A toborzást el kell kezdeni”. Minden újonc ellátására 9 kr-t és fél liter bort, foglalóként 2 Ft-ot adott a város. A toborzáshoz szükséges két zenészt a város fizette.⁹⁰

1742-ben a város 10 lovas kiállítására 1000 Ft-ot fizetett be a budai hadipénztárnál. A városi küldönc, a toborzás során kifejtett fáradságáért, 6 dukát jutalmat kapott. A toborzott újoncok között, Mór felé menet, zavargás tört ki, aminek sérültje is volt.⁹¹

Az 1743. évi Szent György-napi vásárkor zavargás volt az Andrássy ezred újoncai és a vásároló nép között. 1744-ben a tanács a hadbiztosnál tett panaszt a Vetési magyar gyalogezred verbunkos zászlósa ellen, aki az utcán egy lakost karddal megtámadott, valamint szállásadójától sok gyertyát és fát követelt. 1748-ban a toborzó Pálffy Lipót magyar gyalogezred zászlósa volt a panasz oka: egy szabólegényt erőszakkal akart katonának vinni, nadrágját, csizmáját, pénzét elvette.⁹²

A hétéves háború alatt nem volt újoncállítás, viszont a város követte azt a korábbi és általános gyakorlatot, hogy büntetésként alkalmazta a katonánakadást. Így járt pl. 1757-ben két lakos, akiket „káromkodás és aprólékos lopás miatt”,

⁸⁷ Prot. sess. 1812. ápr. 8. No 522.; 1819. máj. 28. No 834.

⁸⁸ Prot. sess. 1822. dec. 2. No 1821.; 1837. nov. 6. No 2125.; 1838. ápr. 20. No 797.

⁸⁹ Csizmadia 1941/A. 85.

⁹⁰ Prot. sess. 1741. nov. 10.; dec. 9.

⁹¹ Prot. sess. 1742. febr. 26.; márc. 5.; márc. 20.; Kállay 1973/A. 64.

⁹² Prot. sess. 1743. jún. 14.; 1745. jan. 22.; 1740. júl. 27.; Kállay 1973/A. 64.

büntetés helyett Budára adtak katonának. Ugyanoda került egy szabólegény, aki „egy gyanús nőszemélyt a feleségének adott ki”.⁹³

1767-ben, a Szent János-napi vásárra a városba jött toborozni egy zászlós, húsz katonával. A város szállást adott nekik, de hangsúlyozta, hogy „a vásár ideje után nem köteles erre. El kell hagyniok a szállást és a várost”.⁹⁴

Az 1770-es években a város saját toborzó káplárt tartott. 1778-ban a céhek katonaillesztésre 218 Ft-ot adtak össze. A pénz 20 napra volt elég; három hegedűst és verbuváló legényeket fogadtak belőle, fizették a bért és kenyeret, az újoncnak a kézipénzt, a vizitáló seborvost, csákösüvegeket és pántlikákat vettek, jutalmat adtak a vármegyei katonának a fogdosásban nyújtott segítségért, és ajándékot kapott a kerületi biztos. Az összegekről azonban még tíz év múlva sem számolt el a kamarás. — A helytartótanács 1778-ban utasította a várost, hogy készítse elő a kaszárnyákat az újoncok részére, mert különben azokat a polgárok házában helyezik el. A tanács az újoncok gyűjtésére biztosként Parraghy Ignácot jelölte ki.⁹⁵

Az 1787. október 8-i megyei közgyűlésen a főispán hirdette ki, hogy a megyére kivetett 121 újoncból a városra 19 jut. A tanács az ügyet a városi kapitánynak adta ki; az ő feladata volt verbunkosokról és zenészekről gondoskodni. A kaszárnya kapuját ráccsal látták el, hogy a befogott újoncok meg ne szökjenek.⁹⁶

1788-ban vezették be egyes megyékben — a török háború hadkiegészítésére — a katonafogdosás helyett az *összeírásos rendszert*. Emellett az ezredek a régi mód szerint is toborozhattak. A városnak ekkor 25 újoncot kellett állítania. Az összeírás alapján állították össze azok listáját, akik katonai szolgálatra minősítve voltak. A következő lépés a fertálymesterek dolga volt: a jegyzék alapján a tanács elé állították az újoncokat. Ki kell dolgozni a rendszert, ami szerint az újoncozást a jövőben intézni kell. 1789-ben újabb 20 újoncot követelt a megye a várostól. Ekkor Khorherr Domokos, „lélekszám összeírású biztos” állította össze a katonaságra alkalmas legények névjegyzékét. Állításukról a kapitány gondoskodott.⁹⁷

1788-ban Hoffmann József, az újoncaillesztésre kirendelt biztos azt kérdezte a tanácstól, hogy felvehet-e katonának egy olyan lakost, akinek még kiskorú fia van. A válasz: „A gyerek máshol van alkalmazásban, így apja segítségére nem szorul. Fel lehet venni.”⁹⁸

1790-ben a helytartótanács úgy rendelkezett, hogy az alkalmas legényeket akkor is be kell venni katonának, ha csak 156 cm magasak.⁹⁹

⁹³ Prot. sess. 1757. aug. 26.; 1762. jan. 29.

⁹⁴ Corr. buch 1767. jún. 26.

⁹⁵ Prot. sess. 1771. ápr. 26.; 1778. okt. 17.; okt. 30.; 1788. márc. 31. No 510.; OLE 210. Misc. 38. tétel. No 12. 1778.

⁹⁶ Prot. sess. 1787. okt. 10. No 1039.; okt. 26. No 1081.

⁹⁷ Prot. sess. 1788. febr. 11.; aug. 16. No 1222.; 1789. nov. 2. No 1427.; 1792. dec. 21. No 1664. A jegyzéket rendszerint egy írnok készítette el, a kapitány csak felolvasta a tanácsülésen.

⁹⁸ Prot. sess. 1788. aug. 22. No 1275.

⁹⁹ Prot. sess. 1790. febr. 1. No 165.

A katonának állított ifjak szülei különböző módon próbálták meg gyermeküket, rokonukat kiszabadítani. 1792-ben pl. Bakos János és neje az Esterházy lovasezred részére 65 Ft-ért másik újoncot állított vejük helyett. Ugyanebben az évben a tanács kérte az Alvinczy ezredtől, hogy Riva Ádám kéményseprőt bocsássák el a katonai szolgálatból. Az ezredes válasza: „Ezt nem tehetik, mivel a létszám nem teljes, nem nélkülözhetik, de jóindulattal kezelik az ügyet.”¹⁰⁰

1792-ben Büdöskuti Zsigmond helybeli őrmester panaszt tett egyes nők ellen, akik „az újoncokat a katonai szolgálattól visszatartották”. A tanács úgy határozott, hogy ezeket a nőket származási helyükre kell toloncolni.¹⁰¹

1794-től már a francia háború céljára adandó hadsegedelem volt napirenden. A tanács és a választott község 20 újoncot ajánlott fel, valamint gyűjtést kezdeményezett a városban. A tizedgabonából 300 mérőt ajánlottak fel. Az újoncok állítására a város felvezetőket (conductores) alkalmazott, „takarékosan” dolmányval, nadrággal, egy pár csizmával és magyar süveggel látva el őket (9 kr rapidíjat kaptak). A verbunkos vezetők mellé — napi 20 kr-ért — zenészeket is fogadtak. A városi darabont, ha egy „jó felépítésű fiatal” hozott, 3 Ft-ot kapott.¹⁰²

Az újoncállítás ügyében a város kapcsolatot tartott a nádorral, a magyar királyi kancelláriának pedig havonta jelentett. A toborzó parancsnok az újoncok jegyzékét a magisztrátusnak mutatta be.¹⁰³

1795-ben Paulovics Mihály bejelentette, hogy maga helyett más újoncot állít. Erre 39 Ft-ot helyezett letétbe; ezt követően azonban eltűnt. A pénzt a kamarási hivatal vételezte be.¹⁰⁴

A város ekkor is fenntartotta azt a gyakorlatát, hogy a gyanús elemeket katonának adja. 1796 augusztusában pl. 30 éjjeli csavargót kísértek a városházára; közülük tizet találtak alkalmasnak és adtak katonának, „hogy az uralkodó minél nagyobb számban kapjon katonát”. Az újoncok fejenként 3 Ft kézipént kaptak.¹⁰⁵

Ha a befogottak között nemes személyek voltak, elengedték őket. 1797-ben pl. a város Katona Mihályt rossz magaviselete és kihágásai miatt katonának adta. A helytartótanács azonban arról értesítette a magisztrátust, hogy az illető nemes személy, így el kellett bocsátani. A várostól másik újoncot követeltek helyette.¹⁰⁶

Az újoncozó kapitány kérésére a város megtiltotta, hogy a polgárok és zsellérek katonai személyektől bármit vásároljanak. Ezzel azt akarták megakadályozni, hogy katonai felszerelést eltulajdonítsanak. A kapitány kérésére a város a kórház és a kaszárnya közé magas falat építtetett, az újoncok szökésének megakadályozására.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Prot. sess. 1792. febr. 6. No 173.; febr. 13. No 204.

¹⁰¹ Prot. sess. 1792. júl. 20. No 980.

¹⁰² Prot. sess. 1794. márc. 24. No 401.; márc. 26. No 422.; márc. 28. No 433.; júl. 7. No 888.

¹⁰³ Prot. sess. 1795. jan. 9. No 34.; márc. 6. No 284.; júl. 3. No 813.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1795. júl. 3. No 810.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1796. márc. 4. No 359.; aug. 22. No 1148.; aug. 26. No 1166.

¹⁰⁶ Prot. sess. 1797. máj. 30. No 665.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1799. febr. 18. No 226.; szept. 16. No 1092.; 1810. febr. 9. No 187.

1799-ben a város 40 Ft-ért 34 újoncot, 1800-ban 24 Ft-ért 5 újoncot állított. A pénzt a kamarási pénztár fizette ki.¹⁰⁸

Van példa arra, hogy egy fiatal önként állt katonának: Jankovits József, abszolvált bölcsész, egy fehérvári szabómester fia pártfogó levelet kért a tanácstól, hogy báró Kray tábornok vegye fel az ezredébe kadétnak. A levelet a jegyzői hivatal állította ki.¹⁰⁹

1800-ban a helytartótanács engedélyezte, hogy az Erdődy ezred egyik közlegénye maga helyett másik újoncot állítson. 1801-ben a helytartótanács afelől érdeklődött, hogy a város teljesítette-e állítási kötelezettségét. A válasz: „A kötelezőn felül is”.¹¹⁰

1803-ban a kaszárnyákban nem fértek el az újoncok, ezért 60 főt a palotavárosi polgárházakban helyeztek el. Az újoncállítási táblázatot a beteg városi kapitány helyett a polgármester terjesztette elő. 1805-ben, a helytartótanács leirata szerint, a számítási kulcs alapján a városra 12 újonc jutott.¹¹¹

1808-ban a városi kapitány amiatt panaszkodott, hogy az alkalmas ifjak közül sokan a szomszédos uradalmakba és szőlőhegyekre szöktek. Ezt a megyének is jelentették. Farádi Vörös Ferenc táblabíró viszont azt írta a városnak, hogy akik az ő hegyén szőlőt birtokolnak, az ő joghatósága alatt állnak; ezért nem lehet városi katonaállításra befogni őket. A tanács barátilag figyelmeztette a táblabírót: „Azok, akik a városban laknak, de idegenben is van szőlőjük, a városi joghatóság alá tartoznak, így itt állítják őket katonának.”¹¹²

1808-ban az újoncok, más városok példájára hivatkozva, kézipénzt kértek a tanácstól. A kamarási pénztár fejenként 5 Ft-ot fizetett nekik. A város viszont tiltakozott, mert a verbunkos parancsnok engedélyezte az altiszteknek az újoncozásra kijelölt házban a bormérést.¹¹³

1808-ban öt, a következő évben 33 újonc kiállítása esett a városra. 1809 júliusában a város 20 000 Ft-ot kapott a budai fizetőpénztártól katonaállításra és lovak vásárlására. Augusztusban az uralkodó újabb 40 000 Ft-ot engedélyezett erre a célra. Az újoncokat még akkor sem engedték el, ha alkalmatlanok voltak. Elég volt, ha két polgár állította az alkalmasságot.¹¹⁴

1812-ben sürgősen újabb 22 katonát és öt lovat adott a város. Előfordult, hogy beteget is katonának adtak. Mire a tévedés kiderült, a toborzó parancsnoknak „már nem volt a hatáskörében” az illető. Egyetlen példa van arra, hogy a verbunkosok két (csak 150 cm magas) újoncot nem fogadtak el. A helytartótanács

¹⁰⁸ Prot. sess. 1799. dec. 16. No 1494.; 1800. máj. 5. No 579.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1800. ápr. 4. No 466.

¹¹⁰ Prot. sess. 1800. okt. 24. No 1248.; 1801. ápr. 7. No 441.

¹¹¹ Prot. sess. 1803. júl. 18. No 987.; aug. 19. No 1139.; 1805. okt. 14. No 1397—98.

¹¹² Prot. sess. 1808. márc. 4. No 310.; márc. 11. No 327.

¹¹³ Prot. sess. 1808. márc. 18. No 362.; márc. 28. No 395.

¹¹⁴ Prot. sess. 1808. máj. 20. No 605.; 1809. febr. 24. No 189.; júl. 10. No 941.; júl. 27. No 947.; aug. 10. No 983.

leirata szerint a 150 cm magas újoncot már el kell fogadni, ha „egyébként erős felépítésűek és alkalmasak a fegyverhordásra”.¹¹⁵

A polgármester, „hazafias célokra”, maga állított ki két újoncot, a felszereléssel együtt. Ezenkívül még öt urna bort is adott. A magisztrátus ezt jegyzőkönyvezte és jelentette a helytartótanácsnak.¹¹⁶

A fehérvári születésű, de máshol katonának állított személyek esetében a tanács reklamált, a város illetékességére hivatkozva. Kérték ui., hogy ezeket a város kontingensébe számítsák be.¹¹⁷

Az újoncok 2 Ft, az önként beálltak 5 Ft kézipénzt kaptak. Az újoncokat a város őriztette, mert erre a célra már nem jutott katona. 1813-ban 24 újoncot irtak elő, ezt a város teljesítette is. Szlávi Antal verbunkos parancsnokot annyira megszerette a város, hogy amikor el akarták vezényelni, kérték a nádort, hogy hagyja ott Szlávit, „mert jó a harmónia a város és közte”.¹¹⁸

1813-ban a város 30 könnyűlovast állított ki. Ezt korábban is (pl. 1797-ben) megtette, de nem ilyen nagy számban. Az önként lovasnak állottak adójának egy részét — titulo subsidii — elengedték. A város a könnyűlovakok kiállítására 5000 Ft-ot kapott a pozsonyi kamarától kötelezvényre, egy éven belüli visszafizetésre (az összes költség 10 404 Ft volt). Az összeget az adóhoz írták és a lakosságra vetették ki. A könnyűlovakok szűrt kaptak, ezzel azonban nem elégedtek meg, hanem „más ruhát kértek”. A város a kérést teljesítette.¹¹⁹

A lovasok az egyéb felszerelést az óbudai katonai gazdasági bizottságtól vették fel. Ezért a bizottság ennek megtérítését kérte. A tanács szerint „a város a lovasokat a szükséges szerekkel ellátta, ők a szereket a város híre és tudta nélkül vették fel”. A város nemcsak saját területe, hanem 567 Ft értékben Bárándpuszta után is állított ki könnyűlovakokat. Ezt a pusztáért fizetett haszonbérben számolták el.¹²⁰

1815-ben újabb hét lovas és 12 lovat követeltek a várostól. A tanács, a választott község és a birtokos nemesség együttes ülése — jobbágyi hűségük bizonyítására — vállalta, hogy minden újoncnak 50 Ft foglalót ad. A lovakat a szószóló, a marhaorvos és néhány választó polgár vásárolta meg. Mindezt a nádornak jelentették.¹²¹

A könnyűlovasságot 1816-ban oszlatták fel. A város által kiállított lovasokat a győri császári huszárezred bocsátotta el; a tanácstól fejenként 40 Ft jutalmat kaptak, „mert jól viselték magukat”. A nádor rendeletére azok a tisztek, akik arra érdemesek voltak, tovább szolgálhattak a huszároknál.¹²²

¹¹⁵ Prot. sess. 1812. júl. 20. No 934.; júl. 31. No 983.; aug. 10. No 1016.; nov. 6. No 1373.

¹¹⁶ Prot. sess. 1812. aug. 17. No 1059.

¹¹⁷ Prot. sess. 1812. aug. 21. No 1080.

¹¹⁸ Prot. sess. 1813. jún. 8. No 621.; jún. 18. No 669.; júl. 17. No 772.; aug. 21. No 942.; nov. 19. No 1403.

¹¹⁹ Prot. sess. 1797. máj. 5. No 555.; 1813. aug. 21. No 954, 956.; nov. 3. No 1317.; nov. 12. No 1380.; 1814. aug. 26. No 1255.

¹²⁰ Prot. sess. 1815. jan. 2. No 2.; ápr. 10. No 617.

¹²¹ Prot. sess. 1815. máj. 4. No 767.; A szószólóról lásd: Csizmadia 1940/A. 44. köv.; Kajtár

¹²² Prot. sess. 1816. jan. 5. No 1.; jan. 12. No 48.; jan. 15. No 57, 64.

Erre az időre a katonaillesítési lelkesedés már teljesen elmúlt. 1815-ben a tanács azt jelentette, hogy „a már több mint 20 éve tartó háború miatt a katonaságra alkalmas ifjak megfogytak, akik meg arra valók lettek volna, elmentek a városból és a földesuraknál kerestek menedéket”. Ennek ellenére a következő évben újabb 103 katonát vettek ki a városra. Ezt azonban Öfelsége parancsára „megszüntették”.¹²³

1821-ben a város 14 napot kapott a verbunkos parancsnoktól, hogy a korábban kivett újoncok közül 15-öt kiállítson. A magasság 150 cm maradt, a kézipénzt 10 Ft-ra emelték. Az egyetlen fiút és a házasságát kimélték. A házassági szándékot azonban önmagában nem vették figyelembe.¹²⁴

A katonaillesítést ekkor a városi kapitány már az új összeírási módszer szerint végezte. Vagyis kiírta a népességösszeírásból a helybeli ifjak neveit és ezt a jegyzéket benyújtotta a tanácsnak. Az ifjakat a kapitány hozta a tanács elé, ahol alkatuk megvizsgálásával döntöttek alkalmasságukról. Az alkalmasnak találtakat ezután átadták a helyi verbunkos parancsnokságnak. Az ifjaknak vagy szüleiknek lehetőségük volt, hogy maguk helyett — pénzért — mást állítsanak. Ha valaki korábban már állított maga vagy fia helyett újoncot, azt mentesítették az újabb újoncoszás alól. De hivatkoztak a céhben kitanult mesterségre („a katonaságnál végképp elfelejti”), vagy arra, hogy az illetőt a céh fel akarta szabadítani. Indok lehetett „a házi körülállás” is.¹²⁵

Az új, összeírási módszer kibontakozása nem jelentette a régi fogdosás megszűntét. 1821 júliusában négy mesterlegényt éjjel a kocsmában fogtak be. De amikor kiderült, hogy nem helybeliek, szabadon engedték őket, „mert a felséges rendelkezés szerint, önnön akarattuk ellen a város részéről nem lehet őket katonának állítani”. 1823 februárjában éjjel katonákat fogdostak a városban. Közülük kilencet az orvos alkalmasnak talált, de ötnek az édesanyja megjelent a tanács előtt és bejelentette, hogy nyolc napon belül mást állít a fia helyett.¹²⁶

Nem szüntek meg a verbunkosok elleni panaszok ebben az időszakban sem: „egész éjjel dombéroznak, az utcákon nyugtalanító lármát csapnak”. Hasonló visszatetszést szült, amikor a verbunkos parancsnok a kaszárnyában 60 nőt akart elhelyezni.¹²⁷

Az újoncaillesítés összeírási rendszerét — amelyet, mint fentebb láttunk először 1788-ban próbáltak alkalmazni, illetve 1821-ben alkalmaztak is — 1831-ben már teljes egészében figyelembe vették. Ebben az évben a városnak 37 gyalogost és 8 lovast kellett kiállítania. Az elmúlt országgyűlésre (1830:7. tc.) hivatkozva a kapitányi hivatalt bízták meg: írja ki az összeírásból a katonai kort elért fiatalokat. Kérték egyúttal a plébánosokat, hogy a katonai korú fiatalok házasságkötését

¹²³ Prot. sess. 1815. jún. 4. No 935.; 1816. ápr. 1. No 560.; máj. 20. No 883.

¹²⁴ Prot. sess. 1819. máj. 10. No 746.; 1821. máj. 18. No 825.; máj. 25. No 840.

¹²⁵ Prot. sess. 1821. máj. 25. No 843.; jún. 8. No 911.; aug. 21. No 1327.; aug. 27. No 1378.; nov. 16. No 1799.; 1824. jan. 19. No 127.; 1828. máj. 9. No 814.; dec. 19. No 2097.

¹²⁶ Prot. sess. 1821. júl. 2. No 1052.; 1823. febr. 14. No 254.

¹²⁷ Prot. sess. 1815. jún. 4. No 934.; 1828. dec. 22. No 2123.

halasszák el, hogy ne jöjjenek létre — csak a katonaság elkerülésére kötött — elhamarkodott házasságok.¹²⁸

1831-ben volt a premierje az összeírásos — *sorshúzasos* — újoncállításnak. Vass János polgármester gömbölyű fácskákat csináltatott, ebbe dugták a papírra írt számokat. Elővették az 1830 végén készített népességösszeírást és kiírták belőle azoknak a polgároknak és lakosoknak a neveit, akiknek katonaságra alkalmas és fel nem mentett fiaik voltak. Minden ifjat vagy szüleiket (rokonukat) fertályonként a tanács elé idézték, hogy senki se maradjon ki. A sorshúzás alá tartozók jegyzékét így összeállítva, a következő lépésként számba vették azokat, akik vállalták, hogy fiaik helyett más újoncot állítsanak. A sorshúzás a tanács és a választott község jelenlétében történt. A nép is összesereglett, de nem fért be a tanácsi szobába. Ezért minden fertályból négy-négy ember nyert bebocsátást, „a gyanú elhárítására”. Aki az érintettek közül nem jött el, azt „erővel” 18 évre katonának adták. A sorshúzásra kijelölt ifjakat (1—339-ig) leszámolták, a számokat a lyukas fácskába, majd ezeket a „szerencse-fazekába” tették. Utána minden ifjú maga húzott. Akik 100 alatti számot húztak, mindjárt a városházán maradtak. „Elégséges vacsorát és bort kaptak, jó kedvük fenntartására muzsikát rendeltek nekik.” A sorshúzásból kivették a nem helybeli legényeket. A mulatozás három napig tartott és a városnak 180 Ft-jába került.¹²⁹

Az új, sorshúzasos rendszer mellett megmaradt a verbuválás korábbi formája is. 1832-ben verbunkosok voltak a városban, szállást a kaszárnyában kaptak. A polgárok már előre tiltakoztak a beszállásolás ellen, „mivel a verbunkos katonák éjjel kimaradnak és garázdálkodnak”. A Pelikánhoz címzett kávéház bérlője nem engedte meg a katonafogdosást, ezért a város 10 Ft-ra büntette: „Panaszával a városhoz kellett volna fordulni és nem hatalmaskodni.” A parancsnoknak viszont megírták: nem helyeslik, ha a kávéházakban verbuválnak.¹³⁰

1841-ben a sorshúzasos rendszert alkalmazták. A népességet összeíró tanácsosokat és tisztviselőket utasították, hogy mielőbb készüljenek el az újoncnak alkalmas, 18—32 éves férfiak jegyzékével, hogy „az 1839/40. évi törvénycikkben országosan ajánlott újoncokat kiállíthassák”.¹³¹

A polgárok hamarosan kitalálták ennek a módszernek is az ellenszerét. 1842-ben már „katona-helyettesítést eszközölő városi társaság” működött Székesfehérvárott. A társaság — tagjainak — pénzt adott a gyermekek, rokonok katonaság alóli megváltására.¹³²

¹²⁸ Prot. sess. 1831. jan. 10. No 85, 100.

¹²⁹ Prot. sess. 1831. jan. 21. pag. 71. és köv.; febr. 25. No 350., 354.

¹³⁰ Prot. sess. 1832. márc. 16. No 529.; ápr. 13. No 721.

¹³¹ Prot. sess. 1841. jan. 8. No 63.

¹³² Prot. sess. 1842. febr. 28. No 548.

A szabadságolt katonákat a magisztrátus szemmel tartotta, magaviseletükről ezredüknek jelentett. Ezt tette 1780-ban pl. egy, a báró Preysach ezredből való gránátossal, aki „szabadsága idején jól viselte magát”. A tanács javasolta: vezényeljék a városba, hogy gazdaságát folytathassa. Előfordult, hogy a szabadságolt katona maga kérte a bizonyítványt magaviseletéről.¹³³

A szabadságolt katonáknak a várostól tartózkodási engedélyt kellett kérniök, amit rossz magaviselet — főleg korhelykedés — miatt meg is vonhattak tőlük. Ez azt jelenthette, hogy az ezredükhöz rendelték őket vissza. Jött úgy is katona a városba, hogy a helytartótanács hívta fel rá a figyelmet: „Szemmel kell tartani.”¹³⁴

A városban tartózkodó szabadságolt katonákat időnként a kaszárnyába hívták, ahol jegyzékbe vették őket, illetve a korábbi listákat ellenőrizték. Az elhaltak halotti levelét az illetékes ezrednek küldték meg.¹³⁵

Az állandó nyilvántartás célja az volt, hogy szükség esetén gyorsan visszatérjenek egységükhöz. 1792-ben pl. a herceg Ferdinánd gyalogezred és az Erdődy ezred összes szabadságolt katonáit visszahívták csapataikhoz. A katonákat az erre kijelölt tanácsi biztos értesítette a fertálymestereken keresztül. 1803-ban az Olaszországból szabadságolt katonáknak nem oda, hanem ezredük hazai állomáshelyére kellett bevonulniök. Így a Nádasdy ezred Bártfára, az Antal herceg ezred Szegedre, a Vukasovits ezred Győrbe, a Kray ezred Fehérvárra, a Julien ezred Aradra vonult be.¹³⁶

A tanács — igen ritkán — közbenjárt helybeli katonafiúk szabadságolásáért. Ezt tette pl. 1802-ben vagy 1826-ban. Ez utóbbi esetben egy városi hajdú fiának kértek szabadságot a Homburg ezredtől.¹³⁷

A helytartótanács már 1764-ben elrendelte, hogy a városi szolgálatba való felvételnél előnyben kell részesíteni az invalidusokat, katonaviselteket. Ezt II. József is szorgalmazta. 1817-ben újabb helytartótanácsi leirat hívta fel a városokat, hogy „hajdúkat, huszárokat és egyéb szolgálókat az alkalmas agg katonák közül válasszanak”. Ennek ellenére a kiszolgált katonákat nem szívesen látták a városi szolgálatban.¹³⁸

A városba jött, elbocsátott katonáktól a tanács minden esetben elbocsátólevelet követelt. A városban időző invalidusokat időnként felülvizsgálatra hívták össze. 1786-ban pl. ebből a célból Pestre kellett menniök. A letelepedésnél előnyben részesültek azok, akiknek rokonaik bizonyítványban vállalták: életük végéig gondoskodni fognak róluk.¹³⁹

¹³³ Prot. sess. 1780. márc. 31.; 1796. júl. 4. No 942.

¹³⁴ Prot. sess. 1825. szept. 12. No 1431.; 1826. ápr. 10. No 500.; 1829. jún. 15. No 944.

¹³⁵ Prot. sess. 1802. aug. 21. No 1159.; 1829. febr. 27. No 341.; 1791. febr. 11. No 167.

¹³⁶ Prot. sess. 1792. febr. 3. No 140.; jún. 25. No 856.; 1803. jún. 24. No 903.

¹³⁷ Prot. sess. 1802. jún. 25. No 971.; 1826. aug. 18. No 1250.

¹³⁸ Prot. sess. 1764. ápr. 6.; 1817. nov. 4. No 1608.

¹³⁹ Prot. sess. 1771. febr. 14.; 1786. okt. 20. No 245.; 1800. okt. 13. No 1187—1190.

1816-ban az agg katonák és a kegydíjat élvezők 100 Ft-os fizetését 150 Ft-ra emelték. Az erről szóló leveleket a tartományi biztos a városon keresztül juttatta el hozzájuk. A nyugdíjazott katonatisztek egy részét közvetlenül a városi hadiadópénztárból fizették. Ezt az összeget beszámították a város adójába.¹⁴⁰

Előfordult, hogy a kiszolgált katonák adóját törölték, mint pl. 1827-ben Német Mihály 6 Ft-ját. Minden esetben törölték viszont azok adóját, akik „a városért katonáskodtak”. Ha azonban maga helyett — pénzért — mást állított, nem élvezhette a kedvezményt. Felvették az öregek házába 1835-ben azt az elbocsátott katonát, akit a város fogadott fel és 16 évig becsületesen és jól szolgált. Mindez azonban csak a város által állított katonákra vonatkozott, vagy olyanokra, akiket a rendszeres katonaillesztés (1821) előtt megfogtak és életfogytig kellett volna katonáskodniuk, de tehetetlenségük miatt elbocsátották őket.¹⁴¹

1819-ben érkezett meg a helytartótanács leirata: „Azok az emberek, akik a *waterlooi ütközetben* megsebesültek, vagy az ott elhaltak özvegyei és árvái, az angol nemzettől, az összegyűjtött pénzből, részesülhetnek.” A tanács ezt közhírré tette, „hátha valaki jelentkezik”. Ilyenről egyről tudunk: tíz évvel később Pápai János kérte, hogy mivel ő a lipcei csatában megsebesült és munkára alkalmatlan (erről városi orvosi bizonyítványa volt), segílyt kapjon a városi szegényháztól. A tanács a kérést méltányolta: hetente kapott alamizsnát az illetékes biztostól.¹⁴²

Szökött katonák

Szökött katona elfogásáért jutalom járt. 1737-ben a helytartótanács ezt egy aranyban állapította meg. A tanácsnak jelentenie kellett, hogy időről időre mennyit fogott el. 1749-ben a díj 12 Ft volt. Aki viszont elrejtette, 1000 Ft-ot fizetett, jószágát elkobozták és még a koldulástól is eltiltották.¹⁴³

Ennek ellenére nem beszélhetünk nagy számú elfogott katonaszökevényről. 1742-ben egy, a város részéről kiállított szökött katonát a tanács börtönbe vetett, de az onnan megszökött. Újból kézre került és 12 botot vertek rá. 1790-ben a városi satrapa kísért egy szökevényt az ezredéhez; az átadáskor kapott nyugtát a tanács „biztonság okáért” az akták közé helyezte.¹⁴⁴

A körözött, szökött katonák nevét és leírását a városi kapitány kapta meg, aki „kereste, de seholsem találta” szöveggel jelzett vissza a helytartótanácsnak.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1797. okt. 2. No 1165.; 1816. febr. 19. No 298.; 1829. jan. 9. No 32.

¹⁴¹ Prot. sess. 1827. aug. 27. No 1466.; 1829. jan. 30. No 180.; 1835. febr. 13. No 334.; 1884. nov. 29. No 4449.

¹⁴² Prot. sess. 1819. jan. 18. No 88.; 1829. márc. 16. No 428.

¹⁴³ Prot. sess. 1737. jan. 22.; Acta pol. etjur. 1749. 1749. júl. 8. No 103.; Corp. stat. IV/2. 837. Kecskemét 1800.; V/2. 512. Kőszeg 1749.

¹⁴⁴ Prot. jud. 1742. jan. 27.; Prot. sess. 1790. okt. 4. No 947.

Közreműködött a kapitány viszont akkor, ha magánszemélyek fogtak el szökevényt és fogdíjukat nem kapták meg.¹⁴⁵

1802-ben amnesztia volt a katonaszökevények számára. Ennek hírére egyes szülők megjelentek a tanács előtt és kérték távoli fiúk bevonását a közkegyelembe. Egy polgár pl. a Franciaországban megszökött és ott bujkáló fia számára kérte ezt. Az amnesztiát 1806. november 30-ig meghosszabbították, az ennek alapján jelentkezett szökevényeket a helyi katonai hatóságnak adták át. Előfordult, hogy a szökött katonáért a rokonság 40 Ft-ot tett le.¹⁴⁶

Nem tettek különbséget, ha valaki ellenséges fogságból szökött meg. A helytartótanács 1806. márciusi leirata szerint a tanácsnak meg kellett keresnie azokat a katonákat, akik ellenséges fogságba kerültek és onnan maguk megszöktek. Ezeket haladéktalanul az ezredükhöz küldték vissza, mint a többi szökött katonát.¹⁴⁷

Az 1809—1841. közötti évekből mindössze hat esetet ismerünk, amikor a város szökött katonák ellen vizsgálatot folytatott, vagy átadta őket a katonai hatóságnak. Ilyen esetben a fogbért — kedvezményként — a városi adóból vonták le.¹⁴⁸

Elesettek

A háborúban elhalt katonák neveit a katonai hatóságok a városnak küldték meg. Ide fordultak a katonafeleségek és anyák is, tudakozódva férjük-fiúk felől. Így jött meg pl. 1764-ben a Gyulai ezred bizonyítványa egy káplár elestéről. A tanács szó szerint bemásolta a jegyzőkönyvbe. Az elhalt katonánál talált — főleg erődítési — térképeket a haditanácshoz, az archívum militaréba kellett beküldeni.¹⁴⁹

Különösen megnőtt az érdeklődő rokonok száma 1792 után. Sokan éveket nem hallottak katonafiukról. 1795-ben pl. több feleség a kapitányhoz fordult, mire a tanács az Esterházy Antal ezredet kereste meg levélben, hogy az illetők élnek-e még. Ugyanezt tette 1802-ben a jegyzői hivatal.¹⁵⁰

1798-tól kezdve időnként kapott a tanács értesítést az elesettekről a különböző ezredektől. A neveket a kapitány közölte az érintett családtagokkal. De jöhetett az értesítés egyénenként is. 1821-ben pl. a helytartótanács több, a francia háborúban meghalt katona halotti levelét küldte meg a városnak azzal, hogy — mivel a születési hely nagyon hiányosan volt feltüntetve — próbálja azokat azonosítani.¹⁵¹

¹⁴⁵ Prot. sess. 1792. nov. 30. No 1589.; 1796. márc. 11. No 401.; 1804. nov. 16. No 1356.

¹⁴⁶ Prot. sess. 1802. febr. 8. No 275.; 1806. máj. 9. No 778.; 1807. ápr. 13. No 494.; nov. 3. No 1273.

¹⁴⁷ Prot. sess. 1806. márc. 14. No 483.

¹⁴⁸ Prot. sess. jún. 26. No 868—869.; 1814. szept. 5. No 1296.; 1820. jún. 9. No 1035.; 1841. jún. 4. No 1362.; Prot. jud. 1811. márc. 20. No 243.; 1814. júl. 22. No 433.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1764. febr. 18.; 1778. ápr. 3.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1792. febr. 24. No. 241.; 1795. márc. 20. No 356.; 1802. jún. 4. No 890.; 1806. ápr. 18. No 661.; 1816. nov. 9. No 1963.

¹⁵¹ Prot. sess. 1798. okt. 5. No 1168.; 1802. nov. 19. No 1512.; 1821. febr. 16. No 296.

A családtagok a tanácstól kérhettek bizonyítványt elesett fiukról-férjükről. Ennek rendszerint örökösödési indoka volt.¹⁵²

A vagyontalan katonák feleségeire, özvegyeire, árváira a nyomor várt. Az alamizsna, amit a várostól kaptak, a fennmaradáshoz is kevés volt. Még azok jártak jól, akiknek szállást adtak a katonai deponitoriumban, mert ezzel napi 2 kr (vagy ennek megfelelő kenyér) járt. A többiek rendszertelenül kaptak egy-egy forintot vagy adójukat elengedték. A város éppen ezért igyekezett nötlenekeket állítani katonának, hogy a családtagokkal ne kelljen bajlódnia.¹⁵³

Élelmezési hivatal

1688-ban jelent meg a városban Hochburg Miklós Jenő győri élelmezési biztos. Ezzel kezdetét vette — ha változott formában is — az egész 1848-ig fennálló élelmezési (gabona, Domus Annonaria) hivatal működése. Ez azt jelentette, hogy Székesfehérvár hadellátási központ lett, amire földrajzi fekvése mindenképpen predesztinálta. Hochburggal fentebb már találkoztunk, amikor 1693-ban a város mellé állt a katonasággal folytatott vitában.¹⁵⁴

1702-ben Haas Henrik, 1712-től Püchler János Mihály, 1716-tól Winckler János Kristóf, 1721-ben Frühewirth élelmezési tisztről, szállítási biztosról olvashatunk (Püchler mellett).¹⁵⁵

Ezt követően sokáig nem említik a források az élelmezési tisztet. 1778-ban Hiltl Farkas, 1780—1783 között Winther János, 1786-ban Lichtenauer (Genserer segéd tisztet) vezeti a hivatalt. 1788-ban érkezett a városba Volkmann János élelmezési igazgató, aki 1800-ban adta csak át helyét Wanderer Károlynak. Ő még 1805-ben a városban volt. Mellette dolgozott Kukla „számvető”, aki külön irodát tartott. 1809-ben Strasser Jenő, 1812-ben Funk a katonai élelmezési praefectus.¹⁵⁶

A császári élelmezési hivatal sokrétű feladatot látott el: gabonát vásárolt; gyűjtött be a hadsereg részére. Felügyelete alatt pékség is működött, amely elsősorban a katonaságot látta el, de szükség (háború vagy éhínség) esetén a polgári lakosság is számíthatott rá. A tiszték a hivatalt mindig leltárral vették át; ezt — pro notitia et directione — a bécsi Kriegsbuchhalterey kapta. A felhasznált élelmiszerekről havonta számadás (Proviant Extract) készült.¹⁵⁷

¹⁵² Prot. sess. 1803. febr. 14. No 266.; 1806. márc. 10. No 446.

¹⁵³ Prot. sess. 1788. máj. 23. No 792.; 1801. máj. 5. No 598.; 1814. jún. 17. No 911.

¹⁵⁴ Jenei 1968. 180.; Fallenbüchl 1979. 28.; OL E 281. Ber. u. Schr. Székesfehérvár 1693. jan. 6.

¹⁵⁵ Prot. sess. 1702. dec. 22.; 1716. júl. 22.; 1721. febr. 22.; HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. E. 1712. aug. 27.; 572. 1724. máj. 17.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1786. febr. 13. No 431.; jún. 12. No 876.; 1788. máj. 16. No 755.; 1789. máj. 22. No 647.; 1791. febr. 7. No 148.; 1800. okt. 13. No 1182.; 1805. nov. 29. No 1669.; nov. 30. No 1690.; 1809. jún. 15. No 851.; 1812. szept. 4. No 1137.

¹⁵⁷ HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. E. 1712. aug. 27.; szept. 27. Prot. sess. 1743. márc. 15.; 1744. szept. 13.; A Rákóczi-szabadságharc idején Khorherr Kristóf császári élelmezési raktáros a polgároknak is süttetett kenyeret. (Prot. sess. 1727. júl. 1.)

Székesfehérvár 1718-ban az élelmezési hivatalt is kérte, hogy írasson jóvá a „rebellió” (ti. a Rákóczi-szabadságharc) idején teljesített természetbeni szolgáltatásokért 4290 Ft-ot. Az ügy a bécsi kamaráig jutott fel: ez értesítette a főhadbiztosságot, hogy 3449 Ft-ot írjon jóvá a város hátralékos adójából. A fennmaradt összeget az 1718. évi adóból vonták le.¹⁵⁸

1719-ben a fehérvári élelmezési hivatal is részt vett abban az akcióban, amelynek során az összes magyarországi vár és erőd élelmiszerkészletét feltöltötték.¹⁵⁹

A város szükség esetén pénzkölcsönt is vett fel a hivataltól. 1721-ben pl. 2000 Ft-ot, aminek felét egy éven belül vissza is fizette. A város felesleges gabonájának a hivatal biztos felvevőpiacot jelentett. 1724-ben pl. jelentős mennyiségű gabonát adtak el. Hogy jó, napi árat kapjanak érte, a város bécsi ügyvivője is közbenjárt. Van példa arra is, hogy a gabonát nem a helybeli, hanem a pesti vagy a budai császári raktárba szállították.¹⁶⁰

Az 1720-as évektől az élelmezési hivatal nemcsak a haditanácsnak és a Kriegsbuchhaltereynek, hanem a bécsi kamarának is jelentett. 1724-ben az élelmezési tisztől a hiányzó számadásokat a bécsi kamara kérte.¹⁶¹

1771-ben a győri sóhivatalból 20 000 Ft-ot utaltak át, termények és 148 ökor vétele-szállítása céljából. 1778-ban a város és a megye közösen 40 000 (ebből a város 6885) mérő zabot és árpát vásárolt össze, és szállított a pesti, a komáromi és a helyi raktárba. A helyi gazdák nem rendelkeztek felesleges terményekkel, így a tanács Hell Ferencet nevezte ki „árpa és zab vételével megbízottnak”, termények vásáron kívüli összevásárlására.¹⁶²

Különösen megnőtt a hivatal jelentősége a török háború előkészítése idején, illetve alatt. Ennek első jeleként a gabonarakta terjeszkedni kezdett. 1786-ban megkapták a budai külvárosi temetőt (az ott levő színnel együtt). A következő évben megkapták a raktár melletti telket, majd 30 000 téglát (pénzért). A terjeszkedést a Valter Ferenc házában levő magtár kiutalása fejezte be.¹⁶³

1786-ban a kincstári pékek új elhelyezést kaptak. Gabona, illetve lisztkészletükről folyamatosan kellett gondoskodni. 1788-ban volt olyan pék, akinek semmi készlete sem volt. A hivatalnak azonban ekkor is volt lisztkészlete: márciusban a városhoz fordult csűrökért és hordókért, a liszt elhelyezésére. Májusban 5000 mázsa komiszlisztet Kanizsára vittek át. Októberben újból 2000 hordó lisztjük volt, amit nem tudtak elhelyezni. A gondot a városi kapitány oldotta meg.¹⁶⁴

¹⁵⁸ HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. E. et. R. 1718. jún. 28.

¹⁵⁹ HKA Hoffinanz Ungarn. 518. 1719. máj.—jún. 29.

¹⁶⁰ Prot. sess. 1721. febr. 22.; 1735. okt. 14.; Corr. buch 1724. szept. 18.; 1735. júl. 1.

¹⁶¹ HKA Hoffinanz Ungarn. 572. 1724. máj. 17.

¹⁶² Prot. sess. 1771. dec. 29.; 1778. okt. 30.; Corr. buch 1771. márc. 18.; ápr. 3.

¹⁶³ Prot. sess. 1786. dec. 11. No 453.; 1787. jan. 2. No 545.; jan. 26. No 74.; márc. 26. No 267.; 1791. febr. 7. No 148.

¹⁶⁴ Prot. sess. 1786. febr. 13. No 431.; márc. 31.; No 511.; máj. 16. No 755.; jún. 13. No 931.; okt. 20. No 1525.

1788-ban szabályozta a főispán a gabona és a liszt vásárlását. A korábbi tilalmat úgy értelmezte, hogy az csak a spekulációra vonatkozik; a pékek és a molnárok vehetnek gabonát és lisztet. Ezeket a tanács látta el passussal. A kincstári gabonát a molnároknak haladéktalanul kellett megőrölniök.¹⁶⁵

Az élelmezési igazgató 1789-ben a várostól kérte: utasítsa a pékeket, hogy a komiszkenyeret újból a korábbi mázsánkénti 30 kr-os áron süssék. 1789-ben a városra 2000 mázsa kenyér szállítását vetették ki. A tanács ennek fedezésére minden polgári háztól 4 Ft 15 kr-t, a kerti házaktól 1 Ft 29 kr-t szedett.¹⁶⁶

A liszten kívül a város hüvelyeseket és főleg gabonát is szállított — rendszerint az élelmezési hivatalon keresztül — a hadseregnek. 1788 májusában még volt a városnak 808 mérő gabonája, amit a hivatalnak ajánlott fel. A hivatal a sörfőzőmester árpáját is lefoglalta.¹⁶⁷

A következő évben gabonahiány lépett fel. A megye utasítást adott, hogy „minden polgár takarékoskodjon az élelmiszerekkel, gabonával, vetőmaggal és kenyérrel, mert az utánpótlás céljára erre nagy szükség van”. A főispán nyilatkozata: „Az állam nem tud segíteni az éhínségben szenvedőkön, mivel a természetbeniek katonai célokra kellene. Mindenkinek magán kell segítenie. A katonaképes férfiak menjenek katonának, a nők pedig kétkezi munkával tartsák el magukat.”¹⁶⁸

1789 októberében 12245 mérő gabonát vetettek ki a városra, amelynek egyharmadát a városi pénztár, kétharmadát az adózók fizették. A magisztrátus a választott községgel, a városban lakó nemesekkel (Pázmándy Sámuel, Andrássy Antal, Székely Lajos, Nagy László) tanácskozott a követelés teljesítéséről. A városban mindössze 2200 mérő búzát és 5000 mérő zabot találtak. Ezért kérték a megyét, hogy adjon engedélyt, „mert a lakókat az éhhalál fenyegeti. Ez az év nem volt jó, a termés kevés”. A megye azonban nem méltányolta a város rossz helyzetét: utasította, hogy a gabonát vétel útján szerezzék be. Ez a városnak 13000 Ft-jába került, ebből 4000 Ft-ot adósságra vett meg.¹⁶⁹

Rendszerint külön vetették ki a zab- és szénamennyiséget. 1788 januárjában Marich alispán a zabvásárlás jobb megszervezésére intette a várost. A tanács a szokásos módon intézkedett: bizottságot küldött ki a vásárlás megszervezésére. Szénát és zabot az átvonuló katonaság számára mindig kellett készen tartani. 1789-ben a szénakészletet összeírták és az előírt helyre szállították. Az inség miatt a megye engedélyezte, hogy a telektulajdonosok a sarjút is lekaszályhassák a városban.¹⁷⁰

¹⁶⁵ Prot. sess. 1788. okt. 3. No 1435.; dec. 5. No 1740.

¹⁶⁶ Prot. sess. 1789. máj. 22. No 647.; jún. 8. No 735.

¹⁶⁷ Prot. sess. 1788. ápr. 7. No 568.; máj. 10. No 747.; 1789. júl. 17. No 890.

¹⁶⁸ Prot. sess. 1789. febr. 13. No 130.; aug. 31. No 1125.

¹⁶⁹ Prot. sess. 1789. okt. 2. No 1236.; okt 5. No 1286, 1313.; okt. 9. No 1332.; 1790. jan. 29. No 162.; jún. 14. No 619.; 1791. jún. 3. No 664.

¹⁷⁰ Prot. sess. 1788. jan. 7. No 17.; 1789. febr. 27. No 169.; márc. 16. No 346.; jún. 12. No 747.; aug. 21. No 1075.

Közreműködött a város katonai lovak vásárlásában. 1786-ban egy „remontáló kapitány” jött a városba, hogy a tanácsi megbízott segítségével lovakat tekintsen, illetve vásároljon meg. Ez a későbbi időben is előfordult.¹⁷¹

A gabonavásárlás a katonaság részére a francia háborúk alatt is tovább tartott. Van példa arra, hogy a császári raktárból (pl. 1795-ben) „a szegény adózó népnek kenyeret sütöttek”. A kivetett mennyiség beszerzésére a város újabb kölcsönöket vett fel. 1797-ben az élelmezési hivatal a gabona tárolására megkapta az üresen álló városi kaszárnyát. A városba örölni hozott kincstári gabona után nem szedhettek útvámot (1797-ben az útvámbérlő mégis szedett).¹⁷²

1800-ban a város 1000 mérő gabonát és 100 mérő zabot szállított az élelmezési hivatalba. 1805-ben a katonaság ellátására 34 kemencét állítottak fel a városban. A város 10 kádárlegényt rendelt ki, lisztartó hordók készítésére. A tanács az élelmezési hivatal vezetőjénél tett panaszt a „főpékemester” ellen, aki a hivatal házában bort mért.¹⁷³

A háborús célokra örölt nagy mennyiségű liszt (még a sörház padlásán is kincstári lisztet tároltak) egy részét 1809-ben mázsánként 9 Ft-ért a szegényeknek adták el.¹⁷⁴

1810-ben bővítették a gabonaraktárt: az élelmezési tiszt 46 000 téglát kért a várostól. 1812-ben a püspöki pincével szemben fekvő utat javították, hogy a kincstári borok a szállítás során kárt ne szenvedjenek.¹⁷⁵

Az 1830-as évektől az élelmezési hivatal a zabot, a szénát és a kenyeret — új rendszer szerint — kótyavetye útján vette meg. Az árverést a tanács hirdette ki, azon egy tanácsi megbízott is részt vett. A „katonai életes tár” tisztje évente kért a várostól a gabona- és szénatermésről tájékoztatást.¹⁷⁶

Raktárak

1700-ban már császári fegyvertár volt a városban. 1705-ben Koch Mátvás szertárőr (Zeugwart) egy városi polgár puskaművest foglalkoztatott. 1710-ben Koch a városi szállásmester ellen, rossz szállása miatt, tett panaszt. 1712-ben Koch és a neki alárendelt nyolc puskaműves nem kapott fizetést. Ezt Várossy Lőrinc harmincados vizsgálta ki.¹⁷⁷

¹⁷¹ Prot. sess. 1786. jún. 23. No 914.; 1812. aug. 21. No 1077.; szept. 18. No 1196.

¹⁷² Prot. sess. 1795. ápr. 13. No 448.; 1796. dec. 16. No 1677.; dec. 19. No 1691.; 1797. júl. 1. No 808.; júl. 24. No 882.

¹⁷³ Prot. sess. 1800. máj. 23. No 667.; 1801. jan. 19. No 97.; 1805. nov. 11. No 1585.; nov. 30. No 1690.

¹⁷⁴ Prot. sess. 1806. jan. 28. No 229.; 1809. jún. 15. No 851, 853.

¹⁷⁵ Prot. sess. 1810. nov. 5. No 1630.; 1812. szept. 4. No 1137.; A város 1816-ban azzal tagadta meg az élelmiszer-szolgáltatást, hogy „mint régi vár, a katonaságnak semmi élelmiszerelemmel nem tartozik”. (Prot. sess. 1816. dec. 13. No 1996.)

¹⁷⁶ Prot. sess. 1834. febr. 14. No 304.; 1840. aug. 10. No 1717.

¹⁷⁷ Prot. sess. 1705. márc. 9.; 1710. júl. 8.; HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. E. 1712. jan. 8.; Fallenbüchl 1979. 35.

1718-ban vita támadt a szertáros és a tanács között. Koch ui. hat hordó sört vitt be és akart kimérni a város közepén. A sört a város elkobozta. A bécsi kamara beavatkozására az árát a kincstár kapta. Koch ezenkívül a kamarai ügyekbe is beavatkozott. 1726-ban halt meg: özvegye a már 21 éve élvezett szállást kérte „kegyelemből” és kielégítésként (Abfertigung).¹⁷⁸

1787-ben új katonai raktárpületet kezdtek építeni. Erre a célra a magánszemélyek 500 Ft-ot adtak össze. A 200 Ft értékű anyagot a város adta hozzá. 1789-ben még mindig nem volt kész az épület. Ezért a tanács megintette a kőművest, hogy „fejezze be a Stockhaus építését, mert különben a várost emiatt erő kárt ő viseli”. 1795-ben a Budai külvárosban fekvő katonai raktárat — becslés után — eladták.¹⁷⁹

1793 júniusában vették észre a polgárok, hogy a katonaság a Budai-kapunál — igen tűzveszélyes módon — jelentős mennyiségű puskaport tárolt. Ezért a város egy ideiglenes fabódét építtetett. Az ácsmester 6 Ft-ot kért a munkáért, de semmit sem kapott, „mert ezért a könnyű munkáért semmi sem jár”. 1794-ben már 254 Ft költséggel újonnan épített puskaporraktárról olvashatunk.¹⁸⁰

1805-ben 200 tüzért és municiót helyeztek el a városban. A tanács a tégláégető épületét jelölte ki erre a célra, hogy a lőszert ne lakott területen tárolják. Az átszállítás csak a következő évben történt meg.¹⁸¹

1810-ben a Budai-kapun felül levő toronyban fegyver és felszerelési raktár volt. A fal bontásával a raktárt is érintették. 1820-ban a puskaporos és a katonai öltözetek raktára romos állapotban volt, tatarozni kellett. 1834-ben a vártoronyban levő magazin lépcsőit reparálták. A tanács arról tanakodott, hogy hogyan lehetne a Nádor-kapunál levő tornyot — ahol a katonaság egyenruhákat tárolt — tűzbiztossá tenni.¹⁸²

A szedreskerti puskaporos tornyot 1840-ben a katonaság őrizte. A helybeli katonaság kérte a tanácsot, hogy az őrházállítás költségeit viselje. A tanács válasza: „Ezt az új terhet nem köteles viselni”. 1843-ban még mindig megoldatlan volt a kérdés: a katonaság ugyanis őrház hiányában öröket sem állított. A város erre „csekély költségen egy tanyát épített”.¹⁸³

Városi „hadiipar”

A városi kézműveseket az 1780-as évektől próbálták a katonai termelésbe bevonni. Ez először pokrócokkal történt meg: a városi tanács 1786-ban a fertálymestereken keresztül igyekezett a takarókat a városban beszerezni. Ez

¹⁷⁸ HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. R. és E. 1718. jún. 9.; 11.; júl. 11.; 589. 1726. jan. 29.

¹⁷⁹ Prot. sess. 1787. dec. 19. No 1291.; 1789. nov. 6. No 1473.; 1795. febr. 13. No 207, 220.

¹⁸⁰ Prot. sess. 1793. jún. 7. No 807.; aug. 30. No 1173.; 1794. febr. 4. No 199.

¹⁸¹ Prot. sess. 1805. dec. 6. No 1703.; 1806. ápr. 14. No 640.; ápr. 28. No 719.

¹⁸² Prot. sess. 1810. márc. 23. No 433.; 1820. ápr. 17. No 719.; 1834. jún. 27. No 1320.; aug. 18. No 1647.; 1840. máj. 9. No 1080.

¹⁸³ Prot. sess. 1840. jan. 21. No 150.; 1843. aug. 31. No 2789.

azonban nem sok sikerrel járt. A pécsi pokróccsinálóktól szereztek be ezeket, párját 14 Ft 30 kr-ért. Tatáról 112 darabot vettek, fontonként 30 kr-ért.¹⁸⁴

1797-ben érkezett meg az óbudai katonai gazdasági bizottság átirata: a tanács buzdítsa a kézműveseket katonai ruházat készítésére. 1800-ban a helytartótanács írt a városoknak: „Hiány van tábori szerekben. Ezért a városi kézműveseket arra kell ösztönözni, hogy ilyenek gyártására szerződést kössenek.” A tanács mindössze annyit tett, hogy behívta a kerégyártókat és közölte velük a kérést. Ezt azután jelentették a helytartótanácsnak. 1805-ben újabb leirat jött, ezúttal a szabók ösztönzésére egyenruhagyártásra. 1809-ben a szabókat, csizmadiákat, vargákat, gombkötőket, szíjártókat, nyeregyártókat és más mesterembereket szólítottak fel „hadí” termelésre.¹⁸⁵

Legelőször a szabók álltak munkába. Már 1787-ben egyenruhát varrtak, amit a katonaság részéről érkezett panaszokból tudunk. A tanács három szabólegényt irányított át, az elrontott egyenruhák kijavítására. 1807-ben a fehérvári német szabók nem szállították le az óbudai katonai ruházati bizottságnak a szerződött mennyiséget, amiért a tanács felszólította őket: „vagy fizessék meg a ruházatot, vagy szállítsák le.”¹⁸⁶

A másik szakmai csoport, amely katonai célokra termelt, a bőrös volt. 1806-ban a szíjártók 40 lovassági készletet (appartementum) gyártottak a városban. A szíjártók erre hivatkozva kérték felmentésüket a polgárőrségi szolgálat alól. Ezt azonban csak arra az időre kapták meg, amíg a munkáival határidőre el nem készültek. A fehérvári vargák sarukat készítettek, a tímárok bőroket ajánlottak fel katonai célokra.¹⁸⁷

A rostakészítők katonai dobokat, a nyeregkészítők fanyergeket készítettek. 1814-ben a városházára 15 font selyemfonalat vittek, amit a helybeli katonai parancsnokság kapott meg. De gyártottak — katonai célokra — nyírfaseprűt is a városban.¹⁸⁸

Nem maradtak ki a „hadiszolgáltatásból” a kereskedők sem. 1788-ban felszólították őket, hogy a hadsereg számára természetbenieket szállítsanak. Ezek azonban ehelyett inkább 1639 Ft-ot adtak össze. 1806-ban már szállítottak árukat a katonaságnak, mert a tüzérigazgatóság a tanácstól kérte egyes kereskedőktől, elmaradt szállítás miatt, a pénz behajtását. A helytartótanács 1809-ben megtiltotta, hogy ólmot ablakokra vagy lövedéknek használjanak fel.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Prot. sess. 1786. aug. 25. No 73.; 1787. jún. 22. No 641.; 1806. aug. 12. No 1272.; 1830. nov. 22. No 1896.

¹⁸⁵ Prot. sess. 1797. febr. 24. No 261.; 1800. nov. 21. No 1390.; 1805. szept. 16. No 1259.; 1809. jún. 7. No 800.

¹⁸⁶ Prot. sess. 1787. júl. 16. No 732.; 1807. okt. 30. No 1254.

¹⁸⁷ Prot. sess. 1806. ápr. 9. No 612.; 1809. jún. 12. No 845.; 1813. okt. 18. No 1246.; dec. 17. No 1539.

¹⁸⁸ Prot. sess. 1805. dec. 27. No 1799.; 1809. okt. 7. No 1211.; 1814. jan. 17. No 92.; 1828. dec. 20. No 2140.

¹⁸⁹ Prot. sess. 1788. febr. 20. No 249.; 1806. márc. 7. No 412.; 1809. máj. 5. No 670.

1808-ban a komáromi vár erődítéseinek dolgozó négy légió ellátására biztatták a fehérvári szatócsokat. A város 5-5 ácsot, asztalost és kőművest, 2-2 lakost, kovácsot és kerékgyártót küldött a munkálatokhoz, költségeire pedig 500 Ft-ot „ajándékozott”. A várost arról is értesítette a helytartótanács, hogy a komáromi erődítést védelmi állapotba helyezték.¹⁹⁰

Nem maradt ki a háborús készülődésből a lakosság sem; a szokásos munkát végezte: tépést készített. Erre az óbudai katonai bizottság 1797-ben, a helytartótanács pedig 1805-ben és 1809-ben hívta fel a lakosságot. A város ezt egyrészt a fertálymesterek, másrészt a plébánosok útján hirdette ki.¹⁹¹

Tudjuk, hogy Fehérvár közelében, Seregélyesen ágyúöntöde működött. A várossal való kapcsolatának azonban nyomát sem találtuk.¹⁹²

Egyéb szolgáltatások

Fehérvári specialitás volt a katonaság részére való ivóvízszállítás. A város 1726-tól állandó alkalmazottakat tartott, akik lajtkocsikban hordták a vizet a katonák számára. Az első vízszállító (Wasserführer) Greiner Urbán, fizetésén felül adóelengedést és ruházatot kapott. 1772-ben lett vízfordó Taininger János; kétévenként egy hosszú szűrt és egy pár sarut kapott. 1786-ban mondott fel, utóda Ravazdy István addigi városi csősz lett. 1789-ben kötöttek szerződést István Jánossal; a kocsit és a hordókat a város adta.¹⁹³

1810-ben a katonai kórház parancsnoka amiatt tett panaszt, hogy az ivóvizet nem a Király-kútról, hanem az árkoból vitték nekik. A tanács „szigorú intézkedést hozott”. A város viszont bepanaszolta a katonák „visszaélését”, akik a vizet nemcsak ivásra és főzésre, hanem fürdésre és mosásra is használták. „Így azután a kocsisok nem győzik hordani a vizet.”¹⁹⁴

1816-ban a város Nott Ferencsel kötött szerződést. Nott vállalta, hogy a katonaság létszámától függetlenül, a kaszárnyákba, a törzstiszteknek és a városi kórházba vizet szállít. Ezért 1600 Ft-ot, négy szekér szénát és két szekér szalmát kapott. Kapott két-két lovat, lajtot, kocsit és a hozzávaló szereléseket; ezeket a szerződés lejártá (négy év) után vissza kellett adnia. A következő évben két lajtos is jelentkezett Nott helyére.¹⁹⁵

1818-ban fogadták fel Birghoffer Jánost, aki egészen 1832-ig látta el ezt a feladatot. 1818-ra a Király-kút csatornáit annyira elromlottak, hogy javításukhoz

¹⁹⁰ Prot. sess. 1808. máj. 20. No 606.; nov. 18. No 1546.; 1809. márc. 24. No 436.; aug. 24. No 1034.; 1813. aug. 16. No 911.

¹⁹¹ Prot. sess. 1797. ápr. 27. No 525.; 1805. okt. 25. No 1449.; 1809. ápr. 14. No 574.

¹⁹² Fallenbüchl 1979. 36.

¹⁹³ Az 1780-as évekig bővebben lásd: Kállay 1973/A. 64.; Corr. buch 1782. okt. 25.; Prot. sess. 1786. dec. 22. No 503.; 1789. dec. 14. No 1720.

¹⁹⁴ Prot. sess. 1810. febr. 9. No 188.; aug. 30. No 1322.; okt. 27. No 1617.

¹⁹⁵ Prot. sess. 1816. nov. 7. No 1846.; 1817. nov. 27. No 1780.

270 új csövet kellett volna a városnak beszereznie (5520 Ft-ért). A tanács ezt soknak tartotta és inkább kutak ásását szorgalmazta. „Addig a lajtos áruljon vizet pénzért.” 1821-ben — egy évre szerződtek a polgári uraság birkását, aki azzal jelentkezett, hogy 200 Ft-tal olcsóbban hordja a vizet.¹⁹⁶

1824-ben Birghoffer úy vélte, hogy „az újonnan ásott kútban jó víznek kell lennie, ezért nem kell a kaszárnyába lajton hordani”. Beadványának nem sok foganatja lett, mert évi 300 Ft-ért, két szekér szalmáért és hat boglya szénáért tovább vitte a vizet a kaszárnyába, a tisztai szállásokra, a városi betegek és öregek házába. Munkája 1832-ben szűnt meg, amikor a vármegyeház előtti kútban már bőven volt víz és így feleslegessé vált máshonnan hozni. A tanács csöbröket szerzett be a kaszárnya részére és közölte a katonasággal, hogy hordják maguk a vizet.¹⁹⁷

Előfogatot, fuvar a város az 1780-as évekig — a török háborúig — nem teljesített. 1730-ban a város megtagadta a katonai parancsnok kérését, hogy előfogatot adjon harci eszközök Budára való szállításához.¹⁹⁸

Az 1788-ban a várostól követelt 92 darabból álló fuvar terhét közösen viselték. A tanácsi határozat szerint istállókat béreltek, és nem a polgárok istállóit vették igénybe, akik állataikkal a földeket művelték. A szlavóniai határvidékre fuvar teljesítőket ért károkért (pl. ha állataik útközben megdöglöttek) a határvidék hatóságai adtak kárpótlást. A város 1801-ben jelentette a helytartótanácsnak, hogy a török háborúban állatok mentek tönkre a fuvarozás alatt. „De ezek összeírása az adózók közt nyugtalanságot keltene, ezért tanácsosabb hallgatni róla.”¹⁹⁹

1809-ben a városban székelt Ürményi Ferenc királyi szállítási biztos. Szeptemberben 10 000 mázsa termény szállítását kérte Mórra. A tanács az ügyet a választott községgel tárgyalta meg. A katonai szállítmányokhoz — a következő megye határáig vagy a lerakodóhelyig — városi polgárőrséget rendeltek ki. A város ilyen esetekben napidíjat kért a kincstártól.²⁰⁰

1812-től a katonai fuvar árverés útján adták ki.

1814-ben gróf Zichy Ferenc volt a királyi szállítási biztos. Kérésére a város 500 akó liszt Ozora mezővárosig való szállítását ingyen vállalta.²⁰¹

Nemesi felkelés

A város mint *persona moralis* viselte a nemesi felkelés terheit is. Erről az irodalom általában nem vesz tudomást. Frank Ignác szerint a szabad királyi városok a nemesi felkeléskor magukért egy lovast állítanak. Eckhart ezt a kötelezettséget nem

¹⁹⁶ Prot. sess. 1818. dec. 23. No 11.; 1820. jan. 15. No 137.; 1821. aug. 4. No 1300

¹⁹⁷ Prot. sess. 1824. jan. 24. No 311.; 1827. márc. 3. No 434.; 1828. márc. 15. No 481.; okt. 4. No 1692.; 1830. márc. 13. No 465.; 1832. nov. 24. No 2366.

¹⁹⁸ Prot. sess. 1730. dec. 5.

¹⁹⁹ Prot. sess. 1788. jan. 10. No 63.; 1789. aug. 14. No 1040.; 1801. okt. 12. No 1279.

²⁰⁰ Prot. sess. 1809. máj. 5. No 671.; júl. 27. No 945.; szept. 9. No 1101.; szept. 18. No 1135.

²⁰¹ Prot. sess. 1812. okt. 19. No 1311.; 1814. ápr. 9. No 526.

említi, amikor a városok kollektív nemességéről beszél. Ezen annál kevésbé kell csodálkoznunk, mert a bécsi és a pozsonyi kamara, sőt a helytartótanács sem volt egységes ebben a kérdésben.²⁰²

Az első nemesi felkelés, amelyben a város részt vett, az 1741. évi volt. Ez év decemberében utasította a budai hadipénztár a tanácsot, hogy a nemesi felkelés lovasainak kiállítására 100, zabra és árpára pedig 318 Ft-ot fizessen. A város a pénz egy részét 1742 áprilisában be is fizette a hadipénztárnak.²⁰³

Másképp járt el a tanács a városban lakó nemesekkel. Ezeket összeírták. Innen tudjuk, hogy 1742-ben az alábbi 23 nemes lakott Székesfehérvárott: Hiemer Mátyás, Kovács György, Vicenti Ferenc tanácsosok, Diuncsek Ferenc ügyész, Dalmata József, Németh Imre, Vásárhelyi Pál jegyző, Boros Tamás, Mihályi Jakab, Kéri Pál, Fekete István és András, Zuber Sándor, Perzel István, Hajos Ferenc, Grangyai János, Budák Mihály, Borsz Miklós, Fitos András, Deli Gábor, Kapai György, Vicenti Domokos és Nádallay Sándor. Ezekre a város lovasra 262 Ft-ot, élelmezésre 47 Ft-ot vetett ki úgy, hogy egy-egy személyre 6—12 Ft jutott, de volt, aki — vagyoni helyzete alapján — 25 és 75 Ft-ot fizetett. A tanács különben tiltakozott az ellen, hogy „bevonták a nemesi felkelésbe”.²⁰⁴

1742-ben Baranyai Jánost vették fel „városi insurgentsnek”. 100 Ft értékű lovat, ruhát, szerszámot, fegyvert, valamint ellátására havi 8 Ft-ot kapott. Mentésítették a porció és a beszállásolás alól. 1744-ben a város, „tekintettel a közelgő insurrekcióra”, a nyereggyártóknál (á 34 garasért) 11 pár pisztolytartót és (á 2 Ft-ért) 11 pár szablya- és patrontokot rendelt. „A nemesi felkelés körüli fáradozásaiért” nemes Deli Gábor és Fleischer János négy mérő gabona és 2 Ft 50 d jutalmat kapott.²⁰⁵

Az 1790-es évektől indult meg a szabad királyi városokban a városi *polgárőrség* szervezése. Ennek célja azonban „nem a felülről szervezett polgári megmozdulás”, mint inkább a felkelésbe való bekapcsolásuk volt. Az irodalom szerint Budán és Pesten szervezték meg először 1789-ben a polgárőrséget a rend fenntartására.²⁰⁶

Székesfehérvárott azonban már ezt jóval megelőzően, 1727-ből van adatunk a polgári lövészegylet létezéséről, amelynek a működését a város anyagilag is támogatta: lövöldét építettek számukra. Mária Terézia 1768-ban azzal engedélyezte a fehérvári lövészegylet működését, hogy „a polgárok hordhatnak fegyvert”. Megjegyzem, hogy 1780-ban már Pécsen is volt „polgári sereg”, amely a Tettyén gyakorolt.²⁰⁷

Ennek ellenére — érdekes módon — az 1797. évi felkelésben a polgári sereg semmi szerepet sem kapott. A városra kivetett 2000 Ft-os összeget a tanács úgy

²⁰² Frank 1845. I. 142.; Eckhart 1946. 328.; HKA Camerale Ungarn. Fasc. 26. 1793. aug. No 73.

²⁰³ Prot. sess. 1741. dec. 1.; OL A 28. Lanc. Litt. civ. 1742. ápr. 23. No 329.

²⁰⁴ Prot. sess. 1742. febr. 1.

²⁰⁵ Prot. sess. 1742. jan. 15. No 1744. szept. 1.; nov. 10.; Kállay 1973/A. 65.

²⁰⁶ Budapest története. 1975. III. 429.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. I. 64—65.

²⁰⁷ Prot. sess. 1727. dec. 16.; 1768. dec. 2.; Prot. jud. 1740. aug. 9.; OL A 134. Kanc. Gomboshagyaték. Normalia in Civitatensibus. Bécs 1768. okt. 26.; Corp. stat. V/2. 573. Pécs 1780.

szedte be, hogy a birtokos, házas polgárokra 2 Ft-ot, a házas (lakos, zsellér, polgár) személyekre 1 Ft-ot vetett ki. Mérlegelték kölcsön felvételét is erre a célra, de ettől elálltak. A beszéd azonban nem ment simán, mert 1831-ben a város még mindig 608 Ft-tal volt adós az 1797. évi nemesi felkelés költségeire. Ezen felül egy lovas katonát állítottak ki, de csak közlegényi fizetéssel.²⁰⁸

Az 1800. szeptemberi megyegyűlésen merült fel újból a felkelés gondolata. A város álláspontja az volt, hogy ha a megye egy gyalogos századot állít ki, akkor 20 főt, ha két századot akkor 30 főt vállal. Lovast nem akartak vállalni, mivel az adózókat tüzkár érte. A megye a felajánlással meg nem elégedve 40 fő és egy tiszt kiállítását kérte. A tanácsülés „a föld védelme érdekében” ezt meg is szavazta.²⁰⁹

A tanács azt várta, hogy 40 fő önként jelentkezik, ez azonban nem történt meg. Erre — a megyei gyakorlat mintájára — adómentességet ígértek az önkéntes felkelőknek. Ezenkívül megígérték, hogy a céhlegényekből mester, az inasokból legény lehet. Az adómentességet az itthonmaradt hozzátartozók meg is kapták.²¹⁰

A város külön elkészítette az itt lakó nemesek jegyzékét, akik kötelesek voltak a felkelésben részt venni. A jegyzékkel azonban semmi se történt, ad acta tették. A város különben nemcsak maga, hanem az általa bérelt Bárándpuszta után is részt vett a felkelésben.²¹¹

A lelkesedés azonban csakhamar alább hagyott. 1800 szeptemberében a tanács már azt latolgatta, hogy a felajánlott 40 gyalogos eltartását is vállalja-e. A tanács úgy döntött, hogy „a kiállítás a város dolga, a városi pénztár fedezi a költségeket. De a tartás a megyei közalapból történik”. Az elvállalt 40 főt októberre sikerült kiállítani, felszerelésüket a budai fegyvertárból hozták. Eltartásukra a városi kapitány gyűjtést végzett, abból fizették a havi 150 Ft-os tartáspénzt.²¹²

Az elvállalt egy tisztet úgy állították ki, hogy az egyik városi írnokot hadnagynak öltöztették be. Reversalist kapott, hogy a felkelés után köztisztjeletben álló városi hivatalhoz juttatják. A felkelés tisztje rövid dolmányt, tisztí pisztolyt és két lovat kapott.²¹³

A nemesi felkelés egyéb terheket is rótt a városra: viselnie kellett pl. az átvonuló felkelők terhét. Emiatt a város a kerületi biztoshoz fordult, hogy „könnyítsen a városon mindkét tekintetben”. Másik teher volt a katonai fegyverek szállítása, vagy a felkelő sereghez felcserek, számadók, írnokok és síposok kiállítása. A felkelés számára szállított élelem és más szükséges dolgok vám- és harmincadmentesek voltak.²¹⁴

²⁰⁸ Prot. sess. 1797. máj. 18. No 622—623.; máj. 23. No 640.; 1831. máj. 30. No 1081.

²⁰⁹ Prot. sess. 1800. szept. 11. No 1050.; szept. 29. No 1111—1112.

²¹⁰ Prot. sess. 1800. szept. 29. No 1113.; okt. 10. No 1164.

²¹¹ Prot. sess. 1800. okt. 6. No 1137.; okt. 10. No 1158.

²¹² Prot. sess. 1800. szept. 29. No 1114.; okt. 3. No 1115.; okt. 10. No 1163.; nov. 24. No 1411—1412.

A budai fegyvertárból kapott fegyvereket a város javíttatta. (Prot. sess. 1802. jún. 15. No 934.)

²¹³ Prot. sess. 1800. okt. 9. No 1150.; okt. 13. No 1191.; nov. 24. No 1413.; 1801. jan. 23. No 109.

²¹⁴ Prot. sess. 1800. okt. 3. No 1116.; okt. 17. No 1219.; okt. 31. No 1270.; nov. 17. No 1373.

Ezenfelül a város 15 újoncot állított a nemesi felkelés tüzérsége részére, ami 1697 Ft-jába került. A felkelő tüzérség részére Óbudára ruházatot is szállítottak.²¹⁵

A felkelők már a következő évben hazatértek. A várostól a tisztek 30-50, a közlegények 2 Ft jutalmat kaptak. Ugyanezt kapták a tüzérek is. A fehérváriak a 60. nemesi légióhoz voltak beosztva, amely 1801-ben Budára, majd onnan Temesvárra ment. A tanács „felix iterrel” búcsúzott tőlük. A hazatérő hadnagyból városi számvevőségi adjunktus lett.²¹⁶

1805-ben a megyei közgyűlés újból egy lovas és 102 gyalogos felkelő kiállítását követelte a várostól. A hozzájuk tartozó három tisztet — a tanácsosok javaslatára — a tanács kinevezés útján állította ki. A városi cohors kapitánya Andrassy Antal tanácsos lett. A város mindezt levélben közölte a nádorral, aki azonban „az ország ügyeivel volt elfoglalva és nem tudott azzal foglalkozni”. Viszont közölte a várossal, hogy „azt az irányt kövessék, mint Pest megye közönsége”.²¹⁷

1806-ban tovább folyt a polgári századok felállítása. Három-négy századról volt szó; mindegyik élére — kapitányi rangban — egy-egy tanácsost jelöltek. Ők mentek a budai katonai fegyvertárba, 400 puska, szablya és bajonett átvételére. A költségeket a városi házipénztár fedezte, „mivel mind a bel-, mind a külvárosi lakosok ingatlanai után kell a századokat felállítani”.²¹⁸

A polgári századok főparancsnoki tisztét gróf Zichy János fogadta el. Egyetlen feltétele: a város rendelje el a gyakorlatozást. Ez meg is történt. Gróf Zichy távollétében Hell György városi tanácsos volt a főparancsnok. A századok kapitányai javaslatára, gróf Zichy János, gróf Schmidegg Tamás és gróf Ürményi Miksa felesége személyében zászlóanyákat is felkértek.²¹⁹

1808-ban a város — hazafias felbuzdulásból — egy külön polgári csapatot is ki akart állítani. Ezt az uralkodó kegyesen tudomásul vette, „de mivel most erre nincs szükség, így ettől a várost felmentik”. Ez azonban elhamarkodott döntés lehetett, mert a következő év augusztusában utasítás jött egy városi *önkéntes csapat* felállításáról. A tanács a város vezetői és tisztviselői közül két kapitányt, három főhadnagyot és egy alhadnagyot jelölt ki. A megye közvetítésével érkezett udvari határozat azonban a tiszteknek a reguláris katonaságtól való átvételét írta elő. A tanács erre fehérvári születésű tisztek átvételét javasolta. Az önkéntes csapat tisztikarába való bekerülés érdekében sok megkeresés érkezett a tanácshoz, mivel az átvétel mindig magasabb rangot jelentett. Így a káplárból őrmester, a hadnagyból főhadnagy stb. lett. A tanács a helybeli születésű tiszteknek lovat is adott, a többieknek még fizetést is vonakodott adni. Az önkéntes csapathoz egyébként nemcsak tiszteket, hanem — kisebb számban — legénységet is átvezényeltek.²²⁰

²¹⁵ Prot. sess. 1801. jan. 17. No 93.; febr. 3. No 160.; febr. 6. No 176.

²¹⁶ Prot. sess. 1801. máj. 5. No 592.; jún. 26. No 821.; aug. 3. No 1002.; 1805. júl. 19. No 975.

²¹⁷ Prot. sess. 1805. nov. 22. No 1648.; nov. 26. No 1659.; dec. 13. No 1723.

²¹⁸ Prot. sess. 1806. nov. 22. No 1740.; nov. 28. No 1765.; dec. 15. No 1850.

²¹⁹ Prot. sess. 1806. dec. 15. No 1853.; dec. 19. No 1876.; 1807. jan. 16. No 75.; jan. 19. No 83.

²²⁰ Prot. sess. 1808. máj. 30. No 713.;

1809 szeptemberében a nádor rendkívüli üzenetben azt kérdezte a várostól, hogy „az önkéntes lovas csapat hazafias célból (e speciali patriotico Zelo) nem növelhető-e”. A magyar királyi kancellária november 2-án kelt leirata viszont feloszlatta az önkéntes csapatot. Megszüntették a lovak gyűjtését, összeírták a megvett állatokat, fegyvereket stb., jegyzékbe vették a felszerelésről a kézművesekkel kötött szerződéseket, vissza kellett fizetni a felvett kincstári előlegeket és készpénzeket. A már kifizetett zsoldot és fizetést az uralkodó kegyesen jóváhagyta, de a reguláris hadseregtől átirányított tiszteket, altiszteket és közlegényeket haladéktalanul vissza kellett oda küldeni. Ebből azonban olyan problémák is adódtak, mint hogy pl. 16 önkéntest is besoroztak a császári huszárezredbe, akik pedig azzal álltak katonának, hogy a háború múltával elbocsátást kapnak. A tanács 1810-ben közbenjárt ezek érdekében. Az önkéntesek különben még négy év múlva is adómentességet élveztek.²²¹

A városi önkéntes csapat felállítása és megszüntetése nem hátráltatta a városi nemesi felkelés kibontakozását. Ezt — az 1808:2. tc.-re hivatkozva — a nádori kancellária szorgalmazta, mivel „nyilt háború idején, minden veszedelem esetére, a belső biztonság védelme végett, kellőleg felszerelt és fegyverrel ellátott polgárőrség kell az országgyűlés által meghatározott módon tartaniok”.²²²

A városi tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy „minden városi polgárnak kötelessége a polgári-katonai személyes szolgálat, amit ha nem tudna teljesíteni, valamilyen más módon kell segítenie a polgári katonaságot”. Ezért 1809 márciusában összeírták a fegyveres polgárokat és birtokos adózókat. Egyúttal megújították korábbi kérésüket: gróf Zichy Jánost kérték meg, hogy legyen a polgári katonaság ezredese. Ő ezt el is fogadta. Májusban felülvizsgálták a fegyveres polgárokat, letették velük az előírt esküt és elrendelték a törvényben előírt gyakorlatokat.²²³

A katonai kötelességet (pl. gyakorlatot) nem teljesítőket a magisztrátus büntetéssel sújtotta. Gróf Zichy ezredes a polgári katonaság két örnagyát intette „akurátusabb és nagyobb kötelességteljesítésre” a tanácson keresztül. A gyakorlatokat vagy az őrséget elmulasztó polgárokat 24 órai börtönre ítélték, miután a szigorú figyelmeztetés nem használt.²²⁴

A városi felkelt katonák — akik nem voltak polgárok és így nem polgári kötelezettségből katonáskodtak — 100 Ft kézipénzt kaptak. A lovasoknak a tanács megígérte, hogy a felkelés szétoszlása után a ló az övék lesz.²²⁵

²²¹ Prot. sess. 1809. aug. 4. No 969.; aug. 25. No 1046.; szept. 4. No 1079.; szept. 11. No 1108.; szept. 22. No 1144.; okt. 9. No 1220—1221.; okt. 12. No 1232.; okt. 13. No 1249.

²²² Prot. sess. 1809. szept. 18. No 1125.; nov. 25. 1385.; 1813. máj. 28. No 580.; okt. 29. No 1613.; Károly 1898. II. 560—561. Budapest története. 1975. III. 429.

²²³ Prot. sess. 1809. febr. 27.; márc. 10. No 357.; máj. 23. No 734.

²²⁴ Prot. sess. 1809. febr. 27. No 317.; márc. 10. No 357.; aug. 24. No 1035.; 1813. ápr. 23. No 436.

²²⁵ Prot. sess. 1809. ápr. 14. No 579.; júl. 24. No 942.

A helytartótanács a nemesi felkelés vagy népfelkelés (popularis militia) háborúban elesett tagjai özvegyeinek, árváinak a rangjuktól függő kincstári nyugdíjat helyezett kilátásba.²²⁶

A város által a felkelő tüzérség részére kiállított 11 katonát még 1809 decemberében elbocsátották. Ezek megélhetésükhöz a tanácstól, kérésükre, fejenként 5 Ft egyszeri támogatást kaptak. Az elbocsátott felkelőknek a város további fizetést nem adott, „térjenek vissza mesterségükhöz”.²²⁷

A felkelés felszerelésére és ellátására a tanács bizottságot küldött ki. A fegyvereket a hadiadó-pénztár finanszírozta. A város állította a kenyérsütéshez értő személyeket, önként jelentkező péklegényeket. A kereskedők versengtek, hogy melyikük lássa el a polgári katonaságot árukkal, borral stb. A tanács a kereskedők közül a katonáskodásra alkalmatlanokat választotta ki áruszállításra.²²⁸

Nagy gondott jelentett a ruházat megválasztása. Az uralkodói leirat szerint a felkelt polgárok ne a német gyalogság, hanem vagy a lövészegylet, vagy a fegyveres polgárok színeit viseljék. A lovasokat viszont meghagyták a saját ruházatukban. Ezen felbuzdulva a város 6 Ft-ért külön megterveztetette a polgári katonaság egyenruháit. A nádor viszont arról értesítette a várost, hogy a felkelők a nemesi felkelés egyenruháit viselik.²²⁹

A felkelők kiállításán kívül a várost más terhek is nyomasztották: szolgálkat, kocsisokat, fuvarosokat kellett adniuk, orvosokat mozgósítani a nemesi felkelés katonai kórházához (ezek Ekstein Ferencnél, a pesti egyetem tanáránál jelentkeztek). További terhet jelentett, hogy a városba érkezett megyei felkelt katonaságnak is szállást kellett adni. Nem csodálkozhatunk, hogy egyes polgárok ezt a szolgáltatást megtagadták.²³⁰

A polgári katonaság tisztí állásait a főparancsnok javaslatára — rendszerint választás útján — a tanács töltötte be. Így választotta meg az 1809. decemberi tanácsülés Eder Józsefet és Hübner Jánost a két megürült őrnagyi helyre. A betegek helyét azonnal mással töltötték be.²³¹

1809 novemberében gróf Zichy János a városi katonaság ezredese lemondott tisztéről. A tanács ezt jelentette a nádornak. Helyére Andrassy Antal tanácsost javasolták, aki addig a városi katonaság őrnagya volt.²³²

A lelkesedést kétségtelenül fokozta — a tanácsülési jegyzőkönyv bejegyzése „az utódok tudomására hozza” —, hogy 1809. november 16-án József nádor Őfelsége személyesen szemlélte meg a nemesi felkelést. Ebből az alkalomból november 19-én megtekintette a városházát, a városi hivatalokat és börtönöket.²³³

²²⁶ Prot. sess. 1809. aug. 7. No 970.

²²⁷ Prot. sess. 1809. dec. 15. No 1496.; 1810. febr. 5. No 170.

²²⁸ Prot. sess. máj. 3. No 663.; máj. 5. No 673.; nov. 27. No 557.; 1811. okt. 14. No 1350.

²²⁹ Prot. sess. 1809. ápr. 17. No 584.; ápr. 22. No 648. máj. 3. No 660.

²³⁰ Prot. sess. 1809. febr. 24. No 190.; ápr. 21. No 592.; ápr. 28. No 624.; máj. 12. No 709.; júl. 10. No 902.

²³¹ Prot. sess. 1809. okt. 30. No 1315.; dec. 13. No 1491.; dec. 15. No 1498.

²³² Prot. sess. 1809. nov. 24. No 1406.

²³³ Prot. sess. 1809. nov. 22. No 1384.

Hasonló ünnepélyességgel ment végbe a polgári katonaság három zászlajának a felszentelése. A fentebb említett három grófnő vállalta el a zászlóanya szerepét. A szentelésre a nádort is meghívták, az érte küldött hintóért 18 Ft-ot fizettek. Zichy grófnő nem jelent meg személyesen, hanem az egyik zászlóra szalagot küldött. A város egyúttal megünnepelte Pribék János tanácsos 50. házassági évfordulóját is. „Ebből az alkalomból, tekintettel a sok és magas vendégre, az utak felújításáról is gondoskodni kell.” Ezzel az aktussal zárul a város nemesi felkelése.²³⁴

Polgárőrség

A fentebb ismertetett városi nemesi felkelés nem oszlott szét, hanem mint polgári katonaság tovább működött. 1810-ben Andrassy Antal ezredes 1000, a következő évben 1236 puskát kért a várostól. A nádor egyenesen a fegyvergyártókhoz utasította a tanácsot. Ekkor vásároltak 30 új szablyát is.²³⁵

A fenti módon folyt tovább a tisztí és altisztí állások betöltése. 1810 februárjában pl. egy választó polgárt századossá, más polgárokat hadnaggyá, alhadnaggyá nevezett ki a tanács, Andrassy Antal tanácsos ezredes javaslatára. A személyek kiválasztása néha élénk vitát váltott ki a tanácsülésen.²³⁶

A városban állomásozó katonaság természetesen nem nézte jó szemmel a gyakorlatozó, masirozó polgárokat. A Bellegrade ezred parancsnoka 1810 áprilisában megkereste a várost: a vonuló és gyakorlatozó polgári katonaság dobolása zavarja a katonaságot. A tanács a nádorhoz fordult, amire a helytartó-tanács azt válaszolta, hogy „a városnak joga a dobolás nemcsak katonai, hanem hirdetés vagy más célból is”. A város ezt sietett közölni a katonai parancsnokkal. A főhadparancsnokság felszólította a Bellegrade ezred parancsnokát, hogy „ne zavarja a polgári katonaság működését”. Ő viszont azt követelte, hogy a polgári őrzőjáratok ne járjanak töltött puskával. A tanács ezzel nem értett ugyan egyet, de határozatot hozott, hogy a polgári katonai gyakorlatokon kívül a polgárok ne lövöldözzenek.²³⁷

1814-ben Post Ferenc polgárőr kapitányt 12 óra polgári fogságra ítélték, „mert az úrnapi körmenet alkalmával háromszori parancsnak is ellenállt és ezzel a szolgálatot gátolta, rendtelenné tette”. A tanács a felsőbb helyről kapott polgári katonai rendszabályra hivatkozva hozta meg az ítéletét.²³⁸

²³⁴ Prot. sess. 1810. jún.1. No 916.; jún. 12. No 971.; jún. 16. No 985.; jún. 22. No 1011.; aug. 6. No 1232.

²³⁵ Prot. sess. 1810. ápr.6. No 582.; szept. 30. No 1389.; 1811. márc. 20. No 464.; ápr. 26. No 675.; jún. 21. No 893.

²³⁶ Prot. sess. 1810. febr. 12. No 199.; febr. 19. No 236.; dec. 3. No 1780.; dec. 17. No 1856.; 1811. jan. 11. No 52.; jan. 25. No 119.; máj. 27. No 830.; 1812. jan. 24. No 87.; 1813. febr. 13. No 154.; márc. 12. No 265.; márc. 26. No 314.

²³⁷ Prot. sess. 1810. ápr. 2. No 550.; ápr. 26. No 671, 673, 700.; jún. 30. No 1039.

²³⁸ Prot. sess. 1814. jún. 17. No 919.

Ugyanebben az évben több egyenetlenség adódott abból, hogy a polgárőr századok helye a felálláskor nem volt pontosan meghatározva. Ezért a tanács úgy határozott, hogy a magyar öltözetű polgárok közül a felsővárosi század, a németöltözetűek közül pedig a zöld ruházatúak álljanak mindig a sereg jobbszárnyán.²³⁹

Az 1816-tól egyre több lemondással találkozunk, úgyhogy 1817-re „a polgárőrség annyira eloszlott, hogy rendes szolgálatot sem lehet véghez vinni”. A tanács az ügyet „más, alkalmasabb időre halasztotta”.²⁴⁰

Az újjászervezés személyi változással kezdődött, Andrassy Antal óbester lemondott. Búcsúként még jelentette, hogy a polgárok az elrongyolódott egyenruhák helyett nem akarnak újat csináltatni, ezért a szolgálatot sem tudják ellátni. A tanács a nádorhoz fordult: „A jelen terhes időkben szükséges-e az egyenruha?” Új polgárőr óbesterré Horváth János tanácsost választotta a magisztrátus. A választást ugyancsak a nádorhoz terjesztették fel, jóváhagyás céljából.²⁴¹

A nádor nem engedte el az egyenruhát. 1818. márciusi parancsa szerint a polgárőrség az addigi zöld helyett hamuszínű vagy kék egyenruhát hordhatott, mint a nemes gyalogos katonaság. „A polgárőrség további sorsáról az uralkodó fog dönteni.”²⁴²

Horváth János, „a polgárőrség vezére” a magisztrátusnál tett panaszt több polgárőr tiszt ellen, akik a Szent István-napi körmeneten nem jelentek meg, pedig „ezen nagy nemzeti ünnep a szolgálatot különösen megkívánta volna”. Akik nem tudták a távollétet igazolni, a tanács négy órai áristomra ítélte. Rauch János tisztet külön is megintették, mert „felhevülve azt mondta: bolond az, aki uniformist csináltat magának”.²⁴³

1820-ban a polgárőrség három zászlóját a városi levéltárban helyezték el azzal az utasítással, „hogy ha netalán megromlanának, szellőztetni kell azokat”. Ezzel az aktszal, a levéltárba helyezéssel, egy időre a polgárőrséget is ad acta tették.²⁴⁴

Átmeneti felújítására 1831-ben, a koleralázadás évében került sor. Ekkor főstrázsamestert nevezett ki a tanács Rauch János szószóló személyében, „a polgárőrség főbb tisztjeinek a meghallgatása után”. A város a polgárőröknek Budáról 500 fegyvert hozatott, 5166 konvenciós Ft-ért. A pénzt a budai kerületi pattantyús parancsnokság pénztárába kellett volna befizetni. 1831 novemberében azonban a tanács úgy döntött, hogy „mivel a fenyegető felső-magyarországi lázadás és az epemirigy veszélye megszűnt és a fegyverek igen drágák, ezzel a polgárokat nem lehet terhelni”. Ezért megkeresték a nádort, hogy vegyék vissza a

²³⁹ Prot. sess. 1814. jún. 17. No 920.

²⁴⁰ Prot. sess. 1816. júl. 1. No 1096.; 1817. szept. 5. No 1353.

²⁴¹ Prot. sess. 1818. febr. 16. No 182.; febr. 23. No 276.

²⁴² Prot. sess. 1818. márc. 13. No 331.

²⁴³ Prot. sess. 1818. aug. 21. No 1120.; aug. 28. No 1137.

²⁴⁴ Prot. sess. 1820. júl. 10. No 1227.

vároستól az 500 puskát. A nádor azt felelte, hogy a legjobb lesz, ha kifizetik a fegyvereket. A város azonban ezt nem fogadta meg: 1832 augusztusában visszavitték Budára a fegyvertárba. Az átadáskor kapott nyugtát a levéltárba tették. Ugyanakkor tárgyalni kezdtek 300 puska megvételéről egy pesti fegyverkereskedővel, olcsóbb áron.²⁴⁵

Ekkor újabb szünet következett egész 1840-ig, amikor a polgárok indítványozták a polgárőrség felállítását. A céhbiztosok közvéleménykutatást tartottak a céhtagok között, hogy „kik kívánnak polgári katonák lenni”. A javaslatból három évvel később lett valóság. 1843-ban a tanács megvizsgálta a polgárőrségre vonatkozó 1831. évi jegyzőkönyvi bejegyzéseket. A nádor jóváhagyása is megérkezett, úgyhogy semmi akadálya sem volt a polgári katonaság felújításának, „ami a haza védelmi rendszerére nézve üdvös”. Szükségesnek látták a magyar nyelvű „kormányzást”, a szabályok, a szolgálati idő és fenntartás kérdéseinek a tisztázását. Haader Pál főbíró, a polgárőrség korábbi ezredese ekkor mondott le. Utódja Nitzky János tanácsos lett.²⁴⁶

1843 áprilisában már 16 fő jelentkezett a polgárőrségbe. Ők látták el egyenruhában a nagyhéten „az Isten koporsója körüli szolgálatot”. „Mivel a polgárőrségre nemcsak a közrendre és -bátorságra nézve, hanem a nemzet erejének biztos növelésére is szüksége van”, ezért minden újonnan felvett polgártól a polgártaksán felüli külön pénzt szedtek egyenruhára, ha maga nem akart beállni a polgárőrök közé.²⁴⁷

1843 augusztusára már volt egy csapat, a fegyveres gyakorlatban eléggé járatos polgárőr. A városi tanács „mint főparancsnok” szemlélte meg; Farkas Ferenc nagyrépost mint táborigazgatót eskette fel őket.²⁴⁸

Ebben az évben alkotta meg a tanács „az egyenruhás polgári katonák számára kimunkált szabályokat”. Eszerint fő kötelességük a királyi trón, a haza, de leginkább a belcsend védelme, ami minden jólét gyökere. A polgárőr kötelessége volt magát a fegyverforgásban gyakorolni (ez hetenként egyszer, csütörtökön délután tették), 43 Ft-ot fizetni az egyenruhára, tiszteletet adni az ezredesen kívül a fő- és altiszt uraknak (ez utóbbiakat maguk választották). Teljes díszben kellett megjelenniük minden egyházi és világi szertartásnál és ünnepnél, ha az ezredes a közbátorság fenntartására azt szükségesnek látta. Fegyverére, öltönyére gondot viselt, bármikor használható állapotban tartotta. A szolgálati idő hat egymásután következő év volt. Polgárőr lehetett polgár, birtokos vagy mesterember (akinek nem volt polgárjoga, egy éven belül meg kellett szereznie). Az elhalt polgárőröket katonai tisztelettel temették el. Ha a felesküdt polgári katona nem teljesítette a

²⁴⁵ Prot. sess. 1831. júl. 20. No 1372.; okt. 10. No 1705.; nov. 14. No 1938.; nov. 28. No 2041.; 1832. márc. 31. No 630.; aug. 7. No 1575.; aug. 24. No 1669.; Az egyenruha 1831-ben rövid atilla-dolmány, pantalló, vörös hajtóka és fekete csákó volt. (Prot. sess. 1831. júl. 20. No 1367.)

²⁴⁶ Prot. sess. 1840. jún. 26. No 1416.; 1843. márc. 24. No 1064.

²⁴⁷ Prot. sess. 1843. ápr. 3. No 1169.; máj. 19. No 1665.

²⁴⁸ Prot. sess. 1843. aug. 14. No 2653.

kötelességét, a közösen választott törvényszék elé állították. A tanács szolgálati szabályokat alkotott külön a káplárok, az őrmesterek, az alhadnagyok, főhadnagyok, a kapitányok, a főstrázsamester, a zászlós, az al- és főkormányzó tisztségre és a segédtszámára.²⁴⁹

Az 1843. évi parádé alkalmából a polgárőr kapitány arra kért engedélyt, hogy mivel a német vezényszavakat még nem fordították le magyarra, németül vezényelhessenek. A tanács ehhez előbb nem járult hozzá, mert a felújításkor kimondták, hogy a kormányzás nyelve a magyar. A polgárőrség újabb kérésére végül mégis megengedték a parádén a német vezényszót, de beszereztek egy magyar katonai parancsszótárt.²⁵⁰

A polgárőrség rendszeresen közgyűlést tartott. Ezen választották meg a tiszteket; ezt a tanács hagyta jóvá. A közgyűlést az ezredes hívhatta össze. Erre a posztra gróf Zichy Aladárt kérték fel, „mivel mint boldogult atyja, ő is vonzódik a városi polgárőrség iránt”. A gróf a felkérést elfogadta, „mivel a grófi család régi idők óta fogva szíves hajlandóságot tanúsít a város iránt”.²⁵¹

A városban állomásozó katonaság ezúttal sem örült a polgárőrség feltámasztásának. 1844 júniusában a katonai parancsnok azért tett panaszt, mert a polgárőrség, fél órával a katonai takarodó után, újból takarodót fújt. „Minden katonai dobjelet — írta —, csak a katonai parancsnok megbízásából lehet veretni. Ezért ha ilyet akar a polgárőrség, jelentsék a katonai parancsnoknak.” A tanács ezúttal szót fogadott: minden gyakorlatot előre jelentett a katonaságnak.²⁵²

1846-ban a tanács határozatot hozott a polgárőrségről: „A polgári fegyveres szolgálat, a város védelme fegyverrel, a polgárok esküdt kötelessége.” Ezért minden testileg alkalmas új polgárt köteleztek, hogy az őrseregbe álljon. Ha nem, 5 ezüst Ft-ot szedtek tőle.²⁵³

Ugyanebben az évben tömegesen mondtak le a tisztek, köztük gróf Zichy Aladár ezredes, Braun József kapitány és a tábori lelkész, Farkas Ferenc nagyrépost. Ettől kezdve Nitzky János tanácsos, őrnagy vezette a polgári őrséget.²⁵⁴

1847-től az új polgárok, ha alkalmasak voltak, de nem akartak beállni, 20 Pft-ot; az alkalmatlanok változatlanul 5 Pft-ot fizettek. A pénzt a polgárőrség parancsnoka kapta, a zenekar segélyezésére. A polgárőr pénztárnok a bevételekről-kiadásokról számadást vezetett; ezt a tanács ellenőrizte.²⁵⁵

²⁴⁹ Acta pol. 1843. máj. 19. No 1665.

²⁵⁰ Prot. sess. 1843. júl. 5. No 2617.; aug. 14. No 2654.

²⁵¹ Prot. sess. 1844. márc. 15. No 992.; szept. 6. No 3530.; 1845. okt. 30. No 3579.

²⁵² Prot. sess. 1844. jún. 10. No 2347.

²⁵³ Prot. sess. 1846. jan. 5. No 100.

²⁵⁴ Prot. sess. 1846. aug. 17. No 3019.; szept. 21. No 3415.; okt. 12. No 3613—3614.

²⁵⁵ Prot. sess. 1847. nov. 22. No 4706.; 1848. jan. 28. No 306.

A választott polgárság áprilisban kérte: tekintsék semmisnek azt a korábbi kérését, hogy mérsékeljék azok díját, akik nem akartak a polgárőrségben szolgálni. „Most az új nemzeti őrseregről van szó (1848:22. tc.), ennek folytán az ügy tárgyalanná vált.”²⁵⁶

Áprilisban a városi *csendbizottmány* összeíratta a városi nemzetőröket, a lajstromokat a tanácsosok vizsgálták felül. Utána a jegyzéket 2500 példányban kinyomtatták. Határidőt adtak az önkéntes jelentkezésre. Szem előtt tartották a miniszterelnök április 21-i levelét: „csak ott kell életbe léptetni (ti. a nemzeti őrseregbe való összeírást), ahol biztonságos a nép felfegyverzése.”²⁵⁷

A városi nemzetőrök parancsnokává ifj. gróf Batthyány Istvánt, a város országgyűlési követét kérték fel, „aki különösen a nemzetőrség összeírása és alakítása körében lelkes buzgalommal és hazafiúi ernyedetlenséggel fáradozott”. A nemzetőrök felfegyverzése után augusztus 29-én a városháza udvarán szemle volt, majd a következő nap reggel 6 órakor útnak indultak.²⁵⁸

RENDESZET

A rendészet a városi önkormányzat egyik alapvető ágazata. Magában foglalja a közrend fenntartását; a cseléd- és szolgálügyet; az útilevél, passus kiadását és ellenőrzését; az iparoslegények vándorlásának, a kereskedők utazásainak az engedélyezését; az idegenek, csavargók, koldusok ellenőrzését; a különböző körözéseket és hirdetéseket; a talált dolgok rendezését, a mértékek és pénzek felügyeletét; a tiltott játékok üldözését. A XVIII. század végétől jelenik meg új ügykörként a közlekedés rendezése; a polgárok és lakosok életvitelének figyelemmel kísérése; a főbenjáró ügyek nyomozása (összeesküvés, felségsértés, kémkedés stb.); az anyakönyvi és névváltoztatási ügyek, valamint a mezőrendészet. Fontosságának megfelelően külön fejezetként tárgyalom a tűzvédelmi ügykört.

A közrend fenntartása

Városaink már a XVI. században statútumokat alkottak a közrend védelmére és fenntartására. Kőrmöcbánya 1537-ben megtiltotta „a részegsége csábítást”. Trencsén 1586-ban feljogosította a kapitányt, hogy a kocsmában és más helyeken verekedőket — akár a bíró tudta nélkül is — elfogja és börtönbe vesse. De tiltották a városok a kard, szablya, pallos, csákány és más fegyver viselését; este

²⁵⁶ Prot. sess. 1848. ápr. 21. No 1301.

²⁵⁷ Prot. sess. 1848. ápr. 21. No 1303—1304.; ápr. 29. No 1354.

²⁵⁸ Prot. sess. 1848. máj. 27. No 1839.; aug. 29. No 3080—3082.

meghatározott idő után a kocsmában vagy az utcákon való tartózkodást; este a lámpás nélküli járást, kóborlást; legényeknek az esti harangszó után hajadon nőszemélyeknél való tartózkodást; az istentisztelet ideje alatti bormérést vagy muzsikálást stb. A szabályok csaknem az élet minden területére kiterjedtek, úgyhogy nagyon derék polgárnak vagy lakosnak kellett lennie annak, aki egy hosszú élet során valamelyiket át nem hágtta.¹

Székesfehérvár magisztrátusa a XVIII. század elején kezdte meg a közrend szabályozását. 1703-ban elrendelte, hogy nyáron este 9, télen 8 óra után, amikor a Szent István templomban elharangoztak, mindenki zárja be a házat, pincéjét és térjen nyugovóra. A városi pandúrok és kerülők már fél órával előbb figyelmeztették a bormérésben az embereket, hogy térjenek haza. Akit ennek ellenére ott találtak, börtönbe csukták. Az 1770-es években az időpont némileg, egy órával kitolódott. De pl. nyáron este 10 óra után az éjjeli őrök az utcán találtak kíméletlenül börtönbe vetették. Ennek ellenére 1778-ban a tanácsnak azt kellett megállapítania, hogy „sokan csavarognak éjjel az utcákon. Ezért az őrök semmire se legyenek tekintettel, mindenkit zárjanak be, majd később megbüntetik őket”.²

1788 februárjában hirdették ki a helytartótanács rendeletét, amely szerint az útrakelő uraságok és lovagok, ha pénzt vagy értéktárgyat visznek magukkal, nemtelen szolgálukat is oldalfegyverrel (de szablyatok nélkül) láthatják el.³

Az 1790-es évektől ismét szigorúbban vették és büntették az éjjeli kóborlást, „mert az rosszra vezet”. 1811-től ez magas, 24 Ft büntetést vont maga után. Ha a kóborló dohányzott is, a tűzvédelem miatt külön 6 Ft-tal büntették.⁴

1814-ben újból közhírré tették az 1811. évi hirdetményt, mivel a „vendégfogadókban és csapházakban többrendbeli piszkosságok és dombérozások tapasztalhattak”.⁵

1815-ben érkezett meg a helytartótanács rendelete, amely az öltözködésbe is beleszólt. Eszerint „a kalaposok nem csinálhatnak nyolc hüvelyknél szélesebb peremű kalapot. Ilyeneket ui. a gonosztevők hordanak, hogy ne lehessen őket felismerni”. A tanács beidézte a kalaposokat és felolvasta előttük a leiratot.⁶

1816-ban a tanács határozatot hozott, hogy „a drágaság miatt a közrendészetre nagyobb figyelmet kell fordítani; ezért — mivel a kapitány a polgármesteri teendőket is ellátja — a tanácsnokok felváltva támogassák a munkáját”.⁷

1820-ban a tanács megtiltotta, hogy a gulyások és csikósok a bojtárjaiknak

¹ Corp. stat. IV/2. 67. Körnöcbánya 1537.; 205. Trencsén 1586.; 653. Besztercebánya 1720.; 789. Szentgyörgy 1769.; 839, 841. Kecskemét 1800. V/2. 395. Kőszeg 1714.

² Prot. sess. 1703. jún. 8.; 1775. nov. 17.; 1778. jún. 1.

³ Prot. sess. 1788. febr. 20. No 258.

⁴ Prot. sess. 1796. máj. 17. No 710.; 1801. júl. 13. No 929.; 1807. okt. 19. No 1221.; 1811. máj. 17. No 787.

⁵ Prot. sess. 1814. jún. 17. No 922.

⁶ Prot. sess. 1815. jún. 9. No 958.

⁷ Prot. sess. 1816. szept. 13. No 1531.

nyerges lovat adjanak, mert ezzel lehetővé teszik azok éjjeli kószálását. A szószóló nézte meg a nyerges lovakat; ezek forgalmát engedélyhez kötötték.⁸

1822-ben a magisztrátus észrevette, hogy „a korcsolások és részegeskedések éjjel is kezdenek divatba jönni”. A kapitányi hivatal ezért mindenkit, akit vásárkor este 8 óra után a bormérő sátorban talált, valamint az éjjeli korhelyeket, fogházba záratta. 1839-ben a kapitány jelentette, hogy a szőlőhegyen „számosan csoportosulnak, kárt okoznak, kicsaponganak”. Ezért dobszóval hirdették ki, hogy tilos a szőlőhegyen a csoportosulás, a gyanús helyek látogatása.⁹

Nem nagyon szerette a városi tanács a kutyákat. 1820-ban úgy intézkedett, hogy az utcán az embereket megtámadó kutyákat — különösen a mézárásokét, amelyek a vágóhidakon és környékén (még a Belvárosban is) a járást bizonytalanná tették — a kapitány lövesse agyon. 1846 júliusában hirdették ki, hogy a „kutyáit mindenki otthon tartsa, a rendkívüli nagy meleg miatt”.¹⁰

1848 áprilisától a „csend állapotáról” a kapitányi hivatal a belügyminiszternek öt naponként jelentett. Az év szeptemberében a tanács „az utazókra könnyebb felügyelés végett” úgy határozott, hogy a sorompókat este 7-kor lehúzzák; mindegyikhez nemzetőröket állítanak (ebből a célból minden sorompónál sátrakat vertek).¹¹

Cseléd- és szolgálügy

A cseléd- és szolgálgyról városaink már a XVII. században intézkedtek. Kismarton 1601-ben kimondta, hogy „ha valaki szolgát vagy munkást fellát, engedetlenségre, szökésre bír”, 5 Ft-ot fizet vagy testi büntetésben részesül. Kassán minden kiszolgált cseléd testimoniálist kapott; aki ilyet nem tudott felmutatni, azt csavargónak tekintették. Ennek ellenére időnként sok kóborló cseléd jött össze (mint pl. 1731-ben). Ezeknek újév után egy héten belül urat kellett keresniök, különben börtönbe kerültek, „és onnan keressék urukat”. A cselédek szerződésének időpontja a XVIII. század végétől a korábbi Szent Györgyről újévre tevődött át. Egyes helyeken a cselédek fogadásakor a vármegyei limitatio szerinti bért és időt vették figyelembe.¹²

Székesfehérvár város tanácsa 1695-ben még a Szent György-nap mellett volt. A cselédeknek még aznap munkába is kellett állniok, mert ha nem, tüstént a városházára vezették őket a börtönbe. A következő évben ugyan az újév mellett törtek lándzsát, de a Szent György-napi szokás egészen az 1730-as évekig megmaradt. Ekkor a tanács büntetés terhe mellett rendelte el az újévi szerződéskötést és munkába állást.¹³

⁸ Prot. sess. 1820. nov. 4. No 1792.

⁹ Prot. sess. 1822. okt. 11. No 1558.; 1839. okt. 31. No 2100.

¹⁰ Prot. sess. 1820. máj. 5. No 842.; 1846. júl. 11. No 2593.

¹¹ Prot. sess. 1848. ápr. 29. No 1355.; szept. 20. No 3312.

¹² Corp. stat. II/2. 335,415. Kassa 1703, 1731.; IV/2.838, 842. Kecskemét 1800.; V/2.92. Kismarton 1601.

¹³ Prot. sess. 1695. ápr. 21.; Corp. stat. V/2. 337, 452. Székesfehérvár 1696, 1730.

A passus-kiállítás a török utáni legelső időktől témája volt a városigazgatásnak. Székesfehérvár 1694-ben statútumban mondta ki, hogy „csak akkor fogad el a tanács passust, ha hites jegyző vagy a helyettese állította ki”. Ha valaki a várost el akarta hagyni, a bírótól kellett passust kérnie.¹⁴

1739-ben a passust mindennap 8—11 óra, vásár- és ünnepnap 2—5 óra között lehetett kérni. Az előző évben kért és kapott pl. Pribék Ferenc passust Itáliába.¹⁵

Az 1790-es évektől, ha valakit passus nélkül találtak, nem irták fel, hanem — kivizsgálásra — a városházára kísérték. Ennek ellenére sokan jöttek a városba passus nélkül. 1801-ben a fertálmesterek hirdették ki, hogy a passus nélkül kóborlókat senki se fogadja be a házába.¹⁶

1807-ben „vette észre” a tanács, hogy a szomszédos megyékből passus nélkül jöttek a zsellérek a vásárra. A város megkereste a megyéket, hogy ne engedjék passus nélkül a zselléreket a vásárba, mert ez a legfelsőbb rendelkezés szerint tilos.¹⁷

1808-ban Orsetti János helybeli kereskedő kért bizonyítványt eddigi életfolyásáról és passust az eltávozásához. Ő meg is kapta, nem úgy, mint 1815-ben Stefanovits Ferenc, aki arra hivatkozva kért utazólevelet, hogy „szülei itt élnek és ő is itt született”. A tanács nem adott neki passust, „mert a szülők sok évvel ezelőtt innen elköltöztek, így helybeli ifjúnak nem lehet tekinteni”.¹⁸

1816-ban Bécs főváros kereste meg a fehérvári magisztrátust: Novák Anna bécsi születésű személyt szorítsa rá, hogy vagy négy héten belül térjen vissza Bécsbe, vagy kérjen engedélyt a további itt-tartózkodásra. A tanács az ügyet a kapitányi hivatalra bízta.¹⁹

1818-ban hirdették ki a helytartótanács által megújított uralkodói parancsot: „azokat az utazókat, akik elégséges útlevel nélkül mennek Bécsbe, Ófelségéhez maguk, vagy a közösség ügyében, a sorompónál le fogják tartóztatni, a náluk levő iratokat az adózó nép ágensének adják át.” Az útlevel akkor volt érvényes, ha az alispán vagy a polgármester írta alá. Uradalmi tisztek, helységek előljáróinak az aláírását nem fogadták el.²⁰

1831-ben a tanács megállapította, hogy „a mostani időben a közönséget igen terheli, hogy gyakrabban kell útlevelet váltani és váltságot fizetni. Ezért szükséges, hogy ha valaki csak a város szomszédságába megy, ingyen kapja az útlevelet”. A megnőtt munka miatt a kapitányi hivatal segítésére két tanácsost rendeltek ki.²¹

¹⁴ Prot. sess. 1694. febr. 19.; Corp. stat.V/2. 324, 363. Székesfehérvár 1694, 1704.

¹⁵ Corr. buch 1738. aug. 11.; Prot. sess. 1739. júl. 3.

¹⁶ Prot. sess. 1795. aug. 28. No 1024.; 1801. ápr. 12. No 480.

¹⁷ Prot. sess. 1807. júl. 27. No 961.

¹⁸ Prot. sess. 1808. aug. 19. No 1135.; 1815. máj. 22. No 850.

¹⁹ Prot. sess. 1816. szept. 13. No 1527.

²⁰ Prot. sess. 1818. nov. 20. No 1520.

²¹ Prot. sess. 1831. júl. 11. No 1329.

1846-ban Kirovits Sándor kért útlevelet unokahúga, Ivánovits Katalin részére, aki a festészet gyakorlására a török birodalomba utazott. Kirovits „jót állt, hogy az unokahúga visszatér”.²²

Külön kell beszélnünk a *kereskedők utazásaihoz* szükséges útlevelek kiadásáról, mert erre a városi önkormányzat is különös gondot fordított. A város által kiállított kereskedői passus ugyanis vámmentességet jelentett és más előnyökkel is járt. Éppen ezért 24 Ft-tal büntették azt, aki a saját passusával idegenek kereskedését segítette elő, „mert ez csalás és a város kárára van”.²³

1733-ban kelt az udvari haditanács rendelete, amely a katonai parancsnokok figyelmét felhívta a kereskedők utazásának támogatására, sőt szükség esetén katonai védelem biztosítására. A kereskedők passusát a tanács évente megújította, hogy ne lehessen vele visszaélni.²⁴

1799-ben Kosztovics András fehérvári születésű rác kereskedő jelentette, hogy passusát és 700 Ft értékű bankjegyét, valamint áruit, amelyekkel *Oroszországba* akart kereskedés céljából utazni, ellopták. A tanács — a passus pótlására — bizonyítványt adott ki neki arról, hogy kinek a fia; hogy nénje a városban házzal bír és utána adózik.²⁵

1836-ban Pilhoffer Ferenc városi polgár az öccse (József) részére kért és kapott további három évre tartozkodási engedélyt Grazban, ahol öccse kalmári főkönyvet vezetett. 1840-ben Gebhardt Ignác kereskedő hat hónapra Hamburgba és Párizsba utazott.²⁶

Iparoslegények vándorlása

A vándorló legények ügyei 1787 után jelentek meg a városi ügykörök között. 1787-ben előfordult, hogy a vándorlás engedélyezése helyett a tanács inkább a helybeli gyakorló éveket javasolta. 1788-ban egy selyemárugyári legényt küldött a helytartótanács a városba. A magisztrátustól kért engedélyt, hogy nyolc napra Soroksárra utazzon a bátyjához.²⁷

1790-ben megállapították, hogy egy takácslegény már 11 éve volt távol a várostól; összeírásokban nem szerepelt. A tanács a passusát még egy évre azzal hosszabbította meg, hogy „utána nem vándorolhat”. A legények passus-kérését a tanács minden megjegyzés nélkül teljesítette (pl. 1795). Gyakori volt, hogy a kérelmet nem a legény, hanem szülei, nagybátyja vagy az elhalt mester özvegye terjesztette be. Van példa arra is, hogy a polgármester a saját hatáskörében adott ki vándorló passust és ezt a tanács utólag hagyta jóvá (1796).²⁸

²² Prot. sess. 1846. jún. 12. No 2209.

²³ Corp. stat. IV/2. 214. Trencsén 1591.; V/2. 345. Sopron 1697.; 579. Pécs 1780.

²⁴ Prot. sess. 1733. aug. 18.; 1779. jún. 18.

²⁵ Prot. sess. 1799. ápr. 19. No 499.

²⁶ Prot. sess. 1836. szept. 9. No1812.; 1840. júl. 27. No 1550.

²⁷ Prot. sess. 1787. okt. 1. No 1005.; 1788. márc. 4. No 347.

²⁸ Prot. sess. 1790. jan. 18. No 76.; 1795. jan. 26. No 153.; 1796. febr. 19. No 286.; márc. 11. No 400.

A passus nélkül a városba jött legények ügyét a kapitányi hivatal az illetékes céhvel együtt vizsgálta meg. 1800-ban pl. egy pesti kőműveslegény jött így a városba, akit egy mester be is fogadott. A tanács ezért megróttta a mestert és megkereste Pest város tanácsát is.²⁹

Megkeresést a fehérvári tanács is kapott: 1812-ben Pápa kiváltságolt mezőváros kérte egy csizmadialegény hazatérését az atyai házhoz. A levelet a csizmadiacéh azzal kapta meg, hogy „a kérést teljesíteniök kell”.³⁰

1812-ben a helytartótanács úgy rendelkezett, hogy a vándorló-passusokat nem a kapitányi hivaltaltól, hanem közvetlenül a magyar kamarától vagy a helytartótanáctól kell kérni. Ez azonban csak rövid ideig volt érvényben, mert hamarosan újból a tanács adta a legényeknek az útileveleket.³¹

A tanács nemcsak — rendszerint három évre szóló — passusokat adott nekik, hanem bizonyítványt a városban töltött szolgálatukról. Így kapott pl. egy vasáros legény igazolást az Eder Józsefnél töltött kilenc hónapos szolgálatáról.³²

A fehérvári legények messze vidékre is eljutottak. 1820-ban Hübner János választó polgár kért fia (Miksa) számára Németországba szóló útilevelet. Ezt azzal adták át az apának, hogy „a fia a nevét a maga kezével írja be”. Az elveszett vagy elhagyott passus helyett a város másikat adott. 1821-ben egy fehérvári vasáros legény az útilevelét Bécsben hagyta. A város egy másikat küldött neki Grazba, ahol akkor éppen szolgálatban állott.³³

1829-től „a szokásból végleg kimult ún. Kundschaft-levelek helyett a vándorkönyvet vezették be”. Az ezekbe való beírásokat és egyéb körülményeket a helytartótanács szabályozta. A vándorlásra a kapitányi hivaltaltól lehetett engedélyt kérni, amely azokról a tanácsülésnek jelentett. Ezt a jegyzőkönyvben feljegyezték. Így kapott pl. 1831-ben három évre engedélyt Hümer János kőműves pallér fia, János számára a császári királyi tartományokba. A fiú sokáig vándorolhatott, mert Hümer özvegye 1840-ben újabb három évi meghosszabbítást kért és kapott a számára. A következő évben Say István bíró fia, Ferenc tímárlegény, indult három évi vándorútra „a birodalmakba”. De így kért külföldi tartózkodási engedélyt Tschida János gazdag kereskedő és választópolgár a fia számára (1836).³⁴

A legnevezetesebb passus-kérő kétségtelenül *Ybl Miklós* kereskedő volt, aki 1824—1840 között többször kért a fiai számára útilevelet a vándorláshoz. Először 1824-ben fia Károly Vilmos, a Politechnikai Intézet kereskedői osztályának tanulója számára három évre, a császári királyi tartományokbeli vándorlásra. 1827-ben a város tanúlevelével ment fia, Miklós a bécsi Politechnikai Intézetbe

²⁹ Prot. sess. 1800. jan. 13. No 51.

³⁰ Prot. sess. 1812. márc. 20. No 415.

³¹ Prot. sess. 1812. jún. 12. No 832.

³² Prot. sess. 1815. febr. 24. No 313.

³³ Prot. sess. 1820. máj. 19. No 932.; 1821. máj. 11. No 765.

³⁴ Prot. sess. 1829. jún. 15. No 943.; 1830. okt. 4. No 1626.; 1831. júl. 18. No 1362.; 1836. szept. 9. No 1813.; 1840. jan. 31. No 194.; 1841. ápr. 26. No 1035.

tanulni. 1836-ban Ybl Miklós junior „mint kitanult architectus” három évi vándorlási engedélyt kapott a császári királyi tartományokba. 1838-ban idősb Ybl Miklós Ferenc fia kapott hasonló engedélyt. 1839-ben Ybl Miklós kereskedő fia, az ifjú Ybl Miklós építész számára kért ajánló levelet, a következő évben pedig engedélyt külföldi utazásához.³⁵

A vándorkönyvek láttamozása a kapitányi hivatalnak meglehetősen sok munkát adott. 1848 júliusában jelentette a tanácsnak, hogy „a vándorkönyvek bélyegzésére használt pecsétek elkoptak és különben is latin feliratúak”. A tanács két új pecsétnyomót rendelt meg.³⁶

Idegenek, csavargók

A városi önkormányzat fontos ügyköre volt az idegenek ellenőrzése, nyilván-, esetleg távoltartása. Kolozsvár 1595-ben már városi könyvet vezetett az idegekről. Hasonló volt az eljárás Marosvásárhely is, ahol 1604-től kellett az idegeneket a város könyvébe beírni. Kőszeg 1696. évi statútuma a gazdát tette felelőssé „a háznál lézengő vagy rossz életű, suspectus személyekért”. Figyelmet fordított Besztercebánya is a városba jövő idegenekre, különösen ha azok árukat is hoztak magukkal. Legtöbb helyen tilos volt idegeneket a tanács tudta nélkül befogadni. Különösen állt ez a kóbor cigányokra.³⁷

Fehérvár tanácsa 1710-ben figyelt fel először „a házakban tartózkodó csöcselék-re”. Ezért házról házra járva összeírták, majd kiutasították az idegeneket. Az őket bujtató gazdákat 3 Ft-ra büntették. 1728-ban statútum mondta ki, hogy „nem tűrnek cigányokat a városban”.³⁸

1732-ben a helytartótanáctól több rendelet is érkezett a csavargókról és veszélyes emberekről, akiket a városnak figyelemmel kellett kísélnie, illetve születési helyükre juttatni őket. Külön felhívták a figyelmet a szökött jobbágyokra és szolgákra, akiket össze kellett szedni. Az idegenek iránt a katonai parancsnok is érdeklődött: a vendégfogadósoktól és kocsmárosoktól (pl. 1732 decemberében) naponta írásban követelte a náluk éjjelező idegenek névsorát.³⁹

1735-ben a tanács határozatot hozott, hogy „a nyugtalan időkre való tekintettel senki se adjon szállást idegennek. Ezeket városi vendégfogadóba kell küldeni”. Ugyanebben az évben egy lakos házikóját a tanács „felszámoltatta”, mert csavargó

³⁵ Prot. sess. 1824. okt. 22. No 1589.; 1827. nov. 2. No 1778.; 1836. febr. 8. No 268.; 1838. jún. 1. No 1156.; 1839. okt. 28. No 2064.; 1840. nov. 30. No 2473.

³⁶ Prot. sess. 1848. júl. 14. No 2638.

³⁷ Corp. stat. I. 29. Marosvásárhely 1604.; 241. Kolozsvár 1595.; IV/2. 595, 669. Besztercebánya 1700, 1725.; 836, 839. Kecskemét 1800.; V/2. 338. Kőszeg 1696.

³⁸ Prot. sess. 1710. máj. 26.; 1728. aug. 17.

³⁹ Acta pol. et jur. 1732. ápr. 16. No 27.; máj. 23. No 38.; Prot. sess. 1732. ápr. 22.; dec. 19.

tartózkodott benne. Az 1739. évi határozat szerint „a városi jurisdictio alatt nem türnek meg cigányokat”.⁴⁰

1743-ban a tanács kitiltás terhe mellett mondta ki, hogy „senki gyanús vendéget ne fogadjon be”. Ezt csak megerősítette a helytartótanács 1746. januári, hasonló értelmű leirata. Novemberben a tilalom megszegéséért a város már 12 Ft büntetést szedett.⁴¹

1758-ban a helytartótanács arról rendelkezett, hogy „a munkakerülőket és csavargókat katonának kell adni”. 1760-ban a városban sok „feslett életű személy van, akik miatt Isten a várost bünteti”, ezért azok a gazdák, akiknél ilyeneket találtak, 6 Ft büntetést fizettek. A feslett személyeket pedig kicsapták a városból. 1761-ben a felsőbb hatóság újból az idegen, gyanús személyekre hívta fel a figyelmet.⁴²

1764-ben sok lopás híre érkezett a szomszéd városokból. Ezért a tanács becitálta a bakterokat és a fertálmestereket és meghagyta nekik: házról házra járva hirdessék ki, hogy senki idegent ne fogadjanak be.⁴³

1766 januárjában érkezett meg a helytartótanács leirata, amely a Fehérvárra települt németek külföldi kapcsolatait teljesen elvágta. E szerint „senki, a tanács jurisdictiója alatt lévő, ne levelezzen külföldi udvarok, tartományok alattvalóival”.⁴⁴

Ugyanezen év márciusában a fertálmesterek és a városi szolgák — a kapitány vezetésével — „razziát” tartottak a külvárosi házakban, és az ott talált rossz embereket (egyiknél gyújtogatáshoz való szerszámok voltak) a városházára hajtották. Júniusban megtiltották a sorompón kívüli házak tulajdonosainak, hogy bárkinek szállást adjanak.⁴⁵

1774 júliusában a tanács elrendelte, hogy a fogadósok naponta jelentsék a náluk megszállt vendégek nevét. Ezt azonban a fogadósok nem sokáig tartották meg. 1785-ben a csavargókat és gyanús személyeket a kapitány és négy senator vizsgálta felül.⁴⁶

1787-től, a megye utasítására, minden fogadósnak azonnal jelentenie kellett (a tanácsnak pedig a megyénél) a megszállt idegenek névsorát. A tanács azt felelte, hogy „eddig is ezt a gyakorlatot követte, tehát semmi sem változik”. 1788-ban a tanács „általános vezérfonalként” szögezte le, hogy „a vándorló cigányokat nem kell török-Oláhországba toloncolni, hanem biztos őrizet alatt tartani”. Ha a városban összeírás volt, az idegenekre még nagyobb figyelmet fordítottak.⁴⁷

⁴⁰ Prot. sess. 1735. máj. 10.; aug. 26.; Corr. buch. 1739. jún. 19.

⁴¹ Prot. sess. 1743. márc. 8.; 1746. jan. 18. nov. 17.

⁴² Acta pol. et jur. 1758. dec. 29. No 170.; 1761. júl. 9. No 87.; Prot. sess. 1760. jún. 3.; 1763. máj. 20.

⁴³ Prot. sess. 1764. szept. 25.

⁴⁴ Prot. sess. 1766. jan. 27.

⁴⁵ Prot. sess. 1766. márc. 17.; jún. 25.

⁴⁶ Prot. sess. 1774. júl. 11.; 1785. febr. 19.

⁴⁷ Prot. sess. 1787. nov. 5. No 1109.; 1788. jún. 20. No 970.; 1789. jan. 28. No 83.

1790-ben az Új utca lakói egy, a kapun kívül levő ház lerombolását kérték a tanácstól, „mert az a latrok menhelye lett”. A tanács 15 napi határidőt adott a lerombolásra.⁴⁸

1794-ben a helytartótanács rendeletére a magisztrátus 32 botot helyezett kilátásba azok ellen a hospesek és zsellérek ellen, akik a bíró vagy a konzul tudta nélkül idegeneket befogadtak. A szomszédoknak és azok szomszédjainak figyelniök és jelenteniök kellett, ha a másik ezt tette. A jelentésekről a fertálmesterek hetente számoltak be a tanácsnak.⁴⁹

1809-től kezdve a város egy külön írnokot alkalmazott, hogy eleget tegyen a felsőbb hatóság utasításának és nyilvántartást vezessen az idegenekről. Erre „kényszerítették” a fogadókat és a háztulajdonosokat is. Idegent még vásárkor is csak a kapitányi hivatal engedélyével lehetett befogadni.⁵⁰

Az 1830-as évektől kezdve a kapitányi hivatal — ha az illetőnek megfelelő bizonyítványai, „oklevelei” voltak, hosszabb idejű tartózkodási engedélyeket is kiadott.⁵¹

Koldusok

Városaink többségében nem nagyon túrték a koldusokat; „munkára kell őket kényszeríteni; ha betegek, a kórházba kell őket vinni” — mondta Kassa város tanácsa 1563-ban. Itt, valamint Besztercebányán és Sopronban koldusbíró (Bettelrichter) volt, aki a koldusokra, vándorlókra és csavargókra ügyelt, vagy — mint Sopronban — gondoskodott az utcák tisztaságáról. Körmöcbánya 1710-ben a városi koldusokat ólomból készült jelvénnel látta el, hogy „különbséget lehessen tenni köztük és a szegények között”. A jelvény nélkülieket azután kiutasították a városból. Esztergomban viszont a városi koldusok nem mehettek a város területén kívül koldulni. Pozsony város tanácsa a XVIII. század végén minden utcai koldulást megtiltott.⁵²

Székesfehérvár tanácsa viszonylag későn, 1763-ban foglalkozott először a koldusokkal; 12 Ft büntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy a koldusoknak szállást adjanak.⁵³

1787-ben a megye helytelenítette, hogy a magisztrátus a vásároknak eltúrta a koldusokat, „akik több bosszúságot, mint könyörületet keltettek az emberekben”. A tanács erre kiadta a kapuőröknek, hogy ne engedjék be a koldusokat a városba.⁵⁴

⁴⁸ Prot. sess. 1790. júl. 27. No 732.

⁴⁹ Prot. sess. 1794. júl. 21. No 914.

⁵⁰ Prot. sess. 1809. aug. 10. No 991.; 1819. febr. 13. No 198.

⁵¹ Prot. sess. 1830. jún. 14. No 981.

⁵² Corp. stat. II/2. 96, 172. Kassa 1563, 1625.; IV/2. 141. Besztercebánya 1568.; 621. Körmöcbánya 1710.; 664. Esztergom 1724.; V/2. 321. Sopron 1691.; HKA Camerale Ungarn. 557. Fasc. 26. 1798. febr. No 209. Pozsony; A koldusügyről áttekintést nyújt: Csizmadia 1977.

⁵³ Prot. sess. 1763. máj. 20.

⁵⁴ Prot. sess. 1787. nov. 16. No 1126.

1795-ben a tanács megállapította, hogy nagymértékben elszaporodtak a koldusok, akiket az 1760-as évektől működő szegényház sem tudott már befogadni. Ezért a városi seborvos megvizsgálta őket és akit alkalmasnak talált, azt munkára kötelezték. Ebből a célból össze is írták a koldusokat. Ugyanakkor észrevételezték, hogy a szombati piacnapon idegen, nem helybeli koldusok jöttek a városba „és a lakókat molesztálták”. Ezért a kapitányi hivatal kiadta a helybeli koldusoknak az utasítást: ezután ne szombaton, hanem kedden gyűjtsenek alamizsnát.⁵⁵

1805 júliusában a szószóló és több választópolgár megjelent a tanács előtt és segítséget kért „a városban végtelenül elszaporodott koldusok és a házról házra alamizsnát gyűjtő kézműveslegények ellen”. A város a korábbi gyakorlatot követte: az orvos megvizsgálta a koldusokat és az egészségeseket munkára kötelezte. A legények koldulását a kapitány a városi katonákkal akadályoztatta meg. Különösen ügyeltek arra, hogy az elbocsátott katonákkal ne növekedjék a csavargó koldusok száma.⁵⁶

1822 áprilisában a kapitány a koldusokat vásárkor a városházára gyűjtötte össze, „mivel fekélyeik által undorodást, bénaságuk által akadályt képeztek”. Ez viszont a városnak pénzébe (1 Ft 12 kr-jába) került.⁵⁷

1829-ben annyi panasz érkezett a tanácshoz a munkaképes emberek koldulásáról is, hogy a kapitányi hivatal közreműködésével bizottságot küldtek ki a kérdés megvizsgálására. A bizottság első dolga volt, hogy a koldusokat bádogjegyekkel látta el.⁵⁸

1831-ben a tanács újabb, a polgármesterből, a kapitányból, két tanácsosból, a szószólóból és négy választópolgárból (köztük *Ybl Miklós*) álló deputációt küldött ki, hogy a házanként járó koldusokról rendelést tegyen. Javaslatukat a püspöknek, a káptalani uraknak és a városi plébánosoknak is elküldték. Ennek eredményeképpen született meg hat évvel később a koldusokról szóló városi határozat. Eszerint — Farkas Ferenc kanonok javaslatára — a tanács egy közintézet felállítását határozta el, amely az alamizsnát is kiosztaná az összeírt és nyilvántartott helybeli koldusoknak. A lakosokat arra biztatták, hogy bizonyos állandó alamizsnát ajánljanak fel; aki ezt nem tenné, annak a házában minden pénteken — külön jellel ellátott — persellyel gyűjtenének. A koldulás viszont tilos lenne a városban.⁵⁹

A „házankénti koldulás legcélszerűbb megszüntetésére kiküldött bizottság” 1844-ben még mindig működött, sőt 1845-ben újabb részletes tervezetet készített a koldulás felszámolásáról. A bizottságnak, a városi aljegyző személyében, saját jegyzője is volt.⁶⁰

⁵⁵ Prot. sess. 1795. júl. 31. No 897.; aug. 28. No 1024.; okt. 16. No 1204.

⁵⁶ Prot. sess. 1805. júl. 19. No 979.; 1813. máj. 21. No 546.

⁵⁷ Prot. sess. 1822. ápr. 26. No 635.

⁵⁸ Prot. sess. 1829. okt. 30. No 1635.

⁵⁹ Prot. sess. 1831. okt. 15. No 1722.; okt. 28. No 1816.; 1837. ápr. 17. No 811.

⁶⁰ Prot. sess. 1844. dec. 9. No 4793.; 1845. febr. 21. No 481.; dec. 27. No 4505.

A helytartótanács rendelete a proskribált gonosztevők listájának az ország összes megyéinek és királyi városainak való megküldéséről 1727 júliusában érkezett. Ettől kezdve gyakran jött eltűnt vagy bűncselekménnyel gyanúsított, esetleg megszökött személyek leírása a tanácshoz. 1732-ben pl. Zágráb megye irt: az általa proskribált gyilkost, Damjanics Istvánt kereste. Ugyanebben az évben a helytartótanács két, börtönből megszökött csaló személyleírását közölte. 1740-ben egy belgrádi rác gyilkos leírását kapta meg a tanács. Háború idején ezt még tetézte a szökött katonák személyleírása. A város azt a gyakorlatot követte, hogy a körözéseket azzal hirdette ki a lakosság előtt, hogy „aki tud valamit, azonnal jelentse a bírónak”.⁶¹

Más lett a gyakorlat az 1780-as évektől kezdve. Ekkor a kapitány a fertálmestereknek és éjjeliőröknek adta ki a körözéseket a személyleírásokkal együtt. Így keresték pl. 1781-ben a szegedi börtönből megszökött Conti Antóniát.⁶²

A tanács 1782-ben hozott határozata a körözések és személyleírások intézését a kapitány feladatává tette, akinek első kötelessége volt azokat publikálni. Az 1782. júliusi helytartótanácsi rendelet minden lakosnak kötelességévé tette a „kóborló gonosztevők kiirtásában” való közreműködést. Ha valakire a kihirdetett személyleírás alapján ráismertek, azonnal jelenteni kellett, de a hatóság megérkezéig is fegyverrel kellett üldözni.⁶³

Ettől kezdve egyre gyakrabban olvashatjuk a jegyzőkönyvben a kapitány jelentését: a körözött személyt kereste, a személyleírás alapján vizsgálatot folytatott, de nem találta meg.⁶⁴

Körözést a város nemcsak kapott, hanem adott is. 1704-ben pl. a helybeli patikus kocsisa szökött el, gazdája bizonyos tárgyait magával vive. A patikus által közölt személyleírást a kapitányi hivatal leírta és — körözésre — a helytartótanácshoz terjesztette fel.⁶⁵

Körözés nemcsak a helytartótanáctól, hanem más várostól is jöhetett. 1805-ben pl. Buda irt át: a beszédett adóval megszökött éjjeliőrt kurrentálta.⁶⁶

1826-ban két helybeli lakos kérte testvére országos kerestetését, aki már 25 évvel azelőtt elment a városból. A város azzal adta tovább az ügyet a helytartótanácshoz, hogy „egy évet véve időhatáru, országosan kerestesse a nevezetteket”.⁶⁷

A tanács nemcsak személyleírásokat, hanem egyéb, *kihirdetni* való közleményeket is kapott. Így pl. 1747-ben a Bécsben ellopott tárgyak jegyzékét; 1825-ben a

⁶¹ Acta pol. et jur. 1727. júl. 11. No 138.; 1732. máj. 2. No 35.; 1732. szept. 10. No 55.; 1740. ápr. 2. No 41.; Prot. sess. 1735. nov. 29.

⁶² Prot. sess. 1781. ápr. 27.; Corr. buch 1781. aug. 23.

⁶³ Prot. sess. 1782. febr. 25.; 1799. szept. 13. No 1074.; Acta pol. et jur. 1782. júl. 29. No 228.

⁶⁴ Prot. sess. 1791. júl. 8. No 775.; 1829. márc. 27. No 495.

⁶⁵ Prot. sess. 1794. febr. 14. No 252.

⁶⁶ Prot. sess. 1805. jan. 15. No 57.

⁶⁷ Prot. sess. 1826. ápr. 14. No 556—557.

csáktornyai uradalomból ellopott aranytárgyak leírását vagy ugyanabban az évben a sárvári uradalom levéltárából ellopott drágaságok jegyzékét.⁶⁸

A városi kamarási hivatal kérésére köröztetett a tanács két elveszett lovat. 1790-ben a csatornában egy ismeretlen férfi holttestét találták meg. A nála levő iratokból arra következtek, hogy Bács megyei, ezért a város Bács megyéhez fordult.⁶⁹

De kapott a tanács igen komoly hirdetményeket is. Így pl. 1786-ban „a német római császár és az orosz államok között kötött tractatum” szövegét, amelyet magyar és német nyelven hirdettek ki. Vagy 1792-ben a helytartótanács leiratát az általános amnesztiáról, amit minden városkapura kiszögeztek és a szószekekről is kihirdettek.⁷⁰

1788-ban a pesti és budai hírközlő iroda (Frag- und Kundschafts-Amt) közölte a várossal, hogy „évi 24 pausáldijért átvesznek közlésre való híreket, árverési hirdetéseket, házak-telkek-ipar bérleti közleményeket”. A város a közléssel járó kiadásához felsőbb hozzájárulást kért.⁷¹

A városban a kihirdetést (esetleg a kisbíró útján) a kapitányi hivatal szervezte meg. 1827-ben pl. a kisbíri uradalmi tisztség 2 Ft 30 kr-t fizetett, amiért a fehérvári vásárban kihirdették a kisbíri kocsmá bérleti árverésének időpontját. 1828-ban egy kaplonyi közbirtokos zár alá vételét, 1834-ben az ozorai uradalomhoz tartozó többféle földek, javak és haszonvételek bérbeadásának idejét tették közzé a városban. 1841-ben a kapitányi hivatal jelentette, hogy „elfogyott az éjjeli muzsika tiltásáról és vidékiek befogadásáról szóló hirdetmény”. A jegyzői hivatal 1500—1500 példányban rendelte meg.⁷²

Talált dolgok

A talált dolgokat a városnak, a bírónak vagy a templomnak kellett átadni. Az elveszett dolgokat közzé tették. Így pl. 1792-ben Csizmadia Mihály orosházi lakos in via regia Székesfehérvár és Seregélyes között 1075 Ft-ot veszített el. A megtalálónak 100 Ft jutalmat ígért.⁷³

1801-ben egy éjjeliőr a Megye utcában, egy táskában 20 000 Ft-ról szóló kötelezvényt talált, amit a tanácsnak szolgáltatott be. A város a helytartótanácsához terjesztette fel az ügyet. Ugyanebben az évben egy gyerek 26 Ft-os bankjegyet talált és adott át a polgármesternek. A pénzt a kamarási pénztárban helyezték el és jelentették a felsőbb hatóságnak, körözés céljából.⁷⁴

⁶⁸ Prot. sess. 1747. ápr. 14. 1825. márc. 18. No 439.; jún. 24. No 1000.

⁶⁹ Prot. sess. 1790. febr. 19. No 242.; 1792. máj. 18. No 715.

⁷⁰ Prot. sess. 1786. febr. 13. No 426.; 1792. nov. 23. No 1549.

⁷¹ Prot. sess. 1788. márc. 31. No 507.

⁷² Prot. sess. 1827. ápr. 27. No 708.; 1828. ápr. 14. No 578.; 1834. júl. 25. No 1450.; 1841. máj. 17. No 1210—1211.

⁷³ Corp. stat. V/2. 448. Székesfehérvár 1729. máj. 17.; Prot. sess. 1792. jún. 30. No 863.

⁷⁴ Prot. sess. 1801. febr. 3. No 183.; ápr. 27. No 564.

1821-ben az augusztusi vásárban egy szolgáló 146 Ft-ot talált. Ezt a vásári törvényszék jegyzőkönyvében feljegyezték, majd „országosan kihirdették”. A pénzt az urbárium hivatal őrizetére bízta, majd mikor két évig senki sem jelentkezett érte, a megtalálónak adták. 1835-ben egy aranygyűrűt találtak. Azzal helyezték a letétemények közé, hogy ha egy évig és egy napig senki sem jön érte, a megtalálóié lesz.⁷⁵

Másképp állt a helyzet, ha „*kincset*” találtak vagy ástak ki. 1796-ban két kertben összesen 113 darab török és holland aranyat találtak. A magisztrátus a helytartótanácsnak jelentette, kérve, hogy a városnak járó harmadrészt a Király kútja építésére fordíthassák. Ehelyett azonban a felsőbb hatóságoktól csak egy nyugtát kaptak, amelyet ad acta tettek.⁷⁶

Néhány adat arra utal, hogy a *kincsásás* nemcsak a parasztok, hanem a városiak között is divott. 1818-ban két lakos arra kért engedélyt, hogy a vadmezőn levő beomlott pincében kincset keressen. Ezt a város megengedte nekik, „de csak a kapitány felvigyázása alatt”. 1822-ben Vinicay János azt jelentette a polgármesternek, hogy a földből lángot látott fellobbanni. Kincskeresési engedélyt kapott a várostól, de a tanács megjegyezte: „Ez nem jelenti, hogy ott kincs van, de keresheti (ha kártétel nélkül tudja tenni). És jelentse, ha nem talált semmit.”⁷⁷

1847-ben Piller János viszont valóban „*kincset*” (főleg rézpént) talált. A helytartótanács rendeletére hivatkozva a tanács a pénzt a találó, a földbirtokos és a városi házipénztár között, háromfelé osztotta.⁷⁸

Tiltott játékok

A városok nem nézték jó szemmel a játéktereket, amelyek látogatását Modor már 1664-ben megtiltotta. Esztergom „a sok lopás, a kockázásban és más játékokban való nagy istentelenségek” miatt tiltott meg mindenféle játékot. „Kiirtásukra” a hadnagy és az őrmester közösen ügyelt. Kőszeg 1768-ban az alábbi hazárdjátékokat tiltotta meg: tárao, quindeci, tredecì, Birowitsch, Voita, Trischák, halber Zwölfe és mások.⁷⁹

Székesfehérvárban ugyancsak 1768-ban hirdették ki a helytartótanácsnak a hazárdjátékokat (köztük a ferblit) tiltó rendeletét. 1770-ben a helytartótanács — 300 arany büntetés terhe mellett — megismételte a tilalmat.⁸⁰

1796-ban egy zágrábi születésű személy tartózkodott a városban; foglalkozása nem volt, csak a tiltott szerencsejátékokat üzte. A kapitány a városházára vitette, ahol közölték vele, hogy a várost két hónapon belül hagyja el. 1798-ban a város azt

⁷⁵ Prot. sess. 1821. aug. 24. No 1363—1364.; 1823. ápr. 4. No 515.; 1835. márc. 13. No 547.

⁷⁶ Prot. sess. 1796. jún. 6. No 803.; jún. 15. No 844.; júl. 11. No 998.; aug. 19. No 1140.

⁷⁷ Prot. sess. 1818. febr. 16. No 230.; 1822. márc. 1. No 373.

⁷⁸ Prot. sess. 1847. márc. 5. No 757.

⁷⁹ Corp. stat. IV/2. 485. Modor 1664.; 680. Esztergom 1727.; V/2. 550. Kőszeg 1768.

⁸⁰ Prot. sess. 1768. ápr. 11.; 1770. dec. 4.

állapította meg, hogy a tilalom ellenére üzték a játékokat. Ezért most már 12 Ft büntetés terhe mellett újból megtiltották.⁸¹

1800-ban egy budai zsidóasszony kért engedélyt, hogy „a vásárok alkalmával szerencsejátékot folytasson”. A tanács a felsőbb hatóságra hivatkozva nem adott helyt a kérésnek. Ennek ellenére tovább folyt a szerencsejáték a városban: 1804-ben újabb panaszról olvashatunk. A tanács a kapitányt bizta meg, hogy a játékosok nevét írja össze és jelentse.⁸²

1805-ben a helybeli ezred őrnagya kérésére a város megtiltotta, hogy az egyik bormérésben az ún. Passedix-játékot üzzék. Ebben az évben „szigorúan és utoljára” — és újból — megtiltottak minden hazárdjátékot. 1807-ben a megyei kisgyűlés ugyanezt tette.⁸³

Közlekedés

Viszonylag későn, az 1780-as években jelenik meg a közlekedés, mint kapitányi ügykör. Egyetlen kivétel Ruszt város, ahol a tanács már 1719-ben megtiltotta, hogy a kocsisok az istentisztelet előtt kihajtsanak, a városban vagy azon kívül pattintgassanak.⁸⁴

Fehérvár 1783-ban mondta ki határozatilag, hogy „24 Ft büntetés terhe mellett tilos a kocsisoknak a Belvárosban kocsijukkal rohanni; lassan kell hajtaniok”.⁸⁵

1789-ben kihirdették, hogy „a városba a hetipiac alkalmával érkezők vagy a kincstári gabonát szállítók, valamint helybeli polgárok és idegen adófizető tartóztassa magát a gyors hajtástól, mert különben büntetést fizet”.⁸⁶

Életvitel, magatartás

Az 1790-es évektől kezdve a kapitányi hivatal figyelemmel kísérte a polgárok és lakosok életvitelét és közreműködött az erről szóló erkölcsi bizonyítványok elkészítésében. 1794-ben pl. Fiátska József bormérője, aki el akarta hagyni a várost, kapott bizonyítványt a városban eltöltött éveiről. De hasonló bizonyítványt sokan kaptak; mindazok, akik lakhelyüket változtatták.⁸⁷

1808-ban Flits Pál kereskedő kért itteni életviteléről, tartózkodásáról bizonyítványt. A következő évben két, Lajoskomárom possessióra áttelepülni akaró lakos kérte ugyanezt. 1814-ben Rauch Antal özvegye a városban töltött 32 esztendőről kapott biznyságlevelet.⁸⁸

⁸¹ Prot. sess. 1796. febr. 22. No 301.; 1798. márc. 16. No 375.

⁸² Prot. sess. 1800. ápr. 19. No 511.; 1804. ápr. 30. No 578.

⁸³ Prot. sess. 1805. márc. 18. No 401.; aug. 5. No 1065.; 1807. nov. 9. No 1309.

⁸⁴ Corp. stat. V/2. 422. Ruszt 1719.

⁸⁵ Prot. sess. 1783. jan. 3.

⁸⁶ Prot. sess. 1789. jan. 28. No 84.; Kecskemét 1800-ban rendelte el ugyanezt. (Corp. stat. IV/2. 841.)

⁸⁷ Prot. sess. 1794. ápr. 15. No 545.; Lásd még pl.: 1797. szept. 9. No 1109.

⁸⁸ Prot. sess. 1808. szept. 2. No 1178.; 1809. febr. 24. No 234.; 1814. jún. 8. No 884.

Kértek bizonyáglevelet perhez is, mint Richter Antal polgár egy Budán folyó perében 1815-ben. Ilyet kértek az idegenbe férjhez menni szándékozó hölgyek is.⁸⁹

A tanúlevelet azonban nem automatikusan adták ki, hanem a kapitányi és a jegyzői hivatal a nyilvántartásokban — elsősorban a jegyzőkönyvek mutatóiban — utánanézett az illető viselt dolgainak. Így járt el pl. 1828-ban Vámosi Pál ügyében, aki csak azzal a megjegyzéssel kapta meg a kért bizonyáglevelet, hogy „egy ízben pincefeltörésért büntetve volt”.⁹⁰

Bizonyáglevelet kért 1832-ben magaviseletéről Ybl József kereskedő, aki el akarta hagyni a várost. Tanúlevelet kapott magaviseletéről 1839-ben Ybl Miklós polgár.⁹¹

Főbenjáró ügyek

A kapitányi hivatal kevésbé foglalkozott főbenjáró ügyekkel, mivel ezeket elsősorban a vármegye és a felsőbb hatóságok intézték. 1795-ben a helytartótanács mégis a városhoz fordult: vannak-e a városban *szabadkőművesek*, „mert ha vannak, be kell tiltani őket, valamint a hasonló occult társaságokat”. A tanács állásfoglalása: „Mindenképpen eleget tesz az utasításnak.” Ehhez képest a városi tanács nem sokat tett, annak ellenére, hogy a jakobinus mozgalom a várost is elérte.⁹²

1809-ben két alkalommal szerepel Réz József jakobinus a városi jegyzőkönyvekben. Először június 9-én, amikor az alispán átiratban küldte meg Jankovics József főszolgabíró jelentését Réz József veszélyes, titkos megbeszéléseiről. A város elintézkésként feljegyezte: „Réz József börtönben van, dolgait és írásait zárolták. A vizsgálatról jelenteni kell az uralkodónak. A szükséges intézkedéseket haladéktalanul meg kell tenni.” Június 15-én Aschner József, a helybeli polgári katonaság hadnagya jelentette a tanácsnak, hogy Réz Józsefet átadta a kúriának. Az érte kapott bizonyáglevelet a levéltárban helyezték el.⁹³

Ezekben az években lázasan folyt a *francia kémek* keresése. 1808 júniusában érkezett meg a helytartótanács rendelete, amely erre a város figyelmét felhívta: „A birodalomban francia kémek vannak, akik vándorkereskedő és borkereskedő álarc alatt járják a vidéket.” A tanács a kapitánynak adta ki, hogy ügyeljen ezekre.⁹⁴

1815 áprilisában jelentették, hogy a püspökségen levő kocsmában az olasz katonák közül némelyek *Napóleon* egészségére ittak. A város két tanácsost küldött ki ennek kivizsgálására. Pár nappal később a kapitány jelentette, hogy az olasz

⁸⁹ Prot. sess. 1815. jan. 16. No 55.; 1816. ápr. 26. No 722.; júl. 19. No 1219.

⁹⁰ Prot. sess. 1828. máj. 2. No 779.

⁹¹ Prot. sess. 1832. júl. 13. No 1408.; 1839. aug. 23. No 1672.

⁹² Prot. sess. 1795. júl. 3. No 792.; Lásd még: Károly 1898. II. 561.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 202.

⁹³ Prot. sess. 1809. jún. 9. No 826.; jún. 15. No 852.; Bővebben lásd: Jenei 1973. 328.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 458.

⁹⁴ Prot. sess. 1808. jún. 24. No 835.

katonák a vártaház falára az ún. *szabadságfát* rajzolták. Megállapították, hogy az olaszok nemcsak Napóleon egészségére ittak, hanem a pénzeken levő képét is csókolgatták. „Ezen veszedelmes tetteket a város jelenti a helytartótanácsnak” — intézte el az ügyet a tanács.⁹⁵

1815 májusában az olasz könnyűlovasság városi parancsnoka panaszt tett a városi hadnagy ellen, aki azt terjesztette, hogy a szövetségesek békét kötöttek Napóleonnal, amelyben a birodalmát elismerték és meghagyták. A tanács erre kihallgatta a hadnagyot, aki azzal védekezett, hogy egy kereskedőtől hallotta a hírt, az pedig Pesten egy másik kereskedőtől. A tanács megintette a hadnagyot: „neki kötelessége az ilyen híreket feladni, nem pedig terjeszteni.”⁹⁶

Anyakönyvi ügyek, névváltoztatás

Ellátott a város bizonyos anyakönyvi ügykört is. 1815-ben pl. Prága város kérésére két tanácsos hasonlította össze egy helybeli lakos keresztlevelét az anyakönyvvel, majd hitelesítve visszakülde. Azokat a keresztelő leveleket, amelyeket olyan kérvényekhez csatoltak, amelyekben ifjak nevelőintézetbe kérték a felvételüket, két tanácsstag írt alá, mert különben nem fogadták el.⁹⁷

A helytartótanács a magisztrátussal közölte 1827-ben, hogy az összeírás során Steyerországban két fehérvári születésű személyt találtak. A tanács ezt a jegyzőkönyvben jegyezte fel.⁹⁸

1830-ban rendelte el a helytartótanács, hogy a katonaság részére kiadandó keresztelő, házassági és halotti leveleket az egyházi személyen kívül a törvényhatóság is írja alá (hitelesítse), „hogy az alkalmatlanságokat elkerüljék”. A leveleket az esperes küldte a helytartótanácsához, onnan került az illetékes katonai parancsnoksághoz.⁹⁹

Az engedély nélküli *névváltoztatás* tilalmát a helytartótanács 1815 januárjában mondta ki: „Nemcsak a nemesek, de a lakosok sem változtathatják meg a neveiket, vagy nem toldhatnak semmit se hozzá engedély nélkül.” Az engedélyért — a városi törvényhatóságon keresztül — a helytartótanácsához kellett fordulni.¹⁰⁰

1846-ban a helytartótanács arról értesítette a várost, hogy Schüttensam János nevét Töltényre változtatta. Az ezért járó 3 ezüst Ft-ot a város szedte be. A leiratot a család a tanácstól másolatban kapta meg; a pénzt az aljegyző szedte és fizette be a budai fő fizetőhivatalba. Az erről kapott nyugtát a levéltárba tették.¹⁰¹

⁹⁵ Prot. sess. 1815. ápr. 9. No 616.; ápr. 10. No 621—622.

⁹⁶ Prot. sess. 1815. máj. 3. No 766.

⁹⁷ Prot. sess. 1815. jún. 26. No 1060.; 1819. febr. 19. 232.

⁹⁸ Prot. sess. 1827. júl. 30. No 1296.

⁹⁹ Prot. sess. 1830. márc. 5. No 372.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1815. jan. 23. No 85.

¹⁰¹ Prot. sess. 1846. okt. 5. No 3493.; 1847. júl. 7. No 2941.

Meg kell még emlékeznünk 1848-ról, amikor hazafias felbuzdulásból a német nevű senatorok és városi előljárók neveiket mind megmagyarosították (így lett pl. Haáderből Hadhalmy). A forradalom bukásával nagyrészt régi neveiket vették vissza.¹⁰²

Mezőrendészet

Az 1839—1840. évi törvények végrehajtása során 1840 augusztusában Boros Imre kapitány vállalta el a mezőrendőrségi bíróságot; a város „a helybeli környülállásokra alkalmazva” bizottságot küldött ki. Boros Imre kapitány a következő évben a mezei bíróságról lemondott, „mivel a szabad gazdálkodás rendjéből kifolyólag több ezer birtokos jön a városházára és a mezei rendészeti bíraskodás esetei igen megszorodtak; ezt a kapitányi hivatal tömérdek munkálata mellett nem tudja ellátni”. A tanács kérésére mégis a következő tisztújításig megmaradt mezei bírónak. 1842 április—júliusában pl. 36 Ft bírságot hajtott be.¹⁰³

A városban 1840-től — a mezei bíróval párhuzamosan — mezei biztos is (Nitzky János) működött. 1843-ban kérte, hogy a város — az idézésekhez — adjon mellé egy hajdút. A tanács napi hat órára az egyik városházi hajdút rendelte ki.¹⁰⁴

1845-ben Boros Imre kapitány mutatta be a tanácsnak a mezei rendőrség jegyzőkönyvét, amely szerint az első félévben 14 ezüst bírságot hajtottak be. A jegyzőkönyvet a levéltárba, a pénzt a házipénztárba tették. Ebben az évben a város egy új hajdút fogadott fel a mezei bíró mellé.¹⁰⁵

1846-ban a kapitány lemondott a mezei rendőrség bírói hivatalról, utódja az addigi biztos (Nitzky) lett. Ezzel szétvált a városi kapitányi és a mezei bírói hivatal.¹⁰⁶

Nitzky egész 1848 májusáig látta el ezt a hivatalt, amikor a mezei rendőrség gyakorlását a kapitányi hivatalra ruházták.¹⁰⁷

Mértékek, súlyok

A török alól alighogy felszabadult Fehérvár vezetőségének egyik első intézkedése volt 1688 júniusában a pozsonyi mérő bevezetése. Ezt 1696-ban — elkobzás terhe mellett — egy határozat is kimondta. A város 1694. évi statútuma megtiltotta, hogy a városi köblöt zálog nélkül adják kölcsön, mert nem lehetett visszakapni.¹⁰⁸

¹⁰² Prot. sess. 1848. szept. 1.

¹⁰³ Prot. sess. 1840. aug. 10. No 1746—1747.; 1842. márc. 14. No 718.; aug. 1. No 2177.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1840. júl. 30. No 1753/22.; 1843. márc. 31. No 1165.; 1844. máj. 3. No 1817.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1845. jún. 30. No 2171.; okt. 24. No 3549.

¹⁰⁶ Prot. sess. 1846. aug. 11. No 2951.; nov. 30. No 4311.; 1848. máj. 5. No 1514.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1848. máj. 18. No 1730.

¹⁰⁸ Jenei 1968. 177.; Corp. stat. V/2. 325. Székesfehérvár 1694.; Prot. sess. 1696. aug. 10.

A pozsonyi mérő általános bevezetését a bécsi kamarának a magyar kamarához intézett 1723. április 21-i leirata szorgalmazta. Ez, a magyar Vectigalhoz állást foglalva, megállapította, hogy mázsán a magyar vagy az osztrák mázsát kell érteni és a pozsonyi mérőt nem kell kisebbiteni. „Jó lenne, mondja a leirat, minden harmincadhivatalt azonos súlyokkal ellátni. Ezeket minden évben hitelesíteni kell, mint a sóhivatalokban.” Jónak tartotta a leirat az öl hosszának meghatározását és a vödör egységesítését.¹⁰⁹

A pozsonyi mérő bevezetése országosan sok gondot jelentett, hiszen 1737-ben a helytartótanácsi leirat még mindig csak „felhívja rá a figyelmet”. Szepes megye 1747-ben — arra hivatkozva, hogy az 1625 : 40. és az 1659 : 71. tc. szerint a mértékek meghatározása a vármegye feladata — megismétli az 1715 : 63. tc.-et, hogy a pozsonyi mértékeket kell a szabad királyi városokban is használni.¹¹⁰

1745-ben a fehérvári tanács elrendelte, hogy „a fazekasok a félkorsókat — büntetés terhe mellett — a törvényes mérték szerint csinálják”.¹¹¹

1770-ben a magisztrátus jelentette a helytartótanácsnak, hogy a városban „már régi idők óta száraz és folyékony dolgok mérésére a pozsonyi mérőt használják”. Az 1771. évi leiratra válaszolva, amely országosan a pozsonyi mérő használatát rendelte el, a tanács azt felelte, hogy a városban egy akó (urna) 64 icce és a söt fontban mérik.¹¹²

1772-ben a csapók a pozsonyi singet használták; a fonalat a szövőszékükön 46 sing hosszúra vették. Egy (gabona-)keresztbe 17 kévét tettek, ami búzából, rozsból egy, árpából, zabból két mérőt jelentett.¹¹³

A városi mértékeket Pozsonyban hitelesítették. 1789-ben egy polgár 19 Ft 56 kr útiköltséget kapott, amiért egy egész, egy fél, egy negyed és egy nyolcad mérőt hitelesítésre Pozsonyba vitt.¹¹⁴

1789-ben — Báránpusztai újbóli felmérésével kapcsolatban — a tanács kinyilvánította, hogy „egy hold — két mérő, ezt kell a számítás alapjául venni”.¹¹⁵

1793-ban a fehérvári boltokban fél, negyed, egy, két, három és négy fontot használtak. 1799-ben a gubacsot három féle mértékkel, köböllel; három urna tartalmú edénnyel és részben pozsonyi mérővel is mérték.¹¹⁶

1798-ban rendelte el a helytartótanács, hogy a bádigosok által készített bormérő edények prototípusait a tanácsnak kell ellenőrizni és jellel ellátni. A hordók akózására akózófát használtak (ez 1805-ben eltűnt, a város az új akózóért 5, a kicsiért 30 kr-t fizetett).¹¹⁷

¹⁰⁹ HKA Hoffinanz Ungarn. 559. 1723. ápr. 21.

¹¹⁰ Acta pol. et jur. 1737. jún. 8. No 63.; Corp. stat. II/1. 475. Szepes m. 1747.; IV/2. 820. Szentgyörgy 1770.; „A mértékek és mérők a pozsonyi szerint veendőek.”

¹¹¹ Prot. sess. 1745. jún. 28.

¹¹² Corr. buch 1770. máj. 12.; 1771. jan. 28.; Prot. sess. 1771. jan. 28.

¹¹³ Prot. sess. 1772. febr. 3.; Corr. buch 1772. aug. 17.

¹¹⁴ Prot. sess. 1789. febr. 27. No 194.

¹¹⁵ Prot. sess. 1789. aug. 31. No 1133.

¹¹⁶ OL E 210. Misc. 38. 1793. No 216.; Prot. sess. 1797. nov. 17. No 1395.

¹¹⁷ Prot. sess. 1798. júl. 20. No 858.; 1805. márc. 15. No 382.

1805-ben a megyei kisgyűlés hívta fel a város figyelmét, hogy „a szilárd és folyékony mértékekre és súlyokra nagyobb gondot fordítson”. A tanács a figyelmeztetést a kapitányhoz továbbította. Talán ez eredményezte, hogy ebben az évben a város nagy mértékeket szerzett be, valamint a helybeli kádárokkal pontos iccét és tizenhatodot készíttetett. Eder József vaskereskedő a következő évben nyújtotta be a mértékekről és súlyokról szóló 137 Ft-os számláját.¹¹⁸

Fejér megye 1808-ban rendelte el, hogy a következő év január 1-jétől egységes mértékeket kell használni. A város ezért megsűrgette a budai mesternél a mértékek prototípusait.¹¹⁹

Ebben az évben a tanács — korábbi határozatát megismételve — intette a kádárokat, hogy pontos mértékű és nagyságú hordókat készítsenek, „a rossz mértékkel ugyanis a kocsmárosok visszaélnék”. A tanács felhívta a szomszédos Veszprém megyét is, hogy az ottani kádárok se csináljanak hamis mértékű és nagyságú hordókat. 1816-ban ennek ellenére több panasz érkezett, hogy „a szőlőbirtokosok hordói nem felelnek meg annak az akószámoknak, amit az akózóvas mutat; ez a vevőket felette károsítja”. A tanács a kapitányi hivatalt utasította, hogy „szerezzen érvényt az 1807: 22. tc.-nek”.¹²⁰

1815-ben a város a helytartótanácsához fordult: küldjön olyan mintamérőt, amelyhez a helybeli famérőket hozzá lehetne szabni, a városban levő kisebb szabású mérő helyett.¹²¹

1817-ben bejelentés érkezett a tanácshoz, hogy a város egyik mérőlánca nem jó. A tanács az egyik helyi ácsmester kétöles láncával mérve össze, megállapította, hogy a városi mérőlánc a törvényes bécsi ölnél valamivel hosszabb. A tanács a polgármesterre bízta, hogy „szerezze meg ezen lánc törvényes mekkoraságát”. Az ügyet végül is a kapitány és egy tanácsos úgy oldotta meg, hogy a láncot egy lakatossal megrövidítették, „kopottsága miatt ugyanis valamennyire meghosszabbodott”. A láncot ezek után a kapitányi hivatalban őrzött hiteles öllel összehasonlítva, megegyezőnek találták.¹²²

1818-ban a szószóló jelentette, hogy a dézsmagabona mérése körül viták voltak. „Eddig az volt ui. a szokás, hogy a mérőt megtetézték, a csapófát a közepébe ütötték, a csapófát a fele tetézésen keresztül vitték. A város azonban így kárt szenved.” A tanácsi határozat szerint „a bemérést ezután úgy kell csinálni, hogy a mérőt egészen le kell csapni. Sem a lapát alja, sem a söprés alá való nem lehet a számadóé”. A gazdasági ülés „beszáradás” címén 100 mérő után 5 mérőt javasolt a számadó javára. A tanácsülés azonban csak két mérőt fogadott el.¹²³

¹¹⁸ Prot. sess. 1805. jún. 28. No 873.; júl. 6. No 913.; szept. 9. No 1223.; 1806. szept. 5. No 1369.

¹¹⁹ Prot. sess. 1808. dec. 5. No 1648.

¹²⁰ Prot. sess. 1808. aug. 12. No 1098.; 1816. jan. 26. No 163.

¹²¹ Prot. sess. 1815. dec. 5. No 1815.

¹²² Prot. sess. 1817. nov. 14. No 1680.

¹²³ Prot. sess. 1818. jan. 29. No 254.

1825-ben az országgyűlési követeket bízták meg, hogy vásároljanak a városnak fonthoz való mértékeket (1 db 10 fontos, 2 db 5, 2 db 2 és 1 db egy fontos mértéket) „és a legelső alkalommal küldjék haza”.¹²⁴

1831-ben a városnak a nagyobb terhek mérésére egy nagy mázsára volt szüksége. Ezt a polgármester és a szószóló Pesten szerezte be, „amikor úgyis mentek kaszárnya-ágynemű vásárlása végett”. Az új, nagy mázsán az árukat mázsánként 2 kr-ért mérték. A pénzt a kapitányi hivatal szedte be és adta át a kamarási hivatalnak.¹²⁵

Pénzek

A fentebb említett 1723. évi bécsi kamarai leirat kívánsága, „a magyar pénz egységes bevezetéséről, hogy ne legyen kétféle forint (ami különben is csak pecunia imaginaria)”, csak jámbor óhaj maradt. A XVIII. századra a pénzrendszer zűrzavara a jellemző. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy 1770-ben rubel is forgalomban volt az országban.¹²⁶

1775-ben a város azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy a magyar (vulgo kurta vagy vonyós) forintot nem használják, hanem régi idők óta a *rajnai forint van forgalomban* (ami 100 dénár). „Így a magyar forinttal kapcsolatos *devalvacio* a várost nem érinti.”¹²⁷

1780-ban a városban arany-ezüst pénz nem volt forgalomban, legfeljebb a közpénztárakban volt található. Rézpenz viszont forgalomban volt. 1786-ban hirdették ki a helytartótanács rendeletét a forgalomban levő hamis velencei dukátokról.¹²⁸

1787-től a bankócédulákat, amelyeket eddig csak a bankócédula pénztáraknál lehetett beváltani, minden só- és harmincadhivatalban beváltották. 1788-ban trombitával hirdették ki a városban, hogy egy tallér három korona, egy korona 2 Ft 14 kr, egy Gulden 1 Ft 7 kr. „Így veszi el az összes királyi pénztár és a magánfelek is.” A körmöci és tizenhetes dukátok 1788 után is forgalomban maradtak, „azonban a számlák kifizetésénél ezeket kell kiadni”.¹²⁹

1789-ben megyei leirat hívta fel a lakosság figyelmét, hogy a bankócédulák csak akkor valódiak, „ha mindkét címerlenyomat jól látható, a felső részen a belenyomott számnak és betűnek jól olvashatónak kell lenniök”. A zűrzavart mutatja, hogy amikor 1790-ben a vásárfelügyelő a tanácshoz fordult, hogy a vásárban forgalomban levő félkrajcárosok érvényben vannak-e, a magisztrátus a

¹²⁴ Prot. sess. 1825. dec. 27. No 1980.

¹²⁵ Prot. sess. 1831. máj. 16. No 1001.; júl. 1. No 1276.

¹²⁶ HKA Hoffinanz Ungarn. 559. 1723. ápr. 21.; Prot. sess. 1770. jan. 8.

¹²⁷ Corr. buch 1775. máj. 29.

¹²⁸ Corr. buch 1780. jan. 17.; Prot. sess. 1786. febr. 24. No 472.

¹²⁹ Prot. sess. 1787. márc. 2. No 171.; 1788. febr. 11. No 201.; dec. 19. No 1800.

helytartótanácshoz fordult. 1794-ben a városi katona két gyanús francia tallért vitt bemutatni Budára.¹³⁰

Az 1800-as évek elején megnőtt a városnak a pénzekkel kapcsolatos munkája. 1800-ban hirdették ki a helytartótanács leiratát, amely szerint az 1796 óta forgalomban levő bankjegyeket újakkal cserélték ki. Egyidejűleg jött a magyar kamara rendelete: az 1759—1779. között vert régi poltúrákat és rézkrajcárokat a közpénztárak tartsák vissza. Az összegyűjtött pénzeket a só- vagy a harmincadhivatalokban fizessék be, ahol bankjegyet adnak érte. 1801-ben problémák adódtak a hadiadó beszédese körül: a lakosság csak bankjegyekben volt hajlandó fizetni, amit viszont a hadipénztár nem tudott beváltani. A régi bankjegyek beváltására a városi kamarás utazott Budára.¹³¹

1802 januárjában a 6 és 24 krajcáros pénzeket vonták ki a forgalomból. Akinek ilyen volt, a budai, kassai és temesvári bankjegy-pénztárnál válthatta be. A beváltásról úgy intézkedtek, hogy az adószedőktől beszédett régi bankjegyeket Budára, majd onnan Bécsbe kellett vinni.¹³²

A legnagyobb zűrzavart a 12 krajcáros beváltása okozta. A hadiadó perceptor 1802 szeptemberében Budán járt, ahol 48 000 Ft-ot kapott a pénz beváltására, viszont 71 657 Ft-ra lett volna szüksége. Ez azt jelentette, hogy a hadiadó pénztár csak a kintlévő 12 krajcárosok kétharmadát tudta becserélni. Ezért minden polgár a birtokában levő 12 krajcáros után fizetett, egyharmadot pedig „természetben” (vagyis magát a krajcárt) adott. A tanács a felsőbb hatósághoz fordult, „mivel a városban nagy számban van 12 krajcáros pénz, aminek az elvesztése nagy kárt jelentene”. A panaszhoz az összes városi pénztár csatlakozott, mivel 1802 augusztusáig el kellett fogadniuk a 12 krajcárost, de beváltani nem tudták. Így a beváltásból a városnak összesen 94 Ft kára lett.¹³³

Másik gondot jelentett, hogy a vámtaksa szerint a vámot dénárban kellett szedni, az pedig igen ritka pénz volt. Az emberek nem tudtak ilyet adni, a vásárfelügyelő pedig nem tudott más pénzből visszaadni. Fehérvár ekkor — Győr mintájára — nem dénárt, hanem krajcárt kezdett szedni.¹³⁴

A kurzuson kívül helyezett bankjegyeket 1805. április 28-ig lehetett beváltani a legközelebbi só- vagy harmincadhivatalban. A tanács ezt a kisbíróval hirdettette ki.¹³⁵

A bankjegyváltás magával hozta a hamis pénzek forgalomba kerülését is. 1805-ben a városi tanács több hamis bankjegyet foglalt le és küldött futárral a helytartótanácshoz. Különösen a 10 Ft-os bankjegyet hamisították.¹³⁶

¹³⁰ Prot. sess. 1789. okt. 9. No 1328.; 1790. jún. 7. No 604.; 1794. szept. 22. No 1128.

¹³¹ Prot. sess. 1800. júl. 21. No 876.; nov. 4. No 1280.; 1801. ápr. 10. No 469.; máj. 8. No 626.

¹³² Prot. sess. 1802. jan. 15. No 57.; jún. 4. No 874.

¹³³ Prot. sess. 1802. szept. 2. No 1215.; szept. 7. No 1234.; szept. 13. No 1273.; nov. 5. No 1463.; nov. 16. No 1511.

¹³⁴ Prot. sess. 1802. dec. 17. No 1642.; 1804. okt. 15. No 1213.

¹³⁵ Prot. sess. 1805. jan. 11. No 34.; márc. 10. No 349.

¹³⁶ Prot. sess. 1805. febr. 19. No 255.; márc. 8. No 326.

Külön gondot jelentett a városban állomásozó katonaság, amelyik csak 4-6-8 garasokkal fizetett, amit a lakosság vonakodott elfogadni. Ezért a tanács kihirdette, hogy fogadják el; egyidejűleg pedig jelentette a nádornak, hogy ilyen pénz van forgalomban.¹³⁷

1806-ban a rézpénzhiány okozott gondot. A helytartótanács augusztusban ugyan megtiltotta a rézpénzzel (és kisebb bankócedulákkal) való kereskedést, a rézpénz azonban ennek ellenére eltűnt a forgalomból. Ez már azt eredményezte, hogy az adófizetők nem tudták a napi szükségleteiket megvenni és a város sem tudta a napszamosokat kifizetni. Ezért novemberben a város a kamarai bankópenztári hivataltól 2000 Ft bankjegy erejéig rézpénzt kapott.¹³⁸

Egy mázsa német birodalmi eredetű réz beváltási ára 1807 novemberében 30 Ft, magyar eredetűé 25 Ft, a magyar eredetű réz forgalmi ára 27 Ft 30 kr volt. 1808-ban a helytartótanács közölte a várossal, hogy „az Olaszországból hazafelé vonuló katonák rézpénzeket hoznak magukkal. A rézpénzt azonban Dalmáciában a negyedrésztére devalválták, vagyis 1 kr 1/4 kr-t ér. Sok a hamis krajcár is közöttük, különösen a 6 kr-os”.¹³⁹

1808 májusában a hadiadó perceptor 187 Ft értékű szakadt és szennyezett bankjegyet vitt becsérélni Budára. 1809-ben a kapitányi hivatal külön nyilvántartást vezetett a bankócedulákról.¹⁴⁰

1811-ben újból a régi, forgalomból kivont bankjegyek kezelése és beküldése foglalkoztatta a tanácsot (ez utóbbi városi zsákokba csomagolva történt). Rauch Ferenc adószedő külön négy öl tűzifát kapott, a bankócedulák váltásával kapcsolatos sok fáradságáért.¹⁴¹

1812-ben az újabb beváltásból kifolyólag ismét nem volt elég aprópénz a városi pénztárakban. A tanács a kamarától 600 Ft értékű rézpénzt kért, de csak 150 Ft értékűt kapott a budai pénzbeváltó hivataltól. A beváltás határideje 1812. október 31. volt.¹⁴²

A birtokos polgárok igyekeztek hasznot húzni a pénzváltásból. 1812-ben ugyanazt az összeget követelték most zsellérjeiktől házcenzusként, amit korábban, a devalváció előtt bankjegyekben szedtek tőlük. A tanács az ügyet a választott községgel tárgyalta meg.¹⁴³

A helyzet furcsaságát mutatja, hogy a város 1812-ben egy gyerek nélkül elhalt polgárrszony után 220 Ft értékű bankjegyet és 52 Ft 4 kr-t kétgarasokban örökölt. Ez utóbbi már forgalmon kívül volt, a kamarás mint rezet, fontonként 48 kr-ért tudta értékesíteni.¹⁴⁴

¹³⁷ Prot. sess. 1805. dec. 16. No 1744.

¹³⁸ Prot. sess. 1806. aug. 11. No 1243.; okt. 6. No 1511.; nov. 7. No 1644.; nov. 28. No 1770.; 1810. márc. 16. No 357.

¹³⁹ Prot. sess. 1807. nov. 3. No 1263.; 1808. máj. 27. No 666.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1808. máj. 30. No 715.; júl. 29. No 1043.; 1809. aug. 10. No 991.

¹⁴¹ Prot. sess. 1811. jan. 28. No 125.; 1812. jan. 9. No 48.

¹⁴² Prot. sess. 1812. febr. 3. No 148.; febr. 21. No 222.; szept. 18. No 1197.

¹⁴³ Prot. sess. 1812. okt. 30. No 1349.

¹⁴⁴ Prot. sess. 1812. nov. 27. No 1461.; dec. 4. No 1497.

1813 májusában érkezett meg az uralkodó rendelete: 12 év alatt, államkölcsonjegyek formájában, 45 millió Ft-ot hoznak forgalomba, „mert kevés a pénz”.¹⁴⁵

Az újabb beváltás újabb hamisítási hullámot vont maga után (1814-ben). Ekkor azonban a tanács nemcsak elkobozta ezeket, „hanem a legszigorúbb vizsgálatot folytatta, hogy a gyártót megtalálják”.¹⁴⁶

A hamis pénz mellett a másik kedvezőtlen körülmény volt, hogy „a mostani forgásban levő pénzek értéke állhatatlan, a háború már 20 éve tart, az élelem drága. Ez azt eredményezte, hogy az uzsoráskodó nyerészkedés és ravasz csalárdság a város lakóinál is morális nyavalyává lettek”. Ezért a városi kapitánynak különösen ügyelnie kellett az árszabás betartására.¹⁴⁷

1820-ban „állították vissza” a körforgásba és kereskedésbe a pengőforintot. Minden árszabás alatt levő áru árát először pengő pénzben, azután 100 Ft pengő pénz és 250 Ft váltócédula közti különbségben kellett megadni „hogy az együgyű nép kiismerje magát és zavar ne legyen”. 1822-től kezdve a városi fizetéseket konvenciók pénzben adták és minden számadás is ebben készült.¹⁴⁸

A pénzbeváltás azonban nem akart megszűnni. 1829 februárjában az 5 és 10 Ft-os, júniusban a 25, 50 és 100 Ft-os bankók beváltásáról jött leirat. Az 5 és 10 Ft-osok 1829. december 31-ig, a többiek a következő év végéig voltak beválthatók a budai és temesvári bankópénztárban, valamint a pozsonyi, zágrábi harmincadhivatalban, a kassai bankópénztárban és a debreceni sóhivatalban. A bankókat — ugyanúgy, mint korábban — a hadiadó pénztár gyűjtötte és váltotta be a fenti helyeken, elsősorban a budai pénztárnál. Az új 5 és 10 Ft-os bankók 1840. december 31-ig voltak forgalomban, akkor újból kicserélték őket.¹⁴⁹

1830-ban József nádor küldte meg a városnak a 25 Ft-os hamis bankók leírását. A város „a felismerő jeleket” közhírré tette. A következő évben a szakadt bankók beváltása volt napirenden.¹⁵⁰

1848 márciusában kevés volt a városban az ezüstpénz, a közönség nem tudta a bankjegyeit ezüstre beváltani. A Takarékpénztár hajlandó volt 4000 ezüst Ft bankjegyet a végett kiadni, hogy azt Budán és Pesten ezüstre váltsák. Ebből a házi- és az adópénztár 2000—2000 ezüst Ft-ot kapott. Áprilisban, bankjegyekért cserébe, újabb 8000 ezüst Ft-ot hoztak. A pénzt felváltás végett a hivatalokban tartották. Ugyancsak áprilisban jött meg Kossuth Lajos pénzügyminiszter rendelete, az arany és ezüst kiviteli tilalmáról.¹⁵¹

¹⁴⁵ Prot. sess. 1813. máj. 7. No 475.

¹⁴⁶ Prot. sess. 1814. febr. 18. No 251.

¹⁴⁷ Prot. sess. 1815. nov. 27. No 1789.

¹⁴⁸ Prot. sess. 1820. nov. 10. No 1213.; 1822. okt. 151. No 1589.; 1823. nov. 8. No 1667.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1829. febr. 27. No 336.; jún. 30. No 1014.; 1840. okt. 21. No 2214.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1830. máj. 14. No 795.; 1831. márc. 18. No 507.

¹⁵¹ Prot. sess. 1848. márc. 27. No 1041.; ápr. 22. No 1311.; ápr. 26. No 1319.

TŰZVÉDELEM

A tűzvédelem gyökerei, amint azt Somkuti Éva tanulmányából tudjuk, a középkorba nyúlnak vissza. Így van ez a legtöbb városban, hiszen a tűznek nemcsak előnye volt, hanem igen nagy veszélyeket is hordozott. Ezért a városi önkormányzat a török alóli felszabadulás után azonnal nagy figyelmet fordított rá. Nem lehetett a tüzet földőben a szomszédba vinni; a szőlőbe kivinni; a mesgyéket pörzsölni; az elővárosokban „lődözni”; az utcákon pipázni stb. A pernyét kiöntés előtt meg kellett locsolni. Nagy gondot fordítottak a kémények állapotára; ezt a kéménykaparók és az ezzel megbízott tanácsosok állandóan ellenőrizték. Ahol lehetett, ott kőkéményeket építettek.¹

Megelőző rendszabályok

A fehérvári tanács 1695-ben rendelte el, hogy minden polgár, házának elkobzása (confiscatio) mellett, a kéményét kőből építse. Két évvel később 4 Ft büntetés terhe mellett mindenki kötelessége lett, hogy éjjel-nappal vigyázzon a tűzre és a házánál vizet tartson. 1715-ben egy kézművesnek megtiltották a munkát, amíg nádtető műhelyét zsindelemmel nem fedette be.²

1731-ben a fertálymesterek házról házra járva mondták be, hogy senki se dohányozzon az udvaron, a kertben, a szérűn és az utcán; mindenki tartson a házánál vizet és ügyeljen a tűzre. A következő évben 12 Ft büntetést helyeztek kilátásba az utcán, udvaron és istállóban való dohányzásért. 1734-ben ugyanazt ismételték meg, kibővítve 50 ütessel. A következő évben már csökkent a büntetés mértéke: 2 Ft vagy 30 ütés lett.³

1753-ban a város hitelbe adott téglát azoknak, akik faházuk kéményeit kőből építették át. 1756-ban — a nagy tűzveszély miatt — a Belvárosban megtiltották a fazéketést. Az 1769-ben hozott határozat 12 Ft büntetést ígért annak, aki a szobán vagy konyhán kívül dohányzott, „mert az ilyenén képtelen cselekedetek az egész városnak kárt okozhatnak”. 1775-ben négy zsellért csak akkor engedtek újonnan épült házukba beköltözni, ha kéményt is építettek hozzá.⁴

A tanács 1787. évi határozata azt mutatja, hogy eredménytelen maradt a pipázás tilalma. Megállapították ugyanis, hogy a városban előfordult tüzet „egy pipa okozta, amely a szalmában tüzet fogott. A pipát egy ismeretlen idegen szívta. A fertálymesterek ezért hirdessék ki, hogy az idegeneket be kell jelenteni, pipázni pedig a konyhán és a szobán kívül nem szabad”. Ezt a szabályt a tanács az idők

¹ Corp. stat. IV/2. 574, 770. Szentgyörgy 1690, 1761.; Besztercebánya 1720.; V/2, 274. Szombathely 1669.; 351. Kőszeg 1700.; 173. Ruszt 1739.; Somkuti 1979.

² Prot. sess. 1695. szept. 13.; 1715. ápr. 2.; Corp. stat. V/2. 341. Székesfehérvár 1697.

³ Prot. sess. 1731. aug. 25.; 1734. márc. 2.; 1735. máj. 7.; Corp. stat. V/2. 455, 458. Székesfehérvár 1731, 1734.

⁴ Corr. buch. 1753. nov.; Prot. sess. 1756. jan. 23.; 1760. aug. 4.; 1775. dec. 18.

folyamán többször megismételte. A büntetés változott (1832-ben pl. 25 Vft volt), de a tény maradt: az emberek (és a városban állomásozó katonák) nyilvános helyen pipáztak, dohányoztak.⁵

1794-ben egy tanácsost küldtek ki egy Budai-külvárosi ház tűzveszélyes kéményének a megvizsgálására. — 1796-ban megtiltották, hogy a terményeket, beleértve a szénakazlakat is, a köztereken (vásártéren), utcákon tárolják. 1799-ben javasolta a város a gvárdiánnak, hogy a ferencesek tűzifáját ne a kolostorban, hanem a külvárosi raktárban őrizték.⁶

1803-ban Székely Lajos sókereskedő tett panaszt, hogy a színje előtt sót és gyümölcsöt áruló asszonyok „a maguk melegítésére hevített fazekakat helyeznek el; ezzel tűzveszélyt okoznak”. A tanács ezt megtiltotta nekik. De tilos volt a vásárok alkalmával a borsátrakban való tüzelés is.⁷

A perjével vagy szalmával való fűtést 1821-ben úgy szabályozta a tanács, hogy elégetés után az udvaron ázott gödörbe kellett rakni és vízzel leönteni. Aki a gondatlanul eljáró szomszédját feljelentette, 5 Ft jutalmat kapott. Szeles időben a bakterok házról házra járva hívták fel a figyelmet erre. 1827-ben a városban, „a közbátorság kedvéért”, tíz sövénykerítést leromboltak. Mivel a tulajdonosok szegények voltak, 12400 darab téglát hitelbe kaptak a várostól, kőkerítés építésére.⁸

Ügyeltek a tűzvédelemre a városrendezés során is. 1807-ben pl. a régi vármegyeháza és Lang Mátyás telke közti területet — a tulajdonos és több polgár kérésére közöttá nyilvánították, „hogy csökkenjen a tűzveszély”. 1833-ban a Könyök utca lakói panaszkodtak, hogy a szűk utca miatt tűz esetén nem tudják a javukat menteni. Kérték, hogy a tanács nyisson új utcát az „Ispita kertjén” keresztül. A tanács és a választó polgárok, helyszíni szemle alapján, javasolták a kérés teljesítését.⁹

1846-ban tűzvédelem céljából elrendelték, hogy a kazlak és asztagok az épületektől 10 ölnyi távolságra legyenek. A következő évben hozott határozat szerint a faszindelyes tetőket 10, a nádtetőket 15 évig lehetett javítani. Utána cseréppel kellett a házakat fedni.¹⁰

Tűzoltási szabályok

A városi önkormányzat nemcsak a megelőzésre, hanem a keletkezett tűz elhárítására is hangsúlyt helyezett. Körmöcbánya már 1699-ben, Esztergom 1736-ban, Kőszeg 1738-ban Feuerordnungot (Löschordnungot) alkotott. Esztergomban

⁵ Prot. sess. 1787. júl. 6. No 688.; 1804. ápr. 30. No 579.; 1810. szept. 7. No 1374.; 1820. júl. 2. 4. No 1289.; 1826. jún. 16. No 953.; 1830. ápr. 13. No 574.; 1832. aug. 18. No 1656.; szept. 3. No 1749.

⁶ Prot. sess. 1794. febr. 21. No 290.; 1796. aug. 5. No 1079.; 1799. máj. 27. No 677.

⁷ Prot. sess. 1803. jan. 14. No 61.; 1830. szept. 18. No 1596.

⁸ Prot. sess. 1821. dec. 10. No 1948.; 1827. máj. 1. No 727.

⁹ Prot. sess. 1807. máj. 1. No 620.; 1833. okt. 24. No 2058.

¹⁰ Prot. sess. 1846. nov. 9. No 4003.; 1847. máj. 4. No 1839.

a céheket osztották be, hogy tűz esetén siessenek az oltásra. Kőszegen, „a minél nagyobb fellármázás” céljából, három mozsarat tartottak és azt sütögették. A bécsi kamara 1768-tól szorgalmazta, hogy a városok — pozsonyi mintára — tűzoltási szabályzatot készítsenek.¹¹

Fehérvár 1697-ben mondta ki, hogy „aki a polgárok közül a tűzörseget elmulasztja, 4 Ft büntetést fizet”. Az 1723:109. tc. előírta, hogy a városi törvényhatóságoknak tűzrendészeti szabályrendeletet kell alkotniok. Fehérvár ezzel 1728-ban készült el, két évvel megelőzve Pozsonyt. A két szabályzat, nyilván a központi minta hatására, hasonlít egymásra.¹²

1736-ban külvárosoként két-két embert állítottak nappali tűzörsegre. Egyik az utcán cirkált, a másik a tüzet és a dohányzást ellenőrizte. Az 1739. évi tűzrendészeti statútum szerint a tanács tagjai is megjelentek a tűz helyszínén, és akár ütéssel is kényszeríthették az embereket az oltásra. A céhek itt is be voltak osztva, hogy melyik hordja a vizet, hozza a létrát, a kampót, a száraz takarókat és a csákyákat; melyik megy a padlásra a tetőt leszedni. A tűzoltásban 6 Ft büntetés terhe mellett közre kellett működni. A bel- és a külvárosokban tűzoltási eszközöket, víztartókat, fecskendőket tároltak.¹³

1764-ben javasolta a helytartótanács a városoknak a badendurlachi tűzrendészeti szabályzat bevezetését. Ezt követte négy év múlva a magyar kamara leirata, amely Pozsony város tűz-ordinatióját ajánlotta figyelembe. Fehérvár 1770-ben jelentette, hogy az ordinatiót bevezették. Tervezték egy budai harangöntőtől három tűzfecskendő beszerzését is (egyet a Belvárosba, egyet-egyét a külvárosokba). 1772-ben hirdették ki a helytartótanács tűzrendészeti rendeletét.¹⁴

A szabályozás szerint a tüzet jelentő személy 1 Ft, az első vödör vizet vivő 2 Ft jutalmat kapott a kamarási pénztártól.¹⁵

1833-ban a tanács egy bizottságot küldött ki a tűzoltás rendjének a kimunkálására és a tűzvédelmi rendtartás pontjainak a kidolgozására. Eszerint mindenki, aki nagyobb épületet épít, a tervrajzot köteles a tanácsnak bemutatni (kisebb ház esetén elég a bejelentés is). Ezután küldöttség vizsgálja meg, hogy nem tűzveszélyes-e. Akiknek nem elég tágas az udvaruk, a városon kívül kötelesek szerűhelyet szerezni maguknak vagy a földjeiken nyomtatni a gabonájukat. Amíg a kongatás (a tűzjelzés) tartott, mindenki köteles volt azokban az utcákban, ahol a lajtkocsik jártak, az alsó vagy a felső ablakokat kivilágítani. A városházán — tűz esetén — a rend fenntartására egy hattagú bizottság ügyelt. Legfontosabb volt a pénztárak biztonsága, a rabok őrzése és a városházán tárolt tűzoltó eszközöknek a tűz helyére való gyors szállítása. Az ingóságokat biztos helyre kellett szállítani, erre a

¹¹ Prot. sess. IV/2. 588. Kőrmöcbánya 1699.; 711. Esztergom 1736.; V/2. 468. Kőszeg 1738.; HKA Camerale Ungarn. 511. Fasc. 26. 1769. júl. No 36.; Camerale Ungarn. 565. Fasc. 26. 1804. okt. No 47.

¹² Prot. sess. 1697. jún. 7.; Somkuti 1979. 14. Bereznay 1933. I. 246.; Demkó 1890; Csizmadia 1983. 65.

¹³ Prot. sess. 1736. ápr. 6.; 1739. ápr. 3.; Corp. stat. V/2. 473. Székesfehérvár 1739.

¹⁴ Prot. sess. 1764. ápr. 10.; 1768. máj. 13.; 1769. nov. 10.; 1770. aug. 31.; 1772. febr. 10.

¹⁵ Prot. sess. 1775. jún. 6.; 1786. febr. 10. No 410.

Kereskedő Társulat 6-8 tagot jelölt ki, akiket a karjukon sárga pántlikával jelöltek meg. A tűzoltó eszközöket a céhek vitték a tűzhöz. A pásztorok tűz esetén nem hajtották be a marhákat a legelőről. 1837-ben a tűzoltási rendszabást 2000 példányban nyomtatták és osztották ki.¹⁶

Tűzoltó eszközök

A legegyszerűbb a víz, amelynek tartását Fehérvár város már 1697-ben elrendelte. Ezt csaknem minden későbbi rendelet is megismétli: minden házban legyen egy edény, vízzel. A vízkészletet maga a tanács vizitálta.¹⁷

1735-ben a tanács három kocsit állított be tűzvédelemre. A következő évben a tűzoltó szerszámok tárolására egy pajtát építettek.¹⁸

1762-ben határozta el a város tűzoltó szerek, vizeskocsik, hordók, csákyák, létrák és pumpa beszerzését. Ezek beszerzése meg is történt: 1771-ben a helytartótanácsnak ezt jelentették. 1778-ban tűzvédelmi célból a szivattyú-házat és a nagyobb szivattyút javították.¹⁹

1786-ra a sok használat miatt a tűzfecskendők tönkrementek. Javításukról egy tanácsos gondoskodott. 1787-ben a tanács felülvizsgáltatta az összes tűzvédelmi eszközt és a hiányokat pótolta. A következő évben egy pozsonyi rézműves mester az általa gyártott tűzfecskendőt ajánlotta, amely 14 vödör vizet, két és fél percen belül, 16 öl magasra nyomott (700 Ft-ba került). A tanács nem érdeklődött utána, mivel elégnék tartotta a három fecskendőt. 1788-ban a kapitány szerint 24 kézfecskendőre, 12 nagy és 20 kis horogra, 5 nagy és 8 kis létrára, 40 vödörre és két kocsira lett volna szükség. A tanács kimondta, hogy „a kamarási hivatal számlájára meg kell venni”.²⁰

1793-ban engedélyezte a kamara egy réztűzfecskendő beszerzését. Erre a város 200 Ft-ot költött; megfelelő elhelyezését azonban nem tudta biztosítani. 1797—1798-ban a város egy budai harangöntővel nagyobb szivattyút csináltatott. 1801-ben már két nagyobb fecskendője volt a városnak.²¹

A város az 1810-es évektől, az újonnan felvett és felesküdt polgároktól, tüzi bőrkannákra, külön díjat szedett.²²

1819-ben a német iskola eladásával a tűzieszközök fedél nélkül maradtak. Ezért a városháza mellett készítettek alkalmas helyet a részükre.²³

¹⁶ Prot. sess. 1833. febr. 5. No 241—244.; 1837. dec. 1. No 2280.

¹⁷ Corp. stat. V/2. 341. Székesfehérvár 1697.; Prot. sess. 1723. ápr. 2.

¹⁸ Prot. sess. 1735. máj. 7.; 1736. márc. 10.

¹⁹ Prot. sess. 1762. febr. 26.; 1778. ápr. 15.; Corr. buch. 1771. jan. 7.

²⁰ Prot. sess. 1786. máj. 9. No 730.; 1787. júl. 30. No 779.; 1788. máj. 10. No 746; nov. 10. No 1626.; dec. 9. No 1774.

²¹ Prot. sess. 1793. ápr. 15. No 490.; ápr. 26. No 576.; 1797. márc. 15. No 383.; 1797. nov. 6. 1360.; 1798. dec. 1. No 1376.; 1801. máj. 8. No 635.

²² Prot. sess. 1817. jan. 27. No 178.

²³ Prot. sess. 1819. nov. 13. No 4.

1820 telén a város béresei naponta betörték a kanálisok jegét, hogy tűz esetén lehessen használni. A csatornák vízfolyását is kitisztították és „a többször megtiltott mosópadokat kihányták, mert sokaságuk miatt fennakad a víz”. A következő évben megtiltották a fertálmestereknek, hogy a lajtokat, kádat, lajtorjákat kölcsönadják.²⁴

1829-ben a városi tűzoltóeszközöket a hadnagy gondossága és számadása alá adták. A következő évben a polgármester és a szószóló, több választópolgár jelenlétében és javaslatára, őt — könnyen használható — kézfecskendőt vásárolt. A fecskendőket a hadnagy a külvárosi fertálmestereknek osztotta ki gondviselésre. 1832-ben két darab nyolcakós fecskendőt csináltatott a város. 1837-ben olyan fecskendőt akartak venni, amely a belvárosi magasabb házak és templomok tetejét is elérte (ez nyolc akó térfogattal, 20 ölnyi magasságot jelentett). Egy fecskendőt kipróbáltak, amely a barátok temploma tetejének alsó széléig nyomta fel a vizet. A nagynyomású fecskendőt Bécsben akarták megvenni.²⁵

Tűzkárosultak segítsége

Először 1702-ben olvashatunk róla, amikor a tanács a rácvárosi tűzkárt szenvedett polgárok porcióját elengedte. Az 1733. márciusi tűz károsultjai gabonát és más élelmiszert, az építkezéshez két tutaj fát kaptak. Az 1735. és 1737. évi tűzesetek károsultjai adóelengedésben részesültek.²⁶

1756-ban egy károsult 12 darab tutajfát és 1000 darab zindelyt, 1780-ban egy másik lakos 1000 téglá alamizsnát kapott. Az 1773. évi tűzkárosultak adóját három évre elengedték. A városi kapus ezenfelül gabonát is kapott.²⁷

1793-ban történt meg először, hogy a város a helytartótanáctól a kárt szenvedettek megsegítésére országos gyűjtést kért. A városban rendezett gyűjtés során 138 Ft jött be. A károsultak között látjuk Hiemer Imre özvegyét, akinek a tanács a hadiadóját engedte el. 1794-ben a tanács a tűzkárt szenvedettek javára az adófizetőkre forintonként 1 kr-t vetett ki.²⁸

1800-ban a város a 11 tűzkárosultat felmentette a tizedfizetés alól. Házak felépítéséhez a szőlőhegyi kőbányából kaptak követ. A tűzvész miatt nagy „téglainség” keletkezett a városban, ezért a tanács a tűzkárosultak számára égetett téglá után magasabb bért fizetett.²⁹

²⁴ Prot. sess. 1820. jan. 15. No 137.; aug. 12. No 1428.; 1821. dec. 15. No 2032.; Később ezt úgy oldották meg, hogy a tűzilétra-kölcsönzésért napi 3 kr díjat szedtek. (Prot. sess. 1832. nov. 9. No 2163.)

²⁵ Prot. sess. 1829. júl. 10. No 1082.; 1830. jan. 9. No 85.; 1832. aug. 11. No 1659.; 1837. jan. 14. No 109.

²⁶ Prot. sess. 1702. ápr. 1.; 1733. márc. 17.; ápr. 10.; 1734. okt. 29.; 1735. júl. 21.; 1737. máj. 10.; A porció elengedésére a kivetés során volt a városnak lehetősége, mert a hadiadót egy összegben fizette be, nem az adózók szerinti bontásban. Így az egyik helyen elengedett adót valahol másnál beszedhette.

²⁷ Prot. sess. 1756. okt. 19.; 1773. jan. 4.; 1774. aug. 26.

²⁸ Prot. sess. 1793. máj. 21. No 727.; jún. 21. No 873.; 1794. ápr. 12. No 527.; jún. 16. No 803.

²⁹ Prot. sess. 1800. szept. 19. No 1090.; dec. 19. No 1543.; 1801. ápr. 10. No 467.

1802-ben kapott először a város más helyekről, a károsultak javára rendezett gyűjtésből származó pénzsegélyt. Ebben az évben Temesvárról érkezett 50 Ft. 1805-ben a helytartótanács értesítette a magisztrátust, hogy a budai alapítványi főpénztárban 142 Ft-ot vehet fel erre a célra. 1821-ben Jankovics József másodalispán 10 Ft-ot adott át a városnak a károsultak számára. 1835-ben újabb segélyt vettek fel a budai közalapítványi főpénztárban. 1843-ban a szószóló a pesti főszóhivatalban 20 000 Pft-ot vett fel az „égettek” számára.³⁰

A károsultakat a város a legkülönbözőbb kedvezményekkel támogatta. Ilyen volt pl. hogy a károsult kéregethetett, marháit a város majorjába hajthatta és tarthatta, azokat éjjel is a legelőn tarthatta; vagy nem polgárról lévén szó, a saját borát kimérhette.³¹

1843-ban *Ybl Miklós* választópolgár ment Veszprémbe, hogy a tűzkár miatt 116 400 ezüst Ft kölcsönt vegyen fel. A tanács a pénzt a házipénztárba vételezte be, majd kamatra adta ki a károsultaknak.³²

Az 1843. évi tűzvész károsultjai javára Kossuth Lajos, a Pesti Hírlap szerkesztője 1115 Ft 14 kr-t adott a városi küldöttségnek. Kossuth megígérte, hogy az adakozók névjegyzékének az ingyenes kinyomtatásával támogatja a gyűjtést (a városnak csak a papírt kellett megfizetnie).³³

De bekapcsolódott a gyűjtésbe a bécsi Theater Zeitung szerkesztősége is.³⁴

A helytartótanács 1771-ben próbálkozott a városok saját erejére támaszkodó *tűzipénztárak* felállításával segíteni a károsultakat, de nem sok eredménnyel. A tanács 1798-ban azt jelentette, hogy a tűzipénztár (incendiaria) nincs a városban.³⁵

1843-ban a választópolgárság javasolta a városi épületek biztosítását. A polgármester és három tisztségviselő polgár nézett utána a költségeknek. Az épületeket jegyzékbe vették és aszerint biztosították. 1847-ben a biztosítási díj 167 ezüst Ft 49 kr volt.³⁶

Fehérvár lakói — ha anyagi helyzetük megengedte — támogatták *más helységek tűzkárosultjait* is. 1741-ben két olaszországi Ágoston rendi szerzetesnek 2 Ft 50 d-t adott a tanács teljesen leégett templomuk felépítésére. 1776-ban Kismarton tűzkárt szenvedett lakóinak nyújtott 88 Ft-os keresztényi segítséget a város. A gyűjtés útján összeszedett pénzt a levéltárban tárolták.³⁷

1781-ben Bazin és Breznóbánya károsult polgárai javára 97 Ft-ot küldött a város a helytartótanácsnak, „titulo charitativi subsidii”. 1785-ben Kapronca és Bazin

³⁰ Prot. sess. 1802. máj. 10. No 787.; 1805. szept. 13. No 1226.; 1821. dec. 11. No 1953.; 1835. febr. 23. No 386.; Prot. jud. 1843. nov. 24. No 2958.

³¹ Prot. sess. 1828. jún. 27. No 1123.; 1829. nov. 27. No 1824.; 1843. szept. 5. No 3023.; 1844. jan. 22. No 250.

³² Prot. sess. 1843. szept. 11. No 3129.; 1846. nov. 23. No 4245.

³³ Prot. sess. 1843. nov. 10. No 4012.; 1844. febr. 5. No 408.

³⁴ Prot. sess. 1847. júl 7. No 2942.

³⁵ Prot. sess. 1798. febr. 9. No 202.; Somkuti 1979. 19.

³⁶ Prot. sess. 1843. febr. 6. No 605.; 1847. febr. 5. No 476.; ápr. 12. No 1466.

³⁷ Prot. sess. 1741. jún. 12.; 1780. okt. 20.; Corr. buch 1776. dec. 20.

javára 60 Ft gyűlt össze a városban. 1792-től az egyik tanácsos volt a gyűjtési biztos.³⁸

1808-ban a Kereskedő Társulat 200 Ft-ot adott a nagybecskereki tűzkárosult kereskedőknek. Ugyanebben az évben 246 Ft gyűlt össze Sopron és Paks károsultjai részére.³⁹

Felsőbb engedély nélkül azonban a tanács nem kezdeményezett gyűjtést. 1817-ben Kőrmend mezőváros közvetlenül írt át a tanácshoz „felebaráti segítségért”. A válasz: „Ezt a város felsőbb engedély nélkül nem teheti; ha a helytartótanács elrendeli, gyűjteni fognak.” Nem zárkóztak viszont el az egri minoriták leégett klastromára való gyűjtés elől, mert küldöttük a helytartótanács engedélyét mutatta fel. A tanács egy fertálymestert adott mellé, aki házról házra járt vele.⁴⁰

Az 1820-as évektől kezdve a tanács, nem várva semmiféle felszólítást, folyamatosan gyűjtött a károsultak részére. A befolyt pénzről a főjegyző jelentett a magisztrátusnak, az pedig tovább a helytartótanácsnak. Így a város mindig tudott fizetni más helységek károsultjainak. A város szegényei számára gyűjtött pénzekből azonban sohasem adtak a tűzkárosultaknak.⁴¹

Tűzesetek

A rossz körülmények — a szabályok be nem tartása — miatt szinte felsorolhatatlan a fehérvári tűzesetek száma. Alig volt olyan év, amikor ne lett volna kisebb-nagyobb tűz a városban. Az első ilyen jegyzőkönyvi bejegyzés az 1702. évi rácvárosi tüzről szól, ezt követi az 1733. májusi palotavárosi, majd az 1735. májusi palotavárosi tűz, amelynek 23 polgári ház esett áldozatul. A keletkezett tüzet a dühöngő szél terjesztette tovább.⁴²

1773-ban volt újból nagyobb tűz a városban. Sok állat és termény égett benn a házakban. 1780 januárjában a Palotavárosban ütött ki tűz; 1786-ban gyújtogatás történt. 1792-ben a sörfőzőházban keletkezett tűz, amelyet a városi kapitány vizsgált ki. 1793 februárjában és májusában sújtotta tűz a várost. 1796-ban a kaszárnnyában volt tűz, „de Isten segítségével eloltották”. Ezt is a kapitány vizsgálta ki. A következő évben a Malom utcában pusztított a tűz.⁴³

A csatornázás megindulása után egyre gyakoribb volt, hogy a Vizesrétekből lett Szárazréteket a tulajdonosok, a nagyobb termés érdekében, felgyújtották. A tanács

³⁸ Corr. buch 1781. jan. 15.; 1785. jan. 7.; Prot. sess. 1792. aug. 10. No 1110.

³⁹ Prot. sess. 1808. márc. 14. No 344.; nov. 25. No 1602.; 1810-ben a tanács arra bízta a kőműves-és ácslegényeket, hogy menjenek Budára, a szeptember 5-i tűzvészben leégett házak újjáépítésére. (Prot. sess. 1810. szept. 17. No 1436.)

⁴⁰ Prot. sess. 1817. jan. 3. No 3.; 1829. márc. 26. No 489.

⁴¹ Prot. sess. 1829. ápr. 24. No 628.; 1830. jún. 18. No 1012.; 1837. ápr. 17. No 811.

⁴² Prot. sess. 1702. ápr. 1.; 1733. márc. 11.; 1735. máj. 6.; Corr. buch 1735. máj. 7.

⁴³ Corr. buch 1773. jan. 4.; 1774. jan. 2.; Prot. sess. 1780. jan. 24.; 1780. jan. 24.; 1786. febr. 10. No 405.; 1787. júl. 23. No 750.; 1792. máj. 11. No 663.; 1793. máj. 21. No 727.; jún. 21. No 873.; 1976. okt. 17. No 1372.; 1797. ár. 21. No 504.

ezt szigorúan tiltotta, mert a szomszédos házakat veszélyeztette. Ebből 1822-ben csaknem nagyobb baj támadt. A felgyújtott Sárrét felől ugyanis a szél a tüzet a város felé hajtotta. A városi hajdúk minden arrafelé eső utcában kihirdették, hogy a lakosok tartsák készen a vízzel teli edényeket. 1827-ben támadt hasonló veszedelem a Tobakos csatorna bozótosának a meggyújtásából. 1834-ben a Sárréten levő Dombos szigeten támadt tűz napokig égve a város felé terjedt.⁴⁴

1800 szeptemberében 17 ház égett le. A tűz során derült ki, hogy a víziszivattyúk nem elegendők a Belváros tűzvédelmére. Novemberben a Palotavárosban ütött ki tűz, ami csak siettette újabb tűzvédelmi eszközök beszerzését.⁴⁵

1801 novemberében egy szalmakazal gyulladt meg és egy ház égett le. A céhek — arra hivatkozva, hogy nincsenek fáklyáik — nem jelentek meg a helyszínen. 1805-ben újabb tüzről olvashatunk a jegyzőkönyvben. 1808-ban a kamara tájékoztatást kért 20—30—50 évre visszamenőleg a városi tűzkárokról (épületek, ingóságok, kárérték), hogy a tűzkárosult városok biztosítására létesítendő alap tervét elkészítse.⁴⁶

1810 szeptemberében egy kádármester vigyázatlansága miatt támadt tűz. A tanács a kádármestereknek a legsúlyosabb büntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy a hordókészítéshez szükséges kemencéiket az udvaron állítsák fel.⁴⁷

1813 májusában a kapitány a Budai-külvárosban kitört tüzről jelentett a tanácsnak. A jelentést a város a helytartótanácsához terjesztette fel. Júliusban a tégláégető színben ütött ki tűz. A kapitány azt állapította meg, hogy „a számtalan puskázás okozhat tűzveszélyt”. Ezért a tanács a házak között és a szőlőhegyen 1817-ben betiltotta a lövöldözést.⁴⁸

1820 augusztusában a sörháznál volt tűz. A sörfőzőlegény figyelmetlenségéből az árpaszárítóban tört ki, a legény — nem várva meg a felelősségrevonást — megszökött. A bérlőt, aki „fősvénységéből nem fogadott a szárításhoz elég cselédet”, arra kötelezték, hogy a tűzhöz elsőként érkezőnek ő fizesse meg a 30 Ft jutalmat. 1822 októberében az égett városon újból tűz volt.⁴⁹

1828 áprilisában a szőlőhegyen volt tűz; okát a főhegymester nem tudta kideríteni. 1828 júniusában és 1829 novemberében egy-egy ház égett le.⁵⁰

1832-ben „tűzvészről” beszél a forrás, amelyből a tanács különböző következtetéseket vont le (pl. hogy kevés a fecskendő).⁵¹

1835 februárjában a püspöki rezidencián volt tűz. Az oltásban szorgoskodó hat városi katona jutalmat kapott. 1837-ben leégett a katonai nevelőház; a tűz a

⁴⁴ Prot. sess. 1790. máj. 3. No 482.; 1822. szept. 9. No 1419.; 1827. okt. 13. No 1718.; 1834. jún. 22. No 1197.

⁴⁵ Prot. sess. 1800. szept. 11. No 1041.; nov. 20. No 1387.

⁴⁶ Prot. sess. 1801. nov. 13. No 1458.; 1805. szept. 13. No 1226.; 1808. júl. 1. No 884.

⁴⁷ Prot. sess. 1810. szept. 7. No 1375.

⁴⁸ Prot. sess. 1813. máj. 14. No 514.; júl. 30. No 846.; 1817. dec. 1. No 1787.

⁴⁹ Prot. sess. 1820. aug. 28. No 1489.; 1822. okt. 25. No 1634.

⁵⁰ Prot. sess. 1828. ápr. 28. No 754.; jún. 27. No 1123.; 1829. nov. 27. No 1824.

⁵¹ Prot. sess. 1832. aug. 11. No 1659.

padlásán támadt (valószínűleg a mosószemélyzet okozta). A növények ideiglenesen a kaszárnyában kaptak menedéket. 1839 decemberében egy tímármester háza lett a lángok martaléka.⁵²

Fehérvár történetének legnagyobb tűzvésze 1843. szeptember 5-én délután pusztított. Ekkor a palotai és a tóvárosi lakosok házainak nagyobb része leégett. Erről részletesen jelent Károly János, ehelyütt csak hivatkozom rá.⁵³

Földrengések

Az első földrengés, amiről tudunk, 1744-ben volt. A károkat Nesselrode prépost csak hat évvel később vette fel. Eszerint a régi kápolna sekrestyéje, valamint a főoltár, a két melléktér és a szószék szenvedett kárt.⁵⁴

1763. június 28-án reggel háromkor, ötkor és fél hatkor volt újabb földrengés. A karmeliták tornyában 1000 Ft kár keletkezett; megrongálódott a jezsuita harangtorony és a rendház három kéménye. „Mivel Isten a nagyobb kártól megóvta a várost, Úrnapján körmenetet tartunk, az Ambrus-himnuszt énekelve” — határozta el a tanács.⁵⁵

Az 1783. április 22-én hajnalban egy és két óra közötti földrengés nem okozott jelentős kárt, csak a kaszárnyákban és a karmelita templomban keletkezett kisebb kár.⁵⁶

Az 1810. évi móri földrengést Kitaibel Pál, Tomcsányi Ádám és Fabrici Lajos professzorok vizsgálták ki. A május 27-én Bodajkra zarándokolt fehérváriak lába alatt reggel negyed kilenckor megmozdult a föld. „A templom és más épületek falán nagy repedések keletkeztek. Részben a leeső faldarabok, részben a templomból való kimenekülés néhány emberben kárt okozott” — jelentette a város a helytartótanácsnak. A felsőbb hatóság felhívta a figyelmet, hogy minden földrengést, tüzesetet vagy áradást azonnal jelentsenek.⁵⁷

Csak 1817-ben kért bizonyáglevelet egy fehérvári polgár arról, hogy „az 1810. évi, a városban uralkodó földindulás során a háza összedőlt”. A jegyzői hivatal ezt igazolta neki.⁵⁸

Az utolsó fehérvári földrengés 1819. május 11-én hajnalban fél kettő és kettő órakor volt.⁵⁹

⁵² Prot. sess. 1835. máj. 27. No 995.; 1837. okt. 30. No 2096—2097.; nov. 3. No 2108.; 1839. dec. 17. No 2459.

⁵³ Prot. sess. 1843. szept. 5. No 3023.; Károly 1898. II. 315. A város szeptember 9-én még mindig égett. (Prot. sess. 1843. szept. 9. No 3057.)

⁵⁴ Baranyainé 1979. 47.

⁵⁵ Corr. buch 1763. júl. 20.; Kállay 1977/B. 229.

⁵⁶ Prot. sess. 1783. máj. 16.

⁵⁷ Prot. sess. 1810. febr. 12. No 200.; máj. 28. No 901.; Kállay 1977/B. 230.

⁵⁸ Prot. sess. 1817. jan. 17. No 81.

⁵⁹ Prot. sess. 1819. máj. 14. No 764.

Mennykőcsapás, árvíz

Mennykőcsapás által okozott kárról 1790-ben olvashatunk. A három károsult fejenként 19 Ft-ot kapott a várostól. 1843. július 19-én Kiskecskeméten támadt tűz mennykőcsapás miatt. „A tűzoltásnál és a mennykő szelétől elszedült emberek életre hozásánál buzgón és emberszeretőleg fáradozott” gróf Zichy Domokos veszprémi püspök, gróf Zichy Ödön és gróf Cziráky János — írta a tanács.⁶⁰

Árvíz, mivel nagyobb folyók nincsenek a város közelében, nem sújtotta Fehérvárt. A patakok és csatornák vize is inkább lecsapolási munkát adott a tanácsnak. A város azonban segítette *más helységek árvíz* sújtotta lakóit. 1786-ban a győri, 1809-ben a pozsonyi károsultak javára gyűjtöttek.⁶¹

1838 márciusában érkezett meg Buda város levele. Eszerint „a budai és pesti árvízi károkat leírni majdnem lehetetlen”. Fehérvár tanácsa március 17-én a piacon 9 óra után talált összes kenyeret megvásárolta és Pestre szállíttatta. A segélyezésre a város — a polgármester vezetésével — bizottságot rendelt.⁶²

⁶⁰ Prot. sess. 1790. szept. 20. No 924.; 1843. júl. 21. No 2419.

⁶¹ Prot. sess. 1786. jan. 9. No 270.; 1809. ápr. 4. No 501.

⁶² Prot. sess. 1838. márc. 17. No 557.; márc. 19. No 583.

2. KOMMUNÁLIS IGAZGATÁS

Kommunális ügyekkel a városi önkormányzat — ha nem is ezen elnevezés alatt — ósidóktól kezdve foglalkozott. A várfalak, városfalak fenntartása, a városi középületek építése és tatarozása, utak, hidak, kutak karbantartása, a köztisztaság megszervezése, az építésrendészet, majd a XIX. század első felétől kezdve a városrendezés és -szépítés, a közvilágítás mind alapvető feladatként jelentkeztek. Így érthető, hogy a kommunális tevékenység fontos helyet foglalt el a városi tanács munkájában.

Katonai épületek fenntartása

Természetes dolog, hogy a városok oltalmazták az őket körülvevő vár- vagy városfalat. Nyitra város 1598-ban, Sopron 1662-ben, Nagyszombat 1684-ben, Pozsony a polgárjog elvesztésének terhe mellett tiltotta a várfal megbontását (pl. ajtó, ablak vágását). Szentgyörgyön 32 Ft büntetés várt a várfalat rongálóra.¹

A magyarországi várak lebontása már 1699-ben felmerült; 1701-ben fogtak hozzá, de csak 1702-ben indult meg igazán. A pénzt a magyarországi kamarák adták, de a munkásokat a megyék fizették. Fehérvár 1702-ben még valóságos vár volt, két körönddel és főkapuval, kockaköből épült falakkal, vizekkel, mocsarakkal körülvéve, úgyhogy a szakértők szerint csak kiéheztetéssel volt bevehető. A külvárosokat sánc vette körül. A lerombolás 1702-ben kezdődött meg és részben 1703-ban be is fejeződött. Ez utóbbi évben a bécsi katonai számvevőség a lerombolás költségeinek számláit is megkapta.²

A következő két évben „a városlakók sokat dolgoztak, hogy a lerombolt helység ismét védhető legyen”. Vagyis a város lakossága, tekintettel a háborús időkre, helyreállította a falakat. Így érthető az, hogy ezek az 1730-as években még mindig teljesen épek. 1735-ben a katonai parancsnok javaslatára a két várkapunál két

¹ Corp. stat. IV/1. 78. Nyitra 1598.; IV/2. 276. Pozsony 1616.; 547. Nagyszombat 1684.; 806. Szentgyörgy 1770.; V/2. 256. Sopron 1662.

² HKA Hoffinanz Ungarn Protokoll E. und R. 1703. ápr. 13.; dec. 20. Károly 1898. II. 314.; Holub 1974. 95.

kiskaput vágtak, ahol a gyalogosok 9 óra után is kimehettek. 1736-ban a bécsi kamara Fehérvárt még mindig a „Festung”-ok között tartotta nyilván.³

A későbbi években a falak fenntartása a városnak már inkább terhet jelentett. Az 1760-as évektől kezdve állandó a panasz a költségek miatt. „Az adózó nép, mely a beszállásolást is elszenvedi, nem tudja ezt a terhet magára vállalni” — írta a tanács. 1769-ben a falak annyira romos állapotban voltak, hogy a város — a kőművesek felmérése alapján — a magyar kamarához fordult, hogy „a falak javításának terhet vegye magára”. Erre azonban nem került sor; ezért a város sérelmei között a XVIII. század végén is felbukkan a falak tatarozása. Ekkor már a sok új teherre — elemi iskola felállítására, a professzorok fizetése, a census regius, a parochusok fizetése stb. — hivatkoztak.⁴

Katonai épületnek számított a Fötéren levő, börtön célját szolgáló *jégverem*, amely 1704-től kezdve többször szerepel a jegyzőkönyvekben. 1753-ban merült fel a „török jégverem” lebontása, mivel egyrészt a piactól vette el a helyet, másrészt a Szentháromság szobrot akarták ott felállítani. A lebontás ellen tiltakozott a katonai parancsnok, de a kamara is sokallta a költségeket. 1777-ben már „a jégverem helyén levő térről” olvashatunk. A tanács a kamarást bízta meg, hogy a város részére új jégvermet csináltasson.⁵

A katonai őrházak, különösen a Fötéren álló főőrségház karbantartása 1711 után lett a város feladata. Ebben az évben a magyar kamara leiratban hívta fel erre a városok, köztük Fehérvár figyelmét. Ez nemcsak a falak tatarozását, hanem zászlók, fegyverek stb. beszerzését is jelentette (pl. 1727-ben). 1735-ben a város a bástyán épített két őrházhoz téglat adott. Az 1720—1730-as években a város a kapuknál épített őrszobákat.⁶

A Belváros közepén levő főőrségház egyre inkább útjában volt a városnak. 1787-ben a tanács az alispánhoz fordult, aki támogatta az őrségház eltávolítását. A tanács megállapította, hogy „a Tér valóban nagyon szűk, egy nagyobb hetipiac alkalmával is már kicsi. Nemcsak a helybeliek, hanem az idegen kereskedők is kárát látják ennek. A sok kocsi is növeli a helyszűkét és veszélyt. Ezt mind megszüntetné a főőrségház elbontása. A házban a katonaság raktári tárgyakat tárol, amit egy raktárházban is el lehetne helyezni. A városi kaszárnya mellett tervezik ilyen raktárház építését”. A lebontás költségeire Zichy grófnő és Igaly Ferenc 500 Ft-ot ajánlott fel.⁷

³ Prot. sess. 1705. jan. 4.; 1735. dec. 2. HKA Hoffinanz Ungarn. 699. 1736. jún. 27. Fitz. 1966. 37.; Esztergom, Sziget és Komárom erődítményeit 1723-ban tatarozták. (HKA Hoffinanz Ungarn. 562. 1723. júl. 23.).

⁴ Prot. sess. 1768. okt. 21.; 1781. dec. 28.; Corr. buch 1768. nov. 23.; 1769. febr. 13.; 1782. jan. 28.

⁵ Prot. sess. 1704. nov. 6.; 1753. jún. 14. 1777. dec. 5.; Corr. buch 1753. ápr.—jún. 30.; 1828-ban jön újból elő a Belvárosban, a főőrállítás melletti, náddal fedett jégverem, amelyet tűzveszélyesnek tartottak, mivel a katonák a környékén dohányoztak (Prot. sess. 1828. febr. 4. No 243.).

⁶ OL A 10. Kanc. Insinuata camerae aulicae. 1711. No 10. Bécs 1711. márc. 13.; Prot. sess. 1726. szept. 20.; okt. 11.; 1727. aug. 29.; 1731. jún. 15.; 1735. aug. 1.

⁷ Prot. sess. 1787. júl. 23. No 753.; dec. 22. No 1302.

1807-ben a Palotavárosban akart új őrházat építeni („éjjeli őrállomás céljára”) a katonaság, de a város ezt nem támogatta, mivel „van őrház a posta és a polgári kaszárnya előtt is”. A következő évben a főélelmezési praefectus a Budai-kapu hídjánál levő őrházat lebontatta, és az ott elhelyezett felszerelési tárgyakat a kincstári raktárba telepítette át. 1819-ben a városban még mindig két katonai őrház volt. A következő évben a város az egyiket el akarta adni, de „mivel a katonaság visszatérését lehet várni”, inkább kijavította. 1827-ben a katonai fő-őrállóház a keleti csatornához vezető árok mellett volt.⁸

A katonai fenntartási feladatok közé tartozott a parancsnoki, tisztí és egyéb szállások tatarozása, új raktárház építése (1788-tól), istálló, tűzifaraktár stb. felállítás. A fenntartási költségek különösen háborús időkben, illetve azok után jelentkeztek nagyobb mértékben, amikor a katonaság által okozott károkat is helyre kellett állítani.⁹

A kaszárnya — és a Pázmándi Sámuel táblabíró háza — melletti *rondella* az 1780-as években már romos állapotban volt. Előbb a város úgy tervezte, hogy minden lakos a telke végében levő falat maga tatarozza. Ennek fejében meg is engedték, hogy a lakosok a házaikat a bástya faláig terjesszék ki. 1794-től a város már a lebontás mellett volt. A dolog azonban 1821-ig húzódott: ekkor bízták meg a polgármestert, hogy „a bástyafalat hányassa el”. A köveit ölenként 10 Ft-ért árusították ki. Egy őrtorony — a kaszárnya mellett — azonban megmaradt.¹⁰

1809-ben, amikor József nádor a városba jött megszemlélni a polgári felkelő sereget, a Budai-kaput szűknek találták. A város a bástyán belül álló két házat kisajátította és elhordatta, majd a bástyát lebontották.¹¹

Városi középületek

A katonai épületeken kívül a városiak fenntartása jelentette a legtöbb gondot és kiadást a városi önkormányzatnak. Az első ilyen adatunk 1718-ból való, amikor a *városháza* ablakaiért Dechat Mihály lakatosmester darabonként 6 Ft-ot kapott. Ugyanebben az évben a városházi kályhák lábaiért egy kőfaragó legénynek 20 Ft-ot fizettek. 1733-ban a kamarási hivatal 300 Ft-ot adott ki a városháza, a kaszárnyák és a tisztek házának fenntartására.¹²

Az 1760-as években építették, illetve tatarozták a sörfőzőházat, a börtönt és a városházát, amely — a hozzá csatlakozó Zichy-palotával — a város képét

⁸ Prot. sess. 1807. nov. 9. No 1308.; 1808. jún. 3. No 730.; 1819. okt. 16. gazdasági ülés.; 1820. szept. 9. No 1592.; 1827. márc. 24. No 557.

⁹ Prot. sess. 1727. júl. 16.; 1787. júl. 23. No 757.; 1788. febr. 18. No 254.; 1789. aug. 14. No 1060.; 1807. jún. 5. No 767.; 1812. szept. 21. No 1217.

¹⁰ Prot. sess. 1786. nov. 27. No 410.; 1788. ápr. 18. No 640.; 1794. jún. 2. No 746.; 1799. ápr. 26. No 537.; 1821. febr. 7. No 213.; nov. 17. No 1862.; 1826. nov. 17. No 1711.

¹¹ Károly 1898. II. 53—54.

¹² Prot. sess. 1718. jan. 18.; júl. 1.; Acta pol. et jur. 1733. nov. 27. No 60.; Fitz 1966. 36.; Kállay 1972. 95. köv.

gazdagabbá tette. 1775-ben a kamarási hivatal 4819 Ft-ot (az összes kiadások 21 %-át) adott ki fenntartására.¹³

1777-ben építették a faraktárt és a mérlegházat, a következő évben javították a városi boltokat. 1788-ban tatarozták a palota kaput: a feleslegessé vált pillért a város áruba bocsátotta.¹⁴

1788-ban a város a következő középületeket tartotta fenn:¹⁵

I. táblázat

Székesfehérvár középületei

Megnevezés	Értéke
Városháza (curia, Rathaus)	15 254 Ft 08 d
Városháza (tisztí szállás)	8 606 Ft 35 d
Elemi iskola	7 699 Ft 50 d
Belvárosi plébánia	8 494 Ft — d
Budai-külvárosi plébánia	1 727 Ft 64 d
Kaszárnya (a belvárosi tisztí szállás mellett)	16 971 Ft 61 d
Két kocsmá (Korona, Sas)	10 368 Ft 08 d
Sörfőzőház	7 697 Ft — d
3 malom	10 000 Ft — d
Major	3 230 Ft 94 d
Eperfás kerti épület	686 Ft — d
Lövölde	2 716 Ft — d
4 tégláégető	1 629 Ft 80 d
7 sorompóórház és 3 egyéb órház	3 684 Ft 30 d
Főórségház	1 087 Ft 32 d
Két órház (a kapun kívül)	313 Ft 30 d
Katonai nevelőház (Bedő-ház)	3 300 Ft — d
Fapajta (a hídnál)	677 Ft — d
31 kisebb vásári bódé	1 375 Ft 75 d
Belvárosi német iskola, a kántor és az énekes gyerekek lakása	1 139 Ft 30 d
Belvárosi magyar iskola (a kántor lakása és 3 mészárszék)	2 044 Ft 08 d
Katonai raktár (a Budai-kapunál)	759 Ft 20 d
Budai-külvárosi iskola	1 235 Ft 20 d
Hóhér lakása (a Belvárosban)	1 620 Ft 38 d
Városi épületek összes értéke	112 316 Ft 83 d

1767-ben a magyar kamara minden 50 Ft-nál nagyobb építkezést megtiltott, kivéve ha periculum in mora forgott fenn. 1779-től az építkezések terveit négyszögölben kellett elkészíteni és a mesteremberek munkáját pontosan felsorolni. 1782-től az 50 Ft-on felüli építkezésekhez a terv és a költségvetés felterjesztése

¹³ Acta pol. et jur. 1767. jún. 23. No 97.; júl. 6. No 97.; Kállay 1972. 161. Kosáry 1980. 234.

¹⁴ Prot. sess. 1777. márc. 3.; 1778. ápr. 3.; 1788. febr. 15. No 225.; máj. 20. No 783.; 1777-ben a városi pincében víz volt (Prot. sess. 1777. máj. 9.).

¹⁵ OL E 315. Pester Cam. Admin. 1787. jún. 26. 2919.

után a kamara engedélye kellett. 1788-ban valamit enyhült a szigor: a 100 Ft-on aluli javításokhoz nem kellett a felsőbb hatóságokat megkérdezni.¹⁶

Nagyobb kiadást jelentett *új kapuk* létesítése. Ilyenre 1787—1793 és 1810—1813 között került sor. 1787-ben engedélyezte a kerületi biztos és az alispán a falon új kapu nyitását, valamint a kamara a 300 Ft-os költséget. A munkát — először a földmunkákat, a föld elhordását — megyei és városi rabok végezték.¹⁷

1797-ben terjesztette fel a város „az új tervét” (rajzát, térképét) a helytartótanács-hoz, amelyet Liptay János készített el. Ezen nemcsak a középületek és a művelési ágak, hanem az új kapu is látható. A terv iránt a budai királyi építészeti igazgatóság is érdeklődött.¹⁸

1798-ban a városháza udvarán levő romos raktárt, a következő évben a városháza előtti őrbódét (faköpenyt) javíttatták. A magyar kamara 1806-ban bekérte a városi épületek rajzát, „rendesebb felállításuk végett”.¹⁹

1810—1813 között került sor, Csapó Benjámín megyei földmérő tervei alapján, a Budai-külvárossal szemközti új (Nádor) kapu felépítésére. Az útban levő Braun József-féle házat lebontották. A munka során kiásott köveket a város ölenként 12 Ft-ért adta el. Egy tabi lakos, akinek a városban háza volt, 500 Ft-ot küldött az új kapu építésére azzal a kéréssel, hogy a házat mentsek fel a katonai beszállásolás alól. „A város a kérést, a körülményekhez képest, figyelembe veszi” — írták neki válaszul. Az új városkapura mások is tettek felajánlásokat, valamint a város „bizonyos vagyon tárgyakat” árverezett el erre a célra. 1813-ban egy tatai kőfaragómester 322 Ft-ot kért a kapunál felállított márványköért és a betűk véséséért.²⁰

1813-ban javították a városháza tetejét, majd 1820-ban a „hozzá ragasztott épület” padlását és bolthajtásait. Ugyanebben az évben (1820) a városháza kapuja feletti kőképeket — a tisztogatáskor — kicsinosították és olajos festékekkel festették be. A városháza padlásán zsákhúzó csiga és hozzávaló kitolópad is volt, amelyet nemcsak a város használt, hanem 2 Ft-ért a lakosoknak is bérbe adott.²¹

1838-ban tervezte a tanács *új városháza* felépítését. A tervet *Ybl Miklós* építész, valamint Langmahr és Máder kőművesmesterek készítették el. A terveket a tanács a választópolgárságnak azzal adta ki, hogy „adjon véleményt az építés menynységéről és minőségéről”.²²

¹⁶ Prot. sess. 1767. jan. 14.; 1779. júl. 23.; 1782. aug. 5.; 1788. okt. 17. No 1502.

¹⁷ Prot. sess. 1787. aug. 10. No 822.; szept. 14. No 926.; 1788. júl. 11. No 1093.; 1793. jan. 28. No 105.; Új kapu létesítésére irányuló kérések egész a bécsi udvari kamaráig feljutottak (HKA Hoffinanz Ungarn 650. 1731. okt. 29. Bazin).

¹⁸ Prot. sess. 1797. jún. 9. No 724.; OL S 11. No 1287.

¹⁹ Prot. sess. 1798. ápr. 20. No 508.; 1799. jan. 11. No 35.; 1806. okt. 30. No 1658.

²⁰ Prot. sess. 1810. jan. 5. No 24.; jan. 12. No 67.; jan. 22. No 112.; jan. 26. No 118.; 1812. nov. 27. No 1458.; 1813. júl. 19. No 803.; szept. 10. No 1034.

²¹ Prot. sess. 1813. aug. 28. No 994.; 1820. aug. 26. No 1490.; 1821. aug. 25. No 1416.; 1827. aug. 4. No 1381.; 1845. szept. 29. No 3377.

²² Prot. sess. 1838. jan. 18. No 112.; szept. 21. No 1441.

Ebben az időben már érvényben volt a „királyi építőkormány” által kimunkált rendszabás, amelyet a tervezők, „a költségek nagyobb megkímélése és a csinosság érdekében” kötelesek voltak figyelembe venni. Felsőbb engedelem nélkül minden építés vagy épületbeli változtatás tilos volt, kivéve — mint ahogy fentebb is láttuk —, ha az idő múlása miatt nagyobb kár fenyegetett.²³

Utak, utcák

Az utak, töltések fenntartása, közlekedési, katonai és postai célokat szolgálván, a felsőbb hatóságok figyelmének a központjában volt. Már a XVII. századi városi statútumok között találunk erre vonatkozókat. De javítani kellett az utakat az országgyűlések előtt vagy ha pl. a (török) követek vonultak keresztül, mint pl. 1719-ben.²⁴

1738-ban a helytartótanács — katonai okokból — „a vizek és mocsarak feletti hidak” és utak haladéktalan javítását rendelte el. 1743-ban a tanács a polgárokat és a lakosokat — házaik sorrendjében — kirendelte a töltések és utak javítására. A megye 1735. évi határozata szerint a város évente 200 Ft-ot kapott az utak fenntartására, ezt az összeget azonban gyakran túllépték. 1752-ben pl. egyedül a palotavárosi utak javítása 1000 Ft-ba került. A város arra hivatkozva kérte az összeg emelését, hogy „naponta száznál több megrakott kocsi halad keresztül a városi utakon (a város ezek után 2 d-t szedett). A megyei út- és hídjavítási hozzájárulás emelése miatt 1755-ben két tanácsos Bécsben járt.”²⁵

Az 1760-as évektől a magisztrátus évente a helytartótanácsához terjesztette fel az utak javításának a táblázatát. Ha ez nem érkezett meg idejében, a felsőbb hatóság azonnal sürgette (pl. 1771-ben).²⁶

A tanács ezért állandó figyelemmel kísérte az utak javítását. 1778-ban meghagyta a főútbiztosnak, hogy az utak és hidak állapotát újból vizsgálja és ahol kell, javíttassa meg. Ezt megelőzőleg a katonai szállítások és felvonulás elősegítése érdekében a helytartótanács intette erre a várost. Hasonlóan írt a felsőbb hatóság 1799-ben a városnak, „hogy a katonaság számára a természetbenieket szállítani lehessen”.²⁷

A városon vagy határában átvezető utak javítását a lakosok is kérték. 1727-ben a külső tanács és a választott község együttesen kérdezte meg a tanácsot: hogyan akarja a palotai külvárosban az utat megcsináltatni, „mert a nagy sár miatt már nem lehet a külvárost megközelíteni”. Az ülés határozata: „Az utat meg kell csinálni, a tanács keresse meg a módját.” 1729-ben az összes külvárosi utak

²³ Prot. sess. 1821. aug. 17. No 1313.; 1827. jan. 19. No 123.

²⁴ Corp. stat. IV/1. 144. Trencsén m. 1615.; HKA Hoffinanz Ungarn 1719. máj. 12.; jún. 16.; Kállay 1972. 95.

²⁵ Prot. sess. 1738. febr. 28.; 1743. nov. 4.; 1755. márc. 7.; Corr. buch 1752. dec. —; 1753. máj. 8.

²⁶ Corr. buch 1769. jún. 13.; 1771. febr. 14.

²⁷ Prot. sess. 1778. márc. 24.; 1799. márc. 27. No 396.

javításáról, újabb határozat született. A Zámolyi útra a lakosokkal harasztot hordattak, azzal javították. Ugyancsak harasztal javították a Csókakőre vezető utat is.²⁸

1756-ban útjavításra minden polgártól 25, lakostól 20 d-t szedtek, és a marhával, lóval rendelkezők egy-egy fordulóra voltak kötelezve. A sódert a Csikvári kapuhoz a Kuruc halomtól, a Hosszúhídhöz a Farkasveremtől hordták.²⁹

A tanács az 1760-as évektől taligákat és vonós marhákat vett, ezekkel fuvarozták az útjavításhoz szükséges anyagokat. 1780-ban 10 ökre volt a városnak. A javítási költségeket a városi pénztár fedezte, a kiadásokat a tanács „igen jelentőseknek” nevezte. A töltés földből készült, kőszegéllyel, hogy a víz le tudjon folyni.³⁰

A XIX. század elején a Budai-kapun kívül vezető *Király útját* nyárfából készült kockákkal rakták ki, „hogy tartósabb legyen”. 1808-ban a Seregélyesre vezető királyi út volt rossz állapotban; a javítással a tanács az útfelügyelőt bízta meg.³¹

1816-ban a megye a járhatatlan utak miatt a helytartótanácsnál tett panaszt a város ellen. A felsőbb hatóság az iránt érdeklődött, hogy az útvámból befolyó „nevezetes summát” — amiből az utakat kellene karbantartani — a város mire használja. A költségek kimelésére a tanács ettől kezdve nem napszámberért, hanem „általában” fizetett bérért dolgoztatott. 1818-ban a város egy-egy tanácsost küldött ki annak megvizsgálására, hogy a Budai, az Égettvárosi és a Móri utat hogyan lehetne a legolcsóbban megigazítani. 1820-ban a keresztesi úton dolgozó munkások félbehagyták a munkát, úgyhogy a polgármester ölenként 10, majd 12 kr-t volt kénytelen ígérni nekik.³²

Az útépités módszere az volt, hogy az út két szélére murvát hoztak, majd az útra szórták. A kövecses földet drótróstéllyal rostálták meg. A murvával való javítás előnye, hogy ősszel, rossz idő esetén is lehetett végezni (pl. a sok lyukat betömni vele).³³

1821-től a nagyobb útjavításokról előzetes tervet kellett jóváhagyatni a helytartótanáccsal. Ennek szellemében történt a lovasberényi út javítása, amelynél az adóval tartozó lakosokat a kövecs hordására kötelezték. Az útjavítási terveket és „arányzatát” a városi *földmérő* készítette. Előfordult, hogy minden romlott útból 50—50 ölt próbaként javítottak meg, hogy a végleges javítás módszerét kialakítsák. 1831-ben pl. a móri, budai és a csóri út javítása 10 000 Vft-ba került volna. Ehelyett azonban a város a rossz helyeken kővel megszoratta.³⁴

A gazdasági ülés 1840-ben javasolta, hogy „az utak javítását úgy kellene megoldani, hogy az út közepét illő szélességben, fél lábnyi mélységben kiásnák. Az

²⁸ Prot. sess. 1727. jan. 28.; 1729. dec. 9.; dec. 16.; Corr. buch 1749. márc. 15.

²⁹ Prot. sess. 1756. jan. 17.; 1763. márc. 8.

³⁰ Prot. sess. 1765. febr. 26.; 1786. szept. 11. No 134.; Corr. buch 1780. jan. 7.; 1781. márc. 26.

³¹ Prot. sess. 1800. jún. 9. No 752.; 1805. márc. 18. No 408.; 1808. máj. 13. No 578.

³² Prot. sess. 1816. jan. 12. No 47.; ápr. 30. No 814.; 1818. nov. 10. No 1480.; 1820. ápr. 8. No 702.

³³ Prot. sess. 1816. jún. 17. No 1012.; 1820. febr. 26. No 441.; márc. 11. No 529.; nov. 17. No 1853.

³⁴ Prot. sess. 1821. ápr. 27. No 660.; 1827. máj. 14. No 810.; 1830. jún. 25. No 1074.; júl. 19. No 1230.; 1831. jún. 9. No 1125.

üregt darabos kövekkel töltenék meg; arra hordanák a közönséges murvát, mert így az út állandó lenne". A város ebből is, a Budai országúton a Fejérképi hídig, 50 öl hosszúságban „próbat javíttatott”.³⁵

1846-ban a *Balaton Gőzhajózási Társulat* kérte a várost a lepsényi út elkészítésére. A tanács válasza igen jellemző: „A város az utakat nem kötelességből, hanem a saját kényelmére, lehetősége szerint csináltatja. Ha az érintett vállalkozás (ti. a Gőzhajózási Társulat) valóban életbe lép, és a szekerezési útvonal a város határán keresztül biztosítva lesz, a város a kért út készítésére erejéhez képest gondot fordít.”³⁶

Az utakéhoz hasonló módszerrel, valamint kövezéssel tartották karban a város utcáit. 1728-ban pl. a Budai-külvárosi Zámolyi és Malom utcát töltötték fel. 1732-ben — négyszögölenként 35 d-ért — egy pesti útkövező mester kövezte a város Főutcáját. 1738-ban a palotai sorompónál köveztetett a város.³⁷

A kőhordásra ebben az esetben is a városi polgárok és lakosok, valamint a város igavonó állatait használták. De van példa arra is, hogy (pl. 1752-ben a rácvárosi rácoknak) a tanács csak a követ adta, a többi az ő dolguk volt. A követ a városi kőbányából hordták.³⁸

Az 1790-es években a város *bérbe adta* az útjavítást, de a lakosság a bérlővel nem volt megelégedve. A tanács ezért a bérlőt többször maga elé idézte és figyelmeztette a kötelességére. Ennek hatására az 1792. tavaszi olvadáskor 11 kézi munkás még éjjel is dolgozott az utakon. Bérüket a kamarási pénztár fizette. 1794-ben két senator vizsgálta meg a Miháli páter utca lakóinak panaszát, hogy eső idején az utca járhatatlan.³⁹

A XIX. század elejétől a város *állandó útkövezőt*, útjavítót alkalmazott. 1808-ban egy derékalj öl után 45-ről 1 Ft 15 kr-ra emelték fel a fizetését, 1811-ben már 3 Ft 30 kr-t, 1824-ben 4 konvenció Ft-ot kapott.⁴⁰

1814-ben kövezték a Lövdőző utcát, 1820-ban a püspökség előtti utcát, 1821-ben a Búzapiacot, a Kaszárnya utcát, a Palotai utcát; 1823-ban a Nagy utcát; 1824-ben a vásárálláson épített új házak előtti részt; 1828-ban a Halpiactól a Rác utcába vezető Kis utcát; 1832-ben a Kígyó utcát (itt a munkabért a lakosok vállalták); 1833-ban a Palotai sorompó utcáját. Úgyhogy korszakunk végén Fényes Elek joggal írhatta: Fehérvár „utcái kövezve vannak”.⁴¹

³⁵ Prot. sess. 1840. júl. 30. No 1753.

³⁶ Prot. sess. 1846. febr. 27. No 646.

³⁷ Prot. sess. 1728. nov. 23.; 1732. máj. 6.; 1738. ápr. 18.

³⁸ Prot. sess. 1752. aug. 4.; 1766. jan. 7.

³⁹ Prot. sess. 1792. márc. 2. No 271.; nov. 5. No 1481.; 1794. febr. 7. No 209.

⁴⁰ Prot. sess. 1808. aug. 2. No 1072.; 1811. júl. 2. No 955.; 1824. márc. 20. No 529.; 1820-ban egy utcánál olasz dolgozott a városban (Prot. sess. 1820. márc. 4. No 480.).

⁴¹ Prot. sess. 1814. szept. 6. No 1338.; 1820. szept. 2. No 1529.; 1821. ápr. 14. No 691.; aug. 4. No 1300.; 1823. máj. 24. No 879.; 1824. máj. 31. No 908.; 1828. máj. 15. No 914.; 1832. febr. 6. No 202.; 1833. ápr. 12. No 695.; Fényes Elek 1951. 9.

1839-ben a Tolnai utca lakói panaszkodtak a járhatatlan út miatt. 1843-ban a Szömörce, a Tobak és a Sár utca lakói kérték az utak javítását. 1844-ben *Ybl Miklós* adta be a választópolgárok véleményét a rácvárosi búzapiacon felszedett kövezet helyetti útépítésről.⁴²

1846-ban Kállinger István mérnök készített tervet az Égettvárosi utca kikövezésére, „vagy Mak Ádám rendszere szerint készítendő burkolatra”. A tanács véleménye szerint az ő módszere sokkal olcsóbb, jobb és tartósabb, ezért „a mérnök, a tudomány szoros szabályai szerint, eszközölje a csináltatást”.⁴³

Utcanevek, házsámok

Az első elnevezések a kapukhoz és külvárosokhoz (Budai-, Csíkvári-, Palotai-) kapcsolódnak. Az egyik elsőként felbukkanó utcánév (1714) a Budai-külvárosi Malom utca. 1722-ben említik a Malom, a Győri és a Zámolyi utcát, ahol fertálymesterek működtek. A Főteret (Platz) ugyancsak az 1720-as évektől kezdve emlegetik. A görögkeletiek által lakott utca a Rác utca (1735), a molnárok a Molnárok terén laktak (1750), a Budai-külvárosban volt a Nagy utca (1774), a Palotavárosban az Első utca (1775), és az Új utca (1786), a Budai-külvárosban húzódott a Körösztyösi utca (1773), de megmaradt olyan ősi utcánév is, mint a Sziget utca. A város *utcáinak elnevezését 1825-ben végezték el*; a neveket az elkészült mappába írva be.⁴⁴

Ezt követte 1826-ban a *házak számmal való ellátása*. Az egyes számot (városháza) szolgáló Marich Dávid ércből készítette el és a városnak ajándékozta. 1842-től az adóösszeírás már az utcák neve és a házak száma szerint történt. 1843-ban több lakos bemeszelte a város költségére készült házsámokat, mire a kapitányi hivatal megintette őket: „Tartsák épen a házsámokat, mert különben a saját költségükre íratják azokat újra.” 1844-ben a Belvárosban 1—205, Palotavárosban 1—418, Tóvárosban 418—621 és a Budai-külvárosban 1—521 házsám volt.⁴⁵

1847-ben a tanács határozatot hozott a házsámotábról, s — a választópolgárok javaslatára — a tulajdonosok költségére, pléhtáblák bevezetését tartotta jónak. A telekhivatal nyújtotta be a polgármesteri hivatalnak a házak és a házhelyek számainak jegyzékét, amely a pléhtáblákat árverés útján készítette el. A tanács ezt „az adóösszeírás pontossága, a rendőrség és a jó rend érdekében” tartotta fontosnak, mert „a falra írt számokat részben az eső lemossa vagy lemeszeli”. A

⁴² Prot. sess. 1839. nov. 29. No 2345.; 1843. jún. 23. No 2152.; júl. 3. No 2233.; 1844. júl. 25. No 2833.

⁴³ Prot. sess. 1846. jan. 19. No 224.

⁴⁴ Prot. sess. 1695. dec. 13.; 1714. jún. 12.; 1722. máj. 28.; 1727. máj. 30.; 1773. nov. 29.; 1774. jún. 10.; 1775. febr. 17.; 1777. nov. 7.; 1786. jan. 27. No 353.; 1825. aug. 17. No 1240.; Prot. jud. 1735. dec. 9.; Corr. buch 1750. febr. 13.; Somkúti 1971. 169—170.

⁴⁵ Prot. sess. 1826. jan. 3. No 10.; 1832. jún. 22. No 1261.; 1842. aug. 8. No 2270.; 1843. jún. 9. No 2059.; 1844. szept. 7. No 3569.

választópolgárok azonban megváltoztatták a véleményüket: a tanács — nem egészen két hónap múlva — nekik engedve, eltekintett a pléhtábláktól. A fertálmesterek viszont mindenkinek megmondták a teleggönyvi számát, amit jól látható helyen fel kellett a házon tüntetni.⁴⁶

Hidak

A hidak építése és fenntartása — hasonló okokból — legalább olyan fontos volt, mint az utaké. Így nem lehet csodálkozni rajta, hogy maga a bécsi udvari kamara is foglalkozott vele. 1716-ban elrendelte, a következő két évben sürgette a fehérvári hidak helyreállítását. 1724-ben a város három hidat tartott fenn: a budait, a palotai kapun belül és kívül egyet-egyét. A város az évi fenntartási költséget 500 Ft-ra becsülte. Ezt az összeget maga nem tudta vállalni; a helytartótanács utasítására hivatkozva a kamarától kérte. Az 1730. évi hidjavítási költségek 994 Ft-ot tettek ki.⁴⁷

1779-ben javították a várakok fahídját. Úgy iparkodtak vele, hogy a Szent György-napi vásárig kész legyen.⁴⁸

A hidakat az 1790-es évekig inkább fából építették. Ilyen hid volt pl. a Kis-Kecskeméti úton, a Lödöző utcában, a Hosszúhegyi éren, az Aszalóvölgyben stb.⁴⁹

1795-ben a város — kamarai engedéllyel — 1000 Ft-ot vett fel a Yblacker örökösöktől a hidak (pl. a Királyhid) javíttatására. Ekkor mérlegelte a tanács először, hogy érdemesebb a fa- helyett kőhidat csináltatni, mert — ha drágább is, de — tovább tart. Ez vezette a várost, amikor a palotai régi sorompónál levő hidat 612 Ft-ért kőből csináltatta meg (a fahíd 153 Ft-ba került volna). 1802-ben a gazdasági ülés is javasolta, hogy a hidakat kőből építsék, mert különben „a hidak javítása kimondhatatlan költségeket jelent”. Ezt vették figyelembe 1809-ben a lepsényi úton levő hid építésekor is. 1814-ben a tanács úgy határozott, hogy — az anyagi erőtől függően — évente két-három kőhidat kell csináltatni.⁵⁰

A város nem zárkózott el az elől, hogy a magánosok is építsenek kisebb hidakat, ha arra szükségük volt. 1752-ben pl. megengedték Tatai Istvánnak, hogy a háza mögötti csatornát hiddal fedje be, hogy terményeit be tudja hordani. 1788-ban egy másik polgárnak nemcsak engedélyt, hanem nyolc öl követ és 500 téglát is adtak. Ilyen esetben azonban mindig kikötötték, hogy a fenntartás a magánszemély dolga és a tanács bármikor lebontathatta a hidat (pl. ha utcarendezés miatt erre szükség

⁴⁶ Prot. sess. 1847. máj. 29. No 2101.

⁴⁷ OL A 10. Kanc. Insinuata cam. aul. 1716. No 16, 19.; HKA Hoffinanz Ungarn Prot. E. et R. 1718. márc. 20.; Prot. sess. 1724. febr. 16.; Corr. buch 1725. júl. 9.; Kamarási számadás 1730.

⁴⁸ Prot. sess. 1779. márc. 1, 8.

⁴⁹ Prot. sess. 1779. máj. 3.; 1777. okt. 31.; 1797. jan. 14. No 52.; 1816. jún. 8. No 1024.; 1821. márc. 3. No 425.

⁵⁰ Prot. sess. 1795. máj. 8. No 572.; júl. 24. No 876.; 1796. ápr. 9. No 532.; 1802. jún. 24. No 898.; 1806. dec. 2. No 1837.; 1809. ápr. 22. No 648.; 1814. máj. 18. No 775.

volt). 1802-ben a kálozi fogadós, aki a városban házat vett, kért kőhid építésére engedélyt. A tanács szerint „eddig ez szokatlan dolog (pedig, amint a fenti példák mutatják, nem volt az), hogy valaki hidat épít”. Miután a helyszínt két tanácsos megszemlélte, a fogadós megkapta az engedélyt.⁵¹

1818-ban építették újjá a *Hosszú hidat*, amely a Kállómalom irányában, a Gaja patakon volt. Először 1755-ben említik a források, amikor az építésére minden polgárnak és lakosnak, akinek vonósmarhája volt, nyolcszor kellett fordulnia (akinek nem volt, az három nap in natura dolgozott). 1792 tavaszán a hóolvadással járó áradás elragadta a hidat. 1798-ban a kállómalomnál lévő hid is javításra szorult. 1809-ben a háborús szállítások mindkét hidat tönkretették; ekkor gerendákkal erősítették meg. A Hosszú hidat 1818-ban építették újjá, ezúttal kőből. Alapjában írományokat helyeztek el (másukat a levéltárba tették). Az írományon az állt: „Emlékezet! Ezen u.n. Hosszú Hid, építettett 1818-ik esztendőben, Szent István királyunk által ezelőtt 818 esztendőkkel föl építettett, és azután az ellenség által elpusztult *Nagy Templom* fundamentum kövei maradványaibul.” Ezt követően felsorolják a város vezetőségét, főbb tisztviselőit, a választópolgárokat, a megyéspüspököt, az alispánt és a két plébánost. A hidat Rieder József kőművesmester és Fiedler Mihály főpallér építette. Az új hid azonban nem sokáig oldotta meg a gondot: 1840-ben a választópolgárok követelték a Gaja medrének kikövezését és a Hosszú hid mellé új hid építését. A tanács ezt vonakodott megtenni.⁵²

1821-ben írták össze a hidakat; eszerint a városban 22 kő-, 57 fa- és 22 gyaloghíd, összesen 101 hid volt: köztük a sóstói, a bárándi úti, a seregélyesi úti, a budai úti, a püspök-kerti, a katonai nevelőház előtti, az Öreg utcai, az Ybl-kerti, a halszéknél, a Purgermalomnál, a Szent János-képnél és a salétromháznál levő hid.⁵³

Út- és hidbiztos

Az utak, hidak fenntartására, a városi építkezésekre az útbiztos (viarum commissarius, ductor viarum) felügyelt. Az első útbiztos 1743-ban Parraghy János volt.⁵⁴

1793-ban, amikor az útjavítás bérlője nem tudta ellátni az utak karbantartását, Nagy László tanácsos és főútbiztos gondoskodott napszámosokról és kocsikról. Ezekben a háborús években különösen ügyelt az utak állapotára. Ezért 1794-ben visszavették a bérlőtől a város saját kezelésébe. Az új biztos Stephanovits János,

⁵¹ Prot. sess. 1752. júl. 21.; 1788. ápr. 7. No 570.; 1801. máj. 1. No 584.; 1802. nov. 22. No 1545.

⁵² Prot. sess. 1755. máj. 10.; 1792. márc. 16. No 330.; 1798. febr. 5. No 312.; 1809. máj. 20. No 767.; 1818. aug. 10. No 1081.; 1840. jan. 24. No 167.; Acta pol. 1818. No 1081.

⁵³ Acta pol. 1821. No 1459.

⁵⁴ Kállay 1972/B. 134—135.

addigi árokfelügyelő lett. Ő diszponált az ebből a célból vett és tartott városi ökrök felett.⁵⁵

Különösen igénybe voltak véve — a sok átvonuló katona miatt — az utak és a hidak 1806—1809-ben. 1806-ban a javítás olyan sokba került, hogy a városnak 5% kamat mellett 4000 Ft kölcsönt kellett felvennie. Ennek ellenére a börgöndi út 1807-ben használhatatlan volt. Az útbiztos két oldalról felárkoltatta és földdel töltette fel. 1809-ben a helytartótanács is írt a városnak: „A katonákat akadályozza az előrehaladásban a hidak és az utak rossz állapota, rongáltsága.” Ezért az útbiztosnak az összes hidat és utat felül kellett vizsgálnia. A javítások azonban csak 1810 júniusától kezdődtek. A város erre egy állandó *útpallért* alkalmazott.⁵⁶

1830-ban a választópolgárok úgy foglaltak állást, hogy „az utak biztosa a napszamosok mellett nem pallérkodhat. A tanács tagjaitól sem lehet kívánni, hogy pallérkodjanak”. A tanács erre úgy oldotta meg a kérdést, hogy a választópolgárok közül küldött delegációt az utak (próba) javításához.⁵⁷

Kutak

Az ivóvíz biztosítására városaink a XVI. században statútumokat hoztak. Kassa város 1569-ben elrendelte, hogy a téren levő kutat tisztán kell tartani, be kell fedni és egy vödröt akasztani rá. Modor városban a szőlőhegyi kút tisztításáért a polgármester felelt, ezért a pénztárból 1 Ft „Trinkgeldet” kapott. Neki kellett intézkednie az utcai kút javításáról is, „mert nagy szükség van rá”.⁵⁸

Fehérvárott 1726-ban jelenik meg ez az ügykör. Ebben az évben a tanács egy fedett kút építését határozta el a *városházán*. A kút meg is épült, javítása többször szerepel az ülések napirendjén.⁵⁹

Az *ivóvíz tisztaságát* az 1740-es évektől kezdték védeni. 1744-ben határozat tiltotta meg a bőrsőknek, a szijártóknak és a horvát cipészeknek, hogy a bőroket a malompataknak mossák, „mert a vizet piszkítják, és alább azt gyűjtik össze ivásra, tehát az embereknek piszkos vizet kell inniok”. A tanács más helyet jelölt ki nekik a bőrmosásra.⁶⁰

1788-ban az alispán írt a városnak, hogy „jó ivóvizet kell biztosítani, mert a rossz víz *járványra* ad okot. A kutakat tisztítani, befedni kell”. Ezzel a tanács a fertálmestereket bízta meg.⁶¹

⁵⁵ Prot. sess. 1793. szept. 27.No1293.; 1794. márc. 31. No 438.; aug. 4. No 985.

⁵⁶ Prot. sess. 1806. febr. 20. No 329.; máj. 30. No 900.; 1807. aug. 22. No 1045.; 1809. febr. 24. No 193.; 1810. jún. 2. No 1021.; 1812. nov. 13. No 1401.

⁵⁷ Prot. sess. 1830. dec. 13. No 2026.

⁵⁸ Corp. stat. II/2. 102, 165. Kassa 1569, 1621.; IV/2. 236. Modor 1602.

⁵⁹ Prot. sess. 1726. ápr. 14.; 1777. ápr. 1.

⁶⁰ Prot. sess. 1744. nov. 20.

⁶¹ Prot. sess. 1788. márc. 26. No 471.

A Fehérvárott feltörő *ásványvizek* a felsőbb hatóságot is foglalkoztatták. 1768-ban a városi physicus végezte ezek vizsgálatát, az eredményt a helytartótanácshoz terjesztették fel. 1795-ben a városi orvos már azt jelentette, hogy nincs ásványvíz. Ugyanezt válaszolták 1842-ben, amikor a helytartótanács az ásványvizekből mintákat kért.⁶²

Külterületi kútról már a török időkben vannak adataink: a Fehérvár—Petele közti határon az ér partján volt a Bődöny-kút, ahová a katonák is jártak. 1737-ben említik az András-kutat, amelyet ekkor javítottak meg és helyeztek újból üzembe. A majorok közelében volt a Kis-kút.⁶³

Állatok itatására használták a Hóhér-kútját. Közkút volt a János-futása csárdában. 1808-ban a mezőkön levő kutak „nagyon megromlottak”, megjavításukat az alpolgármesterre bízták. A majorgazda 35 kútágast és 29 vályút számolt el. 1820-ban a Commendans rétvén levő kutat csináltatta meg a város. 1828-ban a Gulya-kút és a vár alatti Sárkány-kút környékét köveztették ki. 1829-ben jelentette a marhalegeltetésre felügyelő bizottság, hogy az András-gyöpen levő kút nem tudja vízzel ellátni a csordát, „ezért félni lehet a nyavalyától”. Mivel a tavaszi vetések miatt a gulyát nem lehetett az Aszalóvölgyben levő kutakhoz hajtani, deleléskor a váraljai kúthoz, ozsonna tájban az András-gyöpi kúthoz terelték őket.⁶⁴

Kutak voltak a *szőlőhegyen* is. A Turóság hegyen levő forráskutat 1777-ben említi a jegyzőkönyv; 1785-ben már romos és használhatatlan. A kutat megjavították, de 1807-ben újból „romlott állapotban” volt. Ismeretes a szőlőhegyi Boltoskút és a Budai útnál levő kút.⁶⁵

Belterületen állott a Jancsár-kút (amelyről utcát is neveztek el); 1774-ben „szolid anyagból” hozták rendbe. Forráskút volt a sörfőzőházban (a győri kapunál). 1781-ben javították „tűzvédelem és ivóvíz céljából” az égettvárosi kutat, tíz évvel később az elemi iskola előtti kutat. Gyakran kellett javíttatni a piacon levő kutat is. A karmelita templomnál levő kútra 1797-ben csináltatott a város csapot.⁶⁶

Természetesen nemcsak közutak, hanem *magánkutak* is voltak a városban. Less János pl. 1787-ben a házában kutat talált, amelyet — az alispán utasítására — egy bizottság vizsgált meg. A város 100 téglát adott neki, hogy a „köz számára is hasznos kútját megjavíttassa. Ügyelt viszont a város arra, hogy a házi kutak kifolyó vize ne a közutat rongálja, valamint, hogy minden kútnak legyen „kámvája”.⁶⁷

Előfordult, hogy magánszemélyek tettek panaszt a közutak által okozott zavarról. Hell György városi kapitány pl. kérte, hogy a háza előtt levő kút vizét úgy

⁶² Corr. buch 1768. nov. 18. Prot. sess. 1795. jún. 19. No 753.; 1842. ápr. 22. No 1038.

⁶³ Acta pol. et jur. 1735. márc. 13.; Prot. sess. 1737. márc. 22.; Corr. buch 1747. febr. 11.

⁶⁴ Prot. sess. 1784. jún. 2.; 1793. jún. 21. No 877.; 1808. ápr. 21. No 550.; 1820. febr. 12. No 12.; aug. 26. No 1490.; 1828. máj. 27. No 998.; 1829. júl. 14. No 1099.

⁶⁵ Prot. sess. 1777. okt. 24.; 1785. dec. 12.; 1786. dec. 4. No 441.; 1798. márc. 9. No 339.; 1807. máj. 15. No 704.

⁶⁶ Prot. sess. 1770. máj. 25.; 1774. aug. 8.; 1778. jan. 16.; 1781. aug. 17.; 1791. júl. 1. No 758.; 1797. febr. 6. No 184.; 1806. júl. 14. No 1149.; 1820. dec. 9. No 2006.

⁶⁷ Prot. sess. 1787. júl. 13. No 717.; 1788. máj. 20. No 787.; 1816. júl. 1. No 1094.; 1822. jún. 3. No 920.

vezessék el, hogy az ne a háza falát mossa. A tanács a kutat az utca közepére helyeztette át. Ez azonban a kapitányt nem elégítette ki; most meg a „szörnyű nyughatatlanság” zavarta, ami miatt a házába lakót sem kapott. A tanács erre a kutat a Budai-kapun kívülre helyeztette. Fellépett ugyanakkor a tanács a kutak és a zúgók rongálói ellen. Aki ilyeneket feladott, 20 Vft jutalmat kapott.⁶⁸

A palotavárosi kút, amelyből az állatok is ittak, gyakran kiöntött. Ezért a város 1798-ban két csövet (és „szivattyút”) szereltetett rá. Nagyobb javításra 1810-ben került sor. 1832-ben a tanács új kút fúrására adott megbízást.⁶⁹

A nagyobb kútépítési munkák 1806 után indultak meg, amikor a város, évi 300 Ft-ért, állandó *kútmestert* (fontium magister) alkalmazott. A kútmester a piacon, az új kapuval szemben és a Palotavárosban három új kutat javasolt, „mivel a város ivóvízzel gyengén van ellátva”. A kútépítések ügyében a magisztrátus a helytartó-tanácsához fordult, de még 1808-ban sem kapott választ. Ebben az évben egy tanácsos és egy választópolgár utazott Budára, az engedély megsürgetésére. Ezt végül is megkapta a város, de a költségeket nem tudta a saját pénztárából fedezni: 4000 Ft-os kölcsönt vett fel. A kutak építését megnehezítette, hogy szelepet helyben nem lehetett találni. Ezért a tanács úgy határozott, hogy „mindig hat szelepet kell készíteniben tartani”. 1814-ben a tanács elégedetlenségét fejezte ki Schedt Lipót ács- és kútmester munkájával kapcsolatban, „aki tunyasága, értetlensége miatt hibásan jár el; a község a víz miatt már több időtől fogva nagy szükségét szenvedni kelletik”. Az új, ekkor már „artésiai” kútmester Birghoffer Máté György lett. 100 ezüst Ft-ot és szállást kapott, ezért a belső és a külső kutakat ingyen javította; ha kutat fúrt, annyit kapott, mint a kőműves és a pallérok. Vállalhatott — és vállalt — viszont kútfúrást a városon kívül is, „de ha itt van rá szükség, azonnal hazatérni tartozik”.⁷⁰

1811-ben a belvárosi nagyobb kút elromlott: a költségek miatt a város már nem látta jónak a javíttatását, ezért csak a kis kutat csináltatta meg. Éppen ezért hamarosan felmerült egy új belvárosi kút ásásának a szükségessége. Ezt a munkát egy martonvásári kútcsináló végezte, ölenként 10 konvenció Ft-ért, illetve az utolsó két ölért 20 Ft-ot kapott. A kút 12 öl és 1 láb mély lett; környékét fákkal ültették be.⁷¹

1828-ban a polgárok panaszkodtak, hogy „a *vármegyeház előtti kútban* elég és tiszta víz van, de valamennyire kénköves szagú”. A tanács — mivel a kutat drága költségen építette — a budai *Építészeti Igazgatóságot* kereste meg, hogyan lehetne

⁶⁸ Prot. sess. 1806. jún. 21. No 1048.; 1807. szept. 9. No 1104.; 1828. jan. 25. No 178.; Már 1787-ben kérték a Budai-külváros lakói kút fúrását a templom mögött (Prot. sess. 1787. nov. 16. No 1149.).

⁶⁹ Prot. sess. 1789. máj. 15. No 639.; 1798. nov. 12. No 1305.; 1810. máj. 15. No 832.; 1832. márc. 16. No 519.

⁷⁰ Prot. sess. 1806. ápr. 25. No 688.; 1807. nov. 23. No 1361.; 1808. jan. 29. No 118.; okt. 1. No 1425.; 1810. okt. 29. No 1608.; 1814. aug. 21. No 1267.; 1834. márc. 24. No 564.

⁷¹ Prot. sess. 1811. júl. 21. No 955.; 1820. dec. 2. No 1962.; 1823. okt. 29. No 1560.; 1824. febr. 3. No 218—219.; márc. 13. No 486.

a víz kellemetlen szagát elhárítani. A következő években több polgár tett felajánlást artézi kutak fúrására.⁷²

1831-ben az artézi kút fúrása már 27 ölnyre haladt; 25 öl mélyen „magát feladó és kifolyható vizet” találtak. A kút kifolyásához márványmedencét és ebben két húzható vascsövet csináltattak. Megpróbálták, hogy a vastagabb csőbe egy vékonyabbat dugjanak, hogy a víz kifolyását magasabbra hozzák. Ekkor már megvolt a felsőbb hatóság engedélye a Nádor-kapunál a második artézi kút fúrására. 1832 februárjában a vármegyeház előtti kút már bővelkedett vízben, de csak júliusra készült el. Ekkor a mellette levő ásott kutat betemették, hogy „a víz ne szivárogon át”.⁷³

Ezzel párhuzamosan haladt a *Nádor-kapunál* levő artézi kút fúrása, amely ugyancsak 1832-ben készült el. Ennél kőfaragómester is dolgozott. Két évvel később a kút vize a vascsőtől bűdös lett. Ezért a tanács úgy döntött, hogy „nem olyan drága a cserépkő, hogy megtagadják a közönségtől az ivóvizet”. Ezért egy választópolgár utazott Bécsbe és 54 darab (összesen 18 öl) cserépcsőre kötött alkut (á 48 konv. kr.). A csöveket három hét alatt szállították városi fuvarral Fehérvárra. Tervezték ezenkívül, hogy a vizet egy márványmedencébe gyűjtik és onnan húzzák fel.⁷⁴

Ettől kezdve megindult az artézi kutak fúrása a városban. 1832-ben a Tobak utca lakói pl. 470 Ft-ot és 76 napszámot ajánlottak fel erre a célra. Két évvel később már azt olvashatjuk, hogy „az új kútnak nincs kifolyása, a víz mocsarat csinál”. A tanács bizottságot küldött ki a helyszínre. 1833-ban a Sóstó mellett épült artézi kút, amelyen — egy hajdú felvigyázása mellett — rabok is dolgoztak. 1836-ban olvashatjuk, hogy „a felsővárosi sétahely melletti kút csőinek boltozata megromlott”. 1842-ben az Égettvároson készült el két szivattyúval egy artézi kút. Az egyik szivattyút a püspökség melletti kútból vették, „ahol egy is elég”.⁷⁵

A fehérvári artézi kutak fúrásának híre messze földre is eljutott, és a többi város is hozzá fordult, ha hasonló tervei voltak. 1834-ben pl. Kőszeg kért tájékoztatást „a költségekről és körülállásokról”. 1837-ben a kaposvári artézi kutat fúrató társaság fordult a városhoz: Birghoffer Máté kútfúrómester elmehet-e hozzájuk is. A tanács válasza: „A kérést a cél hasznossága és üdvösséges volta miatt támogatják.” 1838-ban Birghoffer hat hétre Debrecenbe ment artézi kutat fúrni.⁷⁶

Fehérvárott magánháznál is készült artézi kút: 1845-ben gróf Batthyány István fúratott ilyet.⁷⁷

⁷² Prot. sess. 1828. okt. 10. No 1681. 1831. ápr. 20. No 790.

⁷³ Prot. sess. 1831. okt. 15. No 1718.; 1832. febr. 18. No 375.; júl. 24. No 1475. Az 1346 font vascső 298 Vft-ba került (Prot. sess. 1831. okt. 31. No 1833.).

⁷⁴ Prot. sess. 1832. jan. 19. No 205.; aug. 11. No 1659.; 1834. máj. 2. No 814.; máj. 16. No 985.

⁷⁵ Prot. sess. 1832. febr. 20. No 345.; 1833. okt. 4. No 1901.; 1834. máj. 5. No 858.; 1836. nov. 25. No 2383.; 1842. okt. 7. No 2862.

⁷⁶ Prot. sess. 1834. nov. 17. No 2241.; 1837. jan. 2. No 33.; 1838. febr. 16. No 368.

⁷⁷ Prot. sess. 1845. aug. 22. No 2827.

Király-kút

A Király-kútját 1731-ben említi a forrás; a tanács 50 Ft-ot ad Fihrlinger ácsmesternek, aki a kutat két pumpával élvezhető állapotba hozta és három évig rendben tartotta. 1739 novemberében, amikor a vizek befagytak, a tanács úgy rendelkezett, hogy — a tolongás elkerülésére — a belvárosiak délelőtt, a Budai-külvárosiak délután lássák el magukat vízzel a Király-kútjáról. A kutat 1772-ben hozatta rendbe a tanács.⁷⁸

A Király-kút újjáépítése az 1790-es években vetődött fel. Először 1792-ben a kúthoz vezető utat kövezték ki, „bontott falakból származó kövekkel”. 1795-ben a tanács megállapítása szerint a belvárosi kút nem adott jó vizet, ezért a Király-kút vizének földalatti csatornán a Belvárosba vezetését határozták el. A munkával Tumler Henrik veszprémi mechanikusmestert (artis mechanicae magister) bízták meg. 50 aranyat kapott, hogy a földalatti vízvezeték céljára, Pesten fenyőfát szerezzen be. A költségekre a káptalan, a nemesurak és a polgárok 1500 Ft-ot adtak össze; maga Zichy grófnő 400 Ft-ot adott. Ez azonban még mindig kevés volt (az összes költség 4530 Ft); a város kölcsönt vett fel.⁷⁹

A Király-kút vizének a Belvárosba vezetése 1795 végéig meg is történt. A vizet a mocsáron át, a Nádor utca alatt vezették a vár közepére. Itt egy ásott kút állt, amelyből csatorna ment le a Várarokba, a templom déli oldalával párhuzamosan. Ez a csatorna szétvágta a bazilika két déli tornyát. A bevezetésért Tumler 50 aranyat kapott; a vezetékek karbantartására a tanács, évi 200 Ft fizetéssel, Sommer Józsefet vette fel.⁸⁰

A Király-kút épülete ezt követően készült. 1796-ban az etyeki kőbányából hoztak követ, a következő évben a káptalani katedrális adott a padló burkolásához márványköveket. A márvány faragásáért a mester 711 Ft 48 kr-t kapott. A város az új kútra tervezte Szent István szobrának felállítását, de a költségeket soknak találva e helyett egy rézből készült, aranyozott gombot tettek a tetejére. A kúthoz nemcsak fenyőfát, hanem egy budai kereskedőtől vett ólomsöveket is felhasználtak. A Király-kút festéséért Spigler János 40 Ft-ot, Maintz János György kőszobrász, három fej készítéséért 12 Ft-ot kapott.⁸¹

1796-ban Rieder Jakab kőműves épített földalatti vízlevezetőt a kúthoz. A következő évben a kút szelepét már javítani kellett. Sommer József gondnok a károkat azzal hozta összefüggésbe, hogy az asszonyok a kútnál ruhát mostak. A

⁷⁸ Prot. sess. 1731. máj. 8.; 1739. nov. 9.; 1772. júl. 24.

⁷⁹ Prot. sess. 1792. okt. 15. No 1399.; 1795. jún. 6. No 688—691.; júl. 24. No 879.; szept. 4. No 1052.; nov. 16. No 1354.; dec. 28. No 1498.

⁸⁰ Prot. sess. 1795. dec. 21. No 1480.; 1798. jan. 8. No 29.; Polgár 1936. 56. Korpona 1804-ben kapott engedélyt a bécsi vízvezeték építésére (HKA Camerale Ungarn 565. Fasc. 26. 1804. jan. No 270.).

⁸¹ Prot. sess. 1796. jan. 25. No 192.; febr. 26. No 330.; júl. 6. No 971.; júl. 29. No 1065.; aug. 12. No 1124. (Schpen József kőfaragót említi a forrás.); aug. 31. No 1194.; 1797. júl. 3. No 815.

tanács megintette őket, hogy „ne akadályozzák a belvárosi iparosokat mesterségük gyakorlásában és az állatok itatását”.⁸²

Az új kút elkészülte után nem szüntették meg a régi Király-kutat sem. 1798-ban a városi kútfelügyelő hívta fel a tanács figyelmét, hogy a „régii Király-kutat is, különösen télidőben, védeni kell”. 1799-ben a Király-kútnál levő „második kutat” említik.⁸³

1801-ben a Király-kúthoz egy lovat vett a kamarási hivatal. Istállót is építettek a kút mellé, de ezt 1804-ben le kellett bontani, mert a szennyvíz a kútba folyt. Helyette a kútmester udvarán építettek másikat.⁸⁴

1807-ben Hell György tanácsos — aki mint városi kapitány már korábban is többször tett panaszt — tiltakozott az ellen, hogy a Király-kút felállítása óta a házának pincéjében szivárgó víz néha az egy láb magasságot is elérte. Az ügyet a helyszínen tanácsi bizottság nézte meg.⁸⁵

1808-ban választópolgárokból álló delegáció írta össze a kútnál dolgozó mesterek kezén levő szereket és szerszámokat. 1810-ben a kút csatornái elromladoztak. „Vörösfenyő csatornát azonban mostanság pénzért sem lehet kapni; a köznek azonban szüksége van a kútra” — mondta a gazdasági ülés és javasolta, hogy Rieder Jakab kőművesmesterrel ásassanak szabad helyre egy új kutat. Erre azonban nem került sor.⁸⁶

Ehelyett mérlegelték, hogy lajtosokkal hordatják a vizet a Belvárosba, „ezzel a (ti. a kútra járó) cselédek erkölcsstelenségeit is el lehetne távoztatni”. 1812-ben Valek kőfaragó mester írásban tett ajánlatot: 280 Vft-ért helyreállítja a nagyobb Király-kutat. A tanács szerint a mellette levő Kis-kút is megteszi a szükséges szolgálatot, ezért a nagyobb kút elhasználódott (fémrészek, kő, réz) anyagait árverés útján, 540 Vft-ért eladták. A Király-kút masináját, Schedt Lipót kútmester irányításával, 1814-ben javították meg.⁸⁷

1814-ben a Király-kútnak a Belvárosba vezető csatornája már annyira megromlott, hogy fel kellett szedni és „újából összeszerkeszteni”. Amíg a munka tartott, a tanács a Belvárosba lajton hordatta a vizet. A csatornák ügyében Budán, valamint a csákvári és a csákberényi fazekasokkal (50 öl cserépcsöről) tárgyaltak, majd a magyar kamarához fordultak: adjon a városnak szabott áron a királyi erdőkből vörösfenyőt, „mivel a környéken még drága pénzért sem lehet kapni”. Végül is a tanács a cserépcsövek mellett döntött, mert „az ólomcsöveket a városi pénztár nem tudja elviselni”. Az új csatornák 1815 októberére készültek el. A régi, még használható csöveket árverés útján értékesítették.⁸⁸

⁸² Prot. sess. 1796. okt. 21. No 1402.; 1797. aug. 25. No 1025.; 1798. aug. 31. No 1060.

⁸³ Prot. sess. 1798. nov. 12. No 1305.; 1799. márc. 11. No 351.

⁸⁴ Prot. sess. 1801. aug. 14. No 1071.; 1804. ápr. 3. No 443.

⁸⁵ Prot. sess. 1807. máj. 1. No 618.

⁸⁶ Prot. sess. 1808. máj. 7. No 622.; 1810. szept. 27. No 1519.

⁸⁷ Prot. sess. 1811. okt. 8. No 1343.; 1812. febr. 8. No 196.; ápr. 3. No 468.; 1814. szept. 15. No 1373.

⁸⁸ Prot. sess. 1811. okt. 26. No 1406.; 1814. okt. 7. No 1465.; dec. 22, 31. No 1881.; No 1815.; 8.; 1815. febr. 24. No 311.; okt. 11. No 1526.; 1817. szept. 25. No 1566.

1819-ben a Király-kút gondviselését elvették Schedt Lipót ácsmestertől és Schober Pál ácslegénynek adták. A következő évben azonban már vele is problémák voltak; különösen azért, mert a kút vize „némileg megfogyatkozott”. A két Király-kutat ekkor az új kútmester „jobban kitisztította”. 1827-ben és 1830-ban a kút épületének a tetejét tatarozták.⁸⁹

1832-ben, amikor a Belvárosban két artézi kút is volt és a harmadikat (a Halpiacon) már fűrték, a tanács mérlegelte, hogy érdemes-e még kútmestert alkalmazni, „mivel a víznek a városba való földalatti bevezetését meg lehet szüntetni”. Erről 1834 márciusában született határozat. A csöveket előbb fel akarták szedetni, de mivel ez sokba került, otthagyták, „mert még szükség lehet rá”. 1844-ben a Király-kút utca „felhánytatásáról és murvázásáról”, valamint a felsővárosi Vendel kép melletti téren új kút ásásáról olvashatunk.⁹⁰

Árkok, csatornák

A városi belterület árkainak, csatornáinak építése, karbantartása, tisztogatása nem kis terhet rótt a városra. Az első intézkedés 1729-ből ismeretes: a tanács utasított két polgárt, hogy a házuk melletti árkot fedjék be. 1731-ben a katonai parancsnok segítségét kérték a városi árok tisztításához. A következő évben az ároktisztítás a kamarási hivatalnak 150 Ft-jába került. 1738-ban a Budai-külváros mögötti árkot — a járvány miatt — betömték. 1741-ben a katonai parancsnok amiatt panaszkodott, hogy a városi erőddelel szomszédos malomárkot és a szennyvízcsatornákat nem tisztították. 1747-től a város Ramocsaházy századostól bérbbe vette a várárok használatát.⁹¹

1775-ben, az állatok távoltartására a Hosszú-temető körüli árkokat javították. 1776-ban a Budai-külvárosi Via Regián dugult el a csatorna, úgyhogy sem az iskolához, sem a Szent Sebestyén templomhoz nem lehetett eljutni. A csatorna javítására a tanács a háztulajdonosokat kötelezte.⁹²

1785 áprilisában hozott határozatot a tanács arról, hogy a „csatornák tisztántartására a *csatornabiztos* (ductor canalium) ügyeljen”. 1794-ig Stephanics János, ezt követően Andrassy Antal tanácsos, Vass János polgármester, majd Miskey Ferenc tanácsos látta el ezt a hivatalt.⁹³

⁸⁹ Prot. sess. 1819. jan. 11. No 50.; 1820. aug. 5. No 1373.; 1827. jún. 9. No 1106.; 1830. szept. 15. No 1637.

⁹⁰ Prot. sess. 1832. dec. 12. No 2481.; 1834. márc. 8. No 513.; máj. 13. No 973.; 1844. szept. 7. No 3568.

⁹¹ Prot. sess. 1729. márc. 18.; 1731. ápr. 10.; 1732. márc. 24.; 1738. dec. 20.; OL A 28. Kanc. Litt. civ. 1741. aug. 7. No 215.; Corr. buch 1747. márc. 21.

⁹² Prot. sess. 1775. okt. 27.; 1776. szept. 20.

⁹³ Prot. sess. 1785. ápr. 29.; 1794. aug. 4. No 985.; 1796. aug. 12. No 1121.; 1827. máj. 14. No 814.; 1834. máj. 16. No 994.; Kállay 1972/B. 134.

1785-ben adótartozás fejében több polgárt közmunkára: a csatornák tisztítására, kötelezett a tanács. 1787-ben tanácsi delegáció szemlélte meg: nem lehetne-e a Palotai-kapu alatt folyó vizet más, hasznosabb helyre terelni.⁹⁴

1788-ban a Scheiss Gasse lakói kérték, hogy a csatorna létesítése után a házuk végében levő kiszáradt telket, fizetés ellenében, megkaphassák. A tanács azonban elutasította a kérésüket, „mert azt csak nagy költséggel lehetne rétté alakítani és akadályozná tűz esetén a csatornához való jutást”. Ugyanebben az évben volt napirenden a bástyatelkeken átfolyó víz rendezése, az új kapunál megszüntetendő csatorna máshová helyezése és a Palotai-kaputól a püspöki kertig csatorna építése.⁹⁵

Nem nézte azonban a város jó szemmel, ha a lakosok a saját elképzelésük szerint maguk ástak árkot vagy csatornát, mint pl. ahogy azt 1788-ban a palotavárosiak tették az esővíz levezetésére. A tanács betemettette velük az árkot a nyilvános utcán, „mivel ez a többi polgárookra, az egészségre ártalmas, az adózók gyermekei csaknem szerencsétlenül jártak benne. A víz nem tud lefolyni, csak poshad; ez igen káros”.⁹⁶

1793-ban gróf Schmidegg tett panaszt, hogy az állóvíz kárt tesz a házában. Ezért a tanács elrendelte, hogy a püspöki majoron és a Rosdy majoron átmenő csatorna útját nem szabad eltorlaszolni; a víz szabad folyását biztosítani kell. A víz zavartalan folyásáról a csatornafelügyelő gondoskodott.⁹⁷

Gyakori volt, hogy a lakosok is kérték az árkok és a csatornák kitisztítását, rendszerint akkor, ha az összegyűlt víz már kiöntéssel fenyegetett vagy el is öntötte a telkeiket. 1798-ban pl. azok a polgárok, akiknek a városfal alatt volt a telkük, segítséget kértek a várostól „a nekik kárt okozó vízelöntések ellen”. A tanács maga nem intézkedett, hanem a kérvényt a magyar kamarához terjesztette fel. 1806-ban Jancsár utca lakói kérték az árkok kitisztítását.⁹⁸

Az árkokat és csatornákat a város más módon is védte. Tilos volt pl. bőrt mosni, áztatni bennük, vagy cövekeket verni, „amelyek feltartják a vizet és csak hínár, szemét képződését segítik elő”. Ugyanígy tilos volt a csatornák tisztításakor kihányt földet elhordani, mert ezáltal a part alacsonyabb lett és a víz könnyen kiöntött.⁹⁹

1822-ben *Ybl Miklós* tett panaszt, hogy a házai között levő Fazekas utcában a víznek nincs kifolyása, összefolyik és az utat tönkretesz. A vízfolyás és az utca flastromozására a követ a város, a munkát *Ybl* adta.¹⁰⁰

1824-ben *Marich Dávid* alispán mint királyi biztos értesítette a várost, hogy felsőbb helyen engedélyezték 6000 Ft kölcsön felvételét a városi kanálisok

⁹⁴ Prot. sess. 1785. máj. 23.; 1787. márc. 2. No 179.

⁹⁵ Prot. sess. 1788. márc. 7. No 355.; ápr. 14. No 622.; jún. 2. No 870.; jún. 4. No 825.; júl. 8. No 1074.

⁹⁶ Prot. sess. 1788. jún. 23. No 981.

⁹⁷ Prot. sess. 1793. okt. 28. No 1399—1400.

⁹⁸ Prot. sess. 1798. szept. 17. No 1126.; 1806. febr. 3. No 240.

⁹⁹ Prot. sess. 1796. ápr. 18. No 579.; 1818. nov. 6. No 1454—1456.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1822. okt. 11. No 1553.; 1839. jún. 17. No 1264.

mélyebbre ásására. A tanács az összegből évente 2000 Ft-ot az adóhoz csapott hozzá, ilyen módon három év alatt fizettette vissza az adózókkal a kölcsönt.¹⁰¹

Nem nézte jó szemmel és nem is engedélyezte a tanács a telkekről a szennyvíznek a városi csatornába való vezetését. 1834-ben pl. a katonai „életes-ház” (élelmezési-, gabonaraktár) árnyékszékének a kanálisba tervezett bevezetését tiltotta meg. A hatóság megkerülésével elkészült bevezetésekért — mivel a csatorna tisztítását a szennyvíz miatt senki sem akarta vállalni — a tanács 1834-ben a tulajdonosoktól 36 ezüst Ft-ot szedett be. Ebben az évben állapították meg, hogy „a vár körül folyó kanális vizébe számos árnyékszék szennyét engedik bele”. A választópolgárok elhatárolták magukat az ügytől, „mert őket ezügyben nem kérdezték meg, így intézze el a tanács”. A másik gondot az jelentette, hogy záporosó alkalmával a várarok annyira megtelt sárral, hogy minden alkalommal tisztogatni kellett.¹⁰²

A tanács szorgalmas csatornázási munkája nem járt teljes sikerrel: 1844-ben pl. a Tó utcában olyan vízállások voltak, hogy a lapályban levő házakat bedőléssel fenyegették. 1848-ban a Tóvárosban még mindig olyan mocsár volt, aminek lecsapolásáról a városi mérnöknek kellett tervet készítenie.¹⁰³

Köztisztaság

Városaink viszonylag korán foglalkoztak köztisztasági kérdésekkel. Kismarton város 1601-ben megtiltotta, hogy a kútnál és a házak előtt sűröljanak és mossanak. Ruszt 1695-ben rendelte el, hogy „a vizet nem az utcára, hanem az emésztőgödörbe kell eresztetni”. Sopron tanácsa a tisztaságban minden betegség megelőzését látta.¹⁰⁴

Fehérvár 1710-ben figyelt fel először a köztisztaságra. Ebben az évben a fertálymesterek házról házra járva hirdették ki, hogy „mindenki tartsa a házát és az utcát tisztán, semmit se öntsenek ki az utcára”. Két évvel később, decemberben pedig arról hoztak határozatot, hogy „mihelyt az időjárás megengedi, az utcákat tisztítani kell”.¹⁰⁵

6 Ft büntetéssel fenyegette a város 1765. évi határozata azokat, akik szemetet, ganét, pernyét az utcára vetettek, és nem az udvaron ásott gödörbe tették (a feljelentő a büntetésből 50 d-t kapott). Ugyanabban az évben azt is kimondták, hogy „a tanács gondoskodik a város tisztaságáról”. A rendeletet azonban nem tartották meg, mert négy évvel később a polgárok amiatt panaszkodtak, hogy a mesteremberek a moslékjukat, csávájukat és festéküket — csatorna hiányában —

¹⁰¹ Prot. sess. 1824. júl. 19. No 1121.

¹⁰² Prot. sess. 1834. febr. 28. No 372.; ápr. 15. No 702.; okt. 31. No 2112.; 1843. júl. 21. No 2423.

¹⁰³ Prot. sess. 1844. nov. 6. No 4168.; 1848. márc. 24. No 996.

¹⁰⁴ Corp. stat. V/2. 94. Kismarton 1601.; 331. Ruszt 1695.;395. Sopron 1713.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1710. máj. 26.; 1712. dec. 1.

az utcára öntik, „amivel egészségtelen büzt és sárt okoznak”. A tanács ezt most már 12 Ft büntetés terhe mellett tiltotta meg.¹⁰⁶

1786-ban a tanácsnak jelentették, hogy a kerttulajdonosok a gázt a csatornába dobálták, amivel a víz folyását eltorlasztották. Ezt éppen úgy megtiltották, mint hogy a lakosok a házuk előtti gödröket trágyával töltsék fel, „ami árt a jó levegőnek”.¹⁰⁷

1789-ben fejenként 12 kr-ért 12 napszamos tisztogatta a Belvárost. 1788—89-ben 139, 1789—90-ben 232, 1790—91-ben 258 és 1791—92-ben 447 Ft-ot adott ki a város a Belváros tisztogatására.¹⁰⁸

1788-ban a tanács „legfőbb ideje a város tisztaságáról gondoskodni” jelszóval arra gondolt, hogy a köztisztaságot bérbe adja. Ezért Győr városhoz fordult felvilágosításért, ahol ezt már korábban megtették. A válasz szerint a köztisztaságot 1200 Ft-ért adták bérbe, a pénzt a kamarási hivatal fizette. A fehérvári *licitatio maleficiorum*ra 1791-ben került sor: évi 844 Ft-ért Kiss József kapta meg. Az utak tisztogatását — és a vele járó útjavítást — 1793-ig végezte, amikor is lemondott a bérletről s 1794-től a város a köztisztaságot újból a saját kezelésébe vette.¹⁰⁹

Azonban mindez nem sokat használt. Számtalan tanácsi határozattal, intéssel, figyelmeztetéssel találkozunk, amiért az újabb és újabb nemzedékek a szemetet, trágyát az utcára hányták, a piszkos vizet kiöntötték, a sertéseket nem zárták be, a pöcegödrot a csatornába vezették, a szemetet a csatorna partjára hordták. A tanács arra igyekezett rávenni a lakosokat, hogy az udvarukon ásott gödörbe rakják a szemetet.¹¹⁰

1803-ban merült fel először a *szemétkihordás* gondolata. Ebben az évben hirdette ki a tanács, hogy a Belvárosban a szemetet egy megadott helyre kell szállítani, ahonnan a város kocsija hetente egyszer elviszi. 1809-ben arról olvashatunk, hogy a városi napszamosok — borraalóért — a Belvárosban összegyűjtött sarat a város fuvarjával a kertekbe vitték.¹¹¹

A rendszeres szemétkihordásról 1825-től beszélhetünk, amikor a város egy kocsit fogadott. A lakossággal nyomtatott hirdetményeken tudatták, hogy „egy nagy, deszkázott oldalú kocsival minden szerdán és szombaton a belvárosi szemetet összegyűjtik”. Ezért a házakra évi 1 Ft adót vetettek ki. 1832-ben ennek ellenére a lakosok egy része a szemetet még mindig a régi megyeháza mögötti hídhöz hordta. A következő évtől a négy szeméthordó lóról a belvárosiaknak maguknak kellett

¹⁰⁶ Prot. sess. 1765. febr. 26.; jún. 21.; 1769. máj. 12.; Kállay 1972. 97.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1786. aug. 14. No 44.; 1787. máj. 4. No 404.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1789. ápr. 14. No 466.; OL E 210. Misc. No 2. Civ. No 157. 1793. júl. 5.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1788. márc. 4. No 352.; márc. 26. No 473.; 1791. máj. 11. No 538.; máj. 16. No 572.; 1793. jún. 18. No 861.; 1794. júl. 11. No 907.; OL E 210. Misc. No 2. Civ. No 157.; 1793. júl. 5.; A „Maleficium”-ot ebben az esetben mint a „Beneficium” ellentétét használják.

¹¹⁰ Corp. stat. IV/2. 837. Kecskemét 1800.; Prot. sess. 1830. nov. 8. No 1827.

¹¹¹ Prot. sess. 1803. júl. 25. No 1049.; 1809. ápr. 28. No 624.

gondoskodniok. A szeméthordás díjának külön számadója volt (1834-ben pl. Pilhoffer Ferenc). 1839-ben a szeméthordásért 55 konvenció Ft-ot szedtek be.¹¹²

Külön gondot jelentett a hó elhordása. A tanács 1809-ben úgy döntött, hogy az udvarokról az utcára hányt hó elhordása nem a város dolga. Ennek ellenére a lakosok az utcára hányták a havat, gyakran közlekedési akadályt okozva ezzel. Az 1830-as évektől a polgármester szervezte meg a hóelhordást, mivel a sok hó az olvadáskor az utcákat teljesen járhatatlanná tette.¹¹³

Építésrendészet

Egyes városainkban a XV. században megtaláljuk az építésrendészet nyomait. Nagyszombat 1561-ben elrendelte, hogy annak, aki házat akar építeni, meg kell mutatni a helyet, ahol építhet, „de ne legyen belőle kára a városnak, vagy a többi polgárnak”. Tíz évvel később ezt azzal toldották meg, hogy „a tanács előzetes tudta szükséges hozzá”. Kassán már a XVIII. század elején építőtisztek működtek. Komáromban sem építkezhetett senki a tanács tudta nélkül.¹¹⁴

Fehérvárott az építés szabályozása a Rákóczi szabadságharc után kezdődött. 1715-ben a forrás egy rosszul megépített fallal kapcsolatban a *Bau-Ordnung*-ot említi; a városnak tehát már ekkor volt építési szabályzata. 1719-ben a tanács engedélyezte két polgárnak, hogy kertjükben házakat építsenek; ez az első ismert építési engedély. 1727-ben a Győr utcai földkunyhókat bonttatta le a tanács. Ebben az évben rendelte el, hogy „a kertjét mindenki jól kerítse be, hogy az állatok ne tegyenek kárt benne, mert különben nem kapnak kártérítést a kárért”.¹¹⁵

1730-ban a város lebonttatta a cséplőhelyen készült építményeket. 1737-ben a magisztrátus két belső tanácsosból és egy kőművesmesterről álló deputációt küldött ki Hiemer Sebestyén építkezésének megvizsgálására. Megállapították, hogy „az rendben van, de az utat ki kell köveznie a ház előtt”. 1739-ben a tanács a Budai-kapu előtti és a Sánc közötti kertekben építési tilalmat rendelt el.¹¹⁶

Az 1740-es évektől kezdve tilos volt a kertekben lakóépületet emelni. 1744-ből ismerjük az első határozatot, amely egy pékmesternek csak az „utca egyenes vonalában” engedte meg a ház építését. A szomszédos hússzéktől való másfél láb távolságot egy tanácsos mérte le.¹¹⁷

Előfordult, hogy eltűrték az engedély nélküli építkezést, de csak addig, amíg az illető valamilyen vétséget nem követ el. 1747-ben pl. egy polgár idegen bort hozott

¹¹² Prot. sess. 1825. júl. 6. No 1074.; júl. 9. No 1125.; 1828. nov. 9. No 1859.; 1832. okt. 5. No 1939.; 1833. ápr. 18. No 735.; 1834. szept. 1. No 1749.; 1841. máj. 21. No 1238.

¹¹³ Prot. sess. 1809. ápr. 18. No 610.; 1830. febr. 19. No 310.; 1838. jan. 29. No 205.; 1847. febr. 8. No 541.

¹¹⁴ Corp. stat. 361. II/2. Kassa 1709.; IV/2. 122, 151. Nagyszombat 1561, 1571.

¹¹⁵ Prot. sess. 1715. okt. 11.; 1719. máj. 26.; 1727. jún. 6.; szept. 18.

¹¹⁶ Prot. sess. 1730. júl. 26.; 1737. febr. 19.; 1739. szept. 25.

¹¹⁷ Prot. sess. 1742. szept. 18.; 1744. márc. 13.

be a városi majorjába (és még a fertálmester elől is eltitkolta). Ezért a tanács a bort elkobozta, és „engedély nélkül épített házat le kell bontania”. A határozatot azonban mégsem hajtották végre: a tanács meghagyta a házikót, „de a legkisebb dolog elkövetése esetén lebontják”.¹¹⁸

Az 1750-es évektől kezdve már tudatos a tanács részéről a város építésének a rendje, hiszen ebben a korban épült újjá teljesen romjaiból a város, ekkor öltötte fel a barokk jellegét, amelyet örökül hagyott a XIX., sőt a XX. századra is. Ennek ellenére a magánépítkezésekről keveset tudunk. Kétségtelen azonban, hogy a tanács az utca sorába nem illő épületeket lebonttatta, vagy a tulajdonostól 2—4 Ft-ot szedett, „mert házuk az utcából vesz el helyet”. Az építkezéshez általában téglát és követ kellett használni, kivétel amikor a tanács a „mór téglára” adott engedélyt.¹¹⁹

1787-ben — a sok vizály megelőzésére — elrendelték, hogy kőművesek és ácsok építkezést, nagyobb átalakítást csak előzetes bejelentés és tervrajz készítése után végezhetnek. 1796-ban ezt azzal toldták meg, hogy „addig nem lehet építeni, míg a konzul (ti. a polgármester) ki nem mérte, hogy hova kell és lehet építeni”. 1798-tól, illetve 1800-tól nagyobb nyomattal írták elő a terv- vagy alaprajzot.¹²⁰

A házak sorának alakításakor a tanács rendészeti szempontokat is figyelemmel kísért. Nem engedélyezte pl. 1788-ban egy olyan sarok kiképzését, „amely csak a rossz emberek rossz tetteihez nyújt lehetőséget; ott üzik gonosz tetteiket”. Ekkor is a házak egyenes vonalban való építését követelték meg.¹²¹

Gondot okoztak a tanácsnak a városban lakó és építkező arisztokraták és nemesek. 1791-ben Zichy Johanna grófnőt figyelmeztették, mert „a sorompón kívül fekvő majorjában az engedettnél nagyobb kaput nyitott”.

1794-ben a romos Pálffy-ház a járást akadályozta és tűzveszélyes volt. A tanács elrendelte a ház elárverezését. 1810-ben a Becsey-féle ház volt romos állapotban; a tanács felhívta a tulajdonost: vagy javíttassa meg, vagy azzal a feltétellel adja el, hogy a vevő köteles tataroztatni. Ugyanebben az évben Pázmándi Sámuel kapott hasonló figyelmeztetést.¹²²

A kerítések építése — érdekes módon — a XVIII—XIX. század fordulóján merült fel határozottabban. 1795-ben a tanács felszólította a tulajdonosokat a kerítések építésére vagy tataroztatására. Az elhanyagolt kerítéseket a városi kőműves tatarozta, a munkabért a tulajdonoson a tanács behajtotta. Vigyáztak azonban arra, hogy a kerítések köztelket ne foglaljanak el, illetve ne zavarják az út forgalmát.¹²³

¹¹⁸ Prot. sess. 1747. okt. 25.

¹¹⁹ Prot. sess. 1759. szept. 13.; 1763. jan. 18.; 1775. jún. 9.; Lásd még: Hóman—Szekfü 1935. IV. 400.; Fitz 1966. 35—50.; Zádor 1979.; Kosáry 1980. 222, 232.

¹²⁰ Prot. sess. 1787. aug. 24. No. 864.; 1796. jún. 10. No 825.; 1798. máj. 18. No 626.; 1800. szept. 11. No 1047.

¹²¹ Prot. sess. 1788. jún. 6. No 891.

¹²² Prot. sess. 1791. szept. 9. No 1017.; 1794. aug. 1. No 977.; 1810. febr. 19. No 237.; febr. 26. No 287.

¹²³ Prot. sess. 1795. nov. 13. No 1334.; 1807. jún. 5. No 772.

Az 1820-as évektől kezdve vannak adataink közterület elfoglalásáról, illetve ennek tanács általi megszüntetéséről. 1820-ban Nagy Pál ügyvédet törvényesen intette meg a város, hogy „az utcán, a háza előtt levő nagy halom követ vagy építse fel, vagy hordassa el”. 1832-ben Valch Antal kőfaragómesternek sem engedték meg, hogy a követ a háza előtt tárolja. Haladék nélkül be kellett az udvarába hordatnia, és csak „címként” (cégéerként) hagyhatott kint egy-kettőt.¹²⁴

Az 1820-as évektől a tanács már „a város csinoságát” tartotta szem előtt. 1825-ben bízta meg a városi hadnagyot, hogy erre is ügyeljen. Ennek értelmében próbálták pl. a Lakatos utcában egy leégett ház telkét megszerezni, hogy az utcát kiszélesítve kocsival járhatóvá tegyék. Hasonlóképpen jártak el a Jantsár (Janicsár) utcában is.¹²⁵

1829-ben a tanács azt állította meg, hogy az „újonnan épült házak a csinosodás elmellőzésével az utcák rendetlenségét okozzák”. Ezért az építőmestereket újból kemény büntetés mellett kötelezték: „mielőtt egy épületet munkába vesznek, a rajzot a tanácsnál mutassák be.”¹²⁶

1831-ben a Palotai sorompó kijebb helyezését azzal indokolták, hogy „diszesebedik az utca és célirányosabb lesz az új helye”. 1834-ben a városháza, valamint a vármegyeháza melletti Kis utcát hozták rendbe, alakították ki az „egyenes laposságot”. 1836-ban derült ki, hogy „a Kutvaszorító utcából nyitott Könyök utca idomtalan lett, mert az egyik háztulajdonos kijött a kerítésével”. A tanács felszólította ennek megszüntetésére. 1838-ban Mader Ferenc kőművesmestert hívták fel, hogy Kígyó utcai házát a szomszéd házak egyenes vonalába építse.¹²⁷

A „csinosági szabályt” követték 1843-ban, a tűzvész utáni újjáépítésben is. Az új házakat csak cseréppel lehetett fedni, zsindelet csak a régieken tűrtek meg.¹²⁸

A megyeház építése

1793-ban merült fel először, hogy a régi megyeháza melletti telekért 100 Ft-ot tegyen le a megye, aminek kamataiból a város a telek hadiadóját fedezi. Ekkor a megye már a kamaránál is érdeklődött: hogyan vehetne telket a városban. A kamara ezt nem ellenezte, de hangsúlyozta, hogy „a telek nem lehet mentes a hadiadótól és a közterhektől”. 1798-ban Marich alispán a megyeháza és a szomszédos utcácska közé kerítést építtetett, mert a lakosok szemetet és trágyát hordtak oda. A tanács ezt azzal jegyőkönyvezte, hogy „mindez nem történhet a város sérelmére”.¹²⁹

¹²⁴ Prot. sess. 1820. aug. 18. No 1412.; 1832. aug. 18. No 1649.

¹²⁵ Prot. sess. 1825. szept. 19. No 1472.; 1826. dec. 22. No 1932.; 1829. jún. 9. No 9333.

¹²⁶ Prot. sess. 1829. júl. 9. No 1078/a.

¹²⁷ Prot. sess. 1831. júl. 20. No 1369.; 1834. jún. 6. No 1159.; 1836. máj. 13. No 1033.; 1838. máj. 18.

No 1065.

¹²⁸ Prot. sess. 1843. okt. 4. No 3560.; 1844. jún. 19. No 2421.

¹²⁹ Prot. sess. 1792. febr. 10. No 188.; 1793. aug. 9. No 1114.; 1798. okt. 29. No 1251.

1801-ben jelentette a megyegyűlésen részt vett városi deputáció, hogy a megye új székháza építésére a Pázmándi Sámuel és Podhorszky Miklós közötti teret ingyen kéri. A következő év januárjában az Újkapu melletti belvárosi telekről van szó, amelyet a tanács azzal a feltétellel volt hajlandó megváltás nélkül odaadni, „ha az eladásra kerülő régi megyeháza hadiadóköteles lesz”. Ezzel a választópolgárság azonban nem értett egyet: a tanácscsal közösen úgy döntöttek, hogy a megye négyszögölenként 30 kr-t fizessen.¹³⁰

1801-ben kért a megye helyet téglaegető létesítésére. Ehelyett a város inkább az addig a Szent Sebestyén templom bővítéséhez használt téglaegetőt adta oda. Az új megyeházához a követ *Etyekről* hozták. 1808-ban a városi kutak építése azért nem haladt a szerződés szerint, mert „az etyeki kőbányát a megye teljesen lefoglalja, az másnak követ adni nem tud jelenleg”. 1810-ben, felépülvén az új megyeház, a téglaegetőre már nem volt szükség. Sőt, az elkészült téglák közül a város 940 Ft értékben 117 500 darabot a helybeli adózók számára átvett.¹³¹

1809—10-ben az új megyeháza körüli teret rendezték. 1809-ben a püspök „az új megyeháza és a város díszére” felajánlotta a *szeminárium kertjét*. Cserébe a város a Hosszú-temetőnél adott telkeket. A tanács felszólította a szemközti Pázmándi-féle ház tulajdonosát, hogy vagy hozza rendbe a házat, vagy bontassa le, „mert ellenkező esetben a város rendeli el a bontást”. 1810-ben az új megyeház előtt felhalmozott földet hozták el. 1814-ben került sor a megyeháza körül szivárgó vizek rendezésére; az épület hosszában az utat két ölnyi szélességben mindkét oldalon kikövezték.¹³²

1816-ban Marich alispán bejelentette a tanácsnak, hogy a földesurak bőkezűségéből a vármegyeházán a rabok számára kápolnát építenek. Ehhez 15 000 olcsó téglát kért. A tanács határozata: „Nem tudják olcsóbban adni, de 10 000 téglát adnak a szabott áron; 5 000-et pedig ingyen.”¹³³

1807-ben értesítette az alispán a várost, hogy a *régi megyeházát* el akarják árverezni, „de nem adják el teljesen, amíg a levéltárat el nem szállították onnan”. A következő évben arról jött értesítés, hogy 25 000 Ft-ot szándékoznak érte kérni. A végleges ár 22 000 Ft volt, ennyiért vette meg Mihálkó Márton 1810-ben.¹³⁴

1837-ben az új megyeház kibővítése volt napirenden. Fehérvár ehhez 13,5 négyszögöl teret, és 8 öl kemény követ adott (ez utóbbit csak kölcsön). 1845-ben a régi megyeház melletti Kis utca kövezéséről tárgyaltak.¹³⁵

¹³⁰ Prot. sess. 1801. okt. 30. No 1388.; 1802. jan. 11. No 49.; febr. 16. No 324.

¹³¹ Prot. sess. 1801 okt. 30. No 1390.; 1808. aug. 19. No 1132.; dec. 7. No 1670.; 1809. ápr. 7. No 527.; 1810. okt. 29. No 1610.; Az új megyeház alaprajzát lásd: OL S 12. Div. XI. No 157—166.

¹³² Prot. sess. 1809. ápr. 18. No 610.; dec. 17. No 1517.; 1810. okt. 19. No 1558.; 1814. máj. 18. No 775.

¹³³ Prot. sess. 1816. jún. 6. No 981.

¹³⁴ Prot. sess. 1807. aug. 29. No 1056.; 1808. szept. 29. No 1332.; 1810. márc. 30. No 521.

¹³⁵ Prot. sess. 1837. júl. 7. No 1385.; júl. 28. No 1481.; 1845. nov. 24. No 3968.

Szépítő Bizottság

1833-ban merült fel, hogy „nincsen olyan állandó bizottság, amely az új házak építésére és a város csinosítására ügyelne”. Ezért a tanács Pest várost kereste meg; adjon felvilágosítást, hogy milyen rendelkezések vannak erről. A tanács egyúttal szükségesnek tartotta a majd kinevezendő bizottság foglalatosságáról előzetes tervezet készítését.¹³⁶

A Szépítő Bizottság tagjait, Haáder Pál polgármestert, Boros Imre kapitányt, Rauch Ferenc tanácsost, Kapy József főjegyzőt, Gily János urbárium rendtartót, Rauch János szószlót és négy választó polgárt 1836-ban nevezte ki a tanács. A bizottság építómestereket és a város csinosodásáról ismert polgárokat „vett még maga mellé”. A polgármester és a kapitány azonban „hivatali terhes elfoglaltságaik miatt” a következő évben lemondtak.¹³⁷

1837-ben a bizottság közadakozásból fahidat építtetett a Palotai-kapu közelében a malomcsatornán. 1840-ben a sóstói vadászok jövedelmeit, a Sóstón létesítendő terem céljára, a bizottság kapta (erre a célra táncvigalmat is rendeztek). Ebben az évben véleményt adtak a Bástyá és Nádor utcai építkezésekről.¹³⁸

1843-ban a nagy tűzvész utáni csinosítás céljából a bizottság újjáalakult. Elnök Baur György tanácsos lett, tagjai között ott találjuk a város leggazdagabb polgárain kívül az összes ácsot és kőművest is. A tanács gróf Zichy Ödönt is kinevezte taggá és kérte, hogy az üléseken jelenjen meg. 1844-ben az utcák szabályozására — a polgármester vezetésével — egy albizottságot küldtek ki. 1846-ban a bizottság elnöke Nitzky János tanácsos lett.¹³⁹

1848 februárjában a tanács — ezúttal 30 tagú — bizottságot nevezett ki, közöttük volt Farkas Ferenc nagyprépost, Gindly Antal, Say József, Ybl Miklós, Orsetti József. A bizottság bemutatta a sóstói számadást, amiből kiderül, hogy — a nádon kívül — az összes sóstói jövedelmet a bizottság kezelte. Nitzky János elnök 1848 márciusában jelentette, hogy „a növendékpapok klastroma előtt az udvar fala az utcát rendkívül elszűkíti. Ez nemcsak a város csinosságának, de a közlekedésnek is árt”. Ezért hivatalosan megkérdezték a nagyprépostot: milyen feltételek mellett engedné át a kolostor előtti udvart utca céljára.¹⁴⁰

Közvilágítás

A XVIII. században minden polgár maga világított magának. Ha sötétben az utcán ment, lámpát kellett vinnie, „hogy megismerjék, mint igaz járatbeli embert”. Aki lámpás nélkül járt, gyanús volt, akit meg kellett fogni. A közvilágítás gondolata

¹³⁶ Prot. sess. 1833. jún. 23. No 1214.

¹³⁷ Prot. sess. 1836. nov. 7. No 2242.; 1837. jún. 30. No 1304.

¹³⁸ Prot. sess. 1837. jún. 23. No 1287.; 1840. máj. 25. No 1159.; okt. 12. No 2131—3132.; 1841. júl. 2. No 1640.

¹³⁹ Prot. sess. 1843. szept. 9. No 3055.; szept. 11. No 3131.; 1844. máj. 4. No 1878.; 1846. aug. 11. No 2961.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1848. jan. 24. No 274.; febr. 14. No 486.; márc. 3. No 759.

a XIX. századdal együtt köszöntött be Fehérvárra. Pontosan 1800-ban javasolta a gazdasági ülés: a Budai-kapunál a kamarási hivatal gondoskodjék lámpákról, mert olyan sötét van, hogy a kocsik csak a legnagyobb veszéllyel tudnak behajtani rajta. A lámpásokat az éjjeliőrök töltötték fel repcsényolajjal.¹⁴¹

1800 márciusában a városháza kapuján egy odaszögezett, a vezetőség elleni, a tanács tekintélyét sértő gúnyiratot találtak. Ez adott indítékot a tanácsnak a közvilágítás megszervezésére. Az év decemberében elhatározta, hogy a Belváros jobb megvilágítására 50 lámpát kell elhelyezni, amelyhez — mivel erre a polgárok és a lakosok nem mutattak hajlandóságot — az olajat a város adja.¹⁴²

Az ezt követő években azonban a határozatból semmi sem lett. Mindössze annyi történt, hogy a magánosok (mint pl. Fasching András kőműves) tettek felajánlást lámpások felállítására. 1805-ben Buda város 142 fáklyát ajánlott fel Fehérvárnak, de a tanács „megköszönve a testvéri segítséget, de nincs rá szükség” jelszóval nem fogadta el.¹⁴³

1817-ben Kiszling Máté városi kapitány javasolta a Belvárosban éjjeli lámpások felállítását. A tanács válasza: „Semmi kifogás sincs ellene, ha lesz rá költség. E célból alapot kell létesíteni”. A következő évben a főstrázsamester kért a háza elé lámpást, de a tanács — „a városnak nem lévén éjjeli lámpása” — a kérést nem tudta teljesíteni.¹⁴⁴

1824-ben a tanács úgy határozott, hogy „az éjjeli bátorság, a tűzveszedelemkor tapasztalható zavarodás elkerülése és az a reménység, hogy az uralkodó a város pallérozódását látván, ide idővel valamely *közintézetet* rendel, mindez azt kívánja, hogy az utcákat éjjel lámpásokkal világítsák ki”. A választópolgárság azonban más véleményen volt. A nagyobb terhekre hivatkozva, inkább kutak fúrását és az iskolák bővítését tartotta szükségesnek, „mint az örökös teherrel összekötött világítást”.¹⁴⁵

Két évvel később (1826) Marich Dávid királyi biztos a polgármester kötelességévé tette, hogy az utcákon felállítandó lámpásokra nézve tanácskozást tartson. A tanácsülés — mint ahogy az ilyenkor szokás volt — bizottságot küldött ki. Elnöke Vass János polgármester, tagjai között ott látjuk az albirót, egy tanácsost, az aljegyzőt, a szószólót, néhány választópolgárt és *Ybl Miklóst*.¹⁴⁶

A tanácskozás kétségtelenül eredménnyel járt, mert egy hónap múlva már az első közlámparongálásról olvashatunk. A tanács 25 Ft büntetés terhe mellett tiltotta ezt meg; az összeg felét a denúncians kapta. 1828-ban az aljegyző már elszámolást terjesztett be a város éjjeli világítására fordított összegekről.¹⁴⁷

¹⁴¹ Crop. stat. V/2. 527. Kőszeg 1757.; Prot. sess. 1800. jan. 13. No 56.

¹⁴² Prot. sess. 1800. márc. 22. No 419.; dec. 14. No 1524.

¹⁴³ Prot. sess. 1803. nov. 4. No 1404.; 1805. jan. 11. No 40.

¹⁴⁴ Prot. sess. 1817. febr. 21. No 297.; 1818. szept. 25. No 1288.

¹⁴⁵ Prot. sess. 1824. márc. 13. No 487.

¹⁴⁶ Prot. sess. 1826. jan. 3. No 8.

¹⁴⁷ Prot. sess. 1826. febr. 27. No 280.; 1828. febr. 11. No 296.

1830-ban a királyi biztos javasolta, hogy a város létesítsen pénzalapot a világitásra, ő maga pedig alapító tőkeként 10 Ft-ot adományozott. Ezzel kezdődött meg a *közvilágítási pénztár* működése. 1832-től az újonnan felvett polgároktól a taksán és a szokásos ajándékokon felül, 2 Ft-ot szedtek a közvilágitásra. Ettől az évtől kezdve — Eder Lőrinc személyében — már közvilágítási pénztáros is van, aki azonban csak a Nitzky János tanácsos utalványozására fizethetett ki pénzeket. A közvilágítási pénztár nemcsak az új polgároktól szedett pénzekből, hanem adományokból és hagyományokból is gyarapodott. Gindly Antal táblabíró pl. 30 Vft-ot ajánlott fel. A pénzek egy részét a város kamatra adta ki.¹⁴⁸

A közvilágítási pénztár felállítását — jóváhagyás végett — a város csak 1835-ben jelentette a helytartótanácsnak. Ebben az évben a meghalt Eder Lőrinc helyét Eder Peregrin vette át.¹⁴⁹

Magánszemélyek nemcsak pénzt, hanem lámpákat is alapítottak. Farkas Ferenc kanonok pl. 1833-ban a vármegyeház előtti kútnál levő lámpásra tett alapítványt. A tanács ezt küldöttségileg fogadta el, illetve jelölte ki a felállítás helyét. A kanonok vállalta a lámpás karbantartását, sőt felgyújtását és eloltását. Egyetlen kívánsága az volt, hogy a vármegyeház előtti üres teret *Ferenc piacának* nevezzék el. A tanács ezt el is fogadta. A lámpás végül is a Szemináriumkert szegletéhez felállított dúcra került.¹⁵⁰

A városi lámpákba az olajat (1830-ban pl. 249 Ft értékben) *Ybl Miklós* kereskedő szállította. A város napszámbérben fizette a lámpák körül foglalatostudó lakatosmestert. 1844-ben 833 Vft értékű olajat világitottak el.¹⁵¹

1833-ban a városban 65 közlámpa, valamint a magánosok birtokában 9 lámpa volt. 1834-ben a közvilágítási pénztárban összegyűlt pénzből újabb 18 lámpát létesítettek. 1838-ban a Lakatos utca lakói kérték, hogy az ő utcájukat is világitásuk ki. 1844-ben 45 lámpásról beszél a forrás, de azok mind a Belvárosban voltak elhelyezve. Ezért a polgárok kérték, hogy a külvárosokba is állítsanak lámpákat. Helyüket egy bizottság jelölte ki. Ekkor került lámpa a József-kápolnához, a rác templomhoz, a vásárállásra, a Kálvária melletti sarokházra, a Szent Sebestyén-tempomhoz, a katonai nevelőházhoz, a városmajorhoz, a Király-kúthoz, a Lövdőző utcába, a városi kórház hídjához stb. Orsetti kereskedő belvárosi háza elől a lámpát a püspökség melletti kútra helyezték át. Azokon a helyeken, ahol nem volt házfal vagy alacsony volt, megfelelő magasságú faoszlopokat állítottak. A sorompóbérlők maguk helyezték el a lámpákat.¹⁵²

¹⁴⁸ Prot. sess. 1830. jún. 7. No 925.; 1832. febr. 24. No 371.; febr. 17. No 315.; febr. 24. No 371.; aug. 7. No 1583.; 1835. jan. 19. No 128.; okt. 2. No 1884.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1835. febr. 13. No 332.; szept. 28. No 1851.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1833. jan. 25. No 189.; febr. 11. No 288.; jún. 21. No 1208.

¹⁵¹ Prot. sess. 1830. júl. 5. No 1131—1132.; 1832. dec. 7. No 2386.; 1844. jún. 19. No 2419.

¹⁵² Acta pol. 1833. No 2131.; Prot. sess. 1834. jan. 27. No 187.; nov. 12. No 2327.; 1844. aug. 26. No 3409. 1/2.

1845-ben már külön *lámpagyújtogató* is volt a városban (Rath Antal). Ebben az évben megpróbálkozott a város a közvilágítás bérbeadásával (évi 400 Ft bérrel), de két év múlva úgy döntöttek, hogy nem kívánják bérbeadni.¹⁵³

Sétatér

A megindult csinosítás során 1821-ben a szószóló és a választópolgárok javasolták a Sóstó és a temető közötti tér befásítását, ahol a lakosok sétálhatnak. Ez volt az igény első jelentkezése, amely 1826-ban a királyi biztos utasításában tűnik fel újra (aki egyúttal 50 Ft-ot adott erre a célra). A tanács a vásárálláson jelölt ki helyet a sétatér létesítésére. A város az ügyet a szokott módon intézte: bizottságot küldött ki a helyszín megtekintésére. Ez megállapította, hogy „a vásárállás elszorítása nélkül nem lehet ott sétateret csinálni. Ehelyett javasolták, hogy a házak előtt egy sor fát ültessenek és a Palatinális utcából a Szent János hidjára vezető helyen, ahol már úgysis sétálnak, lehetne a sétáló helyet nagyobbítani. Javasolták a kanális oldalán még egy sor fa ültetését. A sétálás már ekkor megindult, mert 1828-ban a „sétáló hely rendbehozásáról” olvashatunk.¹⁵⁴

1836-ban már a „felsővárosi sétahelyről” olvashatunk, amely mellett levő artézi kút csöveinek a boltozatát javították. A következő évben a Sétatérre dülő kerteket kerítették be. 1838-ban a belvárosi Sétatér már kicsinek bizonyult, a tanács a nagyobbítását mérlegelte. A kiküldött bizottság szerint a Dísz téren levő (másik) sétatér szélesítése a piactól venne el helyet, „és az már amúgyis szűken van hely dolgában”.¹⁵⁵

1838-ban a város köszönetet mondott gróf Quentin dandárparancsnoknak a város csinosításában és a Sétatér érdekében kifejtett tevékenységéért. Haáder Pál 1845-ben javasolta az egész vásárállásnak, mint a város legszebb terének az egyengetését. Ezt a munkát el is kezdték, 1847 júniusában még folyt. A tanács úgy határozott, hogy a munkát az aratás idejére sem szakítják meg, nehogy az ott dolgozó „gyengébb és korosabb egyének a nagy drágaságban kereset nélkül maradjanak” (ti. mert máshol nem kapnak munkát, ha az egyengetés leáll). Itt találkozunk először a lakosság foglalkoztatásának a gondolatával.¹⁵⁶

Bérekcsi

Kirovits Sándor választópolgár 1832-ben kapott engedélyt két kocsi tartására, amellyel „a város határán belül a kocsizni kívánókat hordhatta”. Az engedélyt meg is kapta, sőt két évig monopóliumot is élvezett. A *béarányzat* a következő volt:

¹⁵³ Prot. sess. 1845. febr. 28. No 649.; szept. 12. No 3087.; 1847. júl. 16. No 3033.

¹⁵⁴ Prot. sess. 1821. márc. 19. No 459.; 1826. jan. 3. No 9.; márc. 3. No 303.; 1828. febr. 11. No 296.

¹⁵⁵ Prot. sess. 1836. nov. 25. No 2383.; 1837. ápr. 17. No 810.; 1838. márc. 30. No 660.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1837. szept. 14. No 1888.; 1845. nov. 11. No 3779.; 1847. jún. 2. No 2134.

Ráchegy — Túróság 1 Ft, a keresztúttól 1 Ft 15 d. A következő évben az éjjeli kocsizások díját emelték, mert drágább lett a zab és a lótarítás.¹⁵⁷

Kirovits 1834-ben újabb három évi engedélyt és kizárólagos jogot kapott, „tekintettel a közönség részére tett hasznos fáradozásaira”. Kocsijait, a szokásos taksa ellenében, a város is használta. A fiáker kocsikat, adózás szempontjából, az V. osztályba sorolták.¹⁵⁸

A tanács 1834-ben rendezte a *fiáker kocsik díjait*. E szerint a Belvárosból valamelyik külvárosba, a sorompókon belüli vitel vagy hozás (várakozás nélkül) 45 kr-ba; a sorompón kívül (pl. a Sóstóhoz, a pestis pincékhez, a téglágetőkhöz, a lövöldöző házhoz stb.) 1 Ft-ba; a határban levő földekre, rétekre, valamint minden óra 1 Ft-ba; este a teátrumba, a bálókba vitel vagy hozás 1 Ft-ba, a temetőkhöz való vitel-hozás 1 Ft 30 kr-ba, a szőlőkbe vitel 1 Ft 15 kr-ba került. A több órás kocsikázás díját a felek határozták meg.¹⁵⁹

1836-ban kapott letelepedési engedélyt egy másik bérkocsis, a csehországi születésű Mrazek József, aki özv. Veidl Istvánné szekereit és lovait vette meg és *Pestre* kezdett fuvarozni. 1840-től (20. tc.) kezdve a város a fuvarosok számára könyvecskéket nyomtatott és adott ki. A városban dobszóval hirdették ki a pesti kereskedők nyilatkozatát: áruikat csak olyan fuvarosokkal szállíttatják, akik az illetékes hatóságtól megkapták az előírt könyvecskéket.¹⁶⁰

1847-ben Kirovits Sándor kérésére a tanács emelte a bérkocsik díját. Egy órai kocsikázásért 30 ezüst kr-t, temetésnél 48 kr-t, a szőlőhegy közelebbi felébe való vitelért (a Pribék szőlőig) 36 kr-t, azon túl 42 kr-t kellett fizetni.¹⁶¹

1847-ben Büttel Károly fuvaros már *pénzes leveleket is szállított* Erre a helytartótanács is felfigyelt és jelentést kért. A tanács megvédte Büttelt: „Miatán itt pénzszállító postakocsi nem jár, ezért a pénzküldeményeket és a nagyobb nyalábú leveleket, amelyeket a posta nem fogad el, Büttel elvállalja, de a rendes levélszállításba nem avatkozik. A honi törvények által biztosított *személyes szabadsággal* egyenesen ellenkezne a kocsiját átkutatni.”¹⁶²

1848 áprilisában jött a helytartótanács leirata: a Bécsbe utazó társasági kocsikat számmal kell ellátni és az indulás helyét feltüntetni rajtuk. Ennek végrehajtása a kapitányi hivatal feladata volt.¹⁶³

¹⁵⁷ Prot. sess. 1832. jún. 12. No 1157.; No 1194.; 1833. jan. 2. No 22.

¹⁵⁸ Prot. sess. 1834. jan. 3. No 18.; jan. 17. No 105.; jún. 2. No 1118.

¹⁵⁹ Prot. sess. 1834. jún. 6. No 1157.

¹⁶⁰ Prot. sess. 1836. szept. 26. No 1956.; 1840. szept. 11. No 1938.; 1844. jan. 29. No 315.

¹⁶¹ Prot. sess. 1847. máj. 31 No 2124.

¹⁶² Prot. sess. 1847. júl. 5. No 2871.

¹⁶³ Prot. sess. 1848. ápr. 14. No 1210.

3. GAZDASÁGI IGAZGATÁS

Mezőgazdaság

Városaink nagy részében a XVIII—XIX. században is fontos szerepet játszott a mezőgazdaság. A városi polgárságnak — még a kézműveseknek is — a föld és a szőlő volt a létalapja és fontos jövedelmi forrása. A városi önkormányzat egészen belül éppen ezért különös jelentősége van a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos ügyeknek. Ilyen a szántóföldi munkák szervezése, a lakosság gabonaellátása, az árak nyilvántartása és bizonyos fokú szabályozása, a szőlőtermelés. Fontos ágazat volt az állattenyésztés, hiszen a viszonylag kis terület miatt sok városban ez volt a fő jövedelmi forrás.¹

Székesfehérvár mezőgazdasági termelésének általános helyzetére több feljegyzés utal. Sajnos, az összeírások nem minden esetben vették számba a megművelt területet, a terméseredményeket és az állatok számát; így ezek fejlődése nem kísérhető folyamatosan figyelemmel. Első adataink 1715-ből származnak. Ebben az évben a város beadványt intézett „az összeírára kiküldött Nógrád megyei urakhoz”, amelyben a magisztrátus kifejti, hogy a város határa nem a legjobb termőtalaj, keménysége miatt csak hat-nyolc ökörral szántható. A földeket egy évig lehet bevetni, utána parlagon hagyják. Ehhez járul még a sok víz és mocsár a város határában, ami a szántóterület kiterjesztését lehetetlenné teszi. Emiatt a legelő és a rét igen kevés. Fa alig van a város határában, és a szőlő is keveset (1 kapás szőlő negyed urna bort) terem.²

Az 1715. évi összeírás észrevételeiben azt olvashatjuk, hogy a földek két vetésforgóra vannak felosztva, termékenységük közepes; van olyan hely, ahol egy pozsonyi mérő őszeből négy-öt, tavasziból három-négy mérő termés lesz. A legelő nem nagy kiterjedésű a mocsarak miatt, úgyhogy legelőt a város máshol bérel. A szőlőhegyen viszont jó bor terem; jó munka mellett 300 négyszögölön negyed urna is. Az 1720. évi összeírás ehhez még hozzáteszi, hogy a rét jó munka mellett egy kочи szénát hoz egy kaszálón. Halászó hely nincs és erdőterületet sem jelez az összeírás.³

¹ Kállay 1958. 61.

² Iktatás nélküli iratok. 1715.

³ Kállay 1958. 62.

Az 1728. évi összeírás szerint dohányt, kukoricát és lent akkor sem termeltek, csak kendert; azt is elsősorban a házi szükségletek fedezésére, rendszerint a házakhoz tartozó kertekben.⁴

A mezőgazdasági termelésről ad összefoglaló képet a városnak a pozsonyi kamarához 1764-ben felterjesztett jelentése. Eszerint a város határában kettős vetésforgó van. A földeket nagyjából búzával, kisebbrészt tavaszi zabbal és árpával vetik be. A városban csűrök vannak; aratás után a polgárok és lakosok a helyszínen csépelnek. A cséplést általában lovakkal végzik, a tavasziakat szarvasmarhákkal. Lent és kendert kis mennyiségben termelnek. Fuvarból csak azoknak a lakosoknak van jövedelmük, akik a mestereket viszik a távoli vásárookra vagy a gyapjúkereskedők árúját Brünnbe. A lakosság nagy része a mezőgazdaságból él.⁵

Szántóföldi munkák

A szántóföld területe 1728-ban 2273, 1775-ben 2898, 1777-ben 4671, 1778-ban 2344, 1779-ben 2849, 1780-ban 2502, 1781-ben 3256 katasztrális hold volt. A tanács ennek megművelését nemcsak figyelemmel kísérte, hanem irányította is. Már 1695-ben statútum mondta ki, hogy „mindenki köteles a földjét felszántani a város közhasznára”. Szabályozták ugyanakkor a bérét is: egy napi szántásért 1 Ft-ot és kosztot, vagy 1 Ft-ot és kosztot, vagy 1 Ft 25 d-t (koszt nélkül) lehetett kérni. Van példa arra is, hogy a tanács — a bíró vezetésével — deputációt küldött ki a szántás megtekintésére.⁶

Megpróbálta a tanács a szántás költségét szabályozni. 1807-ben „tapasztalták, hogy a helybeli marhatartó gazdák a bérszántásért minden évben nagyobb bért kívánnak. A földbirtokosokat, kiknek marhájuk nincs, kedvük szerint sanyargatják”. Ezért megengedték „a vidéki parasztságnak”, hogy amíg a városi földeken szánt, állatait a legelőn szabadon legeltetheti. Ez azonban nem nyomta le a béreket, mert 1812-ben a polgárok amiatt panaszkodtak, hogy „a szántó emberek” egy szántóföldet eddig 40—50 Ft-ért szántottak, most ugyanezért 50—60 Ft-ot is elkérnek. A tanács „közügyről lévén szó, meghagyja, hogy idegeneket, városon kívülieket is fogadhatnak”.⁷

Általános törekvés volt városainkban — a lakosság gabonaellátásának biztosítása céljából — a bevetetlen terület csökkentése. Egyes városok — Nagyszombat, Trencsén — a földek maradéktalan és időbeni bevetését statútumban írták elő. Székesfehérvár is hasonlóan járt el, de annyiban továbbment, hogy a parlagon hagyott földeket bárki felszánthatta. A birtokos azután a termésből mindössze két

⁴ 1728. évi összeírás.

⁵ Corr. buch 1764. máj. 11, 14.; 1769. ápr. 14.

⁶ Kállay 1958. 62. (kat. holdra átszámítva); Prot. sess. 1695. jún. 6.; 1727. máj. 30.; Corp. stat. V/2. 328. Székesfehérvár 1695.

⁷ Prot. sess. 1807. ápr. 18. No 578.; 1812. ápr. 3. No 480.; máj. 25. No 757.

mérőt kapott. Ehhez időnként (pl. 1772-ben, 1816-ban) a város vetőmagot is adott.⁸

1788-ban a tanács a Lövölde utcai lakosoknak engedélyezte, hogy „földjüket úgy műveljék meg, ahogy akarják, vagyis azt vessenek, amit jónak látnak”. Különben van példa arra, hogy előírták, mit vessenek a gazdák. Ugyanebben a háborús és inséges évben a tanács — felsőbb utasításra hivatkozva — elrendelte, hogy „azok földjeit, akik képtelenek azt megművelni, más polgárok műveljék meg, vagy keresztényi szeretetből, vagy részért. Ne maradjon föld műveletlenül. A nyári művelésbe mindenféle gabonát, hüvelyest, burgonyát kell bevonni. Ha a téli vetés elmaradna, nyárral kell pótolni”. A tanács a végrehajtást a helyszínen ellenőrizte.⁹

1790-ben a szomszédokat ösztönözték az üresen hagyott földek bevetésére; egyúttal a műveletlen föld taksáját 2 Ft-ra emelték. A következő évben a tanács „a polgárok tudomására hozta”, hogy közeleg a tavaszi vetés ideje, amit a gabonáinség miatt a legjobban kell elvégezni.¹⁰

A műveletlen terület növekedése a terménytized csökkenésével járt. Ezért 1795-ben a tanács, megállapítva, hogy „ha a lakosok nem vetnek, nem lesz tized sem”, házról házra küldte a fertálmestereket, valamint dobszó mellett kihirdette, hogy a bevetetlen földeket a tanács igénybe veszi és 2 Ft cenzusért kiadja olyan polgárnak, aki meg akarja művelni. A vetések, szántók és retek vizsgálatára egy tanácsnokot küldtek ki. Az általa készített jelentés a nádorhoz is eljutott.¹¹

De beleszólt a tanács abba is, hogy melyik földbe vessenek őszt és melyikbe tavaszt. 1798-ban pl. két tanácsnok a helyszínen döntötte el, hogy a Keresztúri úthoz vezető dűlőben a palotavárosi polgárok a számukra őszi vetésre kijelölt földet tavaszi vetésre használhassák.¹²

A XVIII—XIX. század fordulóján a tanács büntetést is kilátásba helyezett arra az esetre, ha valaki „a saját gazdaságát elhanyagolva és a köznek kárt okozva a földjébe semmit sem vet”. A vetés tavaszi határideje március vége volt. Ennek ellenére február végén igen sok szántót talált bevetetlenül a tanácsi bizottság.¹³

1809 márciusában „felsőbb helyről” érkezett a rendelkezés, hogy „földjét mindenki vesse be, ültesse be a legjobb szántóföldjét, kukoricaföldjét és kertjét. Különösen itt az ideje a répa, retek és burgonya, valamint más növények ültetésének”. A tanács kihirdette a rendelkezést. Májusban azonban még mindig voltak, akik nem engedelmeskedtek. Ezeket felhívták, hogy nyolc napon belül vessék be földjüket, mert különben mások vetik be. A bevetetlen szántókat 5 Ft bérleti díjért a polgármester osztotta ki.¹⁴

⁸ Corp. stat. IV/2. 118. Nagyszombat 1560.; 256. Trencsén 1609-; Prot. sess. 1758. márc. 7.; 1772. szept. 18.; 1816. okt. 7. No 1679.

⁹ Prot. sess. 1788. márc. 26. No 487.; ápr. 4. No 525.

¹⁰ Prot. sess. 1790. okt. 18. No 1001.; 1791. jan. 31. No 124.

¹¹ Prot. sess. 1795. ápr. 11. No 436.; jún. 1. No 669.

¹² Prot. sess. 1798. febr. 16. No 228.

¹³ Prot. sess. 1798. febr. 24. No 257.; 1799. febr. 8. No 177.; 1000. jún. 3. No 711.; 1801. febr. 20. No 226.

¹⁴ Prot. sess. 1809. márc. No 481.; máj. 1. No 651.

1816-ban más módszerekkel próbálkoztak. A város 5000 Ft kölcsönt vett fel, amit — megfelelő biztosíték mellett — azoknak adott tovább, akik bevetetlen földet akartak megművelni. Ennek ellenére 1816 őszén sok búzaföld parlagon maradt. A tanácsnak hatalmában áll, hogy a gabona ínséget eltávoztassa — írták —, ezért a városi dobos és a városháza kapujára kitett hirdetmény által ki kell hirdetni, hogy akik még nem vetettek, kötelesek március 22-ig árpával vagy zabbal bevetni a földjüket. Ha addig nem vetik be — 4 Ft bérleti díjért — árpával és zabbal bárki bevetetheti. Ebben a rendben némi változást hoztak a harmadik vetésforgó bevezetésével kapcsolatos viták.¹⁵

Rendszeresen szabályozta a tanács az *aratók* bérét. 1695-ben élelemmel 25 d-t, anélkül 35 d-t, 1717-ben kosztal 3 (anélkül 4) garast, a kéveköző kosztal 4 (anélkül 5) garast kapott. Az 1740-es évektől — ekkor már a megyei limitatio szerint — nem pénzt, hanem gabonát kaptak. 1748- és 1756-ban pl. a tiszta búzából a 11., kevertből a 10. és tavasziból a 9. keresztet. 1768- és 1783-ban irtott búzából a 12., „valamivel alábbvalóból” a 11., kevertből a 10. és mindenféle tavasziból a 9. keresztet kapták. Az asztagmester 1821-ben naponta 1 Ft-ot, a rakók 50 kr-t kaptak. A megyei árszabást a városi kapukra szögezték ki.¹⁶

A bérek meghatározása mellett a tanács igyekezett a munkaerőt is biztosítani a legfontosabb mezőgazdasági munkához, az aratáshoz. 1730-ban statútumot alkotott, amely szerint városi lakosok — 12 napi közmunka büntetés terhe mellett — nem mehettek idegenbe aratni. 1751-ben ez úgy módosult, hogy a lakosok vagy mesterlegények — 4 Ft büntetés terhe mellett — csak akkor mehettek idegenbe aratni, ha két-három hold gabonát a városban learattak. Ezt a bíróval kellett igazoltatni; utána mehettek idegenbe. Ez nemcsak a munkaerőhiányt mutatja, hanem azt, hogy a mesterlegények aratással is foglalkoztak. 1755—1765-re a büntetés 12 Ft-ra emelkedett. Az aratás idejét — a tizedszedők javaslata alapján — a tanács határozta meg.¹⁷

A tarlózást és gereblyézést a tanács tiltotta, „mert nemcsak a tarlót szedik végig, hanem a kereszttekből is lopnak”. Ezért a tarlózást egészen megtiltották, a gereblyézést is csak Szent Mihály-nap után engedélyezték. 1825-ben a gazdák amiatt panaszkodtak, hogy a gereblyezés során a lakosok a nagy költséggel odahordott trágyát is elviszik. A tanács erre a gereblyézést minden időben megtiltotta. A szegény lakosok tüzelőjének biztosítására azonban a következő évben október 15-ig újból megengedték.¹⁸

A *cséplők* 1726—1731-ben a téli gabona tizedrészeért, a nyárinak nyolcadrészeért végezték munkájukat. 1732-ben magyaróvári lakosok is csépeltek a városban. 1793-ban a cséplők bérében nem tudtak megállapodni. Ezért a tanács és a választott

¹⁵ Prot. sess. 1816. okt. 1. No 1673.; 1817. febr. 28. No 348.; 1818. márc. 2. No 308.

¹⁶ Corp. stat. V/2. 328. Székesfehérvár 1695.; Prot. sess. 1717. júl. 9.; 1756. júl. 30.; 1768. júl. 23.; 1783. júl. 14.; 1796. júl. 28. No 1032.; 1821. aug. 4. No 1300.; Acta pol. et jur. 1748. aug. 3. No 73.

¹⁷ Corp. stat. V/2. 452. Székesfehérvár 1730.; Prot. sess. 1751. máj. 14.; 1755. jún. 17.; 1765. máj. 29.; 1794. júl. 4. No 874.

¹⁸ Prot. sess. 1801. júl. 10. No 915.; 1825. febr. 28. No 299.; 1826. szept. 11. No 1373.

köztség együttes ülése döntött: minden 100 mérőre egy mérőt kapjanak superadditamentum címén.¹⁹

A cséplést általában a tél beállta előtt elvégezték, de volt kivétel is (pl. 1764), amikor „a nyomtatás téli időre maradni látszott”.²⁰

A tanács 1796-ban határozatban rendezte a cséplési munkákat. Eszerint a cséplőhelyre annyi lovat kellett vinni, amennyire szükség volt. Kocsit — a lopás megakadályozására — nem lehetett ott tartani. A cséplők minden 100 mérő után — mint korábban is — egy mérőt kaptak. A cséplés ideje alatt „más készpénzes munkát” nem vállalhattak. Minderre Heissler József városgazda ügyelt.²¹

A szérű kevés volt, ezért gyakran a házaknál, vagy a földeken csépeltek. Ezt a tanács tiltotta; különösen az ellen volt, hogy a száraz és vizes réteken nyomtassanak. 1822-ben pl. dobszóval hirdették ki a kemény büntetés terhe melletti tilalmat. Inkább a szérűhelyeket bővítették vagy szaporították. 1827-ben a földmérő mérte fel — szélesítés céljából — a szérűn vezető ún. Taliga utat, hogy könnyebben megközelíthető legyen.²²

A cséplési munka jelentőségét mutatja, hogy a tanács — egy belső tanácsnok személyében — külön „szérűkre ügyelő” biztost jelölt ki, ami azonban vitákra is okot adott. A biztos ui. másképp számolta a gabonát, mint a gazdák vagy a cséplők. A szószóló mindig ez utóbbiak pártjára állt.²³

1833-ban a város azoknak a szántóföldbirtokosoknak, akiknek erre más helyük nem volt, szérűhelyet osztott ki. A rácvárosi részen az Abai út melletti Halmoknál, valamint a Lövdőző ház végénél, a téglakemence helyén. A felsővárosi részen a zámolyi sorompónál, és a Csutora temető melletti Peres rét dombjain (ahol az új tégláégető is létesült). Egy szérűhely szélessége 28, hossza 47 m volt. A gazdáknak hat évre kellett vállalniok a szérűhelyet, évi 1 konvenció Ft díjért. A szérűhelyek végeit fel kellett árkolni; azonban ott lakni vagy marhákat tartani tilos volt. Akiknek kevesebb szántójuk volt, ketten-hárman álltak össze egy-egy szérűhelyre. Ha valaki a szántóföldjét eladta, a szérűhelyet is vissza kellett adnia a városnak. 1844-ben pl. több mint 100 szérűhelyet osztott ki a tanács azoknak, akik „arra takarmányaikkal kitakarodni kívánnak”.²⁴

Gabonatermelés

A gabonatermelés elsődleges célja a város önellátásának a biztosítása, vagyis annyit termelni, amely a lakosság szükségletét kielégíti. Ennek érdekében a városok statútumokat is alkottak. Sopron város pl. — az éhínségre való tekintettel —

¹⁹ Prot. sess. 1726. aug. 9.; 13.; 1731. szept. 4.; 1732. márc. 21.; 1793. aug. 30. No 1175.

²⁰ Corr. buch. 1764. máj. 14.; Prot. sess. 1764. aug. 28.

²¹ Prot. sess. 1796. aug. 5. No 1099.

²² Prot. sess. 1822. júl. 9. No 1048.; 1827. szept. 28. No 1616.

²³ Prot. sess. 1829. júl. 31. No 1178—1179.

²⁴ Prot. sess. 1833. aug. 13. No 1572.; 1844. júl. 12. No 2706.

megtiltotta a gabona elővásárlását, vagy Nagyszombat a gabonából való sörfőzést.²⁵

Háborús időkben Székesfehérvárott is gabonaellátási zavarok mutatkoztak. 1693-ban pl. „a város nagy szegénységéről” olvashatunk a jegyzőkönyvben. Vagy 1704-ben, amikor a kurucok semmisítették meg „akár lábon, akár keresztben” a termést.²⁶

De okozhatott a terméketlen év is ellátási zavarokat, néha éhínséget is. 1726-ban pl. a tanács a rossz termés miatti drágulás megelőzésére, elrendelte, hogy „mindenki annyi gabonát vehet, amennyi a szükséglete”. 1738-ban a „jobb gazdaság érdekében” — későbbi kiosztás céljából — a városi kamarás a régi gabonát megőröltette és „hordókba betaposva konzerválta”. Természetesen a tanács előrelátása nem terjedhetett ki a katonai élelmezési hivatal különböző követeléseire. 1762-ben pl. 4000 mérő zabot kértek a várostól, de a magtárban csak 2000 mérő volt.²⁷

Terméketlen volt az 1769-es év, úgyhogy csak 15 285 mérő búza, 4438 mérő árpa, 742 mérő zab termett. Ez nem fedezte a 8875 főnyi lakosság 74 949 mérőnyi szükségletét. A következő évben már jobb volt a termés: 39 708 mérő búza, 12 394 mérő árpa és 2145 mérő zab termett, ami már megközelítette a szükségletet (a lakosság száma ekkor 8895 volt). 1775-ben 21 825 mérő búza, 7 822 mérő árpa és 1211 mérő zab termett. Jó termés volt 1777-ben (búza: 40 180, árpa: 4516, zab: 1134 mérő), a lakosság szükséglete viszont ekkor már 77 931 mérő volt. Az 1778—1781 közötti években a termés összesen 25—30 000 mérő között mozgott, vagyis egyik évben sem tudták az önellátást biztosítani: évente 30—50 000 mérő gabonát kellett vásárolni.²⁸

A városban ebben az időben nem volt olyan piac, ahol nagy mennyiségű gabona cserélt volna gazdát, a gabonát a megye falvaiból hozták.²⁹

A tanács a várható termést megpróbálta előre felbecsülni. Ilyenkor egy keresztet 17 kévének; búzánál-rozsnál egy, árpánál-zabnál két mérőnek vettek. A próbacéplés után — az 1780-as évektől jelenteni kellett a helytartótanácsnak: nem várható-e gabonahiány? Ha jönnek ígérkezett a termés, a városi kamarás eladta a városi raktárban őrzött régi (néha többéves) gabonát. Ha azt jelentették is, hogy „az ideai aratás jobb lett, mint várták”, hozzátették, hogy „mégis a valóságban sem növekedésről, sem csökkenésről nincs szó”; nyíltan így akarták megelőzni a katonai követelések növelését.³⁰

A tanács — pl. a rossz búzatermés idején — azt megpróbálta más gabonával pótolni. 1787-ben pl. határozatot hozott, hogy — mivel az árpatermés jobb volt,

²⁵ Corp. stat. IV/2. 547. Nagyszombat 1684.; V/2. 327. Sopron 1694.

²⁶ Prot. sess. 1693. júl. 26.; 1704. júl. 16.

²⁷ Prot. sess. 1726. okt. 4.; 1738. szept. 2.; 1762. dec. 7.

²⁸ Kállay 1958. 62.; Corr. buch 1770. aug. 31.; 1771. márc. 4.; nov. 4.

²⁹ Corr. buch 1771. ápr. 5.

³⁰ Corr. buch 1772. aug. 17.; Prot. sess. 1786. aug. 11. No 29.; 1787. júl. 6. No 696.; 1794. aug. 1. No 966.

mint a búza — „a lakosság árpalisztet őrlessen, keverje azt búzaliszttal és szokjon hozzá az ilyen kenyérhez, hogy az éhínséget elkerülje”. A molnároknak jó lisztet kellett őrölniök; és megtiltották a gabonakereskedést „szlovák gyümölcskereskedőknek, gazdáknak, görög és zsidó kereskedőknek”. A gabonából csak akkor lehetett szeszt főzni, ha az emberi fogyasztásra alkalmatlan volt. Ilyen azonban ritkán adódott, hiszen a több éve a vermekben rothadó gabonát is megették.³¹

Ha silány volt a termés, a tanács kötelezte a pékeket, hogy minél több gabonát szerezzenek be raktárra, de maga is vásárolt. 1805 novemberében pl. a tanácsülés közben jelentette egy tanácsos, hogy a piacon egy ember nagy mennyiségű zabot és árpát árul (mérőnként 2, illetve 3 Ft-ért). Az ülés azonnal megbízta a kamarást: nézze meg a terményt és ha megéri, vegyen belőle.³²

Rossz volt a termés 1816-ban is. A város a nádortól és a helytartótanáctól szigorú leiratokat kapott: a legkeményebb felelősség terhe mellett ügyelnie kell, hogy a legszükségesebb élelmiszerekben ne legyen fogyatkozás. A lakosokat felhívták, hogy kevés gabonájukat ne cseréljék el gyümölcsért, fa- és cserépedényekért stb., ne főzzenek belőle pálinkát vagy sört; a búzakereskedőket, hogy időről időre jutányos áron adjanak el raktáraikból a pékeknek és molnároknak gabonát; a tehetősebb polgárokat, hogy ne a helyi, hanem a távolabbi piacokon szerezze be a szükségletüket. „Különösen ügyelni kell arra, hogy senki a pénzével ne éljen vissza, szegényebb polgártársait ne nyomorgassa azzal, hogy gabonát nyeréskedésre vásárol. . . A szegények serény munkával szerezze meg élelmüket.”³³

Székesfehérvár 1828-ban sem tartozott azok közé a városok közé, amelyek a gabonaszükségletüket egyedül tudták biztosítani. Az egy főre jutó szántóterület és az egy holdra jutó földjövedelem nagysága alapján nem is lehet az önellátást vagy a fölöslegtermelést feltételezni.³⁴

Az 1830-as évben ismét rossz termés volt várható. A helybeli császári-királyi élelmezési hivatal és a helytartótanács júliusban izgatottan érdeklődött a kilátások felől. A helytartótanács külön is felhívta a tanács figyelmét, hogy ne várja meg a nyomtatás végét, hanem szeptember végéig adjon információt. Ezt a városi kapitányi hivatal meg is tette. A helytartótanács októberben csaknem szó szerint ugyanazt rendelte el, mint — fentebb — 1816-ban. Kimondták viszont, hogy gabonával csak a kereskedők kereskedhetnek.³⁵

A további éhínség megelőzésére a magyar királyi kancellária 1832-től „életes házak” felállítását szorgalmazta, amelyekből szükség esetén segélyt lehetett nyerni. A polgármester azonban inkább kéregetéssel igyekezett a kérdést megoldani. A

³¹ Prot. sess. 1787. okt. 5. No 1010.; A gabonavermek az emberekre is veszélyesek lehettek, ezért statútum írta elő, hogy a száját be kell csukni. (Corp. stat. IV/2. 838. Kecskemét 1800). Székesfehérvár 1823-ban rendelkezett úgy, hogy „a búzavermek tulajdonosai ne hagyják nyitva a vermüket, mert betemetik őket”. (Prot. sess. 1823. máj. 16. No 799.)

³² Prot. sess. 1805. nov. 19. No 1633.

³³ Prot. sess. 1816. szept. 6. No 1469, 1471.; dec. 2. No 1975.

³⁴ Bácskai 1981. 322.

³⁵ Prot. sess. 1830. júl. 2. No 1104.; júl. 5. No 1113.; okt. 22. No 1685.

tanács ezzel nem értett egyet: „A nem gazdag polgárok amúgyis eltartják a betegek, szegények és öregek intézetét is. Jelenteni kell a helytartótanácsnak, hogy nem találtak módot az állandó segítségre.” Így azután 1834-ben, amikor újabb terméketlen év köszöntött a városra — még a „kenyérpótló” krumpliból és kukoricából is kevés termett —, a tanács kölcsönt vett fel, amiből vetőmagnak és kenyérnek 2000 mérő rozsot és 1000 mérő árpát vásárolt. A gabonát készpénzért vagy kötelezvényre osztották ki a rászorulóknak között. A szegények — a család nagysága arányában — ingyen jutottak hozzá.³⁶

1846 októberében a város a közepesen aluli termést, kukoricából, zabból rossz termést jelentett (egyedül a sarjú volt jó). Még a krumpli is elrothadt a földben. Így nem lehet csodálni, hogy a következő év tavaszán összeírták a lakosoknál levő gabonát. A magánosoknál 8221 mérőt, a boltokban 472 mázsát találtak. „Ez elég a lakosságnak, a piacon elég van belőle minden nap — írta a tanács. — Más kérdés, hogy nagy részének nincs keresete és ezért éheznek.” A forgalom előmozdítására vidékieknek is engedélyezték, hogy a piacon negyedmáza gabonát vegyenek és kivihessék a városból.³⁷

Az 1847-es év sem volt szerencsés: sáskajárás fenyegette a várost. Nitzky János mezei rendőrbíró meghagyta a csöszöknek, pásztoroknak és lovas kerülőknek, hogy figyeljék és jelentsék a sáskák megjelenését. Ekkor a harangokat félreverik és a lakosság pusztító szerekkel a határba megy. A tanács szerint „a leghatásosabb védekezés a sáskák összeszedése és elégetése. Ezért mihelyst a sáskák megjelennek, zajt csináló eszközökkel ki kell menni a határba, ásókkal, lapáttal, dorongokkal, szérű söprűkkel és más egyébvel felszerelve. A sáskát a síkságra kell terelni. Estétől reggelig merev állapotban vannak, akkor kell összesöpörni és összeszedni őket.” A tanács másfél mérő agyonvert sászáért 20 kr-t fizetett.³⁸

Az 1847. évi termés (a termelt keresztek fentebb említett összeszámolása alapján) búzából 45 441, rozsból 12 817, árpából 19 669 és zabból 9514 mérő lett.³⁹

A tanács mint vevő, eladó — és a helytartótanács utasítására — figyelte és jelentette a *gabonaárakat*. A tanácsülési jegyzőkönyvben csaknem minden évben megtaláljuk ennek a bejegyzését. 1696-ban 1 mérő búza 1 Ft 25 d, az árpa és a köles 60—60 d volt. 1716-ban a kevert búza mérőjét drágán, 2 Ft-ért, 1724-ben olcsón: 15 d, a tiszta búzát 50, 1724-ben a kevert búzát 60 d-ért adták.⁴⁰

A tanács az árak ismeretében utasította időnként a kamarást: adjon el vagy vegyen gabonát. Így pl. 1733-ban a tiszta búza mérőjét 85, a kevertét 70; 1729-ben a régi kevert gabonát 60 d-ért adta el. 1737-ben ismét visszaállt a „jobb” búza ára az 1696-os szintre, az 1 Ft 25 d-ra. Az 1740-es években — háború lévén — a gabona ára

³⁶ Prot. sess. 1832. jan. 12. No 12.; 1833. dec. 30. No 2486.; 1834. aug. 18. No 1669.

³⁷ Prot. sess. 1846. okt. 30. No 3809.; 1847. máj. 11. No 1940—1941.

³⁸ Prot. sess. 1847. aug. 19. No 3383.

³⁹ Prot. sess. 1847. aug. 2. No 3209.

⁴⁰ Kállay 1958. 62.; Prot. sess. 1716. máj. 22.; 1724. jún. 2.; 1728. márc. 31.

emelkedett: egy mérőt 1 Ft 50 d-ért adtak. 1757-ben a kamarási hivatal 479 Ft-ot vételezett be gabonaeladásból.⁴¹

1771-től a helytartótanács havonta volt kíváncsi a gabonaárakra. A piacfelügyelők a két hetipiacon (szerdán és szombaton) gyűjtötték össze az adatokat. 1774-ben a gabona ára csaknem az 1696. évvel volt azonos: a tiszta búza 1 Ft 25 kr, a kevert búza 1 Ft, a zab 40, az árpa 60 kr. 1779-re felment viszont a zab ára, ezért a vásárbiztost utasították, hogy helyette árpát vegyen a városnak.⁴²

1787-ben a megye és a helytartótanács — az emelkedő gabonaárak, de főleg a török háború miatt — megtiltotta a Törökországba irányuló gabonakivitelt. A havi árjelentések — a fenti módon — tovább folytatódtak.⁴³

1799-ben újból kedveztek a gabonaárak, a város ekkor 3637 Ft-ot vett be árpa és búza eladásából. Ezt az összeget azonban 1801-ben az április—júniusi mennyiség (3839 Ft) egyedül felülmúlta; a következő évben pedig csak júliusban 3644 Ft volt a bevétel.⁴⁴

Ami kedvezett a városi pénztárnak, az a lakosságot hátrányosan érintette. Ezért 1803-ban a tanács és a választott község megszavazta, hogy „a drágaság és az alig elviselhető terményárak miatt az adózókat minden lehető módon segíteni kell”. Ezért a tiszta búza mérőjét 6 (a végső ár 5 Ft lett), a kevertét 5 Ft 30 kr-ért adták el a lakosságnak (kivéve ebből a kedvezményes akcióból a pékeket és a piaci kereskedőket). 1805-re már változott a helyzet: a búzát 3 Ft 45 kr-ért sem tudták eladni (a végső ár 3 Ft 30 kr lett). Ebben az évben szokatlanul kevés gabonát adott el a város, a bevétel mindössze 1540 Ft volt.⁴⁵

Ettől kezdve egyre gyakrabban fordul elő, hogy gabonát nem a kedvező ár miatt ad el a város, hanem mert a pénztár üres volt. Ez történt pl. 1806-ban, amikor Ritter György kamarás jelentette: „Most kellene eladni a város gabonáját, mert a pénztárnak most lenne szüksége pénzre.” Javaslatára nem maradt eredménytelen, ebben az évben 5700 Ft értékű búzát (tiszta: 5 Ft 30 kr, kevert: 5 Ft) adtak el. Több mint a felét a helyi pékeknek.⁴⁶

1807-ben a városi pénztár nem tudta a kontókat és a napszámosokat kifizetni, ezért gabonát adott el. 1808. május—októberben 7882 Ft folyt be ebből a forrásból. Az eladott terményeket a kiadás rovaton számolták el a számadásban.⁴⁷

1810-ben nem lehetett a búzát a tervezett 6 (illetve a kevertet 5) Ft-os, hanem csak 5 Ft 30 kr-os, illetve 4 Ft 30 kr-os áron eladni. A búzaár 1810-től emelkedett ismét: 1816-ig a tiszta búza 10 Ft, a kevert 8 Ft volt. 1816 márciusában a tanács helyesen

⁴¹ Prot. sess. 1729. febr. 1.; 1733. febr. 20.; 1736. júl. 13.; 1737. jún. 23.; 1741. máj. 26.; 1742. máj. 22.; 1751. márc. 20.; Kamarási számadás 1757.

⁴² Corr. buch 1771. márc. 18.; Iktatás nélküli iratok. 1774.; Prot. sess. 1779. márc. 12.

⁴³ Prot. sess. 1784. máj. 17.; 1787. szept. 24. No 975.; 1794. febr. 7. No 212.; 1797. febr. 3. No 165—166.

⁴⁴ Prot. sess. 1799. aug. 9. No 951.; dec. 2. No 1435.; 1801. júl. 13. No 925.; 1802. okt. 29. No 1426.

⁴⁵ Prot. sess. 1803. jan. 31. No 183.; jún. 17. No 890.; 1805. jan. 11. No 46.; júl. 10. No 917.

⁴⁶ Prot. sess. 1806. máj. 6. No 798.; máj. 22. No 851.; jún. 2. No 46.; júl. 10. No 917.

⁴⁷ Prot. sess. 1807. máj. 5. No 720.; 1808. febr. 5. No 175.; ápr. 23. No 550.

ítélte meg, hogy „a gabonaárak ára leszállni tapasztaltatik”, és még a régi, jó áron értékesítette. Az ezt követő dekonjunktúra a városnak sem kedvezett, hiszen a tiszta búzát 3 Ft 30 kr-ért, a kevertet 2 Ft 30 kr-ért — és csak kis mennyiségben — tudták áruba bocsátani. 1827-ben már 3 Ft 20 kr-ért adták el a búzát, „mivel a pénztárban pénz nem lévén, a szokásos kifizetésekben fennakadás van”.⁴⁸

A harmadik vetésforgó bevezetése

A város határában az 1820-as évekig — a gazdák közmegelegedésére — kettős vetésforgó volt. 1819-ben, a tanácsülésen merült fel először a gondolat, hogy „a külső gazdaságnak jobb rendbe hozása az egész országban rendszabással rendeztetett. Ehhez képest rendezni kell itt is; a harmadik calcatura felállíttassék”. A tanács a polgármestert, bírót, két tanácsost, egy táblabírót és egy uradalmi praefectust küldött ki, hogy tegyen javaslatot.⁴⁹

Az ügy 1825-ig pihent; ekkor Vüsztinger József földmérő tett jelentést a harmadik vetésforgó bevezetéséről. Javaslatára szerint minden szántóföld (ez három holdat jelentett) birtokosa kapjon a hamadik forgóból egy holdat, azaz 1200 négyszögölt. Ha valaki a házához tartozó földeket eladja, minden három holdhoz egy holdat (amit a harmadik calcaturából kapott) ingyen adjon hozzá. A harmadik forgó után nem lenne dézsma. Bérleti díjat kellene utána fizetni: ha nem ugaron van, az első osztályú földnél a szokásos 2 Ft, másodosztályúnál 1 Ft 30 kr és harmadik osztályúnál 1 Ft az árenda. Ehhez viszont szükséges volt a földek osztályozása.⁵⁰

A következő évben a gazdák kérték a tanácsot, hogy „hagyjanak fel a három vetésforgóval”. Előadták, hogy — február lévén — idei bevezetése már úgysem lehetséges, ezért a legelőre — amelynek egy része a harmadik calcatura lett volna — örököt kell fogadni. A tanács ehhez hozzá is járult.⁵¹

1827-ben Marich István Dávid királyi biztos 1508 darab földnek a közös legelőből való kihatását rendelte el, amelyeket három évenként a szántóföldek tulajdonosai között sorshúzással osztottak ki, hogy panasz ne legyen. Külön sorshúzást tartottak azoknak, akik két, másfél vagy fél földet vállaltak (négy földet senki sem vállalhatott). A szántóföldi birtokosok abból a legelőből kaptak földet, amely telken a földjeik vannak. A földbért pontosan kellett fizetni: ha valaki újévig nem fizette meg, azonnal végrehajtották. Ez azt is jelenti, hogy az ilyenektől a három év eltelte után elvették a földet. Aki a földeket elvállalta, három évig nem hagyhatta ott és nem mondhatott le róla.⁵²

⁴⁸ Prot. sess. 1810. jún. 2. No 1021.; 1811. ápr. 10. No 617.; 1816. márc. 2. No 508.; 1820. jún. 9. No 1045.; 1827. máj. 11. No 770.

⁴⁹ Prot. sess. 1819. dec. 7. No 1891.

⁵⁰ Prot. sess. 1825. dec 6. No 1890.

⁵¹ Prot. sess. 1826. jan. 3. No 12.; febr. 10. No 189.; 1827. márc. 15. No 450.; nov. 3. No 1823.

⁵² Prot. sess. 1827. márc. 15. No 449.

1828-ban újabb bizottság foglalkozott a harmadik calcaturával. Véleményük szerint ha valaki a három év után a harmadik vetésforgóban levő földjét vissza akarja venni, a felvállalónak a feltörésért, tisztításért és trágyázásért fizetnie kellett 3 Ft-ot. Hat év után már nincs térítés; a földjét mindenki átveheti. Az első évben 1 hold első osztályú föld után 1 Ft, a másodosztályú után 40 kr, a harmadosztályú után 30 kr váltáságot kell fizetni. Felmerült a kérdés, hogy a rácvárosi és felsővárosi telkekre nézve egy közös sorshúzást tartsanak-e vagy külön-külön a két városrésznek. A polgárok meghallgatása után a külön sorshúzás mellett döntöttek, vagyis, hogy az egyik városrészből ne kelljen a másik határába járni a gazdáknak, hanem a saját határban kapják meg a harmadik forgós földeket. A bevezetést viszont ekkor is elhalasztották, mivel „felvették már a ménest és a gulyabeli rideg marhákat; ezeknek a száma azonban a kiosztás (vagyis a legelő mérséklése miatt) csökkenni fog, mivel addig a most a harmadik calcaturának rendelt legelőn tartották azokat”.⁵³

1829-ben már működött a harmadik vetésforgó; rendezték a szükséges „takarodó” utakat és az Aszalóvölgyben és a Hóhér-kútnál egy-egy kutat építettek. A felsővárosi földek után 1197, a rácvárosiak után 563 Ft-ot szedtek be. Sokan voltak viszont, akik a fizetéssel hátralékban maradtak. A város az írnokokat küldte ki a hátralékosok gabonájának lefoglalására és a városmajorba való szállítására.⁵⁴

1834-ben már felmerült annak a gondolata, hogy „a fennálló gazdaság rendje nem felel meg az óhajtott várakozásnak, alkalmasabb gazdasági elvet kell kimunkálni”. Erre két tanácsost, a szószólót és négy választópolgárt küldtek ki, köztük *Ybl Miklóst*. A bizottság elsőként a vetés rendjét szabályozta: az első évben az első (vagyis rendes) calcaturába a kukoricán kívül csak őszi vagy tavaszi gabonát vetettek. A másodikat ugyanabban az évben mindenféle tavaszival vetették el. A harmadik, a legelőföldek ugaron maradtak. A váltási rend 1834 őszen kezdődött és három évig tartott.⁵⁵

Más véleményen volt — élén a szószólóval — a választott község. Kérték a tanácstól a kérdésre vonatkozó iratokat, hogy külön tanácsulást tartsanak róla, de ezt a tanács nem adta ki nekik. Végül is a tanáccsal együttes ülésen kérték a harmadik calcatura felfüggesztését. Megtiltotta viszont a tanács, hogy a választott község a felsőbb hatóságoknak írjon, mivel a „haza alkotmánybeli rendszerénél fogva az ország törvényhatóságaival való minden levelezés a tanácsnak, mint törvényhatóságnak a joga. Ezt a tanács kizárólagos sajátjának tekinti”.⁵⁶

⁵³ Prot. sess. 1828. jan. 15. No 112.; okt. 21. No 1765—1766.; okt. 25. No 1804.

⁵⁴ Prot. sess. 1829. júl. 11. No 1109.; aug. 14. No 1274.; aug. 25. No 1394.; okt. 15. No 1664—1665.; 1831. nov. 11. No 1928.; Felmerült az is, hogy a gazdálkodás új rendjének bevezetésével együtt nem kell-e a városi rétekre az eddiginél nagyobb adót kivetni. Ezt a tanács nem akarta; újból osztályozták viszont a réteket, hogy a kivetés a minőséghez képest történjék. (Prot. sess. 1832. jan. 12. No 14.)

⁵⁵ Prot. sess. 1834. máj. 27. No 1057 1/2.; jún. 19. No 1264.

⁵⁶ Prot. sess. 1834. jún. 19. No 1262—1263.; dec. 1. No 2342.; dec. 22. No 2497.; „Az ülésről szóló jegyzőkönyvet Őnagysága a királyi biztos úr segédje által vezettette.” (Prot. sess. 1835. márc. 19. No 563.)

1837-ben a választott polgárok — az adókiivetés újbóli szabályozásával kapcsolatban — újabb beadvánnyal fordultak a tanácshoz. Állást foglaltak amellett, hogy „mindenki szabadon használhassa az örök áron megvett földet, a közlegelőt pedig mérsékelt áron”. A tanács ellenezte a „szabad használat” bevezetését, mert ez a legelő felosztásával lett volna egyenlő. Arra hivatkoztak, hogy a harmadik vetésforgót az országban több helyen már sikerrel alkalmazták, valamint hogy azt „a nép egyenkénti megkérdezésével vezették be” a városban. A tanács azonban ehhez hozzátette, hogy ha a közönség azt az elvet határozná el, hogy minden lakos korlátlanul vásárolhat búzaföldet, akkor a tanács sem ellenezné, hogy mindenki az örök áron vett földjét szabadon, tetszése szerint használhassa; legeltethesse, vagy ugarnak hagyhassa.⁵⁷

1841-ben az „újabb gazdasági mód eszközlése” érdekében a királyi biztos is beleszólt a vitába. A vetésforgó tervét 1000 példányban kinyomatták és házanként kiosztották. A királyi biztos, Bajzáth György királyi tanácsos azt javasolta, hogy az első és második calcaturabeli földek ugyanazon forgóban maradjanak, valamint újból mérnök jelölje ki a harmadik forgó céljára kimetszendő földeket. A királyi biztos szemlét is tartott; ennek során több gazda kérte a „szabad gazdálkodás” fenntartását.⁵⁸

A választott község újabb beadványában arra hivatkozott, hogy „a földészet eszméjével nem egyeztethető össze a kétnyomásos gazdálkodás, de akik a háromnyomás ellen vannak, a közlegeltetést akarják. A három nyomás behozatalával nem lesz több legelő, mivel a tavaszi nyomás tarlóját kiveszik a legeltetés alól. A szűk gyöplegelőből 1500 holdat kimetszenek. Mindezek miatt a választópolgárság a szabad gazdálkodás mellett van”. A tanács arra hivatkozott, hogy a harmadik nyomás céljára kimetszett földeket 10 évre — takarmánytermesztés céljára — bérbe adják, felmentve azokat a közlegeltetés alól. Viszont 10 évig éjjel-nappal lehet legeltetni a városi gyöplegelőn, a Basa lapos mezőn és a Váralján. Az állatok számát úgy akarták csökkenteni, hogy a házatlan zsellérek által tartható marhák számát háromra limitálják (a sertéseken kívül).⁵⁹

Végül is a választópolgárság álláspontja érvényesült: 1842-ben behozták a szabad gazdálkodást, vagyis mind az első, mind a harmadik forgóbeli földeket szabadon lehetett bevetni. A királyi biztos közlése szerint „ezt kormányzékileg helybenhagyták”. Ezzel azonban az ügy nem zárult le: 1846-ban több polgár aláírást gyűjtött a hármas vetésforgó érdekében. A tanács az aláírásgyűjtésre termet adott és hites személyként a választópolgársági jegyzőt küldte ki. A kérdés másik, legeltetési része 1848-ban merült fel újra.⁶⁰

⁵⁷ Prot. sess. 1837. jan. 23. No 169.; márc. 3. No 490.

⁵⁸ Prot. sess. 1841. júl. 23. No 1850—1851.; aug. 13. No 2029.; szept. 6. No 2259.

⁵⁹ Prot. sess. 1841. okt. 4. No 2511.

⁶⁰ Prot. sess. 1842. márc. 11. No 672—673.; márc. 29. No 786.; 1846. júl. 31. No 2790.

Egyéb termények

Az egyéb termények közül a kölesről, lenről, kenderről, a burgonyáról és a kukoricáról vannak adataink. Kölest 1896-tól kezdve az egész korszakban termeltek. Lenföldekről 1754—1755-ben beszélnek a források, amikor dézsma alá vonták őket. 1758-ban úgy határozott a város, hogy ha valaki parlagon hagyott földet megművelt, a birtokosnak két mérőt adott a termésből (len helyett árpat kellett adni).⁶¹

A városi majorsági földeken 1755-ben 15, 1756-ban 67, 1758-ban 62, 1759-ben 67, 1760-ban 69 és 1761-ben 172 Ft bevétel volt lenből. Az 1764. évi jelentés szerint a „városban kevés len és kender van”. 1788-ban a len, köles és moharföldek után nem szedtek tizedet. Attól kezdve viszont évenként 1 Ft-ot teljesítettek tized helyett. Ugyanebben az évben a len- és kendertermelés előmozdítására a megyétől 34 mérő vetőmagot igényelt a tanács.⁶²

A lenből olajat is sajtoltak. 1761-ben egy icce ára 14, 1768—1771-ben 16 kr volt. 1792-ben a szomszédok panaszt tettek Pallag László ellen, amiért a háza udvarán egy házikóban lenolajat főzött, „amivel az ő biztonságukat veszélyezteti”. A tanács intette: „úgy végezze a műveletet, úgy építse meg a házikót, hogy azzal a szomszédokat vagy a közt ne veszélyeztesse.”⁶³

Ugyanebben az időben bojtorjánolaj is volt a városban. 1793-ban egy majorság eladásakor 70 mázsa repcsényolaj 1500 Ft-os egyenértéke is szerepel.⁶⁴

1792-ben a Visszafolyó Maros dűlőben termelték, és a Sóstón áztatták a kendert. A sok szerteszt heverő kötél azonban az állatokat veszélyeztette, ezért a tanács tiltotta. A kender folyóvízben sem lehetett nyúni, hogy a bűdös víz és a kender leve ne kerüljön a folyóvízbe. A kendertermesztést — hajókötél céljára — a helytartótanács is szorgalmazta; erre a tanács a polgárokat buzdította. 1841-ben ennek ellenére a városban csak házi szükségletre termeltek kendert. Akkor készült el az új kenderáztató; 100 kéve után 3 ezüst kr-t kellett fizetni. Az áztatási utalványt a polgármesteri hivatal adta ki, a díjakat az alkamárás szedte be.⁶⁵

Burgonya vetését 1795-ben szorgalmazta a tanács. Elrendelte, hogy ha őszi gabonát nem tudnak, akkor burgonyát vessenek. Ínséges években a burgonya kenyérpótlékként szolgált. A szedés idejét éppen úgy a tanács engedélyezte, mint a gabona aratását. 1840-ben báró Bercsényi Pál a városnak ajándékozta *egy új burgonyafajta* több darabját a gödi Rohán fajtából.⁶⁶

⁶¹ Corp. stat. V/2. 521. Székesfehérvár: 1754.; Prot. sess. 1755. júl. 28.; 1758. márc. 7.

⁶² Kállay 1958. 61.; Kamarási számadás 1755—1761.; Corp. buch 1764. máj. 14.; Prot. sess. 1788. júl. 11. No 1090.; dec. 15. No 1797.

⁶³ Prot. sess. 1761. dec. 18.; 1768. febr. 19.; 1771. jan. 11.; 1792. okt. 15. No 1384.

⁶⁴ Prot. sess. 1792. febr. 10. No 192.; 1793. máj. 21. No 719.

⁶⁵ Prot. sess. 1792. ápr. 30. No 576.; 1793. júl. 1. No 917.; 1808. máj. 23. No 639.; 1832. márc. 31. No 631.; 1841. ápr. 30. No 1038.; 1846. júl. 27. No 2747.

⁶⁶ Prot. sess. 1795. márc. 10. No 318.; 1834. aug. 18. No 1669.; 1837. szept. 29. No 1908.; 1840. febr. 21. No 459.

Kukoricatermesztésről viszonylag későn hallunk. 1815-ben a tanács 12 Ft büntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy az éretlen kukoricát leszedjék. Meg kellett várni ebben is a tanács engedélyét. A kukorica inséges évekből — a burgonyához hasonlóan — szintén kenyérpótlékként szolgált. 1847-ben a gabonahiány enyhítésére a város 500 mérő kukoricát vásárolt, „mivel a közönség nagy része kukoricalisztet fogyaszt”.⁶⁷

A dohányról 1788-ban azt jelentette a tanács, hogy „a városban semmilyen fajtát sem termelnek”. 1816-ban a helytartótanács a dohánytermesztés visszaeséséről ír, mire a város megjegyzi, hogy „ez a városban sohasem lévén divatban”.⁶⁸

Széna, szalma

A szénának az állattartás szempontjából volt jelentősége, ezért a városok még statútummal is szabályozták a kaszálást, a kazalba rakást stb. Nagyszombaton nem polgárok sem szénát, sem szalmát nem vihettek be a városba.⁶⁹

A széna fontos szerepet játszott Székesfehérvár mindennapi életében is. 1724-ben pl. 18 boglyáról történik említés a tanácsi réten, amelynek a munkadíja boglyánként 1 Ft 82 d volt. A város 24 Ft büntetés terhe mellett tiltotta a széna kivitelét. Egy öl széna 1730-ban 1 Ft 25 dr-t ért, a beszállítás fuvaronként 40 d-ba került. 1739-ben a tanács a széna begyűjtésére hívta fel a figyelmet, „hogy télen elég legyen belőle”.⁷⁰

Előfordult, hogy a szomszéd uradalom kaszáltatott a Pénzverő völgyben. A tanács másnap kiküldte a kocsikat és elhordatta a lekaszált szénát.⁷¹

A városi széna kaszálását mindig a tanács, rendszerint a gazdasági ülés (bizottság) rendelte el. Helyszíni szemlére is gyakran sor került, mint pl. 1798-ban, amikor az a hír érkezett, hogy a Maros tó kiszáradt és a helyén szénát akartak kaszálni. 1814-ben az alkamárás jelentette, hogy „a Maros és a Basa felé meg lehetne a szénát takarítani”. A tanács felében kaszáltatta le. 1820-ban tanácsi küldöttség tekintette meg a réteket és megállapította, hogy „a mostani esős időkben a fű inkább nő. Ezért a kaszálást kevésbé halasztani kellene”. A nehezen kaszálható helyeken megengedték az ingyen való kaszálást. Ha meleg volt az idő, a sarjúkaszálást kiadták. A lekaszált fűvet nem mindig ették meg a város állatai, hanem eladták. Tiltották viszont a zöld búza levágását.⁷²

⁶⁷ Prot. sess. 1815. szept. 4. No 1350.; 1834. aug. 18. No 1669.; 1837. szept. 29. No 1908.; 1847. jún. 2. No 2132.

⁶⁸ Prot. sess. 1788. dec. 9. No 1755.; 1816. máj. 31. No 932.

⁶⁹ Corp. stat. IV/2. 256. Trencsén 1609.; 549. Nagyszombat 1685.

⁷⁰ Corr. buch 1724. júl. 18.; 1726. márc. 8.; 1729. jún. 14.; 1730. dec. 29.; 1939. júl. 10.

⁷¹ Prot. sess. 1747. jún. 14.

⁷² Prot. sess. 1777. jún. 20.; 1798. febr. 5. No 312.; ápr. 20. No 508.; 1814. aug. 4. No 1193.; 1820. jún. 9. No 1045.; jún. 17. No 1149.; aug. 19. No 1454.; 1824. máj. 1. No 769.; 1828. jún. 14. No 1096. 1829. júl. 12. No 1090.; 1835. aug. 10. No 1587.

A jobb termés érdekében az 1830-as évektől kezdve a réteket *öntözték* is. Ez úgy történt, hogy a legközelebbi csatorna vizével árasztották el. 1834 augusztusában jelentették, hogy a „fűzfás réteken a fű gyökere annyira kiszáradt, hogy jövőre csekély széna terem. Ennek elhárítására a réteket el kellene önteni”. Az öntözés biztosítására a sörházi molnárral kötött szerződésbe bevették, hogy évente nyolc napig — szükség szerint — a malomcsatorna vizét a rétekre engedik. Erre természetesen csak akkor került sor, ha nem esett az eső. 1835-ben pl. nagyszombattól hétfő reggelig a malom nem örölt; a csatorna vizét a rétek öntözésére használták.⁷³

1725-ben egy öl *szalma* 85 d, 1728-ban és 1732-ben 1 Ft 25 d, 1787-ben 6 Ft volt. A városi szalmát a legtöbbet ígérőnek adták el. 1792-ben kevés lett a szalma, „ezért a város nem tudott adni felsőbb helyre”. A következő évben négy öl őszi szalma megromlott, „már nem lehet sem a bikák, sem a lovak etetésére felhasználni”. 1794-ben a Börgönd pusztával szembeni földeken a vetések annyira rosszul sikerültek, hogy még a magot sem termették meg. Ezért a tanács engedélyezte — téli szükségletre — a megmaradó szalma lekaszását. Erre az utalványokat a mezőőrök osztották ki.⁷⁴

Fásítás

Az erdők nem jelentettek ugyan elsődleges bevételi forrást a városokban, az önkormányzat azonban különböző — épületfa-, tűzifaellátás, város csinosítása, selyemtermelés előmozdítása stb. — okokból elég sokat foglalkozott a fák kitermelésével, pótlásával, faeladással és -vétellel, az erdők szabályozásával.⁷⁵

Az erdő hiányát Székesfehérvár a török utáni kortól kezdve érezte. 1690-ben, a bécsi udvari kamarához benyújtott 12 pont között az előkelő második helyet foglalta el a kérés: „Erdő adományozása városi szükségletre”. A fahiány nemcsak a várost, hanem a katonaságot is sújtotta. 1721-ben pl. a fehérvári erdő helyreállításához a fát a móri Hochburg-uradalom erdeiből kellett szállítani. A hidakat pedig gróf Eszterházy Ferenc csákvári erdejéből való fával javították. Favásárlás esetében a várost így nemcsak a fa ára, hanem a fuvardíj is terhelte.⁷⁶

Más városokban, pl. Szombathelyen, Budán a polgári házakhoz nemcsak szántókat és réteket, hanem erdőt is osztottak. Budán a tanácsosok három holdat kaptak, a polgárok a proportio szerint. Fehérvárott erről természetesen szó sem lehetett, a polgári házakhoz itt csak szántókat és réteket osztottak.⁷⁷

1738-ban a város ismét a Hochburg-uradalomhoz fordult, „mivel a katonákat nem tudják fával ellátni; a városnak sem készlete, sem erdeje nincs”. A kivágandó

⁷³ Prot. sess. 1834. aug. 18. No 1648.; okt. 10. No 1996.; okt. 17. No 2023. 1835. ápr. 10. No 681.

⁷⁴ Prot. sess. 1725. dec. 14.; 1728. nov. 29.; 1732. dec. 30.; 1789. jan. 5. No 7.; 1792. szept. 21. No 1292.; 1793. febr. 22. No 180.; 1794. jún. 2. No 745.

⁷⁵ Kállay 1972. 82—83.

⁷⁶ Prot. sess. 1690. ápr. 19.; 1729. júl. 8.; OL A 10. Kanc. Insinuata cam. aul. 1721. No 13.

⁷⁷ Corp. stat. IV/2. 722. Buda 1739.; V/2. 464. Szombathely 1736.

fák kiválasztására a tanács két molnárt küldött ki. A város a fahiányon úgy is próbált segíteni, hogy Bodajkon és Csóron erdőt bérelt. Előfordult azonban, hogy „a rossz idő miatt a szegény polgárok nem tudták a kivágott fát hazaszállítani”. 1757-ben a város hid- és épületfára 765 Ft-ot adott ki⁷⁸

Külön, csaknem áthidalhatatlan gondot jelentett a fával dolgozó mesteremberek nyersanyagszükségletének a biztosítása. Ezért a pintércéh 1702-ben erdőt bérelt, ahol a mesterek jelölték ki, hogy melyik fára van szükségük. A kivágott fákat a kamarás, a szószóló és két külső tanácsos írta össze. Nagy gondot jelentett a városi tégláégetők fával való ellátása.⁷⁹

Ennek ellenére a fásítás csak Mária Terézia korában indult meg. Az uralkodónő 1777-ben leiratban szólította fel erre a várost. Ezt követően 1779—1781 között ültettek több fát a városban. Ebből az alkalomból összeírás készült az elültetett, megfogant és meglevő fákról.⁸⁰

2. táblázat

Fatelepítés

Megnevezés	Fűzfa	Nyárfa	Égerfa	Akácfa	Körisfa	Bodzafa
	darab					
1778 ősze előtt ültetve	1015	349	47	311	63	2067
1779 őszén, 1780 tavaszán ültetve	4345	42	378	29	—	294
ebből megfogant	2715	20	196	13	—	290
1781 első felében meglevő fák	12 720	361	239	221	61	2351
1780 őszén és 1781 tavaszán ültetve	1591	31	471	81	—	321
ebből megfogant	1001	27	357	45	—	126

A fásítás azonban nem oldotta meg a kérdést. A város a továbbiakban is az erdők hiánya miatt panaszkodott. 1786-ban jelentette, hogy „a város építőfa hiányt szenved”. A kamarás Pestre utazott a városi építkezésekhez fát venni.⁸¹

A fakereskedelemben jelentős szerepet játszottak az *adonyiak*. Ők a fát Budán vették meg, a Dunán úsztatták le Adonyig és ott árulták. Székesfehérvár faszükségletének nagy részét az 1790-es évektől kezdve itt szerezte be. 1794-ben maga a szószóló járt ebből a célból Adonyban. 1797-ben Kozmanovics György adonyi fakereskedő 389 Ft-ról szóló számlájával találkozunk. A megvett fát a

⁷⁸ Corr. buch. 1738. febr. 20.; 1748. febr. 3.; máj. 1.; 1739. szept. 15.; Kamarási számadások 1757.

⁷⁹ Prot. sess. 1702. febr. 10.; 1777. márc. 17.; 1830. márc. 5. No 392. Kőszeg tiltotta a hamuszír égetését. A „marhás gazdákat” pedig kötelezte, hogy a tégláégetőhöz fát szállítsanak. (Corp. stat. V/2. 184. Kőszeg 1635.; 362. Kőszeg 1703.)

⁸⁰ HKA Camerale Ungarn. Fasc. 26. (531) No 12/1777. aug.; Kállay 1958. 63.

⁸¹ Corr. buch. 1780. jan. 31.; Prot. sess. 1786. No 875.; 1787. jún. 1. No 547.

kamarási hivatal bevételezte és szükség esetén kiadta az építkezéshez. A tűzfát is Adonyban szerezte be a tanács; 1812-ben pl. a fent említett kereskedőtől 826 Ft értékben. Az adonyi favásárlásból viták is adódtak: 1833-ban Hradekről hoztak a városnak fát, amit Adonymál húztak partra. Az uradalom azonban partvámot követelt utána, és mivel a város nem fizetett, lefoglalta a fát. A város nem fizetett, hanem a fa kiadását követelte.⁸²

A gondon városi faraktár létesítésével próbálták meg segíteni. Ennek gondolata 1777-ben merült fel: épületfa tárolására egy külön épületet akartak építeni (a tervrajz el is készült). A tervből ekkor nem lett semmi. 1805-ben bukkant fel újra a javaslat: „A városi kocsik, amelyek épületfát hordanak, esős időben kárt szenvednek. Ez megelőzhető lenne, ha a városnak lenne raktára.” A gazdasági ülés el is határozta, hogy a városmajorban egy raktárat építenek. Másik terv a piactéren levő raktár hasznosítása volt, ahol a városi kocsikat tartották. A kocsikat ugyan átvitték a városmajorba, de a raktárakat mégsem tudták fával feltölteni, mivel azt egyrészt a vámbérlő bérelte, másrészt vásárok biráskodási célokat szolgált.⁸³

A kérdést ezzel nem sikerült megoldani, a következő időben is az adonyi kereskedőtől és a környező uradalmaktól vették a fát, illetve alkalmanként szállították a városba nemcsak a tűzfát, hanem a hidakhoz, csatornákhöz, vízvezetékekhez, kutakhoz, vályúkhöz szükséges fát. A kútmester különösen előnyben részesítette a vörösfenyőt, amiből vízvezetékét készített.⁸⁴

1808-ban a leégett Purger malom újjáépítéséhez kellett a fa. A város azonban nem vette meg azonnal, hanem kívárta, amíg „olcsóbb és jobb fát lehet venni”. A vételt személyesen a szószóoló intézte.⁸⁵

A városi fuvarosok, ökörtartó gazdák a fát drágán fuvarozták. 1809—1810-ben pl. kocsinként 10 Ft-ért; ehhez jött még a városi katonák 7 Ft 40 kr-os napidíja, valamint az a jutalom, amelyet az uradalomnak erdőkerülői és egyéb tisztjei követeltek, „mivel a fák ölberakásakor hasznot okoznak és közreműködnek abban, hogy a város a fát a korábbi áron kapja”. A város 100 Ft-ot adott nekik, mivel „kárt is okozhatnak a városnak”.⁸⁶

A költségek kímélésére — energiatakarékossági okokból — a tanács elrendelte, hogy a fa kímélése miatt, helyette kőszénrel és tőzeggel tüzeljenek. Valamint megállapították, hogy „a tanácsi szobában levő fölötte nagy kályha fütése sok fát kíván. Hasznosabb volna helyette egy kisebbet vásárolni, ezt pedig eladni”.⁸⁷

⁸² Kállay 1979/B. 51.; Prot. sess. 1794. ápr. 11. No 525.; júl. 24. No 891.; nov. 10. No 1388.; 1798. jún. 16. No 745.; 1798. okt. 12. No 1205.; 1799. ápr. 15. No 493.; 1812. dec. 11. No 1524.; 1821. nov. 24. No 1900.; 1833. júl. 12. No 1350.

⁸³ Corr. buch. 1777. jan. 7.; Prot. sess. 1805. júl. 6. No 913.; okt. 20. No 1417.

⁸⁴ Prot. sess. 1806. márc. 11. No 528.; jún. 21. No 1048.; nov. 7. No 1649.; 1807. okt. 31. No 1277.; 1808. máj. 7. No 622.; aug. 2. No 1072.

⁸⁵ Prot. sess. 1808. jan. 9. No 53.

⁸⁶ Prot. sess. 1809. jan. 27. No 100.; 1810. máj. 15. No 837.; jún. 2. No 1021.; 1811. okt. 8. No 1343.

⁸⁷ Prot. sess. 1810. szept. 3. No 1357.; 1814. máj. 18. No 775.

Különösen drága volt a fa abban az évben, amikor az időjárási viszonyok miatt az utak megromlottak és a falusiak még többet kértek. 1813-ban — „az uzsora megszabolásására” — a város a saját fájából adott el a szegény lakosoknak.⁸⁸

A város ezután próbálkozott máshol beszerezni a fát. Például szerződést kötött a palotai uradalommal, vagy Adony helyett Komáromból hozta az építőfát. A kamara felügyelt a város próbálkozásaira és elrendelte, hogy „a város fát csak úgy vehet, ha a feltételeket előre jóváhagyatja a kamarával. Újságban ki kell hirdetni a vásárlást és árverésen kell megvenni”. Az így megkötött alkulevelet három példányban a kamarához kellett felterjeszteni.⁸⁹

Az első árverésen azonban gróf Zichy István erdőmesteren kívül senki sem jelent meg, aki viszont kijelentette, hogy „a kamarát bírójának el nem vállalhatja”. Ennek ellenére — mivel a fa nagyon kellett — a város alkudozni kezdett az erdőmesterrel és megegyeztek 300 öl cser-, és 100—100 öl bükk-, illetve tölgyfa vásárlásáról. Ezt a kamara is jóváhagyta, mivel a fahiány miatt a városi téglaegető már leállt és az „építeni szándékozók sürgetik a téglát”. A város megkísérelt máshol is fát venni: a szószóló és egy választópolgár Gánton, Csákberényben és Isztiméren (ahol a város már többször vett fát) járt, de eredménytelenül.⁹⁰

1830-ban az isztiméri uradalomban találtak olyan fát, „amely a környékbeli minden fát jóságra és minőségre nézve felül múlt”. Ezért 300 öl cserfát (á 9 Ft 30 kr), 140 öl tölgyfát (á 8 Ft 30 kr) és 160 öl bükkfát vettek (á 9 Ft 30 kr), összesen 5560 Ft-ért. Száz ölenként négy öl ráadást adott az uradalom.⁹¹

Az illegális fabehozatalt a fahiány ellenére sem engedélyezték, mivel ebben a városi famonopólium megsértését látták. Amikor a tanács tudomására jutott, hogy Schick harangöntő házánál vidékiek deszkát árulnak „anélkül, hogy a kereskedési jog megszerzésére adót fizetnének”, a városi hadnagyot küldte ki a deszkaárulás megszüntetésére.⁹²

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a városok gondosan ügyeltek a meglévő erdők védelmére, szabályozására. Számos statútum mondja ki, hogy „gondot kell viselni a város erdeire”. Debrecen a XVII. század végén külön bizottságot küldött ki az erdők védelmére. Tilos volt az erdőben dohányozni, az erdőt vagy a fűvet meggyújtani, fákat kivágni (lopni). Szentgyörgyön még a májusfa állítását is tiltották, „mivel az káros az erdőre”.⁹³

⁸⁸ Prot. sess. 1813. nov. 13. No 1408.

⁸⁹ Prot. sess. 1811. jan. 11. No 50.; 1814. ápr. 19. No 638.; 1817. jan. 23. No 132.; 1825. aug. 1. No 1179.

⁹⁰ Prot. sess. 1827. ápr. 9. No 633.; máj. 19. No 909.; máj. 21. No 876.; máj. 25. No 895.; jún. 2. No 952.; jún. 6. No 974.; júl. 23. No 1278.

⁹¹ Prot. sess. 1830. máj. 1. No 707.; máj. 7. No 760.

⁹² Prot. sess. 1830. febr. 26. No 365.; Crop. stat. V/2. 419. Sopron 1718.

⁹³ Corp. stat. II/2. 108. Rozsnyó 1574.; Kassa 1583.; IV/2. 376.; Pozsony 1636—1639.; 401, 471, 830. Modor 1640, 1663, 1774.; 463, 818. Szentgyörgy 1659, 1770.; V/2. 214. Kőszeg 1649.; 345. Komárom 1698.; Wellmann 1979. 165.

Az 1770-es erdőrendtartás hatása alatt Debrecen 1774-ben földmérővel 50 szakaszra osztotta erdeit. A szabályozás azonban nem lehetett túl sikeres, mert 1815-ben a bécsi kamara a debreceni erdők szabályozását sürgette.⁹⁴

A rendszabás szerint a fiatal fákat néhány évig kimélni kellett. Aki Fehérvárott fiatal fákat ásatott ki, másik fát kellett ültetnie helyette. 1832-ben a város még mindig azt jelentette, hogy „határában erdő nem tenyésztetik. A homokdombon többek a kukoricaföldeket fákkal akarják beültetni”.⁹⁵

Egyes városokban tiltották a makkszedést is. A helytartótanács fontosnak tartotta a makktermelést, és jelentést kért róla. A tanács szerint a kevés erdőben makk nem terem. Gubacs sem volt, a kézművesek a somogyi erdőkből szereztek be.⁹⁶

Minderre az *erdőbiztos* felügyelt, aki Fehérváron a külső tanács tagja volt. Nem volt alávetve az ismétlődő tisztújítási rotációnak, hanem „örökre” választották. A kiültetett fákra külön is vigyáztak. Előbb az útszínélő feladata volt az út melletti fák védelme, később csőszöket vettek fel erre a célra. 1839-ben faültetési-biztos (Baur György) is működött.⁹⁷

Különös jelentősége volt — a selyemtermelésnek a felsőbb hatóságok által is támogatott előmozdítására — a *szederfa* telepítésének. Fehérvárott éppen ezért külön szederfabiztos volt, aki pl. az 1781-ben ültetett ezer fára felügyelt. A lakosok a frissen kiültetett fűzfacsomókat lelegettették, ezért a fűzfákat a tanács őriztette.⁹⁸

A szederfák telepítésének Mária Terézia is nagy jelentőséget tulajdonított és állandóan szorgalmazta. A város azonban nehezen haladt előre, mivel a salétromnátriumos és nedves talaj nem kedvezett e fajtának. 1793-ban a Budai-kapunál, majd az öregek házánál telepített a város szederfákat. A Szedreskertben kivágott öreg fákat árverés útján adták el. Nem támogatták viszont a szőlőhegyen szeder- és bodzafák ültetését, mert „ezek gyümölcszeiért a kértevő madarak odaszoknak”. A főhegymester el is rendelte ezeknek a fáknak a szőlőhegyről való kiirtását.⁹⁹

Annak ellenére, hogy a talaj nem kedvezett a szederfának, a város próbálkozott a selyemtenyésztéssel. 1786-ban egy kertészt küldtek el tanulni a selyemtenyésztést. 1798-ban ennek ellenére senki sem volt a városban, aki ezzel foglalkozott volna. A helytartótanács viszont leirataiban állandóan szorgalmazta e kérdést. Ezért a város

⁹⁴ Wellmann 1979. 165.; HKA Camerale Ungarn Fasc. 26. (574). 1809. febr. No 152.; (580) 1815. júl. No 8.

⁹⁵ Corp. stat. IV/2. 646, 776—789. Szentgyörgy 1719, 1769. Prot. sess. 1831. márc. 11. No 471.; 1832. aug. 7. No 1580.

⁹⁶ Corp. stat. V/2. 370. Kőszeg 1706.; Corr. buch. 1776. ápr. 12.; Prot. sess. 1794. szept. 22. No 1093.

⁹⁷ Kállay 1972. 45—46.; Prot. sess. 1812. júl. 27. No 972.; 1824. márc. 27. No 603.; 1825. márc. 14. No 388.; máj. 7. No 778.; 1839. júl. 28. No 1488.

⁹⁸ Prot. sess. 1779. febr. 8.; 1781. jún. 22.; 1784. márc. 12.

⁹⁹ Kállay 1972. 84.; Corr. buch. 1780. febr. 1.; 1793. jún. 7. No 807.; 1795. máj. 22. No 627.; máj. 26. No 642.; jún. 1. No 670.; 1828. aug. 22. No 1425.

a selyemtenyésztés előmozdítására egy küldöttséget állított össze. A város egyúttal tagja volt a megyénél megalakult hasonló bizottságnak. 1837-ben az öregek házához abban a reményben telepítettek szederfákat, hogy „ezzel az öregeknek hasznos elfoglaltságot szereznek”.¹⁰⁰

Jóval kedvezőbb volt a nedves talaj a fűzfák számára. 1755-ben a város határozatban kötelezte a lakosságot, hogy a rétjeik határát, egymástól három ölnyire, fűzfával ültessék be. Ennek eredményeképpen jelentették a helytartó-tanácsnak, hogy 33 600 darab fűzfát elültettek. A város lakosságát 8000 körülinek véve — beleértve a gyermekeket is — mindenki 4,2 fűzfát ültethetett. Az eredmény az lett, hogy „a kertek, a rétek és más helyek tele vannak velük; jól és szépen nőnek a kedvező hely miatt. Ezért további ültetés nem szükséges”.¹⁰¹

Nem használt viszont a fiatal fáknak a legeltetés. 1788-ban pl. a Sárréten legelő juhok legelték le a frissen ültetett fűzfákat. Ezért a város a legszigorúbb büntetés terhe mellett tiltotta meg az ottani legeltetést.¹⁰²

Lényegesen rosszabbul állt a város a gyümölcsfákkal, ezekről nagyon kevés adatunk van. 1733-ban hallunk szilvafákról és aszalt szilváról, amit a kamarás 50 d-ért adott el. 1765-ben pedig a szőlőben levő birsalmafáról olvashatunk. Hogy mégis voltak gyümölcsfák, azt mutatják a hernyózásról hozott rendszabályok. 1769-ben rendelkezett először a tanács, hogy a szőlősgazdák és a gazdák kötelesek fáikat és bokraikat lehernyózni. 1805-ben hasonló felhívást intéztek a gazdákhoz; a hegyemesterek feladatává téve a mulasztók megbüntetését. 1842-ben a városban annyira elszaporodtak a hernyók, hogy 2 ezüst Ft büntetés terhe mellett mindenkit köteleztek: egy héten belül szedje le azokat a fákról, különben a saját költségére szedetik le. A száraz, használhatatlan fákat ki kellett vágni.¹⁰³

Az 1780-as évektől kezdve városi *szederfakert* (*faiskola*) működött. 1787-ben a püspök udvarmestere a városi kertből 800 csemetét vásárolt, a „köz javára”. A tanács szerint „ennél jobban nem is lehetne azokat felhasználni”. 1789-ben az előszállási uradalom kapott 500 csemetét, „mivel az uradalom igazgatója a város takarmánybeszerzését támogatta”. Ekkor az ültetvényen már kertészt is alkalmaztak.¹⁰⁴

A csemeték nem mindig fedezték a város fásítási szükségletét: 1821-ben néhány uraság ingyen adott ültetni való fát; 1825-ben pedig 6 konvenciós Ft-ért a város 500 db fűzfacsemetét vásárolt.¹⁰⁵

1827-től a vályogvető gödrökben is faiskolát létesítettek; őrzéséről külön gondoskodtak. Az iskolában akácfa csemetéket is neveltek, a magot hozzá a sóstói

¹⁰⁰ Prot. sess. 1786. dec. 9. No 444.; 1798. júl. 16. No 835.; 1817. máj. 2. No 663.; 1837. jan. 27. No 174.; febr. 24. No 412.; máj. 1. No 904.

¹⁰¹ Corr. buch 1755. ápr. 5.; 1770. máj. 18.; Prot. sess. 1756. jan. 17.

¹⁰² Prot. sess. 1788. jan. 20. No 113.; 1791. dec. 29. No 1368.

¹⁰³ Prot. sess. 1733. márc. 31.; 1765. jún. 14.; 1769. jan. 9.; 1805. márc. 22. No 431.; 1842. ápr. 1. No 822.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1787. okt. 26. No 1083.; 1789. aug. 17. No 1066.; nov. 20. No 1556.; A város 1771-ben foglalkozott már a faiskola-létesítés gondolatával. Corr. buch 1771. jan. 28.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1821. nov. 16. No. 1806.; 1825. máj. 7. No 778.

erdőben szedték. Az eperfa- és fenyőfamagot vásárolták; 1837-ben két fontot vettek. Ebben az évben már több faiskola volt a városban.¹⁰⁶

Ez a korszak már a város csinosításának az ideje, amikor a fákat a város szépítésére ültetik. 1792-ben az árkokat tudatosan így telepítik be fával, az öregeket tüzelés céljára használva. Egymás után fásítják a Lovasberényi utat, a Purger malom feletti csatorna partját (a Simli malomtól a városi nagy zúgóig) és a szőlőbe vezető Országutat.¹⁰⁷

Fákkal ültették be az 1824-ben elkészült új kút környékét, 1828-ban a Hosszú temető árkait, 1826—1836 között az Égettvárosi utcát (ebben a lakosok működtek közre) és 1844-ben a Budai-külvárosi Nagy utcát.¹⁰⁸

1821-ben merült fel, hogy a Sóstó és a temető közötti haszontalan helyet fásítani kellene, „mert ez a városnak díszére, a jövőnek hasznára válna”. A helyszíni szemlére kiküldött polgármester és tanácsnokok javasolták a Sóstó és az Úrhidai út közötti terület beültetését is. Schmeltz Lipót bádogosmester a fásításhoz 467 Ft-ot adott, ezért a tanács hálából nekiadta az ottani kocsmá bérletét, ahol nyáron sört és bort mérhetett. A kocsmában agg koráig meghagyták, „mivel külön szorgalmával, a kamarási pénztár terhe nélkül, maga plántálta a Sóstó melléki erdőt és a kocsmát is maga építette”. Kötelezték viszont (magan-)faiskola tartására, hogy a közönséget fával tudja ellátni. A környék csinosítására, a fák felújítására a lakosság is adott össze pénzt.¹⁰⁹

1847-ben említik a Halesz kertet: az ott lenyesett faágakat a város 20 Ft-ért adta el.¹¹⁰

Nádas

Ha erdő nem is, nád — a sok mocsár miatt — már inkább akadt a város határában. Így ez a városi önkormányzat tevékenységében is helyet kapott. 1733-ban arról olvashatunk, hogy a Hochburg-uradalom jobbágyait a legnagyobb télben küldték Fehérvárra nádért. 1740-ben a város megtiltotta a nádnak a városból való kivitelét, hogy „a helybeli lakosok, a polgárság rovására ne üzhessenek uzsorát vele”. I kéve nádat ekkor I kr-ra limitáltak. A Belvárosban tilos volt náddal fűteni. A tanács örködött azon, hogy a korábban nádlásra használt területeken és csapásokon ne legeltessenek.¹¹¹

¹⁰⁶ Prot. sess. 1827. márc. 24. No 557.; máj. 18. No 822.; nov. 16. No 1880.; 1828. jún. 7. No 1068.; 1837. jan. 13. No 83.; máj. 1. No 907.; 1840. febr. 24. No 493—494.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1792. jún. 11. No 799.; 1826. ápr. 8. No 572.; 1831. máj. 9. No 960.; 1837. ápr. 21. No 824.; szept. 29. No 1909—1910.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1824. márc. 13. No 486.; 1826. szept. 22. No 1430.; 1828. márc. 7. No 399.; 1833. nov. 28. No 2273.; 1836. márc. 14. No 535.; 1844. nov. 6. No 4166.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1821. márc. 19. No 459.; 1825. nov. 21. No 1825.; 1826. okt. 16. No 1541.; 1833. máj. 21. No 953.; 1838. márc. 30. No 661.; 1841. okt. 22. No 2671.

¹¹⁰ Prot. sess. 1847. máj. 14. No 1954.

¹¹¹ Farkas 1977. 84.; Prot. sess. 1740. dec 23.; 1763. okt. 14.; 1777. jún. 13.

Igen jó volt a nádtermés a pálosoktól bérelt Báránd pusztán. „Ez bármennyire örvendetes is — mondta a városgazda —, a behordása igen nehéz és költséges. Ezért a lehetőséghez képest a helyszínen kell eladni vagy helyi szükségletre felhasználni.” Ami ezután is megmaradt, a bárándi csósznek adták. A bőség ellenére sem engedte meg a tanács, hogy a polgárok a nádat letörjék, „mert ezzel kárt okoznak”. Mindenki csak a saját telkén törhetett nádat. A bárándi nádlás miatt a városnak gróf Zichy Ferenc jószágfelügyelőjével voltak vitái; ennek megszüntetésére szerződést kötöttek az uradalommal.¹¹²

Voltak azért olyan évek is, amikor a nád kevés volt. 1799-ben, amikor a városi házak tetejét javíttatni kellett, a kamarás pénzért vette a nádat. 1817-ben és 1823-ban, mivel „a város nádja nem elég az évente előforduló szükségletre”, Kiszling Mátétól 1600 kévét vettek (á 21 kr-ért). A nád tárolására telket biztosítottak számára, de reversálist vettek, hogy nem foglalja el.¹¹³

1812-ben viszont igen sok nád gyűlt össze a városmajorban. Hogy ne menjen kárba, kupacszámra adták el a legtöbbet ígérőnek. 1830-ban a majorban sok elavasodott nád volt, amit téli tüzelőnek a téglások kaptak (fejenként öt pár kévét).¹¹⁴

Természetes, hogy a város vigyázott a nádra. 1805-ben észrevették, hogy „a Sárréteken egyesek éjjel dolgoznak, a nádat titokban levágják, ezzel kárt okoznak másoknak”. A tanács ezt polgárok esetében 12 Ft-tal, másoknál 32 bottal büntette. Ugyancsak szigorúan büntették ezen a területen is a legeltetést, ami „a tulajdonosoknak kárt, a lakosoknak egészségügyi veszedelmet okoz”. Ugyancsak tilos volt a Sárrét „alattomos” felgyújtása és égetése, mivel tűzveszéllyel járt. Ezen a területen előfordult, hogy a tanács meghatározta a nád letakarításának az időpontját (pl. szeptember 21-ig), amin túl bárki elvihette.¹¹⁵

1810-ben úgy rendelkeztek, hogy a Sóstóban levő nádat kell a tégláégetéshez felhasználni. A városnak itt 1820-ban 2700, a következő évben 3610 kéve nád jutott. Ha nem volt jég, nem volt jelentkező, aki harmadából levágta volna. Ilyenkor a város felében adta ki.¹¹⁶

1766—1781 között a tanácsosok *nádjuttatást* kaptak. Ezt a királyi biztos 1787-ben kérte számon. A tanács azzal védekezett, hogy a nádhasználat nemcsak neki, hanem minden polgárnak szabad; a tanácsosok és a választópolgárok a városmajorral szemben, a többi polgár a Sárréten vágathott magának. A királyi biztos ezt nem méltányolta, hanem utasítást adott: a tanácsosok fizessék meg az általuk díjtalanul igénybe vett nád után járó adót (összesen 64 Ft 30 kr-t). A tanács

¹¹² Prot. sess. 1786. jan. 3. No 245.; 1787. jan. 5. No 8.; 1788. máj. 20. No 836.; nov. 28. No 1713.

¹¹³ Prot. sess. 1799. márc. 11. No 358.; 1817. febr. 22. No 359.; 1823. nov. 7. No 1605.

¹¹⁴ Prot. sess. 1812. márc. 21. No 492.; 1830. márc. 13. No 465.

¹¹⁵ Prot. sess. 1805. aug. 18. No 1127.; 1807. nov. 23. No 1356.; 1811. szept. 9. No 1221.; 1813. nov. 12. No 1384.; 1822. szept. 11. No 1422.

¹¹⁶ Prot. sess. 1810. febr. 10. No 223.; 1820. jan. 5. No 104.; 1821. jan. 13. No 70.; dec. 15. No 2032.; 1843. febr. 20. No 757.

ezt tudomásul vette, de rekompenzációként a hadiadójukat 36 kr-ra csökkentette.¹¹⁷

1788-ban a rácvárosi keleti soron lakók kérték, hogy a házaik végében levő kaszálót, amelyet a csatornázás előtt a tanácsosok nádlásra használtak, megváltás fejében megkaphassák, mint ahogy az a nyugati soron is történt. Őt polgár az egész polgárság nevében évi 150 Ft-ért azzal a feltétellel vette bérletbe a nádas rétet, hogy az összeget az ottani telkek és szántók szerint osztják fel.¹¹⁸

1791-ben több polgár kérte a rétjeik és az „Urak nádlása” közötti területet. A következő évben a belvárosi plébános kért a Nádlás területből a plébánia számára, majorság céljára. A tanács ezt megtagadta, mert a Nádlás területéből a városi adósságokat akarta megfizetni. A plébános azonban nem hagyta annyiban. A püspök által támogatva a pozsonyi kamarához fordult, amely információt kért a várostól. A tanács válasza: „A telkek árát adósság fizetésére kell fordítani. Így ha ingyen adnának telket a plébánosnak, az árát a házipénztárból kellene kifizetni. Ezért a kamara tekintszen el ettől.”¹¹⁹

A Nádlási — összesen 55 466 négyszögöl — telkeket 1793-ban bocsátották árverésre. A kótyavetyén megjelent 100 vevő 8245 Ft-ért minden telket megvett.¹²⁰

A várost övező vizekben *sás* is termett. 1820-ban pl. a Marosban nyütt sásból 4 Ft 42 kr-t vett be a város. A többi évben a sást árverés útján értékesítették. 1828-ban már 66 Ft-ot fizettek érte. 1838-ban felében volt kiadva.¹²¹

Szőlőtermelés

A szőlőtermelés fontos szerepet játszott a városok életében, hiszen a polgárok, lakosok nagy része pénzt nemcsak szőlőbe fektette, de művelésében is részt vett. Szekfű Gyula szerint sok helyütt a városi gazdaság a bortermelés állapotától függött. „Jellemző — írja —, hogy az idegen, aki Fehérvárt e korban megtekinti, annak kellemeit elsősorban a szőlőhegyen találja meg, amely szinte egész város, nagy présházakkal, köztük a püspök palotaszerű nyaralójával, kápolnával. Szüretkor az egész város három hétig kinn lakik, sok bor terem.”¹²²

A szőlőterület nagysága 1728-ban 263 katasztrális hold volt. És nemcsak a hagyományos (a Budai út melletti) szőlőhegyen, hanem a csikvári malomnál, a Belső hegyen és a Kis-Karsói hegyen is.¹²³

¹¹⁷ Prot. sess. 1787. dec. 14. No 1254.; 1788. jan. 10. No 35.; ápr. 25. No 665.; nov. 21. No 1681.; OL E 210. Misc. No 2. Civitatensia No 21. Székesfehérvár 1788. ápr. 20. No 118. A királyi biztos még 1793-ban is a tanácsosok ingyen nádlása iránt érdeklődött. (Port. sess. 1793. ápr. 2. No 379.).

¹¹⁸ Prot. sess. 1788. márc. 31. No 515.; OL E 210. Misc. No 2. Civitatensia No 11/c. Székesfehérvár 1788. jan. 4.

¹¹⁹ Prot. sess. 1791. jan. 14. No 60.; 1792. ápr. 16. No 489.; ápr. 26. No 534.; aug. 6. No 1080.

¹²⁰ OL 210. Misc. No. 2. Civitatensia No 5. Székesfehérvár 1793. ápr. 24. No 180.

¹²¹ Prot. sess. 1820. júl. 8. No 1243.; 1828. máj. 17. No 976.; máj. 27. No 998.; 1838. jún. 30. No 1265.

¹²² Corp. stat. V/2. 318. Sopron 1690.; Hóman—Szekfű 1936. V. 241—242.

¹²³ Kállay 1958. 62.; Port. sess. 1731. nov. 23.; 1777. márc. 3.; 1778. márc. 16.; 1787. júl. 2. No 666.

A tanács ügyelt arra, hogy a szőlőket megműveljék. A négy évig műveletlenül hagyott szőlőt — becsú után — a bíró tudtával eladták. Nem lehetett mindenhova pincéket ásatni, a földet az utakra hordatni; az ilyeneket a birtokos saját költségén szüntették meg. Az elhagyott szőlőket a hegyester figyelemmel kísérte; termését „közös tractamentumokra” fordították.¹²⁴

Ha valakinek a marháját a szőlőkben találták, kétszer hazahajtották; harmadszor már agyonlőtték. Tilos volt a szőlőtökéket a városba behordani, ha valaki megpróbálta, a kapuban elvették tőle. És nem lehetett a prést az utcára, a ház elé, hanem csak az udvarba állítani.¹²⁵

Tilos volt a szőlőhegyre a városi legelőből gyöpöt hordani. A tanács — „hogy a legelő kárt ne szenvedjen” — inkább kijelölt egy helyet, ahonnan a gyöpöt hordhatták. Egészen 1841-ig tilos volt a munka a szőlőhegyen szombaton déli 12 órától. Ekkor a tanács úgy foglalt állást, hogy „e tilalom nem gyökerezik rendes szabályban, ezért eltörlik. Így hozza ezt a szegényebb sorsú nép érdeke és a köztársaság céljai”. A következő évben több szőlőbirtokos kérte e tilalom visszaállítását, de a város erre — a fenti indokkal — nem volt hajlandó.¹²⁶

Szombat-vasárnap is lehetett azonban minden időben szedni a férgeket, hernyókat, ez nem számított ui. munkának. Sőt a státutumok inkább szorgalmazták; különösen olyan években, amikor sok volt a hernyó. A férgek kiirtására a szőlőleveleken levő tojásaik összeszedését javasolták, amit az összegöngyölt levélről lehetett felismerni. A tanács 6 Ft büntetés terhe mellett parancsba adta, hogy „a cserebogarakat mindenki vesztesse el”.¹²⁷

A szőlők őrzését a csöszökre bízta, róluk más helyütt is szölok. Őket a gazdák szőlőnyolcadonként fizették (1779-ben pl. 10, 1796-ban 9 d-t). Azt azonban elnézték, ha a szegény vándorlegény egy-két fürt szőlőt leszakított.¹²⁸

Annak ellenére, hogy sok szőlősgazda volt a városban, szőlőműves céh nem működött. Van tudomásunk róla, hogy a város a Budán felállítandó szőlővenyigeiskolát 1836-tól számított öt éven át 10 Pft-tal segítette.¹²⁹

A hegyesterekhez fordultak a gazdák, ha szomszédos, használaton kívüli telkeket akartak a magukéhoz csatolni. Ezt a tanács csak akkor támogatta, ha nem önkényes foglalás történt. Ez esetben ugyanis „törvénytételt” emlegetett. Gyakran „az egyenesség kedvéért” kértek telekhatár kiigazítást. Az egyenes vonalban való kiegészítést a tanács is támogatta; különösen mert ilyenkor pénzt lehetett beszedni érte. Az árkok pusztításáért büntetés járt.¹³⁰

¹²⁴ Corp. stat. IV/2. 684. Esztergom 1728.; 705. Szentgyörgy 1734.; V/2. 281. Győr 672.

¹²⁵ Corp. stat. IV/2. 662. Esztergom 1724.; V/2. 177. Kőszeg 1632.; 274. Ruszt 1669.

¹²⁶ Corp. stat. V/2. 210. Kőszeg 1649.; Prot. sess. 1837. ápr. 10. No 779.; 1841. máj. 24. No 1266.; 1842. ápr. 22. No 2087.

¹²⁷ Corp. stat. IV/2. 691. Esztergom 1731.; V/2. 559. Kőszeg 1779.; Prot. sess. 1821. ápr. 28. No 725.

¹²⁸ Corp. stat. IV/2. 240. Modor 1602.; Prot. sess. 1779. szept. 13.; 1796. szept. 23. No 1270.

¹²⁹ Prot. sess. 1815. febr. 3. No 190.; 1836. ápr. 8. No 719.

¹³⁰ Prot. sess. 1791. febr. 4. No 134.; márc. 28. No 364.; 1795. nov. 9. No 1315.; 1812. nov. 18. No 1427.; Corp. stat. IV/2. 838. Kecskemét 1800.

A fehérvári polgároknak nemcsak a város, hanem a környező uradalmak határában is volt szőlőjük. Ugyanúgy vidékiek is bírtak szőlőket a városi szőlőhegyeken. Ezeket — az adó miatt — a hegyester pontosan nyilvántartotta.¹³¹

A leghíresebb fehérvári *szüret* kétségtelenül az 1707. évi volt, amikor a kurucok pártfogó levele védelmében szedhették csak le a szőlőjüket. A szüret időpontját — elsősorban a tizedszedés miatt — a tanács határozta meg, enélkül nem lehetett a munkához fogni. 1722-ben pl. a szeptember 23-tól számított nyolc napon belül kellett elvégezni („ha szép idő van”). A városi kancellária mindenkinek ún. Lese-Zettelt adott. 1730-ban a tanács nem engedte a prépostságot szüretelni, amíg a hátralékos tizedet meg nem fizette. Előbb lehetett elkezdni a szüretet rendkívüli időjárás (sok eső) esetén, vagy ha a szőlő rothadni kezdett, esetleg sok volt a rigó. Aki engedély és ok nélkül előbb szüretelt, 2 Ft 50 d büntetést fizetett.¹³²

A szüret vége felé határozta meg a tanács a tizedszedés napját; 1737-ben október 11-én pl. egy három nappal későbbi időpontot. Ekkor egy urna bor után 2 Ft 50 d, must után 1 Ft 50 d tizedet szedtek, mégpedig a közelgő Demeter napi vásár miatt „gyorsan”. Ha nagyobb kiadások voltak a szőlőkkel kapcsolatban, a tizeden felül más összeget is kivetettek. 1820-ban pl. minden oktály szőlőre 18 kr-t.¹³³

A városok ősidők óta limitálták a szüretelők bérét. Sopron 1602-ben pl. 5 kr-t írt elő. Fehérvárott 1720-ban a szedő napi 15, a puttonyos 25, a nyomó 35 (koszt nélkül) vagy 25 (koszttal) d-t kapott. 1726-ban a szedő 10, a puttonyos 20, a nyomó 25 (koszttal) d-t keresett naponta. 1732-ben a város a szőlőmunkások bérét 20 d-ban limitálta. 1736-ban a szedő 8, a puttonyos 20, a nyomó 20 (koszttal) vagy 30 (anélkül) d-t kapott. A kapás vagy nyeső napibére 1729-ben 14 kr, a női kapásé 20 d, a pintéré 12 kr, az ároktöltőé (árkonként) 1 kr, de 1000 árokért 1 Ft 50 d.¹³⁴

A statútumok tiltották, hogy a szőlőmunkások idegenbe menjenek munkát vállalni. Ezért 12 Ft büntetés járt, „mivel ezzel az itteni szőlőkben kár keletkezik” (ti. a munkaerőhiány miatt).¹³⁵

A szőlőmunkások bére az 1740-es évektől kezdve némi emelkedést mutat, ami a lassú infláció jeleként is felfogható. 1741 és 1756-ban a szedő és a puttonyos 20—20, a nyomó 30 d-t kapott.¹³⁶

Az 1790-es évektől kezdve a tanács 12 Ft (vagy 12 bot) büntetés terhe mellett kötelezte a szőlősgazdákat a limitatio betartására. 1796-ban a szőlőművelők, sajtolók, préskezelők éjjel-nappali munkáért saját kenyéren 21 (a gazda kenyéren

¹³¹ Prot. sess. 1837. ápr. 4. No 710.

¹³² Farkas—Móra 1962. 44—45.; Prot. sess. 1722. szept. 22.; 1730. okt. 6.; 1732. aug. 29.; 1787. okt. 26. No 1075.; 1801. szept. 14. No 1195.; 1807. szept. 28. No 1180.; 1821. szept. 24. No 1544.

¹³³ Prot. sess. 1737. okt. 11.; 1789. szept. 18. No 1219.; 1796. szept. 23. No 1271.; 1800. szept. 15. No 1073.; 1820. szept. 15. No 1582.

¹³⁴ Corp. stat. V/2. 99. Sopron 1602.; Prot. sess. 1720. szept. 17.; 1726. szept. 23.; 1729. márc. 18.; 1732. nov. 7.; 1736. szept. 28.

¹³⁵ Corp. stat. II/2. 214. Kassa 1640.; Prot. sess. 1694. aug. 13.

¹³⁶ Corp. stat. V/2. 478. Székesfehérvár 1741.; Prot. sess. 1756. szept. 22.

17), a szőlőhordók 15, a szedők 7 kr-t kaptak. 1812-ben a tanács észrevette, hogy a gazdák a szabott béren felül — borralalóként — 1 Ft-ot adtak. Ezeket büntetéssel fenyegették meg.¹³⁷

A fehérvári bor nem volt rossz, különben 1732-ben nem vitték volna Lotaringiai Ferenc részére. A borszállítmány a tanács passusával vámmentesen érintette Budát, Győrt és Mosonmagyaróvárt. 1751-ben pedig a város Pozsonyba küldött discretioként 19 akó bort. Kétségtelen viszont, hogy a bort egy évnél tovább nem lehetett tárolni, ezért külföldre nem nagyon szállították. A helytartótanács kérdésére senki sem jelentkezett, hogy a borát Svájcba vigye ki.¹³⁸

Néhány évből fennmaradt a termelt bor mennyisége. 1769-ben 18 145, 1770-ben 13 660 urna bor termett. De nem minden évben volt ilyen termés: 1751-ben pl. a szőlők egy részét elverte a jég, 1814-ben a szőlőtőkék kifagytak, úgyhogy „csekély vágó semmi szüret sem volt”. Ezért a különben szokásos négy pásztor helyett is csak egyet fogadtak fel.¹³⁹

Nagy bűn volt természetesen — minden városban — ha a szőlősgazda a hegyen, a városi bormérés rovására bort mért. Ezt a hegyesterek figyelték és ha kocsik álltak egy pince előtt, már elég volt a gyanú okául.¹⁴⁰

1848-ban a tanács a szüretet betiltotta. Szeptember 20-án Hadhalmy (alias Haáder) polgármester mégis azt jelentette, hogy „egyesek megjelentek és kérték, hogy elkezdett szüretjüket, a kár megelőzésére, befejezhessék”. A magisztrátus a tilalmat fenntartotta, „ha valaki szüretel, a mustját elkobozzák”.¹⁴¹

Városmajor

A városmajor (Stadt-Mayerhoff) már 1701-ben szerepel a forrásokban, de a város gazdasági életében nem volt jelentős. 1728-ban szabályozták, hogy egy városi alkalmazott sem kaphat állatot vagy bármi mást a majorból. A városnak 1736-ban 532 Ft majorsági bevétele volt.¹⁴²

A városi majorban sok mindent gyűjtöttek: szénát, szalmát és egyebet. Ezt a tanács 1776-ban megtiltotta, „mert ebből a városnak kára van”. A majoros kérte, hogy csépléskor a lehulló gabona az övé legyen, mert egyrészt úgyis veszendőbe megy, másrészt egyébként is fizetési célokra használják fel és neki — a drága idők

¹³⁷ Prot. sess. 1796. szept. 23. No 1272.; 1807. márc. 8. No 314.; 1812. ápr. 17. No 551.; szept. 21. No 1220.

¹³⁸ OLE 176. Friebeisz család. 2. Fasc. Székesfehérvár 1732. júl. 26.; Corr. buch 1737. aug. 23.; 1775. nov. 10.; Prot. sess. 1751. jún. 18.

¹³⁹ Prot. sess. 1751. aug. 11.; 1814. szept. 9. No 1321.; Kállay 1958. 62.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1835. máj. 1. No 792.

¹⁴¹ Prot. sess. 1848. szept. 20. No 3308.

¹⁴² Prot. sess. 1701. máj. 13.; 1728. jún. 18.; Kamarási számadás 1736.

ellenére — kis fizetése van. A tanács azzal a feltétellel engedte meg, hogy gondot fordít a városi tizedgabona cséplésére.¹⁴³

1797-ben több talált állatot — már több mint egy éve — őriztek a majorban. A város egy tanácsnokot bízott meg, hogy árvereztesse el azokat. De őriztek itt régi vasszerszámokat; ezek egy részét a városházára vitték. A majorban idegen lovakat is tartottak. Egy földvári lakos pl. 1798-ban 1 Ft 30 kr-t fizetett két lovának a tartásáért.¹⁴⁴

A városmajorban tároltak városi gabonát — főleg zabot —, búzatöreket, polyvát stb. Itt építettek, épületfa tárolására, egy raktárt. 1828 decemberében a majorban mindössze 26 öl fa volt, ami a télre nem volt elég. A város sürgősen még 50 ölet vett.¹⁴⁵

Itt tartották a városi ökröket, amelyeket rendszerint nagyobb munkák — pl. építkezés, fuvar — elvégzésére szereztek be, majd a munka elvégeztével eladtak. 1728-ban pl. 176 Ft-ért hat ökröt vett a város a kocsik elé. 1732-ben mind a hatot eladták. 1736-ban négy városi ökröt kölcsönadtak közszállításra a törzsörmesternek. 1776-ban „az útjavítási munkák jobb elvégzése érdekében”, növelték az ökrök számát. 1785-ben, ugyanebből az okból, újabb ökröket vettek. 1788-ban, felsőbb utasításra, az összeset el kellett adni. Az eladás a városmajorban, a tanácsi bizottság jelenlétében történt. 1793-ban azonban már kamarai engedéllyel 12 újat vettek. 1801-ben nem tudták hol legeltetni a városi ökröket, mert a Kommendáns rétet kimérték. Ezért a megmaradt részt árokkal vették körül és ott legeltették a város ökreit, hogy a környező vetésekben ne tegyenek kárt. 1806-ban hat városi ökröt 1200 Ft-ért a sörfőzőház bérlőnöje vállalt gondozásra. 1807-ben a tanács úgy határozott, hogy „nyolc darab elvényült ökör ki van mustrálva, el kell adni”. A következő évben viszont csak azért vettek Baján néhány szarvasmarhát, mert a majorban sok búzatörek és polyva volt, „ami úgyis veszendőbe megy, ennek hasznosítására jó lennének a marhák”. A városi ökröket ökröslegények gondozták, vagy ha éppen nem gondozták, a pincében a terményeket tisztították.¹⁴⁶

Állattenyésztés, legeltetés

Miután a város határa csak korlátozott növénytermesztési lehetőséget nyújtott, az állattenyésztés csaknem egyenrangú, ha nem fontosabb ágazatként működött annak ellenére, hogy a legelőterület sem volt bőséges. Ezt az országos jelenséget a

¹⁴³ Prot. sess. 1776. szept. 13.; 1783. okt. 21.; 1788. júl. 18. No 1125. A városi majorsági házak az 1780-as években a győri út mellett feküdtek. (Prot. sess. 1783. okt. 21.).

¹⁴⁴ Prot. sess. 1797. okt. 13. No 1241.; 1798. jún. 16. No 757.; jún. 22. No 776.

¹⁴⁵ Prot. sess. 1805. okt. 20. No 1417.; 1806. okt. 30. No 1658.; 1828. dec. 20. No 2140.

¹⁴⁶ 1 pár ökörbört 9, egy pár tehénbört 6 Ft-ért adtak el. Prot. sess. 1724. aug. 14.; 1728. ápr. 9.; 1732. márc. 11.; 1736. jún. 26.; 1776. ápr. 12.; 1777. dec. 12.; 1785. jún. 17.; 1788. febr. 8. No 185.; 1793. máj. 31. No 784.; 1801. márc. 16. No 381.; 1806. márc. 24. No 546.; 1807. okt. 31. No 1277.; 1808. aug. 17. No 1136.

legtöbb város különböző tilalmakkal próbálta ellensúlyozni. Így pl. Nagyszombaton és Szentgyörgyben tilos volt a nem polgár nemesek állatait a közlegelőre kihajtani, Szombathelyen is csak külön adó lefizetése után engedték ezt meg nekik. Kőszegen a várbeli tisztek és lakosok számára volt tilalmas a legeltetés.¹⁴⁷

De egyéb szabályokkal is igyekeztek városaink az állattartást körülhatárolni. Így pl. az állatokat éjjel az udvaron belül (nem az utcán, téren) kellett tartani; külön csordát senki sem tarthatott; Pest város egy darab tehénben limitálta az egy lakos által tartható szarvasmarhák számát. Egyes helyeken korlátozva volt a saját állatok levágása is, ehhez rendszerint mészárosot vagy a legényét kellett hívni. A szabályok érintették a pásztorokat, csikósokat, gulyásokat és juhászokat, akiktől a határban vagy a pusztán nem volt szabad állatot venni, és akiknek az általuk elhullottnak, elveszettnek jelentett állatok után nem a füllel, orral, billoggal, hanem az egész bőrrel kellett elszámolniok.¹⁴⁸

Az állattartás — súlyának megfelelően — állandó napirendje volt a fehérvári városi önkormányzatnak is. 1729-ben pl. „nagy büntetés terhe mellett” tiltották meg, hogy a lekaszált rétre állatokat hajtsanak, amíg a szénát be nem hordták. Ha ez mégis megtörténik (pl. egyesek alattomban leetették a rétet vagy odahajtott állataikkal lerombolták a réteket körülvevő, azt védő árkokat), a polgárok „lármáztak”. Ha a tetteseket elfogták, a kemény vasra verést nem kerültek el.¹⁴⁹

A hasonló esetek megakadályozására tanácsi határozat szabályozta a legeltetést. Eszerint — 32 pálca büntetés terhe mellett — a szarvasmarhák, lovak és tehének a mezőkön (ugar, tarló, sík mező) legelhetnek, a juhok csak az ugaron és a tarlón.¹⁵⁰

1786-ban a polgárok kérték legeltetés céljára a Pénzverő völgyet, egész Pátkáig. A tanács azt vizsgálta, hogy „az állatokra nézve nem kedvezőtlen-e a vidék”.¹⁵¹

Az 1791-ben érkezett helytartótanácsi leirat szerint mindenki megkülönböztetés nélkül hajthatott állatot a bécsi nyilvános vásárra. Megszűnt az eddigi 2 Ft-os taksa, amelyet a magyar ökrök után szedtek. Ezenkívül mindenki kimérhette állatai húsát a limitált áron, ha a mészáros céhvel nem tudott megegyezni.¹⁵²

Az állatok által okozott károk a korábbi tilalmak ellenére nem szüntek meg: a XVIII. század végén, a XIX. század elején igen sok kártétellel találkozunk. 1792-ben pl. a szószóló jelentette a tanácsnak, hogy többen állataikat a vetéseken és réteken legeltették, és ha a mezőőrök zálogot akartak tőlük venni, veréssel válaszoltak. Éppen ezért a következő évben a város megtiltotta a szabad legeltetést,

¹⁴⁷ Varga 1967.; Corp. stat. IV/2. 566. Nagyszombat 1687.; 734. Szentgyörgy 1743.; V/2. 436. Kőszeg 1723.; 583. Szombathely 1793.

¹⁴⁸ Corp. stat. II/2. 414. Kassa 1731.; IV/2. 561. Trencsén 1686.; 747. Pest 1746.; 837, 839. Kecskemét 1800.; V/2. 524. Magyaróvár 1755. 1690-ben két tehén ára Fehérvárott: 23 r. tallér. Prot. sess. 1690. aug. 8.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1729. júl. 25.; Corr. buch 1764. júl. 6.; Corp. stat. V/2. 448. Székesfehérvár 1729.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1767. máj. 8.

¹⁵¹ 1786. jún. 2. No 835.

¹⁵² Prot. sess. 1791. aug. 5. No 889.

„mert az okozott kár már elviselhetetlen”. Tilos volt az éjjeli szénahordás is, mert ilyenkor a szekerek állataikat a rétre csapták ki.¹⁵³

A károkozás nemcsak a magánszemélyeket, hanem a várost is sújtotta. Ha ui. az állatokat árok- vagy csatornaparton, utak mellett legeltették, ezekből elkerülhetetlen volt a rombolás. 1800-ban a tanács úgy rendelkezett, hogy a Budai-külvárosiak a Gyalogút alatt, a palotavárosiak a csatorna fölött legeltethetnek. 1806-ban a csatornafelügyelő panaszára megtiltották, hogy az adózók állataikat csatornák, árkok partjára hajtsák.¹⁵⁴

Egyes években, az időjárástól függően, néhány határrészen külön engedélyezték a legeltetést. 1830-ban pl. elrendelték, hogy a felsővárosi Fűzfás és a Száraz rétekről a termett javakat szeptember 16-ig be kell takarítani: utána lehetett legeltetni. 1834 májusában a polgármester személyesen járt kint a határban és megállapította, hogy „az ugarokon igen szép mező van, ahol legeltetni lehetne. Különben is fogytán a takarmány, az állatok elvesztése fenyeget”. Ezért 14 napra engedélyezték az ottani legeltetést. A következő évben a legelőt a Farkasverem útjáig szabadították fel, 1836-ban a Nagy és a Kis Sóstón, Alapos és Kiskuti legelőkön, az ugarszántás alatt engedélyezték a déli legeltetést. 1842-ben több gazda kérésére sem szabadították fel viszont a tarlót közlegeltetés céljára, „mert ez ellenkezik a szabad gazdálkodási szabályokkal”.¹⁵⁵

A súrlódások és viták megelőzésére 1819-től kezdve a legeltetést engedélyező („felszabadító”) leveleket maga a polgármester osztotta ki. 1828-ban próbálkozott a város a legeltetés haszonvételének a bérbeadásával. Egyes kisebb legelőket sikerült is bérbeadni, itt az éjjeli legeltetés is szabad volt, „de a károkért a bérlőnek kell jót állnia”.¹⁵⁶

Az állatlopások meggátlására Székesfehérvár, követve ebben a vármegyét — kemény büntetés mellett — tiltotta a bizonyáglevél nélküli állatvételt. Közreműködött a város az állattenyésztés előmozdítására kiküldött vármegyei bizottság munkálataiban.¹⁵⁷

Éppen ezért általában tilalmazták idegen állatoknak a városi közlegelőkön való legeltetését. A pásztorokat „testi büntetés terhe mellett” intették erre. Később „a testi büntetést” konkrétan 50 botban határozták meg. Megkeresték Schmidegg grófot, hogy 160 ökrét másutt legeltesse. A Kis és Nagy Sóstós réteken legeltető felsővárosi lakosok külön csószot fogadtak a szomszédos disznócsorda távoltartására. A város a zámolyi határtól a családi határig, valamint az ún. Simli földeknél (a csabdi határig) fekvő területet szántónak mérette ki, ezáltal mintegy ütköző zónát

¹⁵³ Prot. sess. 1792. máj. 11. No 660.; 1793. jún. 21. No 875.; 1797. szept. 9. No 1108.; 1805. júl. 29. No 1045.; 1829. júl. 12. No 1092.

¹⁵⁴ Prot. sess. 1800. okt. 6. No 1142.; 1806. nov. 10. No 1165.

¹⁵⁵ Prot. sess. 1830. szept. 10. No 1543.; 1834. máj. 12. No 964.; máj. 27. No 1058.; 1835. okt. 19. No 1972.; 1836. máj. 30. No 1186.; 1842. aug. 1. No 2189.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1819. máj. 15.; 1828. ápr. 14. No 625.; 1842. szept. 19. No 2684.

¹⁵⁷ Prot. sess. 1835. jan. 16. No 109.; 1837. aug. 25. No 1651.

hozva létre a szomszédos uraságok állatainak a távoltartására. Az így létrejött sávba csak tavaszt lehetett vetni (kukoricát nem).¹⁵⁸

Kivétel azért volt ez alól, ha pl. a város a jó szomszédságra vagy a felsőbb hatóságok jóindulatának az elnyerésére törekedett. 1737-ben pl. „a jó szomszédság érdekében” legeltek Amádé László állatai a Hosszúhegynél levő mocsaras réten. 1788-ban a mezőhegyesi állami ménes 1400 lovat hajtott Bécsbe, amelyek a városi legelőn töltöttek egy éjszakát. A város ezért 70 Ft-ot kért a helytartótanácson keresztül. 1797-ben a császári-királyi ménes 90 áthaladó lova legelt a város határában, a Győri út és a Malom csatorna között, a Kis Sóstón. 1805-ben Grassalkovich herceg emberei 1600 juhot hajtottak át, a legeltetésért a város 15 Ft-ot szedett tőlük. 1813-ban Andrassy Antal városi kapitány „idegen állatok türelmi taksája” címén 6 Ft-ot szedett be. A pénz felét a szegényház, felét a kórház kapta. 1839-ben a választott polgárok tiltakoztak az ellen, hogy „az ugar földeken megengedik a vidékieknek, hogy birkáikat, darabonként 10 ezüst kr-ért legeltessék”. Ez ellen a bíró is óvást emelt, „mivel sérti a saját pénzen birtokot vett személyeket”.¹⁵⁹

Külön gondot jelentett az állatok itatása, a pusztai kutak hiánya. Ez Fehérvárott egész korán, 1651-ben jelentkezett, amikor egy lakos állatai itatására 80 Ft-ért egy pusztakutat bérelt. A Budai-külvárosi, a sorompón kívüli, az ún. jezsuita téглаégető környéki lakosok állataikat a víz felduzzasztásával itatták. Más gazdák javasolták, hogy a Visszafolyó Maros környékén ássanak kutat (forrást), mert a vízhiány miatt nem tudtak legeltetni. Még inkább állt ez vásárok alkalmával, amikor sok idegen állat jött a városba és határába.¹⁶⁰

A XVII. század végén a rácvárosi legelőn ásattak kutat, mert a Sóstó annyira kiszáradt, hogy semmi ivóvíz sem volt. 1802-ben a Sárkány dülőben kellett kutat ásatni; az anyagot a város, a fuvarát a gazdák adták. Az 1820-as években az összes csordát az Aszúvölgybe hajtották itatásra, az ott levő egyetlen kút azonban kevésnek bizonyult. Ezért ott is új kutat ástak. 1840-ben ugyanez a kút „nagy darabon posványos elöntéseket okozott, amelyekbe a marhák beledőlnek és megisznak is. Ez káros a nyáj egészségére”. Ezért egy alkalmas árkot ásattak.¹⁶¹

Az adóösszeírások alapján az 1697—1843. közötti állatlétszám a következőképpen alakult.¹⁶²

¹⁵⁸ Prot. sess. 1808. márc. 18. No 372.; 1810. jún. 5. No 948.; 1812. ápr. 6. No 499.; 1813. máj. 3. No 462.; 1817. jan. 23. No 132.; 1836. ápr. 11. No 789.

¹⁵⁹ Prot. sess. 1737. aug. 27.; 1788. júl. 4. No 1059.; 1797. ápr. 27. No 528.; 1805. júl. 1. No 901.; 1813. máj. 14. No 521.; 1839. okt. 25. No 2026.; Egyes uraságok viszonzásul megengedték, hogy a városi csorda a területükön legeljen; pl. 1772-ben Fövenypusztán. (Prot. sess. 1772. aug. 31.).

¹⁶⁰ OL P 989. Szőke család. 1. fasc. Székesfehérvár 1651. febr. 14.; Prot. sess. 1788. jan. 7. No 12.; 1794. ápr. 26. No 580.; 1796. aug. 22. No 1150.

¹⁶¹ Prot. sess. 1797. máj. 5. No 576.; máj. 15. No 608.; 1802. jún. 13. No 927.; 1822. máj. 2. No 675.; 1840. máj. 9. No 1080.

¹⁶² Kállay 1958. 63.; Az állatok számát az évi adóketési jegyzőkönyvek (Prot. sess.) alapján közlöm.

3. táblázat

Állatlétszám

Év	Ökör	Ló	Tehén	Borjú	Juh	Sertés
1697	423	220	507	87	93	12
1742	587	607	702	251	714	217
1769	531	954	1038	1184	3790	318
1773	570	1042	1187	1389	5846	332
1777	516	691	838	1175	5921	305
1790	773	656	885	1600	4000	190
1791	732	677	763	1275	4000	138
1792	799	794	1098	1148	4000	309
1793	799	790	1101	1168	3914	311
1794	778	838	922	2157	4000	410
1795	781	816	1068	1963	4000	188
1796	778	848	1176	1465	—	134
1797	770	767	1221	1485	—	141
1798	767	812	1043	2190	—	302
1799	761	888	1081	1702	—	256
1800	753	891	1184	1522	—	238
1801	730	942	1120	1683	—	889
1802	776	906	1049	1848	—	188
1803	921	908	1115	1925	—	246
1804	985	893	1129	1670	—	258
1806	1047	925	1359	1635	—	281
1807	1042	917	1172	1816	—	231
1808	1001	950	1203	1672	—	374
1810	873	838	722	1396	—	379
1811	856	1002	1208	810	—	280
1812	799	1021	1356	953	—	255
1813	704	897	1150	1192	—	293
1815	811	910	1204	780	—	226
1817	800	883	1312	802	—	282
1821	704	898	1479	1074	—	434
1822	694	979	1345	896	—	389
1825	491	861	1622	1291	—	725
1827	418	793	1402	830	—	451
1828	422	785	1401	818	—	443
1829	480	743	1350	679	—	368
1830	570	665	1344	801	—	302
1831	637	648	1050	811	—	302
1833	355	896	1149	444	—	335
1834	263	698	1267	968	—	599
1836	380	475	974	803	—	253
1837	415	665	1034	707	—	441
1838	411	630	1080	593	—	416
1839	454	478	1094	992	—	452
1840	427	652	1252	1214	—	262
1841	290	305	1124	800	—	148
1842	228	252	937	448	—	101
1843	294	329	916	220	—	107

A fenti táblázatból is megállapítható, hogy 1795-ig a juhtartás dominált Fehérvárott. Ez különben nemcsak helyi, hanem Fejér megyei specialitás. 1724-ben a tanácsnak foglalkoznia kellett a polgárok panaszával: sok a juh a városban. Éppen ezért a juhászokra taksát vetettek ki, az idegen juhászokat kiutasították a város határából, és 1729-ben limitálták a tartható juhok számát. Ezzel Fehérvár nem állt egyedül, hiszen Sopron és Pécs ezt már korábban megtette.¹⁶³

Húsz év múlva újból foglalkozott a tanács a juhokkal: bizottságot küldött ki az idegen juhok összeszámlálására. A juhászok által tartható állatok számát pedig a gazdájuk juhainak a negyedrézében limitálták.¹⁶⁴

1763-ban a választott község kérte, hogy „a tanács rendszabályozza a juhok számát, mert újabban olyan sok a juh a városban, hogy a legelőt feleszik más polgárok szarvasmarhája elől, akik ugyanannyi porciót fizetnek”. A tanács úgy döntött, hogy senki sem tarthat — elkobzás terhe mellett — 150 juhnál, a juhászok és szolgák 25 juhnál többet. Ezt a számot a következő évben — a gazdák nyomására — 200-ra (juhászoknál 30-ra) emelték. Megtiltották ugyanakkor, hogy a juhászok a saját juhaikat megbélyegezzék. Vidéki juhokat tilos volt befogadni és a saját állatokkal (vagy saját név alatt) legeltetni. A határozat után mégsem szűnt meg a sok juh miatti panasz, úgyhogy 1767-ben a kamarai biztos rendelte el: a juhok és a szarvasmarhák részére külön legelő jelölendő ki. A tanács a Budai-külvárosi juhlegeltetésre a Téglavető melletti dűlőt, a Pátkai út melletti Hóhér-kút környékét, a szőlők felé a csalai birkás házát, Aszalóvölgy felé a Boltos-kutat; a palotavárosi juhok legeltetésére a Keresztúri és a Táci utat, valamint a főenyi határt jelölte ki. A kosok a szabad mezőn szabadon járhattak.¹⁶⁵

1767-ben már büntettek is a tilalmas legeltetés megszegéséért. Egy polgárt egy napra áristomba zártak, „mert juhait kihajtotta, nem várva meg a biztos által előírt két hetet”. A következő évben özvegy Nagy Jánosnénak a juhtartást teljesen megtiltották, mert állatait az összeírásakor a szomszéd határba hajtotta. Az 1768-as összeszámláláskor 2400 juhot találtak. A szám csökkenő tendenciát mutat, mert a Budai-külvárosban 400, a Palotavárosban 284 darabot előzőleg elkoboztak.¹⁶⁶

1772—73-ban újból összeírták a juhokat, ennek eredményeképpen a tartható állatok számát ismét csökkentették: a gazdák 120, a juhászok 20, a bojtárok 5 öreg juhnál többet nem tarthattak. 1773-ban a kamara elrendelte a juhmező felosztását.¹⁶⁷

¹⁶³ Prot. sess. 1724. máj. 2.; 1725. máj. 8.; 1729. jan. 18.; Corp. stat. V/2. 271. Sopron 1668.; 372. Pécs 1707.; Wellmann 1979. 141.

¹⁶⁴ Prot. sess. 1749. jún. 10.; aug. 22.

¹⁶⁵ Prot. sess. 1763. máj. 31.; júl. 1.; 1764. jan. 9.; 1765. aug. 30.; 1767. máj. 8.; máj. 20.; jún. 15.; júl. 6.; júl. 23.

¹⁶⁶ Prot. sess. 1767. aug. 25.; 1768. szept. 9, 16.

¹⁶⁷ Prot. sess. 1772. dec. 1.; 1773. máj. 10.; jún. 4.

1782-ben újabb egyenetlenség és zenebona támadt a polgárok között, ezért a tanács 4000-ben limitálta a tartható összes juhok számát. Ez azonban nem oldotta meg a helyzetet: a juhtartás ellenzői a birkamezőt felszántották. Erre újabb számlálás következett, ennek során a városban 5558 juhot találtak. 1784-re ez 3574-re apadt. A birkatartó gazdák között a város vezetőit és előkelőségeit találjuk: Kiss György, Mestery Farkas és Lajos, Parraghy Ignác, Hoffmann József, Brigelius orvos, Nádallay, Hollner, Miskey, Gazdag, Tatai, Schlosser, Mihályi, Hiemer, Nagy János, Fritz József, Vinicay, Lénárth, Party stb.¹⁶⁸

1783-ban a marhatartó gazdák a Hóhér-kúttól elűzték a juhászt, aki így az állatokat nem tudta itatni. A juhtartók a kamaránál tett panaszukban arra hivatkoztak, hogy a „birkákból nemcsak nekik van hasznuk, hanem ellátják gyapjával a császári fabrikákat is. Borból, gabonából nem tehetnek semmi commerciumot sem, mert a víztől messze vannak. A birkatartó gazdák így egyedül ebből élnek. A munkában levő canalis által remélhetőleg nő a terület, így több föld jut legelőnek is, amelyen kétszer annyi barom is elférne”. Az ügyben tanúkihallgatás is folyt: a kérdés az volt, hogy hány falka juhról tudnak. A tanúk 15-16 falkáról, falkánként 300-400 állatról vallottak.¹⁶⁹

1787-ben gazdánként 50, szolgánként 20 és „alszolgánként” 5 juh tartását engedélyezte a város. Még abban az évben a gazdák kérték az összes juhok számát 2000-ben limitálni. „Erre azonban a városnak nincs hatalma”; így maradt az Ürményi bizottság által megállapított 4000. A juhtartó gazdák igyekeztek gyermekeiknek is biztosítani az előírt számot, hogy ezzel a család által legalísan tartható juhok számát növeljék. 1789-ben pl. Hiemer Terézia kérte, hogy fia (Ferenc) számára is tarthasson juhokat, aki török fogságban, Konstantinápolyban volt. A tanács a kérést a főispán elé terjesztette.¹⁷⁰

A tanács az 1790-es évektől kezdve szigorúan ellenőrizte a juhok számát és a létszámfelettieket elkobozta. 1792-ben 474, 1795-ben 219 állatot koboztak és árvereztek el a városi pénztár javára.¹⁷¹

A polgárok ebbe természetesen nem nyugodtak bele. Egyenként és közösen kérték a korlátozás megszüntetését, az engedélyezett juhok számának emelését. Érdekes, hogy néha a tanács azért megenyhült: 1790-ben egy polgárnak, aki addig nem tartott juhokat, engedélyezte a tartást. A közös fellépés egészen a nádorig eljutott: 1794-ben Nádallay Sándor ügyvéd fogalmazta meg a beadványukat. 1798-ban a bécsi udvari kamarát keresték meg, az ügy a bécsi közös, kamarai-cancelláriai bizottság elé került.¹⁷²

Ennek az eredménye lett a magyar kamara 1801. októberi leirata, amely a városi közlegelőn általában tiltotta meg a juhok legeltetését. A tanács határozata: „Arra

¹⁶⁸ 1782. jan. 24.; OL 210. Misc. 38. tétel. No 16. 1782.; 37. 1783.; 53. 1783.; 39. 1784.

¹⁶⁹ OL 210. Misc. 38. tétel. No 52. 1783.; No 2. 1784.

¹⁷⁰ Prot. sess. 1787. szept. 17. No 951.; szept. 28. No 996.; 1789. nov. 27. No 1590.

¹⁷¹ Prot. sess. 1792. aug. 17. No 1153.; 1795. júl. 17. No 858.; szept. 18. No 1119.; nov. 13. No 1333.

¹⁷² Prot. sess. 1790. aug. 6. No 767.; Nádallay Sándor ügyvéd iratai No 39. 1794. jan. 15.; HKA. Camerale Ungarn. 557. Fasc. 26. 1798. febr. No 238.; márc. No 149.

törekszik, hogy a város területéről a juhokat elűzze.” Ez az az időpont, amittől kezdve a birkatartás meredeken hanyatlani kezd.¹⁷³

Ezt követően már csak elszórtan találkozunk a birkatartással a városi önkormányzat ügyintézésében. 1807-ben a mészárosok tartottak — húsvágás céljából — megszabott számú (50) juhot a közlegelőn. A tartás Szent Iván-naptól — a birkavágás kezdetétől — július végéig tartott. 1831-ben a hasonló gondokkal küzdő Pécs város Fehérvártól kérte a juhtartást megszüntető felsőbb parancsot.¹⁷⁴

Marhatartás

Szinte pontosan, dátumszerűen a XIX. század elejétől, a juhtartás megszüntetésétől kezdve lendült fel, vette át annak helyét a marhatartás. Persze korábban is volt szarvasmarha a városban, de jelentőségre csak ettől emelkedett.¹⁷⁵

1802-től a tanács sokat foglalkozott a marhatartással. Ebben az évben pl. „a legelő, illetve pázsitja a művelés és javítás elhanyagolása miatt olyan állapotban volt, hogy csak mohát termett”. A tanács a kérdést úgy oldotta meg, hogy a mohás részeket szántónak kiosztotta, a füves részeket pedig meghagyta legelőnek. 1806-ban a legelőkre érkezett sok marha miatti panaszokról olvasunk. Ezért azok a polgárok, akik a városban nem gazdálkodtak, a legelőre nem hajthattak marhát (vagy darabonként 5 Ft-ot fizettek). Megfigyelte a magisztrátus, hogy a polgárok tavasszal nagyobb számú marhát vettek, azt a legelőre hajtották, majd Bertalan-nap előtt eladták. Így a porciófizetés alól kivonták azokat. Ezért minden gazdának — elkobzás terhe mellett — cédulán kellett bejelentenie állatai számát.¹⁷⁶

Idegen állatok legeltetését előbb teljesen tiltották, majd taksát szedtek utánuk. 1813-ban Mészely Imre 29 marháját — mint idegen állatokat — elhajtották a határból. 1820-ban Töke János kupec és társa 25 Ft-ért többször legeltethették kereskedés céljából vett marháikat.¹⁷⁷

Az 1820-as évektől a városi szarvasmarhák számának növekedése következtében a legelő ismét kevés lett. 1821-re a várbeli (belvárosi) tehéncsorda a korábbi 80-ról 300-ra, az „Urak csordája” 220-ra nőtt; a nekik rendelt mezőn nem fértek el. A gazdasági bizottság többször sürgette a polgármestert: tegyen rendelt. A tanács a kanális és a Mohai út közötti vizes réteket jelölte ki új legelőként. A városi legelőre járó marhákat a pásztorok házról házra járva írták össze.¹⁷⁸

¹⁷³ Prot. sess. 1810. febr. 6. No 178.; okt. 30. No 1380.

¹⁷⁴ Prot. sess. 1807. máj. 15. No 702.; 1813. máj. 3. No 463.; 1823. dec. 6. No 1741.; 1831. jún. 10. No 1133.

¹⁷⁵ Prot. sess. 1767. máj. 8.

¹⁷⁶ Prot. sess. 1802. márc. 21. No 505.; 1806. jan. 28. No 229.

¹⁷⁷ Prot. sess. 1813. máj. 7. No 494.; 1820. aug. 1. No 1334.; 1828. jan. 15. No 113.

¹⁷⁸ Prot. sess. 1821. ápr. 28. No 725.; máj. 26. No 869.; 1827. máj. 17. No 816.; aug. 30. No 1344.; 1829. jún. 5. No 895.

1829—1830-ban a tanács — a harmadik vetésforgó behozásával kapcsolatban — több rendszabást hozott a marhatartásról és legeltetésről. Eszerint a teheneket két külön, felsővárosi és rácvárosi csordában őrizték, a belvárosiak is a kettő közül valamelyikhez hajthatták az állataikat. A pásztorok március—áprilisban és szeptember—októberben reggel 6-kor, a többi nyári hónapban 5 órakor hajthatták ki az állatokat. A mészárosok (külön) marhái a sárréti réteken legeltek. A vidéki marhák legeltetése továbbra is tilos maradt. Ennek meggátolására a gazdák Szent György napkor jegyzéket állítottak össze a saját, gulyába kivert állataikról. Állatot ezt követően sem bevinni, sem kivinni nem lehetett a gulyából. A gulyát nyáron kétszer megolvasták és a jegyzéken kívüli állatokat elkobozták. Aki ilyet felfedezett, a marha árának harmadrészét kapta. A csordásoknak felfogadásukkor megmondták, hogy csak saját fejős teheneket tarthatják, gulyabeli marhákat nem. A városi gazdák cselédei nem tarthattak marhákat. Ha a gazda ennek ellenére a cseléd bérében marhatartást ígért és az állatokat a városi legelőn tartotta, elkobozták. A cseléd kárát ilyenkor a gazda térítette meg. A Basánál ásatni kívánt kutat a város feleslegesnek, a Jánosfutásán viszont szükségesnek találta.¹⁷⁹

Az 1830-as években ugyancsak gyakori a tanácsi intézés a marhatartás ügyében. Elrendelték pl. a vonósmarháknak az istállóban való tartását. Megengedték viszont a tehenek legeltetését a Csóri úton felüli Száraz és Fűzfás réteken, majd a Hosszúhídi kanálishon túl a Nagy Kanálishig és a petelei határig. A pásztoroknak ügyelniük kellett a csatornák partjára. 1834-ben újból engedélyezték a vonósmarhák éjjeli legeltetését.¹⁸⁰

Városi bikáról az 1780-as évektől kezdve vannak adatok. 1786-ban bukkan fel a Bikarét mint helynév. Ugyanebben az évben a verekedésben (ui. az akolban szabadon voltak) megsérült bikát a mészárosok levágták és kimérték. A pénz a városé lett. 1788-ban két bikát vásárolt a kamarás. Az alkalmatlanná váltakat két-három évente kiselejtezték és eladták. 1789-ben pl. 45 Ft-ért adtak el egyet, és 70-ért vettek egy újat.¹⁸¹

A bika árába és tartásába mindig azok a gazdák fizettek, akiknek az illető csordában állataik voltak. Aki nem fizetett, állatát nem engedték kihajtani. A külön úri tehéncsorda gazdáik külön bikát tartottak. A bikák megkülönböztetésére a szarvukat gomboztatták.¹⁸²

1821-ben egy kis baleset történt: a város bikájának a nemző tagja eltört. Az állatorvos megvizsgálta és a levágását ajánlotta.¹⁸³

¹⁷⁹ Prot. sess. 1829. márc. 7. No 384.; 1830. márc. 16. No 447.

¹⁸⁰ Prot. sess. 1832. ápr. 27. No 773.; dec. 14. No 2418.; 1833. márc. 7. No 445.; okt. 18. No 2018.; nov. 17. No 2192.; 1834. márc. 24. No 561.; jún. 19. No 1264.; júl. 7. No 1387.1/2.; 1836. aug. 29. No 1707.; szept. 12. No 1828.

¹⁸¹ Prot. sess. 1786. júl. 21. No 1046.; No 1077.; dec. 15. No 4740.; 1788. febr. 22. No 270.; márc. 16. No 344.; 1792. febr. 6. No 171—172.; 1806. jan. 28. No 229.; 1814. jún. 6. No 874.; 1817. febr. 22. No 359.; Szombathelyen az volt a szokás, hogy ahova este a bika bement, 4 Ft büntetés terhe mellett nem volt szabad kiüzni. (Corp. stat. V/2. 448. Szombathely 1729).

¹⁸² Prot. sess. 1817. jan. 23. No 132.; 1820. febr. 12. No 342.; 1821. ápr. 28. No 725.

¹⁸³ Prot. sess. 1821. jún. 2. No 889.

Az 1830-as években panaszok merültek fel a bikák ellátásával kapcsolatban: több gazda jelentette, hogy az állatok rossz és kevés takarmányt kaptak. A tanács rendeletére ettől kezdve fejenként 25 font sarjút kaptak. Nem fogták viszont össze azonnal takarmányra, hanem a lehetséges ideig a szabad legelőn tartották azokat, „mert a takarmány felesleges költséggel járna”.¹⁸⁴

A növendékmарhákat külön csordában tartották. A gulyabeli növendékmарhák egész nyáron a legelőn maradhattak, mert ez a szegényebb adózóknak könnyebbéget jelentett. Külön kezelték az ún. csiracsordát, amely tenyésztenehekéből állott. Ezek mellé „csirabikákat” szereztek be, akik a többi bikával nem maradtak egy csordában. „A csíra-fajtában a tehének nemesedését kell tekinteni, ezért a csíra-csordát fenn kell tartani.”¹⁸⁵

Az ökörtartás — eltekintve a fentebb ismertetett városi állatoktól — a XVIII. század végétől kerül a városi ügyintézés látókörébe. 1792-ben a tanács észrevette, hogy egyes hospesek télen 6—10 ökröt is tartottak, de az összeírás idején kihajtották őket. Így nem kerültek összeírásra, és nem adóztak utánuk. Ezt a következő összeíráskor már figyelembe is vették.¹⁸⁶

1806-ban az ökörtartó gazdák állataikat éjjel a vetésekre hajtották és ott legeltették. A szabálysértőket a fertálmesterek fogták meg és vitték büntetés céljából a városházára. A gazdák erre a Sárret legeltetésre való felszabadítását kérték, amit szeptember 13-tól engedélyeztek is nekik. A felső- és rácvárosi gazdáknak külön pénztáruk volt a „tilos ökörmezőre”. Ezért a tanács nem volt hajlandó kutat ásatni, sőt elrendelte, hogy a legeltetést engedélyező cédulákat ne a gazdák, hanem a kamarás ossza ki és ő vegye be a pénzt is.¹⁸⁷

Az 1790-es évektől találkozunk a csorda-, gulya- vagy *legeltetési felügyelővel*, biztossal. 1797-ben Zutrung György, a csorda főfelügyelője jelent a tanácsnak a bikák és a ménlovak kiselejtezéséről. 1817-ben Rode András a gulyák biztosa. 1829-től kezdve a tanács 4-4 felső- és rácvárosi polgárt nevezett ki legeltetési felügyelőnek. Az egyiket még 1829-ben elcsapták, mivel „ahelyett, hogy minden rendetlenséget eltávoztatott volna, a saját és rokonai marháit nemcsak a tilos mezőkben legeltette, hanem még a vizesréteken levő sarjúkat is bitangolták”. Az 1840-es évektől kezdve a mezei felügyelők ügyeltek a legeltetésre is.¹⁸⁸

Nekik voltak alárendelve a nagy számú pásztorok, gulyások, csordások, bojtárok stb. 1694-ben a pásztorok egy tehén után 20 d-t, egy pár tehén után házanként egy kenyeret, a rúgós borjú után 25 d-t, 1 pár ökör után 25 d-t és házanként egy kenyeret, egy tinó után 20 d-t kaptak. 1718-ban „a nehéz időkre és a

¹⁸⁴ Prot. sess. 1830. márc. 13. No 455.; 1833. dec. 30. No 2489.

¹⁸⁵ Prot. sess. 1824. máj. 1. No 769.; 1835. ápr. 4. No 660.

¹⁸⁶ Prot. sess. 1692. nov. 5. No 1476.

¹⁸⁷ Prot. sess. 1806. máj. 2. No 740.; 1811. okt. 26. No 1406.; 1812. szept. 7. No 1161.; 1820. ápr. 29. No 820.; Gróf Schmiddegg Tamás 160 ökröt tartott a legelőn. (Prot. sess. 1810. jún. 9. No 954.)

¹⁸⁸ Prot. sess. 1797. nov. 24. No 1423—1424.; 1817. febr. 22. No 359.; 1829. máj. 1. No 707.; aug. 17. No 1301.; 1830. jún. 14. No 973.; júl. 19. No 1233.; 1834. máj. 5. No 855.; 1841. aug. 2. No 1957.

drágaságra való tekintettel” marhapásztorok negyedévi bérét levonták. Ekkor a pásztorok egy tehén után évente 20 d-t, egy pár tehén után egy kenyeret, borjúnként 8 d-t kaptak.¹⁸⁹

A pásztorok alkalmazásánál — bizalmi állásról lévén szó — a tanács messzemenően figyelembe vette az állattartó gazdák kívánságát. Így lett pl. 1770-ben „a tanács rendelkezéséből és a rácvárosi gazdák választásából” ökörpásztor Csizsár Ferenc. Előfordult, hogy háború idején (pl. 1789-ben) a szabadságolt ökörgondozó legényeket (a vármegye utasítására) vissza kellett rendelni szabadságukról.¹⁹⁰

A pásztorok rendszerint lakást és a fizetésen felül adóelengedést is kaptak. Ha kiszolgáltak és a városból eltávoztak, magaviseletükről a tanács bizonyosságlevelet adott nekik. Külön juttatást kaptak minden külön munkáért, pl. a bikák téli tartásáért. Az 1830-as évektől 2-2 felső- és rácvárosi gulyást alkalmaztak. 1835-ben a gulyások között feltűnik egy Hiemer János is.¹⁹¹

Korszakunk végén, 1848—1849-ben újból hallattak magukról Fehérvár marhatartó gazdáit, akik az igazságügyi minisztériumhoz fordultak a közlegelő bérbeadása elleni panaszukkal, ami „igazságtalan és a birtokosokat tönkre tette, mások pedig jogtalanul jutottak haszonbérleti földjeikhez”. A városi közgyűlés az 1842-ben és 1846-ban a bérbe adott közlegelőre vonatkozó szerződéseket megszüntette. Ezt a kapitányi hivatal — a marhatartó gazdák nagy örömeire — dobszóval és falragaszokkal hirdette ki.¹⁹²

Lótartás

A tudatos lótenyésztés csak az 1760-as évektől kezdve jelenik meg a városi önkormányzati ügyek között. 1768-ban a tanács azt jelentette a kamarának, hogy nem sok lótenyésztő van. Közülük viszont kiemelte Miskey Ferencet, akinek háromfajta lova és csikója volt. A városban kevés a takarmány, ez akadályozza a lótenyésztést. 1771-től a város évente táblázaton jelentette a helytartótanácsnak a lovak számát.¹⁹³

Tenyésztés céljából a város hágató méneket tartott. 1786-ban Bécsből, a katonai lovak közül kapott egy csődört. Árát a hadipénztárba fizették be. 1786-ban a városban a mezőhegyesi ménesből 24 db tenyészmén árverését hirdették ki. 1804-ben a város Mezőhegyesről vett ménlovat. 1807-ben viszont a Rédey uraságnál találtak (400 Ft-ért) megfelelő lovat. Vettek két kancát is, 200 Ft-ért.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Prot. sess. 1694. ápr. 16.; 1710. aug. 12.; 1718. nov. 29.; 1719. ápr. 12.;

¹⁹⁰ Prot. sess. 1770. márc. 16.; 1788. febr. 20. No 266.; 1789. ápr. 6. No 434.; 1790. dec. 17. No 1216.

¹⁹¹ Prot. sess. 1794. márc. 8. No 383.; 1797. febr. 1. No 150.; 1816. dec. 6. No 1993.; 1817. jan. 17. No 82.; 1824. jan. 30. No 182.; márc. 27. No 603.; ápr. 3. No 604.; 1827. aug. 17. No 1411.; 1831. márc. 11. No 474.; 1835. júl. 3. No 1284.

¹⁹² Prot. sess. 1848. aug. 4. No 2857.; OL H 2. Honvédelmi Bizottmány. Ált. iratok. 1849 (62). No 735.

¹⁹³ Corr. buch. 1768. aug. 5.; 1771. jan. 14.

¹⁹⁴ Prot. sess. 1786. jan. 27. No 339.; febr. 20. No 460.; 1804. máj. 5. No 592.; 1807. ápr. 18. No 578.

Bábolnával a kapcsolat 1804-ben kezdődött, amikor a város (450 Ft-ért) oda hajtotta a tőle kért két ménlovat. 1831-ben városi küldöttség járt Bábolnán, mert megtudták, hogy onnan ménlovakat adnak ki a törvényhatóságoknak. A város négy lovat igényelt, „ezeket azonban nem lehet a ménesre szabadon kiverni”. A háगतási díj a bábolnai mén után 2 Ft, a városi mén után 1 Ft volt. Vidékiek nem háगतhattak. 1822-ben a szegényebb gazdák nem tudták lovaikat a bábolnai ménekkel háगतni, ezért a tanács ingyen engedélyezte azt nekik. A „rosszabb kancákat” azonban nem engedték a ménekhez.¹⁹⁵

1830-ban a lótartó gazdák kérték, hogy a város vegyen két újabb alkalmas ménlovat, „mert már több éve nem vettek, a régiek pedig csaknem teljesen hasznavehetetlenek”. A város először az ercsi uradalomhoz, majd újból Bábolnához fordult. A bíró és a szószóló utazott a lovak beszerzésére, és azzal az örvendetes hírrel tért vissza, hogy „a Bábolnáról adandó ménlovakra nincs más költség, minthogy tartani kell őket, amíg használtatnak”. A város ezt kedvező feltételnek találta és négy alkalmas mént kért. A tartásért járó pénzeket azonban a tanács nem mindig tudta behajtani.¹⁹⁶

A város szilaj ménest tartott fenn mindaddig, amíg a bárándi puszta bérlete biztos volt. 1793-ban a ménest a palotavárosi részen legeltették, amiért az ottani lakosok panaszt tettek. A tanács határozata: „Mivel a ménesben az egész városból vannak lovak, az egész legelőt kell használni, nemcsak azt az egy részt.” 1806-ban még fennállt a szilaj ménes; jobb őrzésére 1 Ft 15 kr-t szedett lovanként a város.¹⁹⁷

1814-ben viszont már arról olvashatunk, hogy vissza kellene a szilaj ménest állítani. „A méneslovak beszerzése sokba került a városnak; ezért a város tart egy pár alkalmas kancát és maga neveli a ménlovakat.” 1815-ben született határozat a ménesről. Eszerint az újból felállítandó ménest tavasszal hajtják ki a mezőre. Május végéig a felsővárosi telkeken, utána pedig a rácvárosin járnak. Ettől a beosztástól csak különös ok miatt térhettek el. A ménesbiztos és a gazdák gyakran ellenőrzik a ménest; főleg azt nézték: nincsenek-e közte olyan lovak, amelyek a jegyzékben nem szerepelnek. Ezeket — különösen a városiak vagy csikósok neve alatt levő idegen lovakat — lefoglalták. Vidékinek tekintették azon birtokosok lovait is, akik ugyan a városban laktak, de máshol gazdálkodtak. A szilaj ménes kérdése az ezt követő időben is, különböző polgári panaszok, követelések között gyakran előbukkan.¹⁹⁸

Fuvarozásra, lovas szolgák, kerülők számára a város saját lovakat tartott. Már 1734-ben olvashatjuk, hogy a bíró a városi lovak közül 45 Ft-ért négy kancát megvett. A lovak zab-, árpa- és egyéb takarmányszükséglete a tanács és a választott község közötti vita állandó forrása volt. A kamarási hivatal végül is pontosan megszabta — a községgel is közölte — a szükséges mennyiséget. 1794-ben mégis azt állapították meg, hogy a lovak takarmányfelhasználása napról napra nőtt. Ezért a

¹⁹⁵ Prot. sess. 1804. szept. 17. No 1105.; 1821. nov. 18. No 1814; 1822. máj. 2. No 676.

¹⁹⁶ Prot. sess. 1830. ápr. 24. No 722.; júl. 16. No 1191.; szept. 18. No 1595.

¹⁹⁷ Prot. sess. 1793. jún. 21. No 876.; 1806. dec. 18. No 1857.

¹⁹⁸ Prot. sess. 1818. dec. 22. No 1881.; 1815. febr. 18 No 276.; 1821. ápr. 6. No 581.; júl. 2. No 1058.

tanács elrendelte, hogy a zabot jobban meg kell rostálni, és úgy az állatok elé tenni.¹⁹⁹

1798-ban a városi lovak átteleltetéséhez 1000 mérő zab kellett volna, de a piacon az idegenek annyira felverték az árát, hogy a tanács nem tudta megfizetni. 1801—1802-ben 1034 Ft ára zabot ettek meg a város lovai. 1804-ben már csak 500 mérő volt a szükséglet; ha zab nem volt, kétszeres búzával és szecsakával etették azokat (habár ezt károsnak találták). 1812-ben a három paripa, 8-8 ménes hámló, darabonként hetente egy mérő zabot számolva, 884 mérőt fogyasztott. A lovak kósót is kaptak.²⁰⁰

A városi lovakat — az ökrökhöz hasonlóan — a városgazda adta-vette. 1794-ben pl. az ún. Taliga-méneshoz (a városi taligákhoz való lovak) szereztek be állatokat. 1795-ben árverés útján 188 Ft-ért kilenc lovat adtak el. A csökönnyös lovaktól igyekeztek ilyenkor megszabadulni. 1798-ban egy jó ménért a város igen sokat, 100 aranyat fizetett.²⁰¹

A ménesre a *felügyelő, biztos*, főfelügyelő viselt gondot. A felügyelő először 1785-ben jelenik meg. A városi lovak biztosja, Hollner Lipót tanácsos rendelte el pl. a városi lovak eladását, ő határozta meg, hogy melyik vásárban bocsássák áruba. 1791-ben már főfelügyelői rangja van, és mint ilyen, a lovak és öszvérek számának növelésére törekedett. 1801-ben Rode András, a ménes tanácsbíztosa jelentette, hogy a kiselejtezett lovakat 231 Ft-ért eladta, illetve, hogy 44 Ft-ért két lovat vett.²⁰²

A méneshez csikósokat, lovászokat, bojtárokat fogadott a város. 1694-ben a csikós, aki Mihály-napig szolgált, egy ló után fél kenyeret és 25 d-t kapott. 1716-ban a fél kenyérhez 7 kr, 1725-ben az egész kenyérhez 30 d járt. 1728-ban a csikós fizetése 45 Ft, 30 mérő gabona, 10 mérő köles, 50 font só és egy bocskornak való nyersbőr. A lakosságnak azokat a lovait hajtották ki, amelyeket nem fogtak be.²⁰³

1784-től városi lovász, lovászmester és allovászmester is van. 1809-ben az allovászmester biztosító-levelet kapott a várostól, hogy nem viszik el katonának. A lovász fizetése 500 Ft, 30 mérő búza és hat öl szalma volt.²⁰⁴

A csikósok azonban tovább működtek, nem kevesebb fizetéssel, mint a lovászigy allovászmester. Még két boglya szénát és két szekér őszi szalmát is kaptak.²⁰⁵

¹⁹⁹ Prot. sess. 1734. dec. 10.; 1790. okt. 18. No 1001.; 1794. aug. 1. No 979.

²⁰⁰ Prot. sess. 1798. okt. 12. No 1205.; 1802. máj. 14. No 801.; 1812. jan. 9. No 48.; ápr. 8. No 522.; 1826. aug. 26. No 1490.

²⁰¹ Prot. sess. 1794. ápr. 26. No 579.; 1795. júl. 3. No 807—808.; 1798. márc. 12. No 350.; 1814. máj. 18. No 775.

²⁰² Prot. sess. 1785. jan. 21.; 1790. jún. 18. No 626.; 1791. aug. 19. No 931.; 1801. nov. 21. No 1522.

²⁰³ Prot. sess. 1694. ápr. 16.; 1716. márc. 31.; 1726. ápr. 17.; 1728. ápr. 13.; 1732. márc. 18.; 1737. ápr. 16. — A német jegyzőkönyvben 1724-ben fordul elő először a „csikós” és „buitar” szó. (Prot. sess. 1724. okt. 17.).

²⁰⁴ Prot. sess. 1784. jan. 12.; 1809. márc. 13. No 393.; 1811. jan. 2. No 8.

²⁰⁵ Prot. sess. 1791. jan. 7. No 40.; 1794. okt. 6. No 1174.; 1817. jan. 23. No 132.; 1824. máj. 31. No 904.

Egyéb állattartás

Egyéb állatok tartásáról kevés adatunk van, ezekkel az önkormányzat nem sokat foglalkozott. Mégis tudunk disznókról, ménokról és ludakról. A *disznót* más városokban (Pozsony, Veszprém) nem engedték tartani, vagy csak rekesztékben. 1720-ban Fehérvárott kanászt tartottak, aki egyéves disznó után 16, fél éves disznó után 8 d-t kapott.²⁰⁶

1786-ban a városi kancellária hirdette ki a helytartótanács leiratát: megérkeztek Bukovinából az anyacókák, ezeket meg lehet vásárolni, illetve néhányat, a remonták leadása ellenében meg lehet kapni. A következő évben a belvárosiak panaszt tettek, hogy a disznók az utcán szaladgálnak (valamint a gazdák a kukoricaszárat a kapuk előtt rakják le), és nagy piszkot csinálnak. A disznójára mindenkinek vigyáznia kellett, az általa okozott kárt megtérítenie. Az intelem nem sokat használt, mert 1792-ben a lakosok még mindig az utcán legeltették, sőt tartották az állataikat. Az állatkereskedők sertéseiket — taksa ellenében — a közös legelőn tarthatták. A város tenyésztésre kandisznókat tartott. Két kivénült kant 1814-ben 70 Ft-ért adtak el, és 40 Ft-ért két fiatalat vettek.²⁰⁷

A *kecsketartást* (intertentio caprarum) a legtöbb városban tiltották. Kőszegen csak a betegek tarthatták, Trencsén, Kassa és Szombathely városok, elsősorban a fiatal fákban és növényekben okozott kár miatt tiltották. Ugyanezen okból tilos volt pl. a palotai sorompón kívül, a Sárréten kecskét tartani. Ennek ellenére előfordult, hogy még a belvárosi utcákon is kecskék legelésztek. A város ilyen esetben a gazdáktól 2 Ft-ot szedett.²⁰⁸

1768-ban kamarai leirat szorgalmazta a *méhtartást*, ami három évig porciómentes volt. 1787-ben a tanács — megyei leirat alapján — felhívta a lakosság figyelmét a méhtenyésztésre mint igen hasznos foglalkozásra, illetve az ezzel kapcsolatos ismeretek megszerzésére.²⁰⁹

Ludak tartására mindössze az 1829. évi tanácsi legeltetési rendszabás 5—6. pontja utal: „a lúdmezőt a gazdák határozzák meg; de ügyeljenek a rendetlenség megakadályozására.”²¹⁰

Állategészségügy

A városi tanács állategészségügyi tevékenysége a XVIII. század első felében nem terjedt túl a regisztráláson. Így pl. 1726-ban az írnok összeírta az elhullott állatokat. Tiltották a beteg állatoknak a legelőre való kihajtását, és hálát adtak, ha az

²⁰⁶ Corp. stat. IV/2. 277. Pozsony 1616.; V/2. 503. Veszprém 1748.; Prot. sess. 1720. ápr. 19.

²⁰⁷ Prot. sess. 1786. jan. 27. No 343.; 1787. okt. 5. No 1016.; 1792. febr. 10. No 200.; 1802. aug. 13. No 1140.; 1814. okt. 1. No 1464.; Corp. stat. IV/2. 838. Kecskemét 1800.

²⁰⁸ Corp. stat. II/2. 328. Kassa 1770.; IV/2. 577. Trencsén 1692.; V/2. 217. Kőszeg 1649.; 581. Szombathely 1792.; Prot. sess. 1789. ápr. 17. No 471.; 1792. nov. 5. No 1479.

²⁰⁹ Prot. sess. 1768. márc. 21.; 1787. okt. 10. No 1031.

²¹⁰ Corp. stat. V/2. 218. Kőszeg 1649.; Prot. sess. 1829. márc. 7. No 384.

állatvész a várost elkerülte. Ebben a korszakban a városi orvost vonták be állatok megvizsgálására. 1768 júliusában, amikor egyik este a hazahajtott csordából az úton 20 leesett a lábáról, a városi physicus a mellérendelt seborvossal vizsgálta meg az állatokat. „Istennek legyen dicséret — írta a tanács —, hogy több nem döglött meg.” 1772-ben Bárándpusztán 14 marha pusztult el a vészben és a pásztorok tudatlansága miatt. A vizsgálatot itt is a városi orvos folytatta le.²¹¹

1786-ban — a helytartótanács tájékoztatása alapján — a lakosság figyelmébe ajánlották Wohlstein német és illír nyelvű könyvét a marhavészről, amelyet 60 d-ért Löwe pozsonyi kereskedő árult.²¹²

1787-ben a bárándi állathullás kivizsgálására kiküldött belső tanácsnok és a városi orvos szerint a seregélyesi birkapásztor abban a vízben, amiből az állatok ittak, kendert áztatott; ez ártott meg az állatoknak. A város az ügyet az alispánnak jelentette. A megye szerint ez nem lehetett oka, mert a seregélyesi pásztor állatai is abból a vízből ittak, és nem lett semmi bajuk sem. A tanács erre kihirdette, hogy a fehérvári gazdák más víznél itassanak. 1788-ban a városi orvos még mindig vizsgálta az állatokat, de semmi járványos betegséget nem fedeztek fel.²¹³

1792-ben több szarvasmarha fulladt meg. A vizsgálattal egy tanácsost és a városi orvost bízták meg. Ez utóbbi táblázatot állított össze az állatok elhullásáról, „tanulmányozás céljából”. A város bikái közül kettő „nehéz nyavalyában (morbus caducus)” pusztult el.²¹⁴

Az állatorvosi ellátást először 1787-ben kezdte a felsőbb hatóság szorgalmazni. A megye felhívta a várost, hogy egy írni-olvasni tudó, az állattartás iránt érdeklődő egyént a pesti egyetemre küldjön, három hónapig állatorvosi tanulmányok folytatására. A tanács válasza: már van ilyen egyén, Koller Sebestyén kovács személyében.²¹⁵

Gyógyító kovácsok korábban is működtek a városban. Az említett Koller Sebestyén városi polgár arra hivatkozva kezdett állatorvosi gyakorlatot, hogy tanulmányokat folytatott. Ezért a többi kovácsmester bepanaszolta. A tanács a bécsi állatkórházhoz fordult, ahonnan Scotti Lajos aláírással az a válasz jött, hogy Koller lógyógyítási tanfolyamot, operációs iskolát végzett. Tehát a gyógyítási működésre jogosult volt.²¹⁶

A helytartótanács támogatta a kovácsok állatorvosi tanfolyamra küldését. 1801-ben leiratban engedélyezte ezt a törvényhatóságoknak. A tanács ezt a kovácsmesterek tudomására hozta.²¹⁷

²¹¹ Prot. sess. 1726. jún. 12.; 1761. aug. 29.; 1768. júl. 29.; 1769. szept. 25.; 1772. jún. 15.; Corp. stat. IV/2. 684. Esztergom 1729.

²¹² Prot. sess. 1786. jan. 27. No 338.

²¹³ Prot. sess. 1787. szept. 17. No 945.; okt. 29. No 1089.; 1788. jún. 27. 993.

²¹⁴ Prot. sess. 1786. aug. 25. No 71.; 1791. dec. 9. No 1314.; 1792. aug. 11. No 1124.

²¹⁵ Prot. sess. 1787. máj. 7. No 418.

²¹⁶ Prot. sess. 1786. jan. 7. No 266.; Valószínűleg ilyen gyógyítókovácsról lehet szó Debrecen esetében, amikor a város „Thököly után egy-két évtizeddel már állatorvost állított” (Wellmann 1979. 167.).

²¹⁷ Prot. sess. 1801. márc. 16. No 355.

1807-ben Ágoston János gyógyító-kovács (Kur-Schmiedt) azzal a megszorítással kapott engedélyt a tanácstól, hogy „a lovak kezelésén kívül mással (pl. patkolás, kovácsmunkák) nem foglalkozhat”. 1808-ban Ágoston a beteg lovak gondozására (operatio) laboratóriumot állított fel. Kalamár János seregélyesi kovács 1824-től „alkalmasan és sikerrel herélte a csikókat”. Erről a tanács — több gazda és polgár meghallgatása után — tanúlevelet adott neki.²¹⁸

De menjünk vissza 1790-hez, amikor a helytartótanács az iránt érdeklődött: el van-e látva a város állatorvosi eszközökkel és műszerekkel. A város válasza: „Semmiféle ilyen eszköz sincs a város birtokában.” Két évvel később a helytartótanács arról küldött értesítést, hogy a városi pénztárból fizetett orvosok Pesten állatorvosi vizsgát tehetnek. A tanács azt felelte, hogy 3000 darab állat van a városban, ezért meg kellene az orvost kérdezni: akar-e vizsgát tenni, ha a költségeket a házipénztár fedezi. Amon Ignác városi orvos nem akart, sőt kérte a vizsgát elengedni. A tanács állásfoglalása: „A helytartótanács leiratával ellenkezne, ha nem vizsgázna. Ezért tegye le a vizsgát.”²¹⁹

Az első állatorvos, aki 1794-ben a városban szállást kapott, a vármegye állatorvosa volt. Maga a főispán kérte elhelyezését a városban. Hogy városi állatokat gyógyított-e, arról nincs adatunk.²²⁰

Ugyanebben az évben már volt állatorvos a városban, Kobis János személyében. Egyévi munkájáért, a városi állatok gondozásáért 27 Ft-ot kapott. 1796-ban évi 100 Ft fizetéssel városi alkalmazásba vették. 1800-ban az állatorvosi tudományokban jártas, hatvani születésű Kobis polgárjogot kapott; a tanács előtt polgári esküt tett. Két ízben, 1815-ben és 1823-ban kapott magaviseletéről és szolgálatáról bizonyág-levelet.²²¹

1804-től vele párhuzamosan Vithalm János seborvos, állatorvos működött. Diplomáját bemutatva, azzal a feltétellel nyert működési engedélyt, ha a bábákra is felügyel. 1837-től Major Sándor volt a baromorvos a városban.²²²

1832-től vezették be a becsületbeli (tiszteletbeli) állatorvosi funkciót. Ekkor az előbb említett Major Sándor kapta meg ezt a címet, „mivel már hosszabb idő óta ellátta a beteg Kobis János városi marhaorvos dolgát”. 1847-ben Seppelt Ferdinánd kapta meg — Say Ferenc városi főorvos véleménye alapján — a tiszteletbeli állatorvosi címet. Ugyanebben az évben egy másik tiszteletbeli állatorvos Major Ferenc.²²³

Az új állatorvos, Kobis János első ténykedése az volt, hogy az 1797-es állatvész alkalmával elválasztotta egymástól a beteg és az egészséges állatokat; megtiltotta az

²¹⁸ Prot. sess. 1807. ápr. 13. No 491.; 1808. ápr. 22. No 492.; máj. 30. No 718.; 1827. márc. 3. No 398.

²¹⁹ Prot. sess. 1790. dec. 6. No 1178.; 1792. aug. 6. No 1086.; aug. 10. No 1115.

²²⁰ Prot. sess. 1794. ápr. 29. No 708.

²²¹ Prot. sess. 1795. dec. 7. No 1426.; 1796. márc. 29. No 467.; 1800. febr. 10. No 193.; 1815. szept. 1. No 1331.; 1823. ápr. 7. No 522.

²²² Prot. sess. 1804. jan. 19. No 91.; 1837. febr. 11. No 365—367.; 1840. febr. 7. No 260. 1848-ban még mindig Major Sándor a baromorvos. (Prot. sess. 1848. máj. 6. No 1651.)

²²³ Prot. sess. 1832. nov. 30. No 2344.; 1847. júl. 7. No 2950.; aug. 2. No 317.

állatok vásárra hajtását; gondoskodott az elhullott állatok elföldeléséről. A vész megszűntével ő jelentette, hogy „Isten kegyelméből a csordában megszűnt a vész”.²²⁴

Az állatok gyógyításához a gyógyszert is ő adta. 1797-ben pl. 9, 1798-ban 44, 1799-ben 19, 1801-ben 29, 1802-ben 12 Ft-ot számolt el erre a célra. 1801-ben a számla benyújtásakor egyúttal jelentette, hogy „az állatok — különösen a lovak — elhullásának oka, hogy a nedvesebb helyekre hajtják azokat, ahol sok a mérges fű.”²²⁵

1799-ben újabb állatvész fenyegetett, erre az állatorvos hívta fel a város figyelmét. Egyúttal tanácsolta, hogy az állatoknak adjanak sót és mézet tormával, csak egészségügyi passussal hajtsák ki őket a legelőre, és ne a városi major kútjában itassanak. A mészárosokat is kioktatta: húst csak akkor mérhetnek, ha azt ő előbb megnézte. Javaslataira a sorompósok csak passussal ellátott állatot engedtek behajtani a városba.²²⁶

Foglalkozott az állatorvos a betegség megelőzésével is. Ezért javasolta a Jánosfutása felé egy kút ásását, vagy hogy a kiszáradt legelőről az állatokat — a pusztulás meggátlására — a Száraz- és Nedvesrétre hajtsák. 1807-ben, mint „a város fizetett állatorvosa, aki járatos az állatorvostudományban”, javaslatot tett a ménlovak számának a növelésére.²²⁷

1812-ben a palotavárosi pásztorok jelentették, hogy a nyájakban beteg állatok voltak. A magisztrátus egy tanácsnokot, a városi főorvost és az állatorvost küldte ki vizsgálatra. A bizottság megállapította, hogy az állatok között járványos betegség van, amelyet egy helyi mészáros által a Dunántúlon vett állatok hoztak be. Ezek nagy részét akkorra már ki is mérte a mészárszekében. A beteg állatokat legeltetésnél és itatásnál elkülönítették, és az észrevételeket a helytartótanácshoz terjesztették fel. Onnan hamarosan megjött Tolnai Sándor állatorvos professzor véleménye, amelyet a városi orvos és az állatorvos kapott meg. A vész elmúltával Kobis János 40 Ft-ot kapott fáradozásáért a városi pénztárból.²²⁸ 1814-ben a városi állatorvos vizsgálta meg a francia hadifogoly tisztek lovait és megállapította, hogy „egyik sem fertőzött takonykórral”. Ugyanebben az évben a barom orvos utazott a mezőhegyesi ménló árverésre.²²⁹

Az állatorvos állandóan figyelemmel kísérte az állatokat és jelentette, ha valamit tapasztalt, pl. ha sok koszos volt köztük vagy ha „szájukon és lábukon megbetegedtek”.²³⁰

²²⁴ Prot. sess. 1797. okt. 22. No 1269.; nov. 13. No 1390.

²²⁵ Prot. sess. 1797. máj. 5. No 576.; 1798. jún. 30. No 799.; 1799. máj. 3. No 577.; 1801. okt. 30. No 1397—1398.; 1802. okt. 29. No 1425.

²²⁶ Prot. sess. 1798. máj. 21. No 641.; 1799. nov. 4. No 1272.; nov. 23. No 1388; 1800. aug. 22. No 970.

²²⁷ Prot. sess. 1802. febr. 24. No 362.; 1807. márc. 13. No 346.; aug. 7. No 996.

²²⁸ Prot. sess. 1812. jún. 30. No 880.; júl. 2. No 885.; aug. 28. No 1087.; okt. 12. No 1278.

²²⁹ Prot. sess. 1814. jan. 24. No 115.; okt. 1. No 1464.

²³⁰ Prot. sess. 1821. márc. 21. No 478.; júl. 23. No 1199.; 1823. máj. 30. No 860.; 1826. júl. 3. No 1041.

Szakvéleményt adott vitás ügyekben. 1821-ben pl. az egyik polgár azzal a panasszal fordult a tanácshoz, hogy a patikustól kapott gyógyszerből négy lóva megdöglött. Kobis megállapította, hogy a lovak koszosak voltak és nem az orvosságtól döglött meg. A patikust csak azért dorgálták meg, mert orvosi előírás nélkül adott ki orvosságot.²³¹

1821-ben már „marha ispitályról” olvashatunk. Az orvos a miatt panaszkodott, hogy a gazdák az ott levő állataikról nem gondoskodtak. Felhívta a figyelmet, hogy a mészáros társaságok birkáinak a mája mételyes; így a húsvukat nem lehetett kimérni. Ugyanebben az évben a szarvasmarhák közül számos lépgyulladásban betegedett meg; ezeken az állatorvos érvágással próbált segíteni. A városi orvossal és egy seborvossal közösen egy megdöglött marhát felboncolt. Megállapították, hogy „a lépe gyulladt; ennek oka az igen kövér és nedves legelő. Ezért soványabb legelőre kell a fiatal marhákat hajtani; a betegeken az érvágás segít”.²³²

Nem helyeselte az állatorvos azt sem, ha az állatokat a Sárvíz kiöntéseire, az iszapos helyre hajtották legelni. Amikor pedig a rácvárosi gulyában vérhast tapasztalt, a marhákat dombosabb vidékre hajtatta legelni.²³³

1828-ban újabb marhavész sújtotta a várost és környékét. Az idegen állatokat a sorompónál feltartóztatták és csak akkor engedték tovább, ha „a kapitányi hivatalban egészséges voltukat bizonyították”. A passust a főszolgabíró adta, a városi mészárosoknak is hozzá kellett fordulniok. Az 1829. évi marhavásárt ennek ellenére nem tiltották be. De a vidéki marháknak külön helyet jelöltek ki, ahol a városi állatokkal nem érintkezhetek. A passusokat két „egészségre ügyelő bizottság” vizsgálta felül. Az összeteretelt beteg marhákat a malom és zúgó, valamint a Tobak kanálisok közt fekvő réten legeltették. Néhány csikónevelő gazda nem volt hajlandó állatait — a koszos lovak miatt — a lócsordába engedni. Ezeknek az állatoros megengedte, hogy a tiszta és jó fajú csikókat külön, de a lólegelőn őrizték.²³⁴

1830-ban a marhadög miatt a megyében a vásárokat betiltották. A fehérvári vásárt sem tartották meg, ezt a Budai Német Újságban 4 Ft-ért hirdették meg. Az állatorvos a marhadög miatt a kukoricaszáron mocsaras helyen vagy esős időben keletkező rozsdasforma mérget okolta. Ezért a kukoricaszárat a szedés után azonnal ki kellett vágni és száraz helyen tárolni. A marhatartó gazdák nyomására azonban mégis tartottak egy „helyi külön marhavásárt”, ahová idegen állatokat nem hajthattak fel.²³⁵

Az 1834. évi száraz időkből a marhákat hajnalban 4-kor hajtották ki és este 8-ig legeltették. És ezalatt csak egyszer itatták őket. Az orvos szerint 12 óránál tovább

²³¹ Prot. sess. 1821. jún. 18. No 987.

²³² Prot. sess. 1821. júl. 30. No 1251.; okt. 16. No 1585.

²³³ Prot. sess. 1822. márc. 18. No 455.; 1823. máj. 30. No 859.

²³⁴ Prot. sess. 1828. dec. 22. No 2125.; 1829. jan. 2. No 20.; jan. 25. No 117.; febr. 20. No 315.; máj. 11. No 752.; okt. 28. No 1626.

²³⁵ Prot. sess. 1830. jan. 4. No 3.; jan. 8. No 23.; jan. 18. No 125.; febr. 19. 303, 311.; márc. 8. No 415.

nem szabad kint tartani az állatokat, és kétszer kell itatni, de nem a mocsaras részeken.²³⁶

Az állatorvos időnként — a véstől függetlenül is — megvizsgálta az állatokat. 1834-ben pl. abból a szempontból, hogy — mivel a takarmány drága volt — a szükségtelemeket kiselejtezzék.²³⁷

1835-ben újból marhavész sújtotta a várost. A gyöpmester „annyit temetett, hogy segítséget kellett mellé adni”. Az állatorvos felhívta a figyelmét, hogy „az elhullott marhák bármely része is veszélyes. Ezért a faggyút vagy a bőrt sem adhatja el, hanem ássa el”.²³⁸

1837-ben Major Sándor, az új állatorvos megállapította, hogy három borjú pacalszáradásban és lépfenében pusztult el. A vágómarhákat nem ő, hanem a kapitány megbízásából a városi seborvos vizsgálta meg. Major adott szakvéleményt a városi lovokról. 1840-ben pl. egy világos pej ménlőről, hogy „minden tűz nélkül való, a hágtásra használni nem lehet”. Elintézés a tanács részéről: „Kocsi előtt lehet használni.”²³⁹

Bárándpuszta (bérlet)

Bárándpuszta első okleveles említése 1465-ből: a chatkai pálos konvent nevében Péter barát tiltakozott az ellen, hogy Barand birtokukból Tharnoki Imre szolgabíró 50 barmot és 200 juhot Chokakew várába hajtott. A középkorban önálló helység; ezt mutatja egy 1484. évi, a bárándi plébánost említő oklevél. Ezt követően 1656-ig nem tudunk Bárándról. Ebben az évben Veszprém megye Pápán tartott törvényszéke — Bottka Zsigmond keresetére — Báránd szomszédos pusztáinak lakóit eltiltotta a szántóföldek, rétek, legelők, erdők használatától. 1665-ben Bottka Zsigmond — meggyőződve, hogy Báránd régi jogon a pápai pálos kolostor tulajdona —, a birtokot minden jogfenntartás nélkül visszaadta nekik.²⁴⁰

1691-ben abai Arany János (akkor fehérvári polgár) bérelte a pusztát a pálosoktól. 1695-ben Miskey István alispán a pesti pálos priornál tiltakozott az ellen, hogy a pusztát Fehérvár városnak adják bérbe. Az alispán 1697-ig meg is kapta a 200 hold szántóföldből álló Báránd bérletét. Székesfehérvár 1699-től — kis megszakításokkal — több mint 125 évig bérelte a pusztát.²⁴¹

A puszta bérletének nagy jelentősége volt a város számára, mert ezzel, a fentebbiekből is kitűnő szántóföldhiányt igyekezett pótolni, illetve ezen a területen biztosítani legelőt a városi gazdák állatainak. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a városi önkormányzatnak csaknem állandó témája volt a bérlet megszerzése,

²³⁶ Prot. sess. 1834. jún. 14. No 1249.

²³⁷ Prot. sess. 1834. jún. 30. No 1360.; júl. 19. No 1496.

²³⁸ Prot. sess. 1835. szept. 8. No 1762.

²³⁹ Prot. sess. 1837. júl. 28. No 1482.; aug. 28. No 1700.; 1840. ápr. 22. No 869.

²⁴⁰ Kállay 1979. A. 35.

²⁴¹ Uo.; Prot. sess. 1691. okt. 10.

meghosszabbítása, a bérleti díjjal kapcsolatos alkudozások, valamint a gazdálkodás, különösen a legeltetés megszervezése. Az 1699. évi mutatókönyv említi a bérleti szerződést, az iratok között azonban nem található.²⁴²

1703-ban a prior arról értesítette a várost, hogy „a pusztát idén felsőbb parancs és bizonyos okok miatt, nem tudja bérbeadni. Ez nem jelenti, hogy feljebb akarja verni az árendát”. 1711-ben 70 Rft, 1716—1736 között 150 Ft bérleti díjat fizetett a város. A bérlet mindig három évre (Szent György-naptól Szent György-napig) szólt; a szerződés megkötésére a bíró, a jegyző vagy a kamarás utazott a pesti pálosok priorjához, ami önmagában is mutatja, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak a bérletnek. A tanács a bérleti díjat mindig soknak találta „de a pusztára szükség van”. Kikötötték viszont, hogy „mivel a pusztát közös pénzen bérlik, senkinek se legyenek ott előjogai, mindenki egyformán fizessen”.²⁴³

1737-től 1744-ig 225 Ft a bérleti díj. Egyezséget kötöttek a pálosokkal, hogy a bérletet három évente a város megújíthatja. Fizetni mindig Szent György-napon kellett.²⁴⁴

A bérleti díjat a pálosok — tudva és kihasználva a város szorult helyzetét — állandóan emelték. 1744-től 500 Ft-ot kértek a pusztáért, amit a bíró és a kamarás 425 Ft-ra alkudott le. Jutulomként a pálos personalis 100 mérő zabot kapott. A tanács tudomásul vette ugyan az emelkedést, de alhatározta, hogy „újra fel kell mérni és proportio alapján taksát kell szedni a gazdáktól”.²⁴⁵

1750-ben már 700 Ft-os bérleti díjról olvashatunk, amit 1753-ban pl. 680 Ft készpénzzel és 100 kg (30 Ft értékű) vajjal teljesített a város.²⁴⁶

1756-ban érkezett a városhoz a pesti prior levele: a bérleti díjat 900 Ft-ra akarja emelni. A tanács szerint „ez a szegény nép rovására menne”, de végül mégis megadták. Ez az összeg sem maradt azonban sokáig: 1764-ben már 1000 Ft-ot fizettek. 1769-ben a magyar kamara észrevételezte a magas kiadást, mire a város előadta, hogy „a szegény adózó nép, nagyrészt a földművelésből él és itt juthat jövedelemhez, hogy adóját jobban tudja fizetni”. A pusztából a városnak, miután a bérleti díjat kifizette, nem sok jövedelme maradt.²⁴⁷

1776-ban már 1600 Ft-ot fizetett a város a pusztáért. A díjat rendszerint Vicenti Sebestyén tanácsnok vitte Pestre. 1780-ban három napra 7 Ft 50 d napidíjat és 6 Ft fuvardíjat kapott. 1782-től a rend megszűntetéséig 2000 Ft volt a bérleti díj.²⁴⁸

A rend megszűntetése után (1786) Báránpusztá a Tanulmányi Alap birtokába került, a város a kamarai adminisztrációval tárgyalta a bérlet-meghosszabbítás

²⁴² Acta pol. et jur. Index.

²⁴³ Acta pol. et jur. 1703. márc. 8. No 21.; 1733. nov. 27. No 60.; Prot. sess. 1716. márc. 20.; 1721. ápr. 8.; 1724. ápr. 21.; máj. 2.; 1725. ápr. 16.; 1726. nov. 20.; Corr. buch. 1734. dec. 31.

²⁴⁴ Prot. sess. 1737. febr. 15.; szept. 24.; Corr. buch. 1738. ápr. 24.

²⁴⁵ Prot. sess. 1744. jan. 15.; márc. 13.; 1748. szept. 11.

²⁴⁶ Corr. buch. 1750. ápr. 24.; 1751. ápr. 6.; Prot. sess. 1751. máj. 7.; 1753. márc. 21.

²⁴⁷ Corr. buch. 1756. febr. 2.; 1764. máj. 14.; 1769. márc. 3.; Prot. sess. 1758. máj. 6.; 1763. máj. 6.; 1771. márc. 20.

²⁴⁸ Prot. sess. 1776. szept. 9.; 1779. márc. 12.; szept. 3.; 1780. máj. 12.; 1782. máj. 10.; 1784. máj. 7.

ügyében. 1786-ban egy évre még megkapták a régi áron, az 1787-es tárgyalások során azonban az adminisztráció 4000 Ft-os díjat követelt. A városi küldöttek viszont csak arra kaptak felhatalmazást, hogy az addigi 2000 helyett legfeljebb 3000 Ft-ot igérjenek, „ha másképp nem megy”. A tanács megállapította, hogy „a pusztá állattartás és szántóföldhasználat tekintetéből szükséges a város lakóinak, anélkül az állattartás és a földművelés tönkremegy”. Kérték az adminisztrációt, hogy árverésen kívül kapják meg a bérletet. Az adminisztráció megmaradt a 4000 Ft-nál, viszont annyi engedményt tett, hogy nem három, hanem hat évre adta bérletbe a pusztát. A városnak ez annyiban jelentett könnyebbséget, hogy addig sem emelkedett tovább a bérleti díj. Az összeg felét azonnal kellett kifizetni, éspedig a püspöknek, „hogy a kölcsönös költségeket kíméljék”. A pénzt a tanács az érdekelt gazdáktól szedte össze. A díj másik felét (2000 Ft-ot) a városi pénztárban helyezték — az óbudai uradalom pénztárába való kifizetéséig — letétbe. A magyar kamara nem ellenezte a bérletet, de bekérte azoknak a gazdáknak a jegyzékét, akik Bárádon szántót vagy parlagot kaptak.²⁴⁹

Ettől kezdve a város arra törekedett, hogy minél hosszabb időre legyen biztosítva a bérlet. 1789-ben a kamara a hatéves bérleti időt 10 évre emelte fel. A tanács azonban örökbérletet (Erb-Pachtung) szeretett volna, ennek érdekében az uralkodóhoz is folyamodott. Arra hivatkoztak, hogy a pusztá, amelyet már 100 éve bérelnék, nagyon fontos a városi gazdaság szempontjából, mert az adózóknak itt tudnak földet adni, itt lehet a gazdálkodást kiterjeszteni. A szószóló az örökbérlet érdekében a báránde bevételekből 200 Ft-ot fizetett a város két bécsi ügyvivőjének, az örökbérlet ügyének előmozdításáért.²⁵⁰

Az örökbérlet azonban nem sikerült. 1794-ben újabb négy évre, 1797-ben három évre nyertek meghosszabbítást; ekkor már azonban 6000 Ft bérleti díjért. 1799-ben, közeledvén a bérlet lejáratának ideje, a város megint azzal próbálkozott, hogy 30 évre árverés nélkül kapja meg a bérletet. A városi küldötteket felhatalmazták, hogy ha mégis árverésre kerülne a sor, 8000 Ft-ig elmehetnek, „mivel a bérlet nélkül a város nem tud létezni”. Ezt az összeget később 10 000 Ft-ra emelték.²⁵¹

A bérleti díj 10 050 Ft lett, ami azonban a városnak már túl magas volt. 1800-ban azt olvashatjuk a tanácsülési jegyzőkönyvben, hogy „a báránde kaszáló bérleti díját a város nem tudja megfizetni”. Felmerült a gondolat, hogy ne adjanak-e kaszáló bérletet a helybeli mészárosoknak vagy az abai jobbágyoknak is. A választott község az előbbihez járult csak hozzá, az abaiak nem kaptak bérletet a pusztán. A 10 050 Ft-os bérleti díjat két részletben kellett a királyi közalapítványi pénztár praefectusi hivatalának befizetni. Ugyanebben az évben a gazdák kérték: a tanács forduljon a helytartótanácsához a díj leszállítása érdekében, „mivel egyrészt nagy a

²⁴⁹ Prot. sess. 1786. márc. 24. No 560.; ápr. 3. No 602.; 1787. ápr. 30. No 393.; máj. 7. No 430.; nov. 27. No 1198.; dec. 26. No 1331.; 1788. jan. 7. No 13.; febr. 4. No 169.; márc. 12. No 389, 400.; máj. 5. No 710.; nov. 3. No 1568.

²⁵⁰ 1789. ápr. 14. No 448.; ápr. 17. No 476.; ápr. 27. No 511.; dec. 21. No 1750.; 1790. jan. 22. No 131.

²⁵¹ Prot. sess. 1794. máj. 12. No 640.; 1797. jan. 27. No 126.; nov. 24. No 1421.; 1798. jún. 14. No 733.; júl. 1. No 806.; dec. 7. No 1397.; 1799. máj. 3. No 580.; jún. 23. No 761.; júl. 28. No 897.

szárazság; a termés nem hozza meg azt az eredményt, amit igyekezetük után vártak". A helytartótanács azonban a kérés teljesítését nem látta lehetségesnek.²⁵²

A bérleti díj 1813-ig nem változott. A tanács közben küldött bizottságot az örökberlet megszerzésére. 1811-ben az uralkodótól és a helytartótanáctól kérték, a következő évben pedig Say István aljegyző Pozsonyban a nádornál kért kihallgatást ez ügyben. Mindössze annyit értek el, hogy 1812-re megkapták a berletet; a díjat váltó forintban kellett fizetniök.²⁵³

1812 novemberében érkezett a helytartótanács leirata, amely szerint a pusztai bérleti árverése 1813 januárjában Budán, a helytartótanács épületében lesz. A város négytagú küldöttséget menesztett az árverésre azzal a felhatalmazással, hogy „a legtöbbet ígérőnél 10 Ft-tal többet ajánlhatnak”. Az árverésen az az érdekes helyzet állt elő, hogy a legtöbbet ígérő (Polinperger) 18 500 Ft-ot a városi küldöttek 10 Ft-tal felülígérték. „Az árverést végző helytartótanácsi bizottság azonban nem tudta a helyszínen eldönteni ezt a szokatlan (kis különbség miatti) tényt és úgy döntött, hogy a helytartótanács teljes ülése elé viszi a kérdést.” A városi tanács viszont utasította a küldötteit, hogy maradjanak meg az ajánlott 18 510 Ft összegnél. A város ezért az összegért, 1825. május 1-jéig, meg is kapta a berletet.²⁵⁴

A tanács a választott községi tagok és egyes gazdák véleményét egyenként meghallgatva; egyetértés alakult ki a arra nézve, hogy a szerződést nyolc napon belül alá kell írni. A pusztai javak összeírására Novák Joachim közalapítványi kerületi praefectus érkezett a városba. A bérleti díj fizetése azonban a várost túl nagy feladat elé állította: 1814-ben már 13 888 Ft-tal volt adós, a bérlő gazdáktól beszedett bérleti díjat pedig másra költötték. Ezért a tanács a következő évi bérleti taksát is próbálta behajtani a gazdáktól.²⁵⁵

Ettől kezdve csaknem állandó a város fizetési zavara és hátraléka, 1817-ben — miután Poszt Ferenc pénztárnok számadását felülvizsgálták — az tűnt ki, hogy „a pusztai bérleti díja nincs befizetve; a pénztárban viszont semmi pénz sincs”. A tanács ekkor 12 000 Ft-os kölcsönt vett fel, „hogy a berletet el ne veszítsék”. 1819—20-ban Boros József királyi tanácsos, közalapítványi igazgató többször is sürgette a hátralékok befizetését, „különben a helytartótanács törvényes úton eszközli a befizetést”. A tanács azzal védekezett, hogy a pusztát bérlő gazdák is hátralékban vannak a taksák fizetésével.²⁵⁶

1821-ben a közalapítványi pénztár praefectusa kérte a várost, hogy a hátralékot a móri kapucinus atyák templomának javítására fizesse be. A következő évben már ultimátum jött: ha január 25-ig nem fizetnek, a közalapítvány felmondja a pusztai berletét. A tanács megígérte az 1701 Ft hátralék kifizetését, a hátralékok beszede-

²⁵² Prot. sess. 1800. febr. 24. No 265.; máj. 30.; szept. 11. No 1049.; dec. 31. No 1568.

²⁵³ Prot. sess. 1811. jan. 3. No 14.; 1812. márc. 15. No 384.; ápr. 6. No 495.

²⁵⁴ Prot. sess. 1812. nov. 9. No 1388.; nov. 26. No 1443.; dec. 4. No 1490.; 1813. jan. 12. No 32.; jan. 17. No 47.; jan. 20. No 62.; jan. 25. No 83.

²⁵⁵ Prot. sess. 1813. febr. 12. No 132.; ápr. 2. No 348.; 1814. márc. 14. No 406.; okt. 19. No 1502.

²⁵⁶ Prot. sess. 1817. nov. 23. No 1743—1744.; 1819. márc. 26. No 424.; 1820. jan. 14. No 108.

sét, de nagyobb haladékokat kért. Az ígéretet azonban nem teljesítette, ezért 1823 májusában Ujfalusi Imre, a közalapítványi javak praefectusa felmondta Bárándpuszta bérletét. 1824-ben — akkor már 19 504 Ft-tal tartozott a város — a tanács az elmaradásért Poszt Ferenc volt bárándi pénztárnokot hibáztatta, és az ellene folyó perek befejezéséig haladékokat kért a praefectustól.²⁵⁷

Bárándpuszta újabb bérleti árverése 1825-ben volt. A város — teljesen félreismerve a helyzetét — megpróbált évi 6000 Ft-os ajánlattal részt venni, ami semmi sikerrel sem járt. A bérletet 9961 konvenciósi Ft-ért, báró Splényi József kapta meg. A helytartótanács leiratban szólította fel a várost, hogy azonnal adja át a bárónak a tavaszi calcaturát, az őszi vetésről pedig egyezkedjenek. Vörös Mihály a közalapítványok jogügyigazgatója pedig arról értesítette a tanácsot, hogy ha a hátralékot nem fizetik meg, perbe idézteti a várost. Erre a város mindössze 31 110 Ft-ot kifizetett.²⁵⁸

1826-ban a közalapítványi pénztár az elmaradt őszi vetés és az ott található épületek váltságként 3884 Ft-ot jóváírt a hátralékból, ami azonban még így is jelentős összeg maradt. A puszta átadására és becslésére helytartótanácsi küldöttség érkezett, a város részéről a polgármester, a tiszteleti főügyész és a szószóló volt jelen. A város által a bárándi hid építésére tett 397 Ft-ot az átadó küldöttség ugyancsak jóváírta.²⁵⁹

Miután a fennmaradt hátralékot a közalapítvány 1826—27-ben többször hiába követelte, 1828 szeptemberében a várost a községi kerületi tábla elé perbe idézték. A város a helytartótanácsához fordult a haladék ügyében. A válasz kedvező volt ugyan, de ez csak egyévi moratóriumot jelentett a fizetésektelen város számára.²⁶⁰

A per 1830-ban indult meg, a várost egy községi ügyvéd, Dongó Pál képviselte (az ügyvédvallást postán küldték el neki). 1832-ben született az első elmarasztaló ítélet; a város 76 konvenciósi Ft per-, és 30 Ft ügyvédi költséget fizetett. Egyúttal a hátralékos bérleti díj elengedéséért az uralkodóhoz fordult. Úgy tervezték, hogy két választópolgár az országgyűlési követekkel Pozsonyba, majd onnan Bécsbe megy, Lajos herceghez mint királyi helytartóhoz audienciára. Ezzel azonban a választott község nem értett egyet.²⁶¹

A per a személynöki szék előtt folyt tovább, amely újból elmarasztalta a várost. 1837-ben viszont megjelent Bering Ignác, a királyi jogügyigazgató helyi ügyvédje, „akit a hátralékos bárándi bérleti díjjal kapcsolatos alkudozásokkal bíztak meg”.

²⁵⁷ Prot. sess. 1821. júl. 2. No 1054.; 1822. jan. 19. No 134. márc. 9. No 414.; 1823. máj. 10. No 765—766.; aug. 29. No 1306.; nov. 5. No 1608.; 1824. febr. 3. No 220.; nov. 5. No 1608.

²⁵⁸ Prot. sess. 1825. jan. 17. No 92.; márc. 14. No 387.; márc. 15. No 91.; márc. 21. No 466. márc. 26. No 491.; ápr. 7. No 528—531.; jún. 6. No 920.; szept. 26. No 1491.

²⁵⁹ Prot. sess. 1826. jan. 2. No 4.; ápr. 28. No 666.; dec. 18. No 1916.; 1828. márc. 7. No 398.; jún. 27. No 1100—1101.

²⁶⁰ Prot. sess. 1826. dec. 15. No 1884.; 1827. máj. 25. No 898.; okt. 12. No 1657.; 1828. szept. 8. No 1519. 1829. márc. 6. No 365.; jún. 1. No 891.

²⁶¹ Prot. sess. 1830. ápr. 30. No 669.; máj. 7. No 764.; 1832. jún. 12. No 1159—1160.; 1833. aug. 13. No 1578.; aug. 16. No 1615.; 1834. aug. 18. No 1670.

Ennek eredményeként a város 5000 Vft-ot fizetett a közalapítványi pénztárba, a fennmaradó összeg utáni kamatok fizetése alól pedig felmentést kapott.²⁶²

A város, Bárándtól függetlenül, *más bérletekkel* is próbálkozott. 1743-ban Szluha gróftól Csala pusztát akarta bérbevenni 16 évre, 12 000 Ft-ért. A következő évben ez ügyben a bíró és egy tanácsnok Pozsonyba utazott. 1786-ban Besnyőpusztát, 1809-ben Vörös Ferenc pentelei majorságát akarták bérbe venni.²⁶³

A város a bérelt Bárándpusztát a polgárok és lakosok között *kiosztotta*. Kezdetben nem bérleti díjat szedtek, hanem a termés után fizettek a gazdák. 1726-ban pl. „mivel az idén sok mohar terem”, egy boglya után 25 d-t, 1733-ban minden petrence (amit két ember el tudott vinni) széna után 1 d-t, 1736-ban egy boglya széna után 35 d, egy nagy petrence után 5 d, kis petrence után 1 kr, 1740—1742-ben egy petrence után 1 d-t szedtek.²⁶⁴

1745-től kezdtek bérleti díjat — szántónként 1 Ft-ot — kérni a gazdáktól. A következő évben csak 80, 1762-ben 75 d-t szedtek. Ekkor még nem volt kút a pusztán; minden bérlővel közölték, hogy vigyenek magukkal vizet, az ottani kútból ne igyanak. 1752-ben merült fel a gondolat, hogy rendezzék a bérleteket; a hához tartozó vagy pénzen vett szántókat újból ki kell mérni. A város 1757-ben 791 Ft-ot vett be a bárándi bérlőktől. Ez a pálosoknak fizetett bérleti díjat azonban nem érte el, így a város Bárándpusztára — a gazdák érdekében — ráfizetett.²⁶⁵

1755-ben a „Bárándpusztán levő földeknek újabb rendbe való tételére”, a tanács bizottságot küldött ki. Ettől kezdve a bárándi szántókat és réteket éppen úgy *nyílas osztással* mérték ki, mint a városi határban levő, a polgárházakhoz tartozó más szántókat és réteket.²⁶⁶

A tanács mindig kihirdette a bárándi szántók és rétek osztásának az időpontját. A bizottság által kiosztott telkek után a váltságot József napig kellett a pénztárba befizetni. 1776-ban pl. egyenlő nagyságú szántót osztottak ki, egyenként 1 Ft 20 d váltságdíjért. Volt olyan év is (pl. 1774), amikor a pusztát nem osztották ki, hanem a fűvet a város lekaszáltatta és az arra rászorulóknak szabott áron eladta.²⁶⁷

1788-ban — az egész polgárság kérésére — a tanács szabályozta a pusztán levő telkek beosztását. A polgárok azt kérték, hogy a felosztást részint felmérés, részint számok (sorsolás) útján végezzék. A kiküldött bizottság meghatározta, hogy melyik szántó legyen téli, melyik nyári vetésre felhasználva, és melyek legyenek a kukoricaföldek. Egy gazda két telket is kiválthatott, ha a váltságot megfizette. A műveletlen földeket olyan polgároknak adták át, akik a magukét jól művelték. A felsőbb hatóságok jó szemmel nézték, ha a telkeket „a polgárság szegényebb

²⁶² Prot. sess. 1835. dec. 19. No 2519.; 1837. márc. 31. No 682.; máj. 8. No 996.

²⁶³ Prot. sess. 1743. máj. 12.; 1744. márc. 10.; 1786. jún. 2. No 833.; 1809. jan. 30. No 121.

²⁶⁴ Prot. sess. 1726. júl. 26.; 1733. júl. 9.; 1736. aug. 3.; 1740. aug. 23.; 1742. aug. 4.

²⁶⁵ Prot. sess. 1745. márc. 23.; 1746. márc. 29.; 1752. júl. 21.; 1762. márc. 16.; Kamarási számadás: 1757.

²⁶⁶ Prot. sess. 1755. márc. 14.; 1767. jún. 26.

²⁶⁷ Prot. sess. 1770. jan. 8.; 1773. jún. 20.; 1774. jún. 27.; 1775. jún. 16.; 1776. márc. 15.; 1787. márc. 12. No 226.

osztálya" kapta. Az újbóli felméréstől azonban a város — a költségek miatt — húzódozott.²⁶⁸

1791-ben a szántók, rétek, nádlás és a legelőpénz után a város 4377 Ft-ot vett be, de ebből fizette a csöszöket és a pálosoknak a bérleti díjat, úgyhogy a bevételből összesen 146 Ft 9 kr maradt. 1792-től kezdve egyre több gazda nem fizette ki a bérleti díjat vagy lépett vissza a bérlettől, ami az egyre emelkedő díjakkal magyarázható. 1797-ben — a költségek emelkedésére hivatkozva — minden szántó után 15 kr-ral több váltságot szedtek. A gazdák egyre hangosabban követelték, hogy az adókiivetésnél vegyék figyelembe: a bárándi szántók és kaszálók nem egyformák, minőségük szerint osztályozzák őket.²⁶⁹

1805-ben más, kaszálónként 5 Ft 18 kr volt a váltság. „Ha nem váltják meg, elvesztik” — mondta a tanács. Ugyanekkor többen amiatt panaszkodtak, hogy egyesek a pusztán „mások kizárásával és kárával a szántókat és kaszálókat kisajátították maguknak”. A tanács ünnepélyesen vizsgálatot rendelt el.²⁷⁰

1813-ban, amikor a bérleti díj jelentősen emelkedett, a tanács úgy határozott, hogy csak olyanok kapnak bárándi földet, akik a váltságot 16 évre kifizetik. Ez azonban kevésbé nyerte meg az érintett gazdák tetszését, sokan nem fizették be a díjakat. Erre a tanács a szántókat és kaszálókat elvette tőlük. És amit elvettek, azt a következő évben sem kaphatták vissza. A város azt szorgalmazta, hogy a „kiterjedtebb gazdaságú gazdák részesüljenek inkább a pusztából. A városi tisztek, választópolgárok kivételével a birtokosokra eső földeket, réteket és kukoricaföldeket sorsra kell bízni, ki-ki maga húzza ki a számát”. Új bérlők esetén előnyben részesítették, aki vállalta az előző bérlő hátralékának a megfizetését.²⁷¹

Az 1820-as években a város mindent elkövetett a hátralékos váltságdíjak behajtására, de nem sok eredménnyel. Pedig a fertálymesterek is házról házra járva, végrehajtással fenyegetve hirdették ezt ki. 1828-ban az írkokok közreműködésével valóban sor került végrehajtásra.²⁷²

A Bárándpusztaért járó hátralékos bérleti díj egy részét a város a harmadik vetésforgó bevezetése során bevett pénzekből fizette ki a közalapítványi pénztárnak.²⁷³

A gazdaktól bevett váltságokat a város külön *bárándi pénztárban* kezelte. E pénztár létezéséről 1730 óta tudunk; 1729—30-ban 269 Ft-ot vett be, és 89 Ft-ot adott ki. A város a kamarához felterjesztett számadások között küldte fel a bárándi

²⁶⁸ Prot. sess. 1788. febr. 23. No 299.; febr. 27. No 305.; febr. 29. No 328.; márc. 7. No 359.; máj. 5. No 728.; 1789. ápr. 27. No 511.; aug. 10. No 1037.

²⁶⁹ Prot. sess. 1792. nov. 5. No 1480.; 1797. márc. 13. No 351.; szept. 8. No 1053.; OLE 210. Misc. No 2. Civitatensia. No 1. 1793. máj. 21.; No 26. 1792. okt. 31.

²⁷⁰ Prot. sess. 1804. márc. 23. No 384.; 1805. márc. 10. No 351.

²⁷¹ Prot. sess. 1813. jan. 17. No 47.; 1817. febr. 28. No 352.; 1818. márc. 2. No 318.; 1819. jún. 1. No 862.

²⁷² Prot. sess. 1820. jan. 21. No 131.; 1823. szept. 15. No 1385.; 1828. okt. 20. No 1760.

²⁷³ Prot. sess. 1825. júl. 25. No 1153—1154.; 1837. ápr. 17. No 808, 870.; 1839. aug. 5. No 1529.; okt. 14. No 1997.

számadásokat, miután a választott község, illetve a számvevőség felülvizsgálta. Ritkán előfordult, hogy a kamarási pénztárt a bárándi segítette ki.²⁷⁴

1817-ben Poszt Ferenc pénztáros számadásából azt állapította meg a számvevőség, hogy a pusztá bérleti díját nem fizette be. Poszt fia kérte a várost, hogy „mentse meg a gyalázatos bezárattatástól és annak a 9000 Ft-nak a visszafizetéséről, amely atyjának, a pénztár rendtartójának a számadásából hibázik”.²⁷⁵

1832-ben a bárándi pénztárnak már sem bevétele, sem kiadása nem volt, mivel a hátralékos díjakat nem tudta beszedni.²⁷⁶

A tanács a bárándi ügyek vitelére és ellenőrzésére 1702-től kezdve *felügyelőt* (igazgatót) állított. Ekkor Weidmacher Sebestyén és Csizmadia István látta el ezt a tiszteletet. Nem fizetést, hanem természetbeni juttatást kapott. A felügyelő vizsgálta át első fokon a pénztáros számadásait; közreműködött a váltságok kivetésében és beszédésében, a földek kiosztásában. Főnöke a kamarás volt. Az állás betöltését gyakran a tanács és a választott község közötti vita döntötte el. A polgármester vagy városi tisztségviselő nem tölthette be ezt a pozíciót.²⁷⁷

A bárándi pusztá igazgatója, biztosan felügyelt az ott alkalmazott mezőőrökre, lovas kerülőkre, kovácsokra, gulyásokra és hajdúkra. 1718-tól az 1750-es évekig bárándi ispán is működött, 1751-ben 40 Ft, 17 mérő gabona és 12 mérő zab fizetéssel.²⁷⁸

A bárándi szántókkal a tanács a városi határ által szűkre szabott földeket akarta növelni. Az önkormányzat egyik feladata volt ezen a területen a *földművelés* szervezése. 1739-ben egy tanácsi bizottság írta össze a Bárádon megművelt földeket. A pusztán nagyrészt őszi vetés és kaszáló volt. A tanács 1788-tól előírta, hogy a földeken mindig kell téli búzát is vetni. A kukorica termelését viszont nem támogatták, „mert abból sok kár származna” (nem mondták meg, hogy milyen). Az összes többi földön szénát termeltek. Aki a földjét elhanyagolta, attól elvették.²⁷⁹

A tanács figyelemmel kísérte, hogy minden földet megműveltek-e, „mert annak elhanyagolásából nagy kár származik”. A tanács cséplőhelyet is engedélyezett a helyszínen, hogy ne kelljen a gabonát a távolabb fekvő városba fuvarozni.²⁸⁰

1812-ben a közalapítvány is beleszólt a bárándi gazdálkodásba: előírta, hogy ne az egész pusztát szántás fel, hanem egy részét különítsék el a felszántott területtől,

²⁷⁴ Acta pol. et jur. 1730. máj. 5. No 37.; Corr. buch. 1777. dec. 1.; Prot. sess. 1790. márc. 29. No 356.; 1807. júl. 8. No 925.

²⁷⁵ Prot. sess. 1817. nov. 23. No 1743—1744.; 1818. jan. 16. No 38.; ápr. 10. No 516.; máj. 8. No 650. A volt pénztárnoktól 1831-ig hajtották a hátralékot. (Prot. sess. 1831. jún. 28.)

²⁷⁶ Prot. sess. 1832. júl. 6. No 1346.; júl. 13. No 1404.

²⁷⁷ Prot. sess. 1702. máj. 2.; 1758. márc. 7.; jan. 21. No 99.; 1822. febr. 22. No 318.; Kállay 1972/B. 131.

²⁷⁸ Prot. sess. 1712. ápr. 8.; 1718. okt. 7.; 1920. ápr. 19.; 1730. márc. 31.; 1751. ápr. 14.; 1755. márc. 14.; 1785. júl. 18.; 1789. máj. 11. No 627.

²⁷⁹ Prot. sess. 1739. aug. 18.; 1764. máj. 14.; 1788. márc. 3. No 341.

²⁸⁰ Prot. sess. 1798. ápr. 30. No 533.; 1801. márc. 2.

„hogy a következő bérlő így kaphassa meg használatra”. A tanács az egész terület harmadrészét jelölte ki vetésre. 1815-ben megállapították, hogy „a gazdák a földjeiket nem a megállapított rendben vetik be, hanem önnön akaratjuk szerint, az árpaföldek közé zabot és mohart, a mohar földekbe zabot és árpát vetnek”. A tanács közhírré tette, hogy aki nem az előírt magot veti, attól elveszi a földet. A károk megakadályozására előírták a szántás megkezdésének az idejét is.²⁸¹

Novák Joachim, a királyi uradalmak rendtartója 1817-ben előírta Báránpusztá számára is a harmadik vetésforgó bevezetését, amelyekből egyik mindig ugar maradt. Ezért a pusztát újra kellett felosztani, „mintha most került volna a város kezére”. Réteket csak olyanok kaptak, akik szántókat is béreltek, „ezáltal az a kár, amely az ugar után fizetendő bérleti díj által éri őket, kiegyenlítődik”. Az új rend szerint minden calcaturában három szántó volt, és minden három szántóföldhöz egy nyilas rét tartozott. A tanács beleszólt abba is, hogy az előző évben ugarnak hagyott földekbe mit vessenek. Az őszi vetések között, 10 Ft büntetés terhe mellett, tilos volt parlagot hagyni és mindenki „köteles volt földjét Szent Iván-nap előtt megugarolni”. Szent György-nap után két héten belül — 10 Ft büntetés terhe mellett — kellett az ugarszántást elvégezni, a kukorica alá való szántást Szent György-napig (a kukoricatörés idejét is a tanács határozta meg).²⁸²

Tiltották viszont a vásár- és ünnepnap munkát a pusztán. Csak akkor lehetett „leköltözni”, ha az ünnep másnapja hétfő volt.²⁸³

A pusztá bérletének másik indoka a *legeltetés* biztosítása, és ez úton az egyébként kevés városi legelőterület megnövelése volt. Az ott legelő állatok után a város taksát szedett. 1717-ben egy nagy állat után 35, kis állat után 17 1/2 d-t, 1721-ben nagyobb állatért 8, két kisebbért 8 garast, 1755-ben állatonként 3 garast, 1 juhért 1 kr-t, 1759-ben marháért 1 garast, juhért 1 kr-t, 1768-ban a marhák után 6 kr-t, a juhok után 2 kr-t, 1771-ben a marháért 10 d-t, juhért 2 kr-t. 1725-ben a bárándi legelőn 1332 állat legelt (á 6 garas). A bárándi juhtenyésztést Fényes Elek is megemlíti.²⁸⁴

1729-ben a tanács ugyan azt határozta, hogy „Bárándon nem legelőt, hanem szántót kell tartani”, de ezt — az állattartó gazdák ellenállása miatt — nem tudta keresztülvinni. Sőt, volt olyan év (pl. 1735), amikor a seregélyesi parasztok is legeltetési engedélyt kaptak. 1736-ban említik először a bárándi gulyát. 1768-ban a ménésbeli lovakat is ott tartották. A szénatermés biztosítására Szent György előtt 10 nappal el kellett a pusztáról a juhokat és marhákat hajtani. Nem volt szabad a vasárnap (titkos) legeltetés sem.²⁸⁵

²⁸¹ Prot. sess. 1812. ápr. 24. No 565.; máj. 4. No 654.; 1815. márc. 10. No 407.; 1816. ápr. 26. No 711.

²⁸² Prot. sess. 1817. szept. 17. No 1429—1432.; szept. 27. No 1479.; nov. 6. No 1622.; 1820. márc. 4. No 480.; márc. 12. No 483.

²⁸³ Prot. sess. 1822. jan. 2. No 18.

²⁸⁴ Prot. sess. 1717. okt. 14.; 1721. nov. 7.; 1725. okt. 23.; 1750. okt. 23.; 1769. okt. 3.; 1771. jan. 7.; HKA Camerale Ungarn. 511. Fasc. 26. No 36/1769. jún.; Fényes 1851. I. 89.

²⁸⁵ Prot. sess. 1729. márc. 7.; 1835. szept. 20.; 1736. nov. 24.; 1768. jan. 26.; 1776. ápr. 12.; 1786. júl. 31. No 1075.

1786-ban a bárándi állatpásztor fegyvert kért, mert gyakran meglopták. „Azonban ilyen embereknek veszélyes fegyvert adni — mondta a tanács. — A bárándi csószot kell megbízni, hogy végezze a dolgát és a fegyverével legyen a pásztor segítségére.”²⁸⁶

1790-ben elrendelték, hogy akik a városban nagyszámú méneslovat tartanak, a pusztára vigyék és fizessenek utánuk taksát, mint ahogy a marhák után is fizetni kell. A hospesek birkáit azonban nem engedték Báráandra. 1793-tól tilos volt Szent József-naptól Demeter-napig állatokat hajtani a pusztára, akár száraz, akár nedves az idő. Az ökörcsordákat a béresek éjjel, titokban sem legeltethették. Szénakaszálás idején tilos volt az állatokat összeterelni.²⁸⁷

1812-ben a pusztáról a határos uradalmak és bérlők állatait elűzték. Hübner János polgár 300 Ft-ért megkapta a téli legeltetés bérletét, de juhait még ő sem hajthatta oda. Ugyancsak a pusztán jelölt ki a város legelőt a mészárosok levágható állatai számára. 1817-ig 206 föld volt a mészárosok bérletében; ettől kezdve minden calcaturában kaptak 30 szántót.²⁸⁸

1818-ban a bárándi pusztá biztosa jelentette, hogy több gazda a marháit az ún. Bolondvár felőli oldalra hajtotta, „ott pedig lehetetlen visszatartani, hogy a hegyen levő kukoricaföldeken kárt ne tegyenek”. Ezért minden ökör után, amelyet ott találtak, 5 Ft büntetést szedett a város. 1819-ben a felsővárosi (753 szarvasmarha) és a rácvárosi (910) gulya a pusztán legelt. 1825-ben a lócsordát is a legelőkön és az ugarokon találjuk.²⁸⁹

A város Bárándon a *kocsmáltatást* is gyakorolta; csárdát tartott fenn. 1768-ban Augsperger Jakab volt a csárdás és egyúttal a város katonája. 1788-ban árverés útján adták bérbe; ebben az évben istállót építettek melé. 1794-ben — évi 280 Ft-ért — a halászzal együtt került bérbe. Három év múlva azonban mérséklést kért, mert 16 Ft-os hadiadó és 2 Ft hadsegedelem is terhelte. A bérleti díját 140 Ft-ra szállították le. 1800-ban újabb bérlő jött, ezúttal újból 200 Ft-ért.²⁹⁰

1816-ban már 550 Ft, 1818-ban 602 Ft a csárdabérlet díja. Mikor a bérlő mérséklést kért, azt a választ kapta, hogy „a kérés a bárándi birtokosokat illeti; ha majd egybegyűltek ülésre, ott tárgyalják meg”.²⁹¹

Magánszemélyeknek tilos volt Bárándpusztán bármilyen építményt emelni, a város azonban néhány épületet emelt. Ilyen volt maga a csárda és mellette az istálló. 1787-ben egy helyreállítandó kamráról olvasunk, tehát már jóval korábban is állhatott. 1806-ban egy gazda kutat fúratott, a tanács betemetette. Hasonlóképpen

²⁸⁶ Prot. sess. 1786. okt. 27. No 279.

²⁸⁷ Prot. sess. 1790. dec. 21. No 1245.; 1791. okt. 17. No 1127.; 1793. márc. 21. No 328.; A *hospes* a betelepült idegeneket jelentette, számos polgári joggal. Lásd: Kállay 1974. 160.

²⁸⁸ Prot. sess. 1812. júl. 17. No 940.; nov 30. No 1468.; 1817. okt. 26 No 1592.

²⁸⁹ Prot. sess. 1818. szept. 18. No 1243.; 1819. szept. 25.; 1825. ápr. 11. No 577.

²⁹⁰ Corr. buch. 1764. máj. 14.; Prot. sess. 1768. júl. 1.; 1788. febr. 27. No 306.; máj. 17. No 772.; 1794. jan. 31. No 169.; márc. 24. No 403.; 1797. júl. 18. No 861.; 1800. jan. 24. No 115.; Kállay 1979/A. 35.

²⁹¹ Prot. sess. 1816. jún. 6. No 980.; 1818. nov. 16. No 1512.; 1819. máj. 15.

lebonttatta a gazdák által épített fészereket, istállókat és egyéb építményeket. A város által emelt néhány épület viszont vita tárgya lett akkor, amikor új bérlő költözött Báránpusztára.²⁹²

Vízrendezés, lecsapolás

A mezőgazdaságilag hasznosítható terület növelésének — a bérleten kívüli — egyetlen útja a várost környező mocsarak, vizek rendezése és lecsapolása. A XVIII. század elején ezeknek még volt védelmi jelentőségük is: 1705 januárjában a tanács a polgárokat és lakosokat a befagyott mocsár jegének a feltörésére vezényelte ki, a kurucok távoltartása céljából.²⁹³

A Rákóczi szabadságharc elmúltával azonban a vizek és mocsarak egyre inkább teherré váltak. Az 1715-ös összeíráskor a tanács fontosnak tartotta észrevételezni, hogy „a város határában sok a víz”. Az 1720—1730-as években gátat építettek a Hosszúvíznél a várost körülvevő rétek védelmében. Állandóan hadakoztak a környező uradalmak malmaival, amelyek a vizet hol felduzzasztották, hol a földekre engedték. Gyakori a kiadás a gátak javítására, a mocsarak tisztítására a városi számadásokban. 1733-ban pl. 150 Ft-ot adtak ki erre a célra.²⁹⁴

Így érthető a város öröme, amikor a helytartótanács 1731-től kezdve tervbe vette „a lakosság egészségét veszélyeztető mocsarak letisztítását (purgandum)”. 1746-ban a tanács Kovács Ferenc győri mérnökkel tárgyalta a „halasztást nem tűrő töltés építése ügyében”. A rendszeres csatornaépítés 1771-től indult meg, amikor a helytartótanács elrendelte, hogy „az egészség előmozdítása érdekében csatornákat kell építeni”.²⁹⁵

A legnagyobb és legelőször felmerült ilyen jellegű munka a Sárvíz szabályozása volt. A magisztrátus 1763-ban a helytartótanácsnak azt írta, hogy „a város határában tó nincs, csak mocsár. A Sárvíz nem folyóvíz”. A Sárvíz, ha nem is volt folyóvíz, mégis sok gondot jelentett a városnak: a kinyomult víz gyakran öntötte el a határ jelentős részét, veszélyeztette egyes utcák (pl. Sziget utca) lakóházait, illetve nedves évben a rétek nagy részét változtatta mocsárrá. 1774-ben a tanács mérlegelte, hogy a „szomszédos uradalmakkal közösen csatornákat kellene építeni”. A csatornaépítés gondolata felmerült az 1775. évi megyei közgyűlésen is. Itt Böhm Ferenc geometra adta elő, hogy „a Sárvíz kiszáritásához csatorna építésére

²⁹² Prot. sess. 1787. jan. 5. No 8.; 1802. nov. 3. No 1439.; 1806. júl. 4. No 1077.; 1816. márc. 11. No 468—469.; 1825. okt. 10. No 1592.

²⁹³ Prot. sess. 1705. jan. 4, 9.

²⁹⁴ Iktatás nélküli iratok. 1715. Prot. sess. 1725. nov. 27.; 1727. nov. 7.; 1732. márc. 24.; Acta pol. et jur. 1733. nov. 27. No 60.

²⁹⁵ Acta pol. et jur. 1731. dec. 1. No 66.; Prot. sess. 1732. máj. 13.; 1771. jan. 14.; Corr. buch 1746. szept. 5.

lenne szükség a városon keresztül”, ami 6212 Ft költséget és 3550 öl városi területet igényel. A tanács ezt jelentette a pozsonyi kamarának.²⁹⁶

A Sárvíz-csatorna építésével kapcsolatos vizsgálatokkal a tanács Böhm Ferenc kamarai földmérőt bízta meg; 1776-ban 6 Ft-ot, 1779-ben (két napra) 8 Ft-ot kapott. A csatorna építését báró Sigray királyi biztos pártfogolta; ezt a város a földmérőknek is tudomására hozta.²⁹⁷

A Sárvíz kiszáritása várhatóan sok kiadással járt, ezért a város jónak látta aktív tőkéinek növelését. És ami a legfontosabbnak tűnt: 1782-ben árverés útján bérbe adták a csatornaásásnál létesített bormérést Papp Mihálynak, aki több uradalomban is mérte a borát. Akónként 25 d bérleti díjat és a behozott bor után akónként 20 d akcisát fizetett. A város a csatornázáshoz egy hatfős ladikot is vett.²⁹⁸

A munka első fázisa, a külvárosi rész szabályozása 1784-re elkészült, de még hátravolt a rácvárosi kapu alatti hid ásása. A csatorna teljes kiásása 4000 Ft-ba került; erről a kamarás és segédje külön számadást vezetett. Az elkészült csatornarészt a kordoványkészítők azzal a feltétellel használhatták, hogy egy kis fazsilipet építenek. A vizet a szücsök és a horvát cipészek is használták, de nem duzzaszthatták fel; ahol dolgoztak, a partot kőfallal erősítették meg és a munkahely alatt 30 öl hosszúságban a vízmedret évente tisztogatták.²⁹⁹

A további terveket ugyancsak Böhm Ferenc készítette el. Szükségesnek tartotta a három malom javítását, két hid építését, egy kút ásását és a Buda—Veszprém postaút és a rajta levő hid javítását. A várható összes további költség 13 384 Ft volt. A költségek fedezésére a rétek után 10 évre, az adókulcs szerint az alábbi hozzájárulást vetették ki: I. osztályú rét 85 d (tíz év alatt 8 Ft 50 d), II. osztályú 75 d (7 Ft 50 d) és III. osztályú rét 65 d (6 Ft 50 d). A munkálatokhoz szerszámokra és munkásokra is szükség volt, ehhez a város először a katonaság segítségét (300 főt) kérte, majd mikor ez nem sok sikerrel járt, kiszögezte a városkapura a földmunkáknál fizetendő napszám- és hetibérek megyei limitációját.³⁰⁰

Az elkészült csatornák karbantartása, a kiöntések megakadályozása további gondot jelentett a városnak. Az ezzel megbízott tanácsos évente többször jelentett — elsősorban a szénában és a sarjában — okozott károkról, a tisztogatás költségeiről. 1801-ig a Sárvízi-csatorna királyi biztosa Ürményi József volt; ettől

²⁹⁶ Corr. buch 1763. ápr. 10.; 1775. szept. 18.; Prot. sess. 1775. szept. 13.; 1778. jan. 19.; HKA Camerale Ungarn. 522. Fasc. 26. No 13/1774. szept.

²⁹⁷ Prot. sess. 1776. jan. 9.; 1778. nov. 13.; 1779. szept. 3.; 1780. aug. 11.; 1782. júl. 19.

²⁹⁸ Prot. sess. 1782. aug. 3., 12., okt. 18.; Az *akcisa* az 1672. évi királyi nyílt parancs által bevezetett *fogyasztási adó*. Eleinte hadiadó jellege volt, az egész akcisajövedelmet az országban állomásozó katonaság fizetésére fordították. Az akcisát csak a városi lakosság fizette a városba bevitt vagy ott eladott és kimért bor, sör, pálinka, valamint a leölt és mészárszékekben kimért állatok húsa után. Az akcisa a kamara haszna volt. Székesfehérvár kiváltsággént kapta meg az akcisaszedés jogát és hasznát.

²⁹⁹ Prot. sess. 1782. dec.; 1783. márc. 7.; 1784. jún. 11.

³⁰⁰ Prot. sess. 1780. okt. 27.; 1784. szept. 2, 4.; nov. 19.; 1785. aug. 3.; 1788. júl. 11. No 1086.

kezdve két évig senki sem foglalkozott a kérdéssel, „pedig a kiöntés veszélye fenyeget” — írta a város az uralkodóhoz intézett kérelmében.³⁰¹

1801-ben a tanács a csatornák elhanyagolása miatti károk ügyében a megyét is megkereste. Elmondták, hogy „a Sárvíz kiöntése miatt a szénát nem tudják behordani, az ottani legeltetés viszont a kazlakban nagy kárt tesz”.³⁰²

1803-tól báró Révay Pál lett a Sárvíz-csatornák királyi biztosa; első dolga volt a városban és határában többször is helyszíni szemlét tartani. Az 1807 októberében érkezett helytartótanácsi leirat szerint „az uralkodó (helyszíni szemle nélkül is) úgy döntött, hogy a Sárvizet szabályozni kell”. A város ezúttal Csapó Benjámint megyei mérnököt bízta meg a tervek elkészítésével. Megkeresték — a megyén keresztül — a szomszédos petelei uradalmat, hogy a Sárvíz mocsaras részének kiszáritásában működjenek közre. A szükséges munkaerő biztosítása a városi csatornafelügyelő (biztos) feladata volt.³⁰³

1810-ben újabb királyi biztos, báró Podmaniczky József, Bács-Bodrog megye főispánja került a Sárvíz lecsapolási munkáinak az élére, aki augusztusban Simontornyára hívta össze az érintetteket, köztük Fehérvár tanácsát is. Az ülésen szétosztották a munkálatok költségeit: a városra összesen 48 465 Ft jutott, amit négy részletben kellett fizetni. A tanács ezt követően összeírta a réteket, illetve egyenként 22 Ft 30 kr-t vetett ki rájuk. A saját rétjei után a város az ásandó főcsatornára 800 Ft-ot fizetett.³⁰⁴

Az első részlet, 11 631 Ft 1813 augusztusában volt esedékes. A tanács megvárta a lecsapolási pénztár főperceptorának a felszólítását, csak akkor kezdte a beszédet. Üres rétek esetében a szomszédoktól próbálták megtudni, hogy ki a tulajdonos. Ha mégsem találták, a rétet árverés útján eladták és abból fizették meg az utána járó lecsapolási díjat. A beszédet végző városi perceptor két évre 100 Ft-ot kapott a fáradságáért.³⁰⁵

1813 májusában a Sárvíz lecsapolására alakult királyi bizottság Kálozra hívott össze közgyűlést. A városi küldöttek azt jelentették a tanácsnak, hogy a Böhm-féle felmérés szerint holdanként még 3 Ft 36 kr-t kell fizetni; valamint hogy az eddigi hátralék hat héten, a kivetett összeg negyedrésze pedig 12 héten belül esedékes. A város megpróbálta a pótdíjat beszédni, de nem sok sikerrel. Megbízta viszont Csapó Benjámint, hogy indokolja meg a lecsapolás természeti akadályait.³⁰⁶

³⁰¹ Prot. sess. 1795. dec. 14. No 1437.; 1798. máj. 25. No 649.; jún. 1. No 676.; okt. 13. No 1206.; 1801. jún. 15. No 792.; okt. 2. No 1253.

³⁰² Prot. sess. 1801. nov. 4. No 1425.; nov. 8. No 1453.

³⁰³ Prot. sess. 1803. márc. 26. No 498.; 1805. jún. 28. No 864.; 1807. okt. 19. No 1219.; 1808. jún. 26. No 853.; júl. 22. No 1017.; 1809. jún. 3. No 831.

³⁰⁴ Prot. sess. 1810. máj. 11. No 781.; aug. 13. No 1256.; szept. 30. No 1504.; okt. 4. No 1512.; okt. 15. No 1543.; 1812. dec. 4. No 1498. Összehasonlításként: a Tinód délnyugati határán ásott csatornarész költségeiből a tinódi birtokosság 40 000 Pft-ot vállalt (Galgóczi 1855. 418.); A költségekhez Vurum József püspök is hozzájárult. (Schem. jub. 1977. 82.).

³⁰⁵ Prot. sess. 1813. jan. 8. No 22.; aug. 21. No 951.; aug. 27. No 982.

³⁰⁶ Prot. sess. 1813. ápr. 9. No 388.; máj. 7. No 492.; júl. 10. No 730.

1816-ban a város azt jelentette a magyar királyi kancelláriának, hogy „a Sárvíz szűrítő-árkainak az ásását az alsóbb határookban abbahagyták, így a víz nem tud lefolyni; megreked, felduzzad. Ezáltal az árvizek úgy elszaporodtak, hogy a 30 éve művelt városi rétek és kertek elvesznek és a külvárosi házak is veszélyben vannak”. A város kérte a megkezdett hasznos munka mielőbbi befejezését.³⁰⁷

A munka előmozdítására a lecsapolási bizottság a katonaság segítségét kérte. Az 1817 májusában tartott bizottsági közgyűlésen a királyi biztos bejelentette, hogy „a vármegyék által rendelt munkásokon kívül Őfelsége 2000 katonát ajánlott meg”. A városra hárult viszont a katonai kórház rendelkezésre bocsátása.³⁰⁸

A városra eső — hat héten belül fizetendő — költség 1817-ben 11 631 Ft volt, amiből minden rétre 5 Ft 45 kr, a kertek ölére 1/4 kr jutott. Hogy a pénzt be tudják szedni, az örökös bevallásokat addig nem fogadták el, amíg az illető a rá kivetett összeget be nem fizette. Egyúttal a tanács serkentette a lakosokat, hogy „kiszabott fizetésért álljanak be a munkába”. A kétszeri kihirdetés után is azonban csak 10 fő jelentkezett.³⁰⁹

A napszámosokra pedig szükség lett volna, mert — ahogy azt gróf Zichy Ferenc lecsapolási királyi biztos írta — 1820-ban a csatornázással Tácig, a következő évben Úrhidáig akartak eljutni, ha 300 munkást találtak volna. A biztos a tanácstól kérte munkások küldését a táci töltéshez. Ennek viszonzására megígérte, hogy amikor a munka a város határában folyik, ott is fognak vidékiek dolgozni. A tanács válasza: „A városnak sem jobbágyai, sem pedig más olyas lakosai nem volnának, kiket a Nemes Város Jussának sérelme nélkül, a határán kívül, az említett ásáshoz parancsolni lehetne.” A kérdést végül is úgy próbálták megoldani, hogy a fertálymesterek minden fertályból 10-10 zsellért rendeltek a tanácsülés elé, ahol közölték velük, hogy milyen jutalmat kapnak, ha a munkát elvállalják és biztosították őket, hogy „az ásás idején sem állnak jobbágyi rendszabás alatt”. A zsellérek azonban nem jelentek meg a tanácsülés előtt sem, nemhogy a munkát elvállalták volna.³¹⁰

1821 áprilisában, újabb bizottsági közgyűlésen, holdanként újabb 5 Ft 48 kr költséget vetettek ki. A tanács a lecsapolási külön pénztár kezelőjét bizta meg a beszédessel. Felvigyázónak egy tanácsost állítottak mellé, sőt „szükség esetén bírói segédelmet” is ígértek. A fenti kivetési összeget 3231 holdra vonatkoztatva, akkor 18 739 Ft 48 kr lett volna esedékes.³¹¹

A lecsapolási munkálatok eközben nemcsak hasznot, hanem kárt is okoztak. A sörházi malom bérlői pl. kérték a bérleti díjuk mérséklését, mivel „a Sárvíz elfogása miatt sem parasztra, sem szitára nem tudnak örölni”. A város — miután

³⁰⁷ Prot. sess. 1816. márc. 22. No 515.

³⁰⁸ Prot. sess. 1817. ápr. 18. No 580.; máj. 16. No 779.

³⁰⁹ Prot. sess. 1817. máj. 18. No 784.; 1818. márc. 27. No 439.; szept. 21. No 1261; Egy rét megközelítőleg 1600—1700 négyszögöl.

³¹⁰ Prot. sess. 1820. aug. 7. No 1324.; szept. 9. No 1531.; Hasonló, a feudális partikularizmust példázó esetet mond el Tolna megyéről Wellmann Imre (1979. 164.).

³¹¹ Prot. sess. 1821. ápr. 6. No 584.; ápr. 27. No 674.

megállapították a kérés jogosságát — a bérleti díj harmadrészét elengedte. A víz felfogása miatt a Jancsár utcában és a Sziget utcában házak is összedőltek.³¹²

1822-ben gróf Zichy Ferenc lecsapolási királyi biztos magához kérte a városi bírót és közölte vele, hogy a város ellen bírói akciót kezdett, mivel a csatornaásás költségeivel adós maradt. A tanács válasza: „A költségeket az illető felektől behajtják, az akciót megvárják.” A biztos végül is a hátralék egy részét a város helyett maga fizette be.³¹³

A csatornaépítés költségei ezt követően újból és újból emelkedtek. 1824-ben újabb 4000 Ft befizetését követelte a várostól Marich Dávid helyettes alispán, mint a lecsapolásra ügyelő deputatio elnöke, „mert különben a város határában elkezdett munkát félbeszakítják”. A város „a tartozások behajtására kiküldött urakat” bízta meg, hogy „a summát minden módon iparkodjanak behajtani”. Ekkor már Beszédes József mérnök vezette a munkálatokat. 1824 májusában közölte, hogy a kanális hamarosan elkészül. Javasolta, hogy a csatorna torkolatát a város alatt zárják el, mert különben a régi kanális, amelyen a lezárás alatt a víz folyni fog, a már kitisztított réteket újból előnti. Ezért a régi kanálist kimélyítették.³¹⁴

Ezt követően már csak karbantartási munkák, valamint a be nem fizetett díjak behajtása volt napirenden. 1826-ban a vármegye megkeresésére a tanács megtiltotta a nagy csatorna partjainak a rongálását. Ennek ellenére Beszédes József mérnök többször tett panaszt a marhák által letiport partok miatt. Pedig a tanács 50 Ft büntetés terhe mellett tiltotta az ottani itatást.³¹⁵

Az 1830-as évektől a *Nádor vagy Sárvíz Csatorna Egyesület* rendszeresen ülésezett. Napirendjén leginkább a kivetett, de még mindig be nem fizetett díjak, függőben maradt munkabérek és fuvardíjak szerepeltek. Az Egyesület 1830-ban Szekszárdon, 1839-ben Fehérvárott a Fekete Sasban gyűlt össze. 1840-től gróf Zichy Ödön mint elnök sürgette a hátralékok beszédését. Az üléseken a város részéről a főbíró és egy tanácsos (rendszerint Say István) vett részt.³¹⁶

A Sárvíz szabályozása maga után vonta a *Sárrétek* „orvoslását” is. Ennek gondolata már 1772-ben felmerült, amikor a tanács megígérte, hogy a munkát mérnök által végezteti el, valamint hogy a háza végében levő rétet mindenki megkapja. Valcher királyi tanácsos, hajózásügyi főnök 1786. évi véleménye szerint a sörfőzőmalom hat járata helyett négy jót kell meghagyni, a rétet egy csatornával kell átvágni, amely a vizet az építendő Sárvíz-csatornába vezeti. A munka elvégzését sürgette a gazdák állandó panasa: a Sárrétről az állandó kiöntések és a

³¹² Prot. sess. 1822. jan. 25. No 186.; máj. 6. No 712.; dec. 10. No 1946.

³¹³ Prot. sess. 1822. márc. 22. No 461.; dec. 30. No 1968.

³¹⁴ Prot. sess. 1824. márc. 3. No 744.; máj. 10. No 781.; 1825. ápr. 27. No 671.

³¹⁵ Prot. sess. 1826. júl. 3. No 1042.; 1830. nov. 8. No 1824.

³¹⁶ Prot. sess. 1830. márc. 15. No 439.; márc. 29. No 494.; ápr. 13.: No 566.; 1832. júl. 6. No 1344.; 1833. aug. 2. No 1494.; 1839. nov. 4. No 2117.; 1840. aug. 31. No 1847.; 1842. okt. 3. No 2763.; 1845. dec. 15. No 4176.; dec. 19. No 4241.

hidak hiánya miatt nem tudják a szénájukat behordani. A kérés teljesítése annál is fontosabb volt a városnak, mivel a rétek bérletéből 1793-ban 1033 Ft-ot vett be.³¹⁷

1800-ban Ürményi József a Sárrétet is megtekintette és a rendezést szükségesnek tartotta. 1806—1807-ben az árkok mélyítését és bővítését végezték el; míg 1808-ban elhatározták, hogy „a sárréti rétek nagyobb hasznára, a határ fenntartására, jó volna kanálist ásatni”. A munkát — hasonlóan a fentebbiekhez — úgy akarták finanszírozni, hogy minden rétre 3 Ft-ot vetettek ki azzal, hogy „aki nem akar fizetni, attól megvonják a rét használatát”. Csapó Benjámín megyei mérnököt szólították fel, hogy „a terv szerint szükséges intézkedéseket tegye meg a levezető csatorna kiásására”.³¹⁸

A munka során gátat is építettek, ami azonban néhány lakos rétyén ment keresztül: ezek természetesen tiltakoztak ellene. 1817-ben a folyókra felügyelő tanácsnok a helyszínen állapította meg, hogy a víz, a sok hínár és iszap miatt, megakadt és visszafelé folyt. A sörházi malom bérlői is emiatt panaszkodtak. A Jancsár utcai lakosok — ahol a csatornaásást a nagy sárban végző munkások a kialakított bérért nem akartak dolgozni — szintén károsultak. Ezeknek a város kárpótlásul 250 kéve nádat adott.³¹⁹

1824-ben már az újonnan ásott Sárrét-csatornáról olvashatunk. Az érdekelt gazdák kérték, hogy a város két szekérrel is járható hidat csináltasson rajta. Az új kanális lezárása miatt a következő évben számos rét víz alá került; mire a város a kanálist újból megnyitotta. Ettől kezdve az a gyakorlat, hogy ha a város le akarta zárni a kanálist, előre értesítette a gazdákat, hogy a terményeiket hordják ki onnan. A rétek bérlői és tulajdonosai még 1825—26-ban is tartoztak a csatornaépítési váltsággal. 1830-ban a tanács határozatot hozott a végrehajtás útján való beszedésre.³²⁰

A sárréti fiókanális építése az 1830-as években tovább folytatódott; 1834-ben készült el. A kiöntések megakadályozására a tervezettnél szélesebbre építették. Egy öntözőcsatorna ásását azonban a tanács 1836-ban megtagadta. Engedélyezte viszont az „északi részen a Biztosi-csatornáig, a déli részen az Aszalóvölgyi-csatornáig” a marhák legeltetését.³²¹

A fiókcatorna megépítésével az addigi Vizes-, Nedvesrétekből Szárazrétek lettek. Ezt elősegítette a *Gaja patak* elsősorban gátak építésével és karbantartásával történt bizonyos fokú rendezése. 1787-ben döntött a város a patak és a Nedvesrét között csatorna ásásáról, „mivel az áradásokat csak ezzel lehet megszüntetni”. A

³¹⁷ Prot. sess. 1772. júl. 24.; 1775. jún. 6.; 1786. jún. 30. No 969.; 1787. aug. 17. No 842.; OLE 210. No 2. Civ. No 55. 1793. jún. 17.

³¹⁸ Prot. sess. 1800. jún. 9. No 746.; 1806. jún. 28. No 106.; 1807. júl. 8. No 925.; 1808. márc. 5. No 350.

³¹⁹ Prot. sess. 1817. máj. 17. No 847.; 1821. jún. 8. No 913.; dec 10. No 1947.; 1822. júl. 16. No 1117.

³²⁰ Prot. sess. 1824. júl. 3. No 1100.; 1825. jún. 7. No 936.; aug. 8. No 1203.; 1826. szept. 11. No 1375.; 1830. ápr. 30. No 670.

³²¹ Prot. sess. 1834. máj. 16. No 987.; 1833. júl. 22. No 1384.; 1836. jún. 17. No 1302.; 1837. nov 27. No 2272.

munkákat itt is gátolta a munkaerőhiány, csak néhány kőműveslegény dolgozott. A tanács felhívta a többi kőműveslegényt és mestert a munka segítésére. A csatorna 981 Ft-os költségeit a környező rétek birtokosaira hárították.³²²

1794-ben foglalkozott a tanács a Gaja két ágát összekötő csatorna gondolatával. A terv el is készült, de ennél több nem történt. 1798-ban újból elkészítették a terület rajzát a kiöntés által okozott károk jobb áttekintésére.³²³

A rendezést nehezítette, hogy a lakosok „magánkanálisokat” építettek, pl. a Kállómalom és a sörfőzőházi malom közötti csatornából, a kertjeik öntözésére. A város ezt megtiltotta, a kis árkokat leromboltatta.³²⁴

1827-ben a Fűzfás réteken keresztül vezető Gaja-kanális tisztogatása, a hidról lehullott kövek kiemelése volt napirenden. 1838-ban mérlegelte a tanács töltés építését a Kállómalom felé, „mivel a vadvíz már több ízben elöntötte a várost”. 1841-ben a Gaja vadvizének a rendezésére a város Gilly János folyamrendező mérnökkel új terveket készíttetett.³²⁵

A Sárvíz rendezésével kapcsolatban javasolta Böhm mérnök 1798-ban, hogy az olvadáskor az Aszalóvölgybe folyó vizeket vezessék az ún. *Bassába*. 1812-ben már töltés volt ezen a helyen, amely azonban „a vízáradás miatt kiszakadt és a lefolyó víz a város körül fekvő kerteket, tetemes kárt okozva, elöntötte”. A tanács a kamarást utasította, hogy „amíg a töltést helyrehozzák, az alkamarás úr minden módon igyekezzék a vizet hátráltatni és levezetni”. Különösen veszélyes volt a helyzet a záporosók alkalmával. A Bassa tó kiöntése az utakat is tönkretette, ezért 1821-ben a Sóstóba való levezetését mérlegelték. A tervet Beszédes József mérnök készítette el. A munka elvégzésére a város 1840-ben egy vállalkozóval alkudott meg.³²⁶

Az *Aszuvölgyi-kanális* a Budai út mellett folyt. 1822-ben Beszédes József a kiöntések megállítására töltés építését javasolta. Ez azonban nem sokat használt, mert három évvel később a víz olyan erősen folyt a kanálisban, hogy „az új sorompón kívüli, a Budai út mellett az árokpart több helyen bedőlt, sőt az Országút is megrongálódott”. Ezért 1830-ban a kanális új irányát a szántóföldek között, az ún. Kommendáns rétjén keresztül tervezték, majd 1838-ban úgy döntöttek, hogy a Sóstóba vezetik.³²⁷

1784-ben a csatornázással kapcsolatban három új hidat építettek a Visszafolyó Maroson. 1801-ben a Marosréteken állt a víz, szükséges lett volna keleti irányban

³²² Prot. sess. 1784. ápr. 16.; 1786. jan. 16. No 299.; ápr. 7. No 620.; 1787. ápr. 27. No 377.; júl. 10 No 742. szept. 28. No 998.; 1789. jan. 9. No 19.

³²³ Prot. sess. 1794. okt. 24. No 1244.; 1798. okt. 19. No 1220.

³²⁴ Prot. sess. 1814. máj. 20. No 769.

³²⁵ Prot. sess. 1827. aug. 3. No 1350.; 1838. márc. 16. No 553.; 1841. szept. 24. No 2360.; 1847. okt. 30. No 4441.

³²⁶ Prot. sess. 1798. okt. 19. No 1214.; 1812. jan. 9. No 48.; 1814. aug. 14. No 1194.; 1821. aug. 4. No 1300.; okt. 12. No 1584.; 1840. dec. 31. No 82.

³²⁷ Prot. sess. 1822. ápr. 26. No 636.; okt. 18. No 1604.; 1825. aug. 5. No 1200.; 1830. okt. 22. No 1696.; 1831. ápr. 6. No 651.; 1838. szept. 14. No 1884.

egy fióksatorna építése. 1806-ban a Marosrét közepén egy jó mély és széles árkot húztak, „a rétek igen sokkal való megjobbítására”. 1820-ban a visszafolyó Maros a híd mellett, a töltésen keresztül kicsapott, a gyalogosok vízben jártak. A tanács a töltés megemelésére embereket fogadott.³²⁸

Korszakunk végén különösen a csatornák tisztogatása jelentett nagy feladatot a város részére. Ezt a munkát a tanácsi *csatornafelügyelő* (biztos) szervezte, végeztette és ellenőrizte. A megye 1787-ben felhívta a figyelmet, „a jó állapotba hozott és kitisztított csatornák jobb karbantartására”. Gondot jelentett, hogy a csatornák tisztogatására sem lehetett munkaerőt kapni, pedig egyes években a parton növvő fű lekaszását is megengedték nekik. A tisztogatás során — a mérnök meghallgatása után — egyes csatornákat ki is mélyítettek.³²⁹

A csatornák jobb bejárására a város csónakokat („hajókat”) tartott. 1804-ben pl. 5 Ft-ért vettek egy csónakot; 1806-ban egy 5-6 személyes, 1816-ban Pesten egy 10-12 személyes csónakot. 1845-ben a város három malomról és a víz elfogására szolgáló csatornáról jelentett.³³⁰

De megkeresték a várost más vízrendezési munkálatokban is. 1792-ben pl. a helytartótanács kérte a várost: járuljon hozzá a *Duna* medrének tisztítási költségeihez. A tanács válasza: „A Duna a várostól négy órányira fekszik, nekik közömbös; kárt a jelenlegi állapota sem okoz. Ezért kérik, hogy ettől a tehertől szabadítsák meg őket.”³³¹

Sokkal érdekesebb, hogy gróf Zichy Ferenc rendeletére 1834 áprilisában gyűlést tartottak a *Balaton lecsapolása* ügyében. A várost ezen a helyettes bíró és az urbárium rendtartója képviselte. 1837-ben „a lecsapolást gátló tényezők megvizsgálására és elhárítására” rendelt küldöttségben a város képviselője, Vass János tanácsnok is benne volt. A tanács azzal az utasítással küldte el a gyűlésre, hogy „a város csak úgy egyezik bele a lecsapolásba, ha a Balaton vízének a Nádorcsatornába való eresztése által kárt nem szenved, és teljesen költség nélkül kármentesítettik”.³³²

KÉZMŰIPAR

A városi önkormányzat felügyelt a céhek működésére, a megye által limitált árak betartására, az inasokra, legényekre és mesterekre (beleértve a mesterjog megadását is), a manufaktúrák alapítására és működésére; különböző tilalakkal bástyázta körül az egyes szakmákat, valamint városi munkákkal látta el őket.

³²⁸ Prot. sess. 1784. ápr. 24.; 1801. okt. 3. No 1278.; 1806. jún. 29. No 1060.; 1820. ápr. 15. No 766.

³²⁹ Prot. sess. 1787. okt. 19. No 1046.; 1828. ápr. 26. No 780.; máj. 27. No 981.

³³⁰ Prot. sess. 1804. jún. 22. No 780.; 1806. júl. 14. No 1149.; 1816. okt. 1. No 1673.; 1845. jún. 20. No 2066.

³³¹ Prot. sess. 1792. febr. 6. No 160.

³³² Prot. sess. 1834. ápr. 25. No 769.; 1837. máj. 19. No 1028.

Székesfehérvár az ország közepesen iparosodott városai közé tartozott, az iparosok számát tekintve 1770-ben az ötödik helyen volt ugyan, ennek ellenére csak minden negyedik családfő élt az iparból, de ezek egy része sem dolgozott egész évben, ha nem „kapával és ásóval kereste mindennapi kenyerét”.¹

Céhügylek

Céhügylekkel Fehérvár város csaknem a török utáni első évektől kezdve foglalkozott. 1690 májusában a győri szabócéh 12 Ft lefizetése után engedélyt kapott a városban való működésre. 1695-től a tanács minden céhartikulus kihirdetéséért egy aranyat, vagy 4 Ft-ot szedett. Ebben az évben már szabó-, kovács-, takács-, kőműves-, csizmadia-, kádár-, fazekas- és asztaloscéhről tudunk.²

A tanácshoz kellett fordulni, ha a mesterek — akár külön, akár más iparral közös — céhet akartak alapítani. A magisztrátus gyűjtötte össze — felsőbb rendeletre — a céhek kiváltságlevelit, amelyek váltságát a tanács által felterjesztett kereseti és értékelési jelentés szerint állapították meg.³

De beleszólt a város más úton-módon is a céhek életébe. Az 1750-es években pl. a királyi biztosra hivatkozva csak tanácsi engedéllyel tarthattak gyűlést. 1758-ban a szücscehet 100 Ft-ra büntették emiatt, és amíg nem fizettek, a börtönben tartották őket. Végül is kétszeri bebörtönzés után a tanács a büntetést 20 Ft-ra mérsékelte.⁴

Beavatkozott a város, ha pl. úgy látta, hogy a céh ok nélkül tette le a céhmestert és vitte el a céhládát. Ilyenkor elrendelte a láda visszavitelét.

A tanácshoz lehetett panasszal fordulni, ha egy mestert a céh nem hívott meg a gyűlésre. A tanács büntetés terhe mellett utasította a céhet, hogy hívja meg a panaszost.⁵

Tiltotta a város, hogy a céhek a pénzüket eszem-izomra költsék, sőt esetenként visszafizetéssel fenyegette meg őket. Ilyen alkalom volt pl. a céhláda átvitele az új atyamesterhez, amely mindig éneklés, ünneplés közepette történt. A tanács 1792-ben ezt csak a szegényház javára lefizetett 5 Ft taksa mellett engedte meg. A következő évben a csizmadiacéh arra hivatkozva kért engedélyt, hogy „ha nem viszik át a ládát, abból a közre is kár származhat”. A tanács úgy ítélte meg, hogy „ugyan büntetés mellett tilos a multság ilyen alkalmakból, de mégis megengedi, hogy mérsékelt énekszóval történjék a céhláda átvitele az új atyamesterhez, de absque omni strepitu”.⁶

¹ HKA Camerale Ungarn. Fasc. 7. 81/1770. szept.; Kállay 1958. 54—57.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 377—378.; Bácskai 1981. 458. Prot. sess. 1775. febr. 6.

² Prot. sess. 1690. máj. 30; 1695. jan. 14.; Corp. stat. V/2. 327. Székesfehérvár 1695.

³ OL A 28. Kanc. Litt. civ. 1738. No 77.; 1754. No 55.; Prot. sess. 1800. nov. 28. No 1445.; 1807. febr. 23. No 253.; 1820. máj. 19. No 923.

⁴ Prot. sess. 1758. nov. 24.; dec. 12.; 1759. márc. 6.

⁵ Prot. sess. 1764. szept. 11.; 1792. okt. 1. No 1399.

⁶ Prot. sess. 1771. dec. 13.; 1792. jan. 9. No 37.; 1793. jan. 4. No 13.

Előfordult, hogy a rossz példával szolgáló atyamestert a városi ügyész csapta el a hivatalból (1801). Ezt a tanács is jóváhagyta. Céhmasternek csak olyan tagot lehetett választani, aki kisebb céhhivatalokat már viselt. A tanács által támogatott jelölt nem mindig nyerte el a mesterek bizalmát. 1822-ben pl. a városi a császári katonaság segítségét kérte, mert a csizmadiacéh tagjai ellenálltak az új céhmester felesketésének és a céhláda átszállításának.⁷

Felügyelt a tanács a céhjövedelmek felhasználására. 1834-ben pl. a kőműves céhlegények meg akarták változtatni az a gyakorlatot, hogy a jövedelmet három felé (céh közládája, mesterek- és legények ládája) osztották. Azt követelték, hogy csak kétfelé osszák, aminek fele a közládába, fele a legények pénztárába ment volna, az özvegyek és a gyermekek támogatására, temetési költségre. A tanács az addigi állapotot tartotta fenn.⁸

Limitatio

Helyi hatóságaink már korán felléptek a kézművesek zsarolása ellen; Sopron 1608-ban hozott erről statútumot. Pozsony megye 1614-ben rendelte el, hogy a megyei árszabást be nem tartó kézműveseket a városbíró büntesse meg. Sáros megye 1627. évi szabályrendelete szerint „a szabad városok kötelesek a megyei árszabást megtartani”. Az élelmiszerek és kézműipari termékek árának meghatározását az 1650:40. és az 1659:71. tc. tette a vármegye feladatává.⁹

Az első ismert fehérvári limitatio a szappanfőzőmesterekre vonatkozott; 1702-ben egy font gyertyát 15, a hozzávaló gyapotot 16 d-ért adhatták. 1710-ben a pintérek a hordót és a nagyobb vödört 50 d-ért. 1718-ban a gyertya ára még mindig 15 d volt.¹⁰

1736-ban Fejér megye admonitionalest küldött a városnak: a megyei limitatiót a jegyző által publikáltassa és az 1659:71., az 1715:79. és az 1723:74. tc. alapján kényszerítse a polgárait annak betartására. 1742-ben a megye az intést megismételte.¹¹

A kőművesek és ácsok napszámberét, nyilván mert az építkezéseket különösen fontosnak tartották, a felsőbb hatóság, a helytartótanács és a kamara szabta meg, illetve kísérte figyelemmel. 1744-ben a helytartótanács napi 45 d-ban, 1773-ban a kamara 24—27 kr-ban, 1801-ben a helytartótanács nyáron 30, télen 27 kr-ban állapította meg. 1818-ban a legények 1 Ft 12 kr, a pallérok 1 Ft 24 kr napszámot kaptak.¹²

⁷ Prot. sess. 1801. okt. 30. No 1393.; 1922. jan. 21. No 147.

⁸ Prot. sess. 1834. okt. 13. No 2015.

⁹ Corp. stat. II/1. 138. Sáros m. 1627.; IV/1. 138. Pozsony m. 1614.; V/2. 120. Sopron 1608.

¹⁰ Prot. sess. 1702. ápr. 21.; 1710. aug. 15.; 1718. júl. 15.

¹¹ Acta. pol. et jur. 1736. ápr. 17. No 37.; 1742. márc. 5. No 60.

¹² Corr. buch 1744. júl. 7.; Prot. sess. 1773. ápr. 2.; 1801. máj. 8. No 610.; 1818. márc. 27. No 437.

A legismertebb Fejér megyei árszabás, amelyet Farkas Gábor közleményéből részletesen ismerünk, 1746-ból való.¹³

A tanács nemcsak az árakat, hanem a gyártási folyamatot is ellenőrizte. 1770-ben előírta, hogy a szappanosok feketebelű gyertyát gyártsanak, „a község könnyebbségére, mesterségük elvesztésének terhe mellett”; vagy 1772-ben, hogy a pintérek a hordókat „ajtócskával” készítsék. A legkülönösebb árszabás kétségtelenül 1817-ből való. A tanács észrevette, hogy az asztalosok a koporsókért „feles bért kérnek; egy puhafa koporsóért bátorkodnak 50 Ft-ot is kérni”. A tanács az ár mérséklésére intette őket.¹⁴

Másképpen történt az árszabás a város talán legősibb iparosainál (1484-ben már volt Fehérvárott Zsemlyesütő utca), a pékeknél. Itt nem az árat, hanem a sütemény súlyát határozták meg, illetve változtatták a gabona áringadozásának megfelelően. 1702-ben pl. egy tanácsos a pékeknél lemért zsemléket 20 lat helyett csak 14—16-nak találta. Ezért 6—24 Ft közötti büntetéseket szabott ki rájuk.¹⁵

1710-ben a tanács elrendelte, hogy a pékek ne kicsi, fekete zsemlét és kiflit süssenek. A zsemle — 12 Ft büntetés mellett — 14 latnál nem lehetett kisebb. 1713-ban a pékeket a tanácsülés elé idézték és ott közölték velük: 15 latnál kisebb zsemlét nem süthetnek. 1715 júniusában megállapította a tanács, hogy a pékeknél lemért zsemlék könnyűek; ezért 69 darabot elkoboztak és — alamizsnaként — a ferenceseknek adtak.¹⁶

1703-ban a két városi pékmester panaszt tett, hogy a környező falvakból is hoztak kenyeret, kalácsot eladásra a városba. 1724-ben a polgárság követelésére a ferences kriptá mellett pékséget máshová helyeztek, „mert a friss kenyér az onnan felszálló párát magához vonja”. A tanács rendelete szerint, ha valamelyik pék kemencéje rossz volt és nem tudott sütni, egy nappal előbb jelentenie kellett a másik péknek, hogy az süssön helyette is.¹⁷

A pékek árultak fehér és fekete kenyeret, cipót, kalácsot, zsemlét, vajas és ánizsos kiflit, nádméz süteményt, hosszú süteményt (vulgo Ruczl) és perezet. 1752-ig árulhattak grízt és lisztet is. Egy városi polgár és lisztkereskedő a Platzon fánkot árult. A piacon a városi cipósütő asszonyok is árultak.¹⁸

A tanács kiküldöttei időnként megszemlélték a kenyérsütő kemencéket. 1788-ban pl. kifogásolták, hogy a fát a kemence fölött tárolták. Észrevételeikről a tanács írásbeli jelentést kapott.¹⁹

1791-ben Czierler Franciska kért engedélyt csokoládé manufaktúra létesítésére. A tanács bizonyítványt kért tőle; az ügy további sorsát nem ismerjük.²⁰

¹³ Farkas 1971/a. 265—302.; Lásd még: Somkuti 1980.

¹⁴ Prot. sess. 1770. jan. 8.; 1772. szept. 25.; 1817. dec. 9. No 1820.

¹⁵ Veszprémi káptalan magánlevéltára. Csopak 43. 1484.; Prot. sess. 1702. máj. 8.

¹⁶ Prot. sess. 1710. aug. 19.; 1713. ápr. 12.; 1715. jún. 15.

¹⁷ Prot. sess. 1703. ápr. 17.; 1724. máj. 2.; 1725. febr. 14.

¹⁸ Prot. sess. 1745. máj. 15.; 1752. szept. 12.

¹⁹ Prot. sess. 1788. jan. 10. No 58.; Lásd még: 1791. szept. 9. No 1016.

²⁰ Prot. sess. 1791. aug. No 913.

A város igen gyakran szabályozta a kézművesek munkáját. 1702-ben pl. megtiltotta az ács céhben levő rác kőműveseknek a kőműves munka végzését. 1714-ben engedélyezték az esztergályos házában égetőkemence felállítását, „mivel az nem veszélyes”. 1716-ban engedélyezték a városi kovácsmestereknek ekevas árusítását. 1718-tól a lakatosok csizmát is vasalhattak, valamint sarkantyút is felverhettek. 1721-től az idegen szítás- és pintérmesterek nem árulhattak a városban, valamint — a kovácsok kérésére — a vaskereskedők nem árulhattak ekevasat.²¹

Az 1750-es évektől a fésűsök nem árulhattak rövid- és tűárukat; a csizmadiák nem vehettek kordoványt a palotai görögtől; bocskort csak a horvát cipészek szabhattak; vég szűrőket csak a csapók adhattak el.²²

Az 1760-as évektől a szűrszabók nem hozhattak be idegen szűrőket; a Nádasdy ház házmestere nem csinálhatott ágyat, asztalt, szekrényt; a mesteremberek kötelesek voltak foltozó munkát is elvállalni; a zubbonycsinálók csak paplant, matracot, nagy és kis zubbonyt, valamint paraszt leblit (ti. lajbit) készíthettek.²³

A közrendet szolgálta, hogy a mesteremberek vásár- és ünnepnap nem indulhattak vásárba, de nem is érhettek ekkor vissza. „A botránkozás elkerülése céljából” ezt előtte vagy utána való este kellett megtenniök. Ugyancsak tilos volt a Blau-Montag tartása. Ezért a mester 2 Ft, a legény 1 Ft büntetést fizetett.²⁴

1784-ben a palotai, veszprémi és szentgáli bognárok a királyi biztoshoz fordultak panasszal, mert a város megszüntette az addigi gyakorlatot, hogy két vásár között áruikat a városban raktárban tarthatták. 1786-ban a magisztrátus — a helytartótanács utasítására — felhívta az ácsokat és a bőrösöket, akik Komáromtól lefelé gyakran használták a víziutat, hogy a hajókat és tutajokat megfelelő eszközökkel lássák el, hogy ne ütközzenek a budai hajóhidba.²⁵

1799-ben egy kézműves tett panaszt, amiért más kézművesek az ő jelét alkalmazták műveiken és áruikon. A polgármester az összes kézművest összehívta és megtiltotta ezt nekik.²⁶

1814-ben az egyik asztalosmester — tanácsi engedéllyel — a finomabb bútorok készítésére egy „szőnyegmíves” (kárpitos) legényt alkalmazott. A helybeli nyergesek ez ellen tiltakoztak.²⁷

1816-ban a szűrszabócéh bemutatta több vármegye és szabad királyi város határozatát, amely megtiltotta a cifra szűrők készítését és árulását. A tanács

²¹ Prot. sess. 1702. máj. 16.; 1714. márc. 27.; 1716. nov. 13.; 1718. júl. 5.; 1721. jún. 25.; júl. 1.

²² Corr. buch 1750. jan. 5.; Port. sess. 1752. szept. 5.; 1756. márc. 23.; 1759. máj. 29.

²³ Prot. sess. 1761. jún. 2.; 1763. márc. 17.; 1764. júl. 6.; szept. 25.

²⁴ Prot. sess. 1772. szept. 25.; 1775. máj. 12.; A Blau-Montag (Korhely-hétfő) azt jelentette, hogy az előző vasárnap mulató legények vonakodtak felvenni a munkát.

²⁵ OL E 210. Misc. 38. 1784. No 94.; Prot. sess. 1786. aug. 21. No 57.

²⁶ Prot. sess. 1799. máj. 3. No 579.

²⁷ Prot. sess. 1814. aug. 8. No 1187.; szept. 16. No 1344.

Fehérvárott is betiltotta, „mert ez a mesteremberek között sokféle izetlen viszálykodást okozna”.²⁸

1820—21-ben figyelt fel a kerékgyártócéh arra, hogy vidéki mesterek a vásárra hozott áruikat raktárban ott hagyták, illetve letéteményesek útján árulták. Egy asszonnyal, akit ezen kaptak, az eladott kerék árát a szegényházba fizettették be.²⁹

1823-ban a kanizsai uradalom ügyésze az előtte folyó perlekedés eldöntésére azt kérdezte a várostól, hogy „a kádárok az edényeket vassal abrincsolhatják-e”. A tanács válasza szerint „Fehérvárott a kádárok műveiket hideg vassal abrincsolják”.³⁰

1826-ban egy kalaposmester kérte, hogy selyem kalapjait a vásárban ne a durva kalapok között árulhassa, mert ott nem kelnek el. A vásárbiztos külön sátrat jelölt ki neki. 1832-ben a német vargacéh kérésére a kapitányi hivatal elkobozta a némely boltban árult „posztószél cipőket, egész bőrkészülettel” (készcipőket).³¹

Kontárkodás

A céhen kívüli iparüzést kezdetben tiltották a városok. Kassa már 1686-ban kimondta, hogy „a mesteremberek céhbeli szabadsága a kontárok ellen megtartassék”. Fehérvár 1716-ban, a takácsceh privilégiumának a kihirdetése alkalmából mondta ki, hogy „aki a céhen kívül dolgozik, büntetés alá kell vetni”. A kontárok ellen még 1787 májusában is harcolt a tanács.³²

Éppen ezért nehéz szívvel vette 1787 júliusában a helytartótanács leiratát, amely szerint „azok, akik valamilyen ipart megtanultak, legény nélkül, eltartási költségeik fedezésére, *céhen kívül* is gyakorolhatják azt. Ez a szabadságolt katonákra is vonatkozik”. A rendeletet a helybeli mesterek nem fogadták kitörő örömmel; a kőművesek és ácsok tiltakoztak is ellene. A tanács a „fuserokat” osztályokba osztotta és adót vetett ki rájuk (amit azok nem fizettek meg).³³

Ettől kezdve a tanács magatartása a kontárokkal szemben nem egyértelmű. Egy kefekötőlegénynek pl. megengedték, „mivel két kiskorú lánytestvérét tartja el”. A német szabócéh kérésére viszont eljártak a kontárok ellen. Ez még „a nemes urak szolgálaira” is vonatkozott. A fehér személyek azonban továbbra is varrhattak, „mert nekik szabadságuk van varrásbéli munkákat készíteni”.³⁴

²⁸ Prot. sess. 1816. ápr. 19. No 674.

²⁹ Prot. sess. 1820. jún. 9. No 1040.; 1821. júl. 2. No 1055.

³⁰ Prot. sess. 1823. nov. 28. No 1703.

³¹ Prot. sess. 1826. ápr. 14. No 561.; 1832. dec. 17. No 2449.

³² Corp. stat. II/2. 268. Kassa 1686.; Acta pol. et jur. 1716. No 30.; Prot. sess. 1787. ápr. 30. No 394.; máj. 11. No 442.

³³ Prot. sess. 1787. júl. 6. No 672.; szept. 3. No 889.; 1788. máj. 26. No 834.

³⁴ Prot. sess. 1812. ápr. 27. No 612.; 1820. márc. 24. No 584.; 1825. dec. 14. No 1927.; 1827. aug. 17. No 1402.

1816-ban találkozunk az első olyan vargalegényekkel, akik a munkát felvállalva bedolgozók voltak. Ez ellen a vargacéh tiltakozott, mire a városi kapitány nemcsak a munkát, de a szerszámaikat is elvette tőlük.³⁵

Az 1830-as évektől kezdve a kapitányi hivatal a tartózkodási engedéllyel együtt „mesterség üzésére” is engedélyt adott. 1846-ban, amikor Fejér megye a bábosok kivételével mindenkinek megtiltotta a búcsúban való árulást, ezt a céhbiztosok a céhekkel, a kapitányi hivatal a céhen kívüli mesterekkel tudatta.³⁶

Mesterjog

A mesterek felvétele a céhek dolga volt, de a város már a XVIII. század elejétől beleszólt. Elsősorban és elsőként a mesterjogért szedett taksákat és szolgáltatásokat szabályozta. 1710-ben a tanács — a királyi biztos jelenlétében — intette meg a céhmestereket, hogy az új mesterek felvételénél szüntessék meg a *lakomákat* és elégedjenek meg a taksával.³⁷

1732-ben egy szücsmester panaszt tett a céh ellen, amely 75 Ft taksát követelt tőle, „ami ellenkezik az országos szokással és az uralkodói leirattal”. A tanács az összeget ezúttal 45 Ft-ra mérsékelte, és felhívta a céhet, hogy csak a leiratban szereplő 35 Ft-ot szedje. Ha viszont az új mester a felvételi taksát nem fizette meg, a város közreműködött a behajtásában. 1758-ban a csizmadiacéh kérte a mesteradó megszüntetését, „mert a mesterek nagyon elszaporodtak, ezért az ebéd 40 Ft-os költséget jelent”. A tanács ezt (újból) megszüntette: az új mesternek 25 Ft-ot kellett készpénzben a céhládába betennie, valamint a remek mellé két mestert megvendé-
gelni.³⁸

1766-ban a magisztrátus — a helytartótanácsra hivatkozva — megszüntette a mesteresztendőt, a mesterebédet és -uzsonnát és elrendelte, hogy a taksa 15 Ft-nál több nem lehet. Ez lényegesen csökkentette az addigi költségeket, mert a mesterjogért 30, ebédért 10, remekdarabért 4, gyertyára 2, borra 8 Ft 33 d-t, kenyérré 2 Ft 12 d-t, munkára 2 és kérvényre 5 Ft-ot, összesen 63 Ft 45 d-t szedtek. De volt még rosoli-ital, fáradságpénz, mesterkoszt, szabályzatismertetés, keresztelőpénz stb. Ez most mind megszűnt. Bevezették viszont 1772-től a tanácsi céhbiztosnak fizetendő külön 2 Ft-os taksát.³⁹

A felvétellel kapcsolatos szolgáltatásoknál nagyobb jelentősége volt a mesterek sorába való felvételnek. Ezt a tanács a XVIII. század második harmadától kezdve kezdte a maga hatáskörébe vonni. 1730-ból ismerjük az első adatot, amikor a szücscehet 6 Ft-ra büntették, amiért egy lovasberényi szücsöt a tanács tudta nélkül

³⁵ Prot. sess. 1816. júl. 25. No 1296.

³⁶ Prot. sess. 1830. jún. 14. No 981.; 1846. nov. 30. No 4309.

³⁷ Prot. sess. 1710. máj. 14.

³⁸ Prot. jud. 1732. szept. 5.; Acta pol. et jur. 1746. aug. 7. No 107.; Prot. sess. 1758. jan. 16.

³⁹ Prot. sess. 1766. nov. 12.; 1772. júl. 10.

vett fel mesternek. 1743-ban Weber János aranyműveslegény felvételét már a tanács bírálta el. A választ fél évre elhalasztotta, hogy addig megismerhesse a jelentkezőt, illetve, hogy az a szükséges berendezést beszerezhesse.⁴⁰

1767-ben a tanács „fejeskedésért” áristomba záratta a kőművescéh tagjait, mert egy mestert, a tanács rendeletére nem vettek be maguk közé. Addig maradtak az áristombban, amíg fel nem vették. 1771-ben határozatilag mondta ki a tanács, hogy „ha ennek utána akármely céh a maga jószántából mesterembert be is venne, mindenkoron az olyatén bevett mesterembert a nemes magisztrátus előtt statuálni köteles legyen”. A taksát ekkor 15 Ft-ban szabták meg. A remeket a belső tanácsnak be kellett mutatni, és csak ha az jóváhagyta, mehetett a jelölt a céhhez. Egy ifjú szabómester remeke 1774-ben pl. egy topánkához szabott nadrágdolmányból, hat rőf bőségű asszony-mentéből és egy szoknyából (ritka ráncsal) állott. Ha a tanács úgy látta, hogy abból a szakmából elég van a városban, megtagadta a felvételt, mint pl. 1775-ben egy szűcslegénytől.⁴¹

Nem volt a céhnek joga — miután a felvételt is a tanács mondta ki — a mesterek „letételére”. 1758-ban pl. kemény büntetéssel fenyegeték meg a szűcsöket, ha az egyik mesterségétől megfosztott társukat („feleségének és gyermekeinek a kenyerét elvették”) vissza nem veszik. A céh ezt vonakodott megtenni, mire a tanács a mestereket áristomba vetette és 100 Ft-ra büntette. Az ügy vége az lett, hogy a büntetést 20 Ft-ra mérsékeltek. Hasonlóan járt el a tanács 1764-ben a tobakcéhvel; de ekkor a büntetés csak 5 Ft volt.⁴²

1787 itt is fordulópont, mert ettől kezdve a tanács kevésbé vette figyelembe a felvételeknél a céhek tiltakozását. Az első ilyen eset 1787 júliusából ismeretes: egy tolnai szabómester kapott (külvárosi) működési engedélyt annak ellenére, hogy „a céhbe lehetetlen bejutnia”. De segédet nem tarthatott. A következő évben viszont két kordoványos legényt azzal utasítottak el, hogy a vándoréveket még nem töltötték le; nem kaptak mesterlányt feleségül és nincs pénzük saját műhelyt nyitni. Figyelembe vette a tanács, ha az egész céh által megvizsgált remeket hibásnak találták, de még ilyenkor is a legény és a céh közötti viszálykodás megszüntetésére törekedett.⁴³

Ha a jelentkező helybeli mester özvegyét vette el, a tanács felvette a mesterek közé, „de a remeket neki is el kell készítenie”. Előnyben részesültek a helybeli mesterek fiai is; ők gyakran már apjuk életében megkapták a mesterjogot. Ehhez azonban a 24. életév elérése volt szükséges. 1828-ban elutasítottak egy 22 éves szűrszabó legényt, „mert még csak 22 éves, így a *törvényes kort nem érte el és mesternek bevenni nem lehet. Akkor adja be a kérését, ha azt elérte*”.⁴⁴

A XVIII. század végétől megszaporodtak, mondhatni se szeri, se száma a jelöltek és a céhek közötti vitás ügyeknek. Gyakori, hogy a céh még a remeket sem adta ki a

⁴⁰ Prot. jud. 1730. jún. 30.; Prot. sess. 1743. jan. 26.

⁴¹ Prot. sess. 1767. szept. 28.; 1770. jan. 8.; febr. 19.; 1771. jan. 21.; 1774. jún. 17.; 1775. febr. 6.

⁴² Prot. sess. 1758. nov. 21.; dec. 12.; 1764. szept. 11.

⁴³ Prot. sess. 1787. júl. 9. No 702.; 1788. jan. 24. No 129.; 1789. febr. 16. No 153.; máj. 11. No 623.

⁴⁴ Prot. sess. 1790. jan. 11.; 1824. aug. 27. No 1330.; 1828. febr. 22. No 378.

jelentkezőnek, így az azt megcsinálni természetesen nem tudta. A tanács ilyenkor intette a céhet a remek kiadására. A folytatás legtöbbször az volt, hogy a felvétel ennek — sőt néha még a helytartótanács rendelete — ellenére sem történt meg. Ilyenkor a tanács nyilvánította mesterré az illetőt, mint egy lakost 1807-ben. Van példa arra is (1815-ből), hogy a céh ennek ellentmondott, mire a tanács fenytő perrel fenyegette meg az összes mestert.⁴⁵

Nem tűrte a tanács kívülállók, polgárok, lakosok beleszólását. 1792-ben a palotavárosi Új utca lakói kérték egy bodnárlegénynek a mesterek közé való felvételét. A tanács ezt azzal utasította el, hogy „a mesterek számának növelése nem tartozik ezekre a polgárookra”.⁴⁶

A XIX. század elejétől találkozunk mesterjog adásvételével. 1806-ban özvegy Pillhoffer Ferencné adta el mézesbábos mesterjogát Raskay Ferninándnak. A tanács ezt tudomásul vette, majd a vestigio beidézte a másik két bábos mestert, hogy nincs-e ellenvetésük.⁴⁷

A fellazulást mutatja, hogy 1817-ben a tanács már arra is engedélyt adott, hogy egy lakatos legény, aki egy özvegy mesternét vett el, remekjét otthon készítse el.⁴⁸

A helybeli céhmesterek közé való bejutásnak járható útja volt, ha a jelölt idegen céhben szerzett mesterjogot. Ezt a tanács általában elismerte, mint 1817-ben egy szappanos-, és 1828-ban egy tűcsináló mester felvételét.⁴⁹

Vitás esetben az volt a gyakorlat, hogy a tanács másik városból hozott iparosokat a remek elbírálására. Ez történt pl. 1824-ben egy csizmadialegény remekjével, amelyet három veszprémi mester bírált el és talált jónak. A tanács ezután utasította a céhbiztost, hogy „irattassa be nevezettet a céhbeli mesterek közé”. A céhbeli mesterek azonban ennek arra hivatkozva mondtak ellent, hogy a három mester nem szabad királyi városból való. A tanács szerint azonban ez a „fennforgó szokásoknak” megfelelt.⁵⁰

Ötvösöknél, órásoknál vizsgálta a tanács a vagyoni helyzetet is. 1824-ben pl. egy ötvöslegény mesterjogát azzal utasították el, hogy „vagyonja nem lévén, a neki adandó ötvösi munkára nézve a közönségnek nem lesz biztosítéka”.⁵¹

1830-ban a tanács fellépett az ellen, hogy a jelentkező legénynek addig nem adták ki a remekét, míg az előző jelölt („akinek baja esztendeig is eltarthat”) a magáét el nem készítette.⁵²

⁴⁵ Prot. sess. 1807. dec. 14. No 1459.; 1815. okt. 19. No 1474—1475.

⁴⁶ Prot. sess. 1792. febr. 13. No 208.

⁴⁷ Prot. sess. 1806. júl. 21. No 1163.

⁴⁸ Prot. sess. 1817. júl. 14. No 1108.

⁴⁹ Prot. sess. 1817. aug. 16. No 1276.; 1828. okt. 10. No 1687.; Kassa város 1705-ben statútumot hozott arról, hogy az idegenben tanult legények nem egyenértékűek a helyben tanultakkal, illetve hogy azoknak a helybeli céh előtt is le kell vizsgáznok. (Crop. stat. II/2. 344.).

⁵⁰ Prot. sess. 1824. jan. 23. No 153.

⁵¹ Prot. sess. 1824. ápr. 9. No 622.

⁵² Prot. sess. 1830. aug. 27. No 1430.

A tanács a polgárjog, illetve a letelepedési engedélyek kiadásakor mindig mérlegelte, hogy a városnak szüksége van-e az illető kézművesre. Így előnyben részesítették a festőket, kötélgyártókat, kőfaragókat, puskaműveseket, szerszámműveseket és más ritka szakmákat (pl. olaszfal-készítőket). 1765-ben nyert pl. polgárjogot Kayser János harangöntő; 1798-ban egy egri legényt vettek fel a harangöntők közé; 1810-ben Schik Ferenc lett a városban a harangöntő mester.⁵³

Inasok, legények

Az inasokkal kezdetben a tanács nem sokat törődött, legfeljebb rendészeti problémát látott bennük. Így 1739-ben megtiltotta nekik a tör viselését, „mivel sok közöttük a verekedés”. Ez alól csak a festők és kőfaragók voltak kivéve, „mert ezek művészek és különben senki sem megy erre a szakmára”.⁵⁴

Az 1780-as évektől kezdve kezdett a tanács figyelni az inasok oktatására. 1782-ben megtiltotta, hogy külső, paraszti munkára fogják, „hanem a mesterségükben tanítsák” őket. 1788-ban közölték a céhbiztosok a mesterekkel, hogy minden 12 éven aluli fiúgyermek, ha ipart akar tanulni, köteles bizonyítványt felmutatni, hogy két évig iskolába járt. Ezt a célt szolgálta a felállított rajziskola és ismétlő iskola is, amelyről a kulturális fejezetben szólok. Az inasok jobb nyilvántartását szolgálta, hogy a tanács 1798-ban összeírta őket.⁵⁵

A legényekről a tanács először 1737-ben rendelkezett. Megállapította, hogy a mesterek és legények közötti háborúság esetén az érintettek a nemes város bírójához fordulhatnak. Az első ilyen eset nem sokáig váratott magára: 1741-ben a bognár- és kovácmesterek háborúskodtak a legényekkel. A tanács a vitát úgy oldotta meg, hogy a negyedévi céhgarasok és büntetéspénzek felét a céhládjába tette, a másik felét vendégeskedésre fordíthatták. A magyar legényeknek megengedték a sarkantyú, a szücslegényeknek a bárányszőr viselését. „De a legszigorúbb büntetés mellett sem csinálhatnak felkelést (Aufstand); mestereiknél dolgozniuk kell, velük békében élni.”⁵⁶

Igyekezett a tanács biztosítani, hogy a mestereknek legyenek legényeik. Ezért rendelte el 1754-ben, hogy „a legények, ha télen a mesterüktől kenyeret kaptak, nyáron is nála kötelesek maradni”.

Az új legények, ha munkába akartak állni, a legöregebb mesternél kezdték az érdeklődést, illetve kor szerint haladtak tovább a többi mesternél. Így az öreg és tehetetlen mestereknek is jutott legény.⁵⁷

Más legényének az elcsalogatásáért 6 Ft büntetés járt. És ha egy mester pénzért legényt szerzett, azt a céh nem vehette el tőle. A tanács azt nézte jó szemmel, ha az

⁵³ Prot. sess. 1765. jún. 17.; 1798. jún. 15. No 739.; 1810. aug. 27. No 1314.; 1840. aug. 10. No 1742.

⁵⁴ Prot. sess. 1739. jún. 26.

⁵⁵ Prot. sess. 1788. okt. 27. No 1550.; 1798. márc. 21. No 392.; Farkas—Móra 1962. 50.

⁵⁶ Acta pol. et jur. 1737. máj. 10. No 53. Prot. jud. 1741. júl. 24.

⁵⁷ Prot. sess. 1754. jún. 11.; szept. 10.; 1773. jan. 4.

inasból felszabadult legény ott maradt, akinél felszabadult. 1839-ben pl. egy asztalosmester panaszára a céhbiztos avatkozott be, mert munkából kiállott legényei ahelyett, hogy a városból eltávoznának, a többi mesternél vállaltak munkát.⁵⁸

A sok építkezés miatt különös figyelmet fordított a tanács az ács- és kőműveslegényekre. Már 1755-ben előírta, hogy szombaton is 6 óráig dolgozzanak. Ez azonban nem sok sikerrel járt, mert a későbbiek során is gyakran találkozunk hasonló rendelkezésekkel. 1787-ben a helyzet már odáig fejlődött, hogy a legények — magasabb bérért — Budára és Pestre mentek dolgozni, ezért a városi malmok és egyéb építkezések nem haladtak. A magisztrátus a helytartótanácsot kérte, hozzon rendeletet, hogy a budai és pesti mesterek se fizethessenek többet, mint a fehérváriak.⁵⁹

A *legények vándorlását* a városi önkormányzat inkább rendészeti ügynek tekintette. Veszprém tanácsa 1761-ben sokféle rendetlenséget látott abban, hogy a mesterlegények bejelentés nélkül tartózkodtak a városban. Ezért a lakosoknak — kemény büntetés mellett — a bírónak kellett jelenteniök, ha legény érkezett.⁶⁰

Az 1780-as években a tanács kissé liberálisabban kezelte a vándorlási kötelezettséget; könnyebben adott alóla felmentést. 1787-ben pl. egy polgár fia „vándoréveit” a helybeli zsinorkészítőknél töltötte le. 1792-ben viszont egy ugyancsak polgárfinak nem engedte el a „peregrinatiót”, mert az ellenkezne a cég kiváltságaival és a legfőbb rendelkezésekkel. Egyetlen felmentési okként az orvos által igazolt betegséget, testi gyengeséget fogadták el.⁶¹

A legényeknek a vándorló évek befejeztével beszédet kellett tartaniok. Ezt a helytartótanács 1826-ban törölte el.⁶²

Manufaktúrák, gyárak

Ha hinnénk az *Einrichtungswerknek*, Fehérvárott a szattyán- és karmazsinbörgyártásnak volt jövője, mivel víz és festőnövény rendelkezésre állt, és a törökök is ezt az ipart üzték. Ehelyett — nyilván a juhtartással összefüggésben — a posztókészítés ért el magasabb fokot. 1737-ben a tatai Eszterházy-manufaktúra is Fehérvárra vitte a termékeit nyírásra. A csapók a gyapjúmosást és -száritást a Palotai-kapun kívül, a csordásháznál levő dombon végezték. Kállómalom azonban nem mindig működött a városban, ilyen időszakokban a posztókészítők a

⁵⁸ Corp. stat. V/2. 536. Veszprém 1761.; Prot. sess. 1762. szept. 24.; 1805. szept. 16. No 1283.; 1839. szept. 14. No 1831.

⁵⁹ Prot. sess. 1755. aug. 1.; 1786. okt. 27. No 273.; 1787. nov. 16. No 1132.; 1800. jún. 9. No 743.

⁶⁰ Corp. stat. V/2. 536. Veszprém 1761.

⁶¹ Prot. sess. 1787. okt. 1. No 1005.; 1792. febr. 3. No 156.; 1797. febr. 1. No 151.; 1830. nov. 26. No 1931.

⁶² Prot. sess. 1826. okt. 27. No 1558.

szentgyörgyi kállómalmot látogatták. A fehérvári posztó — éppen a kállózás hiánya miatt — igen durva volt.⁶³

A bécsi udvar az 1760-as években támogatta városi manufaktúrák létesítését. Borié államtanácsos véleménye szerint a városi ipar fejlesztése az ország gazdaságát növelte volna. Ezen elgondolás jegyében szólította fel 1765-ben a helytartótanács a városokat, hogy aktiv tőkéiket manufaktúrába fektessék, illetve adjanak tájékoztatást, milyen manufaktúrák felállítását látnák lehetségesnek. A leiratot a fehérvári tanács is megkapta, melyre május 2-án válaszolt is: a városban nem lehetséges manufaktúra létrehozása, mivel „sem folyóvíz, sem más szükséges nem áll rendelkezésre”.⁶⁴

A város elutasító válasza ellenére mégis alakult egy manufaktúra a városban, amelyről külön tanulmányban számoltam be. Itt röviden csak annyit említek meg, hogy Berfl János a sasvári posztógyár tisztje 1765—1769 között létesített a helytartótanács segítségével, jobban mondva nyomásával, posztómanufaktúrát. Ez azonban nem nyerte meg a 20 fehérvári takácsmester tetszését, akiknek befolyása oly nagy volt a város vezetőségére, hogy Berflet — büntető eljárás megindításával és börtönbe zárással — elűzték a városból.⁶⁵

Ezután a posztógyártás a korábbi céhes keretek között folyt tovább. 1771-ben a szűrszabócéh tett panaszt a csapók ellen, mivel azok a szűrposztót — a rajta levő hibák elleplezésére — fehér földdel kenték be. Ezzel ugyan a kisebb lyukakat betöltötték, de az anyagot vastagították és a fehér föld a posztót tönkretette. A tanács mindezt megtiltva elrendelte, hogy a fonalat a szövőszékükön 49 pozsonyi sing hosszúra vegyék, a posztóból „kapca szűr” név alatt semmit le ne vágjanak, valamint kállóztatáskor a szűröket ne fehérítsék túl.⁶⁶

1786-ban a fehérvári posztógyártócéh a budai harmincadhivaltól kérte, hogy a termékeit bélyeggel (védjeggyel) láthassa el. Erre a kamarai adminisztrációtól meg is jött az engedély. A helytartótanács 1787 januárjában értesítette a városi magisztrátust, hogy „a posztós céh egy posztógyárat (Tuchfabrik) alapított és a mellékelt védjegyet használja”. A tanács „tudomásul szolgál” megjegyzéssel tette levéltárba az ügyet. Annál érdekesebb, hogy 1794-ben, a posztógyárak részére kincstári pénzügyi segítséget kilátásba helyező uralkodói leiratra, a város azt jelentette, hogy „ilyenek a városban nincsenek”. A leiratot a posztógyártó mesterekkel közölték. Ugyancsak kihirdette a város, hogy Blechschmied György Budán a Rácvárosban gyapjú-, és Pesten szövőgyárat létesített.⁶⁷

A falusi melléktermékként üzött, árutermelő célú fonás olyan csekély méretű volt, hogy még a gyenge textilipart sem tudta (volna) ellátni. Fehérvár 1807-ben a

⁶³ Prot. sess. 1750. ápr. 28.; Corr. buch 1769. ápr. 14. Hóman—Szekfü 1935. IV. 246.; Endrei 1969. 42, 159.; Mayer 1980. 42.

⁶⁴ Kállay 1971/B. 325.; 1972. 120—121.; OL A 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in Civitatensibus. Bécs 1765. márc. 5.; „In Civitatibus fabricae erigi, et Commercium introducti jubetur.”

⁶⁵ Kállay 1958. 55.; 1971/B. 325—328.

⁶⁶ Acta pol. et jur. 1771. febr. 25. No 262.; Prot. sess. 1772. febr. 3.

⁶⁷ Prot. sess. 1786. nov. 21. No 373.; dec. 4. No 435.; dec. 18. No 482.

posztógyártás bővítésének akadályát egyenesen a fonók hiányában látta. Ebben az évben Tóth Ferenc akart a városban szövőgyárat létesíteni. Az alapításhoz 1000 Ft kölcsönre lett volna szüksége.⁶⁸

1812-ben Navratil Károly a morvaországi Bisztricből az iránt érdeklődött, hogy „meglennének-e a városban a körülmények posztógyár létesítésére”. A város felelet helyett azt írta a jegyzőkönyvbe, hogy „be kell szerezni róla a szükséges igazolásokat”.⁶⁹

A város közben állandóan és szorgalmasan jelentette, hogy a városban manufaktúrák vagy gyárak nincsenek, sőt az előírt táblázatot sem terjesztette fel. Pedig ha más nem, de 1778-tól (Panitz István tulajdonában) egy dohány-fabrica működött a városban (ezek létesítését már 1723-tól szorgalmazta a felsőbb hatóság). 1784-ben Schenz Ágoston volt a dohány-fabricator. 1788-ban a Budai külvárosi seborvos állított fel újabb dohány-fabricát, „hogy a polgárok jobb és különböző fajta dohánnyal legyenek ellátva”.

1809-ben Scherer Ferenc dohánykészítő és kereskedő nyitott műhelyt dohánypor előállítására. 1830-ban Besenbek Alajos anyjától vette át az „orrdohány” készítés jogát. A boltnyitásra azonban csak azután kapott engedélyt, amikor bebizonyította, hogy ért az orrdohány készítéshez, és a főorvos megnézte, hogy nem használ-e valamely veszedelmes szert hozzá.⁷⁰

1787-ben kért Kellner Fülöp képfestő a manufaktúrája számára a bástyán kívül (a püspöki udvarmester kertje mellett) egy telket. A tanács ezt megtagadta tőle, mivel a terület a katonai kórház céljára kellett. Ugyanebben az évben létesített lerakatot Wiriáth Károly pozsonyi rosolio- és szagosvízgyáros.⁷¹

A nádor 1807-ben a gyárakról és manufaktúrákról információt, valamint mindegyiktől egy-egy mesterművet kért. A tanács a leíratot az irhagyártókkal, festőkkel, posztógyártókkal, tímárokkal, kelművesekkel és szerkovácsokkal közölte.⁷²

A legteljesebb összefoglalást a manufaktúrák és fabricák állapotáról a tanács 1818-ban állította össze. Eszerint sem manufaktúrák, sem fabricák nincsenek a városban, „de ha tágabb értelemben vesszük a manufaktúrákat, akkor beszélhetünk a posztósokról, tobakokról, kalaposokról, tímárokról és csapókról”. A posztósok (mivel a gyapjú külföldre megy, itthon nagyon drága, a fonók elfogynak, tudatlanok és drágák) már több éve nem gyarapodnak, sőt inkább elszegényednek. A drága gyapjúból készített rosszabb minőségű posztó nem állja a versenyt a külföldivel. A papírpénz bevezetése megkönnyítette, hogy a fonók külföldre menjenek. A városban nincs kálló, a városon kívül pedig drága. Ezért leginkább csak flanellt készítenek, csak egy-két mester készít durva posztót is. A jelentés

⁶⁸ Prot. sess. 1807. okt. 19. No 1210.; Gyimesi Kandidátusi ért. 222.

⁶⁹ Prot. sess. 1812. nov. 23. No 1439.

⁷⁰ HKA Hoffinanz Ungarn 559. 1723. ápr. 3.; Prot. sess. 1778. jan. 16.; 1784. jan. 30.; 1786. okt. 23. No 262.; 1788. jún. 27. No 987.; júl. 14. No 1104.; 1809. júl. 31. No 955.; 1830. júl. 5. No 1127.

⁷¹ Prot. sess. 1787. aug. 13. No 832.; szept. 21. No 956.

⁷² Prot. sess. 1807. okt. 10. No 1184.

szerint a mesterek kezdtek a fonómasinákkal megismerkedni és ilyeneket beszerezni, hogy a fonók hiányát pótolják. Segítségét jelentene, ha a helytartótanáctól a jobb és újabb masinákról értesítést kapnának.⁷³

A tobakosok közül 1818-ban 40 űzte a mesterségét, a többi napszámba járt, „ez a mesterség is csak nyomorog”. A tobakosok leginkább (fehér, fekete, sárga, vörös) szattyánt készítenek, és kis mennyiségben kordoványt. Néhány évvel azelőtt Bécs számára nagy számban vásároltak szattyánt, akkor jobban ment a tobakosoknak. Szömörce nélkül nem dolgozhatnak, de azt a külföldi manufaktúrák számára kiviszik, így itthon drága.⁷⁴

A kalaposok, mivel a falusi mesterek is kalapot készítettek, nehezen tudták áruikat eladni. A szőrkalapon kívül készítettek — megrendelésre — selyemkalapot is. Ezért drágák, mert az agarakkal fogott nyulak bőre igen össze van marcangolva, ezért egy-egy kalaphoz sok bőr kell. Minden nyúl fogást a kalapos vagy a legénye kénytelen elvégezni.⁷⁵

A csapók közül 12 űzi a mesterségét; a többi segít a mestertársának vagy kapálni jár. Ennek oka, hogy a magyar juhok igen megfogytak a városban, a juhos gazdák helybe hozták a gyapjút; most a pesti zsidóktól kell megvenniök. Nyomja a csapósokat a *majki pokróc-fabrica is*, és hogy a városban nincsen kálló. Ezen az iparon csak az segítene, ha a magyar juh tenyésztése a régi szintet érné el.⁷⁶

A tímárok álltak legjobban az 1818. évi jelentés szerint, de az ő keresetük is csökkent. Készítményeiket kelendővé tették a háborús idők, a nagy ármádiák, a nemesi felkelések. „A sok papiros pénz, kevesebb kelendőség mellett is, sok nyereségre adott módot a mesterembernek. A háborúk megszakadása azonban határt vetett a gyarapodásnak.” Korábban volt olyan mester, aki 12—14 legénnyel dolgoztatott (most 4-5 legénye van). Mivel a helybeli csizmadiák, német vargák sokan vannak, a városban a tímárok készítményei még mindig kelendők.⁷⁷

Az asztalosok, takácsok, fazekasok, „kevés fogadott munkáikból, csikorogva élnek, a manufaktúraszerű rendtől még igen távol vannak, figyelmet sem érdemelnek” — írja a tanács. Majd összesítve megállapítja, hogy „a helybeli mesterségek több éve csüggednek és hanyatlanak; ennek oka a kelendőség megakadása. Ezt pedig a kereskedés megszorulása, a forgó pénz megfogása és megzavarodása okozta. A forgó pénz zavaros állapotának megszüntetése tágít a kereskedésen, ez gyarapítja a kézművek kelendőségét. A nagyobb kelendőség tüzezebb iparkodásra, sőt vetélkedésre serkenti a mestereket, bevezeti és boldogítja a manufaktúrákat”.⁷⁸

1819-től — a helytartótanács leiratára — megengedték, hogy a fabricánsok a műveiket házaikban nagyban és kicsinyben árulják, boltot nyissanak. De más

⁷³ Acta pol. 1818. No 369.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

készítményeit nem árulhatták. 1834-ben a város javasolta, hogy a helybeli posztósmesterek műveiket a piacon rőfönként árulhassák, „mert amióta ezt megtiltották nekik, annyira elszegényedtek, hogy az adót sem tudják fizetni”.⁷⁹

1835-ben Maletsko Anasztázius nyitott irhatímárgyárat a városban. A betegek intézetének évi 50 Vft-ot fizetett, beteg legényei és cselédjei ápolására. 1848 januárjában Mezinger Dávid és Lázár épített olajsajtoló gyárat a városban. „Tökéletes tűzmentességéről” a kapitányi hivatal győződött meg.⁸⁰

Városi munkák

A kézműveseknek előnyt jelentett, ha a város részére végezhettek munkát. Az első ilyen bejegyzést 1726-ból ismerjük: a szijártómester 1 Ft 50 d-t vett fel a városi pénztárból. 1733-ban Hell ácsmesterrel csináltatott a város sorompót.⁸¹

1737-től a város tudatosan és évente adta ki a munkákat. Ebben az évben kapta meg „a beneficiumot, hogy a városnak dolgozhat” egy-egy asztalos-, kovács- és lakatosmester. 1738-ban a városi kocsikat Lienck György javította.⁸²

Az 1750-es évektől kezdve, a viták elkerülésére — a városi munkákat a mesterek rangsor szerint kétévenként, egymás után kapták meg. Van példa arra is, hogy 1770-ben a városi kőművesmunkákat Grabner Mihály kapta, de az új kancellária építését Schittmer Jánosra bízta.⁸³

1807-ben a városi jelvényeket 12 Ft-ért Pauer Gottfried festette meg. A városi munka elnyerésének azonban az volt a feltétele, hogy az iparosok nem számolhattak túl drágán és jó munkát kellett végezniök, különben idő előtt elveszthették a munkát.

Van példa arra is, hogy egy választópolgár a rokonát ajánlotta városi munkára (1827). Az 1830-as évektől a munkákat — három évre — árverés útján adták ki.⁸⁴

1802—1803-ban a jegyzői hivatal adott bizonyítványt Plan Miklós rézművesnek, hogy évi 12 mázsa rézre volt szüksége, ipara gyakorlásához.⁸⁵

1835 márciusában a céhbiztosok arról tudósították a céheket, hogy „az uralkodó parancsolatánál fogva, minden gyár-, kézmű és mesterséges készítmények háromévenként egyszer kiállításra kerülnek. Az első folyó év szeptemberében lesz”.⁸⁶

⁷⁹ Prot. sess. 1819. jan. 11. No 36.; 1834. jan. 27. No 199.

⁸⁰ Prot. sess. 1835. okt. 23. No 1988.; 1848. jan. 10. No 170.

⁸¹ Prot. sess. 1726. szept. 3.; 1733. nov. 17.

⁸² Prot. sess. 1737. febr. 19.; márc. 8.; 1738. jan. 21.

⁸³ Prot. sess. 1750. dec. 15.; 1770. febr. 5.

⁸⁴ Prot. sess. 1807. febr. 20. No 247.; 1811. okt. 8. No 1343.; 1827. okt. 27. No 1781.; 1832. dec. 3. No 2361.; 1837. okt. 31. No. 2129.

⁸⁵ Prot. sess. 1802. okt. 22. No 1403.; 1803. júl. 4. No 960.

⁸⁶ Prot. sess. 1835. márc. 30. No 601.

*A kézművesek és kereskedők száma
és osztályozása*

A tanács — az adókiivetés céljából és céhek bevonásával — a kézműveseket és kereskedőket (egy közös rovatban) osztályokba sorolta. Az alábbiakban ezt közlöm az 1769—1846 közötti évekből:⁸⁷

4. táblázat

A kézművesek és kereskedők osztályozása

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
	osztály						
1769	12	11	57	272	—	—	—
1773	15	22	119	254	—	—	—
1777	12	7	31	96	312	—	—
1790	7	2	13	21	94	414	—
1791	7	2	13	21	94	427	—
1793	4	5	32	38	136	336	—
1794	3	5	31	36	137	367	—
1795	2	11	41	48	119	364	—
1796	2	9	52	49	114	364	—
1797	12	37	55	105	226	208	—
1798	10	36	56	107	213	198	—
1799	12	38	64	104	208	205	—
1800	12	35	60	114	191	234	—
1801	12	35	64	112	189	232	—
1803	15	39	63	123	203	222	—
1804	14	43	77	124	185	246	—
1806	16	38	67	115	185	280	—
1807	15	36	70	107	177	295	—
1808	16	37	80	107	165	292	—
1810	11	28	63	122	193	272	—
1811	11	26	61	115	178	290	—
1812	10	32	64	97	189	318	—
1813	13	28	72	82	206	331	—
1815	14	31	67	85	229	352	—
1817	18	25	68	94	234	350	—
1821	15	22	43	93	227	399	—
1822	11	22	26	76	220	464	—
1825	6	17	24	61	199	464	—
1827	8	13	19	74	202	445	12
1828	7	14	24	84	177	431	33
1829	6	12	23	83	169	447	28
1830	7	12	25	79	165	425	56
1833	6	7	12	21	36	130	5
1834	7	6	10	23	39	112	1
1836	8	5	14	20	60	101	1

⁸⁷ Az évi adókiivetési jegyzőkönyvek (Prot. sess.) alapján.

4. táblázat (folyt.)

A kézművesek és kereskedők osztályozása

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
	osztály						
1837	8	6	13	25	54	103	1
1838	8	6	14	23	66	103	1
1839	8	4	14	26	60	99	2
1840	8	4	14	24	56	106	4
1841	8	5	10	10	163	101	1
1842	8	3	13	32	66	102	1
1843	8	7	13	31	78	79	3
1845	7	8	18	45	55	78	4
1846	9	12	15	38	56	108	1

Céhbiztosok

A tanács az 1740-es évektől kezdve a céhek fölé biztosokat (commissarius) állított. Feladatuk a gyűléseken való részvétel, a céhbe való felvétel ellenőrzése, a visszaélések megakadályozása. A belső tanács tagjai közül kerültek ki, fizetést nem kaptak.⁸⁸

1770-től a helytartótanács rendelete szerint minden céh élére tanácsi biztos került, akik ott voltak „minden nagyobb gyülekezésben” és ellenőrizték a számadásokat. Ez nem ment mindig zökkenők nélkül, van példa arra is, hogy biztos, a „mesterek kevélysége miatt” lemondott (1803). Panaszaikkal a tanácshoz fordultak, az szerzett érvényt intézkedéseiknek. A céhek ugyancsak a tanácsnál panaszkodhattak a nekik nem tetsző céhbiztos ellen (1808). Vita esetén a tanács valamelyik főtisztviselőt, 1819-ben pl. a főjegyzőt küldte ki.⁸⁹

A céhbiztosokat a tanács a saját tagjai vagy a választópolgárok közül nevezte ki. Van példa arra is, hogy maga a céh kérte az üresedésben levő biztosi állás betöltését. 1842-ben a céhbiztosságokat a tanácsosok és tisztviselők maguk között „osztották fel”.⁹⁰

KERESKEDELEM

A városi önkormányzat lényegesen kevesebbet foglalkozott a kereskedelemmel, mint azt feltételezzük. Igaz ugyan, hogy egyes városok, mint Nagyszombat már 1557-ben vagy Besztercebánya 1568-ban statútumot alkotott a kereskedelemről. Kőrmöcbánya 1628-ban elrendelte, hogy az élelmiszerek ártáblázatát függesszék ki

⁸⁸ Kállay 1972/B. 124.

⁸⁹ Prot. sess. 1770. febr. 5.; 1803. aug. 16. No 1127.; 1808. okt. 17. No 1397.; 1810. jún. 1. No 863.

⁹⁰ Prot. sess. 1794. aug. 4. No 987.; 1801. márc. 27. No 425.; 1842. júl. 14. No 1996.

a városházán. Selmecbánya — hogy a szegényeknek és a betegeknek biztosítsa az ellátást — megtiltotta a méz elővásárlását és kasszámra való árulását a bíró tudta nélkül. Kassa város tanácsa ügyelt, hogy a kassai lakosok kereskedéséből „a városnak is legyen valami haszna”. Pozsony városban a bőrkereskedés városi monopólium volt. A bányavárosok előjárói ügyeltek arra, hogy olcsó kereskedelmi áruk legyenek a boltokban. De korán felfigyeltek a városok a visszaélésekre is: Sopron tanácsa 1676-ban büntetéssel fenyegette meg azokat, „akik a kereskedőkkel összejátszanak”.¹

A regionális és a régió túlnyúló kereskedelmi szerepkört betöltő Székesfehérvárról hét irányból futottak össze az utak. Ezek a kereskedelmi ágazat szerepét növelték ugyan, de nem tették alapvetővé. A városi tanács által intézett ügyek között viszonylag kevés kereskedelmet találunk.²

Érezte ezt a város is, hiszen 1722-ben a sérelmei között találjuk, hogy „kereskedelem nincs a városban, a saját hasznára nem tud kereskedni, ezért kevés a jövedelem”. A kalmárokat és boltosokat „kómár és bótos uraméknak” nevezték. 1764-ben még mindig azt jelentette a tanács, hogy „a városban nincs nevezetesebb kereskedő”.³

A boltokat 1753-tól kezdve — a helytartótanács rendeletére — vásár- és ünnepnap 11-ig zárva tartották. A kereskedők 1843-tól a vásár előtti csütörtöktől kezdve a boltjaikban nagyban is árulhattak. 1848-ban Farkas Ferenc nagyprépost azt kívánta, hogy vásár- és ünnepnap zárt ajtók mögött se lehessen árulni. A tanács — igen ravasz — válasza: „A kormányzékeni határozat csak a nyilvános árulást tiltja, a szükséges bevásárlás (vagyis zárt ajtók mellett) meg van engedve.” Ez ellen viszont azok a kereskedők tettek panaszt, akik (mint pl. Kinzer Károly és társai) nem a boltjuknál laktak. Kérték, hogy vásár- és ünnepnap legalább délután 4 órától nyitott ajtó mellett árulhassanak. A tanács ezt nem engedte meg, „mivel a rendeletek a nyilvános árulást nem teszik lehetővé”.⁴

Kereskedelmi Társulat

A fehérvári kereskedők viszonylag korán, a kassaiak, a budaiak és a pestiek után, tömörültek társulatba (Societas mercatorum, Kaufmann Societat): kiváltságlevelüket, két évvel korábban elkezdődött szervezkedés után, 1712. december 18-án kapták meg. A városi tanácsban 1714. február 9-én tették közzé, az alakuló ülés

¹ Corp. stat. II/2. 218. Kassa 1642.; IV/2. 108. Nagyszombat 1557.; 138. Besztercebánya 1568.; 352. Kőrmöcbánya 1628.; 362. Selmecbánya 1630.; 449. Pozsony 1654.; V/2. 292. Sopron 1676.; HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. E. 1725. jún. 27.

² Lásd erről bővebben: Vértes 1910. 43.; Juhász 1937/A. 383; Kállay 1972. 65.; Budapest története. 1975. III. 98.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 291., 301—302., 564.; Bácskai 1981. 97., 250., 252., 445., 466., 472.

³ Acta pol. et jur. 1722. No 38.; Prot. sess. 1749. febr. 4.; Corr. buch 1764. máj. 14.

⁴ Prot. sess. 1754. febr. 13.; 1843. okt. 6. No 3564.; 1848. jan. 31. 343.

február 24-én volt. Első elnöke Payerl Lőrinc lett, az őt követők is mind a város leggazdagabb, vezető rétegéből kerültek ki. A Társulat jegyzőkönyvet (1714—1824), pénztárkönyvet (1717—1827), kalkulációs (Calculationsbuch, 1817—1831) és hitelkönyvet (Creditbuch, 1817—1831) vezetett.⁵

A Társulat egyik legfontosabb feladata volt a városban letelepedni szándékozó kereskedők felülvizsgálata és véleményezése. A tanács minden ilyen esetben a Társulathoz fordult. Van példa arra is, hogy a helytartótanács parancsára kellett valakit felvenni, mint pl. 1744-ben Metzler Kristóf polgárt. A tanács azonban felhívta a Társulat figyelmét, hogy „lehetőségében áll fő-instantiát beadni”.⁶

Előfordult, hogy a Társulat valamely kereskedő örököseinek sem engedte meg nyilvános üzlet vezetését, mint pl. 1755-ben Vicenti Domokos örököseinek. A Társulat szükség esetén magánál tartotta a kereskedés jogát, ha az elhalt kereskedő boltjának vitelére alkalmas személyt nem talált (1766).⁷

II. József rendeletére az új kereskedő reverzálist adott: csak az előírt árukat fogja eladni és sem ő, sem örökösei nem formálnak jogot egynél több kereskedésre. Ezt a jogot eladni, elzalogosítani és örökölni nem lehetett. A Társulat azonban ellenezte, hogy a kereskedési jogot adósság fejében ruházzák át.⁸

A legfontosabb kérdés a működési engedély megadása volt. Ez gyakran okozott vitát a városi önkormányzat és a Társulat között. 1791-ben pl. a tanács a Társulat kérésére megtagadta a kereskedési jogot Stantsits Antaltól, „mivel a városban a kereskedők száma már annyira megnövekedett, hogy az utóbbi időben megnőtt a csalások száma a hitelezők kárára. A kereskedők fiait felveszik, Stantsitsot azonban nem”. A kérelmező erre egy helybeli kereskedőtől ráruházott boltba állt be.⁹

A Társulat nem mindig tett eleget a tanács határozatának. 1792-ben pl. nem vette fel Nekovics Ádámot, akiről pedig a város 1787-ben már pozitív döntést hozott. A tanács „mielőbbi választ” kért a Társulattól. 1795-ben viszont a fentebb említett Stantsits Antal már mint a Társulat képviselője jelentette be a tanácsnak, hogy Hadaun Antal a kereskedőjogát Flits Pálra ruházta át. A tanács az erre vonatkozó reversalest a jegyzőkönyvbe másoltatta be.¹⁰

1810-ben Ivanovits István kérte incorporatióját a kereskedők közé. A tanács — 15 napos határidővel — a Társulatot kérdezte meg, majd az alábbi indokok szerint vette fel: eleget tett inasi és legényi kötelezettségének; az idejét leszolgálta, letöltötte; városi polgár és helybeli származású; a Társulat a felvétele ellen nem tett ellenvetést.¹¹

⁵ Vértes 1910. 11., 13., 16—17., 37—39., 118.; Somkúti 1977. 210.; Prot. sess. 1714. febr. 9.

⁶ Prot. sess. 1744. júl. 28.

⁷ Prot. sess. 1755. máj. 30.; 1766. szept. 5.

⁸ Vértes 1910. 67.; Prot. sess. 1795. szept. 21. No 1130.

⁹ Prot. sess. 1791. febr. 4. No 135.

¹⁰ Prot. sess. 1792. aug. 10. No 1112.; 1795. júl. 31. No 904.

¹¹ Prot. sess. 1809. márc. 31. No 395.; 1810. ápr. 26. No 693.

1815-ben a Társulat Tulkay János felvételét azért nem javasolta, mert nem szolgált három évig a városban. A tanács ennek ellenére felvette, „mert a felséges parancsolat szerint nem kell helyben szolgálni, hanem elég a három év vándorlás is, ezért a kérés teljesíthetőnek látszik”. A tanács *elrendelte*, hogy a Társulat vegye fel a jelentkezőt.¹²

Hasonlóan elutasította a Társulat 1820-ban Kálinger György kérelmét és arra akarta kötelezni, hogy még egy évig legénykedjék valamelyik helybeli kereskedőnél. A tanács ezzel nem értett egyet, mivel a kérelmező helyi születésű, helyben volt inas és nyolc hónapig legény, „ezért a felséges rendelkezéseknek mindenképpen megfelel”. Így a jogot a tanácstól megkapta, a Társulatra csak a beiktatás maradt.¹³

1827-ben Csaby Antaltól tagadta meg a Társulat a felvételt. A tanács szerint „ez nem függ a Társaság kegyességétől”. Ezért Debnár Márton főügyész összehívta a kereskedőket és felszólította őket a köteles engedelmességre. A Társulat erre nem sok hajlandóságot mutatott, sőt kérte, hogy a magisztrátus terjessze fel az ő irományait is a helytartótanácshoz. A tanács ezt nem tette meg, „mert a kereskedői jog megadása a tanács részéről már megtörtént. Ez nem a Kereskedői Társaság beírásától, hanem a tanács rendelkezésétől függ. A tanács azt mellékel a helytartótanácsi felterjesztéséhez, amit jónak lát”. A Társulat tiltakozását nem látta jónak mellékelni.¹⁴

Ugyanebben az évben utasította el a Társulat Rosznagl István kérelmét. A tanács alaptalannak minősítette az indoklást, mivel a kérelmező kitanulta a kereskedést és felszabadult; a felsőbb rendelkezések szerinti vándorló időt (erkölcsös magaviselettel) kitöltötte; mindezt be is bizonyította és főleg a kereskedés alapjául szolgáló summával — az általa bemutatott, elfogadható oklevelek szerint — rendelkezik. Mindezek figyelembevételével a tanács megadta neki a fűszerkereskedői engedélyt. Ezt a helytartótanács (három hónapon belül), a Társulat ellenkeresetét elvetve, jóváhagyta.¹⁵

A tanács a Társulatot *biztos* útján felügyelte. Az első ismert személy Hoffmann József ügyvéd, aki 1792-ben meghalván, a Társulat seniora maga kérte másik tanácsi biztos állítását. A biztosok névsorát, a Kereskedelmi Társulatról írott művében Vértes József közli. Ezek nagyrészt a legfelső vezető réteg sorából kerültek ki.¹⁶

A biztos kötelessége volt a tanácsi határozatok érvényesítése, így — elsősorban a felvételek ügyében — gyakran ütközött össze a kereskedőkkel. 1803-ban pl. Ivánovits Demeter reversalesét jegyzőkönyveztetette, amely szerint kereskedői jogát el nem adja és a gyermekei sem öröklik. 1818-ban a helytartótanács vett fel egy

¹² Prot. sess. 1815. jan. 9. No 31.

¹³ Prot. sess. 1820. febr. 18. No 334.

¹⁴ Prot. sess. 1827. febr. 23. No 361.; márc. 16. No 16—17.

¹⁵ Prot. sess. 1792. márc. 2. No 276.; Vértes 1910. 23.

¹⁶ Uo.

kereskedőt a városi kalmárok közé. Beiktatása és a kalmárok könyvébe való bejegyeztetése Vass János főjegyző és tanácsi biztos feladata volt.¹⁷

A Társulat gyakran név szerint kérte az új biztos kinevezését. Ez történt 1805-ben, amikor a meghalt Say József főjegyző helyett Vass János főjegyzőt kértek és kapták meg. 1821-ben azonban már a tanács rossz néven vette, hogy a főügyészt kérték biztosul. „A kinevezés a tanács joga, a kérelem ellenkezik a tanács jussaival” — írták.¹⁸

A biztos feladata volt a különböző felsőbb és tanácsi rendelkezések közlése és végrehajtása. 1792-ben a biztos (és a városi kancellária) egyenként közölte a kereskedőkkel: a helytartótanács engedélyezte, hogy az átvett termékeket láttatmozzák (vagyis jellel lássák el). A biztos mondott véleményt a vásári bódék állításáról és szabályozásáról. 1818-ban ő közvetítette a Társulat kérését, hogy a helybeli posztosok ne árulhassák a vásárokon rófszámra a műveiket, „mivel rófszámra csak a kereskedők árulhatnak, a posztosok csak egész darabokban”.¹⁹

Az 1820-as évektől kezdve a kereskedői jog megadásánál mérlegelték a rendelkezésre álló alaptőkét. 1826-ban pl. Linzer Károly vaskereskedőtől 4000 Ft fundust kívántak. Erre a kérelmező anyja 5500 Ft-ot ajánlott fel — 1828-ban a Jahn András „által felállítani kívánt kereskedésre nézve elég alapanak tekintik a 3000 Ft-ot” — írta a Társulat.²⁰

1827-től kezdve volt napirenden az új *privilegium*-levél megszerzése. Ebben az évben a Társulatnak a kérését a felsőbb hatóság a tanácsnak küldte meg. Az ügy azonban elhúzódott, mire a Társulat az uralkodóhoz fordult. A folyamodvány a helytartótanács útján megint csak a városhoz került. A vélemény ekkor pozitív lehetett, mert a következő évben a Társulat megkapta új kiváltságlevelét.²¹

Az 1832. évi privilegiumlevél már modern elvek szerint fogant. Legfontosabb cikkelye, hogy a bukás által okozott kár megelőzésére a kereskedési jogért folyamodónak kereskedési tőkével (vagyonnal) kell rendelkeznie. A rőffel mérő kereskedőktől 4000, a fűszer-, vas- és egyéb kereskedőktől 3000 Pft vagyont követeltek meg. Ez állhatott készpénzből, vagy jó hitelű kereskedő által kiadott cserelevelekből, adóslevelekből, ingatlanokból, könnyen pénzre váltható javakból. Nem lehetett viszont bizonytalan ajándék, kezesség, ígéretekre alapozott vagyon. A helyi viták megakadályozása céljából a nagykereskedői jogért a helytartótanácsához kellett fordulni. A Társulatba való beiktatás 100 Pft-ba, a negyedévi tagdíj 1 Pft-ba került.²²

A Társulat tagjai számára közös árubeszerzési és hiteltevékenységet folytatott, amit Somkúti Éva munkájából ismerünk.²³

¹⁷ Prot. sess. 1803. ápr. 22. No 618.; 1818. nov. 9. No 1471.

¹⁸ Prot. sess. 1805. okt. 29. No 1478.; 1821. jan. 5. No 22—23.

¹⁹ Prot. sess. 1792. okt. 29. No 1436.; 1812. nov. 23. No 1441.; 1818. júl. 9. No 955.

²⁰ Prot. sess. 1826. júl. 24. No 1143.; 1828. nov. 21. No 1926.

²¹ Prot. sess. 1827. szept. 28. No 1603.; 1831. máj. 28. No 1080.; ~~Vétes~~ 1910. 171.

²² Prot. sess. 1832. nov. 16. No 2235.

²³ Somkúti 1977. 202.

1840-ben a Társulat elnöke, Tschida János, hívta fel a tagokat: jegyeztessék be magukat a váltótörvénysekéknél. Ezzel kezdődött meg a szabad kereskedés korszaka.²⁴

A Társulat tagjai mindig a város gazdag és vezető rétegéből kerültek ki. 1830-ban pl. ott látjuk Stojanovits Mihályt, Kopalek Kajetánt, Russwurm Jánost, Éder Peregrint, Ybl Miklóst és Józsefet. Az 1840-es bejegyzés után a tagok száma 119-re nőtt. 1841-ben a Társulatnak már „címzetes tagjai” is vannak: tanácsosok, táblabírák, ügyvédek. 1845-ben a Társulatban látjuk Fellmayer Istvánt, Deutsch Manót, Say Rudolfot és Számmer Imrét.²⁵

Vértes József könyvéből ismerjük néhány nevesebb kereskedőcsalád és -dinasztia vázlatos történetét is. Így pl. a Zutrung, Tschida, Kováts, Say (amely egyszerre adott főbíró, gyógyszerészt és főorvost a városnak) és a Flits családot. Az Ybl családról más helyütt szövegek.²⁶

Rácok, görögök, törökök

A városi önkormányzat — ahol lehetett — korlátozta az idegen kereskedők működését. Pozsony város pl. 1654-ben statútumot alkotott a rácok korlátozására, akik a városban nem árulhattak és ipart sem űzhetek. Kassa 1709-ben a helyiek kérésére megtiltotta török és görög kereskedőknek, hogy a vásáron kívül olyan árukat hozzanak be, amelyek a helyi kereskedőknél kaphatók voltak, „mivel a helyiek viselik a városi terheket”. Pest az albán kereskedőknek ugyan megengedte, hogy áruikat a helyi boltokban lerakhassák, de a vásárnapokon kívül itt sem árulhattak. Buda a rácoknak a házalást és a báránybőr vásárlását tiltotta.²⁷

Fehérvár más helyzetben volt, hiszen a rácok itt már a török alatt gyökeret vertek, sőt kereskedtek is. Ennek ellenére — legalább az újaknál — megpróbálták a korlátozást. 1737-ben kapott pl. a saját házában boltnyitási engedélyt Görög Pál, aki „rác árukat árulhat ugyan, de a helybeli kereskedőknek nem lehet kárára”.²⁸

1738-ban a város azt jelentette a helytartótanácsnak, hogy „a városban a pozserováci béke alapján tartózkodó görög vagy török kereskedők nincsenek”. A következő évben a helytartótanács külön kérésére azt válaszolták, hogy „a városban nincs török alattvaló”.²⁹

Az 1740-es években a Belvárosban egy kereskedő volt, aki török portékát árult. A szattyánt ő is csak kötésszámmra adhatta el (egyenként nem). Az 1750-es években költözött a városba Kirovits János, aki először úgy kapott házvételi engedélyt, hogy „mindenféle kezességtől eltiltatott”. 1755-ben azonban megkapta a jogot a

²⁴ Vértes 1910. 113.

²⁵ Vértes 1910. 17, 276.; Acta pol. 1841. No 573.

²⁶ Vértes 1910. 289, 302, 311—312.

²⁷ Corp. stat. II/2. 363. Kassa 1709.; IV/2. 448. Pozsony 1654.; 655. Pest 1721.; 661. Buda 661.

²⁸ Prot. sess. 1737. szept. 10.; Hóman—Szekfű 1935. IV. 457.

²⁹ Corr. buch 1738. febr. 7.; 1739. febr. 20.

kizárólag török áruval való kereskedésre. 1761-ben egy kereskedőtársa feljelentette a tanácsnál, hogy Marco néven — másik polgárlevéllel — még egy kereskedést folytat.³⁰

Az engedély nélkül behozott rác áruknál a tanács azt is figyelembe vette, hogy azt ki részére hozták. 1760-ban pl. elkobozták egy váci rác kereskedő áruját. „A városnak joga lenne végleg elvenni, de mivel az áru Őxcellentíáját, a főispán urat illeti, kiadják.”³¹

1760-ban a város két, bécsi áruval kereskedő rác kalmárnak megtiltotta bőráru árulását. 1766-ban a tanács a váci püspökség ügyészét kereste meg, mert két váci görög kereskedő a vásár három napján kívül is kereskedni akart, méghozzá bécsi árukkal. „Ezt pedig a városi kiváltságlevél nem engedi meg, mivel idegen kereskedők csak a vásárok három napján kereskedhetnek a városban”. Ugyanebben az évben Rosa János kalmár szerződését érvénytelenítették, mivel nevezett „török jobbágy, és mint ilyen nem vehet a városban kereskedést, sem polgárjogot nem nyerhet”.³²

A görög kereskedők úgy próbálkoztak bejutni mégis a városba, hogy házat vettek, mint 1761-ben Kerovics Márton csákvári kereskedő, vagy Kerovics György, aki 1774-ben előbb polgárjogot szerzett.³³

1786-ban a tanács megkérdezte a kereskedőket, hogy „vörös bagaria” elnevezésű török lenvásznat nem akarnak-e venni egy bécsi kereskedőtől. 1788-ban Axenius Tamás helybeli polgár, addig Simonovits Dömötör társa kért kereskedési jogot. A tanács — tekintettel arra, hogy a társa áruit megvette és ha nem árulhat, nagy kára lesz — engedélyezte a működését, „mert nem káros: adót fizet és az uralkodó is támogatja a kereskedelmet”. Nem nagyon támogatták viszont 1796-ban Simonovits János görögkeleti segédpap kérését, hogy az apja után maradt kereskedés jogát rá írják át.³⁴

Társa nemcsak Simonovitsnak, hanem más görögnek is volt. A XIX. század első éveitől tudunk a Stojanovits et Campania nevű cég működéséről, amely 1806-ban 1057 Ft értékű árut szállított a városnak. 1839-ben említik a Dukovits János és Társai céget.³⁵

Kereskedői kapcsolatok

A fehérvári kereskedők, éppen a város földrajzi fekvéséből kifolyólag, korán kapcsolatba léptek távoli vidékek és a külföld kereskedőivel. Nem beszélve e helyütt a Bécsbe irányuló marhakereskedelemtől, amelyből a város olyan nevezetes személyisége vette ki a részét, mint Hiemer Mihály. Adataink szerint a vaskeres-

³⁰ Prot. sess. 1742. aug. 31.; 1744. júl. 7.; 1755. okt. 17.; 1761. jan. 9.

³¹ Prot. sess. 1760. okt. 30.

³² Prot. sess. 1760. márc. 31.; 1766. márc. 10.; aug. 8.

³³ Corr. buch 1761. okt. 23.; 1774. szept. 5.

³⁴ Prot. sess. 1786. febr. 24. No 475.; 1788. júl. 28. No 1162.; 1796. nov. 21. No 1539.

³⁵ Prot. sess. 1806. nov. 7. No 1648.; 1839. jún. 14. No 873.

kedők — igen erős és vagyonos réteg a kereskedőkön belül — az 1710-es évektől kezdve Grazból hozták áruikat. Iffkovich Domokos fűszerkereskedő Vánossy Domokos győri kereskedővel állott üzleti kapcsolatban (1744 előtt). 1771-ben Yblacker Xavér Ferenc boltjában trieszti árukat lehetett találni. Egy másik kereskedő pedig debreceni szappant árult, „mert az itteni mesterek sem nem csinálják, sem nem árulják”.³⁶

1780-ban a tanács értesítette a pozsonyi, a győri és a pesti kereskedő társaságokat, hogy Yblacker Ferenc tanácsos, gyerekeire való tekintettel, kereskedői jogait gyakorolhatja. Ez arra utal, hogy nevezett mindhárom város kereskedőivel kapcsolatban állott.³⁷

1782-ben a tallói javítóház rabüzemében készült, a helytartótanács által megküldött termékek jegyzékét köröztette a tanács a kereskedők között. De árulták Fehérvárott az 1785-ben alapított fajanszmanufaktúra termékeit is. 1786-ban a klagenfurti selyemgyár folyó árait kísérték figyelemmel; a jegyzéket a városháza kapujára tették ki. Hasonlóan jártak el a grazi gyapjúgyár árjegyzékével is.³⁸

A tanács 1786-ban hirdette ki a kereskedők között, hogy aki 1000 üveg hazai egészségügyi vizet külföldre visz, három dukát, azaz 4 Ft 20 kr jutalmat kap. Ugyanabban az évben engedte meg a helytartótanács Árva, Liptó és Túróc megyék adózó lakosainak, hogy „elelmük beszerzése céljából lenvászonáruikkal a városokban és a mezővárosokban házaljanak. 1788-ban a győri díszműáros társaság (Galanterie Compagnie) kapott a vásártéren bódéállítási engedélyt (de csak a vásár idején árulhattak). 1775—1788 között Igaly Ferenc vaskereskedő — Pesten keresztül — Dobsináról hozott vasat.³⁹

1792-ben a bécsi fizetőhivatal közölte a tanáccsal, hogy 32 vég, a birodalomból származó vászon — egy fehérvári kereskedő számára — náluk fekszik. A tanács beidézte az érintettet és tudatta vele. 1795-ben a csákvári kastély berendezéséhez szükséges dolgok nagy részét Fehérvárott szerezték be. Ezt előmozdíthatta, hogy a csákvári boltot egy fehérvári görög kereskedő, Ábrahámovits Tódor bérelte. Ugyanabban az évben hívta fel a tanács a figyelmet a soproni császári királyi kiváltságolt cukorgyárra. 1799-ben hirdették ki a földvári kamarai uradalom boltbérleti árverését, sőt a kihirdetésről a kamarai uradalom felügyelője bizonyítványt is kért, illetve kapott.⁴⁰

1800 októberében közreműködött a tanács, hogy Mark-Deli Miklós bécsi kereskedő igazolást kapjon, hogy Fehérvárott vásárolt 373 kidolgozott juhbőr a

³⁶ Prot. sess. 1717. febr. 16.; 1771. jan. 28.; 1773. dec. 13.; Corr. buch. 1744. aug. 28.; 1762. jan. 17.

³⁷ Prot. sess. 1780. dec. 9.

³⁸ Acta pol. et jur. 1782. ápr. 18. No 152.; 1786. jan. 21. No 314.; febr. 3. No 372.; Budapest története. 1975. III. 110.

³⁹ Prot. sess. 1786. febr. 24. No 470.; márc. 21. No 546.; 1788. jún. 16. No 954.; nov. 24. No 1688.

⁴⁰ Prot. sess. 1792. szept. 17. No 1270.; 1795. okt. 12. No 1154.; 1799. ápr. 26. No 526.; Kállay 1980/A. 82, 179.

mesterek saját készítménye. A tanács beidézte a mestereket és kiadta a bizonyítványt. 1800-tól a város a bécsi vásárukat Hell Ignác boltjából szerezte be.⁴¹

A háborús évek a kereskedelmet is érintették. 1810-ben a helytartótanács leiratára a magisztrátus serényen biztatta a kereskedőket, hogy Komárom ellátására minél nagyobb mennyiségben szállítsanak élelmiszert: dohányt, lisztet, bort, pálinkát és kását.⁴²

Ugyanebben az évben (1810) kapott helytartótanácsi engedélyt Zuerra Károly fehérvári sajtkészítő, hogy a sajtját Triesztbe és Olaszország más helyeire küldhesse. Ehhez a város ajánlólevelet és passust adott neki arról, hogy városi polgár és saját készítésű sajtjal kereskedik.⁴³

1812-ben a morvaországi születésű, veszprémi lakos Gabriel János kért telepedési engedélyt és jogot arra, hogy sziléziai áruval (vulgo Schlesinger Waren) kereskedhessen. A Kereskedő Társulat ez ellen azonnal kifogást emelt. A tanács ezt nem vette figyelembe, mivel a kérelmező az előéletéről bizonyítványt hozott; felvételét nem kérte a Társulatba, és ilyen árukkal a város nincs ellátva.⁴⁴

1815-ben a *csóri* posztósok kérték a várost, hogy műveiket a helyi kereskedőknek eladhassák. A tanács, meghallgatva a helyi posztósokat, azt válaszolta nekik, hogy portékájukat eladhatják a kereskedőknek, de — elkobzás terhe mellett — nem hozhatják be azokat alattomban és nem árulhatják (a csóriak ugyanis portékájukat alattomban hozták be és egyes házaknál titkon árulták).⁴⁵

A fehérvári kereskedők 1817 utáni kapcsolatait ismerteti Somkuti Éva, de sok ilyen adatot tartalmaznak a városi betáblázási könyvek is, amikor a fehérvári kereskedők nem pénzzel, hanem vagyonukra táblázott kötelezvénnel fizettek.⁴⁶

1817—18-ban folyt Arzenovits Mihály budai bőrkereskedő ügye a tanács előtt. Nevezett a városban bőrkereskedést akart nyitni, amit a tanács azonnal megtagadott tőle. Erre Arzenovits a helytartótanácsához fordult, amely azzal küldte meg a kérést a városnak, hogy „a választó polgárokkal tanácskozzon róla”. Ezek pedig azt mondták, hogy egyrészt a helyi rác kereskedők a legkülönbözőbb színű bőroket árulják; másrészt a tobakok és a tímárok a legkelendőbb (talp, tehén- és borjúbőr, kordovány, szattyán) bőroket olyan mennyiségben gyártják, hogy helyben el sem tudják adni; más vásárookra viszik.⁴⁷

1819-ben Lilien báró kért engedélyt, hogy a városban az ercsi gyár termékeit (olajat, rosaliót) áruló boltot nyithasson. A Kereskedő Társulat ebbe nem egyezett bele, mert „minden fabricáns csak helyben árulhatja a termékeit, de nem vidéken vagy a városokban”.⁴⁸

⁴¹ Prot. sess. 1800. okt. 31. No 1268.; nov. 14. No 1373.

⁴² Prot. sess. 1810. ápr. 6. No 577.

⁴³ Prot. sess. 1810. jún. 22. 1010.

⁴⁴ Prot. sess. 1812. okt. 30. No 1345.; nov. 23. No 1442.

⁴⁵ Prot. sess. 1815. márc. 6. No 387.

⁴⁶ Somkuti 1977. 203.

⁴⁷ Prot. sess. 1817. ápr. 18. No 594.; 1818. márc. 27. No 434.; ápr. 26. No 610.

⁴⁸ Prot. sess. 1819. okt. 22. No 1592.

1821-ben Russwurm János fehérvári kereskedő hét hordó citromot vett trieszti kereskedőktől. Az eljárás az volt, hogy Russwurm erről elismerő levelet adott, amit a város a trieszti harmincadhivatalnak küldött meg.⁴⁹

1836-ban Nagykanizsa város kérte Fehérvárt: adjon bizonyáglevelet, hogy Nagykanizsa igen híres és nevezetes a természetvény-kereskedésben. A tanács ezzel ugyan tisztában volt, „de mivel belső mibenlétét nem tudta”, nem adott bizonyáglevelet.⁵⁰

Nagyobb raktárak az 1840-es évekig nem voltak a városban. 1780-ban még azt jelentette a tanács, hogy „a városban nincs lerakat, raktár, ahol idegen árut tárolnának”. 1840-ben az Arany Sas fogadóban tartott bóraktárt egy pesti bórkereskedő. A fogadás a vásár idején kívül is árult belőle, sőt erről könyvet is vezetett. 10 ezüst Ft-ra büntették. 1845-ben a tanács azt jelentette, hogy csak Tschida János szószóló és *Ybl Miklós* házában van olyan raktár, ahol akár 10 000 mázsa gyapjút is el lehet helyezni.⁵¹

1846-ban engedélyezték, hogy Braun Lajos országos szesz- és ecetgyáros áruit Hochmann Móric árulja a városban. 1846-ban a tanács a választópolgárok javaslatára határozatot hozott, hogy „szükségeit belföldi készítményekből fedezi. Ha a városban belföldi készítményeket nem találnak, a polgármester forduljon a pesti országos műipartárhoz”.⁵²

A kereskedők kapcsolatait a városok *passus* kiállításával támogatták. Trencsén statútuma már 1591-ben említi a vámmmentességi passust. Sopron 1697. évi szabályrendelete pedig 24 Ft büntetést helyezett kilátásba azok számára, akik a város passusával és jogával másoknak segítenek a kereskedésben.⁵³

Az udvari haditanács 1733-ban utasította a katonai parancsnokokat, hogy a kereskedőket és iparosokat a lakóhelyükön kapott passussal ne csak akadálytalanul engedjék át a kapukon, de katonai védelmet is adjanak a számukra. Ezt a helyi parancsnok Fehérvár város tanácsa tudomására hozta.⁵⁴

A kereskedők passusát a tanács — a visszaélések elkerülése céljából — háromévenként megújította. 1799-ben Kosztiás András helybeli görög kereskedő Oroszországba, 1840-ben Gebhardt Ignác kereskedő Hamburgba és Párizsba utazott.⁵⁵

A Társulaton kívüli kereskedők

A Társulaton kívüli kereskedők közül a tanács a legtöbbet az *aprólékos* (kis-) kereskedőkkel foglalkozott. Ezeket ugyan nem vették fel a Társulatba, de

⁴⁹ Prot. sess. 1821. márc. 16. No 452.

⁵⁰ Prot. sess. 1836. jan. 22. No 122.

⁵¹ Corr. buch 1780. márc. 13. (a helytartótanács „az áruk higiéniája” felől is érdeklődött); 1840. okt. 23. No 2258.; 1845. dec. 24. No 4351.

⁵² Prot. sess. 1846. ápr. 6. No 1380.; nov. 23. No 4151.

⁵³ Corp. stat. IV/2. 214. Trencsén 1591.; V/2. 345. Sopron 1697.; Lásd még: V/2. 579. Pécs 1780.

⁵⁴ Prot. sess. 1733. aug. 18.

⁵⁵ Prot. sess. 1779. jún. 18.; 1799. ápr. 19. No 499.; 1840. júl. 27. No 1550.

tevékenységükhöz tanácsi engedély kellett. Ilyet kapott 1751-ben pl. Bojács Lénárd olasz származású rohonci fűszerkereskedő.⁵⁶

A legnagyobb gondot különben nem ez, hanem az általuk árulható áruk körének a pontos meghatározása okozta, ami állandó vitára adott alkalmat. A város 1752-ben megtiltotta pl., hogy gyerekcipőt tartsanak. 1758-ban két új aprólékos kereskedő csak úgy kapott engedélyt, ha fűszert, gyapotot, selyemárukat és olívaolajat nem árulnak. Nem kereskedett viszont 1780-ban senki sem mézzel a városban.⁵⁷

1792-ben a kereskedők panaszt tettek a szatócsok ellen, akik kovakövet, fehér és sárga földet, ürmös füvet, összecukható kést (bicskát), „szájtrombitát” (szájharmonikát), fenyőszurkot és Taschenfridlet tartottak. A tanács ezeket megtiltotta nekik. A következő évben a szatócsok feleségeinek tiltották meg, hogy „csalárd módon a piac más részein borsót áruljanak, valamint egy olasznak, hogy sajtot áruljon”. 1801-ben jártak el egy kiskereskedő ellen, aki egy kereskedő özvegyétől vett portékát árult.⁵⁸

1805-ben Halbauer József kereskedő kérte a tanácsot, hogy a plajbászt, pecsétviaszt és tollakat ne a fűszerkereskedőktől (materialistáktól), hanem tőle szerezzék be. A tanácsnak ilyen árukra éppen nem volt szüksége. 1812-ben a szatócsok kérték a liszt árának a módosítását, és hogy a ferences atyák kolostoránál árulhassanak. Egyik kérésüket sem lehetett teljesíteni.⁵⁹

1817-ben Rosznagl Mihály pesti kereskedő kérését, hogy házi eszközökkel kereskedjen, a város elutasította. A kérelmező a helytartótanácsához fordult, amely engedélyezte. A tanács az ügyet „alázatosan elfogadván a végzést” bejegyzéssel intézte el.⁶⁰

Az 1820-as évektől kezdve könnyebben lehetett aprólékos kereskedési engedélyt kapni. Így kapott 1821-ben pl. Klökner Péter, „kifogás nem lévén ellene”, engedélyt. 1827-ben Gross András kapott „kevert kereskedési” engedélyt. A következő évben Gyurkovits Koszta már azzal a válasszal nem kapta meg az aprólékos kereskedés üzési jogot, hogy „az aprólékos kereskedés a *polgári joghoz* tartozik”. Neki pedig csak letelepedési engedélye volt.⁶¹

A városban *pióca* kereskedők is voltak. 1830-ban a Visszafolyó Marosban 50 Ft-ért — piócatartás céljából — egy fundust béreltek. A vizet azonban annyira felduzzasztották, hogy a szomszédos városi rétet is elöntötte.⁶²

A tanács 1831-ben határozatban szabályozta az aprólékos kereskedést. Eszerint azt tanácsi engedéllyel és csak polgári joggal, házzal és 100 Ft vagyonnal bírók, csak polgári házban üzhették. Azok az aprólékos kereskedők, akiknek valamelyik

⁵⁶ Prot. sess. 1751. nov. 3.; 1752. jún. 18.; Lásd erről bővebben: Somkuti 1977. 207.

⁵⁷ Prot. sess. 1752. febr. 8.; 1758. ápr. 21.; 1780. febr. 28.

⁵⁸ Prot. sess. 1792. szept. 17. No 1274.; 1793. márc. 11. No 268.; 1801. febr. 13. No 203.

⁵⁹ Prot. sess. 1805. nov. 15. No 1615.; 1812. nov. 30. No 1470.

⁶⁰ Prot. sess. 1817. okt. 24. No 1578.

⁶¹ Prot. sess. 1821. febr. 9. No 229.; 1827. jún. 8. No 1000.; 1828. okt. 3. No 1651.

⁶² Prot. sess. 1830. júl. 2. No 1107.

feltétel (elsősorban a polgárjog) hiányzott, féléves határidőt kaptak a megszerzésére.⁶³

A Társulaton kívül működtek a *háزالók, kucséberék*. A házalók 1744-ben tűnnek fel először a jegyzőkönyvben, amikor a tanács — a kereskedők kérésére — úgy határozott, hogy házaló szatócsok és polákok a vásáron kívül csak három napig, akkor is csak a bíró írásos engedélyével, árulhattak.⁶⁴

1792-ben a Társulat panaszt tett a vásárok idején kívül is áruló kucséberék ellen. A tanács nem adott helyt a panasznak, mert „ez így volt eddig is, máshol is így van; a felső kormányservek rendeletei ezt lehetővé teszik”. Két évvel később, amikor a Társulat arra hivatkozott, hogy a házalók nem fizetnek hadiadót, a tanács megtiltotta, hogy a Sas és a Korona fogadóban raktározzák áruikat, illetve hogy áruljanak.⁶⁵

1801-ben a Társulat kérte, hogy a város tiltsa meg nekik — citromon és gyümölcsön kívül — mindenféle árulást. A tanács a fenti (1794) rendeletre hivatkozva nem látott okot újabb intézkedésre. A fogadósokat viszont felhívta, hogy jelentsék fel a kucséberéket. 1802-ben a kucséberék már mint citrom-alma kereskedők szerepelnek. A panaszok azonban nem szűntek meg, mert 1804-ben rizst, fűgét, mazsolát, olajat stb. is árultak. A tanács elé idézték és áruik elkobzásával fenyegették meg őket.⁶⁶

1807-ben a városi kereskedők újból panaszkodtak a házalók ellen, akik ezúttal a Fekete Sasban létesítettek lerakatot (raktárt). A tanács intette őket, hogy csak az útleivelükben szereplő árukkal kereskedjenek.⁶⁷

A Kereskedő Társulat kérésére a tanács 1816-ban határozatot hozott a házalókról. Eszerint csak az engedélyezett árukat, azokat is csak három napig árulhatták; lerakatot nem létesíthettek, ott nem is árulhattak. A kapitányi hivatal külön jegyzőkönyvet vezetett róluk és csak negyedévenként egyszer adott nekik engedélyt a házalásra.⁶⁸

A határozat értelmében idéztek a tanács elé egy házaló olasz gyümölcskereskedőt, és felhívták a határozat szoros betartására. Partl György kucsébernél olyan portékákat találtak, amelyeket tilos volt árulnia. Azonban tekintettel öreg korára nem az egész készletét, hanem csak negyedrészt kobozták el, valamint a hajdúk fáradságára 1 Ft 29 kr-t fizetett.⁶⁹

A Társulaton kívül, sőt annak ellenére próbálkoztak kereskedők a városban levő *nemesi házakban boltot* nyitni. A legjellemzőbb ezek közül Rác Halász György, aki a Nádasdy házban nyitott boltot. Az uralkodótól azonban csak török árukra volt engedélye, de ő bécsi árukat is árult. Ezért a város megtiltotta, hogy nála

⁶³ Prot. sess. 1831. márc. 14. No 490.

⁶⁴ Prot. sess. 1744. máj. 23.

⁶⁵ Prot. sess. 1792. júl. 30. No 1054.; 1794. dec. 27. No 1475.

⁶⁶ Prot. sess. 1801. máj. 20. No 693.; 1802. ápr. 2. No 608.; 1804. febr. 10. No 214.

⁶⁷ Prot. sess. 1807. jan. 26. No 137.; márc. 13. No 349.

⁶⁸ Prot. sess. 1816. szept. 13. No 1536.

⁶⁹ Prot. sess. 1816. szept. 21. No 1604.; nov. 29. No 1958.

vásároljanak; a vásárban kirakott portékáját a városi hajdúk elvették, és minden kalmárnak joga volt a tőle vett árut a lakosoktól bárhol elkobozni. Ezek után nem sok sikerre számíthatott.⁷⁰

Sóeladás

A városi önkormányzat — fontosságának megfelelően — nagy figyelmet fordított a sókereskedésre. Modor város 1610-ben statútumban szabályozta a só árát (a tanácsosok 60%-kal olcsóbban kapták). Besztercebánya 1652-ben előírta, hogy a sót csakis a városon keresztül, tehát városi úton lehet vinni. Nagyszombat 1686-ban a kamarás feladatává tette a sókereskedőre való ügyelést. Két évvel később Sopron azon fáradozott, hogy „megőrizze a sómonopóliumot”. Kőszeg, Pécs és Ruszt tanácsa 1692—1711 között szabályozta a só árát.⁷¹

1715-ben Besztercebánya megtiltotta, hogy polgár vagy lakos, akár házi szükségletre, a bíró tudta nélkül sót hozzon be, amíg a sóeladás tartott. Nagyszombaton a városba behozott sót először a sóperceptorhoz vitték, csak utána lehetett kimérni. Kőszeg ugyancsak tiltotta, hogy a sókereskedő megkerülésével hozzanak be sót.⁷²

1721-ben kapta meg a magyar királyi kancellária a bécsi kamara átíratát: a *tengeri sót* egészen ki kell zárni a magyarországi forgalomból. Erről az uralkodó tilalmi pátenst adott ki.⁷³

A városoknak voltak a sókereskedéssel kapcsolatos fenntartási feladataik is. 1727-ben pl., amikor a debreceni sóraktár leégett, a városnak kellett az újjáépítésről gondoskodnia.⁷⁴

Ruszt 1730-ban megtiltotta, hogy a polgárok és lakosok idegen helyen vegyék a sót. Esztergom város 1739-ben azzal engedte meg — taksa fizetés mellett — a polgároknak a sókereskedést, hogy „a polgárok szabadságát nem lehet korlátozni”. Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy amikor Szokolca város szerződést kötött egy helybeli polgárral a sóeladásról, a bécsi udvari kamara értetlenül vette tudomásul és a magyar kamarához fordult a kérdéssel: milyen alapon adja a város bérbe a sóeladást és hogyan van egyáltalán a városokban ez a kérdés szabályozva.⁷⁵

Fehérvárott 1696-ban tűnt fel Schmid Konrád személyében az első sóhivatalnok. Az 1704. évi sóügyi személyzeti nyilvántartásban a város már nem szerepel, ami arra utal, hogy az 1703. évi kiváltságlevél, ha ez kifejezetten nincs is benne, megnyitotta az utat a kicsinybeni sóárusítás előtt. Ez annál jelentősebb, mert

⁷⁰ Prot. sess. 1764. febr. 10.; 1765. nov. 26.; 1766. febr. 18.; OL A 28. Kanc. Litt. civ. 1768. No 177.

⁷¹ Corp. stat. IV/2. 259. Modor 1610.; 441. Besztercebánya 1652.; 558. Nagyszombat 1686.; V/2. 306. Sopron 1688.; 323. Kőszeg 1692.; 372. Pécs 1707.; 388. Ruszt. 1711.

⁷² Corp. stat. IV/2. 630. Besztercebánya 1715.; 631. Nagyszombat 1715.; 406. Kőszeg 1717.

⁷³ HKA Hoffinanz Ungarn 537. 1721. máj. 26.

⁷⁴ Bakács 1933. 638.

⁷⁵ Corp. stat. IV/2. 720. Esztergom 1739.; V/2. 452. Ruszt 1730.; HLA Camerale Ungarn 589. Fasc. 26. 1820. dec. No 51.

Pesten, Komáromban, Szegeden stb. a császári, majd 1743 után királyi sóhivatalokból folyt e fontos termék értékesítése.⁷⁶

Ennek ellenére a sóügy viszonylag később jelentkezik a fehérvári városi önkormányzat ügyei között. 1721-ben olvashatunk arról, hogy Khorherr Ferenc és Hiemer Sebestyén a helyi sóárusítást szerződéssel bérbe akarják venni, de a „polgárság tiltakozott ellene, ezért az ügyet függőben tartották”. A két kiváló kérelmező arra hivatkozott, hogy más városban, pl. Sopronban, Ruzstón, Kismartonban is bérbe van adva a sóárusítás.⁷⁷

1724 februárjában a tanács megszabta a sótaksát: egy font után 4 Ft-ot kellett fizetni. 1742-ben a helytartótanács leirata alapján a tanács állapította meg a só árát: egy mázsa 3 Ft 60 d-ba, egy font 4,5 d-ba került. A következő évben egy fehérvári polgár Veszprémbe fuvarozott sót.⁷⁸

1765-ben a város határozatban tiltotta meg, hogy a sót bárki egy garasnál többért adja. Tíz évvel később egy mázsa sógríz 4 Ft 2 kr-ba került Fehérvárott.⁷⁹

1779-ben jelent meg Székely Lajos *kiváltságolt sókereskedő*, aki a városban mázsaházat akart felállítani. A tanács ezt nem látta szükségesnek, „mert a vásárbiztos mindenkit ellát megfelelő súlyokkal és az építkezés csak felesleges gondot okozna”. 1783-ban Székely Lajos már mint helybeli sókereskedő szerepel, akinek telke is volt a városban. A sót azonban nem mérhette „szemmérték után, hanem csak libránként”, hogy az adózókat ne károsítsa meg. 1786-ban Székely bérbe vette a várostól a sószint.⁸⁰

1786 fordulópontot jelentett a sóeladás történetében. Decemberben érkezett meg a kamarai adminisztráció leirata, amely szerint a só addigi bérleti rendszerét megszüntetik, „ezt a jövőben, adófizetés mellett, iparként lehet üzni”. A tanács megjegyezte, hogy „ezt eddig is *szabadon árulhatták* a polgárok a városban, ha évi 2 Ft hadiadót lefizettek utána. A leirat nem maradt eredmény nélkül: 1787 augusztusában már öt sókereskedő (Deák Mihály, Varga Miklós, Turzó András, Csepi Péter és Nánay Péter) volt a városban. A város csak arra ügyelt, hogy hamis mértéket ne használjanak.⁸¹

Természetes, hogy a korábbi egyedárus, Székely Lajos nem örült a sóárusok elszaporodásának. 1789-ben a felsőbb hatóságtól kérte „a sókereskedők uzsorájának a megszüntetését”. A városi kapitány — akit a tanács a panasz kivizsgálásával bízott meg — megállapította, hogy Székely nem a helyi, hanem az országos uzsorára gondolt, így azt országosan kell rendezni. Székely ebbe nem nyugodott bele, 1790-ben újból panaszkodott, amiért a helybeli sófuvarosok „bántották” az

⁷⁶ Fallenbüchl. 1979. 36.

⁷⁷ Prot. sess. 1721. jan. 24.

⁷⁸ Prot. sess. 1724. febr. 4.; 1742. márc. 20.; 1743. nov. 20.

⁷⁹ Prot. sess. 1765. márc. 15.; 1775. máj. 26.

⁸⁰ Prot. sess. 1779. júl. 5.; 1780. szept. 11.; 1783. jan. 17.; 1786. jan. 16. No 311.

⁸¹ Prot. sess. 1787. dec. 9. No 445.; 1787. aug. 24. No 861.

idegen fuvarosokat. A tanács a fertálmesterek útján kihirdette, hogy ne tegyék, „mert semmiképpen sem szabad bántani a sófuvarozókat”.⁸²

1792-ben Székely beadványban fordult a tanácshoz: a nyers só fontját 5, az öröltét 6 Ft-ért tudná adni (a limitatio szerint), ha biztosítanák, hogy a só árusítása csak bizonyos helyeken legyen megengedve. Székely a három belvárosi boltot, a Király-kútja utcán levő Budai-külvárosi boltot és a Palotavárosban Soós György és Németh Márton boltját javasolta. A tanács szerint „a kereskedés minden polgár közös ügye (communis esset), nem lehet helyhez kötni”.⁸³

1793-ban a helybeli sókereskedők kérték, hogy ne csak a földvári sóraktárból, hanem máshonnan is kapjanak sót. A kamara ezt meg is engedte nekik, mivel „a földvári sóhivatal, amely Erdélyből kapja a sót, teljesen kiürült”. Egyúttal megerősítette, hogy minden kereskedő árulhat sót, nemcsak a szatócsok (mivel éppen ezeknek az árait akarták letörni).⁸⁴

1794-ben Székely Lajos — tanácsi engedéllyel — fabódét állított a vásárban, amelyért évi bérleti díjat fizetett. 1801-ben kérte, hogy a város hozassa rendbe a sóraktárat. A tanács, mivel az anyag megvolt hozzá, ezt meg is tette. 1802-ben az újonnan épült sósózint öt boltját évi 10 Ft bérleti díjért, öt kereskedő kapta meg. A sósózint azért építette a város, hogy „a Belvárost megtisztítsa a szatócsok bódéitól”.⁸⁵

1805-ben Stagl Ferenc polgár és bádogosmester kért engedélyt a tanácstól sólerakat létesítésére és sóárulásra. Ehhez vagyoni bizonyítványra volt szüksége. A tanácsi elintézés: „A sóárulási jog adása nem a tanács hatásköre, de a többi polgárhoz hasonlóan ő is részesül a közös sókereskedésben.” A vagyoni bizonyítványt megkapta.⁸⁶

Ugyanebben az évben került sor a sóraktár bérleti árverésére. Az árverezők között látjuk Székely Lajost, Eder József szószólót, Stagl Ferencet, Péri Simont, Rauch Ferencet és Axentiovits Jánost. A kikiáltási ár 46 Ft volt; a legtöbbet ígérő Stagl Ferenc 166 Ft-ért kapta meg. Az árverésen alulmaradt Székely erre bizonyítványt kért a várostól, hogy „a közönséget elegendő sóval látja el és megfelelő mértéket használ”. A kamara a bérleti szerződést azzal a megjegyzéssel hagyta jóvá, hogy — felmerülő vita esetén — a bérlő aláveti magát a kamara döntésének. A szerződés egy példányát a városi számvevő, egyet a bérlő és egyet a kamarási hivatal kapott.⁸⁷

⁸² Prot. sess. 1789. márc. 27. No 389.; ápr. 24. No 505.; 1790. márc. 8. No 284.; A sószállító fuvarosokat nem lehetett törvényen felüli legeltetési taksával terhelni (Prot. sess. 1803. okt. 28. No 1353.).

⁸³ Prot. sess. 1792. nov. 16. No 1535.

⁸⁴ Prot. sess. 1793. jan. 4. No 15.; márc. 11. No 261.

⁸⁵ Prot. sess. 1794. jún. 6. No 762.; 1801. júl. 6. No 888.; 1802. aug. 6. No 1121.; 1795-ben a tanács figyelmeztette Székelyt, hogy orvosságokat (pillulas) ne áruljon (Prot. sess. 1794. dec. 19. No 1456.; 1795. jan. 19. No 121.).

⁸⁶ Prot. sess. 1805. jan. 21. No 95.

⁸⁷ Prot. sess. 1805. febr. 1. No 162.; márc. 26. No 447.; jún. 14. No 819.

Az ügy ezzel nem zárult le: hamarosan több városi polgár panaszt tett Stagl ellen, hogy nem a maga, hanem egy budai polgár számára bérelte ki a sóraktárat. „Ez az ember nem sókereskedő, így a város tiltsa meg neki a kereskedést.” A tanács ezt nem látta bizonyítottnak; nemhogy megtiltotta volna a kereskedést, hanem egy második bolt nyitását is engedélyezte. Ebben az évben volt Székely Lajosnak egy szállásügye, amelyből kiderül, hogy „zselléreként (inquilinus)” volt bejegyezve.⁸⁸

1807-ben Boros Imre főbíró, a város országgyűlési követe küldte meg a tanácsnak a sóárra és a sójövendékre vonatkozó királyi határozatot. Az elintézés: „Tudomásul vétel mellett felolvastatik.”⁸⁹

1808-ban árverezték újra a sóraktár bérletét. Ezúttal Székely ügyesebb volt: 168 Ft-ért ő kapta meg. Három év múlva, 1811-ben, az újabb árverésen már özvegye — mint fő sóeladó — szerepelt, illetve kapta meg 201 Ft-ért a bérletet.⁹⁰

1811-ben kevés só volt a városban, ezért a tanács beidézte és szigorúan figyelmeztette a sóárusító kiskereskedőket, hogy tartsanak elég sót. A magyar kamara egyúttal utasította a földvári sóhivatalt, hogy hetente 80 mázsa sót adjon ki nekik, „azzal a feltétellel, hogy ezt csak kicsiben, házi szükségletre adhatják el, nem nagyban (vagyis egészben)”⁹¹

A sóspekuláció megelőzésére a tanácsnak negyedévenként jelentenie kellett, hogy kik foglalkoznak sóeladással. A kereskedőket a kapitány íratta össze. 1812-ben a városban egy font kősó ára 8 kr, az örölté 9 kr volt. Nem sikerült a kereskedőknek az a próbálkozása, hogy az árat 30 kr-ra emeljék fel. Ennek megakadályozására uralkodói rendelettel többször szabályozták a só mázsánkénti árát.⁹²

A két legérdekesebb szabályozás 1815-ből és 1816-ból való. Július 15-én kelt a tárnokmesternek az uralkodói parancsot kísérő levele, amely szerint „a kincstár mostani felette számos költségei pótlására a sóarat (a kő- és főtt só mázsáját 2 Ft-tal) felemeli”. A tanács — amely ezt „jobbágyi alázatossággal vette tudomásul” — a levelet csak augusztus 1-jén bonthatta és hirdethette ki. Hasonló volt az eljárás a következő évben: akkor a nádor novemberben írott levelét — amely újabb 2 Ft-os emelést tett közzé — csak december 17-én bonthatták és hirdethették ki.⁹³

Az 1816—1825 közötti évek a sóárulás hihetetlen *konjunktúráját* hozták. Ebben az időszakban tizenketten kértek és kaptak „dekrétális sóárulási” — és gyakran letelepedési — engedélyt. Köztük 1819-ben Greinsperger Anna, aki a meghalt Székely Lajosné boltját vette át. 1820-ban tűnt fel a kérelmezők között *Ybl József* kereskedő. A vitába a szószóló is beavatkozott: Greinsperger Anna mellett tette le a

⁸⁸ Prot. sess. 1805. márc. 29. No 466—467.; júl. 6. No 905.

⁸⁹ Prot. sess. 1807. dec. 12. No 1435.

⁹⁰ Prot. sess. 1808. jan. 29. No 120.; márc. 11. No 317.; 1811. ápr. 2. No 538.

⁹¹ Prot. sess. 1811. dec. 6. No 1564; 1812. jan. 13. No 54.

⁹² Prot. sess. febr. 28. No 258.; ápr. 17. No 548.; máj. 1. No 620.; dec. 4. No 1495.

⁹³ Prot. sess. 1815. aug. 1. No 1217.; 1816. dec. 17. No 2031.

voksát. (1824-ben az asszony halála után férje, Patsay György vette át a sóárlást.)⁹⁴

A tanács azon az állásponton volt, hogy „a sónak aprólékos árulását letiltani nem lehet”, és még kiadott néhány engedélyt. 1825-ben az árvapénztár gondviselője is sót árult.⁹⁵

Egész addig tartott az engedélyek kiadása, amíg az öt dekretális sóárló kérelemmel nem fordult a tanácshoz, hogy „a városban elég már a sóárló, a város ne támogassa újabbak kérését”. A tanács ezt figyelembe is vette: a következő évben egy helyi polgár kérelmét már nem teljesítette, „annál inkább, mivel legutóbb felsőbb helyen két ilyen kérést is elutasítottak”.⁹⁶

Ettől kezdve a sóárlást csak örökölni lehetett a városban. Ezt tette pl. 1830-ban Kiszling Anna kisasszony, aki elhalt apja után kérte a sóárlás dekretumát. A magyar kamara a várostól kért véleményt a kérelmező koráról, testalkatáról, az örökség nagyságáról. Majd miután minderre megnyugtató választ kapott, a kérést kedvezően intézte el.⁹⁷

Ugyanebből az évből való a helytartótanács rendelete, amely szerint „különösen ügyelni kell arra, hogy senki se adja bérbe a sóárlási dekretumát”. A tanács a kapitányi hivatalra bízta, „nyomozza ki, van-e ilyen bérbe adva a városban”.⁹⁸

A földvári sóhivatal még így is sokallta a fehérvári sókereskedők számát. 1832-ben kéréssel fordult a városhoz: minden sóárló folytatni akarja-e az árulást. Az öt sóárló azonban ragaszkodott a kereskedéshez.⁹⁹

Puskapor

A fehérvári puskapor-kereskedés kezdeteiről annak ellenére keveset tudunk, hogy a salétromfőzés a török alóli felszabadulás után azonnal megindult. Az elkészült salétromnátriumot azonban Szönybe, majd Budára vitték.¹⁰⁰

Tudjuk, hogy 1775-ben három kereskedő — Ybl (Übl) Miklós, Zutrung György és Libentridt János — árulhatott puskaport a városban. „A puskaport alkalmas helyen kellett tárolniok.” 1777-ben Übl Miklós kereskedő a Medárd-napi vásárkor 20 font puskaport adott el. 1778-ban Kirovics Mártonnál 80 font puskaport találtak. A tanács a budai tüzérparancsnokhoz írott levelében ezt azzal próbálta megmagyarázni, hogy a por egy budai kereskedő tulajdona, akinek licence van az

⁹⁴ Prot. sess. 1816. jún. 6. No 986.; 1819. dec. 3. No 1860.; 1820. jan. 10. No 64.; febr. 4. No 250.; 1824. nov. 15. No 1677.

⁹⁵ Prot. sess. 1821. aug. 27. No 1376.; 1825. nov. 7. No 1742.; dec. 5. No 1883.

⁹⁶ Prot. sess. 1826. júl. 3. No 1054.; 1827. júl. 30. No 1317.

⁹⁷ Prot. sess. 1830. máj. 15. No 810.; Ipa után kapta meg a sóárlási engedélyt 1834—1835-ben Rosznagl István (Prot. sess. 1834. szept. 9. No 1805.; 1835. febr. 9. No 287.).

⁹⁸ Prot. sess. 1830. júl. 19. No 1198.

⁹⁹ Prot. sess. 1832. szept. 24. No 1852.; nov. 19. No 2249.

¹⁰⁰ Kállay 1971/A. 84—85

árulására. „Így a por csak letétben van; igaz, hogy három fontot eladott belőle” — írta a tanács.¹⁰¹

A helytartótanács 1785-ben szigorú körrendeletben tiltotta meg a salétromnátrium árulását. A felügyelet a tanács dolga lett. Ennek értelmében a következő évben már a tanács adott „Pulverhandl” árulási engedélyt. 1788-ban viszont a budai tüzérparancsnokság ráirt a városra: vegye vissza az egyik engedélyt, mert „az még csak nem is polgár”. A puszkapor árulása jó üzlet lehetett, mert ezekben az években többen is próbáltak engedélyt szerezni (többek között Hadaun Antal kereskedő is, akit a tanács türelemre intett). A lőport természetesen veszélytelen helyen kellett tárolni.¹⁰²

A francia háborúk miatt a hatóságok nagyobb gondot fordítottak a lőporra és az ólomra. 1800-ban egy városi polgár jelentette, hogy az egyik szatócsnál két francia hadifogoly lőport akart vásárolni. A tanács beidézte a szatócsot, aki elmondta: a katonák valóban akartak nála lőport venni, de ő nem tart ilyet. A tanács további vizsgálatot folytatott, hogy a franciák nem kaptak-e valahol mégis lőport.¹⁰³

1803-ban Schönfuss császári királyi tüzérségi parancsnok leirata alapján a városi kapitány összeírta, hogy melyik kereskedőnél mennyi lőpor és salétromnátrium volt. Együttal beszedte az engedélyeket és a parancsnok által kiállított újakat osztotta ki nekik. De adott engedélyeket a városi tanács továbbra is, mint 1809-ben *Ybl Miklósnak* vagy 1813-ban *Yblacker Györgynek*.¹⁰⁴

1808-ban a külvárosi magyar és német polgárok kérték, hogy a város költségére számolhassák el a szent ünnepeken tűzijátékra elhasznált puszkaport. A tanács ezt nem engedte meg, mivel „az ilyen kiadásokat maga is el fogja hagyni”.¹⁰⁵

1809-ben a tanács megállapította, hogy a kereskedőknél nagyobb mennyiségű puszkapor volt. Ezért megkereste a budai tüzérparancsnokságot, hogy szállíttassa azt Budára. 1814-ben egy belső tanácsos vizsgálta meg a boltosoknál tárolt puszkaport és szedett be utána 3 Ft 22 kr taksát, amit a tüzérparancsnokságnak küldtek meg.¹⁰⁶

1814-ben a grazi tüzérkerület írt a városnak: kötelezze *Ybl Miklós* kereskedőt, hogy a boltjában található puszkaport írja össze és új engedélyt váltson. *Ybl* a tanács előtt előadta, hogy ő a port és a salétromot egy kereskedőtől vette, akinek ő a vámot is megfizette. „A puszkaport éppen ezért úgy árulta, mint a többi árut.” Kérte a fenti parancsnokságot, hogy lássa el őt közvetlenül puszkaporról és salétrommal, hogy ne kelljen a vámot is megfizetnie.¹⁰⁷

¹⁰¹ Prot. sess. 1775. nov. 3.; 1777. aug. 8.; 1778. ápr. 3.; 1780. máj. 22.

¹⁰² Prot. sess. 1785. jan. 7.; 1786. szept. 7. No 121.; 1788. febr. 11. No 192.; 1790. jan. 29. No 153.; 1800. máj. 17. No 638.; Kállay 1971/A. 86.

¹⁰³ Prot. sess. 1800. dec. 12. No 1514.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1803. ápr. 29. No 629.; 1809. ápr. 21. No 605.; 1813. nov. 2. No 1314.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1805. máj. 27. No 699.; 1820-ban azonban mégis volt tűzijáték Szent Istvánkor (Prot. sess. 1820. aug. 18. No 1415.).

¹⁰⁶ Prot. sess. 1809. jún. 15. No 848.; 1814. jún. 6. No 867.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1814. aug. 16. No 1213.

Különös figyelemmel kísérte a város és a felsőbb hatóság a puszkapor árulásával kapcsolatos biztonsági szabályok betartását. 1817-ben előírták, hogy a kereskedők házaikban és boltjaikban fél mázsánál többet nem tarthatnak (ehelyett a Szedreskertben levő puszkaporos épületben kellett tárolniok). 1823-ban a kapitány elvette az egyik fűszeresnél talált puszkaport („mert nem elég biztonsággal tartja”) és *Ybl Miklósnak* adta eladásra.¹⁰⁸

1831-ben Fejér megye kereste meg a várost: „Hogy a rablók ne jussanak puszkaporhoz, rendelje el (ahogy ezt már a vármegye is tette), hogy a port árulók csak ismerősnek adjanak, ismeretlennek bizonyosságlevél mellett.” A városi kapitány ezt azzal az intéssel közölte az eladókkal, hogy ha valami szerencsétlenség származna, ők felelnek érte.¹⁰⁹

1839-ben ismét a biztonság volt napirenden: a kapitányi hivatal megállapította, hogy a kalmárok a puszkaport nem a városon kívül kijelölt helyen, hanem a boltjaikban tárolják. A tanács utasítása: „A kapitány eszközölje a kijelölt helyre való szállítást. Aki makacszkodik, annál le kell foglalni a puszkaport.” Ezzel a kérdés nem oldódott meg: 1846-ban újból olvashatjuk, hogy a kalmárok nem a puszkaporos toronyban tartják az árujukat.¹¹⁰

Dohány

Székesfehérvárott 1778-ban alapított Panitz István dohány-fabrikát és kérte felvételét dohány- és kiskereskedőként a Kereskedő Társulatba. A dohánnyal való kereskedés bérletét a kamarai adminisztráció 1786 decemberi leirata megszüntette és kinyilvánította, hogy „a jövőben iparként lehet üzni”. Ugyanebben az évben közölte a helytartótanács az einmanni dohány (és rosolio) árakat. 1788-ban a budai városi seborvos hívott létre dohány-fabrikát. 1830-ban a városban már tubák-gyár is működött (erről a kézműipari fejezetben szólok).¹¹¹

1829-ben Knöbl Keresztély dohányporkészítő kérte a tanácsot: tiltsa meg, hogy a fűszerkereskedők is áruljanak tubákot, illetve ha árulnak is, egy vevőnek egy latnál többet ne adhassanak. Az érintett kereskedők erre azt felelték, hogy Knöblnek „nincs másokat kizáró kiváltsága, így őket nem lehet eltiltani az árulástól. A készítésbe azonban nem avatkoznak”.¹¹²

1842-ben a tanács engedélyezte Kohn Salamonnak, hogy „a városban pipa és dohány kereskedést gyakorolhasson”. 1847-ben Oblat Ignác mutatta be a tanácsnak a császári királyi *Dohánybevéltési Igazgatósággal* kötött szerződését arról, hogy a városban a császári királyi dohánygyárak készítményeit árulhatja. A tanácsi elintézés: „A dohánygyári készítmények árulása *szabad minden kereskedőnek*. Oblat itt megtelepedett és kereskedési engedélye van, így árulhatja.” A

¹⁰⁸ Prot. sess. 1817. nov. 4. No 1610.; 1820. jún. 9. No 1045.; 1823. júl. 25. No 1189.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1831. jún. 6. No 1107.

¹¹⁰ Prot. sess. 1839. nov. 15. No 2244.; 1846. dec. 4. No 4406.

¹¹¹ Prot. sess. 1779. febr. 22.; 1786. márc. 31. No 586.; dec. 9. No 445.; Kassa 1716-ban statútumban mondta ki, hogy „a dohány árulás minden concivisnek szabad”. (Corp. stat. II/2. 375. Kassa 1716.)

¹¹² Prot. sess. 1829. júl. 9. No 1075.

kereskedési engedély azonban elengedhetetlen feltétele volt a dohányárulásnak. 1847-ben a tanács ezzel az indokkal utasította vissza Pope Romeo izraelita nyelvtanító feleségének a kérelmét, hogy a pápai szivargyár készítményeit árulhassa.¹¹³

Lottóárusítás

A városi betáblázási könyvben 1771 februárjában találkozunk Schreibinger István nevével, akinek vagyonára „a császári királyi kiváltságolt Lotterie Cammer Commissarius”, feltehetőleg kaucióként, 134 Ft-ot jegyeztetett be. Így ő lehetett az első lottóbérlő Fehérvárott.¹¹⁴

Az 1780-as években egymást érték a lottót szabályozó rendeletek. 1780-ban a helytartótanács közölte, hogy „a városban más lottót, mint az uralkodó által kiváltságoltat, nem engednek; ugyanis ez az adózókat gyengitené”. 1787-ben a tanács kihirdette, hogy a lottó az eddigi magánbérlő kezéből a kamarai adminisztráció kezelésébe megy át. A következő évben — elkobzás terhe mellett — tiltották meg a magán lottójátékot, „amikor ajándékokat, órákat, dohánydobozokat és díszműárakat sorsolnak ki”.¹¹⁵

1792-ben újból magánbérlő kezébe került a lottó: Zutrong György „K.K. Lotto Einnehmer” 500 Ft-ot tábláztatott be — biztosítékként — belvárosi házára. Ehhez az engedélyt a budai Lotterie Kammer levele adta. „A kaucióból a lottó-kamara szükség esetén a követelését érvényesítheti.”¹¹⁶

1795-től a lotteria-gyűjtők a házukat nem jelölhették a császári sassal, sem a kapujukra nem festhették azt ki. A tanács ezt közölte a helybeli lotteria-gyűjtővel. A lottógyűjtők háza azonban mentes volt a katonai beszállásolás alól.¹¹⁷

1842-ig Ybl Miklós szedte a városban a *sorsjátékot* és a lottót. Ebben az évben a császári királyi sorsjáték igazgatóság megkereste a várost, hogy zárja be Ybl Miklós sorsjátékszedését, és „egy bizalmas egyént ajánljon erre a célra, aki a 1000 ezüst Ft biztosítékot adta”. Ybl azonban kijelentette, hogy a lotteria-szedését nem akarja másra átruházni. A budai Lotteria Hivatal 1842 decemberében úgy döntött, hogy „a lottójátékszedést el kívánja venni Ybl Miklóstól és Gebhardt Ignácnak átadni”. A magisztrátus ennek lebonyolításával egy tanácsost bízott meg.¹¹⁸

A város maga is vett „sorsot”: 1845-ben tíz darabot fizetett be tíz évre a Mátyás király emlékére alapított sorsjegyre.¹¹⁹

A lotterie gyűjtőhelyeket 1848 júliusában Kossuth Lajos pénzügyminiszter szüntette meg. A boltot a kapitányi hivatal bezárta.¹²⁰

¹¹³ Prot. sess. 1842. máj. 30. No 1448.; 1847. jan. 29. No 328.; ápr. 30. No 1693.

¹¹⁴ Intab. buch 1771. febr. 19.

¹¹⁵ Prot. sess. 1780. márc. 31.; 1787. dec. 16. No 1271.; 1788. dec. 1. No 1720.

¹¹⁶ Intab. buch 1792. jan. 30. No 85.

¹¹⁷ Prot. sess. 1795. máj. 18. No 603.; 1805. márc. 22. No 411.

¹¹⁸ Prot. sess. 1842. okt. 3. No 2765.; dec. 2. No 3488.; dec. 16. No 3640.

¹¹⁹ Prot. sess. 1845. jan. 3. No 25.

¹²⁰ Prot. sess. 1848. júl. 17. No 2644.

4. ADÓÜGY

A városlakók által fizetett adókat két nagy csoportra lehet osztani:

1. *állami adók* (hadiadó, katonai szolgáltatások, királyi census, országgyűlési taksa, hadsegedelem, rendkívüli hozzájárulás),

2. *városi adók* (háziadó, tized).

A hadiadó összegét az országgyűlés, vagy — ilyen nem lévén — az ún. *nádori concursus* szavazta meg. Ezen nemcsak a megyék, hanem a városok küldöttei is részt vettek. Székesfehérvár 1696 júliusában kapta meg herceg Esterházy Pálnak a pozsonyi concursusra hívó levelét. A tanács eredetileg két személyt tervezett kiküldeni, de végül is csak Kolosváry Mihályt delegálta. 1721-ben a belső és a külső tanács, a fertálymesterek, valamint néhány polgár jelenlétében hirdették ki, hogy október 25-én — nádori parancsra — congressuson kell megjelenni.¹

Az adókiivetés második lépcsője a megyei közgyűlés vagy bizottság volt. 1730—31-ben a város, a repartitio céljából tartott megyei congressuson vett részt. Rajta kívül ott volt az összes Fejér megyei birtokos, az uradalmi számadók és az egyházi birtokosok is.²

A felső szintű kiivetés alapja az idők folyamán kialakult fiktív *portaszám* volt. 1702-ben Fejér megye 50 portája közül 10 esett Fehérvárra, ami a város jelentőségét bizonyítja. 1696-ban 8, 1717-ben 10, 1719-ben és 1723-ban 9, 1729-ben, 1730-ban és 1733-ban 10, 1745-ben és 1748-ban 11, 1751-ben 12 volt a porták száma.³

1831-ben a város panaszt tett a porták számának emelése miatt. A helytartó-tanács leirata — uralkodói jóváhagyással — 19 2/8-ban állapította meg a porták számát.⁴

Összeírás

Adóösszeírást a városi önkormányzat minden évben végzett. 1695 augusztusában a tanács, „a polgárok összeírása ügyében Buda és Pest városokkal” tanácskozott. 1696-ban az adó- és a tizedösszeírást külön, ezt követően rendszerint

¹ Prot. sess. 1696. jún. 28.; 1721. okt. 24.; Acta pol. et jur. 1696. júl. 29. No 108.; Holub 1974. 77.

² OL E 176. Friebeisz család. 3. fasc. 1730. jan. 9—11.; 1731. jún. 11.

³ Prot. sess. 1741. nov. 10.; A28. Kanc. Litt. civ. 1742. jan 14. No 331.; P 245. Festetics Pál. 12 facs. 14. tétel. 1760. körül (porták száma); Almássy Levéltár. Bernstein. Fehérvár város nádori portái 1700—1752.; Holub 1974. 84.

⁴ Prot. sess. 1831. márc. 14. No 485.; máj. 2. No 912.

együtt végezték. 1697-ből ismerjük az első ezzel kapcsolatos büntetést is: egy lakost 100 Ft-ra büntettek, mert marháját az összeírás elől eltitkolta (később ezt 15 Ft-ra mérsékeltek).⁵

A Rákóczi-szabadságharc alatt szünetelt az összeírás, 1713-ban kezdte meg újból a tanács. Az összeírást házról házra járva rendszerint a jegyző, az írnök és néhány tanácsos végezte. Az 1715-ös országos összeírást a városi kancellária készítette elő, de ezzel egyidejűleg a városi adóösszeírás is megtörtént.⁶

1759-ben a város arra hivatkozva kérte a kamarás fizetésének a felemelését, hogy ő végezte a tized- és az adóösszeírást is. A bécsi udvari kamara 50 Ft-os emeléshez járult hozzá. 1760-ban a város elrendelte a kertek összeírását is, hogy a gazdák „a proportione” azok után is adózzanak.⁷

Az 1770-es évektől kezdve a tanács bizottságot küldött ki az összeírás elvégzésére. Tagjai között a jegyzőt (vagy az aljegyzőt) és egy írnököt látunk. Ez a helytartótanács által megkövetelt conscriptio animarumok elkészítéséhez is kapcsolódott. Az összeírók házról házra jártak: az iparosok összeírását a céh vezetőinek a bevonásával végezték; a házakat, földeket a telekkönyv alapján írták össze; az állatok összeírásához a pásztorok nyújtottak segítséget.⁸

Az 1780-as évek második felében a királyi biztos és a vármegye fokozottabban szólt bele az adóösszeírásba is: még egy írnök alkalmazását is a biztos engedélyezte. Az 1790-es évektől kezdve az adóösszeírás szervezése és irányítása a számvevő feladata, az összeíró bizottságot azonban mindig a tanács rendelte ki. Magát az összeírástapidíjasokkal vagy a fertálmesterekkel (1815) végeztették.⁹

Az összeírók csak akkor kaptak teljesapidíjat („napibért”), ha olyan messze mentek, hogy szállásra nem jutottak haza. Ha csak ebédre nem tértek vissza, akkor fél napibér járt nekik. Ezt is csak akkor fizették ki, ha a számvevői hivatal jóváhagyta. Ha valaki jogtalanul vett fel pénzt, harmadrészét maga, kétharmad részét pedig azok a tanácsosok fizették vissza, akik hibásan utalványoztak.¹⁰

Az összeírásnál ügyeltek, hogy minden földet felvegyenek. 1824-ben az urbárium rendtartója jelentette pl., hogy a Sár utcai házakhoz tartozó és a kanálig terjedő rétekre nem vetettek ki adót. A tanács a számvevőt és a fenti rendtartót bízta meg, hogy a réteket a II. József-kori felmérésnek megfelelően vegyék adó alá.¹¹

Számos teendője volt a városnak az 1828. évi országos összeírásakor. Januárban József nádor leiratban kérdezte: mennyi összeíró ívre lesz szükség a városban. A tanács 300 ívet igényelt. Az összeírásra, amely április 14-én kezdődött, a nádor Laky Gábor komáromi tanácsost küldte ki (a fehérvári összeírási tagokat Győr

⁵ Prot. sess. 1965. aug. 20.; 1697. febr. 22.; Kállay 1973/A. 55.; Ezt más városok is büntették (Pl. Corp. stat. V/2. 370. Kőszeg 1706.).

⁶ Prot. sess. 1713. jan. 24.; 1715. júl. 9.; júl. 20.; Iktatás nélküli iratok 1715.

⁷ Prot. sess. 1760. nov. 28.; Kállay 1973/A. 55.

⁸ Prot. sess. 1770. okt. 22.; 1771. jún. 7.

⁹ Prot. sess. 1786. dec. 11. No 466.; 1793. márc. 15. No 289.; 1794. aug. 22. No 1044.; 1815. jan. 23.

¹⁰ Prot. sess. 1819. febr. 5. No 170.

¹¹ Prot. sess. 1824. aug. 30. No 1347.

városba rendelte). Fehérvárra jött még, mint supplens összeíró, Russay József komáromi tanácsos. Havonta kellett jelenteniök az összeírás folyásáról. A város az összeíróknak szállást, irnokokat és hajdúkat biztosított.¹²

1828 márciusában „próbát tettek az összeírásból, és az utasításra, valamint a táblára nézve talált nehézségeket és észrevételeket” összeírták. Ezek annyira jelentősek voltak, hogy más városok (pl. Eszék) is kérték azokat Fehérvártól.

Laky Gábor április 14-én jelent meg a tanácsülésen, amelyen részt vett a választott község is. Bemutatta megbízólevelét és bejelentette, hogy foglalatosságát megkezdi. A tanács Say István bírót rendelte mellé „mint itthoni összeírásra rendelt tagot”. Rajta kívül minden fertályban két-két választópolgárt delegáltak az összeíráshoz.¹³

A nádor 1828. májusi parancsa szerint azokat a réteket, amelyeken sarjút is kaszáltak, az első osztályú szántóföldekhez kellett sorolni. Erről a tanács tudósította az összeírásban munkálkodókat. Augusztusban az összeíráshoz még 120 nyomtatott ívet igényeltek (Budáról hozatták, 6 Ft-ért). Az összeírást végző urak augusztus 18-án közölték, hogy a következő hónapban befejezik a munkájukat. A tanács ezt a nádornak jelentette. Laky Gábor, társával együtt, valóban szeptember 18-án, munkáját befejezván, hazatért Komáromba. A város neki és hajdújának 688 Ft napibért fizetett ki. Say István és hajdúja 437 Ft-ot kaptak. A kamara rendelete szerint az összeírás költségeit a számadásokban „előleges fizetések” címszó alatt külön rovaton kellett feltüntetni, majd a következő évben az *adózókra kivetni* és a városi pénztárnak visszafizetni.¹⁴

Az országos összeírás elvégzése nem jelentette azt, hogy abban az évben ne lett volna a szokásos évi, városi összeírás. Erre a magisztrátus — egy tanácsos vezetésével — négytagú bizottságot küldött ki.¹⁵

Az ezt követő négy évben nem szüntek meg az összeírással kapcsolatos észrevételek és ellenészrevételek. 1829 januárjában a tanácsnak voltak észrevételei az összeírók megjegyzéseiről; a lakosoknak a fundusok termékenységéről tett észrevételeiről és a fundusok hasznába a költségek beszámításáról. 1832 áprilisában érkezett meg József nádor parancsa: „a város az összeírásra vonatkozó összes észrevételre adja meg a választ, mert különben úgy tekintik, hogy a város beleegyezett a nehézségekbe” (vagyis nincs ellenvetése). A város „az észrevételekre vonatkozó felvilágosítást” az első alkalommal felterjesztette.¹⁶

1830-ban a tanács azt mérlegelte, hogy a városi házitelkek új osztályozása által több adót lehetne remélni. Ezért kívánatosnak tartotta, hogy a napszámosok

¹² Prot. sess. 1828. jan. 18. No 150.; febr. 11. No 293.; febr. 15. No 328.; febr. 22. No 376.; ápr. 14. No 622.

¹³ Prot. sess. 1828. febr. 29.; márc. 10. No 408.; ápr. 14. No 634.; A formáságokat előíró nádori parancsot az 1827. nov. 19-i „elegyes” ülésen hirdették ki (Prot. sess. 1827. nov. 19. No 1886.).

¹⁴ Prot. sess. 1828. máj. 16. No 913.; aug. 8. No 1346.; aug. 18. No 1394.; szept. 15. No 1548. 1552.; nov. 10. No 1892.; nov. 28. No 1889.

¹⁵ Prot. sess. 1828. okt. 20. No 1759.

¹⁶ Prot. sess. 1829. jan. 7. No 29.; 1832. ápr. 2. No 640.; szept. 29. No 1897.

(zsellérek) *fejére* eddig kivetett terhes adót valamennyire csökkentsek. A következő évben bizottság vizsgálta felül a Malom utcai házak osztályba sorolását. Véleményüket a számvevő hivatallal közölték.¹⁷

1842-ben Nagy János írnok kérte, hogy mentsek fel a „fertályozás” alól, mert a pertárban és a bírói segédhivatalban van elfoglalva. A tanács válasza: „A fertályozási munka nevezetesebb része ügyis csak az összeírás, az pedig néhány napig tart. Ezt végezze el, valamint vegye maga mellé az új járulnokot és képezze ki e munkára.”¹⁸

Kivetés (repartitio)

Az országos concursuson, illetve a megyei közgyűlésen a városra egy összegben kivetett adót a tanács tovább (most már személyekre) bontotta. Ezt hívták repartitiónak, amely legtöbbször a belső és külső, 1729-től a választott község jelenlétében történt. 1722-ben a „tanács és az egész tisztelt polgárság” hajtotta végre a kivetést. Az 1724. évi határozat szerint a repartitót a számadások felülvizsgálata alkalmából a polgársággal ismertetni kell. Az 1728. évi kivetésnél jelen volt Ányos György főszolgabíró is.¹⁹

1745-től kezdve — néhány évben (pl. 1745, 1750) — a tanács bizottságot küldött ki a repartitio elvégzésére. Tagjai rendszerint a belső tanácsból, a jegyzők és az írnokok közül kerültek ki. Az 1777. évi kivetést a város a helytartótanácsához terjesztette fel.²⁰

Az 1778. évi repartitóra a tanács külön meghívta a városban házzal bíró nemes urakat is. Az 1781. évi utasítás a szószóló feladatává tette a városi adókiivetés felügyeletét.²¹

Az 1780-as évek második felében előzetes adókiivetés is készült, amelyet — jóváhagyás céljából — az egész polgárság előtt olvastak fel. Egy példányt kapott a főispán, egyet a vármegye (a felsőbb hatósághoz való felterjesztés céljából), egyet a városi adópénztár számadója. 1787-ben figyelembe vették a céhek képviselőinek azt a kérését, hogy az öt foglalkozási kategória mellett legyen egy hatodik is, a kiskeresetűek számára.²²

1797-ben az uralkodó elrendelte, hogy az adókiivetést a jövőben ne egyedül a céhbiztos végezze, hanem vegyen maga mellé egy tanácsost és a számvevőt is. 1799-ben nem kezdték meg a repartitót, amíg a kamarát meg nem kérdezték: „tartani kell-e a szintet, vagy emelni kell?”²³

¹⁷ Prot. sess. 1830. nov. 12. No 1850.; 1831. ápr. 20. No 793.

¹⁸ Prot. sess. 1842. aug. 19. No 2383.

¹⁹ Prot. sess. 1722. dec. 29.; 1724. máj. 2.; 1728. jan. 14.

²⁰ Prot. sess. 1745. jan. 3.; 1750. jan. 17.; 1777. máj. 26.

²¹ Kállay 1973/A. 58.

²² Prot. sess. 1787. okt. 29. No 1093.; 1788. okt. 6. No 1458.

²³ Prot. sess. 1797. jún. 26. No 785.; 1799. nov. 8. No 1313.

A XIX. század első évtizedeiben a tanács minden kivetési ülésre a választópolgárságon kívül meghívta a birtokos nemes urakat is. Ezek azonban igen gyakran el sem mentek az ülésre.²⁴

1826-ban az elegyes ülés megállapította, hogy „az adó kivetésére nézve rosszul vannak felvéve a házak és a telkek. Ezeket újból kellene felvenni és megvizsgálni”. A magisztrátus azzal kereste meg a helytartótanácsot, „hogy új classificatiót dolgozzon ki”. „Mivel az utcákban tett változások miatt több ház fekvése is megváltozott, a telkek újabb osztályozását” a tanács helyben is végrehajtotta. Ez azonban nem sok sikerrel járt, mert 1827-ben — ekkor a királyi biztos engedélyével — az osztályozást újból korrigálták.²⁵

1829-ben minden kivetett forint után 24 kr-t leszámítottak, amit az uralkodó a hátralevő adó fejében elengedett. A számvevői hivatal az elengedést az adólevelekben külön feltüntette. Volt olyan év, amikor viszont növelni kellett a kivetett adó összegét. Ilyenkor úgy jártak el, hogy minden forintra bizonyos krajcárösszegű auctiót (1830-ban pl. 12 kr-t) számoltak.²⁶

A házhoz tartozó telkek új osztályozása azt eredményezte, hogy jóval nagyobb adóösszeg jött ki. Ezért 1830-ban a zsellérek fejére addig kivetett 3 Ft 30 kr-t 2 Ft 30 kr-ra csökkentették. A tanács úgy döntött, hogy „a polgárok fejére semmit sem vetnek ki, mivel a polgár a város területén nemesnek tekintendő. Az pedig a feje után nem fizet adót”. Ez azt is jelentette, hogy a házbirtokosok nevére csak akkor vetettek ki adót, ha valóban a házában lakott. A céhek — a mesterség üzésében és a legények számához képest — maguk osztották fel, szedték és fizették be az adót negyedévenként a városi adószedői pénztárba. A kereskedőknél a Kereskedő Társulatot vonták be ugyanilyen módon (1830-ban pl. a tanács 364 Ft-ot vetett ki a Társulatra).²⁷

Fontos fordulópont volt az adózás történetében az 1733 januári „elegyes ülés”. Ez megállapította, hogy a telkekre nagyobb adóteher nehezedett, mint korábban (amikor ti. a polgárok és zsellérek fejadót is fizettek). De a város gazdagsága leginkább a fundusok értékében van. „Így ezeket inkább növelni, mint a terhek növelésével csökkenteni kell. A polgárok, de azok is, akik telket nem szereznek, számos szabadsággal (törvényhatósági, közkutak használata, kövezetvám mentesség, egyéb közköltségek) élnek. Méltányos, hogy 1 Ft adót fizessenek fejenként.” Ezt az 1 Ft-ot a jelenlevő nemes urak is elvállalták, de csak azzal, hogy „nem a hadiadó neve alatt, hanem a házipénztár szükségleteire”. A zsellérekéről megállapították, hogy ők „is számos szabadsággal élnek; helyzetük jobb, mint az *uradalmi zselléreké*. Azok adóihoz képest a felét (fejenként 3 Ft 30 kr-t) fizetik”. Az ülés zsellérnek vett minden *lakost*, ha volt birtoka, de polgári rangja nem, „kivéve a

²⁴ Prot. sess. 1800. nov. 20. No 1386.; 1802. dec. 6. No 1595.; 1811. dec. 9. No 1567.; 1821. jan. 18. No 71.

²⁵ Prot. sess. 1825. jan. 7. No 19.; dec. 5. No 1874.; 1827. jan. 15. No 72.; jún. 15. No 1030.

²⁶ Prot. sess. 1829. febr. 4. No 204.; 1830. jan. 29.

²⁷ Prot. sess. 1830. nov. 30. No 1971.; 1832. nov. 5. No 2147.; Vértes 1910. 36.

birtoktalan *diplomatikusokat*" (ti. a honratorokat). Az ülés — a polgármester vezetésével — bizottságot küldött ki, hogy munkálja ki a telkekre kivetendő adó nagyságát.²⁸

A kivetési ülés egyes években növelte vagy csökkentette az adó összegét. 1833-ban pl., amikor a múlt évről 21 044 Ft pénztári maradvány mutatkozott, „a megterhelt telkek adóit alább szállították”. A következő évben viszont, amikor a bárándi hátralékot kellett fizetni, minden forintra 6 kr auctiót vetettek ki.²⁹

1836 januárjában a királyi biztos meghagyta, hogy új adókulcsot kell kimunkálni, „amelyben a földműves zselléreket ne terheljék jobban, mint eddig”. Ezzel kezdetét vette egy soha véget nem érő tárgyalási folyamat. Ahhoz azonnal hozzájárult a biztos, hogy az 1836-os évre ne csináljanak új rendszert, a következő évre azonban már megkövetelte. A tanács a szokásos utat követte: bizottságot küldött ki az adókivetés újrendezésére. Ez viszont nem dolgozott gyorsan: 1837 januárjában megismételték az egy évvel előbbi kérést: maradjon erre az évre még az addigi rend. Ennél maradtak 1838 januárjában is.³⁰

1844-ben már arról olvashatunk, hogy az adókivetés kidolgozott új rendjére a város nem kapott választ. Emiatt a nádort és a tárnokmestert is megkeresték. Amint kiderült, a jóváhagyás a város új gazdálkodási rendjének a bevezetése miatt késett.³¹

Az engedély birtokában az elegyes ülés határozatot hozott az adókivetésről. Eszerint a birtoktalan zsellér és birtoktalan polgár adója egyforma lett (a nőtlen birtokosok zselléreit viszont adó alá vonták). A céhek adóját meghallgatásukkal, a tagok tehetségének a figyelembevételével állapították meg. Az ingatlan javakat a telekkönyvi hivatalban írták össze (akinek pl. csak egy kukoricaföldje volt, az után adózott, „hogy ne maradjanak adó nélkül”).³²

Az új adórend kidolgozására kiküldött bizottság csak 1848 májusában szűnt meg, „mert ez a tisztújításon megválasztandó hatóság köréhez fog tartozni”. 1848 decemberében Nagy Ignác számvevő végezte az adókivetést; a munkához három írnokot kapott maga mellé.³³

Hadiadókulcs

A kivetés alapjául szolgáló adókulcs 1773-ig nem volt központilag szabályozva. A kivetés alapjául szolgáltak a bel- és külvárosi házak; a kereskedők, kézművesek foglalkozása, a polgárok és zsellérek állatai, illetve a zsellér (esetleg a polgár) maga, valamint a szántó, rét, szőlő. 1696-ban a fehérvári polgári ház után 1 Ft 50 d-t, az

²⁸ Prot. sess. 1833. jan. 31. No 206.; 1837. márc. 17. No 572.

²⁹ Prot. sess. 1833. febr. 15. No 294.; 1834. dec. 11. No 2141.

³⁰ Prot. sess. 1836. jan. 7. No 23.; jan. 18. No 113.; jan. 28. No 143. 147.; 1837. jan. 5. No 36.; 1838. jan. 18. No 111 1/2.

³¹ Prot. sess. 1842. máj. 20. No 1349.; 1844. dec. 16. No 4892.

³² Prot. sess. 1845. ápr. 11. No 1332.; máj. 2. No 1446.

³³ Prot. sess. 1848. máj. 6. No 1565.; dec. 18. No 4670.

iparos foglalkozás után 1 Ft-ot, a zsellér („kezével keresi kenyerét”) 50 d-t fizetett. A házak adóját egyes városok már a XVII. század közepén limitálták, mások a házakat már 1716-ban osztályozták.³⁴

1729-ben a belső és külső tanács, a nemes polgárok, a fertálmesterek és a választott község a következő kulcsot állapította meg: ház tartozékkal 5 Ft, anélkül 3 Ft, zselléreknyhó 2 Ft 50 d, egy zsellér 2 Ft 50 d, ökör, ló 16 d, tehén 40 d, borjú 30 d, polgár birkája 10, nem polgár birkája 15 d, disznó 5, beltelek, szántó 1 Ft, kültelek 40 d, rét 60 d, 1 mensura szőlő 3 d. A legszembetűnőbb, hogy nemcsak az emberek társadalmi helyzete szerint tettek különbséget, hanem figyelembe vették az állatokét (vagyis gazdájukét) is; a polgár birkája után kevesebbet kellett fizetni, mint a zselléré után. Ezt azzal indokolták, hogy a polgár amúgy is több adóterhet visel, míg a zsellér — nem lévén vagyona — csak maga (feje) és állata után adózik. Az volt az elv, hogy ha egy állat Szent György-napig megdöglött, nem kellett utána adót fizetni.³⁵

A házak osztályozása Fehérvárott 1732-ben jelenik meg. Az I. osztályú ház adója 9 Ft, a II. osztályúé 6 Ft, a III. osztályúé 3 Ft 30 d, a IV. osztályúé 3 Ft, az V. osztályúé 2 Ft lett. Az I. osztályba sorolt kereskedők 8, a II. osztályba soroltak 6, a III-ba 4, a IV-be 2 Ft-ot fizettek. A beltelek adója 1 Ft, a külteleké 40 d, a rété 60 d, ököre, lóé 60 d, tehéné 40 d, üszőé 30 d, birkáé 10 d és a disznóé 5 d volt. A városra kivetett adómennyiség ekkor 5846 Ft 76 d (ebből 4630 Ft 48 d a polgárookra, a többi a lakosokra). A következő évben a polgárok a személyük után 25 d-t, a zsellérek és a jövevények 12 d-t fizettek. A szőlő öle után 2,5, a háztelek öle után 1 2/3 d, a kültelki szántó után 40 d és a rét után 60 d volt az adó.³⁶

Az adókulcs az 1740-es években csökkent (az első osztályú ház után 7 Ft 50 d-t, majd 1750-ben 6 Ft 50 d-t fizettek). 1751-ben az országgyűlés felemelte az adót, a fehérvári 12 portára egyenként 580 Ft 58 kr, összesen 6971 Ft 35 kr jutott. A városi adókiivető ülés ennek megfelelően emelte az adókulcsot.³⁷

Különösen magas volt az adókulcs az 1760-as évektől kezdve. 1766-ban egy I. osztályú belvárosi ház után 14 Ft-ot, a külvárosi után 5 Ft 60 d-t szedtek. Az I. osztályú kereskedő és kézműves 11 Ft 20 d-t, a II. osztályú 8 Ft 40 d-t, a III. osztályú 5 Ft 60 d-t, a IV. osztályú 2 Ft 80 d-t fizetett. A polgárok ökre után 80 d-t, a zselléré után 1 Ft-ot, a zsellér feje után 2 Ft 45 d-t vettek be a városi adópénztárba.³⁸

A bécsi udvari kamara 1773-ban rendelte el a városi telkek osztályozását és már ekkor jelentkezett a gondolat: az adót nem a telkek egésze, hanem *négyszögöle* után vessék ki. Ez 1776-tól valósult meg, amikor a városokban az ún. *eperjesi normát*

³⁴ Prot. sess. 1696. aug. 5.; Corp. stat. II/2. 221. Kassa 1645.; V/2. 400. Komárom 1716.; Kállay 1973/A. 52.

³⁵ Prot. sess. 1729. jan. 18.; A városra ekkor 6650 Ft adó volt kivétel. Ebből 5212 Ft esett a polgárookra, a többi a zsellérekre (Prot. sess. 1729. febr. 22.).

³⁶ Prot. sess. 1732. jan. 7.; febr. 12.; 1733. jan. 12.

³⁷ Prot. sess. 1740. márc. 26.; 1741. febr. 27.; 1750. jan. 17.; 1751. okt. 1.; dec. 20.

³⁸ Prot. sess. 1766. dec. 1.; OLE 210. Misc. 38. 1760. No 90.

5. táblázat

Az adókulcs alakulása

a) házak, foglalkozás után

	Belvárosi ház	Külvárosi ház	Kereskedő kézműves
I. osztály	15 Ft — d	2 Ft 75 d	7 Ft
II. osztály	6 Ft 25 d	2 Ft 25 d	5 Ft
III. osztály	3 Ft 25 d	1 Ft 75 d	3 Ft
IV. osztály	2 Ft 25 d	— —	1 Ft

b) állatok után

	Birtokos lakos	Zsellér
Ökör	40 d	65 d
Ló	40 d	65 d
Tehén	35 d	60 d
Borjú	20 d	40 d
Juh	6 d	9 d
Sertés	5 d	6 d
Zsellér személye után	—	2 Ft 50 d
Negyed szőlő	—	80 d
Nyolcad szőlő	—	10 d

vezették be. Eszerint az I. osztályú belvárosi ház adója 12 Ft, a külvárosi 10 Ft, a II. osztályú 7, illetve 6 Ft, a III. osztályúé 4, illetve 4 Ft, a IV. osztályúé 2, illetve 2 Ft és az V. osztályúé 1, illetve 1 Ft. Ehhez jött a belvárosi háztelkek minden öle után 1 d, a külvárosi telkek minden öle után 1/2 d. A kert után 25 d-t, valamint 10 négyszögölenként 1 d-t, a rossz fekvésűek után 20 ölenként 1 d-t; az allódium után 50 d-t, plusz öt ölenként 1 d-t vetettek ki.³⁹

A következő (1777) évben már az új eperjesi norma szerint történt az összeírás. A belvárosban 4 I. osztályú házat (922 öllel), 39 II. osztályút (5021 öllel), 18 III. osztályút (2666 öllel), 68 IV. osztályút (8825 öllel) és 23 V. osztályút (1910 öllel) találtak. A külvárosokban 4 I. osztályú (2438 öll), 23 II. osztályú (8146 öll), 87 IV. osztályú (34 652 öll), 214 IV. osztályú (103 014 öll), 378 V. osztályú (130 394 öll) ház, 237 allódium és 344 kert volt. Az 1187 zsellér fejenként 1 Ft 50 d-t (összesen 1780 Ft 50 d-t) fizetett. I. osztályú kert 26 410 öll, II. osztályú 177 695 öll, és III. osztályú 44 030 öll volt. Osztályon kívül (felül) sorolták be Rauch vendégfogadóját (50 Ft adóval), a gyógyszerészt (20 Ft) és a rézművest (20 Ft). A kereskedők, szappanfőzők, bábsütők kategóriájában 8 I. osztályút (á 16 Ft), 3 II. osztályút (á 12 Ft) és 4 III. osztályút (á 8 Ft) látunk. A 4 I. osztályú kézműves fejenként 12 Ft-ot, a 4 II. osztályú 9 Ft-ot, a 27 III. osztályú 6 Ft-ot, a 96 IV. osztályú 4 Ft-ot és a 312 V.

³⁹ Prot. sess. 1776. jún. 28.; júl. 1.; Kállay 1973/A. 52.

osztályú 2 Ft-ot fizetett. A határban 1321 szántót (á 15 d) és 1370 rétet (á 10 d) találunk. A polgárok kezén 516 ökör (á 75 d), 691 ló (á 75 d), 838 tehén (á 45 d), 1175 borjú (á 25 d), 5921 juh (á 10 d) és 305 sertés (á 8 d) volt. Az összes kivetett hadiadó 1777-ben 10 657 Ft 14 d.⁴⁰

1780-tól kezdve az I. osztályú belvárosi házak öle után 10 d-t, a külvárosiak után 6 d-t, a II. osztályú után 7, illetve 3 d-t, III. osztályú után 6, illetve 2 d-t, a IV. osztályú után 4, illetve 1 d-t, az V. osztályú után 3, illetve 1/2 d-t és a VI. osztályú után 2, illetve 0 d-t szedtek. Az I. osztályú kerti házak 5 öle, a II. osztályú 10 öle, és a III. osztályú 20 öle után 1-1 d-t szedtek. Az I. osztályú nádas adója 40, a II. osztályúé 20 és a III. osztályúé 10 d volt. Az I. osztályba sorolt kereskedő 16, iparos 12 Ft-ot, a II. osztályú 12, illetve 9 Ft-ot a III. osztályú 8, illetve 6 Ft-ot, a IV. osztályú 6, illetve 4 Ft-ot és az V. osztályú 4, illetve 2 Ft-ot adózott. A gyógyszerár adója 20 Ft, Rauch Antal kocsmájáé 50 Ft és a szappanfőzőké, ácsoké és a rézművesé 16 Ft volt. A polgárok kezén levő ló és ökör után 75, a zselléré után 95 d-t, a tehénért 45, illetve 65 d-t, a borjúért 25, illetve 40 d-t, a juhért 10, illetve 9 d-t, és a sertésért 8, illetve 9 d-t fizettek. A zsellér a személye után 1 Ft 50 d-t fizetett. Egy szántó után 15 d-t, egy rétet után 10 d-t, 1 negyed szőlő után 40 d-t és 1 nyolcad szőlő után 5 d-t vetettek ki. Ettől (1781) kezdve az adót a házi, kerti stb. telkek négyszögöle után számították.⁴¹

1790-től kezdve ez annyiban változott, hogy a polgárok és a possessorok (házhelyesek) személye után 1-1 Ft, a zsellérek után 30 kr-t szedtek. 1790-ben 958 polgár, 60 possessor és 1110 zsellér volt Fehérvárott. Összesen 4903 Ft *fejadót* fizettek. A házak stb. öle utáni adókulcs a városra kivetett hadiadó nagysága szerint változott. A fejadó 1790—1846 közötti alakulását az alábbi táblázat mutatja:⁴²

6. táblázat

A fejadó alakulása

Év	Polgár	Házhellyel bíró	Zsellér
1790	1 Ft — kr	1 Ft — kr	— Ft 30 kr
1792/93	30	31	2
1794—1810	15	15	1 15
1811—1835	1 Ft	1 Ft	3 30
1836—1844	—	—	2 ezüst Ft
1845—1846	—	—	1 30

1836-tól a polgárok nem fizettek többé fejadót.

⁴⁰ OL E 210. Misc. 38. 1777. No 90.

⁴¹ Prot. sess. 1781. nov. 5.; Az 1783. évit lásd: Kállay 1973/A. 52—53.

⁴² OL E 210. Misc. 38. 1793. No 213.

1790—1846 között a házi telkek után az alábbi adót szedték.⁴³

7. táblázat

A házi telkek adója

Év	Belváros						Külváros				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	I.	II.	III.	IV.	V.
1790	7	5 1/4	4 1/4	3 1/4	2 1/4	1 1/4	4	2 1/4	1 1/4	3/4	1/2
1792—1810	5	4	3 1/2	2 1/2	1 3/4	1	2 1/2	1 1/2	1	1/2	3/8
1811—36	7	5 1/4	4 1/4	3 1/4	2 1/4	1 1/4	4	2 1/4	1 1/2	3/4	1/2
1837—46	5	2 13/16	1	7/16	9/36	1/8	5	2 13/16	1	7/16	1/8

A kereskedők, kézművesek 1790—1846. évi adója a következő volt:⁴⁴

8. táblázat

Kereskedők, kézművesek adója

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
1790—1803	16 Ft	12 Ft	8 Ft	6 Ft	4 Ft	2 Ft	—
1804—1807	20 Ft	15 Ft	10 Ft	8 Ft	5 Ft	2 Ft	—
1808—1821	24 Ft	18 Ft	12 Ft	8 Ft	5 Ft	2 Ft	—
1822—1835	16 Ft	12 Ft	8 Ft	6 Ft	4 Ft	2 Ft	1 Ft
1836—1844	11 Ft	8 Ft	5 Ft	4 Ft	2 Ft	1,20 Ft	0,42 Ft
1845—1846	9 Ft	7 Ft	5 Ft	5 Ft	2 Ft	1,15 Ft	0,30 Ft

A polgárok kezén levő állatok adókulcsa 1790—1846 között:⁴⁵

9. táblázat

Állatok utáni adókulcs

Év	Ökör, ló	Tehén	Borjú	Juh	Sertés
1790	57 kr	30 kr	21 kr	9 kr	6 kr
1792—1805	45 kr	27 kr	15 kr	6 kr	3 kr
1806—1807	51 kr	33 kr	21 kr	—	9 kr
1808—1810	57 kr	39 kr	27 kr	—	14 kr
1811—1820	33 kr	12 kr	54 kr	—	33 kr
1821	1 Ft 45 kr	1 Ft 24 kr	1 Ft —	—	36 kr
1822—1832	1 Ft 6 kr	— 45 kr	30 kr	—	9 kr
1833—1836	1 Ft 6 kr	1 Ft —	45 kr	—	9 kr
1837—1845	1 Ft	45 kr	32 kr	—	7 kr

⁴³ Az évi adókimvetési jegyzőkönyvek alapján (Prot. sess.).

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

A zsellérek kezén levő állatok után szedett adók 1790—1846 között:⁴⁶

Év	Ökör, ló	Tehén	Borjú	Kecske	Sertés
1790	1 Ft 12 kr	51 kr	33 kr	9 kr	9 kr
1792	57 kr	39 kr	24 kr	6 kr	6 kr
1794	57 kr	12 kr	9 kr	3 kr	3 kr
1795—1805	57 kr	39 kr	24 kr	6 kr	6 kr
1806—1807	1 Ft 3 kr	45 kr	30 kr	—	12 kr
1808—1810	1 Ft 9 kr	51 kr	36 kr	—	18 kr
1811—1820	1 Ft 45 kr	1 Ft 24 kr	1 Ft 3 kr	—	36 kr
1821	2 Ft —	1 Ft 36 kr	1 Ft 12 kr	—	45 kr
1822—1832	1 Ft 21 kr	1 Ft —	— 42 kr	—	15 kr
1833—1835	1 Ft 21 kr	1 Ft 15 kr	1 Ft —	—	15 kr
1836—1846	1 Ft 7 kr	— 53 kr	— 42 kr	—	11 kr

1769-ben 1201 szántó, 1259 rét, 765 szőlő, 1773-ban 1245 szántó, 1296 és 764 szőlő után adóztak. 1783-ban 6990 I. osztályú és 211 040 négyszögöl II. osztályú majorságot, 16 720 öl I. osztályú, 53 965 öl II. osztályú és 44 210 öl III. osztályú kertet írtak össze. Polgári beltelekhez 13 940 öl telek, majorsághoz 3210 öl telek tartozott. A határban 500 kukoricaföld, 13 nádas volt.⁴⁷

1790-től a lecsapolás eredményeként a Sárrétet is jegyezték az adóösszeírásban. Az I. osztályú rét öle után 5 kr-t, a II. osztályú öle után 3 kr-t, a III. osztályú öle után 1 1/2 kr-t szedtek. 1792-től kezdve a kerteket is osztályba sorolták. Az I. osztályú ölenkénti adója 2/8 kr, a II. osztályúé 1/8 kr és a III. osztályúé 1/6 kr.⁴⁸

A XIX. század elejétől állandósultak az adókiivetés rovatai: először mindig a személyek jöttek (zsellérnek véve — a szokás szerint — mindenkit, akinek nem volt polgárjoga), ezt követték a belvárosi, a külvárosi és a kerti házak, osztályokba sorolva és négyszögöllel megadva; majd a sárréti rétek, a kukoricaföld, a kertek, a szőlők, az osztályon felüliek (Fekete Sas vendégfogadó és a gyógyszertár), a kalmárok, vásárosok, mesteremberek, a polgárok és a zsellérek kezén levő állatok. Az adókiivetési jegyzőkönyvet az összesítés zárta, amely a teljes kiivetett adót és az esetleges auctiót adta meg. A kiivetési kulcsot az 1810-es évektől kezdve a számvevőség dolgozta ki, tette közzé és bocsátotta szavazásra az adókiivetési elegyes ülésen. 1825-ben határozták el, hogy a mesteremberek osztályozásánál egy VII. osztályt is bevezetnek, „mert vannak elszegényedett és mesterségüket nem üzők és özvegyek. Ezek könnyebbségére”.⁴⁹

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ OL E 210. Misc. 38. 1769. No 90.; 1773. No 90.; Prot. sess. 1783. okt. 13.; Egy szántó megközelítőleg 4000 négyszögöl.

⁴⁸ Prot. sess. 1790. nov. 22. No 1115.; 1792. nov. 5. No 1472.

⁴⁹ Prot. sess. 1806. dec. 18.; 1812. dec. 7. No 1504.; 1825. dec. 5. No 1875.

Nem lenne teljes a kép, ha nem foglalnánk össze a Fehérvárott 1696—1846 között kivetett hadi- és (összehasonlításként) háziadót.⁵⁰

10. táblázat

A hadi- és háziadó alakulása

Év	Hadiadó	Háziadó	Év	Hadiadó	Háziadó
1696	1 500 Ft	—	1799	13 719 Ft	8 301 Ft
1697	3 418 Ft	—	1800	13 694 Ft	14 567 Ft
1729	5 212 Ft	1 438 Ft	1801	13 751 Ft	14 567 Ft
1732	4 630 Ft	1 216 Ft	1802	16 569 Ft	14 740 Ft
1733	7 192 Ft	—	1803	17 444 Ft	13 570 Ft
1734	7 630 Ft	—	1804	17 108 Ft	13 522 Ft
1737	5 730 Ft	2 129 Ft	1806	17 203 Ft	10 080 Ft
1739	6 216 Ft	2 113 Ft	1807	16 973 Ft	12 357 Ft
1740	5 301 Ft	1 573 Ft	1808	19 611 Ft	—
1741	5 787 Ft	1 828 Ft	1809	—	13 155 Ft
1742	7 302 Ft	2 006 Ft	1810	19 028 Ft	13 084 Ft
1745	6 360 Ft	1 983 Ft	1811	30 637 Ft	—
1747	6 109 Ft	2 074 Ft	1812	31 816 Ft	—
1750	5 739 Ft	2 738 Ft	1813	31 145 Ft	—
1751	6 976 Ft	2 231 Ft	1815	31 476 Ft	—
1752	7 559 Ft	2 273 Ft	1817	32 024 Ft	—
1757	7 850 Ft	2 709 Ft	1818	16 319 Ft	—
1763	8 326 Ft	4 850 Ft	1821	33 083 Ft	—
1765	10 332 Ft	—	1827	40 595 Ft	—
1769	10 586 Ft	—	1828	22 901 Ft	—
1770	11 841 Ft	—	1829	29 377 Ft	—
1771	10 595 Ft	—	1830	29 444 Ft	—
1772	10 218 Ft	—	1831	33 106 Ft	—
1773	10 645 Ft	—	1834	30 596 Ft	—
1777	10 657 Ft	—	1836	32 065 Ft	—
1780	7 749 Ft	—	1837	31 579 Ft	—
1783	10 332 Ft	—	1838	30 096 Ft	—
1784	10 962 Ft	—	1839	32 253 Ft	—
1792	13 638 Ft	8 213 Ft	1840	33 037 Ft	—
1794	—	8 449 Ft	1841	32 152 Ft	—
1795	13 133 Ft	8 475 Ft	1842	28 240 Ft	—
1796	13 034 Ft	8 868 Ft	1843	26 007 Ft	—
1797	13 887 Ft	12 233 Ft	1845	24 041 Ft	—
1798	13 569 Ft	11 882 Ft	1846	20 960 Ft	—

Háziadókulcs

Háziadót ugyanazon dolgok után szedtek, mint hadiadót. Így a háziadó tárgya lehetett a polgár vagy a zsellér személye (fejadó); háza és házi telke; a házhoz

⁵⁰ Az évi adókvetési jegyzőkönyvek alapján (Prot. sess.).

tartozó kültelkek (szántók, rétek); a házhoz nem tartozó kültelkek; a szőlő; a kukoricaföld; a kert (beleértve a kerti házakat is) és az állatok.

Háziadót az 1790-es évekig nem minden évben szedtek, kivételét a város saját házi szükségletei határozták meg. Innen „házi” elnevezése is. Az első adókulcs 1737-ből ismert: ebben az évben a polgár személye után 25 d-t, a ház után 1 Ft-ot, a házi telek öle után 1/2 kr-t, a házhoz tartozó (két) szántó után 1 Ft 50 d-t, a házhoz tartozó rét után 50 d-t, a házhoz nem tartozó szántó után 40 d-t vetettek ki. 1741-ben a házi telek öle után 1 d-t, a két szántó után 1 Ft-ot, egy kültelki szántó után 30 d-t, és két rét után 50 d-t szedtek.⁵¹

1750-ben a polgár fejadója még mindig 25 d, a belvárosi házé 1 Ft, a külvárosi házé (új tétel) 2 Ft (beszállásolás nélkül), a beltelek öle 1 d, a beltelekhez tartozó szántó 50 d, a kültelki szántó 30 d, a rét 25 d és a kerti ház (új tétel 1 Ft) volt.⁵²

Ez a kulcs az 1760-as évek közepéig volt érvényben. 1765-től a polgár 25 d-t, a zsellér (új tétel) 50 d-t fizetett. A ház után 1 Ft-ot, a háztelek öle után 1 d-t, a szántó után 25 d-t, a rét után 15 d-t, a kültelki szántó után 30 d-t szedtek. Ezenkívül minden polgár 25 d-t, a zsellér 15 d-t fizetett *útjavításra*. 1767-ben a kamara kérdésére a város azt a tájékoztatást adta, hogy „a városi háziadó nem több, mint a hadiadó”.⁵³

Újabb változást 1774-ben látunk. Ekkor a polgár 50 d-t, a zsellér 80 d-t fizetett; a ház után 60 d, a háztelek öle után 1 d, egy szántó után 25 d, egy rét után 20 d, a kerti ház után 1 Ft, a pálinkafőző kazán után 4 Ft volt a házadó. Itt jelenik meg először a mesterség: az I. osztályú piaci hentes 3, a II. osztályú 1 Ft-ot fizetett. 1777-re a zsellér adója 1 Ft 50 d-ra, 1778-ra a polgáré 1 Ft-ra, a zselléré 2 Ft-ra, a pálinkafőzőüsté 5 Ft-ra emelkedett.⁵⁴

A személyekre kivetett (fejadó) alakulását az alábbi táblázat mutatja:⁵⁵

11. táblázat

A fejadó alakulása

Év	Polgár	Házhelyes	Zsellér
1737—1750	25 d	—	—
1765	25 d	—	50 d
1774	50 d	—	80 d
1777	50 d	—	1 Ft 50 d
1778—1790	1 Ft —	—	2 Ft —
1792	30 kr	30 kr	1 Ft 30 kr
1794—1805	45 kr	45 kr	2 Ft 15 kr
1806—1810	1 Ft —	45 kr	2 Ft 15 kr

⁵¹ Prot. sess. 1737. jan. 9.; 1741. febr. 27.; Kállay 1972. 87.

⁵² Prot. sess. 1750. jún. 17.

⁵³ Prot. sess. 1765. febr. 26.; Corr. buch 1767. júl. 30.

⁵⁴ Prot. sess. 1774. dec. 14.; 1777. dec. 9.; dec. 14.

⁵⁵ Az évi adódkivetési jegyzőkönyvek alapján (Prot. sess.).

1780-ban a kert után 40 d-t, a háznál levő kert után 60 d-t, a polgári ház után 1 Ft-ot, egy szántó után 50 d-t, egy rét után 40 d-t, a vásárolt (tehát nem a házhoz tartozó) szántó után 60 d-t, a pálinkafőzőüst után 5 Ft-ot szedtek; az I. osztályú hentes 3 Ft-ot, a II. osztályú 1 Ft-ot fizetett. 1781-ben ehhez új tételként jelentkezett az I. és II. osztályú nádas (10 és 5 d), valamint a kukoricaföld (10 d).⁵⁶

1792—1810 között a házitelkek öle után az alábbi adókulcsot alkalmazták:⁵⁷

12. táblázat

A házitelkek adókulcsa

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
	osztály					
Belvárosi házak	2 kr	1 1/4 kr	1 kr	3/4 kr	1/2 kr	1/4 kr
Külvárosi házak	1 1/2 kr	3/4 kr	1/2 kr	1/4 kr	1/8 kr	—
Kerti házak	1/8 kr	1/8 kr	—	—	—	—

1792-ben 4442 hold után á 4 kr-t, 2876 kaszás rét után á 5 kr-t, 437 kukoricaföld után á 3 kr-t, 12 719 kapás szőlő után á 1 d-t szedtek. 1794-ben ez az adókulcs nem változott, de hozzájöttek a sárréti rétek: I. osztályúért 7 1/2 kr-t, a II. osztályúért 5 kr-t és a III. osztályúért 2 1/2 kr-t kell fizetni. 1795-re emelkedett: I. osztályú 10 1/2 kr, a II. osztályú 8 kr és a III. osztályú 5 1/2 kr lett. A kukoricaföld után 2 kr-t szedtek. Ez a kulcs — kisebb változásokkal (pl. 1798-tól egy kapás szőlő után 2 kr-t, 1807-től 9 kr-t; vagy a következő évtől a kukoricaföld után 2 kr-t szedtek) 1810-ig megmaradt.⁵⁸

Polgárok állatai után az alábbi adót szedték:⁵⁹

13. táblázat

Állatok utáni adó

a) polgárok

Év	Ökör, ló	Tehén	Borjú	Juh	Kecske	Sertés
1792—1795	12 kr	9 kr	6 kr	3 kr	3 kr	3 kr
1796—1798	21 kr	18 kr	15 kr	—	6 kr	6 kr
1799—1805	12 kr	9 kr	6 kr	—	—	3 kr
1806	21 kr	18 kr	15 kr	—	—	6 kr
1807	30 kr	27 kr	24 kr	—	—	15 kr
1809	36 kr	33 kr	27 kr	—	—	15 kr
1810	36 kr	33 kr	27 kr	—	—	18 kr

⁵⁶ Prot. sess. 1780. dec. 11.; 1781. nov. 5.

⁵⁷ Az évi adókvetési jegyzőkönyvek alapján (Prot. sess.).

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

A zsellérek állatai után szedett adó:⁶⁰

b) zsellérek

Év	Ökör, ló	Tehén	Borjú	Kecske	Sertés
1792—1795	15 kr	12 kr	9 kr	3 kr	3 kr
1796—1798	24 kr	21 kr	18 kr	9 kr	9 kr
1799—1805	15 kr	12 kr	9 kr	—	3 kr
1806	24 kr	18 kr	15 kr	—	6 kr
1807	30 kr	27 kr	24 kr	—	15 kr
1809—1810	36 kr	33 kr	27 kr	—	15 kr

Országgyűlési taksá

A városok országgyűlésenként megállapított taksát fizettek. Székesfehérvár 1681-ben, 1687-ben és 1708-ban 900-900 Ft-ot. A városok a taksá fizetésével általában hátralékban voltak, a bécsi udvari kamara állandó témája ezek behajtása. 1718-ban külön felhívta az Universal Bancalitát és a kiküldött királyi biztosok figyelmét a hátralékokra. 1720-ban azt mérlegelte a bécsi udvari kamara, hogy „a szabad királyi városokat per viam juris kell a diaetal Gelder megfizetésére kényszeríteni”. A városoknak gondot okozott a taksá kifizetése, gyakran azt sem tudták, hogy milyen forrásból (jövedelmeikből vagy közgyűjtésből) kell-e fedezniük. Általában mégis a jövedelmekből fedezték, és csak ritkábban vetették ki adóként a lakosságra.⁶¹

1721-ben a kamara 2000 Ft-ot követelt a várostól, amely összeget a jegyző 1000 Ft-ra alkudott le. 1722-ben az összes szabad királyi városra 84 666 Ft taksát vetettek ki, amiből a valóságban 36 216 Ft-ot fizettek be. A 48 450 Ft-os hátralékot csak növelte, hogy az 1728-ban kivetett 37 200 Ft-ból csak 11 239-et fizettek meg. Így az 1722. és 1729. évi hátralék összesen 74 410 Ft lett. A kamara a városokat végrehajtással fenyegette meg. Székesfehérvár az 1722. évi 1000 Ft-ból 300-at, az 1728-ban kivetett 500 Ft-ból 300-at fizetett meg. 1729-ben tehát 900 Ft hátraléka volt. Ebből 100 Ft-ot Nagy János bíró a városi pénztárból fizetett ki.⁶²

Ez azonban a hátraléknak csak egy részét jelentette. 1736-ban a jegyzőt küldték Pozsonyba az elmaradt taksafizetés miatt. Visszatérve jelentette, hogy az 1708—1729 évekből 3050 Ft taksát követeltek a várostól. A jegyző ebből 950-et kifizetett, maradt még mindig 2100 Ft.⁶³

⁶⁰ Uo.

⁶¹ HKA Hoffinanz Ungarn. Prot. R. et. E. 1718. dec. 12.; 524. 1720. ápr. 20.; Corp. stat. IV/2. 655. Pest 1721.; Kállay 1973/A. 65.

⁶² Prot. sess. 1721. dec. 7.; 1729. jan. 8.; HKA Hoffinanz Ungarn. 619. 1729. jan. 8.; 620. 1729. márc. 16.;

⁶³ Prot. sess. 1736. okt. 17.; okt. 30.

1741-ben Fehérvár országgyűlési taksája 400 Ft volt. 1749-ben, 1712-ig visszamenőleg, 1200 Ft hátralék terhelte a várost. 1749 novemberében a jegyző a taksa kifizetésére Pozsonyba utazott.⁶⁴

1751-ben érkezett meg a kamarai leirat: a város taksája a jövőben 600 Ft, amit a követek vigyének magukkal. 1764—1766-ban a város 500 Ft-tal volt hátralékban. 1766 áprilisában a tanács azt jelentette a kamarásnak, hogy „a hátralékos taxát be fogja fizetni”.⁶⁵

Legközelebb 1790 májusában vetettek ki a városra 1500 Ft taksát. Fehérvár Győrrel együtt azt tervezte, hogy a taksafizetést a következő országgyűlésig halasztván, azt a panaszok közé veszik fel. 1792 áprilisában a kamara leiratban szőlította fel a várost a taksa megfizetésére. A tanács a pénzt a követeknek adta át, akik azt a Generale Solutorium Officiumban fizették be. A helytartótanács ugyan azt írta, hogy a legközelebbi só- vagy harmincadhivatalban fizessék be, de ez addigra már megtörtént.⁶⁶

1792-ben újabb 600 Ft-ot vetettek ki Fehérvárra. A tanács válasza: a városi pénztár annyira kiürült, hogy további terheket nem tud elviselni. Ezért kéri a Kamarát: járjon el a legmagasabb trónnál, hogy a várost ez alól mentesítsék.” A mentesítés helyett azonban egy újabb kamarai leirat arról értesítette a tanácsot, hogy az előző közlés téves volt, így nem 600, hanem 1000 Ft jut a városra. A tanács — a választott községgel való konzultáció után — a budai fő fizetőhivatalban fizette be az összeget.⁶⁷

1796-ban a kamara 750 Ft-ot vetett ki a városra. A pénzt a városi kamarás a budai fizetőhivatalban fizette be. 1802-ben 1500 Ft-ot vittek a követek magukkal Pozsonyba. 1806-ban az uralkodó kegyesen elengedte Fehérvár országgyűlési taksájának a felét. A maradék 1000 Ft-ot „valamelyik legközelebbi királyi hivatal útján” kellett a kincstárba befizetni.⁶⁸

A temesvári illír kongresszus költségeire az „illír nemzetre” (a városban lakó görögkeletiekre) külön taksát vetettek ki. Az összeg hátralékát (8 Ft 24 kr-t) az illírek a budai fizetőhivatalban csak 1803-ban fizették be.⁶⁹

1809 októberében a kamara megrótta a várost, amiért az utolsó országgyűlés 1500 Ft-os taksájának csak a kétharmadát fizette meg. 1812-ben az uralkodó az 1790-ben kivetett 1500 Ft harmadrészét kegyesen elengedte. A maradék 1000 Ft-ot a városnak váltócédulákban kellett befizetnie.⁷⁰

1831-ben a városra 1500 Ft taksát vetettek ki. 1834-ben viszont az uralkodó az 1832. évi taksa alól „nemcsak a kamarai és a koronauradalmak jobbágyait, hanem a királyi és a bányavárosokat, valamint a szepesi mezővárosokat is felmentette”. De

⁶⁴ Prot. sess. 1741. ápr. 21.; 1749. nov. 8.; Corr. buch 1749. aug. 1.

⁶⁵ Prot. sess. 1751. febr. 5.; 1766. ápr. 4.; Corr. buch 1764. okt. 20.; 1766. ápr. 5.

⁶⁶ Prot. sess. 1790. máj. 25. No 545.; 1792. febr. 17. No 214.; ápr. 26. No 533.; máj. 15. No 685.

⁶⁷ Prot. sess. 1792. aug. 17. No 1154.; okt. 15. No 1397.; nov. 30. No 1587.

⁶⁸ Prot. sess. 1796. dec. 16. No 1674.; 1797. nov. 6. No 1366.; 1802. ápr. 26. No 714.; 1806. júl. 14. No 1114.; 1808. dec. 16. No 1691.

⁶⁹ Prot. sess. 1803. ápr. 12. No 572.

⁷⁰ Prot. sess. 1809. okt. 16. No 1255.; 1812. jan. 13. No 53.; febr. 24. No 237.

ez csak azokat érintette, akik nem voltak hátralékban az 1825. és 1830. évi taksákkal vagy a királyi adóval. A már befizetett összeget csak a hátralékmentes városok kapták vissza, a többiek a hátralékba számították be.⁷¹

Két évben (1808, 1825) a város kölcsönt vett fel a taksa kifizetésére.⁷²

Királyi census

A városok régi idők óta (Mohács előtt) fizettek — a királynak mint földesuruknak — census regiust. A fizetés a török idők alatt abbamaradt, a bécsi udvari kamara 1729-ben kezdett foglalkozni azzal, hogy a szabad királyi városok milyen okból és mióta voltak hátralékban a census fizetésével. Fehérvár 1770-ben régi szabadságaira és arra hivatkozva tiltakozott a census újbóli bevezetése ellen, hogy „82 éve, a török kiűzése óta nem fizett”. A kérdés országosan, hosszú huzavona és politikai harcok után, 1780-ban dőlt el, amikor a censzust újból bevezették a városokban. Fehérvár 1781-ben Nagyszombat várostól az 1238. évi privilégiumlevél másolatát kérte, amely Fehérvár tributum regium alóli mentességét is említette. A tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy „az 1703. évi kiváltságlevél is kifejezi ezt”.⁷³

A kamara a városra 1780—1783-ban évi 450 Ft, 1784-ben 442 Ft-ot vetett ki. A tanács a censzust — adóként — a polgári telkekre repartíálta, minden forint után 20, illetve 1782-ben 10 d-t. A beszédett censzust a város a házipénztárba vételezte be, illetve abból fizette ki a budai harmincadhivatalnak.⁷⁴

1790-ben királyi census címén 35 birtokos nemesre fejenként 15 kr-t, 1410 polgári özvegyre és birtokos zsellérré fejenként 15 kr-t, 139 birtoktalan polgárra fejenként 3 kr-t és 560 birtoktalan zsellérré 9 kr-t vetettek ki (amiből összesen 452 Ft 12 kr jött be). 1793-ban a város az előző évről 112 Ft-tal volt adós. A censzust a budai fizetőhivatalban fizette be az erre kiküldött városi bizottság. A census a kamarás és a hadiadó perceptor közös hatáskörében volt (1805-ben pl. a perceptor mutatta be a befizetést igazoló nyugtát a tanácsnak, amely azt a kamarásnak adta át).⁷⁵

A census összege (450 Ft) nem változott. Az 1820-as évektől azonban a kamara komolyan vette azt az 1780. évi parancsot, amely szerint a censzust *csak az ingatlan javakra* lehet kivetni. 1834 júniusában a felsőbb hatóság külön hangsúlyozta, hogy a zselléreket nem lehet ezzel terhelni, „azt csak az ingatlan telkek tulajdonosaira kell kivetni”.⁷⁶

⁷¹ Prot. sess. 1831. máj. 13. No 968.; 1834. máj. 20. No 1006.

⁷² Prot. sess. 1808. szept. 24. No 1346.; 1825. dec. 16. No 1939.

⁷³ Corr. buch 1770. ápr. 9.; 1781. febr. 19.; HKA Hoffinanz Ungarn. 619. 1729. febr. 9.; Eckhart 1946. 294.; Kállay 1973/A. 66.; Bővebben lásd: Kállay 1964.; 1970.

⁷⁴ Prot. sess. 1781. jan. 19.; 1782. nov. 11.; 1783. okt. 13.; nov. 7.; 1784. nov. 29.; OLE 210 Misc. No 2. Civ. No 28. 1783. okt. 10.; 38. 1783. No 44. Kállay 1973/A. 66.

⁷⁵ Prot. sess. 1790. nov. 22. No 1115.; 1793. jún. 17. No 850.; 1794. máj. 12. No 646.; 1797. máj. 5. No 563.; 1805. nov. 29. No 1674.

⁷⁶ Prot. sess. 1810. febr. 20. No 244.; 1827. márc. 26. No 516.; 1830. jan. 29. No 156.; 1834. jún. 6. No 1163.

Rendkívüli szolgáltatások

Vannak nem az évi rendszeres adóhoz, hanem a rendkívüli alkalmakhoz kapcsolódó szolgáltatások. Ilyen volt 1747-ben az az 50 körmöci arany, amelyet Fehérvár a bécsi magyar királyi kancellária épületének a megvásárlására adott. Két évvel később a budai királyi rezidencia restaurálását a város 60 arannyal támogatta. 1760-ban a tanács 50 aranyat adományozott a királyi testőrség javára, az összeget a háziadó megemelésével szedték be.⁷⁷

1790 decemberében a szószóló javaslatára Lipót koronázása alkalmából ökröt sütöttek (a költségeket a választott község vállalta magára). A városi ünnepek összes költsége 439 Ft volt. A perceptor 1792 novemberében 810 Ft-ot fizetett be a budai fő fizetőhivatalba, koronázási ajándék címén. 1797-ben ugyanennél a pénztárnál 387 Ft-ot donum gratuitum címén.⁷⁸

1809 januárjában érkezett a nádor leirata: a királynő koronázása alkalmából az országra kivetett 500 000 Ft-ból a városra 1360 Ft jutott, amit négy hónapon belül kellett megfizetnie (a pénzt a város csak egy év múlva fizette be.)⁷⁹

1825-ben 1500 Ft kölcsönt vett fel a város, hogy ki tudja fizetni a „felséges asszony koronázása alkalmából kivetett költségeket”. Az összegből 43 Ft Báránd pusztára is jutott. 1830 októberében a katonai parancsnokság megköszönte a város által — a koronázás alkalmából — a katonaságnak küldött ajándékokat.⁸⁰

Hadsegedelem

Az első hadsegedelmet a város 1792-ben fizette, ennek egy része (80 Ft) Báránd pusztát terhelte. 1794—95-ben a városban gyűjtést szerveztek; ennek során 10 lat ezüst ivópohár gyűlt össze. 1794-ben a város 2439 Ft hadsegedelmet fizetett a budai fizetőhivatalnál.⁸¹

1796-ban a tanács 1000 mérő búzát ajánlott fel, a felvett 5000 Ft kölcsönből pedig 2000-et fizetett be subsidiumként. Ebben az évben — a bécsi kamara biztatására — szervezett gyűjtés eredménye 178 Ft volt. 1796 novemberében a városra 4000 mérő zabot, 3000 mérő rozst vetettek ki hadsegedelemként.⁸²

⁷⁷ Prot. sess. 1747. szept. 1.; 1749. jan. 17.; 1761. jan. 15.; OLA 28. Kanc. Litt. civ. 1760. jún. 6. No 91.

⁷⁸ Prot. sess. 1790. dec. 10. No 1199.; 1791. jan. 14. No 75.; 1792. nov. 30. No 1588.; 1797. márc. 24. No 405.

⁷⁹ Prot. sess. 1809. jan. 2. No 1.; 1810. febr. 9. No 194.

⁸⁰ Prot. sess. 1826. júl. 7. No 1055.; 1828. júl. 14. No 1233.; 1830. okt. 15. No 1662.

⁸¹ Prot. sess. 1792. nov. 16. No 1534.; 1793. máj. 25. No 740.; 1794. máj. 12. No 641, 643.; 1795. aug. 14. No 975.

⁸² Prot. sess. 1796. aug. 21. No 1146.; szept. 12. No 1237.; szept. 19. No 1255.; nov. 26. No 1567.; OLA 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in civ. Bécs 1796. okt. 13.

1799 februárjában „egy bizonyos névtelen egyházi férfiú” 155 Ft-ot adott hadsegedelem céljára. A következő év áprilisában a kamarási pénztárnak 4000 Ft-ra volt szüksége a subsidiumként kivetett 1000 mérő zab megvásárlására.⁸³

Az 1807:2. tc. előírta, hogy mindenki a jövedelmének hatodrésztét köteles önkéntes felajánlasként fizetni. Az önkéntes felajánlás megszervezésére minden hatóság bizottságot állított fel. Fehérvárott ez 1808 áprilisában történt meg. A bizottságnak az egész tanács, a választott község nagy része, a városban lakó főurak és nemesek lettek a tagjai, akik Nagy Pál apát előtt esküt tettek. A bizottság feladata volt a beszédés kulcsáról dönten, illetve a kivetést megszervezni. Az önkéntes felajánlás során 20 124 Ft gyűlt össze, amit a veszprémi sóhivatalban fizettek be.⁸⁴

1810 szeptemberében hirdették ki Fehérvárott a lakosságot arany és ezüst tárgyak, pénzek felajánlására buzdító nádori leiratot, a polgárok és az összes adófizetők előtt. 1812 decemberében a nádor 15 000 Ft önkéntes subsidiumot kért a várostól „a háború jelen körülményei, az örökös tartományok biztonságának megóvása” érdekében. A fehérvári kereskedők erre a célra 1890 Ft-ot, a kiskereskedők 182 Ft-ot gyűjtöttek össze. A nádor azonban nem volt elégedett; a következő évben kérte a tanácsot: ösztönözze a kereskedőket, hogy 15 000 Ft-ot adjanak közszükségletre. Ezt a kereskedők önként nem adták össze, mire a tanács *adóként* vetette ki rájuk. A kereskedők emiatt természetesen tiltakoztak, de 1814-re összegyűlt a 15 000 Ft.⁸⁵

1815-ben a városra 29 924 Ft subsidiumot vetettek ki. A tanács úgy döntött, hogy „a behajtás költségeinek a csökkentésére (az adózó) a közadó minden forintja után 32 kr-t fizessen”. A kivetést tanácsi bizottság végezte, amely a kamarától 10 000 Ft-os kölcsön felvételére kért engedélyt. A Báránpusztá után járó 1410 Ft-ot a város a megyei pénztárba fizette be. 1815-ben a város jutalommal ismerte el „az adószedőnek a háromszori hadsegedelem beszédése körüli nagy érdemeit”. A hadsegedelmet a város még évek múlva is fizette; 1829-ben pl. 217 Ft-ot.⁸⁶

Mentesség, kedvezmény

Székesfehérvár — ahogy az általánosságban az *Einrichtungswerkben* meg volt írva — senkinek sem adott adómentességet. 1693-ban határozatban mondta ki, hogy „egy polgár, még a perceptor sem lehet kivéve az adó alól”. A következő évben a bírót és a tanácsosokat szólították fel, hogy „két napon belül rendezzék az

⁸³ Prot. sess. 1799. febr. 25. No 257.; 1800. ápr. 30. No 540.

⁸⁴ Prot. sess. 1808. ápr. 1. No 401.; ápr. 6. No 446.; 1809. máj. 23. No 747.

⁸⁵ Prot. sess. 1810. szept. 2. No 1348.; 1812. dec. 4. No 1473.; dec. 18. No 1563.; 1813. jan. 4. No 2.

⁸⁶ Prot. sess. 1815. ápr. 23. No 735.; nov. 13. No 1660.; dec. 31. No 8.; Acta pol. et jur. 1829. No 36.

adójukat". Ugyanezt tették Babocsay Ferenc veszprémi várkapitánnyal is (akinek a városban háza volt).⁸⁷

Az első adóelengedést 1716-ból ismerjük: Schinigin József, volt városi bíró árvájának 10 Ft 59 d-t engedtek el. 1721-ben állathullás és hosszú betegség miatt adtak egy-egy kedvezményt.⁸⁸

Fehérvár egész korszakunkban tartotta magát a felsőbb utasításhoz: 1771-ben, 1776-ban és 1780-ban is azt jelentette, hogy a közterhek alól kivett házak vagy telkek a városban nincsenek. Ez vonatkozott az egyházi személyekre is. 1725-ben a város keresetet adott be a fehérvári prépost ellen, aki 1709-től nem fizette városi háza után az adóját: 343 Ft-tal maradt adós. 1736-ban ugyanezen okból a város a helytartótanácsához fordult panasszal.⁸⁹

Más volt a helyzet, ha egyházi telkek, házak a tanácstól kedvezményt kaptak, mint pl. a karmeliták, vagy a plébánia telkei (a jezsuiták feloszlatásáig).⁹⁰

A városban házat bíró birtokos nemesek többsége polgári háza után rendben adózott. A Nádasdy és a Zichy házak azonban a tanácsnak sok gondot okoztak.⁹¹

Néhány esetben — öregkor, betegség, elemi kár stb. — a város kedvezményt adott. Így kapott pl. Lehner Mátyás 1767-ben öreg kora miatt porcióelengedést. 1787-ben az adókiivetésben részt vevő tanácsi szolga kapott mérséklést. Ebben az évben mondta ki a tanács, két senator házával kapcsolatban, hogy „azokat, a tulajdonosok érdemeire való tekintettel, ne terheljük szükség nélkül”. 1788-tól viszont levonták a hadiadót a városi tisztviselők nyugdíjából is.⁹²

1791-ben Karsay Ferenc 5 Ft-os adóját azért engedték el, mert felesége — hat gyermekével magára hagyva őt — elszökött tőle. A következő évben az egyik éjjeliőr adóját mérsékeltek. 1812-ben — a hűsellátás biztosítása érdekében — a mészárosok kaptak hadiadó-kedvezményt. 1814-ben egy „szegődött cseléd” közadóját törölték. 1817-ben Frank Imre muzsikus 7 Ft adójával tették ugyanezt, mert „mint muzsikus csak a stólat fizeti”.⁹³

Ha azonban a kedvezményezetttről kiderült, hogy nem szegény, sőt vagyona is van, visszavonták a kedvezményt. Ez történt pl. 1824-ben Kiss Németh Józseffel, miután kiderült, hogy szőlője és egyéb javai vannak.⁹⁴

⁸⁷ Corp. stat. V/2. 324. Székesfehérvár 1693.; Prot. sess. 1694. jún. 25.; 1695. márc. 26.; Mayer 1980. 42.; Más városok (pl. Buda, Szatmár) a bírónak és a tanácsosoknak adómentességet nyújtottak. (Corp. stat. III. 718. Szatmár 1712.; IV/2. 622. Buda 1711.)

⁸⁸ Prot. sess. 1716. júl. 14.; 1721. nov. 21.

⁸⁹ Prot. sess. 1736. nov. 9.; Corr. buch 1771. máj. 31.; 1776. jún. 3.; 1780. máj. 22.; Kállay 1973./A. 56.; A bécsi udvari kamara 1737-ben és 1762-ben ismételten megtiltotta a házak és telkek kiváltságolását (HKA Hoffinanz Ungarn. 712. 1737. júl. 16.; A 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in civ. Bécs 1762. jan. 20.).

⁹⁰ Kállay 1973./A. 56.

⁹¹ Uo. 56—57.

⁹² Prot. sess. 1767. szept. 18.; 1787. jan. 26. No 76.; szept. 28. No 1000.; 1788. nov. 24. No 1692.

⁹³ Prot. sess. 1791. szept. 26.; 1792. jan. 27. No 115.; 1812. nov. 20. No 1425.; 1814. jún. 24. No 953.; 1817. ápr. 11. No 555.

⁹⁴ Prot. sess. 1824. aug. 13. No 1257.

Adókönyvitést kapott 1820-ban egy lakos „felesége súlyos és hosszú betegsége miatt”. A betegséget a fertálmester igazolta, mint pl. 1831-ben Novák Mihály esetében.⁹⁵

A közzintézmények kezén levő ingatlanok utáni adót úgy oldották meg, hogy azok bizonyos összeget letétbe helyeztek a városnál. A városi pénztár kamatra kihelyezte a tőkét és a kamatokból fizette az évi adót (vármegyeháza, püspöki palota).⁹⁶

Nem fizettek adót a városi középületek után. Ha egy ház városi tulajdonba került, az adóját azonnal törölték. Ez történt pl. 1829-ben a Hiemer János örököseitől megvett házzal.⁹⁷

1843-ban kapott engedélyt a tanácstól a csizmadiacéh ház vételére. A feltétel az volt, hogy a céhnek 32 évenként meg kellett a holtkézbe került ház utáni *laudemiumot* fizetnie a városi pénztárba. A ház utáni terheket viselniük kellett.⁹⁸

Hátralékok behajtása

Állandó gondot okozott a városi önkormányzatnak a kivetett adó beszedése, illetve a hátralékok behajtása. Erről egyes városok már a XVI. században statútumban intézkedtek. Fehérvár 1693-ban két tanácsost bízott meg a behajtással. Ez azonban még nem jelentett végrehajtást (*executiót*). 1714-ben, amikor a főhadbiztos a hátralékos porciók miatt katonai végrehajtást rendelt el, a város „a legfelsőbb fórumig” tiltakozott ellene. Eredménye egy hét haladék lett.⁹⁹

Az 1720-as évek végétől (először 1727 szeptemberében) maga a város is fenyegetőzik végrehajtással. A következő évben két külső tanácstagot bíztak meg azzal, hogy „ahol a porciót nem fizették meg, a perceptorral együtt az ingóságokat vegyék el”. 1729-ben a tanács „elhatározza a porcióhátralékok behajtását, végrehajtás útján”. 1730-ban azonban még mindig nem tették ezt meg, ezért az adókivetést sem tudták elkezdni. Ebben az évben háromszor is foglalkozott a tanács a végrehajtás kérdésével és úgy foglalt állást, hogy „ha nincs pénz, a természetbenieket kell elvenni”. A végrehajtás sorrendjét 1732-ben a helytartó-tanács a következőképpen rendelte:

1. ingóságok
2. ingatlanok
3. ha egyik sincs: börtön.

⁹⁵ Prot. sess. 1820. jan. 17. No 120.; 1831. dec. 2. No 2058.

⁹⁶ Prot. sess. 1791. jan. 17. No 85.

⁹⁷ Prot. sess. 1829. márc. 20. No 443.

⁹⁸ Prot. sess. 1843. dec. 18. No 4754.

⁹⁹ Corp. stat. II/2. 113. Rozsnyó 1574.; IV/2. 491. Modor 1664.; Prot. sess. 1693. júl. 25.; 1714. máj. 4.

De az élethez szükséges dolgokat nem lehetett elvenni. A tanács az adóhoz hasonlóan hajtotta be az elmaradt céhtaksákat is, mint pl. 1746-ban a süvegescéh két tagjától.¹⁰⁰

1792-től az adószedő évente kimutatást készített a hátralékos adóról, elsősorban a telkekről. Ebben az évben fordult elő első ízben, hogy 95 Ft-ot „utalványozott a tanács az adószedőnek” mint behajthatatlan adót. 1798-ban a behajthatatlan hadiadó- 881 Ft, a háziadó-hátralék 1216 Ft volt. Az adószedő a hátralékot az illetők következő évi adókönyvéhez írta hozzá.¹⁰¹

1805-ben egy mézárósnak a telekkönyvnel letétben levő pénzéből vették el az adóhátralékát. A helytartótanács rendszeresen írt a városnak és biztatta a hátralékok behajtására. Erre volt is oka, hiszen 1809-ben 1474 Ft hadiadó-, és 2235 Ft háziadó-hátralék volt. A felsőbb hatóság azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a hátralékot részletekben szedik be („amikor az illetőnek keresete van”). A kamara a kintlevő, be nem hajtott adóért a tanácsot tette felelőssé, „a teljesen behajthatatlan a városi tanácsra száll.”¹⁰²

1815-ben mérlegelte a város, hogy az adó végrehajtásához katonai segítséget kér. Ebből azonban újabb probléma adódott: egy katona egy napra 12 kr-t kapott. Ez az összeg, ha rentábilis is volt „(egy nap alatt több háznál is végezhet”), mégsem tudták eldönteni, hogy ki és miből fizesse. Az előtti elmélkedés még három évvel később is a tanácsülés napirendjén volt.¹⁰³

1819-ben az adószedő megfigyelte, hogy „egyesek az adóikat nem fizették ki, hanem a külső hegyekbe vették a lakásukat”. A város a megyét kereste meg: ne engedje meg ezeknek a külső hegyeken a letelepedést. Ha a várost elhagyó, marháit után adóhátralékban levő szolgákról volt szó, a város a hátralékkal a gazdáikat terhelte.¹⁰⁴

Az adóhátralékot az eladott ingatlan árából is be lehetett hajtani. Ebből a célból az eladó a vételárat nem kapta meg azonnal, hanem a telekkönyvi hivatalnál letétben helyezték el. Így hajtották be pl. Nagy Mihály tobakos mester adóhátralékát 1821-ben az eladott szőlője árából. Ugyanabban az évben jelentette az adószedő, hogy 2600 Ft hátralékot nem tud behajtani. A tanács egy írnokot és egy fertálymestert küldött ki executióra.¹⁰⁵

A tanács 1823-ban szabályozta az *adóvégrehajtási eljárást*. Eszerint az executiót írnokok, fertálymesterek és királyi katonák végzik, melléjük kocsikat kell rendelni.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1727. szept. 2.; 1728. nov. 2.; 1729. márc. 22.; 1730. jan. 3.; 1732. szept. 12.; Acta. pol. et jur. 1746. aug. 7. No 107.

¹⁰¹ Prot. sess. 1792. márc. 2. No 254.; márc. 19. No 356.; 1798. febr. 24. No 266. Van példa arra is, hogy a bécsi udvari kamara engedélyezte a behajthatatlan összeg kihagyását az adószámadásokból (HKA Camerale Ungarn 557. Fasc. 26. 1798. ápr. No 100.).

¹⁰² Prot. sess. 1805. dec. 30. No 1822.; 1807. okt. 30. No 1249.; 1809. ápr. 28. No 635.; 1814. aug. 1. No 1138.; okt. 19. No 1493.

¹⁰³ Prot. sess. 1815. júl. 10. No 1109.; 1818. okt. 16. No 1373.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1819. okt. 22. No 1591.; dec. 7. No 1888.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1821. febr. 12. No 263.; dec. 3. No 1908.

Személyi válogatás nélkül, a tartozók vagyonát lefoglalják és kocsin a városháza-hoz viszik. Tudtukra adják, hogy onnan egy hét alatt kiválthatják. Ha nem, akkor elárverezik. A végrehajtott személytől az executióért adóforintonként 2 kr-t szedtek. A végrehajtott köztől az adósokkal, hogy ha készpénzben akarnak fizetni, akkor azonnal menjenek az adószedő hivatalba, és akkor elmarad a végrehajtás.¹⁰⁶

Az új szabályzat nyomán felélénkült a végrehajtás: ebben az évben a város újból katonákat kért erre a célra. Nem volt viszont végrehajtás aratás és szüret idején (mert senki sem volt otthon); „meg kell várni, amíg az aratók befejezik az aratást”. Az árvapénztárban levő semmilyen pénzt sem foglalhattak le adóhátralék fejében (1824). Ebben az évben a város arra hivatkozva helytelenítette az új lövöldöző hely építését, „mivel az adót többszöri végrehajtással sem lehet behajtani”. A tartományi biztos természetesen azon volt, hogy ez „minden módon” történjen meg. 1830-ban kéthavonta kért jelentést az adószedői pénztár állásáról. 1830-ban a tanács a pénzszüke miatt („a városi cselédek ruházatát sem tudjuk elkészíttetni”) szorgalmazta az adó behajtását.¹⁰⁷

1830-ban az adóhátralékok megvizsgálására, majd végrehajtására bizottságot létesített a tanács. Ez jelölte ki a tanácsosokat és a választópolgárokat, hogy ki melyik fertályban legyen részt az executióban. Ez a bizottság rendelte el, hogy az elszegényedett polgárok a hátralékokat közmunkával is ledolgozhatják. Ha nem polgárok voltak, akkor „város dolgára hajtották őket”.¹⁰⁸

Mint láttuk, az adó kivetésénél a céhek fontos szerepet játszottak. Az 1830-as évektől kezdve a behajtásáért is felelőssé tették őket. A tanács meghagyta a céhbiztosoknak, hogy a hátralékot a céhládákból vegyék ki.¹⁰⁹

A hátralék fejében lefoglalt ingatlanok további sorsa nem volt egyértelműen rendezve. 1824-ben az executiót végző írnok azt kérdezte a tanácstól, hogy a lefoglalt ingatlan javakat egy év leforgása előtt el lehet-e adni. A tanács határozata: „Mivel azokat, akik adójukat nem fizetik — a felsőbb rendelet szerint — azonnal végre kell hajtani, az ingatlanokkal 15 napot kell várni és utána árverés útján eladni. Ebből kell az adóhátralékokat lerovatni.” Ugyanebben az évben mondta ki a tanács, hogy „a nagyobb összegű és hátralékos adókat az ingatlan javak rendes executio alá vonásával kell végrehajtani”. Ez ebben az évben meg is történt, de az árverésen egyetlen vevő sem akadt.¹¹⁰

A helyzet fonákságát a felsőbb hatóság is látta: 1830-ban a helytartótanács felhívta a város figyelmét, hogy „az adóhátralék végrehajtásánál ügyelni kell arra, hogy azáltal az adózó ne váljék az adózásra képtelenné. Vagyis pl. ne adják el a

¹⁰⁶ Prot. sess. 1823. okt. 24. No 1551.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1823. nov. 3. No 1597.; 1824. aug. 13. No 1256.; szept. 5. No 1372.; 1829. júl. 27. No 1164.; 1830. jan. 9. No 85.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1830. júl. 12. No 1183.; 1831. márc. 14. No 483.; 1834. nov. 3. No 2150.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1834. dec. 1. No 2354.

¹¹⁰ Prot. sess. 1824. jan. 23. No 152.; ápr. 30. No 715.; szept. 20. No 1445.

házát". A tanács megállapította, hogy „ezzel a behajtás útját bezárták” és ezért a magyar királyi kancelláriához fordult. Különben maga a tanács is mérlegelte, hogy „néhány forint adóhátralék miatt elárverezzenek-e egy egész házat?” De van példa arra is, hogy a hátralékos maga kérte a háza elárverezését, mint 1830-ban egy „raboskodó személy”.¹¹¹

Megpróbálták a hátralék megfizetését azzal kikényszeríteni, hogy az illető házába katonákat szállásoltak be. 1836-ban pl. egy adózó jelent meg a tanács előtt és kérte, hogy „házát inkább adják el, de a katonát vigyék el onnan”. A város egy tanácsost bízott meg a ház eladásával. 1840-ben a tanács megkereste a katonai parancsnokságot: adjon legénységet ahhoz, hogy „az adó sikeresebb behajtása érdekében a makacskodó háztulajdonosokhoz katonákat szállásoljanak be”.¹¹²

1841 májusában a helytartótanács arról intézkedett, hogy „amíg másként nem szabályozzák az adó szedését, az 1767. és 1774. évi szabályok szerint kell végezni”.¹¹³

1843-tól az adóleveleket nem az év végén hordták ki, mint addig (az adózók ui. azt gondolták, hogy az év végén megkapott adólevél a jövő évre szól), hanem Láng István adószedő már márciusban kikézbessítette azokat.¹¹⁴

A város — megkeresésre — közreműködött vármegyei adóhátralékok behajtásában is. 1803-ban pl. Bokos Pétert a tanács elé idézték, mert adós volt a megyei hadiadóval. Meghagyták neki, hogy „ha nem fizet, végrehajtták”. 1826-ban viszont a város kereste meg a vármegyét egy Iszkaszentgyörgyre költözött, adóhátralékot maga után hagyó városlakó miatt. 1829-ben a város hajtotta be azoknak a városi lakosoknak a megyei adóhátralékát, akiknek a csóri és iszakai szőlőhegyen volt szőlőjük. A behajtott pénzt a vármegyének küldték meg. 1830-ban az arra kiküldött tanácsos, a vármegye megkeresésére, öt ízben próbálta elárverezni Hübner János szőlőjét, de senki sem jelentkezett.¹¹⁵

Közreműködött a város egyéb köztartozások behajtásában is. 1807-ben pl. a helytartótanács leirata alapján két lakostól hajtott be taxa proventualis austriacust (Ausztriából Fehérvárra települtekről lehetett szó).¹¹⁶

1847-ben még mindig működött a városban a *Régi adó behajtási küldöttség*. Ebben az évben, amikor Haáder Pál főbíró lett, helyette König Józsefet nevezték ki a küldöttség tagjává. A bizottság javaslatára a hátralékokat a Demeter napi vásár után vizsgálták meg, amikor a lakosságnak több pénze volt. A városi házipénztárak pedig éberem ügyeltek, hogy ha valamelyik hátralékosnak fizettek ki pénzt, abból a hátralékot levonják.¹¹⁷

¹¹¹ Prot. sess. 1830. jan. 9. No 85.; júl. 9. 1145.; dec. 13. No 2031.

¹¹² Prot. sess. 1836. jún. 17. No 1316.; 1840. júl. 3. No 1479.

¹¹³ Prot. sess. 1841. máj. 24. No 1240.

¹¹⁴ Prot. sess. 1843. jan. 21. No 377.

¹¹⁵ Prot. sess. 1803. márc. 21. No 465.; 1826. nov. 10. No 1672.; 1829. márc. 16. No 427.; 1830. júl. 9. No 1147.

¹¹⁶ Prot. sess. 1807. febr. 6. No 172.; febr. 7. No 201.

¹¹⁷ Prot. sess. 1847. márc. 29. No 1144.; máj. 16. No 3359.; nov. 15. No 4650.

A szegény adózók megsegítésére, a hátralékok törlesztésére a város néhány évben kölcsön felvételével próbálkozott. Először 1764-ben akartak 6%-os kamatra, a hadiadó fizetésére, kölcsönt felvenni, a helytartótanács azonban ezt nem engedélyezte.¹¹⁸

Nagyobb sikerrel próbálkoztak 1785-ben, amikor 5% kamatra 1000 Ft-ot vettek fel. Ez sem jelentett teljes sikert, mert nem tudták visszafizetni és a kamatait még 1796-ban is fizethették. 1789-ben, „az adózók megsegítésére” 2000 Ft-ról állított ki adóslevelet a tanács, mert „a téli félév vége felé közeledvén, be kellett az adót fizetni”. 1795-ben újabb 1500 Ft, majd a következő évben 1000 Ft-ot vett fel a város, 5% kamatra.¹¹⁹

A kölcsön felvételének a célja lehetett a már megállapított adó minden forintjára kivetett növekedés (auctio) kifizetése. Ezzel azt akarta a tanács elérni, hogy az adózókat csak a megállapított hadi- és háziadó terhelje. Így vettek pl. 1792-ben kölcsönt az 1680 Ft-os auctio kifizetésére.¹²⁰

Adószedő

A hadiadó és a városi háziadó szedéséért, kezeléséért az adószedő (perceptor, Einnehmer) volt a felelős. A perceptort 1728-ig a belső és a külső tanács, 1729-től — a választott község megalakulásától kezdve — a belső, a külső tanács és a választott község választotta. Megbecsült funkció volt; az első adószedők között (1694) ott látjuk Hiemer Mihályt is.¹²¹

1725-ben vették fel porció perceptornak Kovács Györgyöt, aki már 50 Ft fizetést is kapott. Első feladata a kintlevőségek behajtása volt. Fizetését — tiltakozása ellenére — a következő évben 30 Ft-ra csökkentették. A bevételről és a kintlevőségekről negyedévenként adott számadást. Ezek után nem csodálhatjuk, ha 1730-ban — a kérések ellenére — lemondott. Helyére „unanimes consensu” Parraghy Jánost választották.¹²²

1735-ben az adószedő fizetése 85 Ft. Ekkor már kezest is kell állítania: Panitz Pálért pl. bátyja, András, cipészmeister vállalt kezességet. Az adószedő anyagilag felelős volt az általa beszedett pénzekért. 1750-ben a tanács azt követelte a perceptortól, hogy a házáat adja el és abból fizesse meg az 1540 Ft-os hátralékot.¹²³

1761-ben a perceptor fizetését azért emelték, mert „az államkölcsön és a bécsi testőrség miatt megemelt hadiadó több feladatot rótt rá. Saját ügyeivel, gazdaságával nem tud foglalkozni”. 1780-ban arra hivatkozva kérték az adószedő

¹¹⁸ Prot. sess. 1764. febr. 14.

¹¹⁹ Prot. sess. 1787. febr. 12. No 123.; 1789. máj. 8. No 605.; 1795. nov. 13. No 1335.; 1796. márc. 7. No 377.; jún. 24. No 898.

¹²⁰ Prot. sess. 1792. nov. 5. No 1478.

¹²¹ Prot. sess. 1694. jún. 25.; Kállay 1972/B. 129.

¹²² Prot. sess. 1725. jan. 9.; 1726. jún. 6.; 1728. márc. 17.

¹²³ Prot. sess. 1735. febr. 25.; márc. 31.; 1750. jan. 17.; Kállay 1972/B. 129.

170 Ft-os fizetésének a felemelését, hogy „nemcsak az adóról számol el, hanem a kaszárnya szükségleteiről, szállásról, az újoncok ellátásáról, a természetbeniek kezeléséről is gondoskodik”. És újból visszatér a gondolat: „a saját gazdaságával nem tud foglalkozni.”¹²⁴

Az 1790-es évektől kezdve a számvevővel közösen készítik és terjesztik az adókivetési ülés elé a kivetett adó táblázatát. A beszédés megszervezése azonban mindig a perceptor dolga. A tanács ehhez maximális segítséget nyújtott: 1798-ban az összes városi katona 195 napot dolgozott az adószedésen (naponta 6 kr-t kaptak).¹²⁵

A XIX. század elejétől a perceptort rendszerint több jelentkező közül választották. 1804-ben pl. Hauch Ferenc contraagenst tették meg adószedőnek. Az ő helyére két jelentkező volt (egy járulnok és egy számvevőségi adjunktus). A hivatalba való beiktatást a polgármester és egy tanácsos végezte. A perceptori állásra pályázóktól kauciósi levelet követeltek, amelyet — ha az állásról lemondott — visszaadtak neki. A kauciósi levelet a helytartótanács is ellenőrizte.¹²⁶

A rokoni kapcsolatokat itt sem túrték meg, de kivétel itt is volt. 1812-ben pl. a magyar kamara annak ellenére engedélyezte Rauch Ferencnek a következő tisztújításkor való újbóli jelölését, hogy a polgármesternek rokona volt.¹²⁷

1814-ben az adószedői állásra heten pályáztak. A belső tanács és a választott község együttes ülése közülük „közakarattal hármat jelölt választás végett”. Ebből a három kandidátusból választották meg azután az új adószedőt, Rauch Alajost. A következő év októberében Rauch nővére, egy komáromi kereskedő özvegye, kérte, hogy „a tanács bocsássa hozzá egy időre Rauch Alajost, az ura számadásainak a rendbeszedésére”. A tanács válasza: „Az adószedés ideje most van; az adószedő úrra itthon elkerülhetetlenül szükség van. Így a kérést nem lehet teljesíteni.” Rauch Alajosért a kezeséget anyja vállalta. A tanács a kezeslevelet az irományok közé tette. 1816-ban Rauch amiatt panaszkodott, hogy „amikor számvetésre Budára utazik, a felsőbb hely által meghatározott napibérekből nem tud kijönni, így a saját erszényéből kell pótolnia”. A tanács kérte a magyar kamarát, hogy „a napibért az élelmiszer árakhoz alkalmazza”.¹²⁸

A kezeslevélre 1821-ben lett szükség, amikor Rauch Alajos volt adószedőt 23 904 Ft-ban marasztalták el. A kezeslevelet a királyi biztos segédje kérte el a várostól. Az új adószedő ekkor Yblacker József volt.¹²⁹

Yblacker 1834-ben halt meg. A tanács közölte a választópolgárokkal, hogy „alkalmas tagról gondoskodják, hogy minél előbb meg lehessen választani a

¹²⁴ Corr. buch 1761. nov. 20.; 1780. ápr. 17.; Az adószedő 1780-ban 30 Ft emelést kapott (Prot. sess. 1780. szept. 18.).

¹²⁵ Prot. sess. 1792. máj. 7. No 641.; 1794. ápr. 4. No 481.; 1798. febr. 24. No 263.

¹²⁶ Prot. sess. 1801. jún. 19. No 804—806.; 1804. márc. 24. No 395—396.; 1805. jún. 28. No 962.

¹²⁷ Prot. sess. 1812. aug. 31. No 1119.

¹²⁸ Prot. sess. 1814. júl. 28. No 1074—1080.; 1815. okt. 16. No 1516.; 1816. júl. 5. No 1122.; 1816. dec. 13. No 2014.

¹²⁹ Prot. sess. 1820. máj. 1. No 800.; 1821. aug. 27. No 1377.

perceptort". A választás 1834 júliusában zajlott le. Először azt döntötték el, hogy „az adószedői állás nincs alávétve a rendszeres tisztújításnak, tehát nem kell addig várni. Nem suppleálni, hanem reintegrálni kell”. Az állásra három (a pergondviselő, egy becsületbeli alügyész és egy ügyvéd) jelentkező volt. A három személyt a tanács rangsorolta, az első helyre Láng István pergondviselő került. A három kandidátus nevét a tanács — választás céljából — a választópolgárok külön tanácskozása elé terjesztette. Azok azonban nem foglaltak állást; azt a kifogást emelték, hogy nem ismerik a jelöltek vagyoni helyzetét és kezeseit. A másnapi ülésen a tanács megmagyarázta nekik, hogy elég kezesség az adószedő kétszeres fizetése, ennél pedig a jelöltek többet ajánlottak. Ezután a választópolgárok voksoltak: a legtöbb szavazatot az első helyen jelölt kapta. Korszakunk végéig ő volt a perceptor.¹³⁰

Adópénztár, adószámadás

Perceptorai hadi- és háziadó-számadást mindig kellett készíteni: kezdetben a belső és a külső tanács vizsgálta felül (1715, 1720). 1724 decemberében hirdették ki a tanácsülésen a helytartótanács rendeletét: a porció- és a kamarási számadást az év végéig be kell küldeni. A tanács a következő postanapon válaszolt: az idő rövid, türelmet kér, amíg elkészülnek a számadások.¹³¹

A helytartótanács 1731-ben rendelte el a hadiadó- és a házipénztár különállását és külön kezelését, de azt is kimondta, hogy „számadási okmánycseré mellett, egymást kölcsönösen támogassák.” A felülvizsgálatot (helyben) továbbra is a belső és a külső tanács vagy az ezek által és tagjaikból összeállított bizottság végezte. 1737-ben a superrevisiónak nevezett felülvizsgálat 310 Ft hátralékot állapított meg. Erről az adószedővel kötelezvényt íratnak, amit a városi levéltárban helyeztek el. 1763-ban a kamara megismételte a helytartótanács 1731. évi rendeletét: a hadiadó- és a házipénztárat nem szabad összekeverni.¹³²

1775-től deputatio censuralis működött a házi- és az adószámadások felülvizsgálatára. Tagjai: négy választópolgár és a szószóló voltak. A következő évben a kamara újból figyelmeztette a várost a házi- és adópénztár külön kezelésére. Ezt azonban nem segítette elő, hogy 1777-től kezdve a házipénztári számadásokat is a katonai év szerint kellett vezetni. A két pénztár együttes kezelésére utal, hogy 1781-ben 2680 Ft contributiót a házipénztárból fizettek ki.¹³³

A kerületi főbiztos (és a helytartótanács) 1785. októberi rendelete, amely szerint a házipénztárat az adóval együtt kellett kezelni, tehát csupán a gyakorlatot szentesítette. A számadásokat ekkor a városi bíró vizsgálta felül. Az adószedő 1786-ban, „hivatal ellátásához szükséges épület építését” kérte a városházán. A

¹³⁰ Prot. sess. 1834. júl. 4. No 1371.; júl. 21. No 1435.

¹³¹ Prot. sess. 1715. jan. 3.; 1720. máj. 10.; 1724. dec. 1.

¹³² Prot. sess. 1731. jún. 1.; 1736. jún. 12.; 1737. febr. 22.; 1763. aug. 12.; Komoróczy 1962. 11.

¹³³ Prot. sess. 1775. márc. 17.; 1776. szept. 30.; 1777. márc. 17.; Corr. buch 1782. okt. 28.

tanács a bíró lakására gondolt, de azt előbb tataroztatni kellett. A két pénztár szoros egységét mutatja, hogy 1790 februárjában a hadielőlegre a város által felvett 10 000 Ft kamatait a hadiadó-pénztár fizette, de márciusban 1000 Ft-ot adott „kiszegítésképpen” a házipénztárnak.¹³⁴

1790 októberében a szószóló és a választott község javasolta az adópénztár és a házi (kamarási) pénztár szétválasztását. A tanács azonban a fentebb említett (1785) helytartótanácsi rendeletre hivatkozva ezt nem látta indokoltnak. 1791-ben az egyesített hadiadó és kamarási perceptor a két pénztár különválasztásával foglalkozott. A végleges megoldást az 1792. januári helytartótanácsi leirat hozta meg: válasszák szét a két pénztárat. Erre a tanács — szokás szerint — bizottságot küldött ki. A munka azonban vontatottan haladhatott, mert még az év novemberében is a házipénztárból fizették ki az adónövekedést (auctiót). A perceptor hivatal ekkor a városházán levő boltban volt elhelyezve.¹³⁵

Az adópénztár kamatra is helyezett ki tőkéket. Elsősorban a középületek (vármegyeháza, püspöki palota) évi adójára letett összegeket. Így adott pl. 1794-ben 100 Ft-ot — a kezesség mellett — Kaiser Antalnak, amelyet a város a megyeháza melletti telek adójára kapott. A 100 Ft kamataiból fedezték azután a telek évi adóját. 1797-ben a perceptor írta össze azokat a nyugdíjazott katonatiszteket, akik a városi hadiadó-pénztárból kapták a nyugdíjukat.¹³⁶

Van példa arra is, hogy közvetlenül a hadiadópénztár fizette a tiszt szállítások bérért: 1802-ben pl. 861 Ft-ot.¹³⁷

Az 1820-as évektől kezdve a perceptor hivatal (adóhivatal) egyre inkább elkülönül a házipénztártól. Ennek ugyan ellentmond, hogy 1824-ben az adópénztár segítette ki a házipénztárat, de ez kölcsönösen is megtörtént. Az adószedői hivatal rendszeres évi pauszát adott a házipénztárnak (a háziadóból) a tisztviselők, a conventionatusok és a cselédek fizetésére. A kamara azt szorgalmazta, hogy az összeget már a kivetéskor a kamarási pénztárnak utalványozzák, illetve abból csak annyit vegyenek a valóságos bevételek közé, amennyit az adóhivatal beszedett. A háziadót különben az adószedői pénztár számolta el.¹³⁸

A számadásokban talált hiányokért az örökösök is feleltek. 1836-ban az elhalt Yblacker József adószedő árváit tették felelőssé az 1825—1831. évi számadásokban talált csekély differenciáért. Az árvákat végül is a helytartótanács mentette fel.¹³⁹

¹³⁴ Prot. sess. 1785. okt. 21.; 1786. máj. 9. No 728.; 1790. febr. 8. No 212.; márc. 12. No 313.; Corr. buch 1785. nov. 30.

¹³⁵ Prot. sess. 1790. okt. 18. No 1001.; 1791. márc. 28. No 367.; nov. 28. No 1264.; 1792. jan. 9. No 30.; 1792. nov. 5. No 1478.

¹³⁶ Prot. sess. 1794. jan. 24. No 117.; 1797. okt. 2. No 1185.

¹³⁷ Prot. sess. 1802. ápr. 30. No 730.

¹³⁸ Prot. sess. 1824. márc. 5. No 425.; 1828. ápr. 26. No 780.; 1830. márc. 22. No 454.; 1834. júl. 22. No 1458.; Budapest története. 1975. III. 436.

¹³⁹ Prot. sess. 1836. júl. 18. No 1511.

A személyekre és dolgokra kivetett adóról a perceptor az adózóknak, a kivetett összeget feltüntető *adócédulákat* adott. Ezekre az ingóságokat is rávezették. 1729-ben — az adószedő halálakor — a tanács az összes, általa kiadott cédulát felülvizsgálta. Az adószedő a tanács tudta nélkül nem oszthatott ki cédulákat.¹⁴⁰

A fehérvári tanács már 1777-ben kimondta, hogy „az adókivetés meggyorsítására a jövőben nyomtatott adóívet használnak”, az első nyomtatott adóívvél azonban csak 1788-ban találkozunk.¹⁴¹

1790-től kezdve — a perceptor javaslatára — a tanács az adólapok superreviziójára, két tanácsost küldött ki. Az adólapokat a városi katonák hordták szét. Azok az adózók, akik az összeírásból valamilyen okból kimaradtak, számozatlan adólevelet kaptak.¹⁴²

Az adólevelek kitöltése nagy munkát jelentett: 1831-től a számvevői hivatalnak két tanácsos és három írnok segített. 1837-ben már két küldöttség intézte az adóleveleket.¹⁴³

Adóregiszterről 1725-ben hallunk: ebben az évben a tanács utasította a perceptort, hogy az adószámadásokhoz „egy rendes regisztert” csináljon. Az 1736-ban megválasztott adószedő mindkét (hadi- és háziadó) regisztert megkapta.¹⁴⁴

1786—1792 között a perceptor diáriumot vezetett; 1792-től újból a korábbi közös számadást készítette el.¹⁴⁵

1806-ban a számvevő nyújtotta be a hadiadók könyvét, amely azonban a háziadót is tartalmazta. 1828-tól kezdve említik az *adófőkönyvet*, amelyet a számvevő, „assignálás végett”, a tanácsnak mutatott be. Az adószedői pénztár állásáról — a tartományi biztos rendeletére — 1829-től kezdve kéthavonta készült táblázat. A hozzávaló nyomtatványokat („táblás jegyzékeket”) a város a helytartótanács számvevő hivatalától kapta.¹⁴⁶

Számvevőség

1785 októberében a helytartótanács leirata adott hírt a budai kerületi általános számvevő hivatal (Generale Perceptoratus-Officium) megalakulásáról, „amelynek a városi számvevőségek a filiáléi lesznek”. Ez vezette be a városi számvevőségek

¹⁴⁰ Prot. sess. 1729. jún. 14.; Corp. stat. IV/2. 735. Pest 1744.; HKA Camerale Ungarn. 511. Fasc. 26. 1769. júl. No 36.

¹⁴¹ Prot. sess. 1777. márc. 7.; OL P 507. Nádasdy család. Okiratok II. No 410. 1788/89.

¹⁴² Prot. sess. 1790. nov. 26. No 1143.; 1809. ápr. 28. No 632.; 1829. márc. 13. No 402.

¹⁴³ Prot. sess. 1831. márc. 18. No 534.; 1837. jan. 5. No 39.

¹⁴⁴ Prot. sess. 1725. jan. 5.; 1736. ápr. 17.; Kállay 1972/B. 129.

¹⁴⁵ Prot. sess. 1792. szept. 7. No 1230.

¹⁴⁶ Prot. sess. 1806. júl. 11. No 1104.; 1828. jún. 13. No 1052.; 1829. júl. 27. No 1164.; 1836. jan. 11. No 51.

1787. évi megalakulását. A számvevőséget Fehérvárott is ebben az évben állították fel, habár működése nem volt zavartalan. 1793-ban a királyi biztos sem látta világosan a helyzetet, a tanácstól kért felvilágosítást; hogyan van az, hogy a felállított számvevőséget a város a legutolsó tisztújításkor megszüntette, majd újból helyreállította és közben mégis működött. A tanács azt felelte, hogy a helytartó-tanács 1790. évi rendelete alapján állították fel újra.¹⁴⁷

A városi számvevőség, amely akkor még csak a számvevőből állt, 1790 óta valóban működött. 1790-ben Wagner István számvevő jelentette: a számadásokban talált hiányosságokat. A felülvizsgált számadásokat a helytartótanácshoz terjesztették fel. A következő évben amiatt panaszkodott a számvevő, hogy az egyesített hadiadó- és házipénztárat — felsőbb utasítás hiányában — nem tudja szétválasztani.¹⁴⁸

A számadásokat a számvevőség 1796-tól kezdve már nem győzte revideálni; kiegészítő alkalmazását kérte. A választópolgárok azonban ehelyett inkább az egész — a városi pénztárat terhelő — számvevőség megszüntetését kérték. Elégnek tartották, hogy „a városi számadások egy írnokhhoz tartoznak”, mivel a magyar kamara ügyis ellenőrzi azokat. A tanács válasza: „A számvevői hivatalt a legmagasabb utasítás rendelte el; így azt megváltoztatni nem lehet.”¹⁴⁹

1796-ban a számvevő jelentette a tanácsnak, hogy 1790, vagyis működése megkezdése óta nincs adjunktusa. A város a magyar kamarától kérte a kiegészítő állás rendszeresítését. Az engedély meg is jött, az első adjunktus Ruska Ferenc lett. 1805-től — az adjunktusi állás elnyerésének reményében — gyakornok is van a hivatalban (Rauch Ádám pl. ezen az úton nyerte el az adjunktusi állást).¹⁵⁰

1812-ben megintették az adjunktust, hogy „munkáját akkor is végezze el, ha a számvevő állandóan távol van”. 1826-tól az állást a becsületbeli írnokok közül töltötték be. 1834-től már „becsületbeli számvevőségi gyakorló segéd” is volt. 1836-ban az adólevelek készítésére egy ideiglenes segédet alkalmaztak.¹⁵¹

Pacsay György számvevő 1844-ben jelentette, hogy a kirendelt írno három hete bejelentés nélkül elhagyta a várost. A tanács ezt a hivatal végleges elhagyásának vette és tiszteletbeli írnokságát megszüntette.¹⁵²

1838-ban az adószedő és a kamarás között „behozták a kölcsönös ellenőrséget” (vagyis egymást ellenőrizték, egymásért jót álltak). Ezt a kamara is jóváhagyta.¹⁵³ 1842-ben a választópolgárság javasolta 250 ezüst Ft fizetéssel, *alszámvevői* állás felállítását. A tanács a királyi biztos pártfogását kérte a javaslatához. A kamara azonban nem engedélyezte „ellenőri” állás létesítését.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Prot. sess. 1785. okt. 21.; 1793. márc. 21. No 319.; Budapest története. 1975. III. 436.

¹⁴⁸ Prot. sess. 1790. aug. 13. No 788.; 1791. nov. 28. No 1264.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1796. júl. 4. No 947.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1796. jún. 6. No 802.; nov. 19. No 1532.; 1805. jún. 14. No 834.; nov. 4. No 1545.

¹⁵¹ Prot. sess. 1812. ápr. 17. No 554.; 1834. júl. 22. No 1456.; 1836. ápr. 11. No 796.

¹⁵² Prot. sess. 1844. nov. 11. No 4217.

¹⁵³ Prot. sess. 1838. febr. 16. No 365.; júl. 23. No 1409.

¹⁵⁴ Prot. sess. 1842. aug. 12. No 2327.; 1844. márc. 8. No 710.

A számvevői hivatal fontosságát mutatja, hogy 1848 júliusában a tanács kinyilvánította: „Nagy Ignác számvevőre minden bizottmányban szükség van.” Ezért „mindenhova kinevezték tagnak”; erről a bizottmányi elnök urakat tudósították.¹⁵⁵

Költségvetés

A XIX. század első évétől kezdve a város rendszeresen készített (adó-) költségvetést. Az 1801. novemberi adókimutatási ülésen olvasták fel először a nádori (hadiadó-) és a házipénztár előzetes költségvetését; csak ezt követte a repartitio ismertetése. A helytartótanács a következő év augusztusában rendelte el, hogy „minden év október végéig fel kell terjeszteni a következő év várható kiadásait”. A tanács ezt a számvevővel tudatta.¹⁵⁶

Az 1808. évi hadiadó-költségvetés tartalmazta a városi 17 portára kivetett 13 308 Ft adó kifizetését; a hadiadó pénztárból folyósított fizetéseket és napidíjakat; az adókedvezményeket; az adózási célra felvett tőkék kamatait; a kaszárnyajavítás és a tiszti szállások költségeit, valamint a hadsegedelmet. Nem sokban tértek el ezektől a rovatoktól a következő évek hadiadó költségvetései sem. 1815-től hozzávették a városi kancellária irodaszereit; „a gonosztevőkre fordított kiadásokat”; a tizedszedés napidíjait; a talált gyermekek tartását; a közcélú fuvarozást, a katonaaállítás költségeit és a census regiust is. Az 1821. évi költségvetés 67 168 Ft-ról, az 1825/26. évi 31 662 Ft-ról, az 1827/28. évi 29 600 Ft-ról szólt. 1829/30-ban 29 444 Ft-ot adtak ki, az 1830/31. évi költségvetés 28 171 Ft. 1831-től kezdve az előzetes költségvetést a kamarához kellett felterjeszteni. Ennek az volt a célja, hogy a város csak előre nem látott (és nem tervezett) célra vehessen fel kölcsönt.¹⁵⁷

A költségvetés „kiszámítására” a tanács 1837-től kezdve a polgármester vezetésével küldöttséget nevezett ki. A költségvetést az adókimutató elegyes ülésen olvasták fel, vitatták meg és hagyták jóvá (vitára azonban csak ritkán került sor).¹⁵⁸

A *háziadó költségvetés* némi eltérést mutat a hadiadóétól, habár gyakran vannak közös rovataik (ami arra utal, hogy a szétválasztás nem mindig járt sikerrel). 1807-ben pl. a — 27 015 Ft-ról szóló — költségvetés rovatai között láthatjuk a házipénztárból folyósított fizetéseket és napidíjakat; utak, hidak, töltések javítását; ároktisztítást; stola megváltást; tiszti szállások költségeit (magánházakban). Itt vette tervbe a város a következő évben a Nemzeti Múzeumnak adandó 1000 Ft-os támogatást is.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Prot. sess. 1848. júl. 17. No 2666.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1801. nov. 23. No 1546.; 1802. aug. 27. No 1185.

¹⁵⁷ Prot. sess. 1808. nov. 28. No 1624.; 1815. dec. 4. No 1813.; 1828. jan. 15. No 116.; 1829. febr. 27. No 378.; 1831. jan. 17. No 112.

¹⁵⁸ Prot. sess. 1837. dec. 15. No 2384.; 1838. jan. 25. No 130.

¹⁵⁹ Prot. sess. 1807. nov. 23. No 1353.; 1808. nov. 28. No 1624.

Az 1837/38. évi háziadó költségvetés 61 474 Ft-ról, az 1839/40. évi 53 710 Ft-ról, az 1840/41. évi 65 480 Ft-ról, az 1842/43. évi 63 875 Ft-ról, az 1844/45. évi 71 238 Ft-ról és az 1846/47. évi 78 082 Ft-ról készült.¹⁶⁰

Tized

A városi tanács 1696. július 22-i ülésén olvasták fel a budai kamarai adminisztráció leiratát, amely szerint a városban minden tized a királyt illette. Abban az évben egy kereszt búza után 60, árpa után 40 d, egy urna bor után 2 Ft volt a tized. A város 1715. évi becikkelyezése után a tized az esztergomi érseké lett, a város tőle bérelte.¹⁶¹

Némileg megváltozott a helyzet 1777, a püspökség megalapítása után, amikor Mária Terézia a tizedet az addigi belvárosi plébániatemplomnak rendelte. És mivel ezt a város a káptalannal közösen tartotta fenn, a tanács a tizedet a káptalantól bérelte. Ez sok vita forrása volt, amiről az egyházi fejezetben szövegek részletesen.¹⁶²

A város kétféle, gabona- és bortizedet szedett. A fehérvári polgárok az 1703. évi kiváltságlevelével szerint a bárány- és méhtized alól mentesek voltak.¹⁶³

Gabonatized

Gabonatizedet 1696 óta szedtek. Időpontját, az aratás befejezésétől függően, a tanács határozta meg. 1724-ben 1 mérő búza után 6 d-t; árpa, zab és köles után 5 d-t; 1 vödör bor után 10 d-t szedtek. Az aratás után osztották ki a gabonatized-cédulákat. Az aratórészt a gazda egy nap alatt fizette ki, utána kezdődött a dézsmálás.¹⁶⁴

1754-től nemcsak a terményeket, hanem a földeket vetették tized alá. Egy lenföld után 1 Ft-ot, a parlag és mohar után 50 d-t szedtek, majd 1768-tól minden föld után 50 d lett a dézsma. 1771-ben emellett a tiszta búza 12., a valamivel alábbvaló búza 11., a kétszeres búza és -rozs 10., a tavaszi árpa, zab és más efféle 9. keresztjét szedték dézsmaként. A tizedcédulákat a városházán osztották; a cséplésnél a városmajorban egy-egy tanácsos volt jelen.¹⁶⁵

1788-ban jelentette a számvevő, hogy a „tizedbe nem a legjobb, még csak nem is a közepes gabonát adják, ami a városnak nagy kárára van”. Azt javasolta, hogy a

¹⁶⁰ Prot. sess. 1839. dec. 23. No 2479.; 1842. dec. 20. No 3676.; 1845. jan. 7. No 94.; 1846. dec. 17. No 4548.

¹⁶¹ Kállay 1973/A. 67.

¹⁶² Lásd ott.

¹⁶³ Kállay 1974. 159.

¹⁶⁴ Prot. sess. 1724. jan. 7.; 1740. aug. 26.

¹⁶⁵ Prot. sess. 1754. júl. 27.; 1768. júl. 23.; 1771. júl. 27.; 1773. júl. 23.; Corp. stat. V/2. 521. Székesfehérvár 1754.

tizedszedők maguk válasszák ki a 10. keresztet. A tanács megeskette a tizedszedőket, hogy a városnak nem okoznak kárt. „azt azonban nem lehet megoldani, hogy minden 10. keresztet ők válasszanak ki”.¹⁶⁶

Ugyanebben az évben azok a polgárok, akik a parlag földjeikbe nyári gabonát vetettek, nem akartak tizedet fizetni. A tanács határozata: „Mivel az ő hibájuk, hogy nem télit vetettek bele (amit kellett volna), kötelesek tizedet fizetni. Míg meg nem fizetik, nem engedik a behordást.”¹⁶⁷

1793-ban a szószóló — az uralkodó akaratára hivatkozva — javasolta, hogy a tizedet ne természetben, hanem pénzben szedjék. A tanács ezt el is fogadta; de a valóságban semmi sem változott.¹⁶⁸

A beszedett dézsmabúzából különböző kötelezettségeket fizetett ki a város. 1808-ban pl. 50 mérőt kaptak a ferencesek, 28-at a két dézsmás, 2 mérőt a majorgazda (zsákfoltozásért), 6-6-ot a kőműves- és ácsállér; 10—10 mérőt a bíró, a szállásmester és a városi szolgál; 1 mérőt a hajdú (a szérűk őrzéséért) és 6 mérőt a hajdúkálár.¹⁶⁹

1812-ben a tanács elrendelte, hogy mindenki előbb a dézsmát hordja be a város majorjába és csak utána az egész termését. Ugyanebben az évben a parlagra és mohar földekre 5-5 Ft-ot vetettek ki, „mert különben ezek a városnak a dézsmában nagy csonkítást jelentenek”.¹⁷⁰

1816-ban a tanács — a szószóló és három választópolgár jelentése alapján — elengedte azok dézsmáját, akiknek „szántóföldjeit a vizek és a havak tönkretették; másodszer is kellett vetniök vagy parlagon hagyták a földet”. Különben nem szívesen adott a város bármilyen kedvezményt.¹⁷¹

1821-ben több gazda kifogyott az eleségből és kérte, hogy a dézsmálás megkezdése előtt néhány keresztet behozhassanak és kenyérnek valót nyomtathassanak maguknak. A tanácsi határozat: „Egy-két ágazat alá való gabonát előlegesen behozhatnak.”¹⁷²

1821-ben a kamara megkérdezte a várost: nem volna-e hasznosabb a gabonadézsmát pénzzel megváltatni. A tanács és a választott község együttes ülése a természetbeni szedés mellett maradt, amit a kamara is akceptált (elfogadott). A tanács ezt azzal indokolta, hogy a váltság kivetése bajos lenne, akadállyal járna; a pénzszüke miatt az adózók felesleges eladásokra kényszerülnének; a városnak nagy szüksége van szalmára, amit így tudnak pótolni. A tanács szerint a hazai törvényekkel leginkább a tized természetbeni szedése egyezik.¹⁷³

¹⁶⁶ Prot. sess. 1788. júl. 4. No 1055.

¹⁶⁷ Prot. sess. 1788. júl. 11. No 1095.

¹⁶⁸ Prot. sess. 1793. ápr. 8. No 431.

¹⁶⁹ Prot. sess. 1808. aug. 17. No 1136.

¹⁷⁰ Prot. sess. 1812. jún. 13. No 877.

¹⁷¹ Prot. sess. 1816. júl. 25. No 1297.

¹⁷² Prot. sess. 1821. júl. 21. No 1182.

¹⁷³ Prot. sess. 1821. okt. 17. No 1592.; dec. 10. No 1943.

A kamara rendeletére a tizedet úgy szedték, hogy a dézsmások minden földre kimentek, a keresztekét megszámozták és a szerint vetették ki a dézsmát. A behajtást és a számadásba vételt az alkamarás végezte. Ez azonban nem tetszett a gazdáknak, mert addig kellett várniok a behordással, amíg a dézsmás meg nem jelent a helyszínen. A tanács a korábbi dézsmálási módszer mellett állt.¹⁷⁴

A dézsmálás rendje tehát a régi maradt, de a zavarok elkerülésére elrendelték, hogy a dézsma alá tartozó földeken az árpát, zabot kévékbe kell kötni és a szerint dézsma alá adni.¹⁷⁵

1831-től a harmadik vetésforgó bevezetésével összefüggésben a dézsmát készpénzben kezdték szedni. A dézsma az I. osztályú szántóföld után 1 konv. Ft, a II. osztályú után 50 kr és a III. osztályú után 40 kr lett. Előfordult azonban, hogy a dézsma összege nem minden évben volt ugyanaz.¹⁷⁶

Bortized

Ellentétben a gabonával, a bor utáni tizedet az első időktől fogva pénzen lehetett megváltani. 1696-ban egy urna borért 2 Ft-ot, 1729- és 1934-ben 1 Ft 50 d-t, 1739-ben 2 Ft 40 d-t szedtek.¹⁷⁷

A bordézsmaszedés idejét a szüret idejétől függően a tanács határozta meg (1767-ben pl. szeptember 28.). 1769-ben a rossz bortermés miatt a város azt jelentette a kamarának, hogy „a bortizedből aligha lehet 3000 Ft-ot az adósságok megfizetésére fordítani”. A bortized 1774-ben egy akó után 1 Ft 80 d, 1778-ban 90 d volt.¹⁷⁸

1786-ban kitolódott a szüret és dézsmaszedés ideje, ezért október 13-án a tanács sürgette a tizedszedést, „mert közeledik az éves vásár”. 1791-ben egy vödör megváltása 1 Ft 30 d-ba került. Ebben az évben a tizedszedők jelentették, hogy „az adózók a boraikat még a tizedszedés előtt idegeneknek adják el, amivel a közt megcsalják”. A tanács ezt elkobzás terhe mellett tiltotta meg.¹⁷⁹

1792-ben a tanács igen magas, vödörként 3 Ft-os, a következő évben 2 Ft-os dézsmaváltságot állapított meg. A szószóló és néhány választópolgár kérésére ezt 1 Ft 80 d-ra mérsékeltek.¹⁸⁰

1799-ben 1833 Ft, 1806-ban 7995 Ft, 1819-ben 8725 Ft, a következő évben 9354 Ft, 1831-ben 6804 Ft és 1840-ben 2328 konv. Ft volt a bordézsmaváltságból a város bevétele.¹⁸¹

¹⁷⁴ Prot. sess. 1822. máj. 28. No 877.; jún. 28. No 1026.

¹⁷⁵ Prot. sess. 1829. júl. 11. No 1109.

¹⁷⁶ Prot. sess. 1831. szept. 26. No 1663 1/2.; 1835. nov. 27. No 2341.

¹⁷⁷ Prot. sess. 1696. nov. 18.; Corp. stat. V/2. 449, 475, Székesfehérvár 1720, 1739.

¹⁷⁸ Prot. sess. 1767. szept. 28.; 1769. márc. 3.; 1774. okt. 14.; 1778. okt. 12.

¹⁷⁹ Prot. sess. 1786. okt. 13. No 242.; 1791. okt. 14. No 1120.; nov. 11. No 1204.

¹⁸⁰ Prot. sess. 1792. szept. 17. No 1275.; 1793. okt. 14. No 1335.

¹⁸¹ Prot. sess. 1799. ápr. 1. No 423.; 1806. júl. 11. No 1107—1108.; 1819. jan. 22. No 109.; 1820. jan. 10. No 69.; 1831. aug. 19. No 1497.; 1840. máj. 1. No 933.

1805-ben a gazdasági ülés javasolta, hogy a tizedet a szőlők nyolcada és ne a bor után szedjék (ez a javaslat egyszer, 1790-ben már felmerült, de minden visszhang nélkül). A tanács azonban arra hivatkozva vonakodott ezt bevezetni, hogy a tized fele a fehérvári káptalant illette. Az 1481 : 1., 1609 : 18., az 1647 : 95. és az 1548 : 60. tc. alapján a tizedet vagy természetben, vagy egyenértékben lehet szedni. Ezért már arra az évre a tizedet nyolcadonként 36 kr-ban állapították meg. 1805-ben azonban, mivel az emberek katonáskodtak, úgy történt a kivetés, hogy a szőlősgazdák a tizedszedő, a hegymester és két választópolgár előtt vallották be, hogy mennyi boruk termett. A tizedszedő ezután ennek alapján vetette ki a dézsmát; a fenti határozattal ellentétben (nem a nyolcadok után) urnánként 16 kr-t.¹⁸²

1810-ben a főhegymester jelentette, hogy több szőlősgazda a tanácsi határidő előtt kezdte meg a szüretet. Ezért 6-6 Ft-ra büntette őket. Egyúttal elhatározták, hogy „akik nem jelennek meg a tizedszedésen, amikor a tulajdonosokat állapítják meg, azoknak a pincéjét lepecsétlik”.¹⁸³

1816-ban feljelentés érkezett a tanácshoz, hogy a szőlősgazdák a dézsmálás előtt behozzák boraikat a szőlőből, valamint a dézsmát a vevőkkel fizettetik meg. A tanácsi határozat szerint „nem lehet megengedni, hogy a vevőre hárítsák a terhet”.¹⁸⁴

A kamara rendeletére hivatkozva a tanács 1821-ben szabályozta a bordézsmaszedését. Eszerint a bort meg kell akoltatni és pénzért megváltani. A szőlőpásztorpénzt az adókvetéskor a szőlőbirtokosokra vetették ki. Azoknak a hordóit, akik a dézsmával adósak maradtak, lepecsételték. Ha ezután 15 napon belül sem fizettek, elárverezték (a bort).¹⁸⁵

Tizedszedők

A tized szedésére a tanács dézsmásokat alkalmazott; az elsőkről 1696-ban olvashatunk. Feladatuk volt az (írnokok által végzett) tizedösszeírásra való ügyelés, „hogy az a legjobb tudás szerint készüljön”.¹⁸⁶

1728-ban a tanács deputatiót küldött ki a tizedszedésre, ami a téma fontosságát mutatja. A tizedcédulákat mindig tanácsi határozatra oszthatták ki, illetve kezdhették meg a tizedszedést.¹⁸⁷

A város a bérelt Bárándpuszta után is szedett tizedet. 1734-ben pl. egy szántó után 75 d-t, vagy 3 mérő árpát, zabot, kölest, vagy 2 mérő búzát; 1742-ben a

¹⁸² Prot. sess. 1790. okt. 18. No 1001.; 1805. okt. 20. No 1416.; nov. 29. No 1679.

¹⁸³ Prot. sess. 1810. okt. 15. No 1546-1547.

¹⁸⁴ Prot. sess. 1816. okt. 1. No 1673.

¹⁸⁵ Prot. sess. 1821. júl. 23. No 1196.; 1826. okt. 9. No 1515.

¹⁸⁶ Prot. sess. 1696. aug. 1.; aug. 8.; Kállay 1972/B. 129—130.

¹⁸⁷ Prot. sess. 1728. júl. 13.; 1735. aug. 4.

levágott gabona után szántónként 40 d-t, a kötött gabona után természetbeni tizedet.¹⁸⁸

1770-ben megtiltották, hogy a tizedszedők a nyomtatók (cséplők) fogadásába avatkozzanak, „mert az a tanács dolga”.¹⁸⁹

Az 1780-as évektől egyre nagyobb lesz az állás becsülete; üresedés esetén többen is pályáztak rá. 1790-ben a tanács mindet türelemre intette és azzal biztatta, hogy „az állás betöltésekor tekintettel lesz a kérelmezőre”. A dézsmások a várostól tized alóli mentességet kaptak, amit 1800-ban a hegymesterek is elnyertek.¹⁹⁰

A tizedszedők a beszedett természetbeniekről és pénzekekről számadást vezettek. 1786 decemberében a tanács sürgette a számadás elkészítését, „mert mielőbb meg kell tudni, hogyan állunk a tizeddel”. A benyújtott jegyzékek, számadások egy-egy példányát a számvevőség és a kamarási hivatal kapta. Mivel a dézsmások a szőlőcsőszőkkel is foglalkoztak, azok jegyzékét is mellékeltek a számadásaikhoz.¹⁹¹

A leghíresebb fehérvári tizedszedő kétségtelenül az 1787-ben hivatalba lépett Miskey Ferenc volt. Rendben működött egészen 1805 júliusáig, amikor a polgármester a számadáskönyveit akarta ellenőrizni. Mikor kimentek a lakására, a kocsija éppen készen állt, de már nem tudott elutazni. A számadáskönyveket viszont, arra hivatkozva, hogy „részben elszakadtak, részben elvesztek”, nem adta át. Együttal benyújtotta a lemondását (fiát ajánlva a hivatalra). Ettől kezdve megindult a szőlősgazdák panaszáradata. Kiderült, hogy a dézsmás nem azt az összeget írta be a számadásokba, mint amit tőlük szedett. A tanács, a polgármester vezetésével, bizottságot küldött ki; ez megállapította, hogy a számadások és a tizedcédulák nem fedték egymást. Ilyen módon 3895 Ft hiányt találtak a könyvekben. Erre Miskey javait bírói zárlat alá vették és összeírták, őt őrizetbe vették. Ellátására a zárolt vagyonból havi 10 Ft-ot kapott. Az ügy a helytartó-tanács-hoz is eljutott, mert a szószóló és néhány polgár panaszt adott be egyes tanácsosok ellen, akik — szerintük — szintén tudtak a tizedcsalásról.¹⁹²

Ez a vád azonban nem bizonyult be, és a felsőbb hatóság elrendelte Miskey — reversalis ellenében való — szabadlábra helyezését, hogy úgy védekezhessen. A kiküldött bizottság megállapította, hogy 13 085 Ft-tal csalta meg a várost. A kamara 1806. szeptemberi leiratában is ez a hatalmas összeg olvasható. „Ezt be kell hajtani, ha nem lehet, a zárolt javait kell igénybe venni” — írta a kamara. A hasonló visszaélések megelőzésére pedig elrendelte, hogy minden jövedelemszedő mellett legyen ellenőr, valamint a tizedösszeírásakor legyen jelen egy tanácsi személy és a szószóló. A tanács Miskey ügyvédjével tárgyalta a pénz megtérítéséről.¹⁹³

¹⁸⁸ Prot. sess. 1734. júl. 23.; 1742. aug. 30.

¹⁸⁹ Prot. sess. 1770. júl. 28.

¹⁹⁰ Prot. sess. 1790. febr. 26. No 254.; 1800. dec. 15. No 1535.

¹⁹¹ Prot. sess. 1786. dec. 29.; 1794. jan. 27. No 145.; 1807. jún. 26. No 869.

¹⁹² Prot. sess. 1787. okt. 10. No 1038.; 1805. júl. 20. No 990—991.; júl. 22. No 996—999.; júl. 26. No 1003—1011.; szept. 28. No 1336.; okt. 6. No 1387.

¹⁹³ 1805. okt. 23. No 1420.; 1806. szept. 9. No 1382.

1808-ban a szószóló észrevételezte, hogy a tizedszedésre a mezőkön és a réteken a város katonáit használták fel. A tanács erre kimondta, hogy a városi katonákat erre a célra nem lehet felhasználni; ez a hajdúk dolga. A következő évben már tizenöten szedték a tizedet.¹⁹⁴

A Miskeyt követő évtizedekben a számadások tökéletlen vezetése miatt több dézsmást mozdítottak el (pl. 1820-ban). Ebben az évben még a királyi biztos segédjét is megkérdezték dézsmás-ügyben. A segéd szerint a dézsmások, ha reggel 8-tól 2-ig vannak kint a szőlőhegyen és akkor hazamennek ebédelni (mert ott élelmükről nem tudnak gondoskodni), egész napibért érdemelnek, „ha kötelességüket ellátják”.¹⁹⁵

1827-ben viszont nem fizették ki a bordézsmásoknak járó napibért, mert az adósok borait — ahogy az elő volt írva — nem foglalták le és 15 nap után nem árverezték el. „Amíg ebbeli kötelességüknek eleget nem tesznek, a nekik járó napibért a kamarási hivatal ne fizesse ki nekik.”¹⁹⁶

A dézsmálás különben nem megvetendő jövedelmet jelentett, mert 1827-ben az egyik írnok, 11 éves szolgálatára hivatkozva azzal kérte a „dezsmási kötelességet”, hogy „a sor öt illetné”. Tehát az írnokok sorban végezték a dézsmálást.¹⁹⁷

1831-ben a dézsmás a következő napibékekről számolt el: búza- és bordézsmálás, valamint pásztorcédula-osztás (ezt is a dézsmások végezték). 1832-ben azt olvashatjuk, hogy „a gazdaság új rendjének a bevezetésével megszűntek a dézsmások, akik a bordézsmacédulákat, napibér mellett, szokták készíteni”. Ezért a cédulákat az írnokok hordták ki a házakba. 1844—45-ben ennek ellenére volt bordézsmá-, valamint bárándi bérföld- és búzadézsmaszedő (Halbauer Ferenc).¹⁹⁸

Tizedszedési biztos

A dézsmálással kapcsolatos visszaélések megelőzésére — amint fentebb láttuk, nem mindig sok sikerrel — a tanács biztosokat jelölt ki, 1790-ben pl. Parraghy Ignác lett a commissarius; 1808-ban Kiszling Máté. Ő 1812-ben kérte, hogy „mivel sok fáradozásáért semmi napidíjat sem kap, legalább a földje utáni dézsmát engedjék el neki”. A tanács a kérést teljesítette. Kiszlinget ekkor már „a városi búza-dezsmá komrányozására kiküldött biztosnak” titulálták. A biztosok nemcsak felügyeltek a dézsmaszedőkre, hanem közvetítették a tanács döntéseit (pl. hogy mikor lehet kezdeni a dézsmálást, mennyit szedjenek, hova kell szállítani stb.). A Miskey-ügy kipattanásakor a commissarius felelőssége fel sem merült.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Prot. sess. 1808. júl. 23. No 1033.; 1809. okt. 13. No 1244.

¹⁹⁵ Prot. sess. 1820. júl. 10. No 1233.; júl. 31. No 1311.; okt. 27. No 1734.

¹⁹⁶ Prot. sess. 1827. jan. 15. No 71.

¹⁹⁷ Prot. sess. 1827. júl. 13. No 1229.

¹⁹⁸ Prot. sess. 1831. ápr. 11. No 723.; 1832. nov. 25. No 2304.; 1844. júl. 5. No 2611.; 1845. febr. 11. No 437.; máj. 5. No 1499.

¹⁹⁹ Prot. sess. 1790. júl. 9. No 688—689.; 1808. júl. 15. No 975.; 1811. aug. 1. No 1061.; 1812. jún. 13. No 877.

5. KULTÚRA

A városok kulturális tevékenysége elsősorban az oktatásügy szervezését jelentette. Ezt a legtöbb város már korszakunk előtt — a XVII. században — is megtette; statútumokban szabályozta az iskolamesterrel szembeni követelményeket, az iskolafenntartás, az iskolalátogatás kérdéseit. Az iskolákhoz kapcsolódott a zenei élet, hiszen az iskolamester egyúttal kántor is volt, aki nemcsak a templomban, hanem más énekesekkel együtt azon kívül is énekelt. Egyházi célból jöttek létre a városi zenekarok, amelyek nagyobb mértékben a XIX. század elejétől működtek. Egyre nagyobb szerepet kaptak a mutatványosok, komédiások, majd a színjátszás. Egyházi és kulturális szerepet játszottak a különböző egyletek és szövetségek. Mindezek szervezése a városi önkormányzat munkája volt, amely a kultúrát inkább rendészeti, mint művelődési ügynek tekintette.

Elemi iskolák

Eddigi ismereteink szerint a fehérvári iskolaügy a jezsuitákkal kezdődött, akik 1688-ban azonnal kétéosztályos iskolát nyitottak. Két évvel később azonban már évi 30 Ft és 10 mérő búza fizetéssel a város is alkalmazott, egy trecséni és egy turóci deák személyében, két tanítót. 1694-ben az iskolaház bérletéért a város 9 Ft-ot fizetett. Ekkor egy sárvári és egy kecskeméti deák volt a tanító. 1703-ban az iskolamester (Strébay Ignác Sámuel) 75 Ft-ot és mérő búzát kapott.¹

1712-ben az állás üres volt. A tanács a zenéhez is értő iskolamestert keresett, akit a szülők alkalmaznak és tartanak el. 1716-ban Malik Ferenc magyar praeceptor, aki a kórusban is énekelt, évi 12 Ft fizetést kapott. Ugyanebben az évben Oswald János György iskolamester és orgonista 90 Ft-ot kapott, de ebből egy segédtanítót is tartott. A tanács felhívta a tanító figyelmét, hogy „a tanítást meg kell javítani és több gyereket kell felvennie”. Az iskolamester nemcsak muzsikált, hanem a halottakat is ő jelentette a városi kancellárián (pl. 1721-ben).²

¹ Prot. sess. 1690. ápr. 25.; 1692. jan. 24.; 1694. szept. 18.; 1703. máj. 4.; Károly 1898. 221.; Szigeti 1979. 175.; A tanítónak tudósnak, józan életűnek és „minősítettnek” kellett lennie. (Corp. stat. IV/2. 355. Körmöcbánya, 1628.)

² Prot. sess. 1712. dec. 1.; 1716. máj. 13.; szept. 22.; 1717. szept. 10.; 1721. júl. 15.; Kállay 1972/B. 139.

1725-ben a plébános 111 Ft iskolajavítási költséget jelentett be, mivel a korábbi határozat szerint az első javítást a város fizette. Az iskolamester munkát végzett a kancellárián és a templomban is, pl. harangozott. 1729-ben a magyar praeceptor 8 Ft-ot kapott „az erősebb harangozásért”.³

Jäntschke Domokos iskolamester 1732-ben azzal a feltétellel kapott évi 100 Ft fizetést, hogy „abból egy jól számoló és szépen író praeceptort kell alkalmaznia”. Dankó István magyar iskolamester 1739-ben a 60 Ft, 10 mérő búza és 20 mérő kevert gabona fizetéséből egy magyar kántort és egy praeceptort is tartott, 1740-től az iskolamester a praeceptor fizetésének a felét adta, aki „ellátását maga biztosítsa”. A harangpénz teljesen az iskolamesteré lett. A német iskolamesternek az orgonálást külön megfizették.⁴

1741-től a magyar iskolamester feladata lett viharkor a mozsárágyúk elsütése. Fizetésén kívül a temetésekből és a templomi járadékból részesült. Harangoznia már csak a nagyobb ünnepeken kellett (ezt a praeceptor végezte el helyette).⁵

1766-ban a Belvárosban magyar és német elemi és jezsuita latin iskola, a Palotavárosban rác elemi iskola működött. Az elemiben magyar és német nyelvű írást, olvasást, számtant és hittant tanítottak (a rác iskolában görögkeleti hittant); a jezsuita latin iskolában a tananyag az volt, „mint másutt”. Ekkor már tanított a Budai-külvárosban a Szent Sebestyén kápolna adminisztrátora, ugyanannyi fizetésért, mint a belvárosiak. Új iskola építése már ekkor felmerült: a jezsuiták 1768-ban 1000 imperialist adtak erre a célra.⁶

1771-ben halt meg Hoffer Pál német iskolamester; helyére Neichel Tamás városi zenészt vették fel, aki már 1751 óta tanított a városban. A következő évben Neichel Bauer Gottfried városi zenésszel egyezkedett a bevételt illetően.⁷

A parochia 1774. évi összeírása tartalmazza az iskolákat is. Ebből megtudhatjuk, hogy a német iskolamester a várostól 100 Ft fizetést és 43 Ft értékű gabonát kapott. A tanulóktól az olvasásért fejenként 4, az írásért 5 d-t szedett, egy-egy temetésből 25 d, a kihirdető cédulák után 6 Ft jövedelme volt. 415 Ft bevételéből tartott egy praeceptort, három fiatal kóristát és három zenészt (összesen 292 Ft-ért). A magyar iskolamester szintén 100 Ft-ot és 43 Ft értékű gabonát kapott a várostól; a tanulóktól ugyanazt az olvasási-írási taksát szedte; a temetés nála is 25 d-ba került. 221 Ft-nyi bevételéből egy praeceptort tartott (65 Ft-ért). A külvárosi iskolamester fizetése 60 Ft és 27 Ft értékű gabona; a tanulóktól a silabizálás után fejenként 3, az olvasásért 4, az írásért 5 d-t szedett. Összes jövedelme 117 Ft volt; ezért még a Szent Sebestyén-kápolna gondját is viselte.⁸

Az 1777-es év a fehérvári iskolák történetében is nagy változást hozott: Pesttel egy időben magas szintű, négyosztályos elemi iskola született. A város az új iskolára

³ Prot. sess. 1725. júl. 13.; 1726. júl. 12.; 1727. szept. 2.; 1729. máj. 13.

⁴ Prot. sess. 1732. nov. 26.; 1739. jún. 23.; 1740. jún. 25.; nov. 29.

⁵ Prot. sess. 1741. jún. 9.; 1743. dec. 31.

⁶ Prot. sess. 1766. ápr. 25.; jún. 20. 1768. febr. 29.

⁷ Prot. sess. 1751. márc. 20.; 1771. júl. 8.; 1772. jan. 17.

⁸ Corr. buch 1774. ápr. 25.; Iktatás nélküli iratok 1774.

előbb 1000, majd 3000 Ft-os kölcsönt vett fel. A padokról, asztalokról és a székekről a kamarás gondoskodott; a padokhoz vastagabb gerendát adott. A városi tanács serénységét a helytartótanács megdicsérte.⁹

1777 szeptemberében egy iskolamestert küldtek Pozsonyba, „az elemi iskolai osztályok módszerének a megtanulására”. A tanulmányutat a helytartótanács is helyeselte. Gondot jelentett viszont, hogy nem találtak magyarul és németül egyformán jól beszélő iskolamestert.¹⁰

A tanács 1778-ban a két „elemi iskolai professzornak” negyedévre 75 Ft-ot fizetett. Az új elemi iskola mesterének 300 Ft-os fizetését azonban a városi pénztár nem tudta előteremteni. „Nincs is gyerek az új iskolában — írták —, mivel eddig is volt elemi iskola a városban, oda járnak.” Az új iskolában csak bizonyítvánnyal rendelkező tanítókat lehetett alkalmazni; ebbe a kerületi iskolai felügyelő is beleszólt. A felügyelő 1779-ben sürgette az iskolaépítést, de a város arra hivatkozott, hogy még nem jött meg a kamarától a tervrajz.¹¹

Az építkezés befejezését a város 1780-ban jelentette. 1781-ben a városban „négyosztályos nemzeti főiskola” és ötosztályos latin iskola volt. Az iskolai harangot 15 Ft-ért szerezték be.¹²

1790-ben Stradt Félix Budai külvárosi tanító azért panaszkodott, hogy a megígért 200 Ft-os fizetését nem kapta meg. „Fél éve tilos tandíjat szedni, így a régi fizetéséből nem tud megélni, máshol kell kenyerét keresnie.” A tanító végül is azért kapta meg a fizetését, mert azzal fenyegetőzött, hogy elmegy Adonyba oskolamesternek. Ugyanebben az évben a választott község beadványban kérte az elemi iskola megszüntetését, „mert az nagy terhet ró a polgárookra. A tanulók ugyanis átmennek a latin iskolába, ezért az elemi felesleges”. A városi tanács a kérelmet nem terjesztette tovább, viszont — a városi pénztár könnyítésére — csak két professzort hagytak meg.¹³

1794-ben Csicz Mihály, az elemi iskolai negyedik osztály tanítója arra hivatkozva kért fizetésemelést, hogy „az iskolán kívül más feladatokat is ellát (vasárnap, körmenetkor, ünnepnap stb.)”. A tanács a kérést megtagadta, mivel egy osztályba csak hat-hét gyermek járt.¹⁴

Az 1790-es évek második felében tatarozták az iskolát. Tanítási célra Budán 8 Ft-ért egy táblát szerzett be a kamarás. Egyúttal felmerült, hogy az első osztály kicsisége miatt nem tudtak több gyereket felvenni. Az új tanterem 346 Ft-os költséggel való megépítéséhez a magyar kamara hozzájárult.¹⁵

⁹ Corr. buch 1777. ápr. 18.; nov. 21.; Prot. sess. 1777. jún. 20.; okt. 20.; dec. 12. Kosáry 1980. 458.

¹⁰ Corr. buch 1777. aug. 1.; szept. 9.; Prot. sess. 1777. júl. 14.

¹¹ Prot. sess. 1778. ápr. 3.; 1779. ápr. 12.; ápr. 26.; szept. 3.; Corr. buch 1778. ápr. 28.; máj. 19.

¹² Corr. buch 1780. máj. 22.; 1781. jún. 8.; 1784. júl. 9. Prot. sess. 1782. jan. 15.

¹³ Prot. sess. 1790. ápr. 16. No 407.; jún. 4. No 599.; okt. 18. No 1000.

¹⁴ Prot. sess. 1794. jún. 30. No 857.

¹⁵ Prot. sess. 1795. nov. 28. No 1389.; 1796. aug. 5. No 1099.; 1797. nov. 6. No 1367.; nov. 13. No 1391.; 1798. febr. 22. No 237.

A tanítók a tanítási év alatt nem hagyhatták el állomáshelyüket. 1798-ban a város a helytartótanácsnak jelentette, hogy a negyedik osztály tanítója az iskolai év alatt Komáromba és Pozsonyba ment. A város a tanítókat mentesítette a katonai beszállásolás alól.¹⁶

A XIX. század elejétől kezdve segédtanítóvá mindig valamelyik városi járulnokot léptették elő. Így lett pl. 1804-ben Berky József járulnok tanítóhelyettes; a járulnoki helyre pedig Stagl Ignácot vették fel. A tanítók fizetését 1805-ben 200-ról 250 Ft-ra, szálláspénzüket 25-ről 50 Ft-ra emelték. A fizetésemelést mindig a magyar kamara hagyta jóvá.¹⁷

1807-ben a budai külvárosi tanító (ludimagister) sok tisztsége miatt panaszkodva, kérte az egyházi szolgálat alóli felmentését. Ezt nem kapta meg, viszont gabonajuttatásban részesült. Maga a Szent Sebestyén templom melletti iskola annyira romos volt, hogy a felsővárosi gazdák felajánlották: megveszik és lebontják az iskolaházat, hogy „ezáltal a templom díszességét növeljék és a tűzveszélyt csökkentsék”. A tanács a kéréshez hozzájárult: a bontási anyagokat 1070 Ft-ért árverezték el.¹⁸

1814-ben a város Amon Jeromos magyar iskolamesterrel évi 2000 Ft, 40 mérő búza és 10 öl fa fizetésben egyezett meg. Ebből ő alkalmazott két segédtanítót. A legszegényebb gyerekeket ingyen kellett tanítania. A vele kialakított fizetést azonban a többi tanító nem kapta meg.¹⁹

Az 1817. évi canonica visitatio során a püspök javasolta, hogy a „fiatalság a szelid tudományokban, de legfőképpen a vallásban való oktatására, a külvárosok azon részein, melyek az iskolától messze esnek, kisebb iskolákat állítsanak fel”. A tanács válasza: „Erről gondoskodni fognak, ha a boldogabb idők megengedik.”²⁰

1819-ben az iskolák annyira tömve voltak, hogy a gyerekek még a konyhában is ültek vagy sokan helyszűke miatt elmaradtak. A tanácsi határozat szerint: „Miótán a köztársaság boldogulására vezető eszközök közül egy fő tárgy a gyermeknevelés, mindkét iskolát el kell adni és egy tágasat szerezni, ahol a német, a magyar iskola és a lányok külön szobát kapnak.” A kérdés ezzel nem oldódott meg: 1821-ben a polgármester megint csak azt állapította meg, hogy „az iskolák a tanulók számához képest annyira szűkek, hogy a tanulók nem férnek el”. A tanács elrendelte a nagyobbítást, mivel „különösen nyáron veszedelmes oly sok gyermeket tanítani”. A polgárság a nagyobb adófizetés miatt a terhet nem vállalta.²¹

1824-től kezdve — a helytartótanács rendeletére — a nyugalomba vonult tanítók ott kapták a pensiójukat, ahol nyugdíjba vonultak. 30 évi szolgálat után teljes

¹⁶ Prot. sess. 1798. márc. 2. No 227.; 1799. dec. 13. No 1480.

¹⁷ Prot. sess. 1804. szept. 16. No 1279.; nov. 5. No 1305.; 1806. ápr. 9. No 615.

¹⁸ Prot. sess. 1807. febr. 27. No 272.; ápr. 18. No 578.; jún. 5. No 770.

¹⁹ Prot. sess. 1814. okt. 16. No 1516.; Komáromban a szegény szülők gyermekei ingyen kapták a tankönyveket (Corp. stat. V/2. 583. Komárom 1792).

²⁰ Prot. sess. 1817. jún. 13. No 898.

²¹ Prot. sess. 1819. nov. 13.; 1822. márc. 4. No 377.; ápr. 13. No 563.

fizetésüket kapták. Van példa arra is, hogy az elaggott tanítót a városi szegényházban helyezték el.²²

1826-ban a budai (felsővárosi) tanító megőrült: az iskola udvarán kettős töltéssel töltött puskával (éjjel égő gyertyával) járkálva fenyegette az embereket. Többszöri panaszra (és miután az altanítók lemondással fenyegetőztek) a tanács őrizetbe vette, és mint a többi örültet, a városházán őrizte.²³

1826-tól kezdve a tanítónak jelentkezőket „próbának” vetették alá. Ez azt jelentette, hogy a polgármester, a kapitány, egy tanácsos és a nemzeti iskolai tanítók előtt kellett a kérdésekre válaszolniuk. Akinek válaszai a bizottságnak jobban tetszettek, az kapta meg az állást. Az „alkukötésnél” a plébános is jelen volt.²⁴

1828-ban jelentette az iskolaigazgató, hogy a harmadik elemi osztályban csak három tanuló van, „mert az iskola tanítója elaggott; öregsége miatt a tanításban gátoltatik, ezért maradnak el az iskolából”. Az öreg tanítót (45 éves szolgálat után) fizetésének felével, mint nyugdíjjal, „kínálták meg”. A következő évben az öreg tanítónak már egy tanulója sem volt. 1831-ben végül is „csaknem félszázados szolgálatára való tekintettel” teljes fizetésével és 20 Ft szálláspénzzel küldték nyugdíjba.²⁵

1829-től kezdve a tanítói állásokat pályázat és választás útján töltötték be (a segédtanítók változatlanul a járulnokok közül, előléptetés útján kerültek ki). 1830-ban a kerületi iskolai aligazgató amiatt emelt kifogást, hogy a város a megőrült elemi iskolai tanítói helyre — három helyett — csak egy jelöltet nevezett meg. Ez nem gátolta azonban meg a kerületi főigazgatót, hogy a javasolt egy jelöltet a következő évben ne nevezze ki tanítónak.²⁶

A jelöltek közé a polgárok, a tanács, egyházi szervek vagy a kerületi főigazgató javaslata alapján lehetett bekerülni. A választás a tanács, néha a választott község dolga volt. A jelöltek közül megválasztott személyt a tanács a kerületi főigazgatóhoz terjesztette fel jóváhagyás és kinevezés céljából. Előfordult, hogy az állás még meg sem ürrült, de a tanács már megválasztotta az új tanítót (ebben az esetben amíg az öreg tanító nyugdíjba nem ment, az új ingyen oktatott). A plébános nem nézte jó szemmel, hogy a tanács választ: 1840-ben panaszt emelt emiatt. A válasz: „A tanács ezt a jogát úgy gyakorolta, mint eddig (vagyis egyedül). Ez tudvalevő, de az egyházlátogatási közös végzés is ezt diktálja. Ennél is maradnak.”²⁷

1833-ban az újonnan épített „nemzeti oskolaház” belső berendezése a következő volt: az Urak utcájára néző két szobát, a köztük levő pitvar elbontásával egy teremmé; a mellette levő tanítói lakást szintén egy teremmé egyesítették. A földszinti két teremben helyezték el a fiúkat, mivel azok kevesebben voltak, az

²² Prot. sess. 1824. szept. 6. No 1379.; 1827. aug. 6. No 1366.; 1828. szept. 8. No 1517.

²³ Prot. sess. 1826. márc. 31. No 435.

²⁴ Prot. sess. 1826. ápr. 8. No 572.; aug. 11. No 1220—1221.

²⁵ Prot. sess. 1828. szept. 8. No 1518.; 1829. máj. 8. No 798.; 1831. ápr. 20. No 796.

²⁶ Prot. sess. 1829. febr. 6. No 220.; 1830. febr. 13. No 255.; máj. 7. No 758.

²⁷ Prot. sess. 1831. ápr. 29. No 871.; nov. 11. No 1911.; nov. 25. No 2018.; 1840. dec. 14. No 2582.

emeleti két teremben pedig a lányokat. A betűzők az egyik, az olvasók a másik szobában voltak. Mivel a tanítói lakást az iskola így elfogadta, a tanítónak a szállásmesteri lakást adták. 1834-ben a belvárosi megürült két iskolaházat árverés útján 9200 Vft-ért adták el.²⁸

1837-ben merült fel a gondolat, hogy a *Király-kút* épületét iskolai célokra használják. A választott község azonban ehelyett két fiókiskolát javasolt. A kamara engedélyezte is, hogy a város a fiókiskolának két szobát béreljen. Ugyanekkor merült fel a József-kápolnának iskolai célokra való hasznosítása is. Ebben az évben már működött a tóvárosi és a két felsővárosi fiókiskola. 1838-ban ezekhez még a vízivárosi fiókiskola járult.²⁹

A pozsonyi kamara 1840 márciusában engedélyezte a rácvárosi iskolaház építési terveit. A munkát árverés útján adták ki; a város 17 200 téglát és 53 öl követ hitelbe adott a kőműveseknek. A munka még az év novemberében elkészült.³⁰

1842-ben a város a „nemzeti főiskolák” 3. osztálya számára az alábbi tárgyakhoz szerzett be tanszereket: földleírás (Lipszky térképe, vármegyék térképei stb.), mértan (geometria) és eröműtan (mechanika).³¹

Amon Jeromos iskolamester 1843-ban 40 évi szolgálat után ingyen, a díjak fizetése nélkül kapta meg a polgárjogot. 1845-től „*Népnevelés iránti küldöttség*” volt a városban, ez vette fel pl. a tanítójelöltek közé a jelentkezőket. Az első *tanítónő* 1845-ben Horváth Ádámné volt.³²

Az iskolák fűtését a tanítóknak kellett a faellátmányukból biztosítani. A tanítók a gyerekektől a fűtésre külön pénzt követeltek, de nagy részük nem fizetett (1845-ben pl. a sóstói fiókiskola 60 növendéke közül mindössze 10). Az eredmény az lett, hogy a gyerekek fáztak. A város egyébként 1824-től — havi 2 Ft-ért — iskolai fűtőt alkalmazott. Volt olyan év (pl. 1834), amikor az iskolasegéd fűtött.³³

1846-ban a választott község úgy nyilatkozott, hogy csak a négy fiókiskolát akarja elemi tanodává rendszeresíteni. 1848-ban így négy tanoda volt a városban, hét alsó elemi tanítóval.³⁴

A korszak utolsó két évében, 1847-48-ban került sor a Zámoly utcai tanoda építésére, amire a város a Székesfehérvári Takarékpénztártól 1000 Pft-ot vett kölcsön. Az egész építkezés 4000 ezüst Ft-ba került, amit a tanács adó útján hajtott be a lakosságtól.³⁵

²⁸ Prot. sess. 1833. szept. 8. No 1768.; 1834. máj. 2. No 815.

²⁹ Prot. sess. 1837. febr. 27. No 429.; ápr. 4. No 708.; máj. 1. No 901.; máj. 5. No 966.; okt. 9. No 1953.; 1838. márc. 16. No 544.

³⁰ Prot. sess. 1840. márc. 6. No 525.; jún. 19. No 1384.; nov. 6. No 2324.

³¹ Acta pol. 1842. No 402.

³² Prot. sess. 1843. márc. 27. No 1074.; 1845. jan. 27. No 246.; dec. 27. No 4503.

³³ Prot. sess. 1824. nov. 27. No 1806.; 1834. márc. 20. No 539.; nov. 17. No 2245—2246.; 1845. márc. 14. No 912.

³⁴ Prot. sess. 1946. márc. 20. No 950.; 1848. jan. 25. No 275.; júl. 13. No 2630.

³⁵ Prot. sess. 1847. jún. 14. No 2433.; szept. 3. No 3559.; dec. 17. No 5082.

A jezsuita rend alsó tagozatú, négyosztályos középiskolája 1702. január 2-án nyitotta meg kapuit. A páterek iskolája még a szabadságharc első éveiben is működött, akkorra azonban a tanulók létszáma annyira csökkent, hogy 1707-ben megszakadt a folyamatos oktatás.³⁶

Az 1708—1724 közötti évekről a városi jegyzőkönyvben nincsenek adatok, így nehéz állást foglalni abban a vitában, hogy megszakadt-e valóban az oktatás. Biztos, hogy 1724. május 2-án a városi tanács határozatot hozott, hogy a bortaksából bevett összegből 150 Ft-ot fordít „kis latin iskola, negyedik latin iskola” felállítására a jezsuitáknaál. Ezt követő november 6-án nyílt meg alsó négy osztállyal újból a gimnázium.³⁷

1736-ban a jezsuiták bejelentették, hogy a retorika tanítására professzort hoznak a városba. A tanács (szeptember 12-én) 75 Ft fizetést szavazott meg neki azzal a feltétellel, hogy minden „odajövő szegény gyereket fel kell venniök”. Mivel azonban ebből a pénzből a professzor nem tudott megélni, a tanács az összeget egy hónap múlva a duplájára emelte. 1747-ben Zeitler Sándor jezsuita iskolai praefectus kérésére a város 50 Ft-ot utalt ki.³⁸

1773-ig zavartalanul működött a gimnázium. Az 1773. évi összeírás szerint a jezsuita rendházban három szoba — a szükséges berendezéssel — szolgált iskolai célokat. Addig a város évi 300 Ft-ot fizetett a syntaxisig terjedő négy osztály tanárainak; a poesis, a retorika professzort a rendház fizette. 1774-ben Vajland Ferenc a rendház adminisztrátora kérte, hogy a város továbbra is fizesse ezt az összeget; a tanács azonban megtagadta, „mivel erre utasítást nem kapott”. 1776-ban egy magyar és egy német exjezsuita a várostól 30, illetve 20 Ft-ot kapott, „mivel mindketten alkalmilag oktatták a gyerekeket az olvasásra”.³⁹

1777-ben a pálosok két korábbi iskolájuk, Pápa és Sátoraljaújhely mellé öt újat — köztük a fehérvárit — kaptak. Ők az oktatást 1786-ig látták el, akkor az iskola királyi gimnázium lett. Ebben az évben merült fel a tanácsgyűlésen a gimnázium elhelyezése, mivel a volt pálos kolostorra a katonaság is igényt tartott. A város nem óhajtott a gimnáziumnak telket adni, „mivel ősidők óta a saját telkén tart fenn iskolákat”. Az ügy iránt a helytartótanács is érdeklődött.⁴⁰

Károly János arról számol be, hogy e válságos körülmények között Benyák Bernát igazgató mindent elkövetett az iskola fenntartása érdekében. A gimnáziumot 1786 decemberében erősítették meg, az eltörölt pálos rend tagjai tovább taníthattak. Benyák már 1777-ben a magyar nyelv lelkes hívének mutatkozott; ügybuzgón, a felvilágosult pedagógia szellemében működött. Nyíltan kritizálta az

³⁶ Fitz 1966. 151—152.; Németh László 1979. 72.; Sulyok 1979. 153.

³⁷ Prot. sess. 1724. máj. 2.; Kilián 1976. 204.

³⁸ Prot. sess. 1736. szept. 12.; 1747. márc. 10.; Károly 1898. II. 222.

³⁹ Corr. buch 1774. ápr. 18.; szept. 23.; 1776. ápr. 29.; OL E 152. Acta Jes. Irreg. Elenchi. Albareg. No 1. 1773. okt. 28.; Kilián 1976. 205.

⁴⁰ Prot. sess. 1786. máj. 26. No 800.; jún. 12. No 867.; Kosáry 1980. 483.

új, a sok tudásra törekvő tanterveket, amelyek a sok anyag miatt nem igazi tudást, hanem inkább terhelést eredményeznek. Alkalmas tankönyveket is követelt.⁴¹

1793-ban Benyák királyi gimnáziumi igazgató panaszt tett a tanácsnál, mert a tanulókat, akik a városi majorban lévő közfürdőbe mentek, „paraszt gyerekek, de az öregebbek, a gazdák is, fütykösökkel megverték. Az ügyet megvizsgáló professzorokat gúnyos szavakkal illették”. A tanács mindkét felet beidézte, de az ügy további sorsát nem ismerjük. 1794-ben, amikor az egyik tanár vádaskodott ellene, a tanács igazolást adott Benyáknak arról, hogy „a tanuló ifjúságot erkölcsre, fegyelemre neveli”.⁴²

1794 júliusában már új igazgató, Schwartbauer Elek jelent meg tanártársaival — Virág Benedekkel, Neichl Ferencsel, Némethi Kristóffal és Hofmann Jakabbal — a tanácsülés előtt. Ennek egyetlen napirendje a helytartótanácsnak az iskolákról, a nevelésről szóló leirata volt, amely elsősorban az erkölcsi oktatásra hívta fel a figyelmet. Az ülésen a főbíró a leiratot ismertetve hangoztatta, hogy „az ifjúság nevelését csak közös erővel végezhetik; ez az államnak és a királynak is érdeke”. A megjelent igazgató és a tanárok kérték a gimnázium panaszainak orvoslását.⁴³

1803-ban Vörös Mihály helybeli gimnáziumi tanár mutatta be a tanácsnak ügyvédi oklevelét és működési engedélyt (stallum agendit) kért, illetve kapott. 1806-ban a harmadik elemi iskolát (tertia schola Normalium) a gimnáziumhoz csatolták; dotációját is a gimnázium kapta.⁴⁴

1808-ban Novich József gimnáziumi igazgató a helytartótanáctól kérte, hogy a városi magisztrátus tagja legyen. A helytartótanács támogatta Novichot: „A legközelebbi választáskor figyelembe kell venni a kérést.”⁴⁵

1809 februárjában jelentek meg az iskolában a katonai őrségek, ezek eltávolítását a tankerületi főigazgató a tanácstól kérte. A város azt felelte, hogy „már nincsenek ott”. Ugyanez év októberében a főigazgató már arról írt a tanácsnak, hogy „a gimnázium részére megfelelő elhelyezést kell találni” (ti. a katonaság beszállásolása miatt). A tanács a gimnáziumnak a ferences rendházat jelölte ki. 1810 márciusában a város megkereste a katonai kórház parancsnokát: ürítse és takarítsa ki, adja vissza az épületet a gimnáziumnak. A kérés teljesítését a parancsnok nem látta lehetségesnek, „reméli azonban, hogy hamarosan eleget tud tenni a felsőbb helyen született döntésnek és a város kívánságának”. 1810 júliusában Novich József igazgató az ellen tiltakozott, hogy a kőműves- és asztalosmester, akiket a katonai kórház arra szerződtetett, hogy az épületet helyrehozzák és visszaadják, halogattja az átadást, sőt a szobákat saját raktár céljára újból igénybe vette. A város emiatt a helytartótanácsnál tett panaszt.⁴⁶

⁴¹ Károly 1898. II. 225.; Kosáry 1980. 437.; Csáky 1981. 181—182.

⁴² Prot. sess. 1793. júl. 12. No 974.; 1794. febr. 10. No 223.

⁴³ Prot. sess. 1794. júl. 9. No 890.

⁴⁴ Prot. sess. 1803. máj. 31. No 827.; 1806. nov. 17. No 1697.

⁴⁵ Prot. sess. 1808. máj. 13. No 575. Novich ekkor már 13 éve szolgált. (Prot. sess. 1805. máj. 6. No 652.).

⁴⁶ Prot. sess. 1809. febr. 24. No 227.; okt. 13. No 1240.; 1810. márc. 9. No 331.; márc. 16. No 359.; júl. 13. No 1112.

A következő évben az igazgató kérésére a tanács úgy intézkedett, hogy azon helyek felett, ahová a diákoknak tilos a belépés, az igazgató vagy egy professzor gyakorol felügyeletet, illetve távolítja el a diákokat onnan.⁴⁷

1809-ben három tanszék állott üresen, és az iskola bezárását mérlegelték. A tanárhiányon segített előbb a bencésekkel, majd a ciszterekkel kezdett a város tárgyalásokat folytatni. Majd 1813-ban ez utóbbiak kapták meg a gimnáziumot.⁴⁸

1816-ban a gimnázium igazgatója és tanárai kérték a tanácsot: jelöljön ki „mulató helyet” a diákság számára. A határozat: „A városnak ilyen pusztá helye nincsen; a szószóló mutassa meg az igazgatónak a vadmezőt. Oda lehet vezetni az ifjúságot és alkalmas helyet keresni.” 1820-ban Zimányi Bernát volt „a helyi deák oskolák” igazgatója.⁴⁹

A fehérvári polgárok és fiaik felsőbb tanintézetekben tanulhattak tovább. 1768-ban Kreskay János bíró fia a budai Szemináriumban filozófiát tanult, majd a következő évben mint indubitatus hungarus nobilis a budai Széchenyi alapítványban megürlt helyért pályázott. 1777-ben Szabó János iskolarektor 12 Ft-ot kapott a várostól a budai egyetemen folytatandó tanulmányaira, 1814-ben Boros Imre pályázta meg a Georgicon egyik ingyenes helyét. Mivel a létszám már betelt, a város által is ajánlott Borost nem tudták felvenni.⁵⁰

Kísérlet magasabb tanintézet megszerzésére

A tanács az 1790-es évektől kezdve erőfeszítéseket tett, hogy a városba egyetemet vagy főiskolát telepítsen. A választott község és a szószóló először 1794-ben fejezték ki óhajukat: „a város forduljon az uralkodóhoz, hogy más szabad királyi városok mintájára ennek a városnak is adjon egyetemet vagy akadémiát.” A kérés néhány hónappal később kiegészítették és konkretizálták: akadémiát vagy a *köszegi kerületi tábla* városba helyzését kérték. 1802-ben újból az uralkodóhoz fordultak; ezúttal a pécsi királyi akadémia áthelyezését kérve.⁵¹

1840-ben merült fel a *pápai református főiskola* áthelyezése. A tanács a veszprémi superintendensi gyűléshez fordult: mit és mennyit kívánnak a várostól arra az esetre, ha a főiskola ide kerülne? „A város kész megtenni minden kedvezéseket és segítséget.” Az üggyel az 1840. szeptember 28-i tanácsülés foglalkozott. Határozatilag mondta ki, hogy „a város fekvésénél fogva ki van zárva a kereskedés minden ágából. Mesterségi készítményeit Buda és Pest fővárosok közelléte felettébb nyomja. Parasztok híján a természetényeket nehezen lehet értékesíteni. Ezért régi óhaja a városnak, hogy ide egy kormány- vagy ítélőszék, vagy valamely főiskola

⁴⁷ Prot. sess. 1811. febr. 11. No 244.

⁴⁸ Károlyi 1898. II. 226.; Sulyok 1979. 160.

⁴⁹ Prot. sess. 1816. jún. 9. No 992.; 1820. nov. 10. No 1813.

⁵⁰ Corr. buch 1768. aug. 3.; Prot. sess. 1777. nov. 7.; 1814. okt. 19. No 1495.; OLA 28. Kanc. Litt. civ. 1769. máj. 29. No 6.

⁵¹ Prot. sess. 1794. ápr. 28. No 596.; szept. 3. No 1065.; 1802. márc. 21. No 503.

kerüljön. A pápai főiskola idehelyezése azt eredményezné, hogy a mesterségi készítmények és természetvények nagyobb fogyasztára találnak". Ezért a tanács többségi szavazattal elhatározta, hogy ingyen telket, a szükséges téglát („szerzési áron”) és 10 000 ezüst forintot ad a főiskolának. Say István bíró külön voksot adott le, szerinte „nem helyes, ha egy katolikus nép előjárója református főiskolát támogat”. A felsőbb helyről várt jóváhagyás azonban nem érkezett meg.⁵²

Miután a pápai főiskolát nem sikerült megszerezni, a város egy *lyceum* alapítására gondolt. Ezért 1840 szeptemberében a püspököt keresték meg támogatásért. Azt a választ kapták, hogy „addig is, amíg a városban nyilvános lyceumot alapítanak, a ciszterciáknál készít helyet arra, hogy a magánosok gyermekei — papnövendékeken kívül — a bölcselkedési első évi tudományokat tanulhassák.”⁵³

1845 januárjában jelentette be a tanácsülésen a szószóló, hogy Farkas Ferenc nagyprépost a városban *tudományos akadémiát* akar alakítani. „Az ülés éljenzéssel vette tudomásul a tervet, mivel régi óhaja egy tudományos nagyiskola létesítése.” A polgárság késznek nyilatkozott a költségek (30 000 ezüst Ft) viselésére, ha a tanárok választásába is beleszólhat. A város küldöttsége az alapítás ügyében járt a nádornál, a tárnokmesternél, a tanulmányi bizottság elnökénél és több helytartótanácsi tanácsnoknál, akik a pártfogásukat ígérték. Az ügy vége az lett, hogy a helytartótanács felszólította a nagyprépostot: nem akar-e bölcsészeti főiskola tanoda helyett, „a hon szükségének inkább megfelelően”, ipari tanodát alapítani ugyanabból a pénzből. A nagyprépost ugyan megmaradt a szándéka mellett, de ígérte, hogy az ipari tanodáknak is ad pénzt.⁵⁴

Rajziskola

1786-ban az uralkodó úgy rendelkezett, hogy azok a kézművesek, akiknek mesterségük tökéletesítését rajzművészettel kell elérni, tanoncaikat előbb nem szabadíthatják fel, csak ha saját rajzaikkal bizonyítják, hogy a rajziskolát vasár- és ünnepnapokon egy éven át szorgalmasan látogatták. Ilyen kézművesek voltak a kőművesek, ácsok, szobrászok, esztergályosok, földmérők, kertészek, arany- és ezüstművesek, övkészítők, bádgosok, rézművesek, gipszöntők, asztalosok, fazekasok, bognárok, takácsok és a lakatosok.⁵⁵

A fehérvári városi tanács 1787 májusában „a városban rajziskolát akarnak csinálni” címszó alatt tárgyalta az ügyet. Úgy foglalt állást, hogy a szükséges eszközöket nem tudja beszerezni („tanulmányi alap terhére kellene elvégezni”) csak

⁵² Prot. sess. 1840. máj. 4. No 984.; jún. 12. No 1287.; szept. 28. No 2075.; dec. 7. 2529.

⁵³ Prot. sess. 1840. szept. 28. No 2076.; 1841. ápr. 17. No 962.

⁵⁴ Prot. sess. 1845. jan. 21. No 205.; márc. 5. No 801.; máj. 13. No 1537.; 1846. febr. 13. No 554.; márc. 16. No 919.

⁵⁵ P 931. Kassa város iratai. 1786. No 652.; Kopasz 1978. 363.

az elemi iskolában és a gimnáziumban tud egy-egy szobát rendelkezésre bocsátani, de rajztanítónak csak akkor fizet 300 Ft-ot, ha egy elemi iskolai osztályt is elvállal.⁵⁶

A rajziskola felállításának hírére többen jelentkeztek tanítónak, köztük két pálos is. A tanács újból leszögezte álláspontját: ha a rajztanító nem tanít az elemiben is, akkor csak 150 Ft-ot fizet neki. Az uralkodó úgy döntött, hogy a másik 150 Ft-ot a pozsonyi kamara fizeti.⁵⁷

Kelemen Imre pécsi tankerületi főigazgató 1789 márciusában arról értesítette a várost, hogy Linzer Anselm kinevezését hagyták jóvá a legfőbb helyen. Felszólította a várost: adja oda a rajztanítónak a módszertani könyvet és gondoskodjék az iskola megnyitásáról. A tanács a könyvet odaadta, de azt felelte, hogy az iskolát szeptember 1. előtt nem tudják megnyitni. A kamarai adminisztráció erre májusban azt felelte, hogy „a tanács szerezzen be minden szükséges eszközt, hogy még ebben az évben megnyithassák”. Egyidejűleg ugyanezt szorgalmazta a tankerületi főigazgató is.⁵⁸

A tanács erre gyorsan intézkedett: kiürítette Grünschneck Ignác elemi iskolai tanító lakását és 132 Ft-os költséggel rajziskolának rendezte be. Khorherr Domokos a városi iskolák direktora még Bécsben is járt, ahol 28 Ft értékű rajzoktatási eszközt vásárolt. Az iskola működését — elsősorban a kiadások miatt — a választott polgárság és a szószóló feleslegesnek tartotta és ezt 1790-ben határozatban annak ellenére is kifejtette, hogy Sárközi Gábor elemi iskolai felügyelő leiratban közölte: az inasok addig nem szabadíthatók fel, amíg a rajziskolát egy évig nem látogatták. A választópolgárok véleménye szerint az új iskola „semmi hasznot sem hozott, ezért meg kell szüntetni”. A tanács erre azt felelte: „Igaz ugyan, hogy a tanárnak csak három-négy tanítványa van, de az iskola felsőbb utasításra jött létre és így nem lehet megszüntetni.” A választott község ebbe nem nyugodott bele: újabb határozatban követelte a megszüntetését.⁵⁹

Így nem csodákozhatunk, hogy amikor a bécsi akadémia 1793-ban a rajziskolákból beküldött rajzokról összefoglaló jelentést készített, azt állapította meg, hogy „a normális iskolákban a rajzművészet az egész birodalomban bámulatosan gyors előrehaladást ért el”. Éppen ezért érthetetlennek tartotta, miért nincs meg ez az előmenetel a már néhány éve fennálló székesfehérvári rajziskolában.⁶⁰

A bécsi akadémia észrevétele nem sokat segített: 1794-ben a városi iskolák igazgatója jelentette, hogy az inasok nem látogatták a rajziskolát. A tanács — a biztosokon keresztül — intette a céheket: küldjék az inasokat az iskolába.⁶¹

Megszaporodtak a tanács gondjai Linzer Anselm rajztanárral is. Ő 1794-ben mentesítést kért az adófizetés alól; mire a tanács közölte vele, hogy még a nemesek is

⁵⁶ Prot. sess. 1787. máj. 21. No 495.

⁵⁷ Prot. sess. 1787. júl. 6. No 671.; aug. 3. No 788.; aug. 31. No 884.; 1788. febr. 8. No 179.

⁵⁸ Prot. sess. 1789. márc. 27. No 376.; máj. 15. No 632.; máj. 25. No 684.

⁵⁹ Prot. sess. 1789. aug. 28. No 1116.; okt. 19. No 1395.; nov. 23. No 1565.; 1790. okt. 22. No 1018.; okt. 28. No 1023.; 1792. júl. 20. No 984.

⁶⁰ Kopasz 1978. 380.

⁶¹ Prot. sess. 1794. jan. 13. No 50.; aug. 11. No 1008.

fizetnek adót. Szállást és tüzfát sem adtak neki; arra biztatták, hogy elégedjék meg a 300 Ft-os fizetésével (amelynek felét a város, felét a tanulmányi alap fizette). A tanár a szállásra és tüzfára irányuló kérését az idők folyamán többször megismételte, de a választópolgárok mereven elzárkóztak a teljesítése elől. A vita Linzer élete végéig (1813-ig) elhúzódott annak ellenére, hogy a pozsonyi kamara 1795-ben a tanár kérése mellett foglalt állást.⁶²

A helytartótanács újabb (1795. novemberi) leiratára a város kezdte komolyan venni, hogy az inasok egy évig kötelesek a rajziskolát látogatni. A tanács még a mesterek közé való felvételnél is a vándorlási bizonyítványokat és a rajziskola látogatását állította feltételként. A XIX. század első éveiben a rajziskola bővítését mérlegelték.⁶³

1813-tól Fischer András (egy éve már helyettes) lett a rajziskola tanára. Állásában a tankerületi királyi igazgató erősítette meg. A rajziskolában azonban nem sokáig tanított: egy éven belül lemondott. Néhány évig működött Plentsits Imre, majd Bernstein Károly rajzoló-mester.⁶⁴

A végleges megoldást Fridl Károly budai születésű piktör, a budai rajzakadémia tanárának alkalmazása jelentette. 1816-ban adta be mesterdarabját, amit a város a helytartótanácsához terjesztett fel. A felsőbb hatóság a mesterdarabot jóváhagyva visszaküldte, „és nevezett a rajzóló mesteri hivatalba kegyesen megállapítja”. 1832-ben a tanács Grundböck József személyében felvett egy becsületbeli rajzóló-mestert is. Fridl Károly 1838-ban „jeles ügyességéért és szorgalmáért” becsületbeli polgár lett, de ugyanebben az évben (Schultz Ferenc személyében) segédet állítottak mellé, mivel „aggsága miatt a szemei megromlottak”. 1848-ban Kopalek Antal az intézeti rajzitanító.⁶⁵

1816-tól a rajzóló-mesternek a Funtházban biztosítottak szállást. 1821-ben tervezték, hogy az egész rajziskolát oda telepítik át, de erre nem került sor, mert csak néhány öllel lett volna nagyobb a hely. Ezért külön rajziskola építését határozták el. Ez annál inkább indokolt volt, mivel többen akartak rajziskolába járni, mint ahányan befértek. A tanács próbált házat vásárolni erre a célra, de ez sem járt sikerrel. A rajziskolát végül is a ferences barátok segítették ki egy szobával. A tanulókat pedig felváltva osztották be.⁶⁶

⁶² Prot. sess. 1794. dec. 27. No 1476.; 1795. ápr. 11. No 435.; szept. 25. No 1152.; 1813. aug. 9. No 909.

⁶³ Prot. sess. 1795. nov. 27. No 1375.; 1800. aug. 1. No 907.; nov. 14. No 1357.; 1803. dec. 19. No 1612.

⁶⁴ Prot. sess. 1812. ápr. 3. No 477.; 1813. aug. 27. No 983.; szept. 13. No 1059.; nov. 10. No 1634.; 1816. jan. 15. No 65. A tankerületi igazgató egyúttal meghívta a tanácsot az új gimnáziumi tanárok november 4-i ünnepélyes beiktatására (Prot. sess. 1813. okt. 18. No 1249.).

⁶⁵ Prot. sess. 1814. máj. 16. No 756.; 1816. jún. 28. No 1080.; 1817. febr. 21. No 287.; 1832. jún. 1. No 1084.; 1838. jún. 5. No 1179.; szept. 21. No 1937.; 1848. nov. 13. No 4290.; A tanács — az ingyenes polgárjog megadásán kívül — Fridlet javasolta „a jeles tanítók kitüntetésére rendelt érempénz elnyerésére”. (Prot. sess. 1837. júl. 10. No 1396.).

⁶⁶ Prot. sess. 1816. jún. 17. No 1013.; 1822. jan. 19. No 135.; nov. 27. No 1805.; 1834. márc. 20. No

Ismétlőiskola

Khorherr Domokos városi iskolai igazgató javaslatára a tanács 1798-ban elrendelte, hogy a mesteremberek vásár- és ünnepnap, 4 Ft büntetés terhe mellett, engedjék inasikat az ismétlőiskolába, mert ha a tanító nem igazolja az iskolalátogatást, nem lehet az inasból segéd. Ez az első hír ismétlőiskola létesítéséről.⁶⁷

A lelkesedés azonban nem tartott soká: a város a következő évben panaszkodott a helytartótanácsnak, hogy a tanítók túlterhelése miatt nem talál alkalmas személyt az ismétlőiskolába, ahol vásár- és ünnepnap még a katekizmust is oktatniok kell. A kérdést végül is úgy oldották meg, hogy egy-egy elemi iskolai tanító — külön díjazásért — oktatott az ismétlőben is.⁶⁸

Az inasok az ismétlőiskoláért se nagyon lelkesedtek: 1809-ben az iskolák igazgatója jelentette, hogy nem látogatják. A tanács erre elrendelte, hogy „kötelező az inasoknak az ismétlő iskola látogatása, vallásoktatás hallgatása”. Közölték egyúttal a mesterekkel, hogy inasikból az ismétlőiskola nélkül nem lehet legény. Ennek ellenére volt olyan év, amikor csaknem minden tanuló elmaradt. Ilyenkor a céhbiztosok újból és újból felhívták a mesterek figyelmét a fentiekre. Mindössze annyi engedményt adtak, hogy — mivel az iskola vasárnap 9—11 óra között volt — a legények más időpontban menjenek templomba.⁶⁹

A kérdés ennek ellenére sem volt megoldva. Fentebb már láttuk, hogy Farkas Ferenc nagyprépost 1846-ban tervezte ipari tanoda alapítását. Say István tanácsnok, a helyi tanodák igazgatója pedig ugyanebben az évben — a királyi főigazgató leiratára hivatkozva — javasolta vasárnapi iskolák létesítését.⁷⁰

Magániskolák

Magániskolák már igen korán léteztek városainkban. Sopron város 1612-ben statútumot alkotott ezek megszüntetéséről: „A polgárok azonban tarthattak pedagógust, de a gyereket akkor is az iskolába kell járatni.” Fehérvárott 1744-ben olvashatunk először magániskoláról, amelyet a tanács zugiskolának (Wienkel-Schule) minősített és betiltott. Ez azonban nem sok eredménnyel járt, mert 1762-ben újból felbukkan a Budai-külvárosi zugiskola és a kaszárnyában létesített magániskola, „amelyet felsőbb rendelet ellenére állítottak fel”. 1787-ben Gündel Ágoston, volt pálos adott magánórákat a városban.⁷¹

A város általában nem támogatta magániskolák létesítését: 1822—1839 között öt ilyen kérelmet utasított el. A kérelmezők között volt katonai nevelőházi tanító és

⁶⁷ Prot. sess. 1798. nov. 19. No 1319.

⁶⁸ Prot. sess. 1799. jan. 11. No 30.; 1802. jún. 4. No 898.

⁶⁹ Prot. sess. 1809. jún. 9. No 828.; 1829. máj. 18. No 798.; 1839. máj. 24. No 1117.

⁷⁰ Prot. sess. 1846. márc. 16. No 919.; aug. 21. No 3051.

⁷¹ Prot. sess. 1744. márc. 31.; 1762. nov. 12.; 1787. aug. 31. No 884.; Corp. stat. V/2. 133. Sopron 1612.

volt olyan, aki a saját lakását ajánlotta fel iskola céljára. A kérelmezők rendszerint a kevés iskolára, a tanács a felsőbb rendeletekre hivatkozott.⁷²

De volt, akivel kivételt tettek, mint pl. 1823-ban Kuntsek Lipót, a pesti agg katonák házából való káplárral. 1829-ben Zalay Ferenc azzal kapott meg egy városi tanítói állást, hogy „a magántanításban is bemutatta igyekezetét”. 1831-ben Izsányi János volt iskolamester kapott — egy évre — magántanításra engedélyt. 1844-ben Veisz Ferdinándnak engedélyezte a tanács a letelepedést és a magántanítást.⁷³

1818-ban Frey Ágoston a nagyhantosi uradalomból *francia iskola* nyitására folyamadott. Az engedély megadását a tanács az uradalomtól hozott bizonyítványtól tette függővé, „addig mint jövevénynek, számos ifjúságot nem lehet a kezére adni”. A francia iskola azonban kétségtelenül megindult; 1827-ben Lehman Tódor tanította a francia nyelvet, miután oklevelét bemutatta. 1839-ben Engerlain József volt a francia nyelvmester.⁷⁴

1831-ben kérte Zöllner József *táncmester*, hogy a városban tánciskolákat nyithasson. A tanács ezt — kifogás nem lévén ellene — meg is adta neki. Két év múlva Telupi Ferenc kapott hasonló engedélyt, „mivel elég ajánló levele van”.⁷⁵

Nőnevelés

1795-ben merült fel a gondolat, hogy „a városban nincs a lányok számára iskola, a vallást és a kézimunkát így nem tudják megtanulni”. Ennek ellenére csak 1810-ben rendelte el a helytartótanács az elemi iskolán belül külön lányiskola felállítását. A város ezt úgy oldotta meg, hogy az újonnan Bodajkról felvett tanító feleségét kötelezte a lánygyermekok oktatására. A magyar iskolamesternek így nem is volt kötelessége a lányok oktatása.⁷⁶

1820-ban a tanács mérlegelte, hogy „a külvárosok több részében alkalmas asszonyokat kellene rendelni, akik a lányokat olvasásra, varrásra és keresztyényi oktatásra tanítanak”. Ez a Felsővárosban meg is valósult, a szobát a szülők bérelték. 1826-ban a város úgy kötött alkut Vinkler József felsővárosi iskolamesterrel, hogy vagy a felesége oktatja a lányokat, vagy asszonyi tanítót tart. A tanács mindazon nőknek megengedte a tanítást, elsősorban a kézimunkáét akik

⁷² Prot. sess. 1822. okt. 14. No 1580.; 1825. febr. 1. No 164.; 1828. okt. 17. No 1726.; 1834. aug. 18. No 1654.; 1839. nov. 22. No 2265.

⁷³ Prot. sess. 1823. máj. 16. No 782.; 1829. nov. 16. No 1741.; 1831. nov. 4. No 1875.; 1844. jan. 15. No 204.

⁷⁴ Prot. sess. 1818. jún. 1. No 789.; 1827. júl. 30. No 1306.; 1839. jún. 17. No 1263.

⁷⁵ Prot. sess. 1831. szept. 19. No 1647.; 1833. szept. 6. No 1767.

⁷⁶ Prot. sess. 1795. aug. 2. No 905.; 1810. ápr. 16. No 627.; jún. 5. No 946.; 1814. okt. 6. No 1516.; 1807-ben tervezték a „német iskola” udvarán, lányiskola céljára, egy külön szoba építését (Prot. sess. 1807. júl. 28. No 983.); HKA Camerale Ungarn. 574. Fasc. 26. 1809. ápr. No 139.

magaviseletükről megfelelő bizonyítványt hoztak. 1844-ben Tóth Katalin tanítónő működött a városban.⁷⁷

A (Ferenc József) nőnevelő intézet létesítése királyhegyi Farkas Ferenc nagyprépost, 1835-től káptalani helytartó, 1847-től káptalani főhelyettes és ügyhallgató nevéhez fűződik. A városban igen népszerű nagyprépost — a tanács minden előléptetésekor lelkesen ünnepelte — 30 000 Ft-tal és 20 000 Ft értékű ház adományozásával, a város 5 000 Ft-tal járult hozzá az intézethez. A nagyprépost által vett ház bevallási díját és adóját a tanács elengedte. Az intézet 1847-ig az ő Rózsa utcai házában volt elhelyezve. A város az intézetbe három növendéket jelölhetett ki. Az 1842. október 4-i megnyitón a polgármester vezetésével tanácsi és választott községi küldöttség vett részt. Az intézet terheit a megyéspüspök vette át; a megnyitó alkalmából tollat vett a kezébe és Nőnevelés címmel egy francia munkát magyarra fordított.⁷⁸

Nem katolikus felekezeti iskolák

Habár a tanács — a kiváltságlevélre hivatkozva — minden nem katolikus felekezet betelepülését és természetesen iskoláját is tiltotta, a városban régóta lakó görögkeletiekkel ezt nem tudta megtenni. Nekik már a XVIII. században volt iskolájuk: 1770-ben romos állapotban volt, pedig három évvel korábban hozták rendbe. Az iskolában egy tanító működött, aki egyúttal kántor is volt. Az egyház jövedelméből 40 Ft fizetést kapott. Tananyag: írás, olvasás, Dávid zsoltára, Szent Damascén művei.⁷⁹

1797-ben kérték a helybeli illírek az iskolai célra vett ház utáni adómentességet. Ezt a helytartótanács is engedélyezte. 1806-tól minden illír ház után 21 d-t szedtek az iskola céljára. A hívek azonban még ezen összegen felül is adakoztak. 1845-ben már minden görögkeleti család járatta iskolába a gyermekét.⁸⁰

A tanítókat a görögkeleti iskolai kerületi felügyelő nevezte ki, a tanács iktatta be. A személyre a parochus és az esperes tett javaslatot a kerületi felügyelőnek. 1821-től Popovits Dániel miséző pap tanította a gyerekeket. 1845-től az állásra a tanács állított három jelöltet.⁸¹

⁷⁷ Prot. sess. 1820. jún. 12. No 1071.; 1823. ápr. 26. No 640.; 1826. ápr. 10. No 495.; 1832. nov. 9. No 2160.; 1837. szept. 22. No 1823.; 1844. nov. 11. No 4201.

⁷⁸ Prot. sess. 1835. márc. 9. No 459.; 1841. nov. 8. No 2818.; 1842. aug. 16. No 2357.; okt. 3. No 2764.; 1846. nov. 20. No 4128.; nov. 30. No 4314.; 1847. ápr. 23. No 1641.; dec. 20. No 5089.; Károly 1898. II. 343.; Schem. jub. 1977. 95.

⁷⁹ Corr. buch. 1770. nov. 21.; Kállay 1977/A. 254—255.

⁸⁰ Prot. sess. 1797. okt. 2. No 1184.; 1798. márc. 16. No 356.; 1806. nov. 14. No 1668.; 1813. jún. 11. No 637.; 1845. nov. 7. No 3696.

⁸¹ Prot. sess. 1806. nov. 22. No 1736.; 1811. máj. 31. No 844.; 1821. febr. 7. No 214.; 1845. jan. 13. No 141.

A rác iskolához a Sárreten rét is tartozott, amelynek bevétele a fenntartást szolgálta. 1821-ben a görögkeletieket felhívták, hogy iskolájukba, „a nemzet nagyobb pallérozására”, jó karban kell tartani.⁸²

Korszakunk végén, 1842-ben hallunk a *zsidó* tanítóról, akit a város — hibásan — a 4 Ft-os zselléri adó alá vetett. 1847-ben a helybeli izraeliták — iskola céljára — házat vettek. A város az utána járó adót nekik is elengedte.⁸³

Egyéb oktatás

Külön gondot jelentett a *süketnéma* gyerekek tanítása. Ezek a váci intézetbe járhattak (1826, 1828), de a helybeli iskolák is megkapták a süketnémák írás-olvasásra való oktatásról szóló könyvet.⁸⁴

1842-ben egy főhadnagy azzal a kéréssel fordult a tanácshoz, hogy *úszóiskolát* létesíthessen. Úgy tervezte, hogy a Kiszling kertnél levő malom zúgójánál nyitja meg, ahol a növendékek és a katonák naponta egy órát fürödhetnek. A területet 30 évre akarta bérbé venni. Az úszóiskola ellen a molnár tiltakozott ugyan, de a választott község fontosnak tartotta a létesítését. A főhadnagy 25 éves bérletet kapott, évi egy aranyért. A terv azonban mégsem valósult meg, mert a tanács 1846-ban a város költségén látta jónak uszoda felállítását a csatorna medrében.⁸⁵

Egy másik katonatiszt, aki a katonai növendékházban a testgyakorlást tanította, 1845-ben engedélyt kapott *testgyakorló iskola* felállítására, „mivel ez a közönség javát szolgálja és a város kedvesen fogadja”⁸⁶

1844-ben érkezett Kun Bálint pesti *kisdedóvó* kérelme, hogy a városban óvodát állíthasson fel. A város küldöttséget állított össze a kérdés megvizsgálására. Az óvoda céljára a főügyész egy rétet ajándékozott. A Pesten felállítandó *kisdedóvó* intézethez azonban 1847-ben a város — a választott község véleménye alapján — „nem kívánt hozzájárulni”.⁸⁷

Iskolai biztosok, felügyelők, igazgatók

Az iskolák felügyeletét a városi biztos, felügyelő látta el, aki rendszerint a belső tanácsosok közül került ki. Az első felügyelő nevét (Kovács György) 1726-ból ismerjük. 1737-ben Schinigin József és Parraghy János belső tanácsosokat nevezte ki a tanács. Feladatuk volt a német és a magyar iskolát hetenként ellenőrizni.⁸⁸

⁸² Prot. sess. 1814. aug. 1. No 1151.; 1821. júl. 11. No 1097.

⁸³ Prot. sess. 1842. szept. 5. No 2539.; 1847. jan. 8. No 144.

⁸⁴ Prot. sess. 1826. máj. 19. No 787.; 1828. máj. 2. No 777.; 1829. jan. 12. No 49.

⁸⁵ Prot. sess. 1842. ápr. 5. No 904.; 1846. nov. 30. No 4319.

⁸⁶ Prot. sess. 1845. jan. 21. No 217.

⁸⁷ Prot. sess. 1844. szept. 6. No 3532.; 1845. jún. 16. No 2044.; 1847. dec 10. No 4936.

⁸⁸ Prot. sess. 1726. febr. 7.; 1737. máj. 17.; Kállay 1972/B. 139.

1777 után *igazgatónak* (director) nevezték. Az első igazgató Vicenti Sebestyén tanácsos lett. 1781-ben évi 150 Ft fizetést kapott. 1783-tól Khorherr Domokos az igazgató. Ő 1811-ben halt meg, utódja, a tanács javaslatára Hollner Lipót albiró. 1816-ban három fekete írotáblát igényelt az elemi iskolák számára. Hollner 1817-ben bekövetkezett halála után a bíró, a kapitány és egy tanácsos pályázott az igazgatói állásra. A három nevet — választás céljából — a kerületi iskolaigazgatói hivatal elé terjesztették, amely Vass János tanácsost választotta. A helytartótanács ezzel nem volt megelégedve; közölte a várossal, hogy a jövőben az igazgatói hivatal a plébános urakat illeti.⁸⁹

Vass János 1840-ben halt meg, utódja Say István tanácsos lett. 1847-ben hivatalos pecsétet készíttetett magának. 1848-ban *elemi tanodai bizottmány* alakult, az igazgató ennek az elnöke lett. Say éppen ebben az évben halt meg, az ideiglenes igazgató Hadhalmy (alias Haáder) Pál lett.⁹⁰

1836-tól a görögkeleti iskolának külön „kormányzója” volt Kirovits Sándor választópolgár személyében, akit Tömösközy Miklós, a görögkeleti iskolák főigazgatója nevezett ki.⁹¹

Az oktatásügy szabályozása

A tanács igyekezett különböző rendelkezésekkel az iskolaügyet szabályozni. Különösen 1777, a Ratio Educationis után, amikor az iskolaügyről szóló rendeletet teljes szövegben másolták be a jegyzőkönyvbe. A következő évtől az ifjúságot évente összeírták és Budára jelentették. Ebben az évben a tanács kihirdette, hogy a szülők az őszi és a húsvéti szünet előtt nyomós ok nélkül ne tartsák otthon az iskolát látogató gyerekeiket. A gondot azonban ezzel nem oldották meg, hiszen 1795-ben megismételték a rendelkezést. A fiúgyerekeket november 1-jével kellett iskolába küldeni. A szünidőt 1786 óta már nem szeptember—október, hanem július—augusztus hónapban adták ki. 1842-ben még mindig gond volt, hogy a szülők nem küldték gyermekeiket az iskolába.⁹²

⁸⁹ Prot. sess. 1779. ápr. 23.; 1781. júl. 31.; 1783. márc. 14.; 1811. ápr. 8. No 573.; 1816. szept. 13. No 1529.; 1817. aug. 8. No 1231.; szept. 26. No 1469—1470.; okt. 17. No 1533.

⁹⁰ Prot. sess. 1840. márc. 6. No 569.; 1847. jún. 23. No 2593.; okt. 30. No 4436.; 1848. aug. 14. No 2962.; szept. 4. No 3184.

⁹¹ Prot. sess. 1836. ápr. 25. No 872.

⁹² Prot. sess. 1777. szept. 26.; 1778. márc. 30.; máj. 5.; 1786. jún. 12. No 872.; 1795. aug. 28. No 1024.; 1842. aug. 15. No 2359.; Modor már 1640-ben elrendelte, hogy „a szülők ne tartsák otthon nyolc napig vagy egy hónapig a gyerekeket az iskolától” (Corp. stat. IV/2. 408. Modor 1640.); Járvány alatt természetesen szünetelt a tanítás, mint pl. 1739-ben (Prot. sess. 1740. szept. 6.); Vagy 1831-ben, az uralkodó epekörság miatt nem tudták október 15-én, hanem csak november 1-jén megkezdeni a tanítást. 1832-ben a tanítás augusztus 15-ig, a gimnáziumban nyolc nappal tovább tartott és október 15-én kezdődött (Prot. sess. 1831. okt. 10. No 1703.; 1832. márc. 16. No 516.); Kőrömbányán már 1645-ben statútum rendelte el a járvány miatti tanítási szünetet (Corp. stat. IV/2. 424. Kőrömbánya 1645.).

1809-ben a helytartótanács, „nehogy a tanulók előmenetelükben elmaradást szenvedjenek”, közölte a várossal „a tanulmányok továbbfolytatásához való irányelveket”.⁹³

A tanács nemcsak az iskolai nevelésre ügyelt, hanem arra is, hogy „az oskolai ifjúság otthon is jó vigyázat alatt legyen”. Ezért a szállásadó gazdákat arra serkentette, hogy figyeljenek a diákok cselekedeteire; este ne engedjék őket kóborolni. Erre a kávéházak, vendégfogadók, csapházak, színjáték és a táncház felügyelői is ügyeltek. 1820-ban dobszóval intették a szállásadókat, hogy „ügyeljenek a tanulóifjúság kellő erkölcsreire”.⁹⁴

1831-ben a város 12 példányt szerzett be és osztott ki a tanítók között a *Tanítás módja városi és falusi oskola mestere számára* című könyvből. Ez azonban nem elégítette ki az igazgatót, aki szerint „a tanítás módja nem felel meg a célnak; ezért erre tervezetet (arányzatot) kellene kidolgozni”. A tanács, a polgármester vezetésével, küldöttséget jelölt ki ennek kidolgozására. Ebben a belvárosi plébános és két választópolgár is közreműködött.⁹⁵

Különösen ügyelt a tanács a *hitoktatásra*. 1814-ben a tankerületi főigazgatóhoz fordult, mert a plébános csak a „két kisdud oskolai és mesterségbeli tanítványokat” akarta elvállani. A válasz a helytartótanáctól jött: a város a „tisztelendő papi renddel tárgyaljon és mérsékletes fizetés mellett keressen valakit”. Hollner Lipót igazgató a ferencesekhez fordult. Az eredmény az lett, hogy évi 100 Ft-ért elvállalták a hitoktatást. 1827-ben a tanács a ferences rend provinciálisánál eljár annak érdekében, hogy ne helyezze el a városból azt az atyát, aki az iskolákban hittant tanította, „mert igen kedvelik a tanításban való ügyességéért”.⁹⁶

1828-ben Mayer Ágoston tisztelendő oktatta a hittant a nemzeti iskolában. Ezt szigorúan is vették: pl. a céhek nem szabadíthattak fel olyan legényt, aki nem tanult hittant.⁹⁷

1843-ban a választópolgárok maguk és a többi polgár közül a *népnevelés célszerű előmozdítására felügyelő küldöttséget* neveztek ki. A tanács azonban csak a választópolgárokat fogadta el, a többit nem. „A többit majd meghívják, ha jönnek látják” — írta a tanács. 1846-tól *elemi tanodabizottság* működött a városban; ez kapta meg pl. a királyi főigazgató levelét a vasárnapi iskolák létesítéséről. 1847-ben a tanács minden iskolához *felügyelő választmányt* nevezett ki. Tagjai között ott látjuk Ybl Miklóst, Vörösmarty Zsigmondot, a plébánosokat, a városi főjegyzőt, valamint tanácsosokat, választó és egyéb polgárokat.⁹⁸

⁹³ Prot. sess. 1809. szept. 15. No 1117.

⁹⁴ Prot. sess. 1816. júl. 1. No 1086.; 1820. nov. 10. No 1813.: Ugyancsak a szállásadókat tette felelőssé a diákokért Pécs és Szombathely város (Corp. stat. V/2. 433. Pécs 1723.; 584. Szombathely 1797.).

⁹⁵ Prot. sess. 1831. ápr. 15. No 738.; 1833. szept. 6. No 1761.

⁹⁶ Prot. sess. 1814. nov. 4. No 1554.; 1815. jan. 16. No 44.; ápr. 9. No 615.; okt. 20. No 1548.; 1827. júl. 30. No 1303.; Selmezbánya már 1620-ban előírta, hogy „tanítani kell a Szentírást, az Ó- és az Újtestamentumot” (Corp. stat. IV/2. 319. Selmezbánya 1620.).

⁹⁷ Prot. sess. 1828. szept. 5. No 1509.; 1831. júl. 22. No 1373.

⁹⁸ Prot. sess. 1843. febr. 6. No 608.; 1846. aug. 21. No 3051.; 1847. jan. 22. No 266.; A tamodai választmány elnöke 1848 májusában Say István volt (Prot. sess. 1848. máj. 6. No 1631.).

Az első adatok 1716-ból valók, amikor Oswald János iskolamester és orgonista, az — elsősorban jezsuita — templomi éneklésért a tanácstól jutalmat kapott. Ez a gyakorlatban később is megmaradt: valamelyik iskolamester énekelt a templomban. 1738-ban Borsos János 4 Ft-ot kapott, „mivel a magyar nemzet vigasztalására a plébánia templomban énekelt”. Oswald János állását és konvencióját fia, Ignác örökölte. 1739-ben a szószóló kérte, hogy a magyarok részére külön kántort alkalmazzanak. A tanács a külső tanácsra bízta az alkalmas személy keresését. Ugyanebben az évben a tanács úgy döntött, hogy a városi énekesek a ferenceseknél is énekeljenek.⁹⁹

1743-ban — évi 8 Ft-ért — már éneklő diákokat tart a város. 1747-ben „Isten nagyobb dicsőségére” még egy énekest vettek fel. A következő évben az énekes gyerekek fejénként 39 Ft-ot kaptak ellátásra és 20 Ft-ot ruhára. A kórusban nemcsak gyerekek, hanem polgárok is énekeltek: 1748-ban egy szappanfőző mester 12 mérő gabonát kapott, „a kórus szorgalmas látogatásáért”. Az éneklő gyerekek tartására egyébként az 1748-ban elhalt Jäntschke Antal Ferenc helyébe lépő sógorát, Hoffer Pált kötelezték. Az új kórusvezető internátusszerűen három énekesfiút tartott és őket énekre oktatta. A három énekesfiú, a segédtanítóval és az orgonista-karnaggyal alkotta a város első zenei együttesét.¹⁰⁰

A XVIII. század második felében az énekesek számát négyre emelték, kórusvezetőjük a zenészekkel közös volt. 1805-ben pl. négy vokalista énekelt a templomban.¹⁰¹

Az 1830-as évektől a „hangász-karnak” igazgatója van. 1837-ben Janny Józsefet vették fel, „mivel a felmutatott oklevelek szerint kitűnő címet érdemel a tudományokban”. Egyúttal belvárosi iskolamester is lett; megkapta Vogel Miklós 152 Ft-os fizetését és azt a 192 Ft-ot, amelyből a három éneklő gyermeket tartotta. Emellett köteles volt három jól képzett énekest is tartani. „Hangászi” fizetését a káptalantól kapta.¹⁰²

1837-ben a tanácsülés Farkas Ferenc éneklő kanonok jelenlétében és közreműködésével rendezte a hangászok ügyét, mivel nemcsak a város, hanem a káptalan is alkalmazott énekeseket, „akik közösen gyakorolták a hangászatot a főnyatemplomban”. Felvételüket és felügyeletüket ettől kezdve a város és a káptalan egymás közt osztotta meg.¹⁰³

1839-ben gyűjtést rendeztek a Pest-Budai Hangász Egyesület támogatására a városban. A választópolgárok ahhoz azonban nem járultak hozzá, hogy az Egyesületet a városi pénztárból támogassák.¹⁰⁴

⁹⁹ Prot. sess. 1716. máj. 8.; 1738. nov. 14.; 1739. márc. 24.; ápr. 28.; máj. 26.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1743. dec. 31.; 1747. márc. 10.; 1748. márc. 22.; aug. 27.; Szigeti 1979. 176.; A három énekes gyerek tartásdíját 1770-ben fejénként 30 Ft-ra emelték (Prot. sess. 1770. márc. 12.).

¹⁰¹ Prot. sess. 1805. júl. 10. No 925.

¹⁰² Prot. sess. 1837. ápr. 21. No 819.

¹⁰³ Prot. sess. 1837. nov. 13. No 2220—2221.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1839. jún. 17. No 1258.

1847-től szétválasztották az iskola- és az énekmesteri állást. Ebben az évben az állást „próbatétel” alapján töltötték be. *Ybl Miklós* helyettes szószóló, több választópolgár és a felsővárosi plébános előtt a jelentkezők próbát énekeltek. Ennek alapján Herder Alajos budai tanító lett az énekmester.¹⁰⁵

Zenészek

Városi muzsikuskok a legrégebb időktől fogva léteztek: Sopron már 1609-ben státutumot alkotott róluk. Fehérvárott 1702-ben, az úrnapi körmeneten tűntek fel először a plébániatemplomi liturgikus szolgálatban fontos szerepet betöltő, a város által fizetett zenészek. A templomi muzsikálás — mint az éneklés is — kezdetben a tanítói állásokkal volt összekötve. 1719-ben Schubert Ferenc iskolamester fél évre 7 Ft-ot kapott, „mivel muzsikált is”. A következő évben Gál Gábort évi 40 Ft, és Gaissler Ferencet évi 20 Ft fizetéssel már városi muzsikusknak vették fel; mégpedig azzal a feltétellel, hogy „a templomban is muzsikálnak”.¹⁰⁶

1725-ben Amon István városi muzsikust kifizették, majd „rossz élete és kötekedő természete miatt” kiutasították a városból (a plébános is panaszt tett ellene). Ettől kezdve Vízkeleti Ferenc a városi muzsikusk. 1726-ban a három városi zenész fejenként évi 40 Ft-ot és négy mérő kevert gabonát kapott. 1731-től szállásra külön 6 Ft-ot szavazott meg nekik a tanácsülés.¹⁰⁷

1737-ben Vízkeleti Ferenc, Zuber Sándor és Hoffer Pál városi muzsikuskok — kérésükre — évi 50 Ft fizetést kaptak, „de a templomban is zenélniök kell” (1739-től a ferences templomban is). Ebben az évben fejenként négy mérő búzát kaptak, „mivel a nyilvános zene (a járvány miatt) zárva van”. Ez arra utal, hogy a zenészek megélhetésüket a nyilvános helyeken való muzsikálásból elégítették ki.¹⁰⁸

1740-ben lépett Jäntschke Domokos iskolamester és orgonista helyébe fivére, János Antal feketevárosi orgonista és iskolamester. „Orgonál és mivel basszus hangja van, énekel is” — mondta a tanács. 1741-ben a nemzeti gyalogezred toborzásához — külön díjazásért — két városi zenész szolgáltatta a muzsikát. 1745-ben, Károly főherceg születésekor tartott örömmünepségeken való részvételért a zenészek fejenként 10 Ft-ot kaptak.¹⁰⁹

1743-ban a tanács státutumban rendelte el, hogy „a zenészek éljenek jó harmóniában a karmesterrel. A trombitát vigyék haza az iskolából, hogy a gyerekek tönkre ne tegyék”. A következő évben Jäntschke János Antal hegedűt

¹⁰⁵ Prot. sess. 1847. febr. 19. No 618—621.

¹⁰⁶ Corp. stat. IV/2. 126. Sopron 1609.; Az orgonistának Modorban negyedévi felmondási ideje volt (Corp. stat. V/2. 467. Modor 1663.); Prot. sess. 1719. febr. 10.; 1720. nov. 4.; Kilián 1976. 211.; Németh László 1979. 69.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1725. febr. 16.; júl. 13.; 1726. júl. 12.; Corp. stat. V/2. 455. Székesfehérvár 1731.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1737. aug. 27.; 1739. máj. 26.; júl. 21.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1740. máj. 20. Jäntschke Domokost 1731-ben vették fel orgonistának és iskolamesternek (Prot. sess. 1731. nov. 9.); Prot. sess. 1741. dec. 9.; 1745. márc. 23.

kapott a várostól, „de csak templomi célokra”. 1749-ben a dobhordásra „és más zenei feladatokra” a város egy szolgát alkalmazott, aki hat mérő kevert gabonát és egyenruhát kapott.¹¹⁰

Neichel Tamás iskolamester 1751-ben kapta meg a városi zenészi állást is. Hetenként kétszer — az állás elvesztésének terhe mellett — próbán kellett megjelennie a kórusvezetőnél.¹¹¹

1755-ben a városnak három muzsikusa és egy karnagya volt. Hetenként kétszer kellett zenélniök, a tanácsi határozat szerint. Tilos volt viszont az újévi házalás, ami némi jövedelmet hozhatott volna nekik. Ennek kárpótlására fejenként 10 Ft fizetésemelést kaptak.¹¹²

1760-ban a tanács újból foglalkozott a városi zenészekkel: elrendelte, hogy „a kórusvezető engedélye nélkül szolgálatot nem vállalhatnak és az utcán sem zenélhetnek”. 1764-ben a három muzsikus — Christian Antal, Neichel Tamás és Breyer József — 10 Ft fizetésemelést kapott, „mivel a fizetésükből nem tudnak megélni”. 1768-ban — a kórusvezető ajánlására — vették fel Frank Vencelt városi zenésznek.¹¹³

1770-ben a zenészek vonakodtak a jezsuita templomban is muzsikálni. Ezért tanácsi határozat kötelezte őket, hogy „ezután is adjanak zenés misét vasár- és ünnepnap a jezsuitáknál, amíg ez a tanácsnak tetszik”. A külön ünnepségekért viszont külön juttatást kaptak. Éppen ezért idegen zenész — hegedűs, fúvós — a kórusvezető engedélye nélkül nem vállalhatott munkát a városban.¹¹⁴

1772-ben Neichel Tamás és Bauer Gottfried zenészek egyezkedtek a bevételről. 1779-ben Christian Antal városi zenész helyére Rosovics Ferenc addigi kántor került. Az új kántor a veszprémi Vagner Ferenc lett. 1788-ban a városi zenészek kérték a várost: forduljon a főispánhoz a növekvő drágaság, illetve a fizetésemelésük miatt. A tanács e helyett gabonajárandóságukat pénzben váltotta meg.¹¹⁵

1790-ben Bauer Gottfriedet intette a tanács, hogy szorgalmasabban járjon templomba, „különben minden további nélkül leteszik állásából”. Ez is közrejátszott abban, hogy Bauer főzenész (primarius musicus) még abban az évben lemondott az állásáról.¹¹⁶

1793-ban — a zenészek panaszára — a tanács megújította azt a korábbi határozatot, hogy — farsangkor — a városba jövő idegen zenészek, főleg fúvós hangszerekkel felszerelve, a kórusvezetőnél kötelesek jelentkezni. Két évvel később a város a helybeli muzsikusokat intette kötelességük jobb teljesítésére. „Ha az

¹¹⁰ Corp. stat. V/2. 486. Székesfehérvár 1743.; Prot. sess. 1744. márc. 31.; 1749. márc. 4.; Volt olyan város, ahol reggel és este a toronyban doboltak (Corp. stat. IV/2. 833. Modor 1775.).

¹¹¹ Prot. sess. 1751. márc. 20.

¹¹² Prot. sess. 1755. jún. 17.; dec. 12.; dec. 16.

¹¹³ Prot. sess. 1760. aug. 8.; 1764. márc. 30.; 1768. jún. 10.; Corp. stat. V/2. 531. Székesfehérvár 1760.

¹¹⁴ Prot. sess. 1770. márc. 16.; 1773. jún. 4.

¹¹⁵ Prot. sess. 1772. jan. 17.; 1779. jún. 18.; 1788. jún. 27. No 986.

¹¹⁶ Prot. sess. 1790. jan. 18. No. 77.; aug. 9. No 777.

istentiszteletről távol maradnak, a kórusvezető annyi napot vonjon le a fizetésükből, ahányszor mulasztanak.”¹¹⁷

1799-ben Kaiser Ignác sípost vették fel az elhalt Spacirer Lőrinc helyére. A következő évben a belvárosi plébános fortepianóját a kórusvezetőre hagyta.¹¹⁸

1805-ben a meghalt Neichel Tamás helyét Hampl Ferdinánd vette át. Ugyanebben az évben vették fel trombitásnak (Kaiser Ferenc helyére) a morvaországi Mazura Ferenc Ágostont.¹¹⁹

A város 1805-ben négyről hatra szándékozott emelni a városi muzsikások számát. A pozsonyi kamara azonban ezt nem látta indokoltnak, ezért a létszámot a következőképpen szabályozta: egy kórusvezető (karnagy), négy énekes (vokalista) és négy zenész. Ezekhez jött még alkalmanként — különösen ünnepnapokon — egy kiegészítő zenész. A város azonban nem tett le a létszámemelésről: 1808-ban újra kérte.¹²⁰

Az 1813. évi összeírásban először szereplő Hanner Makár tartotta a városban az első (1814) Academia Musicalist, a Hessen-Homburg ezred könnyűlovas felszerelése javára. A bevétel felét az ezred, felét a császári huszárezred kapta. Hanner 1816-ban újabb Acemiát adott, amelyből 700 Ft bevétel volt. A pénzből 600 Ft-ot a városi betegház kapott azzal, hogy „ha egy helybeli szegény muzsikusz nagy nyavalyába esne, ingyen vegyék be”. Hanner Makár hagyományát mások is követték: 1828-ban Vogel és Korhely muzsikamesterek adtak Musicalis Acemiát, amiből az öregek háza 40 Ft-ot kapott. 1830-ban ismét Musicalis Academia volt a városban.¹²¹

Hanner Makárt a város 1815-ben nevezte ki muzsikaigazgatóvá, „tekintetbe vévén józan magaviseletét és iparkodását. Alkalmas időben a fizetését is öregbíteni fogják”. 1816-ban — Rozsovits Ferenc lemondásával — megkapta a városi első muzsikusi állást.¹²²

1819-ben vette fel a város — több jelentkező közül — a morvaországi Korhely Györgyöt orgonistának, mivel az ájtatosságoknál már három éve ingyen muzsikált. Hanner Makár karigazgató többször tett panaszt ellene goromba viselkedése miatt. 1838 novemberében hír nélkül elhagyta a várost, mire a káptalan és a város közös bizottságot alakított az állás betöltésére. A következő évben már azt olvashatjuk, hogy Korhely megtévelyodott. Helyére Berg Antal addigi másodhegedűs került, „aki a legügyesebb az orgonálásban”.¹²³

¹¹⁷ Prot. sess. 1793. jan. 11. No 40.; 1795. jún. 12. No 725.

¹¹⁸ Prot. sess. 1799. aug. 23. No 988.; 1800. okt. 24. No 1256.

¹¹⁹ Prot. sess. 1805. márc. 8. No 337.; márc. 15. No 379.

¹²⁰ Prot. sess. 1805. júl. 6. No 913.; júl. 10. No 925.; 1808. máj. 27. No 701.

¹²¹ Prot. sess. 1814. ápr. 12. No 547.; 1816. ápr. 16. No 638.; 1828. jún. 6. No 1003.; 1830. márc. 26. No 481.; Szigeti 1979. 180.

¹²² Prot. sess. 1815. máj. 26. No 896.; 1816. nov. 22. No 1913.

¹²³ Prot. sess. 1819. nov. 26. No 1773.; 1820. ápr. 17. No 724.; 1822. febr. 1. No. 196.; 1838. nov. 12. No 2326.; 1839. nov. 4. No 2114.

Ünnep- és vasárnap — a püspök kérésére — az istentisztelet előtt, tilos volt a zene a városban. Ugyancsak tilos volt temetéskor „felesleges váltásokkal terhelni a népet”. A muzsikások egy-egy temetésnél fejenként 48 kr-t kaptak. Vogel Miklós belvárosi tanító segédei viszont arról panaszkodtak, hogy „a nekik rendelt szobában nem lévén fűtés, ott lévő hangszereik megromlanak”. Ezért a tanács egy vaskályhát állíttatott be a szobába.¹²⁴

A káptalan és a város részéről való kettős vezetés és fenntartás kérdéseinek a tisztázására az 1837. november 13—14-i tanácsülésen Farkas Ferenc éneklő kanonok is megjelent. A jegyzőkönyv azt mutatja, hogy még fennállt az az 1777. évi megegyezés, amely szerint az ének- és zenekar közös. Az ülésen kötött megállapodást Szigeti Kilián ismerteti alapvető művében, e helyütt csak hivatkozom rá.¹²⁵

1843-ban *polgárőr-zenekart* szerveztek. A szükséges költségeket a Pelikánhoz címzett táncteremben tartott álorcás táncmulatságból fedezték.¹²⁶

Itt kell megemlítenünk, hogy a város 1790-től *orgonahúzó*t alkalmazott, aki két évi kihordásra egy német dolmányt és adókedvezményt kapott. Az elaggott orgonanyomót 1848-ban — a székesegyházi zenekarvezető kérésére — felvették az elaggott öregek intézetébe.¹²⁷

Hangszerkészítő a XVIII. században nem működött a városban, mindössze alkalmilag fordultak meg itt, mint pl. 1795-ben. Az első (1802) letelepedett hangszerkészítő Klauser Ferenc volt. 1828-ban telepedett meg Somogyi Alajos orgonacsínáló. Sokáig azonban nem maradt: két év múlva — mivel nyilván számítását nem találta meg — elköltözött a városból. Pedig hamarosan szükség lett volna rá: ugyanabban az évben bontották el az öregtemplomban levő orgonát. Újabb orgonacsínáló (Böhm Károly) 1835-ben jött a városba.¹²⁸

Az első *muzsikatanító*, akiről tudunk, Ortman Vitus 1823-ban hagyta el a várost. 1834-ben Herder Henrik segédtanító kapott letelepedési és muzsikatanítási engedélyt. Három évvel később Liedl Lipótnak engedélyezte a tanács egy „hangász tanintézet” felállítását.¹²⁹

Mutatványosok

A városi forrásokban felbukkanó első mutatványos — a színészek megjelenését jóval megelőzve (1725) — Gáspár János *bűvész* és kísérője, egy *kötéltáncosnő* volt. Ezt követően egészen az 1770-es évekig nem találkozunk mutatványosokkal. 1778-

¹²⁴ Prot. sess. 1817. jún. 13. No 896.; 1831. szept. 12. No 1617.; 1836. nov. 26. No 2466.

¹²⁵ Szigeti 1979. 184. kiv.

¹²⁶ Prot. sess. 1843. dec. 27. No 4879.

¹²⁷ Prot. sess. 1790. jan. 22. No 126.; 1796. márc. 18. No 443.; ápr. 11. No 537.; 1848. szept. 13. No 3241.

¹²⁸ Prot. sess. 1795. jún. 12. No 729.; 1802. júl. 9. No 1032.; 1828. okt. 10. No 1682.; 1830. jan. 8. No 27.; júl. 2. No 1103.; 1835. nov. 9. No 2189.

¹²⁹ Prot. sess. 1823. máj. 2. No 693.; 1834. máj. 25. No 1028.; 1837. dec. 4. No 2361.

ban Gruncbach Vencel *árnyjátékos*, „ki a városban művészetét bemutatta”, 4 Ft-ot fizetett a tanácsi engedélyért.¹³⁰

1792-ben a főbíró 51 kr-t szedett be egy olasztól, aki „*kutyával és mással* mutatványokat produkált”. 1796-ban és 1804-ben *angol lovasok* szerepeltek a városban, egy-egy bemutatóért 2 Ft taksát szedett tőlük a kamarási hivatal. 1805-ben „egy bizonyos mutatványos” egy játékért 1 Ft taksát fizetett.¹³¹

1831-ben a „városban mutatott *panoráma* tulajdonosa” 14 Vft-ot fizetett a tanácsnak. 1833-ban Gebholz József mutatta be „*tüzi mesterségét* a Lövöldöző háznál”. A következő évben *hárfásoktól* és más játékosoktól — négy hónap alatt — 59 Ft-ot hajtott be a kapitányi hivatal. A pénzt a betegek háza kapta. Ugyancsak a kórház kapta az 1836-ban Engel József Pál *hasbeszélőtől* beszedett 1 Ft 30 kr-t. Ugyanebben az évben Petis Kajetán olasz, 1837-ben Schwarzenberg Pál több mutatványt tartott; az utána járó taksa felét „a városi kegyes intézetek javára határozta a tanács”.¹³²

1837-ben egy Polito nevű személy, aki *eleven vadállatot* mutatott néhány napig a városban, a szegények intézetének 5 Vft-ot ajándékozott. 1836-ban újból *angol lovasok* szerepeltek a városban. 1840-ben a Dumosz *lovagló társaság* a megyei piacon tartott mutatványokat. A tanács azonban kikötötte, hogy „az utat nem szoríthatja meg” (vagyis nem akadályozhatja a forgalmat). 1842-ben Volf Ferenc Lovagló társasága átutaztában a városban bemutatta tudását.¹³³

Iskolai színjátszás

A színjátszás pedagógiai jelentőségét a jezsuiták ismerték fel először. Kőszegen már 1682-ben teátrumot csináltak, amit a város nem jó szemmel nézett.¹³⁴

Fehérvárott a tanács először 1732-ben foglalkozott az ügygel, amikor a diákság kérte, hogy „komédiájukhoz a színházat rendezzék be”. A tanács 10 Ft-ot fizetett az ácsmesternek erre a célra. A színházterem 1737-ben készült el, addig a színpadot és a ponyvával fedett sátrat az udvaron állították fel. A színház az egész várost lázba hozta; hatalmas tömeg jelent meg, ami a rendfenntartást csaknem lehetetlenné tette.¹³⁵

Az iskolai előadások sora 1771-ig csaknem folyamatosnak mondható. Az előadásokat farsangkor vagy a vizsgák után tartották, évenként kétszer-háromszor. Az előadás nyelve általában a latin volt, de néhány évben (pl. 1758, 1766) a

¹³⁰ Corr. buch. 1725. aug. 14.; 1788. szept. 19. No 1396.

¹³¹ Prot. sess. 1792. aug. 13. No 1138.; 1796. júl. 8. No 979.; 1804. jún. 8. No 729.; 1805. jún. 4. No 779.

¹³² Prot. sess. 1831. júl. 29. No 1396.; 1833. aug. 26. No 1698.; 1834. nov. 3. No 2143.; 1836. ápr. 22. No 865.; jún. 3. No 1255.; szept. 9. No 1807.; 1837. jún. 16. No 1264.

¹³³ Prot. sess. 1836. szept. 5. No 1743.; 1837. szept. 22. No 1826.; 1840. aug. 21. No 1799.; 1842. szept. 2. No 2501.

¹³⁴ Corp. stat. V/2. 299. Kőszeg 1682.; Kilián 1976. 206.

¹³⁵ Prot. sess. 1732. júl. 23.; Németh László 1979. 73.

magyar és a német. 1767 körül karácsonyi betlehemes játékokat adtak elő. Az iskolai színjátszást Kilián István írja le alapvető művében, az ott elmondottakat nem akarván megismételni, e helyütt hivatkozom rá.¹³⁶

A jezsuita rendház 1773. évi összeírásában az iskolánál szerepel egy színházterem, a szükséges berendezéssel. Ezt 1777 után tanteremmé alakították át.¹³⁷

Ezt követően nincs adatunk az iskolai színjátszásról. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a gimnázium igazgatója, Benyák Bernát szimpatizált az iskoladrámákkal, sőt Dugonicsal, Pállyával és Sinaival együtt maga is írt a latin helyett immár magyar nyelvűeket.¹³⁸

1804-ben olvashatunk a jegyzőkönyvben arról, hogy „a helybeli fiak által tartott színházi előadások után 42 Ft folyt be” a szegényház javára. Ez azonban valószínűleg a helybeli ifjak — és nemcsak a diákok — műkedvelő csapata lehetett. A magas taksa viszont arra utal, hogy számos előadást tarthattak.¹³⁹

Hogy az előadásokat a diákok egyáltalán láthatták-e, nehéz lenne megmondani, hiszen — a helytartótanács 1827. júniusi rendeletére — a tanács a diákok színházlátogatását megtiltotta.¹⁴⁰

Komédiások

Bármilyen kiábrándítóan hangzik is: a városi önkormányzat a színészetben főleg rendészeti ügyet, illetve az utána szedett taksában jövedelmi forrást látott. A tanács mindig ilyen szempontból foglalkozott vele. *Először 1774-ben* engedték meg — özvegy Zichy Jánosné kérésére —, hogy Perner Félix és társai komédiákat adjanak elő, „utána azonban le kell bontaniok a színházat”.¹⁴¹

1784-ben 4 Ft-ot szedett a kamarás a komédiásoktól. 1788-ban nagy volt az engedélykérők száma: januárban a Pécsset játszó Comische Gesellschaft akart a városban előadásokat tartani. A tanács azzal utasította el őket, hogy „böjt idején a komédiák tilosak, valamint megfelelő épület sincs, ahol játszani lehetne”. Júniusban Friedrich és Schrott győri színészek, „mivel erkölcsös életükről bizonyítványt mutattak fel, valamint késznek mutatkoztak az előadásenkénti 2 Ft taxát kifizetni”, engedélyt kaptak. Scherzer Ferenc győri „császári királyi színész igazgatót” viszont éppen rájuk hivatkozva utasították el, „mivel jelenleg a város színészekkel el van látva”. Scherzer tragédiát, vígjátékot, operettet, pantomimet és balettet akart a városban előadatni. Jó életviteléről herceg Grassalkovichtól és Győr várostól voltak bizonyítványai. Hasonlóan nemleges választ kapott Berendt

¹³⁶ Czenner 1972. 6.; Kilián 1976. 201—305.; Kosáry 1980. 209.

¹³⁷ OL E 152. Acta Jes. Irreg. Elenchi. Albareg. No 1. 1773. okt. 26.; Czenner 1972. 6.; Lásd még: Dümmerth 1974. 394—395.

¹³⁸ Csáky 1981. 186.

¹³⁹ Prot. sess. 1804. jún. 1. No 706.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1827. jún. 22. No 1093.

¹⁴¹ Prot. sess. 1774. márc. 11.

Fülöp, a debreceni színész társaság igazgatója, aki színjátékot és balettet akart előadni.¹⁴²

1789-ben Divald Ferenc színésztársasági principális adott elő a városban operákat és komédiákat. Mivel jól viselték magukat, a tanács megengedte, hogy a novembertől számított téli hónapokban is itt maradhassanak, „de a játékra maguknak kell alkalmas helyet keresni”. Divald társulata előadásonként 1 Ft taksát fizetett. Voltak azonban olyan előadások, ahol — és ezt a kapitány is igazolta — alig volt bevétel. Ezek után elengedték a díjat.¹⁴³

1790-ben Berendt Fülöp nagyobb sikerrel járt, megkapta a tanácsi engedélyt: „A szokásos díjat fizesse ki, a biztosítékot tegye le; ha ez megtörtént, produkálhatja magát.” Ez az első eset, amikor a tanács biztosítékot is szed. 1794-ben nem voltak hozzá ilyen kegyesek: „A tanács a kérésnek jelenleg nem tud helyt adni; az ügyet a kapitányra bizzák.”¹⁴⁴

Ugyancsak 1790-ben játszott a városban Terzi Ferenc komikus. 1792 júliusában 10 napig komikusok voltak állatokkal Fehérvárott. Tőlük 10 Ft taksát szedett be a bíró. Ugyanezen év októberében Moritz György comicus „játszott el békében és nyugalomban négy játékot”. A következő év májusában Stoll Gottfried komikus 2 Ft taksát fizetett.¹⁴⁵

1796 márciusában a tanács három kérelmet, Jungheim győri komédiás igazgató, La-Fortum Frigyes komikus, valamint Precop Imre és neje kérését is elutasította, „mivel az adózók ki vannak merülve”.¹⁴⁶

1796 novemberére az adózók már magukhoz térhettek, mert a tanács nem zárkózott el Ludovicus-féle komédiás társaság előadásaitól. Sőt tartózkodásukat, arra hivatkozva, hogy a fia beteg, még meg is hosszabbították.¹⁴⁷

1797 januárjában Lonis József színésztársulati igazgató kapott engedélyt hetenként háromszori előadásra, esetenként 1 Ft taksáért.¹⁴⁸

Színészek, társulatok

A XVIII. század utolsó éveiben a magyar színjátszás társadalmi bázisa — a polgársággal — némileg bővült. *Kelemen László* társulata tartotta fenn a magyar színészetet Miskolcon és Székesfehérvárott, Kassán és Kecskeméten. De hozzátehetjük, hogy e városok lakossága is hozzájárult a fenntartáshoz. Nem véletlen, hogy 1799 márciusában érkezett a helytartótanács leirata Fehérvárra, amely elrendelte, hogy „ahol állandó színház van, az igazgató negyedévenként mutassa be

¹⁴² Prot. sess. 1784. febr. 16.; 1788. jan. 10. No 48.; jún. 30. No 1032.; júl. 21. No 1130.; szept. 26. No 1409.

¹⁴³ Prot. sess. 1789. máj. 22. No 651.; júl. 10. No 841.; júl. 13. No 876.

¹⁴⁴ Prot. sess. 1790. jan. 22. No 88.; 1794. máj. 14. No 658.

¹⁴⁵ Prot. sess. 1790. jún. 25. No 645.; 1792. jún. 30. No 876.; okt. 29. No 1439.; 1793. máj. 27. No 752.

¹⁴⁶ Prot. sess. 1796. márc. 11. No 396.; márc. 18. No 407.; márc. 29. No 474.

¹⁴⁷ Prot. sess. 1796. nov. 11. No 1486.; nov. 18. No 1527.

¹⁴⁸ Prot. sess. 1797. jan. 9. No 23.

azon darabok jegyzékét a hatóságnak, melyeket játszanak”. A tanács válasza: „A városban állandó színház nincs; ha jönnek a komédiások, a tanács e rendelet szerint jár el.”¹⁴⁹ A helytartótanács az eljárást 1804-ben szigorította: nemcsak azt kellett jelenteni, amit előadtak, hanem azt is, „miket fognak előadni”. A gyakorlat az volt, hogy a színházigazgató által összeállított jegyzékét a magisztrátus a helytartótanácsához terjesztette fel. Onnan a jegyzék visszajött; a cenzúra azokat a darabokat, amelyekről mintát kért, csillaggal jelölte meg. A választ a tanács a színházigazgatóval és mint rendészeti hatósággal, a városi kapitánnyal közölte.¹⁵⁰

A XIX. század első évében kért és kapott engedélyt *Karner Gábor* színházigazgató, aki megszakítás nélkül csaknem hat évig maradt a városban. A tanács egyetlen megszorítása szerint adventben és nagyböjtben nem tarthatnak színelőadást. A rend megtartására Hell György tanácsos, mint tanácsi biztos és Vass Pál városi kapitány ügyelt. Karner 1806-ban a tanácsnak nyújtotta be a játszani kívánt darabok mintapéldányát. Erre a magisztrátus az engedélyt megadta és csak ezután terjesztette fel a helytartótanácsához. Karner a szegényházi taksát nem előadásonként, hanem „in abstracto” egy összegben fizette (1806 júniusában pl. 22 Ft 30 kr-t). A társulat 1807-ben Nagyszombatra távozott.¹⁵¹

Karnerrel párhuzamosan — átmenetileg és rövid időre — más színészek és társulatok is feltűntek a városban. 1801-ben Stöger Ferenc kért, de nem kapott engedélyt a játszásra. 1804 januárjában a polgármester Cibulka „kebelbeli színházigazgatóval” megegyezett: minden játék után 45 kr-t fizet a szegényház javára. 1804 márciusában a színházhoz kiküldött tanácsi biztosok jelentették, hogy a társulat 71 előadást tartott, amiből 53 Ft 15 kr jött be a szegényházi pénztár javára. A játszott darabok jegyzékét ebben az esetben is csak utólag terjesztették fel.¹⁵²

1804 januárjában Hofmann Tamás kebelbeli színész (gremialis theatrista) azzal a kéréssel fordult a tanácshoz, hogy az írjon kikérő levelet a bécsi tanácshoz Landerer János lánya ügyében, aki szintén színész volt. A jegyzői hivatal meg is írta a levelet, mire márciusban megjött a bécsi válasz: Hofmann megkapta a házassági engedélyt.¹⁵³

1807 januárjában Vasbach Ferenc a klagenfurti színház igazgatója mutatta be a játszani szándékozott darabok jegyzékét. A város részéről „semmi akadály” sem volt.¹⁵⁴

Az 1807—1808-as színházi szezonban *Gindl Lőrinc* színházi társaságigazgató (Societatis Theatralis Director) társulata játszott a városban. Az 1808 februárjában

¹⁴⁹ Prot. sess. 1798. okt. 26. No 1246.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1799. márc. 27. No 392.; 1804. jún. 8. No 714.; 1805. febr. 4. No 165.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 1084.

¹⁵¹ Prot. sess. 1801. aug. 7. No 1038.; 1805. szept. 28. No 1339.; 1806. jún. 16. No 996.; nov. 10. No 1662.; 1807. ápr. 27. No 592.

¹⁵² Prot. sess. 1801. okt. 23. No 1354.; 1804. jan. 5. No 29.; márc. 27. No 408.

¹⁵³ Prot. sess. 1804. jan. 5. No 24.; márc. 12. No 336.

¹⁵⁴ Prot. sess. 1807. jan. 12. No 66.

felterjesztett jegyzéken a helytartótanács sok darabot kereszttel jelölt meg, amiket nem lehetett játszani. A tanács ezt az igazgatóval és a színház tanácsi biztosával közölte. Gindl 1808 októberében már Győrben játszott. Fehérvár megkereste Győr város tanácsát: hajtsa be az igazgatón a szegényháznak járó taksát.¹⁵⁵

1808 május—júniusában Pfeifer Ignác varasdi igazgató (aki korábban már szerepelt Fehérvárott) és Schmidt József marburgi igazgató kapott engedélyt. 1808 októberében Kracher Ágoston úgy kapott engedélyt, ha leteszi a játszani szánt darabok jegyzékét és a 200 Ft kauciót, valamint előadásenként 30 kr-t fizet a szegényház és a kórház javára.¹⁵⁶

1807 decemberében Harte Ferdinándot (aki akkor Pécsen játszott) a tanács elutasította, „mert a város el van látva színészekkel”. Ugyancsak elutasították 1809 novemberében, de ekkor más okból: „A színházat a katonai kórház elfoglalta.”¹⁵⁷

1810—1811-es évadban Kuntz Kristóf győri színházigazgató kapott hasonló feltételekkel, mint fentebb Kracher Ágoston, fehérvári játszási engedélyt. A taksát azonban a tanács darabonként 1 Ft-ra emelte. Az általa felterjesztett darabok ellen a cenzúra, Hell György városi színházi biztos (Theatri Commissarius) nagy meglepedésére, nem talált kivetni valót. A biztos 1811 márciusában 100 Ft-ot szedett be színházi cenzus (census pro theatro) címén.¹⁵⁸

1815 novemberétől játszott a városban Kübler Ferdinánd társulata. A tanács az engedélyhez hozzátette: „Semmi tiltott darabot nem játszhatnak.” A helytartótanács azzal toldotta meg, hogy „csak azokat a drámákat játszhatják, melyeket Bécsben, Pesten és Budán is többször játszottak” (így pl. a Kreuz Pfarrer címűt nem). Kübler 1814 áprilisában kapott bizonyítványt maga és családja számára a Fehérvárott eltöltött időről. A városi kapitány fél évre 60 Ft „százalékot” szedett be tőlük. 1814 júniusában Kübler és társulata már Komáromban játszott.¹⁵⁹

Az 1813 októberétől a Fehérvárott szerepelt magyar színésztársaságok névsorait és adatait közli Czenner Mihály alapvető művében; ezeket itt nem szándékozom megismételni, csak néhány tanácsi intézkedésre hívom fel a figyelmet. A kor a magyar színészet vidékre szorulásának, ám ugyanakkor társulati gyarapodásának és erősödésének a kora; két (Székesfehérvár és Miskolc), párhuzamos vidéki gócponttal.¹⁶⁰

A pesti Magyar Theatrumi Társaság 1813 őszén 122 Ft 35 kr-t fizetett előadásai után a fehérvári kegyes intézményeknek. 1814-ben három vendégszereplésen összesen 47 előadást tartottak. A darabok között voltak olyanok is, amelyeket a cenzúra nem engedélyezett. A helytartótanács ezt leiratban észrevételezte. A

¹⁵⁵ Prot. sess. 1807. okt. 15. No 1209.; 1808. febr. 12. No 212.; okt. 17. No 1400.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1808. máj. 27. No 703.; jún. 27. No 864.; okt. 10. No 1358.

¹⁵⁷ Prot. sess. 1807. dec. 4. No 1399.; 1809. nov. 22. No 1400.

¹⁵⁸ Prot. sess. 1810. aug. 17. No 1271.; 1811. jan. 4. No 15.; márc. 26. No 482.

¹⁵⁹ Prot. sess. 1813. júl. 17. No 771.; 1814. jan. 3. No 1.; ápr. 1. No 517.; máj. 6. No 709.; Prot. jud. 1814. jún. 24. No 357.; Czenner 1972. 9.

¹⁶⁰ Czenner 1972. 97—145.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 1080.

magisztrátus a kapitányi hivatalra bízta a szigorúbb ellenőrzést. A társulattal jött a városba Ehrenstein János *táncmester* is.¹⁶¹

1817 májusában a *Magyar Színjátész Társaság* igazgatója, Balogh István, kérte, hogy „egy kevés ideig játék darabokat mutathasson be”. Az engedélyt megkapta; működéséről bizonyítványt a jegyzői hivatal 1817 novemberében állított ki. Kis létszámú társulata még egyszer, 1836-ban — kevés sikerrel — bukkant fel a városban.¹⁶²

A fenti magyar társulatokkal párhuzamosan időnként *német színészek* is megjelentek a városban. Így 1815 telén egy „Hoch nevű színjátész” a társaságával; 1816 novemberében Saitz József színjátékos (7 Ft-ot fizetett az engedélyért). Elutasítást nyert viszont 1817 júniusában Kronos József, „mivel a városnak a társaságra szüksége nincsen”, és 1818 januárjában Pfeiffer Ignác laibachi igazgató, „mivel a város jelenleg el van látva színházzal”. A színelőadásokat a püspök is figyelemmel kísérte: a canonica visitatio során felhívta a város figyelmét, hogy „ügyeljen a jó erkölcsösség szoros megtartására”.¹⁶³

Az 1818—1824 közötti időszakot az irodalom „*a megyei igazgatás korszakaként*” ismeri. Az igazgatótestület élén álló Kolozsváry Pál főszolgabíró 1818 októberében levelet írt a városhoz, amelyben közölte, hogy „több helybeli hazafi bőkezűségéből felállították a *Magyar Színjátész Társaságot*. „Ennek megsegítésére javasolta, hogy — a más városokban is fennálló szokás szerint — a tanács a »névzenyvekre« bérletként egy összeget fizessen be. A tanács azt válaszolta, hogy fenntartja azt a jogát, hogy engedélyezhesse vagy tilalmazhassa a névzenyveket. A javaslatot mégis elfogadják, hogy a nemzeti színjátész társaságnak jövedelmet biztosíthassanak, a szép intézet virágzásához hozzájáruljanak.” Kikötötték azonban, hogy ez a társulat is fizesse meg a szegényháznak járó taksát.¹⁶⁴

1820-ban Fejér megye törvényszéke írt át a városhoz. A tanácsot és a polgárságot arra kérte „a Magyar Nemzet és Hazához tartozó buzgóságra hivatkozva, hogy az itt levő Magyar Színjátész Társaságot minden úton és módon támogassa”. A tanács a kérést igazgatási útra terelte: „ismertetni fogják a választó polgárság előtt”. 1821-ben Kapy József aljegyzőt bízták meg a társaság javára való gyűjtéssel. Ebben az évben a társaság 115 Ft 30 kr-t fizetett a szegényháznak és a kórháznak; 1824-ben pedig 105 Ft-os bevétellel egy darabot adtak a tűzkárosultak javára.¹⁶⁵

Az „állandó vagy bolyongó társaságok” nem játszhattak Szent István napján, valamint Szent Sebestyén napján, amely a városnak fogadott ünnepe volt.¹⁶⁶

¹⁶¹ Prot. sess. 1813. okt. 29. No 1296.; 1814. aug. 8. No 1166.; Prot. jud. 1815. nov. 20. No 785.; Kerényi 1979. 121.

¹⁶² Prot. sess. 1817. máj. 29. No 840.; nov. 23. No 1745.; Kerényi 1979. 129.

¹⁶³ Prot. sess. 1815. máj. 29.; 1816. nov. 4. No 1788.; 1817. jún. 6. No 881.; jún. 13. No 895.; 1818. jan. 8. No 22.; 1815 júniusában Siege József színjátész kért engedélyt; a választ nem ismerjük (Prot. sess. 1815. jún. 12. No 986.).

¹⁶⁴ Prot. sess. 1818. okt. 12. No 1345.; Kerényi 1979. 121.; A társulat pesti vendégszerepléséről: Budapest története. 1975. III. 506.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 1256.

¹⁶⁵ Prot. sess. 1820. márc. 24. No 578.; 1821. jan. 22. No 131.; máj. 11. No 762.; 1824. ápr. 23. No 662.

¹⁶⁶ Prot. sess. 1820. dec. 11. No 1996.; 1823. jan. 17. No 62.

A „megyei korszak” végén, 1824 májusában Martorek Antal besztercebányai német színjátszó igazgatót a tanács azzal utasította el, hogy „a városban állandó magyar színjátszó társaság van felállítva”.¹⁶⁷

Az ezt követő év (1825) a fehérvári társulat vándorútjának (Veszprém—Zombor—Szabadka—Baja—Fehérvár) az éve. A városban pedig megjelennek és csaknem folyamatosan maradnak a *német színjátszók*, akik Pécsről, Budáról, Zágrárból jöttek. Így Flór Vilmos kőszegi színjátszó igazgató, aki ugyan előbb (1825) „mivel a városban magyar színjátszó társaság lévén”, elutasítást nyert, néhány évvel később (1828) már „kifogás nem lévén, megkapta”. Ugyancsak 1828-ban kapott engedélyt Kröning Ferenc német igazgató társulata. Az év végén azonban a „városban levő színjátszó helyet más célra fordítván”, Stöger Ferencet elutasították.¹⁶⁸

1831 február—1832 március között szerepelt a városban Mayer György társulata. A város a nyári színjátszást „mivel a nyári hónapokban nincs kelete”, nem engedte meg nekik. Később enyhítettek a tilalmon: „Néhány darabot előadhatnak, mivel nem egész nyáron akarnak maradni.”¹⁶⁹

A magyar színjátszó társaság igazgatója, *Komlóssy Ferencet* maga mellé véve, önállósult. 1827 telére játszási engedélyt kapott a városban; a tanács erre hivatkozva utasította el Slavik Károly német színjátszót. Az öt dunántúli megye által támogatott *Dunántúli Színjátszó Társaság* ezt követően — 1831—1836 között — több ízben szerepel a városi jegyzőkönyvekben. 1831-ben — „mivel nincs más a városban” — engedélyt kapott játékdarabok bemutatására. 1833 telére és az 1834. májusi vásár idejére hasonló engedélyt kaptak. 1835-ben a bőjti vásárcor (ez korábban tilos volt), 1836 első felében a városban játszottak. Az 1836. január 14-i előadás tiszta jövedelmét (59 Ft 46 kr-t) a beteg és kórász intézet javára ajánlották fel. Komlóssy társulata 1836 májusában Balatonfüredre távozott.¹⁷⁰

1837-ben „a Pest megye által pártfogolt színjátszó társaság” szerepelt Fehérvárott. Július 18-án a betegház és kórház javára, a *Hedvig* című darabot játszották; ebből 18 Ft jött be a jótékony célra. 1838 márciusában Körösi Ferenc, a magyar színésztársaság igazgatója, kapott engedélyt „színi mutatóványok tartására”.¹⁷¹

Ebben az időszakban a tanács több német színjátszót utasított el: 1834-ben Hoffmann Flóriánt; 1836-ban Schütz Ágostont („ismeretlen lévén”); a következő év júliusában Lederer Lipótot, augusztusában Söllner Józsefet („mivel várható, hogy magyar színészek érkeznek”) és decemberében Vio Károlyt („a kérelmesre jelenleg szükség nem lévén”).¹⁷²

¹⁶⁷ Prot. sess. 1824. máj. 10. No 777.

¹⁶⁸ Prot. sess. 1825. márc. 26. No 492.; 1828. júl. 14. No 1231.; szept. 29. No 1621.; dec. 19. No 2096.; Kerényi 1979. 120.; Magyarország története. 5. 1790—1848. Bp. 1980. 1083.

¹⁶⁹ Prot. sess. 1831. febr. 19. No 512.; 1832. febr. 24. No 368.; márc. 16. No 531.

¹⁷⁰ Prot. sess. 1827. máj. 7. No 749.; 1831. okt. 17. No 1725.; 1833. aug. 30. No 1712.; 1834. máj. 16. No 988.; 1835. febr. 20. No 383.; 1836. jan. 15. No 99.; máj. 20. No 1108.; Kerényi 1979. 128—129.

¹⁷¹ Prot. sess. 1837. júl. 21. No 1462.; 1838. márc. 30. No 664.

¹⁷² Prot. sess. 1834. aug. 18. No 1653.; 1836. aug. 1. No 1570.; 1837. júl. 10. No 1398.; dec. 15. No 2383.

Az 1838. április 1-jei előadáson elhangzott, „a szoros erkölcsiséget sértő” énekek ellen feljelentés érkezett a tanácshoz. A magisztrátus megdorgálta és eltiltotta az énekeseket a beléptidj melletti énekléstől. Erről az igazgatót értesítették.¹⁷³

Huzamosabb ideig, 1839—1841-ben, játszott a városban *Szenning Antal* német társulata. Először 1839 októberében nyert engedélyt (miután a pápai magyar színészek nem érkeztek meg). 1840-ben az engedélyt azzal újították meg, „ha jó színészeket szerzödtet”. A következő év március 9-én a német színészek kötelezően egy színmutatványt adtak a beteg- és kórház javára. A tanács két biztost állított a színházi pénztár mellé.¹⁷⁴

1839 májusában három német színjátszótól, Lange Gottfriedtől, Schlarik Károlytól és Schligmann Károlytól tagadták meg az engedélyt. 1842-ben Angeli Antaltól pedig azzal, hogy „a télre magyar színészeket várnak”.¹⁷⁵

1844 júniusában, a Szent Iván-napi vásár alkalmával, a komáromi német színészek játszottak a városban. Ugyanebben az évben Ullmann Ferenc vendéglős kérte, hogy „miután a városi színházat kibérelte, oda német színész társaságot hozhasson”. A tanács válasza: „Előbb magyar társaságot próbáljon szerezni és csak ha nem kap, akkor fogadhatja be a németeket.”¹⁷⁶

1845 szeptemberében a városi kapitány, a tanács utólagos jóváhagyásával, engedélyezte *Hevessy Imre* társulatának a működését. 1846 áprilisában éppen erre hivatkozva utasították el az *Erdélyi Színész Társaság* kérelmét. Hevessy 1846 májusában az októberi visszatérés reményében távozott a városból. A tanács ezt azonban attól tette függővé, hogy „ha a közönség meglegedését megnyerő társaságot hoz”. Erre azonban Hevessy nem vállalkozott.¹⁷⁷

1845-ben érkezett meg a városhoz a helytartótanács rendelete, amely megtiltotta a színházaknál a gyermekek alkalmazását. A tanács, mihez tartás végett, a kapitányi hivatalnak adta ki.¹⁷⁸

1846 második felében Ullmann Ferenc *dalszínészeket* hozott a városba. Ugyancsak ő kért engedélyt 1846 decemberében Kilényi Dávid és társulata részére. A tanács ezt, „mivel őt ismerik”, meg is adta. 1847 júliusában Kilényi a városi kapitánytól kapott ideiglenes, a tanácsülés által utólag jóváhagyott engedélyt. Ugyanakkor elutasították egy német társaság kérelmét, „mivel nyáridőben a színész társaság itt meg nem élhet; különben az adózók a hitelezés miatt károsodnának”.¹⁷⁹

¹⁷³ Prot. sess. 1838. ápr. 2. No 710.

¹⁷⁴ Prot. sess. 1839. okt. 7. No 1929.; 1840. szept. 14. No 1972.; 1841. márc. 5. No 599.; A pápai színészek 1839 augusztusában kapták meg az engedélyt (Prot. sess. 1839. aug. 30. No 1704.).

¹⁷⁵ Prot. sess. 1839. máj. 24. No 1079.; 1842. máj. 23. No 1356.

¹⁷⁶ Prot. sess. 1844. jún. 17. No 2405.; szept. 16. No 3663.

¹⁷⁷ Prot. sess. 1845. szept. 5. No 2990.; 1846. ápr. 3. No 1283; 1290.; máj. 1. No 1671.; jún. 26. No 2339.

¹⁷⁸ Prot. sess. 1845. ápr. 7. No 1292.

¹⁷⁹ Prot. sess. 1846. júl. 11. No 2591.; dec. 28. No 4785.; 1847. jún. 11. No 2411.; júl. 23. No 3126.

Mükedvelő színjátszás

Már fentebb, az iskolai színjátszásnál láttuk, hogy 1804-ben a helybeli ifjak több színházi előadást tartottak. 1818-ban Balog István azzal kapott színjátszási engedélyt, „ha a helybeli társaságba lépett polgárok, akik közhasznú tárgyakat játszanak, megmaradnak a szabadságban, hogy meghatározott napokon játsszanak”. A mükedvelőkre a püspök is felfigyelt és felhívta a tanácsot, „tiltsa meg, hogy a színjátszó társaság a vallást és a jó erkölcsöt sértő játékokat adjon elő”. A kapitányi hivatal ettől kezdve a mükedvelőknek is csak olyan darabok játszását engedélyezte, amelyek előzőleg a cenzúrán átmentek.¹⁸⁰

1782-ben a fehérvári zenei mükedvelők *Mozart Requiemjére* is vállalkoztak. A következő évben alakult színjátszó társulat pedig jótékony célt, az árvák felségélyezését, a tűzkárosultak támogatását és Megyeri Károly siremlékének felállítását tűzte maga elé. 1843-ban a szegény gyermekek segélyezésére a társulat előadásából 433 Ft, 1844-ben a tűzkárosultak javára 300 Ft jött be. A tanács „megköszönte a nemes célt”.¹⁸¹

A város nemcsak a helybeli magyar színészeket, hanem más városok színjátszóit is támogatta. 1833-ban Abaúj vármegye kérésére adakozást rendeztek a Kassán alapított Színjátszó Társaság alapjára. 1837-ben Pest vármegye írt át a tanácshoz: kérte, hogy a város legalább egyet vegyen a pesti magyar színházat fenntartó részvénytársaság részvényeiből. A tanács az ügyet a szokásos közigazgatási útra terelte: „Ki kell kérni a választó polgárság véleményét.” Ezzel az ügyet elintéztnek vették.¹⁸²

A fehérvári színészet történetírója, Kerényi Ferenc elmarasztalja a várost, amiért 1818-ban a *Nemzeti Színház* javára csak néhány tisztségviselő és értelmiségi polgár adakozott. Ha azonban tovább forgatjuk a jegyzőkönyvet, megtaláljuk a későbbi adatot is: 1843-ban a város — az országos felajánlás keretében — 1375 ezüst Ft-ot fizetett be. És ez már egyáltalán nem nevezhető kis összegnek.¹⁸³

Pelikán-fogadó, Szluha-szála

A fehérvári színjátszás történetével szorosan összefügg a Pelikán-ház története. Először 1803-ban bukkan fel a városi tanácsülési jegyzőkönyvben, amikor Szluha Ignác alezredes testvére (Szluha Antal) nevében javasolta, hogy házat vesznek a városban és színházzá építik ki. Előrebocsátotta, hogy nem a „csavargó vándorszínészekre”, hanem a pesti színjátszó társaságra gondolt. A tanács támogatta a kérést, „mivel a városban nincsenek vándorszínészek”.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Prot. sess. 1804. jún. 1. No 706.; 1818. jan. 26. No 80.; febr. 23. No 271.

¹⁸¹ Kerényi 1979. 130.; Prot. sess. 1843. febr. 13. No 720; 1844. márc. 8. No 714.

¹⁸² Prot. sess. 1833. aug. 13. No 1574.; 1837. jún. 30. No 1297.

¹⁸³ Prot. sess. 1843. márc. 30. No 1042.; Kerényi 1979. 121.

¹⁸⁴ Prot. sess. 1803. júl. 18. No 990.

1807-ben a tanács a jelentkező klagenfurti színházigazgatót a *Domus Theatralis* tulajdonosához, Szluha Antalhoz utasította: „Vele beszélje meg a színházat, a város részéről semmi akadályja sincs.” Ugyanez volt a gyakorlat a többi jelentkező esetében is: a város csak a hatósági engedélyt adta, a teremről Szluhával kellett egyezkedni. Szluha különben figyelemmel kísérte, ha a városba az ő tudta nélkül jöttek színészek és tiltakozott ellene, mint ami az ő „színházi kiváltságát (Privilegium Theatrale)” sérti. A tapasztaltabb színházigazgatók már zsebükben a Szluhával kötött bérleti szerződéssel mentek a tanácshoz.¹⁸⁵

1810—1812 között a házat, részben tisztí szállítás céljára, évi 2000 Ft-ért a város bérelte. Így a terembérletet is a város adta, illetve a díját szedte. Az épület egy részét a város évi 600 Ft-ért tovább adta bérbe Parndt Józsefnek. 1812 októberében a Szluha-teremben néhány napig gimnasztikai játékokat tartottak.¹⁸⁶

1813-tól Szluha Antal és fia Imre a házat évi 1000 Ft-ért adta bérbe a városnak. A terem ekkor *gremiale Theatrumnak* nevezik; pl. 1813 októberében, amikor Kübler Ferdinánd német társulata játszott benne. 1815-ben *Játékszínnek* nevezik; ekkor a pesti Magyar Színjátszó Társaság 50 Ft hasznóbért fizetett utána a városnak.¹⁸⁷

1817 januárjában a Szluha urak 45000 Ft-ért eladták házukat, Szluha Imre sógorának, Polimberger György szentágotai bérlőnek, aki ott gabonatartóházat akart berendezni. A tanács mérlegelte, hogy „uradalmi hatalmával álljon be a házba és tartsa meg”. A ház később Bezerédy Miklós táblabíró (Polimberger György sógora) tulajdonába került.¹⁸⁸

A Pelikán-fogadó átalakított nagytermében 1818. október 11-én tartottak először előadást. Magáról a teremről igen kedvező képet festett Ürményi József országbíró és főispán. A kiváló színházteremnek nem kis része volt abban, hogy az 1830-as években rangos társulatok látogattak el a városba. Közben azonban a terem állaga is romlott, mivel 1824 után nem sok gondot fordítottak a karbantartására.¹⁸⁹

A tanács előtt 1837-ben merült fel először annak a lehetősége, hogy a házat egy részvénytársaság megveszi és színházként hasznosítja. A város a Szépitő Bizottság véleményét is kikérte. A színházterem létesítésére összeállt egyesület 1840-ben nyújtotta be elképzelését a tanácsnak.¹⁹⁰

1841-ben Lux kapitány jelentette, hogy a Pelikán-házban elkészítette a színháztermet, amelyet azután tanácsi bizottság vizsgált meg. Ugyanebben az évben vizsgálták meg az Androvits Julianna házában levő színháztermet, de nem tartották alkalmasnak. 1844-ben a Pelikán-házat Ullmann Ferenc vendéglős bérelte; ő szerződtette a színésztársulatokat is.¹⁹¹

¹⁸⁵ Prot. sess. 1807. jan. 12. No 66.; máj. 15. No 700.; 1808. okt. 10. No 1358.

¹⁸⁶ Prot. sess. 1810. szept. 7. No 1377.; nov. 5. No 1632.; 1812. okt. 19. No 1313.

¹⁸⁷ Prot. sess. 1813. jan. 29. No 93.; júl. 17. No 771.; 1815. febr. 24. No 308. Czenner 1972. 9.

¹⁸⁸ Prot. sess. 1817. jan. 23. No 132.; márc. 7. No 437.

¹⁸⁹ Kerényi 1979. 123, 129—130.

¹⁹⁰ Prot. sess. 1837. ápr. 17. No 809.; 1840. febr. 14. No 441.

¹⁹¹ Prot. sess. 1841. jan. 4. No 13. okt. 15. No 2630—2631.; 1844. szept. 16. No 3663.

A nyilvános táncot (saltus publicus) a tanács nem nézte jó szemmel, a XVIII. század első felében nem is találkozunk vele. Miután azonban elkerülhetetlen, hogy ahol bort és pálinkát mérnek, táncoljanak is, az 1760-as évektől kezdve megpróbálta ellenőrzése alá vonni. 1762-ben pl. megtiltották az egyik bormérésben a táncot, mivel a csapos és a pincér egy pástort megvert és a pénzt is elvette.¹⁹²

Az 1770-es évektől kezdve farsangkor megengedték a nyilvános táncot a fogadókban, de csak *tanácsi biztos* (chorearum commissarius) jelenlétében és ha a bérlő 10 Ft-ot fizetett a szegényház javára. A biztos a közrendre és az erkölcsökre felügyelt; különösen a verekedéseket igyekezett megakadályozni. A tánc és az ivászat azonban télen 9, nyáron 10 óra után tilos volt. A zenész 24 botot, a kocsmáros börtönbüntetést kapott, ha a városi pandúrok a tilalom megszegésén kapták őket.¹⁹³

1787-ben az alispán magyarázatot kért arról, hogy a bálókban származó bevételeket (akkor pl. 39 Ft 45 d-t) számolja el a város a szegények javára, amikor nincs is szegéypénztár. A tanács válasza: „A városban csak kórházi pénztár van. Ide vételezik be a szegéypénzeket (a perselypénzt is) és ebből tartják a kórházban levő szegényeket (Hausarmen), a megesett nőket és a tüzkárt szenvedetteket.”¹⁹⁴

1788-tól kezdve a bálókra jegyeket (Billieta) árultak. 1789-ben pl. a farsangi bálók biztosai jelentették: a jegyekből 480 Ft jött be, aminek 6%-át a szegények kapták. A következő évi farsangi szezon hasonló (500 Ft) bevételt hozott. 1791-ben a táncos helyeket három osztályba sorolták. Az elsőosztályúak 10, a másodosztályúak 6 és a harmadosztályúak 1 Ft-ot fizettek a szegények javára.¹⁹⁵

A bérlők vagy tulajdonosok természetesen nem örültek a tanácsi bálbiztosnak. 1792-ben pl. Taucher József a házában szokásos tánchoz kiküldött tanácsi biztost megakadályozta hivatala gyakorlásában, sőt arcul is ütötte. A tanács 24 óra börtönre ítélte, „hogy a jövőben az ilyentől tartózkodjék”.¹⁹⁶

1792-ben Linser Ferenc telekkönyvi felügyelőt és Vass János írnokot küldte ki a tanács a *Veteranische Höllébe* táncfelügyelőnek. 1799-ben (március hóban) 222 biléta kelt el, 20 kr-jával. 1801 januárjában a tanács a *Fekete Sasban* tartott bálra 10 kr-os bilétát írt elő. Rauch János bérlő azonban tiltakozott ez ellen mondván, hogy „az ár a zenészek fizetésére kell”.¹⁹⁷

1799 januárjában a Fekete Sas bérlője kérte, hogy vasárnap és hétfőn köztáncot, szerdai napokon pedig nemestáncot tarthasson. A következő évben pedig azt kérte, hogy vasárnap és szerdán nemesebb táncokat járhassanak a vendégei. A tanács

¹⁹² Prot. sess. 1762. júl. 30.; Kállay 1971/A. 57.

¹⁹³ Prot. sess. 1777. jan. 3.; 17.; júl. 14.; szept. 9.; Kállay 1971/A. 53, 56.

¹⁹⁴ Prot. sess. 1787. júl. 1. No 540.

¹⁹⁵ Prot. sess. 1788. febr. 29. No 330.; 1789. márc. 23. No 375.; 1790. febr. 22. No 248.; 1791. jan. 7. No 29.

¹⁹⁶ Prot. sess. 1792. jan. 16. No 69.

¹⁹⁷ Prot. sess. 1792. júl. 27. No 1029.; 1799. márc. 1. No 280.; 1801. jan. 12. No 64.

mindkét évben eleget tett a kérésnek; felügyeletre Braun József városi kapitányt küldte ki.¹⁹⁸

Álorcás bálok tartását kezdetben tiltották; az első engedélyt Szluha Antal kapta 1803-ban. Ez a privilégium nyilván azért járt neki, mert házában helyt adott a színháznak is. 1804-ben Fasching András az *Arany Szarvas* és Rauch János a Fekete Sas vendéglőse hiába kérte ugyanezt. A bálengedélyt csak azzal a feltétellel kapták meg, „ha a vendégeket visszatartják attól, hogy álarcot viseljenek”. Rauch erre panaszt tett a tanácsnál: előadta, hogy ő és családja már 30 éve rendez a városban bálakat és az álorcás bált Szluhának megengedték. A tanács erre az évrre megváltoztatta a korábbi döntését: a Fekete Sasban is tarthattak hetente egy-egy álarcos bált 1804 farsangján. Ettől kezdve ők ketten — felváltva — rendeztek maszkabált a városban. Volt olyan év (pl. 1810, mivel a Szluha-szálában beteg katonák voltak), amikor csak a Fekete Sasban lehetett álorcás bálon részt venni.¹⁹⁹

Az engedély azonban ilyen esetben is csak este 10-ig szólt. 1808-ban a lakosok panaszt tettek, hogy a különböző kocsmákban egész éjjel folyik a tánc, „ezzel a szomszédokat zavarják és kellemetlenséget okoznak”. A tanács a kapitányt bízta meg: ügyeljen, hogy „tánc csak ott legyen, ahol biztos is van, de ott is csak 10-ig”. A közrend fenntartása érdekében a táncba nem lehetett szabályt, botot vagy más halált okozó eszközt bevinni.²⁰⁰

1815 áprilisában a városi örök a csapszékekben ellenőrizték a muzsikát és a táncot. Éjjel fél 12-kor az *Arany Pontyban* sok olasz tiszt és közember mulatott, „akik a muzsikát — felszólításra sem — engedték abba hagyni, sőt a velük levő fehércselédeket erőszakkal visszatartották”. Ezt még azzal tetézték, hogy az olasz káplár égő pipával járkált a helyiségben. A tanács mindezt panaszt tett a katonai parancsnokságon.²⁰¹

1821-ben Vurum József püspök kérte, hogy a tanács büntesse meg azokat a kocsmárosokat, akik Szent Mihály napján muzsikát és táncot engedtek. „Ha a büntetés nem történik meg, nemcsak ezért fordul a trónushoz, hanem a büntetlen erkölcstelenségek meggátlására.” A tanács „illetődve vette tudomásul a püspök kitételét” és a kocsmárosokat két-két forintra büntette. Ugyancsak tilos volt a bálozás a város fogadalmi ünnepén, Szent Sebestyén napján, sőt már az előtte való este is.²⁰²

A helyi iskolák igazgatója megkereste a tanácsi bálbiztosokat, hogy a bálókba iskolásgyerekeket még szüleikkel se engedjenek. Ezt erősítette meg a helytartó-

¹⁹⁸ Prot. sess. 1799. jan. 4. No 9.; 1800. jan. 10. No 30.

¹⁹⁹ Prot. sess. 1803. júl. 18. No 990.; dec 16. No 1599.; 1804. jan. 2. No 7.; jan. 5. No 26.; ápr. 13. No 490.; 1805. jan. 4. No 13.; 1810. jan. 2. No 20.; A katonaság jelenlétére való tekintettel a bálakon nemcsak tanácsi, hanem tisztbi biztosok is voltak (Prot. sess. 1810. febr. 2. No 145.).

²⁰⁰ Prot. sess. 1808. máj. 9. No 565.; 1810. febr. 2. No 145.; A városi kapitány, mint a táncolókhöz kirendelt tanácsi biztos (ad choreas publicas magistratualiter constitutus commissarius) jelentette, hogy „a tiszték a táncnál karddal jelennek meg és azt felszólításra sem hajlandók letenni” (Prot. sess. 1811. jan. 18. No 88.).

²⁰¹ Prot. sess. 1815. ápr. 17. No 653—654.

²⁰² Prot. sess. 1821. okt. 12. No 1571.; 1823. jan. 17. No 62.

tanács 1827. évi leirata. Az idő haladásával azonban ezt nehéz volt megtartani: inkább külön gyerek- és ifjúsági bálakat rendeztek. Az első ilyenről — a Pelikán-kávéházban — 1823-ból vannak adataink.²⁰³

Az 1810-es évektől jelent meg a gróf Schmeidegg Tamás házában lévő *Casino-kávéház* bérlője is a bált rendezők között. 1814-ben a Zepfl Vilibald által rendezett bált a tanács betiltotta, mert sem engedélyt nem kért, sem biztost nem küldtek ki. A tanács kérte a grófort, „kényszerítse a bérlőjét a rendelet megtartására.” 1816-tól a Casino-kávéház is rendszeresen tartott — de csak maszka nélküli — bálakat. A jövedelem tizedrészét a szegényház kapta. 1829-ben Redl Lénárt, gróf Schmeidegg bálházának bérlője kérte a szokásos engedélyt.²⁰⁴

1824—1825-ben az Arany Pontyban rendszeresen tartott bálakat Reizer József bérlő. Ezeket nemcsak tanácsú biztos, hanem hajdú is részt vett. A bérlő a biztosnak minden alkalommal 1 Ft-ot, a hajdúnak 20 kr-t adott. 1834-ben a *Gárdista*-vendégfogadó is kapott vásár- és ünnepnap bálengedélyt. Mivel belépődíjat nem szedett, a betegek háza pénztárának egy összegben 50 Vft-ot fizetett.²⁰⁵

1832-től a *gróf Zichy Ödön* házában levő bérlő is tartott bálakat. A tanács kegyét azzal nyerte meg, hogy évente egy-egy jótékony bált rendezett „a városi jóltevő intézetek” javára. Különben magánházaiban nem szívesen adott a magisztrátus bálengedélyt, még akkor sem, ha az illető a helytartótanácsához fordult panasszal, „mert ezzel a dobzódásra és a cselédek erkölcsi megrontására adnának alkalmat”. Ugyancsak nem engedélyezték a sörpincénél a nyári bálakat.²⁰⁶

Ezekben az években a *német kapások* külön két mulatságot tartottak, ami után a betegház 4 Vft-ot kapott. Ugyanennyit fizettek a *kocsisok* táncmulatsága után is. A bálókban általában évente 60—80 Ft jött be a kórházi pénztárba. 1821—1823 között a Fekete Sas báljai után egy fillér sem folyt be a szegényház javára. A városi kapitány ezt azzal magyarázta, hogy „a báloknak nem volt sok jövedelmük”. A város erre évi 10 Vft-ot vetett ki visszamenőleg a Fekete Sas bérlőjére. 1828-ban Halbauer József, a betegek és öregek házában pénztári gondviselője, azt is jelentette, hogy „a keze alatt levő pénztárak évek óta semmit sem kaptak a farsangi bálók után”. A tanács a kapitányi hivatalt bizta meg, hogy „nyomozza ki”.²⁰⁷

A jelesebb bálakat a Pelikán-vendégfogadóban tartották, ezekről a tanács külön határozatot is hozott. Eszerint évente négy bált tartanak *Piquenique* név alatt a város csinosítására. Az ötödik jövedelmét a város és a vármegye betegháza között egyenlő arányban osztották fel. Ez utóbbit „*az előkelő, főrendű asszonyságok*” rendezték. 1836-ban a négy táncmulatság közül az egyik álorcás volt. Mindegyiken

²⁰³ Prot. sess. 1822. jan. 1. No 57.; 1827. jún. 22. No 1093.; 1832. febr. 24. No 372.

²⁰⁴ Prot. sess. 1814. aug. 26. No 1254.; 1816. jan. 5. No 21—22.; 1818. jan. 9. No 19—20.; 1827. jan. 5. No 29.; 1829. jan. 16. No 60.

²⁰⁵ Prot. sess. 1824. jan. 19. No 129.; 1825. jan. 10. No 35.; 1834. jan. 13. No 89.

²⁰⁶ Prot. sess. 1825. jan. 28. No 211.; 1827. dec. 10. No 1965.; 1828. jún. 13. No 1055.; 1832. jún. 22. No 1258.; 1834. jan. 10. No 59.; 1836. jan. 11. No 62.; 1837. jan. 27. No 178.

²⁰⁷ Prot. sess. 1806. márc. 14. No 486.; 1812. febr. 21. No 225.; 1813. ápr. 23. No 432.; 1824. jan. 12. No 39.; 1828. dec. 29. No 2133.; 1834. máj. 30. No 1072.; 1839. jan. 2. No 35.

csak meghívottak vehettek részt. A rendet mindegyiken a kapitányi hivatal tartotta fenn.²⁰⁸

1834-ben Zuber Sándor ügyvéd, táblabíró, a helytartótanáctól kérte — a nyilván nagy jóvedelemmel járó — „lárvás” bálók tartására az engedélyt. A kérelmet véleményezésre a tanács kapta meg. Eszerint Rauch Jánosnak (Fekete Sas) van ugyan táncterme (szalája), „de az a jóízűség szerint megkívánt csinosság nélkül szükölködik”. Zuber egy alkalmas táncterem építését ígerte, ezért a város jónak látta, hogy Rauchkal felváltva tartsanak „lárvás” bálokat. Zuber Pál erre nyilatkozatot adott, hogy egy 10—12 öl hosszú, 3,5—4 öl széles tánctermet építtet a saját telkén. „Még nem tudja, hogy a telek hátsó részén földszintesén építteti-e vagy az első részben az emeleten. De mindenképpen úgy, hogy a vendégeknek kényelmes legyen” — mondta.²⁰⁹

1836-ban Bezerédy Miklós táblabíró, a színház épületének akkori tulajdonosa szintén kérte álorcás bálók tartási engedélyét. A tanács megkérdezte Zubert, tiltakozását azonban nem vette figyelembe, mert a két éve megígért táncház helyett egy lakóházat építtetett. „Bezerédy Miklós házában levő, a játékszínnel összekapcsolt táncteremben már ezelőtt is volt álorcás táncmulatság, ezért a táblabíró kérése ellen nincs a tanácsnak kifogása” — írta a tanács.²¹⁰

Zuber 1837 farsangján álorcás bálók rendezésére kért engedélyt, ami ellen Schieder János, a Fekete Sas bérlője, nemcsak helyben tiltakozott, hanem a helytartótanácshoz fordult. A legfelsőbb hatóság, arra hivatkozva, hogy az álorcás bálók nyilvánosak lennének, megtiltotta azokat. A tanács határozata: „A jelzett mulatságot magánosnak tekinti, erre törvényhatósági joga van. Így sérelmes a helytartótanács leirata, és már csak ezért sem lehet a táncmulatságot lemondani, mert az idő rövid. Nemcsak a városban, hanem a szomszéd megyékben lakó nemesség és katonai rend is készül rá. Így zavar támadna, ha az utolsó pillanatban lemondának.”²¹¹

1838-ban a Pelikán-fogadó táncterme már csaknem használhatatlan állapotban volt, de Bezerédy Miklós táblabíró úr a *Lövész Társaság* báljára még „használható karba tétette”. A nagyobb tatarozás 1841-ig tartott, amikor is a polgármester vezetésével tanácsi bizottság szemlélte meg. Megállapították, hogy „a terem, az abban mulatók egészségére nézve nem veszedelmes, sőt elég csinos; farsangkor a Fekete Sassal felváltva, álorcás bálokat lehet tartani benne. A város viszont fenntartja azt a jogát, hogy ha tánctermet épít, ő rendez mulatságokat”. A javítás alatt a tanács megtekintette az Androvics Julianna házában átalakítás alatt levő termet is, de nem találta táncmulatságok céljára alkalmasnak.²¹²

²⁰⁸ Prot. sess. 1834. jan. 7. No 48.; dec. 29. No 2540.; 1836. dec. 16. No 2555.

²⁰⁹ Prot. sess. 1834. jan. 27. No 188.

²¹⁰ Prot. sess. 1836. jan. 11. No 55—56.

²¹¹ Prot. sess. 1837. jan. 5. No 40.; jan. 27. No 171.

²¹² Prot. sess. 1838. febr. 19. No 386.; 1840. jan. 7. No 94.; 1841. jan. 4. No 13.; ápr. 5. No 905.; okt. 15. No 2630—2631.

1837-ben újból jelentkezett Zuber Sándor és kinyilvánította, hogy „az álorcás bálók tartási jogáról csak abban az esetben mond le, ha Bezerédy Miklós házáat egy részvénytársaság veszi meg és mint színjátszót, tánctermet és kaszinót alkalmazza”. Két évvel később Bezerédy is ugyanezt javasolta a tanácsnak. A tanács azonban ezt csak úgy tartotta elfogadhatónak, „ha a részvényes társaságban a város lenne a legnagyobb részvényes”. Hangsúlyozta a tanács, hogy *bál és színház alapítása azon városi királyi jogok közé tartozik, amelyről a város nem mondhat le, de ideiglenesen sem idegenítheti el. Az egyesület felállítását csak úgy pártolják, ha a használat több évre terjed, amely alatt senki — se a város, se senki más — a társaság tudta és beleegyezése nélkül ne építhessen másik termet. A tervet a választópolgárok is támogatták, „mert az hasznos a lakosságnak”.*²¹³

A táncterem létesítésére összeállt egyesület 1840 februárjában nyújtotta be a tanácsnak a köteendő egyezség feltételeit. Eszerint az egyesület a városban 50 évre kiváltságot kapna álorcás mulatságok egyedüli rendezésére. A tanács a javaslattal úgy értett egyet, hogy ha a város az épületet 50 év után féláron megkapja.²¹⁴

A táncmulatságokon sorshúzást is rendeztek. 1837-ben Zuber Sándor, „a farsangban tartott társasági táncmulatságok igazgatója”, a sorshúzás bevételéből 340 Vft-ot adott át a betegek intézetének. 1842-ben a pesti gyermekkórház 100 sorsjegyet küldött, az intézet javára rendezett táncmulatságon kisorsolandó ezüst és ékszer árura.²¹⁵

Népszokások

A városi önkormányzat gondot fordított a népszokásokra és a babonaságokra is, habár ezeket inkább rendészeti ügynek tekintette, mint amelyek csak a közrend megzavarására alkalmasak. Sopron város 1619-ben statútumban mondta ki, hogy „egy könyvet kell felfektetni, amibe be kell írni minden jó és városi szokást”.²¹⁶

A legelső kérdés a *ruházkodás* szabályozása volt. Sopron 1654-ben elrendelte a fényűzés mérséklését. Késmárkon is tiltották a ruházkodásban megnyilvánuló túlzásokat. A tanács ügyelt arra, hogy ne csak a polgárok, hanem a nép is olyan ruhát hordjon, amilyen jár neki. Fekete ruhát pl. — büntetés terhe mellett — csak a polgárok hordhattak. Különösen kifogásolták a nép egyszerű gyermekeinek (Gesind) fekete fátyol viselését. Kassa város 1708-ban határozatban rögzítette, hogy az illetlen, drága ruházat Isten haragját és ostorát vonja maga után. „A rendkívül illetlen, drága ruházat és öltözetek pompáskodása, legfőképpen az asszonyemberek között annyira eláradt, hogy alig ösmerkedhetik már meg, ki az asszony és ki a szolgáló. Ebből cégéres vétkek származnak. Ezért meg kell büntetni, aki nem az érdeme szerinti ruhában jár.” A cselédeknek nem szabad érdemük felett

²¹³ Prot. sess. 1837. ápr. 17. No 809.; 1839. márc. 11. No 537.

²¹⁴ Prot. sess. 1840. febr. 14. No 441.

²¹⁵ Prot. sess. 1837. febr. 17. No 368.; 1842. aug. 16. No 2354.

²¹⁶ Corp. stat. V/2. 154. Sopron 1619.

való ruházatot vagy fizetést adni. Vagyis „minden rendbeli ember az állapotához képest öltözzön”. Egyes helyeken azt is tiltották, hogy a plebejus emberek rövid inget hordjanak.²¹⁷

A másik szabályozott terület a *lakodalom* volt. Besztercebánya 1550-ben elrendelte, hogy csak öt asztalra való vendéget, férfit és nőt lehet meghívni. Szentgyörgy város 1663-ban az idegenek megvendéglését tiltotta meg. Késmárkon nem volt szabad a vőlegényt a lakodalom előtti estén azzal zavarni, hogy legénytársai vacsorát követeltek tőle. Öt tallér büntetés terhe mellett tilos volt, hogy a vőlegény kalácsot küldjön a környezőknek. Késmárk különben 1667-ben a keresztelőket teljesen megtiltotta, még ennivalót sem volt szabad küldeni. Ez alól csak a keresztszülők és a vérrokonok voltak kivéve.²¹⁸

1740-ben Komárom tanácsa — megállapítva, hogy a járvány a várost elkerülte („Isten haragját tapasztalták a környező helységek”) — megtiltotta lakodalomkor az utcán, a menetben való lödözést. Ez különben máskor is tilos volt. De nem nézték jó szemmel a muzsikuskok tartását; vagy ha valaki szánkázáskor szövendéssel járt (szánkázni csak este 8-ig szabad), de nem volt szabad szánkázás közben kurjongatni vagy kiabálni sem.²¹⁹

Kassa város a *farsangosok* szöges lámpással (amit csillagnak neveztek) való járását tiltotta meg, „mert tavaly (1632-ben) igen bátorságosan majmoskodtak vele. Édes Idvezítőnk születését nevetségre, játékra és részegsége fordítják. Aki cselekszi, Istentől várja a haragját a fejére”.²²⁰

Modorban volt szokásos a „falra mászás (Mauer besteigen)”, amit a tanács 1664-ben betiltott.²²¹

Székesfehérvárott az 1770-es évektől találunk népszokásokra vonatkozó adatokat. 1770-ben tanácsi határozat született a babonások tilalmáról. Eszerint polgár 12 Ft, zsellér 32 pálca vagy korbács büntetés terhe mellett nem cserélhetett ruhát Miklós, Aprószentek, Luca és más napokon; nem vehettek ez alkalomból mustármagot vagy vesszőkorbácsot a kezükbe, mert „ezen babonáság a lélek kárhozatát szolgálja”.²²²

A pásztorok, kanászok és juhászok szokásáról, ti. hogy Szent Mihály-napkor a városba jöttek, a Szent Sebestyén-templom környékén letanyáztak és — saját zöld zászlóik alatt — a város kocsmáiban mulattak, az állattenyésztési alfejezetben szöveg. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a tanács 1775-ben megtiltotta, hogy a pásztorok és kanászok dupla késeket, töröket és más ilyen eszközöket hordjanak (ezt a kézműveslegényeknek jóval korábban, 1739-ben megtiltották).²²³

²¹⁷ Corp. stat. II/2. 40. Jász-kun ker. 1765.; 252. Késmárk 1667.; 357. Kassa 1708.; V/2. 244. Sopron 1654.

²¹⁸ Corp. stat. II/2. 250, 253. Késmárk 1667.; IV/2. 95. Besztercebánya 1550.; 466. Szentgyörgy 1663.

²¹⁹ Corp. stat. V/2. 477. Komárom 1740.

²²⁰ Corp. stat. II/2. 194. Kassa 1633.

²²¹ Corp. stat. IV/2. 482. Modor 1664.

²²² Prot. sess. 1770. dec. 7.; Kállay 1971/A. 57.

²²³ Corp. stat. V/2. 474. Székesfehérvár 1739.; Prot. sess. 1775. nov. 10.; Károly 1898. II. 213—214.

1808-ban a városi kapitány — a megye átiratára — előre elszedte az összegyűlt pásztorok botjait. A belvárosi plébános pedig a Szent Mihály-napi muzsikálás ellen tiltakozott. A város erre a püspökhöz fordult, de ő is hasonlóan foglalt állást. Elintézés: „A birkások már megérkeztek, a kocsmárosok is megtették a szükséges előkészületeket, a szereket beszerezték, így káruk lenne. Előreláthatólag verekedés lenne, ha az emberek megtudnák a tilalmat.” Ezért a tanács az engedélyt megadta, és újabb küldöttséget menesztett a püspökhöz. Kiengesztelésként a juhászok és a pásztorok a Szent Sebestyén-templom számára gyűjtést rendeztek. 1844-ben 13 Ft 29 kr-t adtak össze.²²⁴

Szokás volt a városban a *májusfaállítás*. 1831-ben pl. a májusfa alatt táncolók az új „ispotály házra” 2 Vft-ot adtak össze. A plébános nem nézte jó szemmel a májusfát: 1834-ben kérte a betiltását, mert „a felsővárosi ifjúság a májusfa körül dísztelen dombórozást visz végbe”. A kapitányi hivatal erre úgy intézkedett, „hogy szünjön meg a májusfa felállítása”.²²⁵

Ismeretes a *tyúkverő szokás*. Ezt 1846-ban tiltotta meg a tanács, mert „a lakodalmak alkalmával, botránys menetek, botránys öltözékekben, illetlen és dísztelen jelekkel, a jó rend ellenére van”.²²⁶

Könyvkötés és -terjesztés

A könyvkötő munkáját tulajdonképpen a kézművesek között kellene szemügyre vennünk. Ez azonban annyira a kultúrához tapad, hogy itt szólok róla. Az első adatunk 1738-ból való, amikor Amon Fülöp müncheni származású könyvkötő polgárjogot nyert. Városi és megyei megrendeléseken kívül a közönségnek és a vidékieknek is dolgozott.²²⁷

1748-ban és 1756-ban Szerényi György és Saltner Ferenc könyvkötő kapott letelepedési engedélyt, illetve polgárjogot. Ők azonban — nyilván házassági, rokoni kapcsolatok híján — nem tudtak gyökeret eresztetni a városban.²²⁸

1788-ban jelent meg és kért letelepedési engedélyt Baumeister József. A tanács előbb arra hivatkozva utasította el, hogy van már egy könyvkötő a városban. Baumeister erre a megyéhez fellebbezett (1788-at irtak!). Onnan az a válasz jött, hogy meg kell akadályozni könyvkötő-monopólium kialakulását a városban; ezért „ha más indok nincs ellene, meg kell neki engedni a letelepedést”. Baumeister le is telepedett és polgárjogot, valamint Polatschek József helyét kérte a vásártéren, „aki nem tudni, hol tartózkodik”. A tanács a polgárjog megadását elhalasztotta, „mert nem ismeri eléggé a kérelmezőt”. 1795-ben Baumeister már a városi munkáért

²²⁴ Prot. sess. 1808. aug. 12. No 1091.; 1821. szept. 28. No 1549.; 1844. jan. 8. No 96.

²²⁵ Prot. sess. 1831. máj. 27. No 1073.; 1834. ápr. 28. No 799.

²²⁶ Prot. sess. 1846. febr. 6. No 476.

²²⁷ Prot. sess. 1738. dec. 10.; Acta pol. et jur. 1743. aug. 27. No 115.; 1748. jan. 1. No 24.; Magyar 1976. 287—288.

²²⁸ Prot. sess. 1748. márc. 8.; 1756. jan. 9.

folyamodott. A város azt felelte, hogy „jelenleg Lang Ágoston végzi, és meg vannak vele elégedve. Évente mindössze 30 Ft-ot kér, ezért a könyvkötői munkákat a jövőben is ő végezze”.²²⁹

1789-ben Lang Ágoston könyvkötő mester (aki Amon özvegyét vette el) a fia számára kért mesterjogot. 1795-ben a rajziskolának adta át Bender négykötetes munkáját. 1831-ben ketten folyamodtak könyvkötő mesteri jussért: Lang Pál és egy eszéki mester. A helybeli könyvkötők természetesen az előbbit javasolták. A következő évben már Lang Pál végezte a városi munkákat. 1835-től könyveit — tanácsi engedéllyel — a hetivásároknak is kirakhatta.²³⁰

1788-ban olvashatunk Polatschek Károly könyvkötő legényről, aki akkor éppen külföldön vándorolt. A tanács távollétében vette fel, illetve ismerte el könyvkötő mesternek. Ő Lang lányát vette el; fia, Antal 1815-ben ment hároméves vándorútra. Polatschek Károly ugyancsak elnyerte a tanács engedélyét: a vásárokon árulhatta könyveit (sőt már hétfőn kirakodhatott). 1821-ben arra hivatkozva kérte a városi munkákat, hogy Lang Ádám Ágoston öregebb könyvkötő mester a mesterség folytatását abbahagyta. A tanács — mérlegelve, hogy Polatschek már 30 éve adózó polgár és mester — neki adta a munkákat. 1825—1826-ban pl. 46 Ft 30 kr értékű munkát végzett a városnak. Ebben az évben három könyvkötő legény is volt a városban. Sem Polatschek, sem Rader nem támogatták, hogy a könyvkötőlegények mesterjogot nyerjenek.²³¹

Könyvkereskedés nyitására a Vigánd testvérek (soproni könyvárusok) folyamodtak. Ezt azonban csak Rader Lajos könyvkötő tudta megvalósítani, aki Lang István könyvkötő özvegyét vette el. 1818-ban kapta meg a letelepedési engedélyt, és négy év múlva már könyvkereskedést akart nyitni. Polatschek Károly véleménye szerint azonban „a másik, sőt régibb könyvkötő mester károsodása nélkül nem lehet a kívánt kereskedés felállítása, ezért nem lehet megengedni”. Rader ebbe bele nem nyugodván kérését megújította. A helytartótanács még az év (1822) szeptemberében megengedte neki a könyvekkel való kereskedést, „de a cenzúra óvásait be kell tartania”. A tanács a leiratot „Rader és a helybeli cenzuráló úr tudományára” hozta. Ezzel létrejött Fehérvár *első könyvkereskedése*.²³²

Rader emellett könyvkötői tevékenységet folytatott, a város számára könyveket szerzett és kötött be (1832-ben pl. hat képet az uralkodóról). 1834-ben a Kereskedő Társulat kérte a tanácsot: tiltsa meg, hogy Rader papírt, ceruzát, pecsétviaszt és hasonlókat áruljon. Rader erre azt felelte, hogy „ezt elidősödött szokás mellett, háborgatás nélkül eddig is tette”.²³³

²²⁹ Prot. sess. 1788. ápr. 4. No 532, 618.; 1795. jan. 16. No 112.

²³⁰ Prot. sess. 1789. szept. 4. No 1174.; 1795. okt. 30. No 1266.; 1831. dec. 19. No 2170—2171.; 1832. nov. 27. No 2366.; 1835. nov. 23. No 232.; 1838. nov. 20. No 2401.

²³¹ Prot. sess. 1788. jan. 20. No 114.; 1815. máj. 4. No 769.; jún. 9. No 973.; 1821. aug. 25. No 1416.; 1826. aug. 4. No 1188.; 1827. máj. 19. No 909.; 1831. máj. 30. No 1084.

²³² Prot. sess. 1816. okt. 13. No 1755.; 1818. jan. 19. No 51.; 1822. febr. 22. No 314.; szept. 30. No 1488.

²³³ Prot. sess. 1832. aug. 18. No 1651.; 1834. jan. 3. No 15.; febr. 14. No 310.

Rader a könyveit Geibl Károly pesti könyvárustól hozta. 1848-ban ő szerezte be a Lederer és Haectenast nyomdából az 1847/48. évi törvénycikkek 300 példányát a város számára, azzal a céllal, hogy azt a népnek olcsón árulják (7-8 kr-ért). 1845-ben egy másik könyvkereskedő, Reizbach János a helytartótanáctól kapott engedélyt.²³⁴

A *könyvtárak* történetéhez Sulyok János kiváló munkája után nem sok hozzátennivalóm lehet. Mindössze annyit említek meg, hogy *Ybl József* kereskedő 1818-ban engedélyt kért, hogy „a cenzúra által megengedett könyveket a helybeli közönségnek bérért kölcsönözhesse”. A magisztrátus a kérést a helytartótanácshoz terjesztette fel, amely az „olvasó könyvtár” felállítását annak ellenére sem engedélyezte, hogy a városnak semmi ellenvetése sem volt.²³⁵

Cenzúra, nyomda

A cenzúra első jelentkezésével Fehérvárott 1786-ban találkozunk, amikor a felsőbb hatóság elrendelte: „Imádságkönyveket, egyházi naptárakat csak a püspök láttamozása után lehet kinyomtatni.” A város ekkor könnyű helyzetben volt, mert azt válaszolhatta, hogy „könyvnyomtatás nem lévén, így ez nem aktuális”. 1788—1793 között több könyv utáni nyomozásra, esetleg a könyv elkobzására hívta fel a helytartótanács a város figyelmét. Így pl. Steidel professzornak, az állapotos, szülő és gyermekágyas nők magatartásáról szóló könyvére; vagy Millot abbé *A világnak közönséges története* című könyvére. A városi kapitány azonban ezekből egyetlen példányt sem talált. Megtiltotta a helytartótanács 1792-ben a Strassburgi Kurierből való novellák utánnyomását. A tanácsi elintézés: „A városban nyomda nem lévén, ad acta kell tenni.”²³⁶

Lényegesen megváltozott a helyzet 1806 után, amikor már Szammer Mihály nyomdája működött a városban. Ennek a cenzúráját a helytartótanács hozzájárulásával — a *belvárosi plébános* vállalta el.²³⁷

A városi kapitányi hivatal támogatta a cenzúrát abban, hogy a kiadott könyvekből négy példányt megkapjon. Különösen ügyeltek „az ájtatossággal ellenkező, babonaságokra vezető imádságokat” tartalmazó könyvekre. 1829-ben jelentette a kapitány, hogy egy bodajki lakos a városban tiltott imádságokat árul. Az elkobzott könyveket és az árus vallomását a helytartótanácsához terjesztették fel.²³⁸

²³⁴ Prot. sess. 1844. jún. 18. No 2408.; 1845. febr. 17. No 460.; 1848. ápr. 22. No 1310.

²³⁵ Prot. sess. 1818. nov. 16. No 1515.; Sulyok 1970. 152. kőv.

²³⁶ Prot. sess. 1786. okt. 30. No 282.; 1788. aug. 22. No 1272.; 1792. ápr. 27. No 546.; 1793. márc. 11. No 252.; 1775-ben a könyvkötő által terjesztett kalendáriumok jegyzékét a város a helytartótanácsához terjesztette fel (Corr. buch. 1775. máj. 20.).

²³⁷ Prot. sess. 1806. okt. 18. No 1565.

²³⁸ Prot. sess. 1826. jún. 16. No 939.; 1829. febr. 13. No 260.

De nemcsak a vándor könyvárusokra ügyeltek, hanem állandó figyelemmel kísérték Rader Alajos könyvesboltját is. 1835-ben pl. azt vizsgálta a kapitány, hogy a kereskedő honnan vette a franciából németre fordított *Paroles d'un erogant* című tiltott munkát. Ugyanabban az évben a város a nála talált összes könyvről jelentett a felsőbb hatóságnak.²³⁹

Szammernek és a városnak 1843-ban gyűlt meg a baja a cenzúrával, amikor — városi megrendelésre 30 ezüst Ft-ért — kinyomtatta a városnak az *országgyűlési követek választásáról és a negyedik rend országgyűlési szavazatáról* kiadott körlevelét. A helytartótanács 25 ezüst Ft-ra büntette — a rosszallás mellett — a nyomdát. A tanács határozata szerint „Szammer a törvényhatóságnak engedelmeskedett, amikor kinyomtatta. A végzést a legfelsőbb hely is helyeselte. A város a büntetéssel törvényhatósági jogát látja megsértve. Ezért a büntetést nem hajtja végre, hanem felír az uralkodóhoz”.²⁴⁰

Szammer Mihály veszprémi *nyomdász* először 1803-ban kért engedélyt a várostól műhely nyitására. A tanács részéről „ennek nem volt akadály”. 1805-ben már működött: ebben az évben a városi kapitány hívta fel a figyelmét, hogy „tartózkodjék alávaló, könnyű művek kinyomtatásától”. A kamarai engedélyt 1806 szeptemberében kapta meg, amelyet Fejér vármegye egy év múlva, a város csak 1808 januárjában hirdetett ki. Először azt tervezték, hogy a cenzúrát Novich gimnáziumi igazgató fogja ellátni, de végül is — amint fentebb láttuk — a belvárosi plébános vállalta el. 1808—1814 között özvegy Szammer Klára vezette a nyomdát. Szammer Pál 1818-ban nyert polgárjogot. A következő évben a magisztrátus elé idézték és — a helytartótanács megbízásából — megkérdezték tőle: nyomtat-e zsidó könyveket. Szammer azt felelte, hogy ilyen betűi nincsenek, ezért nem is nyomtathat.²⁴¹

1820-ban képeket és muzsikai munkákat a városban nem nyomtattak. A kapitányi hivatal gondoskodott róla 1827-től, hogy a *Nemzeti Múzeum* minden új könyvből, mappából egy példányt kapjon.²⁴²

A város az 1780-as évek végétől kezdve *közigazgatási célú nyomtatványokat* készíttetett. Az első ilyen, az 1788-ból való adóív, amelyet számos adóügyi nyomtatvány (adókönyvecskék, adólapok, táblázatok, főkönyvek, adózók névjegyzékai) követett. A nyomtatványok egy részét (Lang könyvkötő közvetítésével) Trattner Mátyás pesti nyomdaja készítette. 1844-ben az adózók névjegyzékét a Pesti Hírlapnál nyomtatta ki a város.²⁴³

²³⁹ Prot. sess. 1835. febr. 16. No 358.; ápr. 10. No 665.

²⁴⁰ Prot. sess. 1843. febr. 3. No 574.; máj. 15. No 1591.

²⁴¹ Prot. sess. 1803. jún. 3. No 835.; 1805. jan. 11. No 39.; 1806. szept. 15. No 1407.; 1808. aug. 2. No 1072.; 1814. szept. 3. No 1303.; 1818. dec. 7. No 1640.; 1819. jan. 22. No 108.; Vértés 1910. 319.; Feltehetően Szammer 1805-ben még Veszprémben dolgozott (Prot. sess. 1805. jan. 7. No 30.).

²⁴² Prot. sess. 1820. dec. 22. No 2072.; 1827. nov. 2. No 1772.; 1823-ból Boros János könyvnyomtató legényt ismerjük (Prot. sess. 1823. márc. 7. No 372.).

²⁴³ Prot. sess. 1792. nov. 16. No 1532.; 1844. jún. 11. No 2361.; Kállay 1973/A. 60.

1794-től kezdték kinyomtatni — a választópolgárság és a szószóló külön kérésére — a tisztújítási táblázatokat. Kezdetben ez 7—12 Ft-ba került, de amikor 1814-ben már „nyomtatott képet” csináltak, az 22 Ft-ba került (ezt az adószedői pénztárból fizették ki). Két év múlva a tanács határozatot hozott: „A feles költségek eltávoztatására nem kell többé kinyomtatni a táblázatokat.”²⁴⁴

1797-től használtak nyomtatott passzusokat; a következő évtől házaló vásári cédulákat (vulgo Hausierzetteln); 1820-tól kezdve pedig kinyomtatták a köveztvám, helypénz és a városi mértékek váltságdíjának a tarifáját. Ugyancsak 1820-tól kezdve alkalmazták a kamarási számadások másolásához nyomtatott árkus papirost. 1826-tól nagyobb figyelmet fordítottak — a hamisítások megakadályozására — a vándorkönyvek nyomtatására. 1845-től kezdve — a választópolgárok javaslatára — a polgárleveleket is nyomtatták. „A körjazot a város szerezte meg. 25 polgárlevelet rendel aranykarimával, egy rizmára valót feketével.” A következő évben már a költségvetéseket is nyomtatták, „ezzel a nyilvánosságnak eleget tesznek.”²⁴⁵

A város mint a kultúra mecénása

A város már 1763-ban folyóiratra fizetett elő; ettől az évtől járt a Diarium. 1765-ben a tanács azt írta Joseph von Hertenstein főpostatisztnak, „hogy ha a jövőben tilos lenne a városba újságot (Zeitung) küldeni, akkor jövőre nem kérjük”. 1827-ben fordult a városhoz a temesvári polgármester, hogy újságot akar kiadni. Kérte erről tudósítani a kereskedőket és a mesterembereket, valamint időnként közleményeket kért a várostól az újságba való eseményekről. A tanács a szokott módon kihirdette és feljegyezte, hogy „ha valami előadódik, közölni fogják”. (Nem adódott.) 1830-ban az Allgemeine Zeitung járt a tanácsnak.²⁴⁶

1836-ban Schedel Ferenc és *Vörösmarty Mihály* kérték az általuk tervezett „Athenaeum és figyelmező literaturai újság közhírré tételét”. Ezt a jegyzői hivatal végezte el.²⁴⁷

Személyesen jelent meg a tanácsülés előtt és kért támogatást 1796 augusztusában *Magyarország leírása* című könyvéhez *Vályi András*. Felhívta a figyelmet, hogy „más szabad királyi városokhoz hasonlóan ezt a várost is említeni akarja a történeti részben, valamint egy rézmetszetet közölni róla”. A város vállalta az összes költséget (100 Ft), „mivel a mű a magyar nemzet dicsőségét szolgálja”. Három hónappal később jött meg a helytartótanács leírata, amely szerint Vályi könyvében a városokról téves adatok jelentek meg. A város egy tanácsost bizott meg, hogy keresse meg a hibákat. 1802 februárjában, Vályi halála után a város Stuhr József

²⁴⁴ Prot. sess. 1794. márc. 26. No 425.; 1805. júl. 20. No 994.; 1814. jún. 8. No 893.; 1816. szept. 4. No 1489.

²⁴⁵ Prot. sess. 1797. aug. 18. No 994.; 1798. aug. 10. No 955.; 1820. febr. 19. No 376.; okt. 9. No 1658.; 1826. jún. 16. No 935.; 1845. máj. 9. No 1521.; 1846. dec. 17. No 4550.

²⁴⁶ Corr. buch. 1765. dec. 9.; 1827. jún. 5. No 971.; 1830. júl. 5. No 1115.

²⁴⁷ Prot. sess. 1836. dec. 19. No 2560.

római polgári és magánjogi professzorhoz fordult a 100 Ft visszaszerzése érdekében. Stuhr azonban a város levelét felbontatlanul küldte vissza azzal, hogy a „város a rövidesen összeülő gyűléshez forduljon”. A tanács a Vályi-ügyet ezzel ad acta tette.²⁴⁸

1807-ben kapta meg a város, gróf Széchényi Ferenc levelével, az *Országos Könyvtárban (Bibliotheca Regni)* levő könyvek jegyzékét, amelyet — elintézésként — a levéltárba tettek.²⁴⁹

1822-ben a város a polgárokat Schams Ferenc Buda város történetéről szóló munkára való előfizetésre szólította fel. (Az előfizetéseket a főügyész gyűjtötte.) A könyv egy példányát a levéltárban helyezték el. 1831-ben a jegyzői hivatal terjesztette a magyar király házassági ünnepe díszére készült verszetek megküldött 10 példányát. A befolyt pénzt a badeni Mária Ispotály kapta.²⁵⁰

1830—1832-ben többször megkereste a tanácsot a székesfehérvári egyházmegye volt növendéke, 1796—1799 között fehérvári káplán, 1802-től a fehérvári papnevelde dogmatika tanára: *Fejér György*, hogy a megjelenés alatt levő *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis* munkájához támogatást nyerjen. A város minden alkalommal megvette, majd a levéltárba tette a felkínált köteteket.²⁵¹

1835-ben Farkas Ferenc káptalani helytartó megküldte a városnak az I. Ferenc király elhunytá alkalmából tartott gyászbeszédének 25 példányát. Elintézés: „Ezen kedveskedés jele köszönettel vétetvén, feljegyeztetik.” 1843-ban a tanács a *Pesti Gazdasági Egyesület* által kiadott *Mezei Naptár* című népkalendáriumot pártfogolta, mivel az „a balítéletek és a tudatlanság ellen, az okszerű gazdálkodásra alkalmas eszköz”. A tanács a szegényebb sorsú néposztály számára évente bizonyos mennyiséget megvett belőle. 1844-ben a *Reguly Antal* részére nyújtandó anyagi támogatásról tárgyalt a tanács, „aki az éjszaki tartományokat beutazó és a Magyaroknak Finn törzsöktől eredetét fürkésző hazánkfia”. Mindez a könyvbeszerzés azt eredményezte, hogy 1840-ben a város egy könyves almáriumot készítettett.²⁵²

A város beszerzett ezenkívül természetesen több, az *igazgatási és bíraskodási* munkához szükséges könyvet. Így kapta meg 1788-ban a megyétől a Mossly-féle gyűjtemény 10 kötetét, amely az 1740—1780 között megjelent rendeleteket és törvényeket tartalmazta. A következő évben a tanács a Kereszturi udvari ügynök által összeállított kétkötetes rendeletgyűjteményt vette meg 7 Ft 12 kr-ért. Ugyancsak megvette *báró Eötvös Ignác* mutatókönyvét a honi törvényekről. Az

²⁴⁸ Prot. sess. 1796. aug. 13. No 1127.; nov. 7. No 1466.; 1802. febr. 1. No 225.

²⁴⁹ Prot. sess. 1807. nov. 3. No 1269.

²⁵⁰ Prot. sess. 1822. febr. 10. No 242.; júl. 1. No 1034.; 1831. márc. 28. No 592.

²⁵¹ Prot. sess. 1830. ápr. 2. No 508.; jún. 14. No 974.; 1832. ápr. 9. No 698.; Szinnyei 1894. III. 254.; Schem. jub. 1977. 95.

²⁵² Prot. sess. 1835. jún. 9. No 1109.; 1840. aug. 7. No 1605.; 1843. júl. 31. No 2471.; 1844. júl. 15. No 2708.; *Reguly Antal* (1819—1858) finnugor nyelvész.

1847/48. évi törvények hiteles példányát a város *gróf Batthyány Lajos* miniszterelnöktől kapta meg.²⁵³

Három példányt kapott (25 Ft-ért) a város *Kovachich György Codex authenticus Juris Tavernicalis* című összeállításából. Ugyancsak beszerezte a város — a főügyész javaslatára — Kassitz Ignác könyvét *A céhek iránt költ kegyes rendelésekről*.²⁵⁴

A bíraskodásnál használták fel *Vuchetich Mátyás* büntetőjogi és *Kelemen Imre* alapvető magánjogi művét. Ugyanezt a célt szolgálta a Királyi Tábla ítéleteinek gyűjteménye. Egy kötet 1828-ban 4, 1831-ben már 16 Ft-ba került. A jegyzői hivatal a városban előfizetőket is gyűjtött a kiadványra.²⁵⁵

1826-ban kereste meg a várost Bors Sámuel, az általa kiadandó *Tiszti Tár* nevű könyvhöz a városi tisztek nevét kérve. A kötetből, amely 36 kr-ba került, a város három példányt rendelt. A Titulare Kalendarium példányait a város mindig bekötötte. Egy-egy példányt kapott a bíró, a polgármester, a kapitány, a jegyzői hivatal és az íróház. A tanács külön figyelemmel kísérte, hogy az országos sematizmusba a fehérvári vásárok időpontja helyesen legyen feltüntetve. 1831-ben egy *katonai sematizmust* és egy *birodalmi kalendariumot* is vett a jegyzői hivatal.²⁵⁶

A város használta az *egyházmegyei névtárat* is. 1837-ben pl. Farkas Ferenc káptalani helytartó 12 példányt küldött belőle, amit a tanács köszönettel vett és azonnal szétosztott.²⁵⁷

1807-ben küldte meg a nádor a *Magyar Nemzeti Múzeum* felállításának a tervezetét. Kérte, hogy a város követei az országgyűlésen mozdítsák elő, „hogy a karok és rendek pénzügyi segítséget adjanak a múzeum felállításához. A tanács ezt közölte a választópolgárokkal, majd a következő évben 1000 Ft-ot szavazott meg „a nemzet hasznára”. 1842-ben a város 385 Ft-tal járult hozzá a *Jankovics-gyűjtemény* megvásárlásához.²⁵⁸

1813—1814-ben a magisztrátus több tárgyat is átadott a *Nemzeti Múzeumnak*. Így három vaságyút, régi köveket, a város régi emlékérmét, a püspöki majorban talált régiségeket és az egyik telken talált tárgyakat.²⁵⁹

1816—1817-ben a város előjegyezte a levéltár számára a *Magyar Nemzeti Múzeum irományait*. „A tanács kész arra, hogy erejéhez képest segítséggel járuljon a munkához. Azt szívesen elvárja és azok árát időről időre befizeti.”²⁶⁰

²⁵³ Prot. sess. 1788. máj. 26. No 829.; 1789. júl. 10. No 842.; okt. 5. No 1281.; 1833. febr. 8. No 276.; 1848. ápr. 22. No 1305.

²⁵⁴ Prot. sess. 1803. júl. 11. No 970.; 1835. márc. 13. No 546.

²⁵⁵ Prot. sess. 1823. ápr. 7. No 521.; 1828. szept. 29. No 1619.; 1831. jan. 7. No 62.; 1833. szept. 11. No 1798. Kelemen 1812.; Vuchetich 1819.

²⁵⁶ Prot. sess. 1826. nov. 13. No 1682.; 1828. márc. 10. No 413.; 1830. nov. 5. No 1766.; 1831. márc. 7. No 462.; dec. 28. No 2193.

²⁵⁷ Prot. sess. 1837. febr. 3. No 217.

²⁵⁸ Prot. sess. 1807. okt. 30. No 1242.; 1808. febr. 24. No 271.; 1842. ápr. 8. No 935.

²⁵⁹ Prot. sess. 1813. aug. 21. No 939.; dec. 10. No 1487.; 1814. márc. 11. No 390.

²⁶⁰ Prot. sess. 1816. aug. 30. No 1459.; 1817. ápr. 8. No 534.

1831-ben küldte meg a nádor a *Magyar Tudós Társaság* „alaprajzát és rendszabásait”. A következő években pedig az évi működési és pénztárjelentéseket. Ezeket a levéltárba tették, miután a választópolgárok megtekintették.²⁶¹

Lövészegylet, lövölde

A város legrégebbi társasága — az egyházi kongregációktól és a confraternitasoktól eltekintve — a lövészegylet (később társaság). Városaink — habár a lövöldözést tiltották — a XVIII. század 20-as—30-as éveitől támogatták az egyletek működését, majd az 1780-as évektől ezekből alakult meg a polgárőrség elődje, a „*polgári sereg*”.²⁶²

Fehérvárott 1727-ben olvashatunk először a polgári lövészekről, akiknek évi 12 Ft-ért a városi kertben, lövölde céljára, helyet adtak. A lövölde építéséhez „a falakat” a tanács adta. 1740-ben a helyet Lövöldekertként említik.²⁶³

Mária Terézia 1768 októberében engedélyezte a városi lövészegyletek működését. Erről a kamara a várost decemberben értesítette, hozzátéve, hogy „a polgárok hordhatnak fegyvert”. Az uralkodót az engedély kiadásánál kétségtelenül nem kulturális, hanem védelmi szempontok vezették. Nem telt bele öt év, és a városi lövöldét már az *Arany Sas* vendéglőse bérelte. A lövészeknek továbbra is rendelkezésükre állt a lövölde, de bort, sört már nem vihettek magukkal, csak a bérlőknél vásárolhatták. Vasárnap, az istentisztelet alatt itt is szünetelt az alkohol kimerése, sőt kuglizni sem lehetett.²⁶⁴

1778-ban a lövőháznak már *főigazgatója* (supremus director) volt. 1784-ben Amon Ignác seborvos a főlövészmeister, ő kezelte a pénztárat is (abban az évben 163 Ft maradvány volt). A lövőházban ekkor már zenéltek is, de csak este 9-ig.²⁶⁵

1786-ban a lövöldét évi 46 Ft 30 kr-ért Wagner Ferenc mészáros vette bérbé. Két év múlva a polgárok panaszai között szerepel, hogy „a Lüdüző-háznak mindenemű proventusáról számadást kérnek”. A tanács határozata szerint „a lövöldéről a lövészegyletnek (Schütz Companie) kell számot adnia. Ők azonban ezt annál kevésbé akarták vállalni, mivel a lövölde ekkor már *inkább szórakoztató intézmény* volt. 1788-ban a város a lövöldözést be is tiltotta, „mivel a környéken az adózók földet művelnek, így ott veszélyes a gyakorlás”. A szórakoztatóközpont jelleget

²⁶¹ Prot. sess. 1831. ápr. 29. No 870.; 1832. márc. 16. No 524.; 1840. máj. 8. No 1090.

²⁶² Az egyházi egyletekről lásd: Németh 1979. 72. kiv.; Corp. stat. IV/2. 244, 533, 657. Körömbánya 1602, 1677, 1722.; 695. Pest 1732.; 794. Szentgyörgy 1770.; V/2. 93. Kismarton 1601.; 512. Kőszeg 1749.; 573. Pécs 1780.

²⁶³ Prot. sess. 1727. dec. 16.; Prot. jud. 1740. aug. 9.; A „Lüdüző-ház” először magyarul 1767-ben fordul elő (Prot. sess. 1767. júl. 30.).

²⁶⁴ OL A 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in Civitatibus. Bécs, 1768. okt. 26.; Prot. sess. 1768. dec. 2.; 1773. márc. 5. jún. 14.

²⁶⁵ Prot. sess. 1776. aug. 12.; 1778. jan. 12.; 1784. máj. 21.

mutatja, hogy 1787-ben, a bérlő kérésére, megtartották az első farsangi bált a lövöldében.²⁶⁶

1791-ben a lövölde bérletét Rauch Antal azzal a feltétellel kapta meg, hogy a városi negyedévi bormérés idején bort nem mérhet. A tanács ekkor már a lövölde eladását mérlegelte, „mivel nem hoz jövedelmet”, sőt egy kéttagú bizottságot küldött ki az eladás lebonyolítására. A kamarához írott felterjesztésben arra hivatkoztak, hogy a Sárviz kiszáritása miatt a lövöldét nem lehet használni. A kamarai engedély 1792 márciusában érkezett meg. A tanács május 1-jére concursusra hívta a választópolgárokat, és az eladási árverés napját május 18-ára tűzték ki.²⁶⁷

Az ezt követő időből csak gyér adatok utalnak arra, hogy a lövöldét eredeti céljának megfelelően is használták. A kérdés 1824-ben merült újból határozottan fel, amikor a polgárok kérték lövöldöző hely kijelölését, ahol a saját költségükre építközhetnek. A tanács azt felelte, hogy „a mostani idők súlyos körülményei, a pénzszüke (az adót többszöri végrehajtással sem lehet behajtani) miatt nem helyes, ha a polgárok ilyen kiadásokkal terhelik magukat, mert ez költséges multság”. A helytartótanács azonban más véleményen volt: a következő évben hozzájárult, hogy a helybeliek — más városok szokása szerint — lövöldöző házat állítsanak fel. A tanács egy váraljai rétet ingyen — de tulajdoni jussát fenntartva — ajánlott fel erre a célra. Az új lövölde építéséhez — mint polgári intézethez — a város téglát és követ adott.²⁶⁸

A *Lövöldöző Társaság* rendszabásait az 1826. februári tanácsülésen olvasták fel, majd az ülés „jelesítette”. A társaság — Pest város példájára hivatkozva — a tanácstól évi 12 arany támogatást kért, de azt nem kapta meg (ezt a kamara sem támogatta). Ugyancsak hiába kérte az újból megalakult társaság jogelődje, a lövészegylet lövőházának az eladási árát. A tanácsi elintézés: „Figyelembe nem vehetvén (ti. a kérés), eleget tenni nem lehet.” Felhasználták viszont a lövöldét az általuk készített puskák kipróbálására a helybeli puskaművesek, „mert így elkerülhetők a szerencsétlenségek”.²⁶⁹

1827-ben a társaság kérte a tanácsot: tiltsa meg, hogy a közkatonák a lövőházba járjanak. A város ilyen értelmű átiratot intézett a katonai parancsnoksághoz, amely felháborodva válaszolt, „mert a katonákat nem lehet kizárni az emberi társaságból”. A katonaság követelte, hogy a társaság kérjen bocsánatot. A tanács

²⁶⁶ Prot. sess. 1786. ápr. 3. No 604.; 1787. jan. 2. No 547.; 1788. máj. 26. No 833.; máj. 30. No 844.; OL 210. Misc. No 2. Civ. No 40. 1788. máj. 22. No 142. 1788.

²⁶⁷ Prot. sess. 1790. okt. 18. No 1001.; 1791. ápr. 30. No 490.; dec. 5. No 1291.; 1792. márc. 19. No 352.; máj. 1. No 589.; máj. 11. No 659.

²⁶⁸ Prot. sess. 1807. okt. 19. No 1222.; 1824. szept. 5. No 1372.; 1825. szept. 19. No 1460.; okt. 9. No 1562.; dec. 16. No 1935.; dec. 30. No 2016.

²⁶⁹ Prot. sess. 1826. jan. 27. No 101.; febr. 20. No 239.; máj. 29. No 834.; okt. 11. No 1516.; 1827. máj. 1. No 739.

erre — a további civódás elkerülésére — megdorgálta a lövészeket, de bocsá-
natkérésre nem kötelezte őket.²⁷⁰

Ettől kezdve a lövölde kulturális és *szórakoztató jellege* került előtérbe. 1827-től
újából elkezdődtek a bállok, sőt maskarás bállok. A társaság különben a Fekete
Sasban is tartott bált (ugyancsak 1827-ben). A bérlő panaszt tett, mert „el akarták
őt zárni a nádméz árulásától”. 1829-ben négy bál tartására kaptak engedélyt, „de a
Fekete Sas vendégfogadó bérlőjével egyetértésben kell rendezniök”. A lövöldöző
Társaság társadalmi rangját mutatja, hogy az 1830-as években maga a polgármes-
ter a *tanácsi biztos*. A társaságnak saját pénztára volt, amelyből kamatra pénzeket
adott ki.²⁷¹

1837-től a lövöldében csak minden második vasárnap volt lövöldözés, a
közbeeső vasárnapokon pedig „muzsika és a közönség tetszésére multság”, este 8-
ig. 1838-ban a társaság a Pelikánban rendezett bált. A magisztrátus szerint ugyan az
épületben nem tanácsos ilyesmit tartani, de a már meghirdetett bált nem merték
lefűjni. 1843-ban a Szépítő Bizottság javaslatára a társaság a lőpálya egy részét —
lövészeti gyakorlatra — az egyenruhás *polgárőrségnek* engedte át. A „céltablákat és
egyéb használatokat” a polgárőrség finanszírozta.²⁷²

Más egyletek és társaságok

A XIX. század elején találkozunk a *céhlegények confraternitásával*. A német
varga és a lakatos legények 1814-ben évente 50 Ft-ot fizettek a városnak a beteg
legények ingyenes ellátásáért, ápolásáért, gyógyszeréért, kezeléséért. Példájukat
követve 1814—1841 között egyes szakmák mesterei is felajánlották hasonló célra a
városnak az 50 Ft-ot (az összeg 1834-től 100 Vft-ra emelkedett). A város 1841-ben
ezt megszüntette, „mivel a céhek által legényeik és inasok kórházi ápolására fizetett
összegek és a legények garasai nem fedezik a kórházi költségeket”. Ezt követően a
helybeli (és a hozzájuk tartozó vidéki) céhek napi 30 kr-t fizettek a legények vagy
inasok ápolására.²⁷³

De vannak más adatok is a *legények szervezkedéséről*. 1814-ben — Pécs város
megkeresésére — egy legényt a kapitányi hivatal fenytett meg, mert a pécsi
legényeknek lázító levelet küldeni. 1819 márciusában a mesteremberek és
munkások bérét a megyegyűlés határozta meg. Ez azonban az érintetteket nem
elégitette ki. Áprilisban gróf Schמידegg Tamás tett panaszt, hogy „a nála dolgozó
ácslegények abbahagyták a munkát és nem mennek többé dolgozni”. A legényeket a
kapitány „tanította ki, hogy a kiszabott árért dolgozzanak”. A kapitányt utasította

²⁷⁰ Prot. sess. 1827. máj. 21. No 874.; máj. 25. No 896.; jún. 1. No 945.

²⁷¹ Prot. sess. 1827. jan. 17. No 111.; febr. 6. No 266.; 1829. jan. 16. No 58.; 1832. febr. 27. No 386.;
1835. febr. 13. No 331.

²⁷² Prot. sess. 1837. ápr. 14. No 785.; 1838. febr. 19. No 386.; 1843. jún. 2. No 1950.

²⁷³ Prot. sess. 1814. febr. 11. No 212.; márc. 28. No 483.; aug. 26. No 1258.; 1820. jan. 12. No 90.;
1834. aug. 4. No 1555.; 1841. febr. 19. No 481.

a tanács, hogy „szorítsa a legényeket a kiszabott árra; de érdemük szerint meg is büntesse őket”.²⁷⁴

1821-ben a német szabómesterek egy társuk ellen tettek panaszt, aki a legényeinek nem ellátást, hanem napszámért adott. „Így a többi legények is mind átcsabulnának hozzá.” A tanács állásfoglalása szerint a mestert „arra nem lehet kötelezni, hogy asztalt adjon nekik (ha amúgy is pénzt kapnak). Arra viszont igen, hogy a szokás szerinti heti bért fizesse”. Az alapelv az volt, hogy ha a napok rövidebbek (november—december), akkor a legények és inasok bérét is csökkentték.²⁷⁵

1826-ban már működött Fehérvárott a *Földművelő Társaság*; az úrnapi körmeneten a sármelléki molnár cég a társaság zászlaja után vonult fel. 1839-ben a felsővárosi Földművelő Társaság engedélyt kapott, hogy „elrongyolódott zászlaja helyett új csináltatására” pénzt gyűjtsön. 1845-re a társaság annyira megnőtt, hogy gyűléseit a városháza polgári termébe helyezték át.²⁷⁶

1840-ben alakult meg a *Méhtenyésztési, gyümölcsfanemesítési és dohánytenyésztési egyesület*. A tanács támogatta a társaságot, sőt javasolta, hogy a szemináriumkert melletti 10 holdnyi területet méhtenyésztésre, fanemesítésre és dohánytermelésre adják nekik (évi 2 Ft 30-kr-ért) 10 évre haszonbérbe. A társaság szintén a városházi polgárszobában ülésezett.²⁷⁷

1843-ban gróf Zichy Ödön, a Fejér megyei *Szederfa Tenyésztő Egyesület* elnöke kérte, hogy a város 12 évre adja bérbe nekik a Szedreskertet. A kéréssel a választópolgárok is egyetértettek: az egyesület 12 évre, évi 1 ezüst Ft-ért, megkapta a kertet (kivéve a kert melletti temetőőri házat). A 12 évi bérletből azonban semmi sem lett, mivel az egyesület csak néhány fát ültetett. Ezért a tanács a kertet elvette tőle és évi 25 Vft-ért egy vargamesternek adta bérbe. A Fejér megyei Szederfa Tenyésztő Egyesület részvényei közül viszont a város ötöt megvásárolt.²⁷⁸

Az 1830-as évektől egymás után alakulnak meg a különböző egyletek és társaságok. 1836-ban — pesti mintára — *Temetési Segéd-egyesület* jött létre. A helybeli gyógyszerészek a *Gyógyszerárosok Egyesületéhez* tartoztak. 1843-ban alakult meg a *Zenepártoló Ifjak Egylete*. És egy furcsa alakulat: a *Katonahelyettesítést eszközölő városi Társaság*. Ez utóbbi a katonának állított ifjak kiváltására alakult, erre a célra pénzt gyűjtött össze és quasi-biztosítótársaságként fizetett annak a másik ifjúnak, aki hajlandó volt — helyettesítésként — katonának állni.²⁷⁹

²⁷⁴ Prot. sess. 1814. aug. 8. No 1178.; 1819. márc. 26. No 428.; ápr. 23. No 579.; A céhlegények társaságairól számos adatot közöl: Szádeczky 1913. I. 211. köv.

²⁷⁵ Prot. sess. 1821. ápr. 13. No 626.; 1829. nov. 7. No 1751.

²⁷⁶ Prot. sess. 1826. máj. 12. No 772.; 1839. nov. 29. No 2346.; 1845. jan. 21. No 203. Összehasonlításként a kolozsvári földészek Kalandos Társulatáról lásd: Majláth 1885.; Lindner 1894. 143. köv.

²⁷⁷ Prot. sess. 1840. márc. 30. No 700.; 1841. febr. 3.

²⁷⁸ Prot. sess. 1843. jan. 21. No 352.; febr. 13. No 708.; márc. 13. No 979.; 1844. ápr. 9. No 1331.

²⁷⁹ Prot. sess. 1836. okt. 10. No 2051.; 1839. máj. 17. No 1004.; 1842. febr. 28. No 548.; Kerényi 1979.

1834-ben Bezerédy Miklós táblabíró javasolta városi *Casino Egyesület* felállítását. A tanács határozata: „A Casino más városokban is több haszonnal, szépen divatozik. Itt is óhajtják, jótékony befolyást remélnék tőle.” A felsőbb parancs szerint a táblabíró a rendszabásokat a tanácsnak mutatta be. A városi Casino el is kezdte a működését. 1844 áprilisában pl. a tűzkárosultak javára hangversenyt tartott (269 Vft gyűlt össze).²⁸⁰

A városi Casino (amelyet Ūri Casinónak is nevezhetnénk) mellett 1838-ban alakult egy másik: *Polgári Casino Egyesület* is. A tanács ezt sem ellenezte, de megjegyezte, hogy a „Polgári” név nem megfelelő, mert sok polgár a másik casinónak is „részvényese” (egy részvény 3 Ft-ba került). A casino neve ennek ellenére, megkülönböztetésül a Városi Casinótól, „Polgári” maradt.²⁸¹

1840. május 31-én alakult meg a *Fehérmegyei Olvasó Társaság*, amely könyvtárát és gyűléseit Fehérvárott tartotta. Alapszabályait megnézve a tanács úgy döntött, hogy „mivel a társaság célja kéziratok és könyvek szerzése, valamint hogy főkönyvtárát és gyűléseit itt akarja tartani, be kell a nádornak jelenteni”. A könyvtár és az olvasókör ettől kezdve működött a városban. Tudjuk, hogy 1842 novemberében esténként *Petőfi Sándor* is ide járt híreket hallani, eszmét cserélni, vitatkozni. 1843 szeptemberében a társaság szobáiba ideiglenesen tűzkárosultakat szállásoltak be.²⁸²

1844 decemberében a városháza polgári termében alakult meg a városi *Védegylet*. A tanács néhány tagja javasolta: jelentsék be a kormányzónak az alakulást, de a többség ezt nem tartotta fontosnak, „mivel nem ösmeretlen egylet alakulásáról van szó”. Bajzáth György királyi tanácsos és korábbi királyi biztos mégis megtudta és magához kérte Boros Imre kapitányt és Nitzky János helyettes főbíró. Bajzáth — felsőbb utasításra — *helytelenítette az alakulást* és figyelmeztette a tanács tagjait, hogy „a városi elöljáróság állásával nem fér össze a védegyleti részvétel. Pedig több tanácsnok be van írva, sőt egy az elnökséget is elvállalta. A tanácskozást a városház egy termében tartják, ahol közpénztárak, levéltár, rabok és más effélék vannak elhelyezve. Ezeknek biztonságát veszélyezteti a sok idegen, akiknek nem érdekük a város java. A helytartótanácsi parancs szerint az egyesületeket, amelyeket felsőbb helyen nem hagyták jóvá, gátolni kell. A tanács többsége erre javasolta a védegyletben tagságot vállalt tanácsosoknak, hogy ezt szüntessék meg (ennek ellene szavazott — nyilván az érintett — Say István és Kapi József). Külön szavazatukban előadták: „Bajzáth egy alkalomra lett kinevezve, nem állandó királyi biztos. Ezt az 1805: 5. tc. 3. paragrafusa nem is teszi lehetővé. 1842-ben, a tisztújításkor volt pro hoc actu biztos, azt befejezte. Ezért eljárását nem ismerik el törvényesnek, sőt az sérti a törvényhatóságot.” Ezért kérték felsőbb

²⁸⁰ Prot. sess. 1834. dec. 1. No 2350.; 1844. ápr. 20. No 1635.; Kassán már 1809-ben volt Casino. (HKA Camerale Ungarn Fasc. 26. 574. 1809. dec. 21.)

²⁸¹ Prot. sess. 1838. máj. 4. No 960.; máj. 11. No 998.

²⁸² Prot. sess. 1840. jún. 26. No 1412.; 1843. szept. 25. No 3327.; Kerényi 1979. 130.; Sulyok 1979. 160.

helyre terjeszteni, „mert ha Bajzáth, vagy valaki más, Őfelsége parancsát felmutatja, azt követni fogják, mint 40 éve mindig”²⁸³

1845-ben Fehérvárott az alábbi egyesületek működtek:²⁸⁴

- Casinó
- Olvasó Társaság
- Országos Védegylet itteni osztálya
- Gazdasági Egyesület
- Földművelési Társaság
- Mária Társaság (egyházi).

1847-ben a város — a választópolgárok javaslatára — 20 ezüst Ft-tal járult az *Iparegyesülethez*. Ugyanebben az évben 100 ezüst Ft-ot adott a Magyar Gazdasági Egyesület fővárosi központi épületének felépítésére.²⁸⁵

²⁸³ Prot. sess. 1844. dec. 23. No 4937.; 1845. márc. 10. No 883.

²⁸⁴ Prot. sess. 1845. jan. 7. No 100.

²⁸⁵ Prot. sess. 1847. aug. 6. No 3256.; nov. 8. No 2557.

6. EGYHÁZI ÜGYEK

KATOLIKUSOK

A városi önkormányzatnak az egyházi ügyekkel kapcsolatos hatásköre nagyrészt a kegyúri jogból következett. A városok úgy tettek szert kegyuraságra, hogy a királyoktól kiváltságot kaptak rá. A közjogi önállósággal bíró szabad királyi városok politikai önállóságuk elnyerésével együtt megkapták az egyházi önállóságot is. Ez azt jelentette, hogy külön egyházközséggé, külön plébániává alakultak, majd a városi plébánia feletti kegyuraságot a városi közönségre ruházták. Kegyúri jogot alapítás útján is lehetett szerezni, mint pl. a székesfehérvári felsővárosi plébánia esetében.¹

A kegyúr legfőbb joga a plébános prezentálása, vagyis a szabad plébánosválasztás. Ezenkívül a kegyúr tiszteleti jogokat is élvezett, mint a címer alkalmazása a kegyúri templomon, temetkezés stb. Tulajdonképpen már nem jog, hanem kötelezettség a plébános és a kegyúri alkalmazottak illő (congrua) javadalmazása az egyházi jövedelmek meghatározása, felügyelet a javadalmakra, valamint a kegyúri épület javítása. Az ezekből következő terhek a városi törzsvagyonra neheztedek, a törzsvagyon egyik rendeltetése éppen a városi kegyúri terhek viselése. E törzsvagyon a városi ingatlanokat és a privilégiumban elnyert kisebb királyi jogokat (jura regalia minora) jelentette.²

Egyes városok (pl. Kőrmöcbánya, Kassa) a kegyúri jogot külön statútumban szabályozták és a fenti jogokon kívül a vallási életbe is beleszólást követeltek. Besztercebánya tanácsa beosztotta, hogy melyik pap melyik héten gyóntasson, vagy elrendelte, hogy „a papok végezzék a gyóntatást”. Ruszt város tanácsa böjtöt rendelt el, a kassai magisztrátus pedig előírta, hogy „szorgalmasan gondot kell viselni az anyaszentegyházra, hogy a szent sacramentumok kiszolgáltatása minden fogyatkozás nélkül, szabatosan folyjon”. Székesfehérvár város ilyen részletekbe menően sohasem szólt bele az egyházak életébe.³

Minden városban szokás volt, hogy tanácsválasztás előtt és után istentiszteleten vettek részt, ez az aktus elengedhetetlen része volt a tanácsi restaurációnak.

¹ Csizmadia 1937. 5.

² Uo. 17, 23, 25, 45.; Csizmadia 1971. 195.

³ Corp. stat. II/2. 261. Kassa 1683.; 405. Kassa 1729.; IV/2. 267. Besztercebánya 1611.; 354. Kőrmöcbánya 1628.; 390. Kőrmöcbánya 1638.; V/2. 192. Ruszt 1641.; Kolozsvárott 1537-ben statútum mondta ki, hogy az egyházi ügyekre a bíró és az esküdt polgárok „minden más előtt” viseljének gondot (Corp. stat. I. 178. Kolozsvár 1537.).

Sopronban az előjárók jogarukkal a kézben vonultak át a templomba. Kassán a község, mielőtt a tanácsot választotta, a szent sacramentumok felvételére az Úrasztalához járult. Ugyanezt tették az új szószóló megválasztásakor. A statútum — némi túlzással — a városi tanácsosok isteni elhivatottságáról beszél: „Isten ő szent felsége a magisztrátusokat nevezi a világ világosságának, kiket így int: a ti kezeitekből repetálni fogom az ő lelküket és az ő vérüket. Ezért a templomban a por be ne fogja a tanács székeit; járjanak templomba, processiókra, legyen gondjuk a céhekre kivetett viaszgyertya-büntetések behajtására.”⁴

A többi szabad királyi városhoz hasonlóan Székesfehérvár is a legrégebbi időktől fogva gyakorolta a kegyúri jogot. Kegyúrként fungált a török hódoltság megszűnésének első percétől kezdve, amit az 1703. évi kiváltságlevél is megállapít, amikor a tanácsot feljogosítja a kánonjog szerinti törvényes jövedelmekkel és terhekkkel, plébános nevezésére. Ebben az esetben a kegyúri adomány (dos) és a hívek laudabilis consuetudoja (párbér) úgy folyt össze (mivel a hívek összessége volt a kegyúr), hogy a lelkészeket ellátásban is részesítették. Ez — inkább a szokásjog alapján — azt jelentette, hogy a város fedezte az épületfenntartáson kívül a lelkészek személyi jövedelmeit is. E városban fel sem merült, hogy a kegyúri jogokat csak katolikus tanácsosok gyakorolhatják, mivel a tanács csakis katolikus vallásúakból állt.⁵

Kapcsolat az egyházi felsőbbiséggel

A tiszta katolikus magisztrátus azonban nem jelentett garanciát az egyházi felsőbbiséggel való súrlódások ellen. A fehérvári tanács pl. évtizedes vitát folytatott a préposttal, aki 1714-ben városi házakat foglalt el, épületei után nem akart porciót és beszállásolási pénzt fizetni; 1725-ben már 343 Ft-tal tartozott (1709-ig visszamenőleg). A prépost csak 1736-ban fizetett az 1709—1736. évi porció és a várostól kapott téglák fejében, de csak 200 Ft-ot. Állandó vitára adott okot, hogy a prépost a háza és a bástya közötti városi telket mint a sajátját használta.⁶

Lényegesen jobb volt a tanács kapcsolata a város szülöttjével, a Mária Terézia által 1777-ben alapított új egyházmegye püspökével, *Sélyei Nagy Ignáccal*. Apja, Nagy János, több éven keresztül tanácsosi és bírói hivatalt viselt a városban, szoros kapcsolatban állott az egyházi körökkel. 1738-ban ő segítette elő, hogy a prépost 725 Ft-ért egy polgári házat és pincéjét a városnak adta el. A püspökség alapításával nőtt a város jelentősége, hiszen most már nemcsak vármegyei, hanem egyházi központ is lett. Ezen nem változtatott az egyházmegye viszonylag kis terjedelme és szerény javadalmazása sem. (Egy későbbi, 1813. évi bécsi kamarai

⁴ Corp. stat. II/2. 220. Kassa 1692.; V/2. 191. Sopron 1639.

⁵ Csizmadia 1937. 24, 44—45. 112.; Kállay 1974. 159.

⁶ Prot. sess. 1714. ápr. 10—12.; 1723.; jan. 15.; 1746. dec. 15.; 1786. júl. 24. No 1054.; Acta pol. et jur. 1725. No 26. 1725. márc. 24.

becslés szerint a püspökség évi átlagos bevétele 40 660 Ft, kiadása 11 881 Ft, jövedelme 28 779 Ft volt.⁷⁾

A városnak a püspökség alapítása körül feladatai is voltak. Az alapítást megelőző processus informativus során kiderült, hogy a püspöki szállásul tervezett préposti ház erre a célra nem megfelelő. A város Sélyei Nagy Ignác püspöknek 20 üresen levő (egy—négy szobás) tiszti lakást ajánlott fel.⁸⁾

A tanács már 1776 decemberében gratulált a püspöknek, figyelmébe ajánlva a jezsuitákra hagyományozott 6000 Ft összeget, amelyet a város magának akart megszerezni. A tanács a későbbiek során is mindig köszöntötte az újonnan kinevezett püspököket. Így pl. 1816-ban Vurum Józsefet nemcsak írásban, hanem a bíró és egy tanácsos kiküldésével. A tanács különben — meghívásra — teljes létszámban vett részt a püspöki beiktatáson, mint 1822 júniusában Kopácsy József ünneplésén. A tanács mindig szívesen vette a meghívást a beiktatásra.⁹⁾

Mindez azonban nem akadályozta meg az első püspököt, Sélyei Nagy Ignácot abban, hogy többször kifejezésre juttassa: a kegyúri jogban az egyházi joghatóság korlátozását látja, mert a kegyúr a plébánost szolgájának tekinti és egyházi ügyekbe is beleszól.¹⁰⁾

Nem maradt ki Sélyei Nagy Ignác a II. József türelmi rendelete ellen a magyar klérus részéről megindult ellenállásból. A rendelet azonban Székesfehérvárt nem nagyon érintette, hiszen az „óhitűek” (görögök) mellett más vallású, mint katolikus, nem volt a városban. Ezt a magisztrátus meg is állapította, amikor a helytartótanács 2272. számú rendeletét kézhez vette arról, hogy a vallási jegyzőkönyveket havonta kell beküldeni, ami által az addig háromhavonta felterjesztett türelmi táblázatok feleslegessé váltak.¹¹⁾

Sélyei Nagy Ignác püspöksége idejére esett Szent István fejereklyéjének a visszaszerzése. A város már korábban is szorgalmazta ezt, teljesen azonosulva a magyar történelem nagy alakjának tiszteletével. 1771-ben arra hivatkozva szorgalmazta bécsi ügynökénél egy templom építését, hogy Szent István a városban élt és Szent Imrét is ott temették el. Kétségtelenül szerepet játszott ebben a jezsuiták tanítása az államalapító és hittérítő Szent István királyról mint az apostoli királyság eszményképéről, valamint a *Regnum Marianum* elmélete. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy Székesfehérvár német polgársága a magyar történelmi múlttal azonosult. A fejereklye visszaszállítása a püspöki kinevezéssel kapcsolatos, fentebb már említett, processus informativus során is felmerült. A város hön óhajtott kívánsága Mária Terézia adománya révén teljesedett: 1778. március 27-én az értékes ereklyét előbb a felsővárosi plébániatemplomba, majd onnan április 2-án díszes körmenetben a székesegyházba szállították. Az ünnepélyen nemcsak a város,

⁷⁾ Prot. sess. 1738. jún. 17.; HKA Camerale Ungarn. Fasc. 3. 1813. júl. 1. No 1674/656.; Fallenbüchl 1979. 38.; Sulyok 1979. 160—161.

⁸⁾ Corr. buch 1777. aug. 5.; Németh László 1979. 80.

⁹⁾ Corr. buch 1776. dec. 2.; Prot. sess. 1816. júl. 8. No 1137, 1139.; 1822. jún. 28. No 1018.

¹⁰⁾ Schem. jub. 1977. 69.; Németh László 1979. 83.

¹¹⁾ Kosáry 1980. 390.; Prot. sess. 1786. jan. 21. No 328.

hanem az egész egyházmegye képviseltette magát. Sélyei Nagy Ignác püspöki szentbeszédében Szent Istvánról ezt mondta: „Ez az, akinek oly sok nyomát látjuk városunkban, oly sok emlékét találjuk föl a falak romjaiban.”¹²

Sélyei Nagy Ignác tervei közé tartozott püspöki palota és szeminárium építése. A kettő közül az első megvalósításához tudott hozzájárítani. 1788-ban kezdődött el és a következő évben — a mai ember számára hihetetlen gyorsasággal — az épület északi szárnya már tető alá is került. A város az építkezés megkönnyítéséhez a püspöki kert mögötti régi vízfolyás újbóli megnyitásával, illetve a csatorna felett híd építésével járult hozzá. Az építkezéshez Milassin püspök — a bécsi kamara engedélyével — 10000 Ft-ot vett fel. 1803-ban a püspök a városi hadiadó pénztárban 279 Ft-ot helyezett el, hogy annak kamataiból fizessék a püspöki palota és házak utáni hadiadót. A város a tőkét 6% kamatra adta ki.¹³

A város viselte gondját a püspöki palota kapujánál levő kútnak. 1793-ban pl. a városi kamarás gondoskodott a megjavításáról. 1821-ben a kút fedelét javították. 1827-ben a püspöki épület sarkánál levő kövályút egy vidéki ember eltörte. A kamarás javítás céljára 1 Ft 36 kr-t szedett be tőle. 1838-ban a püspök kölcsönkérte a város artéziai kútfúró eszközeit és az ahhoz való kötelelet. A város azzal adta oda, hogy „mind a fúró, mind a könnyebben romló kötél épségben kerül vissza”. 1846-ban a püspökség udvarában levő artézi kútról Birghoffer Máté városi kútmester jelentette, hogy a kút a vizet nem lövelli olyan magasra, mint korábban. Ezért a medencéből kivezető csatornát 10 hüvelyknyire alábbvitték. 1847-ben a püspöki lak mellett kút ásása közben egy régi épület falára bukkantak. A falmaradványokat a városi mérnök rajzolta ki. A tanács határozata: „A régiség iránti kegyeletből, ahhoz értők által — amennyiben lehetséges — szedessék ki.” Itt említem meg, hogy a város — mint elhagyott telket — már 1755-ben kérte a *Szent István-bazilika* romjait, „amelyeket amúgy sem látogat senki”.¹⁴

A püspöki palota melletti kövek „fejtegetésére” a város egy külön személyt alkalmazott, aki 1816-ban a kiásott kő négyszögöle után 2 Ft, a föld elhordásáért 1 Ft 12 kr napszámot kapott. Az ásás során többször találtak kincset. Így 1839-ben, kútásás közben — 1840-ben a püspöki udvar „kő-ásója” úgy vállalta a munkát, ha a talált kincsek, régiségek az övé lesznek. 1848-ban egy oszlop és egy márvány koporsó került elő, benne csontok, fátyol és rubinköves gyűrű. A tanács véleménye: „Királyi, valószínűleg Árpád nemzetségi tetemeknek látszanak.” A gyűrűt a városi főjegyző a Nemzeti Múzeumnak adta át. A leletet 1848 decemberében a Múzeum

¹² Corr. buch. 1771. júl. 13.; Schem. jub. 1777. 72.; Németh László 1979. 80. 87.; Baranyai Béláné 1979. 48.

¹³ Prot. sess. 1787. szept. 7. No 901.; 1803. márc. 28. No 518.; HKA Camerale Ungarn. Fasc. 3. 1800. febr. 13. No 151/133.; Sulyok 1979. 160—161.; Összehasonlításként megemlítem, hogy amikor 1725-ben gróf Nádasdy László püspök a szegedi rezidenciáját építtette, a kamara a szükséges fát pénzért adta hozzá (HKA Hoffinanz Ungarn 1725. szept. 15.).

¹⁴ Prot. sess. 1793. jan. 28. No 104.; 1821. máj. 12. No 833.; 1827. jan. 5. No 31.; 1838. máj. 11—12. No 1000.; 1846. nov. 16. No 4082.; 1847. szept. 3. No 3558.; Corr. buch. 1755. márc. 7.

részéről Érdi János nézte meg, majd közszemlére tették. Helyét oszloppal jelölte meg a város.¹⁵ Előfordult surlódás is. 1778-ban pl. két tanácsos figyelmeztette a püspököt, hogy bontsa le a városi területen (utcákon) emelt sorompókat. A püspök válaszára, miszerint a sorompók az ő rezidenciájához tartoznak, a tanács a kamaránál tett panaszt. A következő évben a város a bécsi udvari kamarához fordult, mivel a püspök a háza falához csatlakozó, piac céljára használt teret önhatalmúlag elfoglalta. Mindez 1792-ben az utca szélesítése céljából telekcserehez vezetett. 1797-ben a tanács a palotai kapun kívüli püspöki majorból kivezető csatornát kifogásolta, amely gyakran kiöntött és a falakat veszélyeztette. 1814-ben a város a püspöki lakhely udvari kapujánál mészárszékét akart építeni. A püspök Német Jánoshoz, a Szent Korona ügyészéhez fordult, aki intette a várost: ne építsék meg a mészárszékét. Ez mégis megépült, de a pozsonyi kamara a következő évben elrendelte nyolc napon belüli lebontását. 1843-ban azt állapította meg a város, hogy a püspökség melletti gelencsér bódék „a tisztátlanság helyei és az éjjeli gonosztevők menedékhelyei”. A gelencsér céh biztosa, Kapy József tanácsos gondoskodott a bódék felszámolásáról.¹⁶

Tizedviták

A legérdesebb surlódási felületet mégis az egyházak — a birtok melletti — legnagyobb jövedelmi forrása, a tized szolgáltatta. A töröktől való visszafoglalás után a budai kamarai adminisztráció leiratban közölte a várossal, hogy a városi tized — háborús idők lévén — a királyt illeti. Székesfehérvár becikkelyezése (1715) után a tized az esztergomi érseké lett, illetve a város tőle bérelte. 1718-ban pl. a városi syndicus járt Esztergomban, tizedügyben. A következő évben a prépost, Ányos főszolgabírón keresztül, tiltakozott a tizedbérlet ellen, mire a város viszonttiltakozott. 1722-ben Ányos György főszolgabíró értesítette a várost, hogy Nesselrode prépost megnyerte a tizedpert és követeli a várostól a fizetést. A tanács válasza: „Attól kérje a prépost, aki a tizedet a városnak bérbe adta.” A prépost ettől kezdve évente tiltakozott a bérlet ellen. A tiltakozásokat a városi jegyzőkönyvbe „szokásos tizedtiltakozás (gewöhnliche Zehent-Protestation)”-ként írták be.¹⁷

1727-ben Nagy János járt az esztergomi érseknél tized ügyben. A közbenjárás eredményeként az érsek évi 700 Ft-ért usque ad diem Vitae az összes tizedet a városnak adta bérbe. 1734-ben a bérleti díjat a jegyző és a kamarás vitte Pozsonyba, amikor a város gazdasági helyzetéről készült jelentést kézbesítették a kamarának.

¹⁵ Prot. sess. 1816. márc. 9. No 508.; 1839. febr. 22. No 244.; 1840. jan. 10. No 106.; 1848. máj. 6. No 1596.; dec. 5. No 4509.

¹⁶ Prot. sess. 1778. dec. 18.; 1792. ápr. 26. No 536.; aug. 6. No 1096.; 1797. jún. 9. No 725.; 1815. jan. 30. No 126.; 1843. márc. 20. No 1039. Prot. jud. 1814. jún. 27—28. No 374.; HKA Camerale Ungarn Fasc. 26(535). No 34/1779. febr; Nyéki Németh János volt a magyar jakobinusok pereiben a vád képviselője.

¹⁷ Prot. sess. 1696. júl. 22.; 1718. febr. 22.; 1719. febr. 14.; 1722. okt. 13.; 1723. júl. 16.; Csizmadia 1966. 150.

1740—1741-ben a kamarás utazott az érseki számadóhoz Komáromba a bérleti díjjal. 1747-ben a város 726 Ft-ot fizetett.¹⁸

Fehérvárnak érdeke fűződött a tized bérletéhez. Ezt mutatja, hogy 1761-ben 12 kőrmöci aranyat küldtek Kállóczy kamarai titkárhoz, jóindulatú közbenjárása megnyerésére. A következő évben küldöttséget menesztettek az érsekhez Nagyszombatra, majd Esztergomba. A küldöttség azt az utasítást kapta, hogy a bérleti díj összegét akkor is fogadják el, ha azt az érsek fel akarná emelni. A sejtés nem volt alaptalan: a város ettől kezdve 1777-ig már 1600 Ft bérleti díjat fizetett.¹⁹

Bonyolultabbá vált a helyzet, amikor Mária Terézia az új egyházmegye katedrálisa — addig belvárosi plébániatemplom — számára rendelte a tizedet. A székesegyházzá vált belvárosi plébániatemplom felett a kegyúri kötelezettséget a város, a káptalannal közösen továbbra is gyakorolta. A tized szempontjából az a változás történt, hogy a város ettől kezdve évi 1600 Ft-ért nem az esztergomi érsektől, hanem a káptalantól bérelte. A három—hat évre kötött bérleti szerződéseket mindig nagy gonddal készítette elő a tanács, majd a városi levéltárban őrizte. A megújítást nemcsak a dómkáptalantól, hanem a püspöktől is kérték. A feltételeket a belső tanács és a választott község együttes ülésen tárgyalta meg.²⁰

1793-ban merült fel a káptalan részéről a tized természetben való követelése. A város emiatt a királyi biztoshoz fordult, aki fenntartotta a status quót. A következő évben évi 1600 Ft-os díj mellett újabb három évre szóló szerződést írtak alá. Ez maradt egész 1806-ig, amikor a káptalan — „az áremelések és a drágaság miatt” — kétszeresére akarta emelni. A tanács erre — mérséklés céljából — küldöttséget menesztett a püspökhöz. A választott község az emelés ellen tiltakozott, ezért a tanács a községet és a városban lakó nemeseket összehívta. Az együttes ülés hozzájárult, hogy a város évi 3200 Ft-ért tíz évre bérbe vegye a tizedet. Az összeget 1814-ben, barátságos egyezség alapján, újból 1600 Ft-ra mérsékelték.²¹

Az újabb vitákat a további devalváció váltotta ki. 1817-ben a káptalan (a papírpénzben fizetett) 1600 Ft-os díjat 300 konvencionális Ft-ra akarta emelni. A város azt felelte, hogy „a hazai törvények tiltják a szokásba vett haszonbér összegét emelni”. Ezzel vette kezdetét a város második nagy tizedpere. A belső tanács és a választott község együttes ülése úgy döntött, hogy mielőtt bármilyen tárgyalást kezdenének a káptalannal, bírósághoz fordulnak, illetve megvárják annak ítéletét. Az ügy fontosságát mutatja, hogy a választott község tagjait fejenként hallgatták meg és egyenként jegyezték be szavazatukat a jegyzőkönyvbe. A káptalan erre azt

¹⁸ Prot. sess. 1727. márc. 26.; 1728. márc. 16.; 1734. ápr. 9.; 1740. ápr. 5.; 1741. febr. 25.; Corr. buch. 1747. ápr. 10.

¹⁹ Corr. buch. 1761. máj. 15.; 1762. márc. 12.; Prot. sess. 1762. márc. 9.; 1777. jún. 13.

²⁰ Prot. sess. 1788. nov. 7. No 1617. 1789. márc. 13. No 333.; 1791. ápr. 4. No 404.; 1792. febr. 13. No 206.; 1792. márc. 19. No 359. Schem. jub. 1977. 60.; Németh László 1979. 78.

²¹ Prot. sess. 1793. ápr. 12. No 460.; 1794. nov. 21. No 1348.; 1801. jún. 1. No 743.; 1806. márc. 8. No 437.; szept. 9. No 1384.; szept. 14. No 1406.; nov. 24. No 1752.; 1810. márc. 25. No 449.; 1814. máj. 23. No 780.; 1816. aug. 23. No 1419.

felelte, hogy ha a város 15 napon belül nem fogadja el a 3000 Ft-os díjat, akkor a bérletet árverés útján idegennek adja. A város két tanácsost, a szószólót és a kamarást küldte a káptalanhoz. Átadták a város levelét és a (város szerint jogos) 1600 Ft-os díjat. Ez utóbbit azonban a káptalan nevében eljáró Nagy Boldizsár lector nem vette át. A küldöttség is dolgavegzetlenül tért vissza a városházára. A pénz a kamarásnál maradt, hogy kéznél legyen, ha a káptalan mégis 15 napon belül hajlandó lenne átvenni.²²

A város, „hogy a katedrális templom iránti hűségét és szeretetét megmutathassa”, az 1600 Ft-ot újból felajánlotta a káptalannak a templom fenntartási költségeire anélkül, hogy „abból a város jogaira nézve bármilyen magyarázatot vonnának le. Ez a per kérdésében semmi csorbulást sem jelent”.²³

A város panaszára a megye megtekintette a káptalant. A válasz: a város 1600 Ft-os ajánlatát nem fogadják el. Megegyeztek Meszlényi Ferenc és Ignác urakkal, hogy ők 3000 Ft-ot fizetnek a dézsmabérletért. A városi főügyész erre megintette a Meszlényieket, hogy „el ne vállalják a bérletet, mert a tanács az alkukötés teljesítését hatalommal is kész meggátolni”. Hogy a város határozatának nagyobb súlyt adjanak, a városi kapitány erőhatalommal kezdte behajtani a tizedet Simonyi Pál kanonok szerűjéről, valamint megintették Nagy Pál prépostot, Nagy Boldizsár és Fridetzky Ferenc kanonokot, hogy a dézsmát a városnak fizessék meg.²⁴

A káptalan erre a magyar királyi kancelláriához fordult. Ennek 1817. szeptember 5-i (11072. sz.) leirata a tanácstól „kinyilatkoztatást és a tettek okainak magyarázatát” kérte a dézsma szabad árendálásba adásáról. A tanács azzal válaszolt, hogy több évre visszamenőleg megvizsgáltatta a kamarási és az egyházi számadásokat, hogy mennyit költött a belvárosi plébániatemplom fenntartására, elsősorban a két torony felemelésére és a nagyobb javításokra. A kancellária méltányolta a város érveit, és 1817. december 12-i dátummal „elutasította a káptalant azon keresetétől, hogy a dézsma bérletét szabad árendálásba tegyék vissza”.²⁵

1818 márciusában Andrassy Antal városi bíró javasolta: a város keresse meg gróf Cziráky Antalt, a kamara másodelnökét, hogy bírja rá a káptalant a peren kívüli egyezségekre. A gróf, mint a város szomszédja, szívesen vállalta el a közbenjárást. Ez azonban nem sok eredménnyel járt, mivel csaknem a fentiekkel egy időben a káptalan keresetet nyújtott be a város ellen Jankovics József másodalispánnál. A bíró és a főjegyző azonnal tiszteletüket tették a másodalispánnál, a város ügyét kegyességébe ajánlva. A város 1818-ban is többször megkísérelte a korábbi 1600 Ft-os díj átadását a káptalannak, de az az átvételt — megyei intés ellenére is — minden alkalommal megtagadta. A város azzal felelt, hogy Meszlényi Ferenc és Ignác

²² Prot. sess. 1817. jan. 28. No 185.; 1817. febr. 23. No 315.; febr. 21. No 294.; márc. 3. No 375.

²³ Prot. sess. 1817. júl. 7. No 1036.

²⁴ Prot. sess. 1817. júl. 12. No 1055.; júl. 23. No 1153.; júl. 28. No 1159.

²⁵ Prot. sess. 1817. szept. 2. No 1394.; szept. 22. No 1440.; dec. 27. No 1855.

urakat hatalommal akadályozta a tizedszedésben. Ezért viszont a megyei kapitány intette meg a tanácsot.²⁶

1818 decemberében küldte meg a kancellária a városnak az ítéletet, amely a káptalannak adott igazat. „Így a dézsmát — mondja a városi jegyzőkönyv —, melyet a város több mint egy évszázada bírt, idegen bérlők kezére adják. Ezért féltő, hogy a nép szomorú cselekedetre adja magát, a város jövedelmei pedig csorbulnak.” A magisztrátus — mielőtt az uralkodóhoz fordult volna — még egyszer kísérletet tett a barátságos kiegyezésre. Ennek során hangsúlyozták, hogy a kancelláriától kapott ítélet ellen recursussal élnek. A tárgyalásokkal egy időben a város két évi díj címén 3200 Ft-ot tett le Marich Dávid királyi biztos kezéhez. A káptalan azonban ezzel nem elégedett meg, míg végül is 1800 Ft-ban kiegyeztek.²⁷

1822-ben a város megpróbálta örök bérletbe venni a tizedet, de a püspök ezt megakadályozta: a káptalan hat évre évi 1800 Ft-os, vagy 12 évre évi 1900 Ft-os ajánlatot tett. A város a dézsmát ezúttal hat évre vette bérbe. 1827-ben — mivel a kamarási pénztárban nem volt elég pénz — az összeget az adópénztárból hitelezték. A szerződések meghosszabbítására a tanács minden alkalommal — a legtapasztaltabb tagjaiból összeállított — küldöttséget menesztett a káptalanhoz. A szerződés szövegében hangsúlyozták, hogy a város fenntartja magának a jogot a törvényes útra.²⁸

1841-ben a káptalan dézsmaváltás címén az addigi 1600 ezüst Ft helyett 2000 Ft-ot kért, „a belső szépítés és a papi öltönyök készítése végett”. A korábbi iratok áttanulmányozása után, a város végül is 1850 ezüst Ft-ban állapodott meg. Az erre kiküldött városi bizottság „a szokott módon jelesítette a szerződést”. Az 1847. január 1—1852. december 31. közötti időre kötött szerződés évi 1800 ezüst Ft-ról szólt.²⁹

Belvárosi plébániatemplom, székesegyház

A XIII. században épült Szent Péter és Pál templomot a visszafoglalás után a jezsuiták helyreállították és Szent István tiszteletére nevezték el. Az építéshez 1702 után felhasználták a felsőbb hatóság által lerombolni rendelt bástyakövek falait is. Az építés a Rákóczi-kor után tovább folytatódott, a város ehhez kocsit, fuvar és (1716-ban 600 darab) téglát adott. 1720-ban a magyar plébános kérésére a városi pénztár fizette ki 12 templomi szék árát (75 Ft-ot). A következő évben a nyolc fuvaros, aki Modorból a nagyoltárt szállította, 12 Ft fuvardíjat kapott. 1737-ben a plébániatemplomhoz 20 000 téglát égetett a városi tégláégető.³⁰

²⁶ Prot. sess. 1818. márc. 27. No 436.; ápr. 3. No 460—461.; ápr. 10. No 513.; máj. 8. No 651—652.; jún. 26. No 885.; júl. 9—10. No 952.

²⁷ Prot. sess. 1818. dec. 2. No 1617.; dec. 14. No 1661.; 1819. márc. 8. No 313.; 1820. márc. 20. No 550.

²⁸ Prot. sess. 1822. nov. 11. No 1740.; 1827. jan. 8. No 32.; 1829. máj. 15. No 768.

²⁹ Prot. sess. 1841. aug. 6. No 1982.; 1847. jan. 11. No 152.

³⁰ Károly 1898. II. 190.; Prot. sess. 1716. máj. 29.; 1720. ápr. 9.; 1721. máj. 30.; 1737. dec. 4.

1725-ben a budai külvárosban Varga Mihály telkén egy 1195-ből való harangot találtak. A harangot a városháza udvarára vitték és megállapították, hogy a nyelve nem volt meg. Az esztergomi érsek utasítására a harangot szeptember 7-én a plébániatemplom tornyába húzták fel. A harangot megtaláló személy 50 Ft jutalmat (discretiót) kapott. 1727-ben a város Budán új harangot öntetett, amelyet a váci püspök szentelt fel.³¹

1740-ben Szent Tamás napján a vihar a plébániatemplom tornyait és az órát erősen megrongálta (a város órája a toronyban volt). Ezért az órákat az éjjeliőrök kiáltották. Az északi torony helyreállítására — amelynek egyik fala is bedőlt — 1742-ben került sor. Ez év januárjában Reichenhuber Péter ácsmester 250 Ft-ot és 10 mérő gabonát kapott a várostól a torony felhúzásáért. Az aranygombot (benne felirattal) a toronyra 1742. május 23-án dob- és trombitaszó közepette tették vissza. A déli tornyot 1743—1744-ben állította helyre Hatzinger Pál kőművesmester. A munkáért a város 150 Ft-ot fizetett, illetve az anyagot és az állványfát biztosította a munkához. A fedést 50 Ft-ért vállalta a tetőfedő. A munka azonban nem fejeződött be, mivel 1745-ben tanácsi határozat született a torony végleges elkészítéséről (Hatzinger ui. nem vakolta be a falakat).³²

1743-ban Preindel Ferenc festő négy, Mihics Antal asztalos két dukátot kapott a „Dicsőség kapujának” elkészítéséért, illetve megfestéséért. 1745-ben Hiemer Sebestyén 50 Ft-ot hagyott arra a célra, hogy a Szűzanya tiszteletére oltárt építsenek.³³

A templom állaga — az állandó javítások ellenére — sohasem volt kielégítő. 1751-ben tanácsi határozat állapította meg, hogy javíttatni, illetve a temető felé eső részt bővíteni, a főoltárt áthelyezni kell. A hozzávaló pénzt a városi háramlási pénztár adta.³⁴

1758—1768 között közadakozásból került sor új templom felépítésére. Az uralkodó engedélyezte, hogy a szűk és megrongálódott egyházat, amely a nagyobb ünnepek alkalmával összegyűlt hívőket nem tudta befogadni, kibővítsék. Az új templom tervrajzát a magyar kamarához terjesztették fel. A tanács az építkezés felügyeletével Stipsics Antal Jánost bizta meg, az anyagra és munkára felvigyázó (Aufschauer) Panitz Károly lett. A templomépítésre 1763-ban a polgárok fejenként 50, a lakosok 40 pénzt fizettek, mivel „más alap nincs az építkezéshez”. Ugyanebben az évben a Hrabovszky-hagyatékából a hitelezők kielégítése után megmaradt 845 Ft-ot a város erre a célra fordította. 1767-ben a templom négy ablakára „drótróstélyt” tettek. 1769-ben a város eladta az építkezéshez vett kocsikat és lovakat, „mivel a plébániatemplom körüli terhes munkák meg-

³¹ Prot. sess. 1725. aug. 3.; 1727. aug. 9.; Corr. buch. 1725. aug. 20.

³² Jenei 1968. 184.; Prot. sess. 1740. dec. 23.; 1742. jan. 5.; máj. 25.; 1743. szept. 10.; 1744. júl. 10.; 1745. márc. 27. Corr. buch. 1742. jún. 22.

³³ Prot. sess. 1743. júl. 20.; 1745. ápr. 2.

³⁴ Prot. sess. 1751. dec. 20.; dec. 20.; Fitz 1966. 35—36.

szűnnek". Leállították a lovak számára addig végzett búza-, árpa- és zabgyűjtést is.³⁵

1771-ben a város — amikor az uralkodó által Szűz Mária tiszteletére Budára tervezett templom építését magának kérte — arra hivatkozott, hogy a plébánia-templom építésére és javítására 21 174 Ft-ot adott ki. Itt jegyezném meg, hogy a templomnak 1774-ig telkei is voltak, amelyeket az évben árverésen 1130 Ft-ért Rosty István vett meg. Ezekben az években már újból folyt a nemrégén épített egyház tatarozása. A munkák közben Lamperger Pál pallér leesett az állványról és megsérült. A város 9 Ft-ot adott neki orvosi költségre. A főoltárkép festését 1774-ben egy professzor (Vinzenz Fischer) 1200 Ft-ért vállalta el. Az aranyozási munkákat Linser Anselm György festő 1300 Ft-ért végezte.³⁶

Alapjaiban változott meg a város kegyúri kötelezettsége 1777, a püspökség alapítása után. A terheket ezután a város — egyházi divisió alapján — a káptalannal közösen viselte. A plébániatemplom ui. ettől kezdve székesegyház lett. Az előző évben végzett márványozási munkák (Keller Károly végezte 200 Ft-ért) már ezt a célt szolgálták. 1777 áprilisában a püspök részére baldachint és stallumot emeltek. A belső tér kialakításában a helytartótanács a városi pénztárból 4000 Ft-ot engedélyezett. A város megjavíttatta a torony lépcsőit is.³⁷

Az 1780-as évek változásai nem kerültek el a plébániatemplomot és kegyurát sem. 1782-ben hirdették ki a püspök rendeletét: minden vasárnap reggel magyarul kell celebrálni a misét. Erről a céhlegényeket külön értesítették. 1786-ban a kamarást bizta meg a tanács, hogy a nagy költséggel elkészült és felhelyezett templomkupalát falaztassa alá, hogy kár ne essen benne.³⁸

1788-ban II. József szabályozta a fehérvári egyházakat. Eszerint sok a Belvárosban négy (pálos, ferences, karmelita és plébánia-) templom. A plébánia- és a pálos maradt nyilvános templom, a többi „a papok magántemploma lesz”.³⁹

1793-ban említik először a toronyban épített *levéltárat*. A város 30 Ft-ot fordít a toronyban levő óra menetének a megváltoztatására, amit az oda épített levéltár tett szükségessé. A város a 30 Ft-ot a káptalantól kérte meg, mert a levéltár építésének költségei azt terhelték. A toronyban végzett minden építés ellen a város tiltakozott, „mint a templomhoz való juszt sértő tett ellen”. Mivel a változtatás az egyháznak díszére vált, eltűrték, de a káptalantól levelet kértek, hogy „ez nem lesz a város joga ellen”. 1847-ben tervezte a káptalan a székesegyház mellett levéltár építését. A tervet és a költségvetést meg is küldte a városnak.⁴⁰

³⁵ Schem. Jub. 1777. 21.; Károly 1898. II. 204.; Csizmadia 1937. 112.; Prot. sess. 1757. márc. 15.; 1759. febr. 23.; 1763. jan. 8.; márc. 4.; 1769. jan. 30.; okt. 30.

³⁶ Corr. buch. 1771. júl. 13.; 1772. máj. 8.; 1774. okt. 22.; Prot. sess. 1772. júl. 24.; 1773. szept. 13.; 1774. jan. 24.; ápr. 21, 29. Fitz 1966. 93.

³⁷ Prot. sess. 1776. aug. 30.; 1777. máj. 2.; szept. 1.; nov. 14.; dec. 12.; Corr. buch. 1777. ápr. 1.; Csizmadia 1937. 21.

³⁸ Prot. sess. 1782. máj. 27.; 1786. szept. 7. No 115.

³⁹ Prot. sess. 1788. ápr. 11. No 575.

⁴⁰ Prot. sess. 1793. okt. 18. No 1361.; 1822. márc. 1—2. No 372.; 1847. márc. 12. No 886.

1807-ben a káptalan a városhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a templom tornyát a tatarozás alkalmával — a város ékességére — emeljék feljebb. Az építkezéshez a város adta a téglát, a homok, a mész és az állásfák beszerzésére kéregetést rendeztek. A magasításra a kamarás 1760 Ft-ot tervezett. Ebből 160-at kapott a kőfaragó és sor került az óra javítására is. 1808-ban Niedermajer József ácsmestert a város arra „kényszerítette” (a tanácsülés elé idézte és felszólította), hogy az általa épített haranglábat, az óra megfelelő elhelyezése céljából, másfél lábbal emelje meg.⁴¹

1815—1816-ban lett kész a templom második tornya, aminek építését a városi templompénztárból fedezték. 1816-ban a pénz elfogyott; a város 1000 Ft kölcsönt vett fel. 1817-ben a teljesen megromlott tetőt tataroztatta a város. A polgármester személyesen kérte a káptalan anyagi hozzájárulását, de ezúttal kevés eredménnyel.⁴²

1820-ban Schöber Pál kútmester a belvárosi plébániakert kútját javította, amihez egy két öles fenőfacsővet használt el. 1821-ben a templom hátsó traktusát hozták rendbe, ahová a lakosság mindenféle szemetet hordott. „Ez nemcsak a bejutást nehezítette, hanem a városra nézve is dicstelen.” Az ott levő dombot is eligazították; egy-két lépcsőt alakítottak ki. Ugyanebben az évben a kriptá ajtaja előtti földet elhordatta a város, az ajtót alább szállították és az előtte lévő tájékat kiflstromozták.⁴³

1821-ben a káptalan — bizonyos legatumból — a plébániatemplom aranyozását akarta kijavíttatni, amihez az állványokat a várostól kérte. A tanács „ezt annál nagyobb örömmel adja meg, mert az aranyozást a legatumból végeztetik, vagyis nem a városnak kell fizetnie”.⁴⁴

1822—1823-ban nézeteltérés támadt a város és a káptalan között a kegyúri kötelezettségek megosztott viseléséről, miután a város tiltakozott az ellen, hogy a káptalan — a közös fenntartásra hivatkozva — közös tulajdoni jogot formált a templomra. Ezért jött kapóra 1823-ban, hogy a nagy harang megrepedt, és a káptalan a várost kérte azt Budára szállítani. „A város a templom patrónusa, eszközölni fogja a szállítást” — válaszolta a tanács.⁴⁵

1828-ban a püspök a templom óráit a saját költségén úgy akarta megváltoztatni, hogy az órákat a legnagyobb harangokra ejtett ütések, a negyedórákat az addigi (kisebb) óraharangok jelezzék. A város a következő évben új órát rendelt Bémüller András özvegyénél, „mivel az óra rossz járása által rendetlenség keletkezne”. Az új óra hat hónap alatt, „tökéletes jó szerekből”, három évi jótállással 800 konvenciósz Ft-ért készült el. A pozsonyi kamara a költségvetést jóváhagyta és csak azt

⁴¹ Prot. sess. 1807. máj. 5. No 720.; jún. 19. No 828.; 1808. szept. 16. No 1243.

⁴² Prot. sess. 1815. febr. 27. No 338.; 1816. dec. 13. No 2013.; 1817. aug. 22. No 1285.; szept. 2. No 1394.

⁴³ Prot. sess. 1820. okt. 1. No 1425.; dec. 2. No 1962.; 1821. dec. 1. No 1940.

⁴⁴ Prot. sess. 1821. júl. 2. No 1060.

⁴⁵ Prot. sess. 1822. máj. 3. No 681.; 1823. jún. 20. No 1000.

kérdezte, hogy az özvegynek van-e jártas legénye ilyen óra elkészítéséhez. Az óra 1830-ban készült el.⁴⁶

1848-ban Farkas Ferenc nagyprépost és káptalani helytartó felszólította a várost, hogy a templomban levő nagyon elfoszlott papi ruhákat újabbakkal és díszesebbekkel cseréltesse ki. A város erre a céheket szólította fel.⁴⁷

1853-ban a *bélvárosi anyaegyházhoz tartozott*.⁴⁸

Szent István püspöki és parochiális templom

Szent József (szemináriumi) templom

Nepomuki Szent János (cisztercita) templom

Szent Imre (ferences) templom

Szent Anna (őrség) kápolna

Szentháromság (temető) kápolna.

Felsővárosi plébániatemplom

1739 januárjában Székesfehérvár város tanácsa kápolna építésére kért engedélyt a Budai-külvárosban az esztergomi érsektől, hálából, amiért a pestis elkerülte a várost. Erre a célra a városi házipénztárból 600 Ft-ot ajánlottak fel. A kompetens veszprémi püspök úgy látta jónak, hogy a fogadalmi kápolnát a Budai-külváros közepén, a mézárszékkal szemben építsék fel. A szükséges felméréseket az év augusztusában elvégezték; az alapkövet 1739. szeptember 8-án helyezték el. Az építést Hatzinger Pál végezte. A későbbi adatokból arra lehet következtetni, hogy a fogadalmi kápolnát nem a régi, állítólag romos helyére, hanem a mellé építették. Így egy ideig két kápolna létezett.⁴⁹

Az építés 1742-ig tartott. 1741-ben Hessen Keresztély szobrász 44 Ft-ot kapott a kápolna számára készített szobrokért. Walch Tamás palotai kőfaragómester 220 Ft-ot és egy dukátot a fafaragásokért. A tanács kocsit biztosított, hogy a faszobrokat Palotáról Fehérvárra szállítsa. 1742-ben a főoltár elkészítésére a város 300 Ft-ban Hessen Keresztéllyel és Mihics Antal helybeli asztalossal egyezett meg. A kápolna számára öntött harangot Győrben szentelték és 1742. június 12-én húzták fel a toronyba. A fogadalmi kápolna avatása körmenettel, misével és két prédikációval, 1742 Szent Sebestyén napján történt. A tanács kihirdette, hogy „az ünnepeken minél több polgár és lakos legyen jelen”. 1750-ben Kodelli József helyi polgár, festő 50 Ft-ot kapott az oltárkép festéséért.⁵⁰

⁴⁶ Prot. sess. 1828. okt. 3—4. No 1646.; 1829. júl. 17.¹ No 1108.; 1830. ápr. 16. No 608.; jún. 11. No 933.; dec 4. No 2025.

⁴⁷ Prot. sess. 1848. jan. 31. No 344.

⁴⁸ Csizmadia 1937. 112..

⁴⁹ Corr. buch. 1739. jan. —; júl. 11.; Prot. sess. 1739. aug. 25.; szept. 8.; Károly 1898. II. 209.; Fitz 1966. 40.; Schem. jub. 1977. 21. — A két kápolna párhuzamos létezésére Móra Magda hívta fel a figyelmemet, amiért e helyütt őszinte köszönetet mondok.

⁵⁰ Prot. sess. 1741. márc. 23.; 1742. jan. 13.; jún. 12.; szept. 22.; 1750. jan. 2.; Fitz 1966. 43.

A kápolnát, amelyet a forrás 1775-ben már „templomnak” nevez, a város többször javíttatta; a készpénzen kívül bádogot, fát, gerendát adott. A hívek többször kérték a bővítést; ehhez az engedélyt 1788-ban magától az uralkodótól kapták meg. A leirat kézhezvétele után az egész tanács és a városi kőművesmesterek a Budai-külvárosba mentek a templom megtekintésére. Az építésről terv és költségvetés készült, amelyet a pozsonyi kamara 1788. november 24-én hagyott jóvá.⁵¹

A Budai-külvárosi polgárok 1800-ban kérték a templom javítását és bővítését. A következő évben sürgették az építést; 1802-ben gyűjtést kezdtek erre a célra (volt olyan polgár, aki 2000 Ft-ot adott). 1806-ban már folyt az építés, a város a munkálatokhoz marhákat tartott. Az építkezés elősegítésére 1807. január 16-án a belvárosi templomban misét, majd körmenetet tartottak. A menetben 16 városi polgár lovon ment. 1809-ben a Szent Sebestyén-templom előtti utat kövezték. Az építkezés 1814-ben már a vége felé járt; a város ebben az évben 1246 Ft becsüértékért átvette a templom téглаégetőjét. A felszentelést Vurum József püspök 1818. április 5-én tartotta. Erre Majer József felsővárosi plébános hívta meg a tanácsot mint a templom patrónusát. A tanács szívesen tett eleget a meghívásnak. Horváth János a polgárórság óbestere gondoskodott a céhek és a polgárőrök kiállításáról.⁵²

1882-ben a Szent Sebestyén-templomot „coloniai kövekkel” rakták ki. A kőművesek a munkát, a város a meszet ingyen adta hozzá. 1825-ben merült fel toronyóra készítése. Erre a célra több polgár felajánlást tett, amit a város azzal fogadott, hogy „mielőtt ezt megajánlanák, a tanács látni akarja az azokra teendő költségek jegyzékét”. Az ügy 1840-ben még mindig nem zárult le. Ekkor a felsővárosi hívek kijelentették, hogy készek a toronyórára adakozni. A munkát, hat évi jótállással, 1000 Vft-ért Németh Ignác órászmester vállalta. A város határozata: „A saját költségünkön elkészíttethetik.”⁵³

A templomot csaknem állandóan tatarozták, erre a célra a városban búzát és bort gyűjtöttek. 1836-ben kezdődött a két torony építése és a templom nagyobbítása. A terveket Fridl Károly rajzmester készítette. Az építéshez a város — szokás szerint — téглаégetőt bocsátott rendelkezésre. A követ a csúcsoshegyi kőbányából hozták. Az építkezés „főigazgatójává” a tanács Vass János tanácsost nevezte ki. 1838-ban a város a templomépítés kintlevő tőkéit felmondta, hogy az építés tőkehiány miatt ne álljon le. 1840-ben már azt jelentette Miskey Ferenc templomépítési biztos, hogy a torony felettébb megrepedezett. A kőfaragó

⁵¹ Prot. sess. 1755. máj. 5—6.; 1788. ápr. 11.; No 575, 602.; nov. 24. No 1693.; 1795. máj. 26. No 643.

⁵² Prot. sess. 1800. jan. 31. No 160.; 1801. jan. 9. No 52.; 1802. júl. 12. No 1043.; 1806. jún. 28. No 1060.; 1807. jan. 16. No 77.; 1809. márc. 27. No 482.; 1814. máj. 18. No 775.; 1818. ápr. 3. No 459.

⁵³ Prot. sess. 1822. júl. 22. No 1247.; 1825. jan. 21. No 114.; 1825. máj. 13. No 776.; 1840. júl. 6. No. 1497.

munkáért 1842-ben még mindig adós volt a város Valch Antal kőfaragó özvegyének.⁵⁴

A templomot „juhász-templomnak” is nevezték, mivel Szent Mihály napján nemcsak a megye, de az egész Közép-Dunántúl juhászai itt vettek részt misén, mielőtt ünnepelni kezdtek.⁵⁵

A templomhoz tartozó *plébánia* létesítését a hívek már 1743-ban kérték. Arra hivatkoztak, hogy — pap hiányában — sokan gyónás és áldozás nélkül halnak meg. A kérés teljesítésére Selyei Nagy Ignác püspöksége idején került sor. 1777-ben a püspök azt írta: szorgalmazni fogja a plébánia felállítását, hogy a híveknek télen ne kelljen messzire menniük templomba. 1788-ban — a szegény népre és a városhoz fűződő kapcsolataira hivatkozva — 1700 Ft-ért és hat körmői aranyért megvette plébánia céljára Fridrich József volt kapitány házáat. A város 1779—1781 között 6652 Ft-os költséggel — hangúlyozva, hogy a jus patronatus a városé — parochiát és iskolát épített.⁵⁶

A plébániaházzal már 1792-ben bajok voltak; Szabó József külvárosi plébános egész panaszjegyzéket állított össze a rosszul rakott kemencékről, a falak állapotáról, a nagy sárról. 1802-ben a plébános az épület rossz állapota miatt a kórházi épületbe akart átköltözni. 1804-ben újból napirenden volt a külvárosi parochia építése. 1806-ban végül is a tanács a ház eladását határozta el, a hozzá tartozó négy szántófölddel, egy vizes és egy száraz réttel. A külvárosi régi plébániaházat 1807-ben árverés útján 9120 Ft-ért Lits György vette meg.⁵⁷

Az új plébániaház alatt kis bolt is volt, amelyet a város bérbé adott. 1825—1848 között Riva Károly volt a bérlő, az évi bérleti díja 1825—1837 között 20, ezt követően 24 Ft volt.⁵⁸

1853-ban a *felsővárosi anyaegyházhoz tartozott*:⁵⁹

Szent Sebestyén és Flórián (váron kívüli) egyház

Szent Rókus kórházi kápolna

Szent Donát szőlőhegyi kápolna.

A harmadik plébánia

Székesfehérvár 1720. évi alaprajza a Palotavárosban egy jezsuita kápolna létezéséről tudósít bennünket. Ez a Szent József-kápolna szerepel a jezsuita rend feloszlata után felvett térképen is. Így adva volt a templom az egyre növekvő

⁵⁴ Prot. sess. 1830. aug. 21. No 1388.; 1836. márc. 14—16. No 533.; márc. 28. No 686.; ápr. 22. No 859—860.; 1838. jan. 29. No 215.; 1840. júl. 27. No 1566.; 1842. aug. 19. No 2381.

⁵⁵ Károly 1898. II. 213—216.; Fritz 1966. 128.

⁵⁶ Prot. sess. 1743. dec. 13.; 1777. nov. 4.; 1778. máj. 8, 11.; nov. 9.; 1779. máj. 21.; Fitz 1966. 129.; Schem. jub. 1977. 72.

⁵⁷ Prot. sess. 1792. okt. 15. No 1382.; 1802. ápr. 9. No 644.; 1804. márc. 5. No 306.; 1806. aug. 23. No 1341.; 1807. ápr. 18. No 578.; ápr. 27. No 597.

⁵⁸ Prot. sess. 1825. aug. 26. No 1325.; 1828. szept. 1. No 1461.; 1829. jan. 2. No 13.; 1831. szept. 19—23. No 1624.; 1837. júl. 10. No 1403.; 1843. márc. 31. No 1152.

⁵⁹ Csizmadia 1937. 112.

számú hívek igényének a kielégítésére: egy harmadik, palotavárosi plébánia létesítésére.⁶⁰

A harmadik plébánia létesítésének gondolatát 1782-ben a magisztrátus magáévá tette. Levélben fordult a helytartótanácsához az ügy érdekében. A következő évben a magisztrátus egy belvárosi káplánt a Palotavárosba helyezett, hogy „éjjel is rendelkezésre álljon”. Szállást a kápolna közelében kapott. 25 Ft-os szállásdíját a város viselte.⁶¹

A fentebb már említett 1788. évi uralkodói szabályozás a Palotavárosban létesítendő új egyházat feleslegesnek minősítette, eldöntve ezzel a harmadik plébánia kérdését. A hívőket azonban ez nem elégítette ki, hiszen a belvárosi templomokat nehezebben tudták megközelíteni. Ezért az alispán javaslatára a tanács úgy döntött, hogy a város körfalát (Ring-Mauer) áttörik és új kaput nyitnak. Ezáltal nemcsak az istentiszteletek látogatását könnyítették meg, hanem a forgalmat is segítették. Az utasok, különösen vásárkor könnyebben jutottak a vásártérre, a Belvárosba. A csatorna felett hidat vertek, a munkáknál megyei rabok dolgoztak. A falból kitermelt követ eladták, így a költség egy része megtérült. A tanács az új kapu tűzvédelmi jelentőségét is hangsúlyozta.⁶²

1836-ban még mindig napirenden van a kérdés: a Palotaváros lakói meg akarták szerezni a kápolnát. Gyűjtést kezdeményeztek „a kápolnának eredeti szent céljára való visszahelyezésére”. A tanács és a választott község közös állásfoglalása szerint „a Palotavárosban nem elkerülhetetlenül szükséges egy külön imádkozó hely. A község most úgyszólván adakozik a Szent Sebestyén-templom tornyainak az építésére, így meg van terhelve”.⁶³

Megjegyzem, hogy a palotavárosi temetőben állt a Szentháromság-kápolna, erről a többi kápolnával közösen alább szövegek.

Plébánosválasztás

A szabad királyi városok közjogi állásával és kiváltságaival természetesen járt együtt a fejlettebb egyházi önállóság és a szabad plébánosválasztás joga. Csizmadia Andor a legfontosabb kegyúri jognak nevezi a kijelölés (prezentálás) jogát. Ez a városokban a püspök által jelölt három folyamodó közül választást jelentette, vagyis egyet „prezentáltak” plébánosnak. A kijelölésnek négy hónap alatt kellett történnie, attól a naptól számítva, amelyen a megerősítésre jogosult értesítette a kegyurat az üresedésről. Olyan lelkészt kellett kiválasztani, aki tudós, józan életű és minősített volt. A plébánost választhatta a belső tanács, de van példa arra is, hogy ez a választott község (nagytanács) joga volt (pl. Győrben). A község — „nomine

⁶⁰ OL Térképtár. T 86. XXI. 3. 1774. Fehérvári jezsuita kert térképe. Fitz 1966. 38.

⁶¹ Corr. buch. 1782. ápr. 26.; Prot. sess. 1783. jan. 13.

⁶² Prot. sess. 1787. júl. 23. No 753.; 1788. ápr. 11. No 575.

⁶³ Prot. sess. 1836. máj. 9. No 1019.

collective Patronus” — a legtöbb városban magának követelte a választást. Az új plébánost a választás után két tanácsos mint vocatoria hívta meg a plébániára.⁶⁴

A többi szabad királyi városhoz hasonlóan Székesfehérvár is gyakorolta a plébános állításának jogát. Itt a jelölteket nem a püspök, hanem — a püspök jóváhagyásával — a belső tanács állította. Van példa arra is, hogy a választott község javasolt jelöltet. 1800. október 9-én pl. a szószóló előadta a tanácsülésen, hogy a község a megürült belvárosi parochiára Hell Ferenc csákvári plébánost, tiszteletbeli kanonokot, szentszéki ülnököt, alesperest javasolja. A tanács a javasolt személyt felvette a korábbi három — a tanács által javasolt — személy közé, de az utolsó helyre. A püspök október 17-én a város által javasolt négy személlyel egyetértett; a választásra a következő napot javasolta. Október 18-án a belső tanács a négy jelölt — Puretits Ignác, Raiser József, Fehér György és a fent említett csákvári plébános — közül az első helyen javasoltat választotta plébánossá. Ezt nemcsak a jegyzőkönyvbe vezették be, hanem „írást állítottak ki róla”. A tanács a választásnál előnyben részesítette a helybeli születésűeket, amint azt Kassa város kérdésére válaszolta: „A jus patronatus a városé, úgy a tanács a helybeliek fiai közül állít parochust” (és nem pl. a kanonokok közül).⁶⁵

A választás jogát a választott község is követelte. Arra hivatkoztak, hogy a kiváltságlevélben is benne van: a választott polgárságnak az adókivetésre, polgárfelvételre befolyása van. „A nép közösen fizeti a plébánost, így a választásra is befolyással lehetnek” — írták. Különösen élesen vetődött fel ez a kérdés 1783-ban, amikor Puretits Ignác belvárosi plébános kanonok lett. A tanács a kiváltságlevélre és a szakadatlan ususra hivatkozott, amely szerint „a választás a tanácsot illeti, ettől el nem állhatnak”. A helytartótanács a magisztrátusnak adott igazat. Az állásért ebben az esetben is többen folyamodtak, köztük Krizsán Ignác felsővárosi plébános. A választás 1833. május 13-án volt. Ekkor a tanács elővette a prépost által megküldött táblázatot „a folyamodók állapotáról” és felolvasták a tanácshoz benyújtott folyamodványokat. A számos „jeles érdemű” személy közül Farkas Imre váli plébánost választották meg. A szokásos praesentatiót a jegyzői hivatal állította ki. A választásról értesítették a prépostot.⁶⁶

1835-ben Farkas Ferenc káptalani helytartó küldte meg a városnak a belvárosi plébániára pályázók kérelmeit. A tanács ezzel megsértve érezte plébánosválasztási jogát, amely a várost a privilégiumlevél szerint megillette. A választás napján 10 polgár megjelent a tanács előtt és kérte, hogy a jelöltek (Schwanfelder József professzor és gróf Zichy Domokos) között vegyék tekintetbe Mihalik György sárpentelei plébánost is. A városi kapitány és egy tanácsos ez ellen óvást emelt; a szabad voksolás korlátozását látva benne. A tanács végül is többségi (a hétből

⁶⁴ Corp. stat. IV/2. 355. Kőrmöcbánya 1628.; V/2. 312. Sopron 1687.; V/2. 342. Kőszeg 1697.; Csizmadia 1937. 19, 23.

⁶⁵ Prot. sess. 1800. okt. 9. No 1151.; okt. 17. No 1214.; okt. 18. No 1231.; 1805. jan. 25. No 137.; Kállay 1974. 159.

⁶⁶ Prot. sess. 1833. márc. 4. No 408.; ápr. 19. No 742.; máj. 13. No 907.; 1834. márc. 3. No 384.

négy) szavazattal a sárpentelei plébánost választotta. A „megesmérő levelet” egy tanácsos és az első aljegyző vitte el neki.⁶⁷

Hasonlóan folyt a felsővári plébánosválasztás is. 1801-ben a püspök küldte meg a városnak az állásra javasoltak nevét. A tanács a püspök javaslata mellett figyelembe vette nagy számú polgár javaslatát (Naiser József, Papp Ferenc csóri plébános), valamint Szombathelyi József csákberényi plébános kérvényét. Mindezek közül a tanács Naisert választotta, akit a legtöbb — bel- és külvárosi — polgár támogatott.⁶⁸

Naiser József 1814-ben halt meg. Az állás megüresedéséről a káptalan írásban értesítette a várost, mint kegyurat. Plébánossá a tanács Majer Józsefet választotta. Ő 1828-ban kanonok lett, így új plébánost kellett választani. A folyamodók jegyzékét ezúttal a püspök küldte meg a tanácsnak; valamint a felsővárosi polgárok javasoltak egy személyt. Ezt a tanács nem fogadta el, „mert sérti a tanács jogát, másrészt a polgárok az előjárók tudta nélkül nem gyűlhetnek egybe”. A tanács hangsúlyozta, hogy a városnak a plébánosválasztásra egyedüli és korlátlan joga van. Felmerült azonban a kérdés, hogy ez a jelölésre vagy a folyamodókra való voksolást jelenti-e. Az ülés szavazati többséggel úgy döntött, hogy a voksolás a kérelmezőkre terjed ki. Egyes tanácsosok felvetették, hogy Vass János polgármesternek és Orsonits György alügyésznek a kérelmezők között atyafiai vannak és ezért nem vehetnek részt a választásban. Ez ellen a két érintett arra hivatkozva tiltakozott, hogy a kegyúrnak jogában áll akármelyik rokonát plébánosnak kinevezni. Az ülés nem értett egyet érvelésükkel: kizárta őket a szavazásból. Felmerült az is, hogy hogyan kell szavazni: szóban vagy golyóbisokkal? Közmegegyezés alapján végül is golyóbisokkal szavaztak. A 11 szavazatból hatot kapott Orsonits Ferenc sárosi plébános, hármat Farkas Imre és kettőt Schwanfelder professzor. A szokásos praesentatiót és a választ a püspöknek a jegyzői hivatal készítette el.⁶⁹

Az 1831. évi választás előtt Simonyi Pál prépost írásban kérdezte meg a várost: ragaszkodik-e ahhoz, hogy hazafi legyen az illető. A város válasza: „Azt választják, aki arra a legalkalmasabb, magában foglalva, hogy az érdemek egyenlősége mellett könnyebben hajolnak a voksok a hazafiakhoz.” A tanács tiltakozott („a város ezt zokon veszi”), azonban az ellen, hogy a prépost megküldte az általa ajánlottak névsorát, mert a jelölés a város jussa. Úgy döntöttek, hogy csak arra szavaznak, aki a városnál adta be a kérelmét (ilyen hét volt a környező falvak plébánosai, káplánjai és hitoktatói közül). A választás Krizsán Ignác zámosi plébánosra esett. Beiktatásán a tanács teljes létszámban jelent meg.⁷⁰

A polgárság követelése 1848-ban valósult meg: augusztus 24-i plébánosválasztáson 102 polgár vett részt a titkos szavazáson (cédulákkal szavaztak). A (9) nagy

⁶⁷ Az újabb választásra azért volt szükség, mert Farkas Imre plébános kanonok lett (Prot. sess. 1835. okt. 5. No 1899.). Prot. sess. 1835. okt. 16. No 1961 1/2.

⁶⁸ Prot. sess. 1801. szept. 7. No 1147.; szept. 11. No 1162—1166.

⁶⁹ Prot. sess. 1814. márc. 19. No 460.; 1828. okt. 13—14. No 1704.

⁷⁰ Prot. sess. 1831. febr. 28. No 380.; ápr. 6. No 634.; máj. 2. No 915—917.; 1832. jan. 13—14. No 32.

számú jelölt közül Kálmán János zámolyi (27) és Dancs Zsigmond (19) kapták a legtöbb szavazatot, de az „általános többséget” (vagyis 52 szavazatot) egyik sem érte el. Ezért a két személy közül most már golyóbisokkal (62 szavazattal) választották meg Kálmánt. Szeptember 1-én tanácsi küldöttség adta át neki a szokásos „nevezményi levelet”. Az új felsővárosi plébános a következő tanácsülésen személyesen mondott köszönetet a közönség bizalmáért. Hivatalát 9-én vette át.⁷¹

A városnak adódtak egyéb feladatai is a plébánosokkal kapcsolatban. 1716-ban pl. a tanács tüzte ki a plébániatemplom ajtajára a Vipauni káplán kiközösítésére vonatkozó pátenst. A pátenst őrzését 12 fegyveres polgár felváltva látta el. Ezt először a városi katonai parancsnok nem akarta engedni, de mivel „a polgár katona is (der Burger auch ein Soldat)”, mégis hozzájárult.⁷²

A választott község előtt hirdették ki, hogy Wailand Ferenc Xavér plébános apát lett. Két tanácsos tolmácsolta neki a gratulációt, a köszöntő levelet bemásolták a városi jegyzőkönyvbe. A plébános korábban 1751—1752-ben, a bécsi Theresianum professzora volt.⁷³

1833-ban a város, a városi nép nevében, levélben köszönte meg Puretits Ignác szorgos fáradozását (32 évig volt plébános). A város adott tanúlevelet Matuska János belvárosi segédlelkész magaviseletéről is.⁷⁴

A plébános javadalmazása

A templomok és az épületek fenntartása mellett a plébános javadalmazása volt a városok legfontosabb kegyúri kötelezettsége. Ez mind az 1688-ban alapított belvárosi, mint az 1778-ban alapított felsővárosi plébániára vonatkozott. Az elsőben a városi kiváltságlevél, utóbbiban alapítás jogcímén. A plébánosi javadalmazás minden városban két részből, a kongruából (megállapított legkisebb lelkészi jövedelem) és a párbérből (egyházi funkciók ellátásáért adott szolgáltatás) állt.⁷⁵

A török utáni első plébános (Lajos Márton) fizetésével — és a plébániaház, a Péter-Pál templom és az Anna kápolna rendbehozatalára fordított összeggel — a város adós maradt. 1723-ban Kapuváry Márton tisztelendő 10 rajnai tallért (15 Ft-ot) kapott „pro baccalaureatu”. 1726-ban Mayr György plébános egy miséért egy tallért, a kántor 30 kr-t kapott. Emiatt konfliktus volt a tanács és a plébános között, mert korábban a díj csak 1 Ft 30 kr volt.⁷⁶

⁷¹ Prot. sess. 1848. aug. 24. No 3030.

⁷² Prot. sess. 1716. szept. 6.

⁷³ Prot. sess. 1796. aug. 5. No 1095.; Personalien 1912. 7.

⁷⁴ Prot. sess. 1833. máj. 17. No 927.; 1848. nov. 3. No 4180.

⁷⁵ Csizmadia 1966. 199, 209.; Kállay 1974. 159.; Schem. jub. 1977. 167, 169.; S. Lukács 1979. 134.

⁷⁶ Prot. sess. 1723. okt. 25.; 1726. jan. 11.; Corp. stat. IV/2. 323. Selmezbánya 1620.; Németh László 1979. 61.

1773-ban 1375 Ft egyházi bevételt mutatott ki a kamarás, ami egyházi földekből, stólából és tizenhatodból tevődött össze. Nagyobb bevételi források: a kripták, a harangozás és az alamizsna. A plébániához 25 pozsonyi mérős szántó, 30 kocsi szénát termő rét és 300 urna bort termő szőlő tartozott. A stólához évi 400 keresztelést (á 35 d), 100 házasságkötést (á 50 d) és 400 temetést (á 50 d) számitottak.⁷⁷

1778-ban, a felsővárosi plébánia alapításának évében a két plébánia évi 1000 Ft-ot kapott (ebből 666 Ft-ot a belvárosi plébánia). „Ezzel az adózó népen könnyített a város, hogy kevesebbet kelljen annak adnia.” A plébános ezen felül még 150 Ft szálláspénzt kapott. 1789-ben a városban két plébános volt: fejenként 600 Ft fizetéssel a városi pénztárból. Mindkettő egy-egy káplánt tartott, ezek fizetését ők fedezték. A belvárosi káplán a koszt mellett évi 80 Ft-ot kapott a plébánostól.⁷⁸

1800-ban a belvárosi plébános kérte, hogy a felosztásra kerülő Kommandáns-rétje telkekből egy kertet és egy majort a plébánia is kapjon. A kérésről a tanács és a választott község együttes ülése kedvezően döntött: a kívánt telkeket a plébánia megkapta; tanácsi bizottság mérte és jelölte ki. A következő évben a telkek bekerítését is kérte a plébános. 1807-ben a Gugás völgyben levő üres területet igényelte a parochus. A plébánia sárréti telkei utáni 62 Ft-ot a város fizette be a sárréti pénztárba.⁷⁹

1802-ben azzal a céllal vette meg a város Hiemer Mihány örökösaitől a Hiemer-házat, hogy a kórházat oda, a kórházi épületbe pedig a plébánost telepítsék. A következő évben a polgármester javasolta, hogy amíg a Hiemer-házat nem használják kórháznak, a külvárosi plébános költözzön oda. „Így megtakaríthatják azt a bért, amit a parochiáért jelenleg fizetnek.”

Az 1805. évi kamarai leirat szerint a házat plébánosi lakásként kell használni. 1829-ben azonban még mindig folyt a vita: Puretits Ignác plébános feltételeket állított a házba való átköltözésre. A szükséges javítások 1832-re készültek el. A plébános azonban addig nem volt hajlandó költözni, amíg a tervben jelzett kút el nem készült. A plébános 1832. november 2-án úgy nyilatkozott, hogy „a hurcolkodást a napokban megkezdi”.⁸⁰

1803-ban Szabó József kanonok megjelent a tanácsülésen és a püspök nevében javasolta, hogy a két plébános évi fizetése 1200 Ft legyen, ehhez jött 800 Ft tizenhatodmegváltás és 2400 Ft stólamegváltás. Összesen 4400 Ft-ról lett volna szó. A város küldöttséget menesztett a kanonokhoz 400 Ft lealkudása céljából. Nagy meglepéssel írták be a jegyzőkönyvbe, hogy 200-at sikerült lealkudni; erről szerződést is kötöttek. Ugyanebben az évben azt jelentették a helytartótanácsnak, hogy „a városban a plébánosoknak fix fizetésük van, a párbér nem szokásos”. A

⁷⁷ Corr. buch. 1774. ápr. 25.; Kállay 1972. 77.

⁷⁸ Corr. buch. 1778. jún. 5.; Prot. sess. 1779. okt. 8.; 1789. júl. 31. No 965.

⁷⁹ Prot. sess. 1800. nov. 28. No 1439.; dec. 14. No 1522.; 1801. márc. 7. No 307.; 1807. júl. 20. No 935.; 1827. jan. 12. No 59.; Corp. stat. II/2. 304. Kassa 1695.

⁸⁰ Prot. sess. 1802. márc. 21. No 504.; 1803. szept. 4. No 1189.; 1805. márc. 10. No 350.; 1829. máj. 11—12. No 751.; 1832. ápr. 30. No 844.; nov. 2. No 2133.

tizenhatodot különben a város a plébánosoktól is követelte (1803-ban pl. 2 Ft 30 kr megváltást szedett tőlük). 1805-ben Zuber Sándor az egész káptalan nevében tiltakozott a plébánosi fizetések megállapítása ellen, valamint az ebből a káptalanra és a többi nemes úrra eső (repartitio alapján kivett) terhek ellen. A fizetésemelés — mint városi kiadásnak a — jóváhagyása a bécsi udvari, illetve a pozsonyi kamara hatásköre volt. A kamara álláspontja: „A plébánosok jobb fizetését a polgároknak kell megoldaniok.”⁸¹

1810-ben a két plébános 100 mérő gabonát és 60 öl fát kért a várostól. A tanács ezt megtagadta tőlük („nincs a városnak erdeje”), de „az emelkedő árak miatt, jobb megélhetés céljából” 500-500 Ft-ot szavazott meg nekik. A kamara azzal engedélyezte, hogy a pénzt a kamarási pénztárból fizessék. „Jótékony segítségként” 50 mérő búzát is kaptak.⁸²

1815-ben a város tisztjei és szolgálói három havi fizetést gratis kaptak. A város ezt a plébánosoknak nem adta meg, „mivel az ő fizetésük alkukötés útján jött létre”. „A kételkedések mellőzésére” a pozsonyi kamarát kérdezték meg. Ugyanabban az évben a plébánosok fizetését 100 Ft-onként 90 Ft-tal növelték meg. 1840-ben a két lelkész évi fizetése 2100 ezüst Ft volt.⁸³

Stólát a nőtlenek nem fizettek, „az csak a házasokat illeti”. A városi hajdúk is fel voltak mentve a fizetése alól. A vármegyei katonák nem kapták meg ezt a kedvezményt, „mivel egyházi szolgálatot vesznek igénybe; feleségük és gyermekeik vannak”. A városi ordináncokat ugyanezen elv alapján vetették alá 1832-től a stóla fizetésnek. 1840-től kezdve a városban semminemű stólát sem szedtek.⁸⁴

Ha a plébános a tisztét resignálta, ezzel együtt le kellett mondania a hozzá kötött javadalmazásról is. Ezt tette 1835-ben Farkas Imre plébános, akit kanonoknak neveztek ki. „Ezzel a városi plébániát és az ezzel összekötött világi javakat resignálja.”⁸⁵

Vitára adott okot a plébánosok *adófizetési kötelezettsége*. 1789-ben Vailand Ferenc kérte, hogy őt, valamint Baján Ferenc és Obermann Mihály segédpapokat mentesítsék a hadiadó alól. A tanács a kérést nem teljesítette, „mivel a 600 Ft-os

⁸¹ Prot. sess. 1803. jan. 14. No 59.; nov. 11. No 1429.; dec. 11. No 1581.; 1805. ápr. 5. No 496.; HKA Camerale Ungarn. Fasc. 26. (574). 1809. jan. No 97.; ápr. No 121.; márc. No 85.; A város 1801-ben és 1804-ben örökös szerződést kötött a lelkész urakkal a javadalmaikról (Prot. sess. 1839. jún. 17. No 1260.). A város a stólát 1807-től a hadiadóhoz hozzászámította, mint illet behajtotta és egy összegben adta át a két plébánosnak. A tizedet Szent István II. 18. rendelte el. Eleinte a püspök élvezte és egynegyedét átengedte a lelkésznek plébánosnak. Mikor a XIII. században a káptalanok elváltak a püspöki asztaltól, a tized egy részét a káptalanok kapták a püspöktől. A továbbiakban a püspök is, a káptalanok is a plébánosoktól próbáltak részt szerezni. Így az eredeti plébánia quarta több helyen nyolcadra (octava) szűkült, de volt olyan hely is, ahol a plébánosnak az egytizenhatod rész (sedecima) maradt.

⁸² Prot. sess. 1810. máj. 20. No 860.; 811. jan. 21. No 98.

⁸³ Prot. sess. 1815. jan. 7. No 13.; szept. 25. No 1441.

⁸⁴ Prot. sess. 1819. dec. 7. No 1887.; 1832. márc. 23. No 572.; Nov. 25. No 2300.; 1840. aug. 31. No 1846.

⁸⁵ Prot. sess. 1835. okt. 5. No 1899.

fizetés egyedül az övé". Kérésével a főispánhoz utasították. A főispán elengedte a két plébános hadiadóját. A következő évben újból kérniök kellett a mentességet. A plébános arra hivatkozott, hogy az összes kiadások levonása után csak 100 Ft-ja marad, amiből képtelen a hadiadót fizetni. A tanács a plébánost a saját hatóságához utasította, de a megyétől jött a válasz: a belvárosi plébános, aki a fizetésén felül még 155 Ft deputatutumot is kap, fizessen; Szabó József budai külvárosi plébános, aki csak 300 Ft-ot kap, mentes.⁸⁶

1818-ban Majer József felsővárosi plébános esperes kinyilatkoztatta, hogy sem ő, sem oskolamestere nem fizeti meg ezután a marháik után járó adót. „Amit befizettek, azt is visszakérik, mert ezt parancsolta nekik a püspök úr. Ha a város valamit keresni akar, azt keresse a püspök úron.” A város válasza szerint a helybéli plébánosok jövedelmeit a legfelsőbb helyen hagyták jóvá; ebben pedig nincs szó a szabad legeltetésről. Az adóösszeírók hiába mentek el a plébános házához, nem volt hajlandó az állatait bevallani. A város ezért a pozsonyi kamarához fordult.⁸⁷

A felsővárosi Szent Sebestyén-templom pénztárának gondviselőjét, Hatzinger Jánost — a plébános kérésére — felmentették a katonai beszállásolás alól, „mivel a pénzt magánál tartja, így ennek biztonsága is indokolja. A pénztárat minden fizetés nélkül vezeti, a templom dolgai miatt többször el kell mennie hazulról; így nem tud a beszállásolt katonákra ügyelni”.⁸⁸

Canonica visitatio

A városnak voltak kötelezettségei a canonica visitatiókkal kapcsolatban. Mindenekelőtt a városi pénztár fedezte a látogatás költségeit. 1754-ben pl. a látogató gróf Eszterházy esztergomi kanonok 6, komornyikja 1, titkársa 2 dukátot, a lakajok fejenként 2, és a kocsis 1 Ft-ot kapott. A canonica visitatióon a városi tanács küldöttsége is részt vett. Erre a püspök külön meghívást küldött. Előfordult, hogy a választott községet is meghívták.⁸⁹

Az 1817. május 26-án a belvárosi plébánián tartott látogatáson Hollner Lipót bíró, Andrassy Antal polgármester, Vass János, Horváth János tanácsosok és Say István főjegyző vett részt. A látogatásról a tanács és a választott község június 13-i együttes ülésén számoltak be. Eszerint a plébániatemplom számára szükséges olaj, tömjén és gyertya költségeit eddig a katedrális viselte. Mivel a templom egyúttal belvárosi plébániatemplom is, így ennek pénztárából is hozzá kell járulni a költségekhez. A templom fenntartása a várost és a káptalant közösen illeti. A püspök azt kívánta, hogy a nagyoltár feletti oratóriumban az ott összegyűlni

⁸⁶ Prot. sess. 1789. febr. 27. No 191.; szept. 4. No 1151.; 1790. jan. 25. No 133.; febr. 8. No 209.

⁸⁷ Prot. sess. 1825. nov. 18. No 1811.

⁸⁸ Prot. sess. 1825. nov. 18. No 1811.

⁸⁹ Prot. sess. 1754. szept 13.; 1805. szept. 20. No 1294. A canonica visitatióról bővebben lásd: Timon 1874.

szokott mesterlegényeket tartásuk csendben. A tanács ezért egy mesterembert rendelt ki felügyelőre. A püspök kívánta, hogy a város készíttessen az ő számára a prédikációs székkal szemben egy kis oratóriumot, hogy akkor is részt vehessen az istentiszteleten, ha nem maga végzi a szolgálatot. Kívánta ezenkívül, hogy a szentélybe ne járjanak az asszonyok, mivel ott az egyházi személyek helyét foglalják el. Ajánlotta a püspök, hogy a szent képeket és oszlopokat jó karban kell tartani. Kívánta, hogy a nagy oltár rácsaitól tartsák három lépés távolságban a gyerekeket, hogy az áldozók odamehessenek. A város ebből a célból két hajdút állított. Utasították a céhbiztosokat, hogy a céhek a más valláson lévöket ne kényszerítsék vasár- és ünnepnap a plébániatemplomba, mert ez ellenkezik a türelmi törvényekkel.⁹⁰

A következő évben, 1818-ban a felsővárosi plébánia került sorra. A canonica visitation Kisling Máté helyettes bíró, Rode András helyettes polgármester, egy tanácsos, a jegyző, a szószóló és két választott polgár képviselte a várost. A látogatás jelentőségét mutatja, hogy a városi mozsarakat elsütötték és a mesteremberek zászlóikkal vonultak fel. A látogatás május 12-én volt, a tanács az ott hallottakat már két nappal később megvitatta. A püspök megállapította, hogy a templom isteni szolgálatra díszesen elkészült, de a padlóját csak téglával, és nem a szokásos coloniai kövekkel rakták ki. Mivel a templom pénztára azonban már az addigi építkezés miatt is tetemes kiadásokba keveredett, a kövek hordását a felsővárosi gazdák ingyen vállalták. A püspök a hívek buzgóságával elégedett volt. Mégis azt tapasztalta, hogy „reggel a csapházba mennek és magukat ott mutatják”. Ezért az isteni szolgálatot elmulasztják vagy részegen mennek a templomba. A püspök kívánságára a városi kapitány vasár- és ünnepnap az istentisztelet végéig megtiltotta a csapszékekben a borozást.⁹¹

Egyházi, harangozó

A becsületes egyházi hivatalra olyan józan életű személyeket rendeltek, akik komolyan és Isten nevének dicséretére viselték a megbízást. Az első ismert székesfehérvári egyházi (Dankó István) fizetése 1743-ban 36 Ft, 5 mérő búza és 10 mérő gabona volt. A következő járadékokat kapta: harangozás (ezt a gyerekekkel végeztette), a viharágyúk sütögetése, hirdetések kiírása és keresztelési díjak. 1746-ban már 40 Ft-ot és 5 mérő gabonát kapott.⁹²

Halála után Mericskay Mátyás, volt jezsuita sekrestyést vette fel a város a plébániatemplomba. Feladata volt a plébános és templomi felügyelő utasításait követni, a templomot tisztítani, díszíteni, a közönséges embereket megfigyelni, a

⁹⁰ Prot. sess. 1817. máj. 2. No 665.; jún. 13. No 886.

⁹¹ Prot. sess. 1818. máj. 1—2. No 617.; máj. 14—15. No 674—677.

⁹² Prot. sess. 1743. dec. 31.; 1746. jún. 3.; 1749. ápr. 1.; Corp. stat. II/2. 322. Kassa 1699.; IV/2. Körmöcbánya 1628.

viharnál különös szolgálatot teljesíteni. Fizetése 40 Ft, 5 mérő búza és 10 mérő kevert gabona, valamint a templomi pénztárból külön 12 Ft. Járadékai: teljes harangozásért 16 d, kis harangozásért 8 d, valamint pénz a hirdetések kiírásáért és a viharágyú (különösen tizedszedéskor) való elsütéséért.⁹³

1766-ban a város megtiltotta az egyházfinak, hogy szüretkor (bort) kolduljon, mert ezzel a ferences barátoknak ártott. A következő évben újból engedélyezték neki a borkollekturát, de „nyáron, felhők idején, serénykedjék a harangozással”. Ez más városokban is szokásos volt; Kőszeg város statútumban szabályozta, hogy „ha szerencsétlen felhők jönnek, a harangozó ideiben harangozzon”. 1774 szeptemberében Mericskay özvegye újévig megkapta elhalt férje hivatalát, de bort nem koldulhatott. Az új egyházfinak a templomi ruhák foltozását is feladatává tették.⁹⁴

Mód József egyházi 1810-ben — lemondással fenyegetőzve — fizetésemelést kért. A tanács válasza: „A szolgálathoz képest elég jövedelme van. Ha nem elég, lemondását vállalja a tanács.” Ugyanezt a választ kapta Christián József, a Szent János-templom egyházi. 1811-ben Mód valóban lemondott, de szolgálatát évente mindig meghosszabbította; 1842-ben még mindig ő a belvárosi templom egyházi. 1820-tól — ostyasütés céljából — évi két öl fát is kapott.⁹⁵

A budai külvárosi kápolna melletti egyházi 1763 óta vannak adataink. Ekkor Hidegh Szücs János látta el a kápolna, az oltár, a ruhák tisztántartását, valamint a felhő és körmenet elé harangozást. 1802-ben Gertits Ádám egyházi tüzelőt kért. Ehelyett fizetését 30 Ft-ra emelték és az egyházigondnokhoz utasították. Hosszabb ideig volt külvárosi egyházi Polákovits Mihály. Feladata annyiban bővült, hogy a betakarításnál is segédkezett. 1847-ben még ő volt az egyházi a Budai-külvárosi egyháznál.⁹⁶

A belvárosi templomot nemcsak az egyházi takarította és díszítette, hanem két asszony is, akiket erre a célra alkalmazott a város. Az egyik Adonyi Panna, aki sok évi szolgálataért 1728-ban 2 pozsonyi mérő gabonát kapott. 1778-ban Szabó Évát, a székesegyház takarítónőjét felvették a városi szegényházba.⁹⁷

A kántor rendszerint az oskolamesterek vagy a muzsikuskok közül került ki. Ezért ott szólok róluk.

⁹³ Prot. sess. 1749. febr. 21.; 1757. febr. 11. Esténként negyedóraig kellett harangozni (Corp. stat. V/2. 519. Kőszeg. 1753.).

⁹⁴ Prot. sess. 1766. aug. 23.; 1767. dec. 18.; 1774. szept. 9.; dec. 2.; Corp. stat. V/2. 493. Kőszeg 1745.; 544. Székesfehérvár 1766.

⁹⁵ Prot. sess. 1810. szept. 27. No 1519.; 1811. nov. 8. No 1434.; 1812. febr. 24. No 239.; 1820. dec. 11. No 104.; 1832. aug. 3. No 1539.; 1833. aug. 16. No 1612.; 1838. júl. 23. No 1421.; 1842. febr. 4. No 294.

⁹⁶ Prot. sess. 1763. jún. 10.; 1802. júl. 19. No 1079.; 1810. jún. 5. No 947.; 1839. máj. 24. No 1084.; 1840. júl. 6. No 1484.; 1847. júl. 2. No 2791.

⁹⁷ Prot. sess. 1728. júl. 9.; 1778. febr. 13.

Jezsuiták

A felszabadító sereggel együtt vonultak be Székesfehérvárra. Az esztergomi érsek rájuk ruházta a plébánosi jurisdictiókat. Ez az egyházjogi helyzet az 1703. évi privilégiumlevélig maradt fenn. A jezsuiták eleven kapcsolatot tartottak a magisztrátussal, a helyőrség vezetőivel és a lakossággal. A rend nem tartozott ugyan a város kegyurasága alá, támogatásért azonban gyakran — és tegyük hozzá: nem hiába — fordult a tanácshoz. 1717-ben pl. évi támogatást kértek, „mert a szegény polgároktól beszedett stóla nem haladja meg a 100 imperialest, amiből nem lehet megélni”. A kérés egész a bécsi kamaráig feljutott, amely azt válaszolta, hogy „a két fehérvári apátot kell plébánia létesítésére szorítani”. 1726—1727-ben — elsősorban iskolai célra — évi 150 Ft-ot kaptak a városi pénztárból. A tanács határozata szerint „az üres telken majorságot kell vezetniök és nem házakat építeni”. Ekkor Mayr György superior és Miller András magyar jezsuita prédikátor működött a városban.⁹⁸

A jezsuita rendház építésének gondolata már 1720-ban felmerült. Ebben az évben a város 5000 téglát adott erre a célra. 1740-ben a tanács deputatiót küldött ki a rendház építésére: Vicenti Ferenc Pétert, Parraghy Jánost és Hatzinger Pál kőművest. A deputatio kijelölte, illetve kimérette, hogy a rendház Rodler Jakab és Bors háza között, egyenes vonalban hozódjék azon a telken, amelyet a városparancsnok még 1689-ben adott a városnak. A város a téglaegetőt és a kőbányát — mint más templom- és rendházépítkezéseknél is tette — a jezsuiták rendelkezésére bocsátotta. Fuvart azonban nem tudott adni. Az 1745—1751 között épült templom és rendház költségeihez nagymértékben járult hozzá Vánossy Lőrinc harmincados fia, Antal, a jezsuita rend központi szolgálatot betöltő tagja, aki 65-70 000 Ft-os atyai öröksége tetemes részét arra fordította. Rómából is élénk figyelemmel kísérve az építkezést. A fehérvári jezsuitáknak dolgozott Caspar Franz Sambach festő.⁹⁹

1745-ben az új templom építésére a város 300 Ft-ot adott. 1749-ben Krahmer Márton kőművest a jezsuita rendház és templom építésénél szerzett érdemeiért felvették a városi polgárok és mesterek közé. 1757-ben a jezsuiták 450 Ft-ot kaptak.¹⁰⁰

Mária Terézia 1752-ben, Stocker Ignác a fehérvári jezsuita misszió (alapítási éve: 1725) házfőnökének kérésére megerősítette Lipót 1689. évi adományát. Ebből az alkalomból összeírták a fehérvári jezsuiták javait. Eszerint a templom (régén török mecset) és a rendház telke Horváth Zsigmond seborvos és Reiser Fülöp háza között feküdt, hossza 96, szélessége 64 m. Egy másik telkük, a Budai-külvárosban a Győri

⁹⁸ Pauer 1877. 190.; Csizmadia 937. 112.; Sulyok 1979. 153.; OL A 10. M. kir. Kancellária. Insinuata cam. aul. 1718:47. Bécs 1717. dec. 28. Prot. sess. 1726. jún. 12.; 1727. máj. 15.

⁹⁹ Prot. sess. 1720. jún. 7.; 1740. dec. 23.; Schem. jub. 1977. 21.; Sulyok 1979. 153—154.; Kosáry 1980. 224. 240. 705.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1745. márc. 27.; 1749. nov. 12.; Kamarási számadás 1757.

út és a Molnár utca között, területe: 333 négyszögöl. Volt a jezsuitáknak egy külvárosi kertjük a Mohai út mellett (területe: 360 négyszögöl), a déli szomszédjuk Horváth József, az északi Enyed István volt. Ezen a telken állt a Szent József-kápolna, valamint majorház és zsellérházak. A rendnek négy szántója volt. Az első 1772 négyszögöl, a második a komáromi út mellett (2116 négyszögöl), a harmadik a téglaegetők környékén, a Lovasberényi útnál (2832 négyszögöl) és a negyedik kelet felé, a Budai út mellett (4239 négyszögöl). Ez utóbbin egy Szűz Mária oszlop állott. A jezsuita rét a bodajki úttól keletre terült el, mellette egy mocsár volt. Területe 6324 négyszögöl; szomszédjai Parragh József, Göbölös Ádám, Gerstenbrand József és Fridl. A jezsuita szőlő régen a török basáé volt, rajta egy torony állt.¹⁰¹

A jezsuita javak részletes leírását a rend feloszlatásának köszönhetjük. Eszerint 1773-ban a kéttornyú templom teteje erős fából készült. Három kápolna volt benne: a Loretói, a Szent Candidus- és Szent Aloysius-. A hajóban hat oltár: Krisztus a kereszten, őrzőangyalok, Szent Ignác, Szent Aloysius, Szent Imre és Szent Xavér. Az összeírás külön kiemelt három díszített ablakot, a magasságban a hármass boltozatot és a sekrestye ékes faragását. A székháznak két traktusa volt. Fent 14 szobával, két conservatoriummal. A középső traktuson a szabósággal és a conservatoriummal együtt 15 szobát találunk, ugyanannyi ablakkal. A ház belső részén, a patika után (a nagy vörös kapu alatt), két szoba és gyógyszerész laboratórium kis pincével. Azután következett maga a patika, a patikus szobája és az anyagraktár. Emellett hat szoba volt; köztük az étkező, különböző színes képekkel díszítve. Itt következett a konyha, kamra és a pince. A rendház közepén kis kert, termő fákkal. Középen zöldre festett filagória, deszkából, zsindellyel fedve. A rendnek 8 szántója volt a felső, és 9 az alsó vetésforgóban (összesen 68 hold). Réteik a bodajki út mellett feküdtek. Az iskolák a rendházban három szobát kaptak. Itt volt a teatrum is, a szükséges berendezéssel. Allodiális telkeik a Győri út és a Malom utca között, a Budai-külvárosban voltak. Itt állt egy csűr (téglából, náddal fedve), egy kétszobás ház (itt lakott a curator allodii), egy istálló (jó anyagból épült, náddal fedve) és egy pajta (zsindellyel fedve). Itt volt a gyógyszerertárhoz tartozó botanikus kert, a majorsági udvartól deszkakerítéssel elválasztva. Az udvaron egy kőkút állott. Ott tárolták a szénát és a tüzifát is. Az istállóban négy tehén, egy borjú volt. A két zsellérházban a szőlőművelő és a bérlő lakott. Az egész majort puhafa kerítéssel kerítették körül. A palotavárosi telkek a mohai út mellett terültek el. Itt állott a Szent József-kápolna, kiemelkedő toronnyal. A majorsági ház téglából épült, itt lakott a kertész. A telekhez „ékes kert” tartozott, kőkúttal, közepén zöldre-fehérre festett filagória, hét ablakkal. A telek végében nádas, melyet a Sárvíz felé kerítés választott le. A telken állott egy „ferdő ház”. A zsellérházban itt is bérlő lakott. A szőlők jó helyen feküdtek a fehérvári szőlőhegyen. Valamikor török torony állt itt, 1773-ban itt volt a szerzet háza. A felső traktuson az étkező, három szoba és egy szoba külön, misézés céljára. Az alsó traktuson a téli étkező, négy szoba, kamra, konyha és kis pince. A

¹⁰¹ OL Kamarai Levéltár. Acta Jesuitica. Registrata. Residentia Albaregalensis Bécs. 1752. júl. 6.

présházban 82 urna vörös és 1127 urna fehér bort találtak az összeírók. A másik jezsuita szőlő a csókakői hegyen volt (21 fossor); négyszobás, négy ablakos épülettel. Évente 40 urna bor termett. A jezsuitáknál talált készpénz 4001 Ft 33 kr.¹⁰²

Összeírásra került ugyanakkor a jezsuiták 1610 művet őrző könyvtára is. A leltározásnál — a helytartótanács rendeletére — egy városi tanácsos (Vincenti Sebestyén) is asszisztált. A székesfehérvári négy egyházi könyvtár közül a XVIII. században a jezsuita volt a legjelentékenyebb, amely hozzájárult a város szellemi kultúrájának a gyarapodásához. 1786-ban értékesebb műveit az Egyetemi Könyvtárba vitték, a kevésbé értékeseket helyben eladták, roncsai a ciszterci tanári könyvtár alapjává lettek.¹⁰³

A volt jezsuita telkeket 1776—1777-ben árverés útján adták el. A telkek egy részét még 1695-ben foglalták el (pl. a városi malom mellett), más részét 1726-ban a várostól majorság céljára kapták. A szántókat 1742-ben a város újra mérette. Az 1776—1777. évi árverést a veszprémi sóhivatali számadó vezette. A város az árverés előtt bejelentette, hogy a telkek polgári telkek, tehát alá vannak vetve a városi terheknek (a plébániához tartozó telek ui. addig ki volt ezek alól véve). A telkeket és a majort 1777. augusztus 1-én 2400 Ft-ért Khorher Domokos vette meg. A helytartótanács az eladás alkalmából helyt adott a város kérésének: a telkeket városi adó alá helyezte, kivéve mégis a pálosoknak átengedett telket.¹⁰⁴

A jezsuiták bormérését a város már korábban sem nézte jó szemmel: 1751-ben 12 Ft büntetés terhe mellett tiltotta meg, hogy bárki bort vegyen. 1774 októberében a város a pozsonyi kamarához fordult, hogy a jezsuiták borát megvehesse (ui. a ciszterciak is meg akarták venni). Az árverésen végül is a város kapta meg a 2000 urna körüli bort, 3 Ft-jával. Összesen 6035 Ft-ot fizetett a városi kamarás két részletben a veszprémi sóhivatalnak.¹⁰⁵

1776 júniusára kitűzték a volt jezsuita szőlők árverését is (a tanács ugyancsak Vincenti Sebestyént delegálta). A királynő azonban másképp rendelkezett: a szőlőt az új püspökség anyagi ellátására rendelte. 1777 áprilisában a püspök kiürítette a pincét, a város által megvett bort is el kellett szállítani onnan.¹⁰⁶

A város kísérletet tett a jezsuiták után maradt készpénz megszerzésére. 1776-ban a város bécsi ügynökéhez fordult: járjon közben az udvarnál, hogy megkapják a Khorn által a jezsuitákra hagyott 6000 Ft-ot. A kérés, amelyet azzal indokoltak, hogy a pénzt a plébánia céljára fordítják, nem maradt eredménytelen: 4000 Ft-ot, valamint két ezüst kelyhet és egy sárga miseruhát a plébániatemplom részére kaptak meg. 2000 Ft-ot, amelyről városi kötelezvények voltak, a tanulmányi alap

¹⁰² OL E 152. Acta Jes. Irreg. Elenchi. Albaregalenis. No 1.; 1173. okt. 28. OL T 86. XXI. 3. 1774.

¹⁰³ Prot. sess. 1774. jan. 17.; Sulyok 1979. 153, 157, 170.

¹⁰⁴ Prot. sess. 1695. máj. 3.; 1726. máj. 24.; 1742. máj. 25.; 1776. jún. 10.; 1777. júl. 11.; aug. 1.; Corr. buch. 1776. máj. 3; OL T 86. XXI. 2. 1774.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1751. aug. 7.; 1775. jan. 16.; Corr. buch. 1774. okt. 19—21.; OL T 86. XXI. 3. 1774. A város 1777-ben még mindig 1500 Ft-tal tartozott a jezsuita borért (Prot. sess. 1777. máj. 2.).

¹⁰⁶ Prot. sess. 1776. jún. 7.; 1777. apr. 14.; Schem jub. 1977. 59.

pénztárába kellett befizetni, a bécsi Banconál lévő 1000 Ft-ot a pálosok, 300 Ft-ot a gimnázium kapott meg. Az idővel elhalálozott volt jezsuiták vagyonát összeírták, elárverezték és az alapítványi igazgatóság pénztárába fizették be.¹⁰⁷

A jezsuiták azonban nem múltak el nyomtalanul Fehérvár életéből. 1824-ben egy polgár kérte, hogy az ún. jezsovita szabad szántóföldeket szőlővel ültethesse be. A tanács a kérést elutasította, mivel „ellenkezik a városban fennálló gazdasági közszokásokkal”. 1834-ben a Budai út melletti ún. Jezsuita földek birtokosai kérték, hogy a város az országúti árkon építsen hidat, hogy földjeiket — amelyek után adót fizetnek — jobban tudják használni. A Jezsuita dülők mint helynév ma is ismeretes.¹⁰⁸

Pálosok, ciszterek

Kerek tíz esztendőre (1776—1786) a pálosok léptek a jezsuiták örökébe. Ebben az időszakban a város javíttatta a templom óráját. 1777-ben az órás 20 Ft-ot kapott a várostól azzal a megjegyzéssel, hogy „a jövőben a pálosokkal külön egyezzen meg”. Mivel azonban az óra az egész városnak fontos volt, 1786-ban már évi 50 Ft-ot fizetett a kamarásnak a karbantartásáért. Ugyanebben az évben a pálosok német nyelvű istentiszteletet is tartottak a templomban. 1786-ban vita támadt a város és a pálosok között, mivel a csatornaépítésnek útjában állt a pálosok egyik telke. A tanács a bírósághoz akart fordulni, de a rend feloszlatása miatt ezt nem kellett megtennie.¹⁰⁹

1786-ban érkezett meg a kamarai igazgató leirata a pesti pálosok kolostorának árveréséről. A hirdetményt a kapura szögeztette ki a város. 1788-ban már a fehérvári pálosok edényeit, eszközeit árverezték. Ugyanez évben adták el a rácvárosi pálos majort. A város tervezte, hogy a polgári kórház eladásából befolyó pénzzel megveszi a majort. Ez azonban csak terv maradt. Az 1788. évi uralkodói rendelet szerint a pálos templom „a német község kiségitő temploma, amely az összes edényekkel és javakkal a közföndhöz tartozik”.¹¹⁰

A kamarai adminisztráció 1786 decemberében elrendelte, hogy a pálos kolostor kerengőit az alábbi feltételekkel az élelmezési hivatal rendelkezésére kell bocsátani: a kerengőkre és a padlóra csak annyit lehet rakni, amennyit az épület elbír; az összes javítás a hivatalt terheli és ha nem használja többé, ugyanolyan állapotban kell visszaadni, mint ahogy átvette. 1788-ban az épületben katonák voltak, akik a tanácsnak azt sem engedték meg, hogy az épületet megtekintse. Volkmann élelmezési biztos közölte, hogy „a budai katonai élelmezési igazgatóság rendeletére

¹⁰⁷ Corr. buch. 1776. szept. 20.; 1777. márc. 21.; Prot. sess. 1777. szept. 1.; 1778. szept. 11.; 1796. jún. 3. No 789.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1824. aug. 9. No 1224.; 1834. jan. 31. No 205.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1777. jan. 3.; 1786. febr. 13. No 433.; jún. 16. No 883.; nov. 27. No 408.; Fitz. 1966. 123.

¹¹⁰ Prot. sess. 1786. febr. 17. No 445.; 1788. jan. 28. No 149.; febr. 18. No 255.; ápr. 11. No 575.; jan. 27. No 991.

a volt pálos kolostor teljes egészében a katonaságé. Ilyen háborús időkben anyagokat és természetbenieket lehet ott raktározni. Egyébként helyőrségi kaszárnya lesz". A tanács ezt tudomásul vette, „mivel a kolostort amúgy is csak nagy költséggel lehetne úgy átalakítani, hogy a katonaság és a papok is elférjenek benne". A város ezt jelentette a kamarai adminisztrációnak. 1789-ben a katonaság a kolostorban tartott árverésen 70 darab puskát adott el. 1795-ben a magisztrátus az uralkodóhoz fordult: kapják meg a volt pálos rendházat, ahol el lehetne helyezni a városi hivatalokat, a levéltárat (amely jelenleg a városházán, nem tűzbiztos helyen van) és a polgárok börtönét.¹¹¹

1801-ben a tanács tiltakozott az ellen, hogy hat század katonát akartak elszállásolni a városban. A helytartótanács azt válaszolta, hogy 1786-ban is volt már ennyi katona a városban. A város bérelje ki kaszárnya céljára a volt pálos kolostort. A tanács és a választott község együttes ülése azonban ezt nem tartotta jónak, mert az épületet tataroztatni is kellett volna. Annál érdekesebb, hogy négy évvel később, 1805-ben, a helytartótanács ellenezte a város javaslatát: az újonnan állított katonákat a kolostorban helyezték el.¹¹²

1806-tól, felsőbb hely engedélyével a kolostort katonai kórház céljára használták fel. De nem mindig ezt a célt szolgálta: 1809-ben pl. ki kellett üríteni, mert az Alvinczy ezred toborzóinak és újoncainak kellett a hely. A város ez ellen hiába hivatkozott arra, hogy „ez a gyógyuló katonák kárára lenne". 1810-ben a Belgrade ezred igényelte az épületet, irodai célokra. Ebben az évben a várost 300 Ft-os javítási költség terhelte.¹¹³

A templom javítása 1786 után teljes egészében a városra hárult. 1791-ben pl. 11 000 Ft-ot költött a kamarás a tető javítására. Különös gondot fordítottak továbbra is a toronyóra fenntartására, mivel „az óra közcélokat szolgál". 1794-ben pl. 80, 1807-ben 34 Ft-ot kapott az órás. 1796-ban eltört nagy harang okozott gondot. Ebben az évben Speen József kőfaragómester dolgozott a templomon, amiért a városi pénztárból 12 Ft-ot kapott. 1812-ben a templom cserépszindelyét javíttatta a városi kamarás, „a templom fundusa igen kevés lévén".¹¹⁴

A templom és rendház 1813-tól a *ciszterciáké* lett. Ők keveset szerepelnek a városi jegyzőkönyvekben, mivel alamizsnát nem kértek (nem is kaptak) és a fenntartáshoz sem járult a városi pénztár hozzá; ezt ők maguk fedezték. A templom — a helybeli hagyományoknak megfelelően — a németység kisegítő egyháza, ahol maga a püspök is prédikált. A templom körüli utcák kövezése a tanács feladata volt, ha erre sor került, említik a templomot is.¹¹⁵

¹¹¹ Prot. sess. 1786. dec. 22. No 501.; 1788. jún. 9. No 903.; jún. 16. No 960.; aug. 16. No 1221.; 1789. febr. 9. No 122.; 1795. jan. 16. No 112.

¹¹² Prot. sess. 1801. máj. 1—2. No 572.; 1805. jan. 21. No 77.

¹¹³ Prot. sess. 1806. jan. 11. No 62.; 1809. febr. 4. No 135.; márc. 17. No 406.; 1810. febr. 23. No 272.; 1810. dec. 29. No 1893.

¹¹⁴ Prot. sess. 1791. máj. 16. No 566. 1794. márc. 26. No 423.; 1796. márc. 18. No 444.; aug. 26. No 1164.; 1807. febr. 13. No 204.; 1812. okt. 22. No 1333.

¹¹⁵ Prot. sess. 1827. jún. 15—16. No 1036.; Schem. jub. 1977. 89.

Ugyancsak a felszabadító sereggel érkeztek Székesfehérvárra a ferencesek, akik annyiban különböztek minden, a városban a XVIII. században letelepült rendtől, hogy egyedül nekik voltak helybeli középkori gyökereik. 1691-ben az egykori királyi palotát, a török fegyvertárat kapták, amelyben 30 évig laktak, amíg kolostoruk és templomuk elkészült. Rendházuk 1730-ban emelkedett *konvent* rangjára.¹¹⁶

1701-ben a tanács pellengér és akasztófa felállítását határozta el a ferencesek háza előtt (a pellengért Klosser György helybeli kőfaragó készítette el). A ferencesek azonban nem tűrték a házuk előtt a pellengért és augusztus 30-án délelőtt 9—10 óra között Erim Flórián házfőnök vezetésével kivonultak a térre és ledöntötték. A tanács Budán tett panaszt az ügyről, „amely a polgárokat megbotránkoztatta”. Vánossy Lőrinc harmincados úgy nyilatkozott, hogy a pellengér a régi helyén marad. 1702 márciusában azonban a város mégis engedett: az atyák által ledöntött pellengért a jégverembe szállították.¹¹⁷

Elsőként a szerzetesrendek közül a ferencesek kezdték el templomukat és rendházukat építeni. A város 1720-tól kezdve rendszeresen adott pénzt, fát és követ hozzá. 1720-ban pl. 72 Ft-ot, 1731-ben 25 öl, 1735-ben 50 öl követ és 1745-ben 300 Ft-ot. Az 1730-as évektől — a templomépítés céljára — a ferenceseknek saját téglaegetőt engedélyezett a város. A templomépítést 1742 áprilisában a katonai parancsnok, az aljegyző és hat tanácsos helyszíni szemlén tekintette meg. Hatzinger Pál és Klotz Ferenc helybeli kőművesmestereket felszólították, hogy „a rájuk bízott munkát jól végezzék el”. Az építkezésnél Fürst Ferenc pallér működött közre. A felszentelés 1745. augusztus 1-én volt. Az eredetileg Szent Antal tiszteletét szolgáló templomot Szent Imre tiszteletére szentelték.¹¹⁸

A rendház és a templom felépülte után könyvtárat alapítottak, amelyet különösen a rendi növendékpapok használtak. Az előírás szerint a zárda mindenkori vezetője köteles volt a könyvtárat gyarapítani, erről évente jelenteni a tartományfőnöknek. A könyvtár elsősorban a plébánosoknak adott kölcsön könyveket.¹¹⁹

A ferencesek alamizsnákból tartották fenn magukat, ezt a várostól az első időktől kezdve megkapták. Rendszerint természetbenieket (gabona, bor, széna stb.) kértek és kaptak. 1713-ban pl. egy urna bort és három mérő gabonát, 1715-ben két urna bort, 1723-ban 4-4 mérő kölest. 1725-ben Lukacsics Hieronimus rendház-

¹¹⁶ Károly. 1898. II. 179—180.; Fügedi 1969.; Németh László 1979. 58.; Sulyok 1979. 157.

¹¹⁷ Prot. sess. 1701. aug. 14.; szept. 30.; nov. 22.; 1702. márc. 14.

¹¹⁸ Prot. sess. 1720. aug. 23.; 1731. márc. 13.; 1735. júl. 5.; 1742. ápr. 20.; 1745. jún. 11.; Károly 1898. II. 180.; Fitz 1966. 135.; Schem. jub. 1977. 21.; Németh László 1979. 60. — A város 1701-ben a móri kapucinusok részére is végzett kőművesmunkát (Prot. sess. 1701. aug. 15.). — A fehérváriakkal csaknem egy időben (1725-ben) építettek templomtornyot a szegedi ferencesek. Ehhez a bécsi udvari kamara 120 törzsfát utalt ki a sóhivatalon keresztül (HKA Hoffinanz Ungarn. 586. 1725. szept. 29.).

¹¹⁹ Sulyok 1979. 157—158.

Praeses és magyar prédikátor megjelent a tanács előtt és tiltakozott az adókivetés ellen, „mivel a ferenceseknek a rendházukon kívül semmijük sincs. A városon kívüli kert a városé, mint földesúr, ők csak alamizsnaként használják”. 1729-ben 2 Ft-ot kaptak a kamarási pénztárból, mivel a városi sörfőzőház bérbeadásával elestek a szokásos sörjuttatástól („ser-alamizsna”).¹²⁰

A város és a lakosság annál is nagyobb lendülettel adakozott a derék atyáknak, mivel a járványok — különösen az 1739. évi pestis — alkalmával önfeláldozóan ápolták a mindenki által magukra hagyott betegeket. A város az egyháznak azért tiltotta meg a koldulást, „mert azzal a szerzeteseknek árt”.¹²¹

Az 1760—1770-es években újból építkeztek, rendházukat, templomukat tatarozták a barátok. Ezekben az években téglát és cserepet kaptak a várostól; 1764-ben pl. 1000 téglát, 4450 cserepet, 1769-ben 1000 téglát (ára: 5 Ft 50 d), 1773-ban 1800 téglát. Emellett kapták a szokásos évi 12 mérő (rozs vagy kevert) gabonát és 2 boglya szénát. Van példa arra is, hogy a város alamizsnaként a kamarási pénztár kintlevő (pl. 1769-ben 24 Ft-os) hátralékát adta, hogy „a barátok szedjék be a maguk számára”.¹²²

Az 1788. évi uralkodói rendelet a fehérvári ferencesek létszámát „örök időkre” 21 szerzetesben és 2 laikusban szabta meg. A ferences templomot „a papok magán templomának” titulálta II. József.¹²³

1795-ben Filó Edvárd, a ferences konvent gárdiánja kérte a várost, hogy egyházi szolgálataikért szénát adjon a város. A tanács válasza: „A ferences rend az istentiszteletek tartásában, a lelkek gondozásában, a két (magyar és német) külvárosi parochia ellátásában nem kis érdemeket szerzett. Ezért a két boglya szénát megkapják.” A következő évben a szindikus, Braun József kérte, hogy a vásárolt kert után a városnak járó keresztpénzt ne kelljen megfizetniük. A város ezt alamizsnaként engedte el.¹²⁴

1806-ban Mózer János páter kérte a várostól a szénaalamizsnát. A tanács két szekér szénát adott, „mivel a betegek lelki gondviselését végzik”. 1807-ben 50 mérő búzát és két boglya szénát kaptak, „szokásos évi alamizsnaként”. Az alamizsna annyira szokássá vált, hogy az 1816 márciusi gazdasági ülés jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „ha kérnek, (az új termésből) kell nekik adni 30 mérő búzát, mivel többrendbeli szolgálatot tettek a városnak”. A városban nemcsak a helybeli, hanem a móri ferencesek is koldultak.¹²⁵

1823-ban — könyörgésükre — 5 mázsa szénát kaptak, mivel „a rossz utak miatt nem tudnak koldulni menni”. 1839-ben volt napirenden a ferences kertek és pince adómentessége. A választott község ezt nem nézte jó szemmel, meg akarta

¹²⁰ Prot. sess. 1713. okt. 21.; 1715. júl. 20.; 1723. okt. 1.; 1725. jún. 12.; 1729. okt. 3.

¹²¹ Prot. sess. 1739. szept. 30.; Corp. stat. V/2. 544. Székesfehérvár 1766.

¹²² Prot. sess. 1764. nov. 13. 1769. jan. 24.; dec. 18.; 1772. jún. 19.; 1773. nov. 12.; 1777. jún. 20.

¹²³ Prot. sess. 1788. ápr. 11. No 575.

¹²⁴ Prot. sess. 1795. júl. 3. No 811.; 1796. márc. 11. No 411.

¹²⁵ Prot. sess. 1790. szept. 25. No 937.; 1806. jún. 21. No 1048.; 1807. júl. 8. No 925.; 1808. jún. 12. No 794.; 1809. szept. 5. No 1086.; 1816. szept. 4. No 1489.

szüntetni. A tanács azzal az indoklással állt a mentesség mellé, „hogy az atyák milyen szolgálatot tettek a városban”. 1840-ben „elavult és az idő miatt elszennyesedett templomuk belül való kitakarítására és fehéritésére” kéregettek. 1848-ban az addig szokásos búzasegély helyett 60 ezüst Ft-ot kaptak.¹²⁶

A tanács többször próbálkozott, hogy beleszóljon a ferencesek életébe. 1815-ben a ferences káptalanhoz fordult, hogy évi 100 Ft fizetésért jelöljön ki egy személyt, aki „magyar és német nyelven hittant oktat a nemzeti iskolában”. Ugyanebben az évben — a polgárok kérésére — a tanács a provinciálishoz fordult: hosszabbítsa meg Balogh Károly gvárdiánt a városban. 1821-ben a város adott ki igazolást Bernát atya magaviseletéről, tanúlevelet az itteni kolostorban töltött idejéről. 1834-ben a város a püspöktől kérte, hogy helyeztesse el Frantsits Zsigmond gvárdiánt, „aki bátorkodott egy, a tanácsot tetemesen sértő levelet feladni”. A püspök válasza szerint ez túl nagy büntetés lenne. Inkább azt javasolta, hogy a gvárdián kövesse meg a tanácsot. A tanács ebbe bele is nyugodott. 1837-ben Gotthard Vince atya és Isten igéjének hirdetője kért — elhelyezés előtt — tanúlevelet magatartásáról a várostól. Az elintézés: „Kitünt az igehirdetésben és magaviseletében; erről bizonyáglevelet kap. Kéri viszont a káptalani helytartót, hogy nevezett a szerzetes-gyűlésig maradjon a városban, mert hirtelen távozása a népben megilletődést és botránkozást okozna.”¹²⁷

Karmeliták

Röviddel a felszabadulás után jelentek meg a szemlélődéssel és lelkipásztor-kodással foglalkozó sarus karmeliták. Az építkezés gondolatával korán foglalkozni kezdtek; a város már 1718-ban 1500 téglát adott nekik. 1721-ben 3000 téglát kaptak a Nepomuki Szent János-kápolna építésére.¹²⁸

A templom és rendház építése 1731-ben kezdődött, amikor a város a téglaegetőt erre a célra a rendelkezésükre bocsátotta. 1744-ben a karmeliták kétszer-háromszor égettek a városi téglaegetőben, 1752-ben pedig saját kemence építésére kaptak a várostól engedélyt. A hozzávaló faanyagot, valamint a nyers téglát a város adta. Kaptak ezenfelül készpénzt, valamint a városi kőbányából követ az építkezéshez.¹²⁹

A város az építőanyagon kívül az első időktől fogva alamizsnával támogatta a karmelitákat. Ez lehetett a bor és gabonatedel elengedése (mint pl. 1715-ben, 1723-

¹²⁶ Prot. sess. 1823. márc. 10. No 393.; 1839. nov. 25. No 2275.; 1840. máj. 22—23. No 1105.; 1848. jún. 23. No 2214.

¹²⁷ Prot. sess. 1815. júl. 14. No 1156.; júl. 24. No 1182.; 1821. nov. 12. No 1778.; 1834. aug. 29—30. No 1712.; 1837. febr. 13. No 356.

¹²⁸ Prot. sess. 1718. aug. 7.; 1721. márc. 14.; Sulyok 1979. 159.

¹²⁹ Prot. sess. 1731. aug. 7.; 1735. nov. 22.; 1744. aug. 21.; 1745. ápr. 26.; 1752. szept. 28.; Károly 1898. II. 263.; Schem. jub. 1977. 21.; Kosáry 1980. 225.

ban, 1725-ben, 1736-ban), a hadi- és háziadó elengedése (1741—1743, 1779, ez együtt évi 6-8 Ft-ot jelentett), vagy 4-6 mérő gabona (1723, 1725, 1736), 12 mérő gabona (1772, 1766, 1772), két nyilas kaszáló Bárádon (1766, 1767, 1772) vagy egy-két boglya széna (pl. 1752, 1795, 1796).¹³⁰

A karmelitáknak majorjuk is volt. 1787-ben egy ahhoz tartozó telket el akartak adni. A tanács ennek nem látta akadályát, „szabadon megtehetik”.¹³¹

Az 1788. évi uralkodói rendelet a karmeliták létszámát „örök időkre” — a jezsuitákhoz hasonlóan — 21 szerzetesben és két laikusban szabta meg. A karmelita templomot II. József feleslegesnek tartotta: „A Belvárosban sok négy templom.”¹³²

Ennek ellenére a rendet II. József nem oszlatta fel. 1798-ban maguk kérték ezt, mivel elszegényedtek, kiöregedtek, utánpótlásuk nem volt. Utolsó ténykedésük: tiltakoztak a városnál, amiért a templom melletti keresztet — a kaszárnyakút építése miatt — el kellett mozdítani. A tanács a priort „a közérdekre figyelmeztette”.¹³³

A felozlást követően a rendházat elérte az a sors, amelyet még 1786-ban a tanács szánt neki: katonai kórház lett. 1800-ban nemcsak hazai katonákat, hanem beteg francia hadifoglyokat ápoltak a falai között. A helyzeten nem sokat változtatott, hogy a püspök, József nádor támogatásával, megkapta az épületet az 1802-ben megnyílt szeminárium részére. Milasin püspök 1810-ben szerezte vissza az épületet.¹³⁴

Osner Ferenc, a felozlatott karmelita konvent priorja a városban maradt, mint a német nemzet prédikátora. 1800-ban sem a várostól, sem a „német nemzetétől” nem kapott fizetést. 1801-ben Hiemer Ignác a karmeliták tornyában levő — ősei által alapított — harangokat a külvárosi templomnak adományozta.¹³⁵

1833-ban volt szó a szeminárium kertjének a megvételeéről, amellyel a város a piac területét akarta növelni. Ennek előzményei 100 évvel korábbra nyúlnak vissza, amikor 1732-ben a karmeliták azzal a feltétellel kapták meg a mellettük fekvő ún. Spittal-épületet, hogy két elhagyott szőlőskertet a városnak adnak, évente két misét és egy ünnepi misét mondanak, egy magyar atyát is alkalmaznak a kolostorban. 1734-ben a karmeliták a kertjük falán kívül, a bástyával szemben levő, 10 láb széles teret követelték.¹³⁶

¹³⁰ Prot. sess. 1715. okt. 7.; 1723. dec. 23.; 1725. nov. 6. 1736. nov. 2.; 1743. okt. 13.; 1742. nov. 3.; 1743. okt. 29.; 1752. jún. 17.; 1766. jún. 16.; 1767. jún. 22.; 1772. jún. 15.; 1779. okt. 8.; 1795. júl. 24. No 874.; 1796. júl. 6. No 969.

¹³¹ Prot. sess. 1777. szept. 15.; 1787. márc. 2. No 166.

¹³² Prot. sess. 1788. ápr. 11. No 575.

¹³³ Prot. sess. 1796. okt. 17. No 1374.; Sulyok 1979. 159.

¹³⁴ Prot. sess. 1786. jún. 16. No 890.; 1800. ápr. 18. No 481.; ápr. 28. 528.; Fitz 1966. 130.; Schem. jub. 1977. 77.

¹³⁵ Prot. sess. 1800. júl. 28. No 901.; 1801. jan. 16. No 80.; febr. 27. No 267.

¹³⁶ Prot. sess. 1732. ápr. 22.; 1734. okt. 12.; 1833. márc. 11. No 491.; márc. 29—30. No 615.

Kápolnák

A város legrégebbi kápolnája, a *Szent Anna-kápolna*, igen keveset szerepel a városi ügyek között. Mindössze 1725-ben, illetve 1729-ben gróf Nádasdy csanádi püspök, a kápolna custos halálakor említik, hogy gróf Nesselrode pécsi püspök ragadta magához e funkciót. A következő adat 1789-ből való: Sélyei Nagy Ignác püspök írásban javasolta a városnak, hogy zárják be a kápolnát. A tanács nem foglalt állást, hanem in suspenso tartotta.¹³⁷

A szőlőhegyi török toronynál épülő *Szent Donát-kápolnát* először 1732-ben említik. A városi téglaégető adott hozzá téglát. A főoltárt 1734-ben rendelte meg a város Hess Keresztély szobrásznál és Höckh Menyhért asztalosmesternél. 1741-ben a város a kápolna strukturmunkáját javíttatta. A következő évben új harangot kapott a kápolna.¹³⁸

1786-ban Igaly tanácsos adott számadást a Szent Donát-kápolna tatarozásáról. 1788-tól a perselybe befolyt pénzt az egyházi pénztár kezelője, Miskey Ferenc kapta (az összeg májusban 6 Ft 54 kr volt). 1798-ban a számadás a külvárosi egyház syndicusához, Kiszling Mátéhoz tartozott. A számadásokat a számvevői hivatal ellenőrizte.¹³⁹

A XIX. század elején a kápolna mellett kőbánya volt, ahol 1821-ben kutatásokat. 1834-ben Csemetergy Mátyas főhegymester felügyelt a kápolnára. A befolyt pénzt belső szükségekre fordították; a külső javítások a várost terheltek. Ebben az évben a fal és a tető javítása volt soron. A szőlőhegyi kápolna pénztárából kölcsönöket is nyújtottak. 1840-ben pl. Radits János „gondviselő” 100 Váltó Ft-ot adott kötelezvényre Lentsés Istvánnak.¹⁴⁰

A palotavárosi temetőben levő Szentháromság-kápolnáról 1784-ben olvashatunk először. Ebben az évben báró Hajnátzky József huszárfőhadnagy (a Nádasdy ezredből) 100 Ft-ot hagyott rá. 1799-ben Hell Ignác a kápolna gondnoka 200 Ft-ot vett át az Ország-hagyatékából, valamint külön 50 Ft-ot lámpaolajra. 1806-ban a pénztárat (összesen 1691 Ft-ot) Halbauer József vette át. 1812-ben a Szentháromság-kápolna javára szóló 1408 Ft-os kötelezvényt a szegényház javára írta át, „mivel az a kápolnának nem szükséges”. 1833-ban a város a kápolna pénztárat — a főprépost és a plébános beleegyezésével — egyesítette a betegek és öregek háza pénztárával. 1839-ben a belvárosi lelkész a tanácstól kért felvilágosítást a kápolna pénztáráról. Az adatokat a levéltárnak adta ki neki.¹⁴¹

A régi „ispitály-kápolna” 1819-ben kapott Vurum Józseftől kiváltságot arra, hogy vasár- és szünnapokon a kórházi elaggott szegényeknek és a házbélieknek

¹³⁷ Prot. sess. 1725. dec. 7.; 1729. dec. 16.; 1789. jún. 15. No 751.

¹³⁸ Prot. sess. 1732. márc. 24.; 1734. máj. 26.; 1741. máj. 5.; 1742. jún. 12.; Fitz 1966. 43.; Schem. jub. 1977. 21.

¹³⁹ Prot. sess. 1786. febr. 10. No 408.; 1788. máj. 2. No 701.; 1798. jún. 15. No 740.

¹⁴⁰ Prot. sess. 1821. ápr. 7. No 641.; 1834. aug. 18. No 1651.; 1840. máj. 25. No 1154.

¹⁴¹ Prot. sess. 1784. máj. 14.; 1799. okt. 28. No 1224.; 1806. febr. 14. No 282.; 1812. nov. 30. No 1465.; 1833. dec. 30. No 2508.; 1839. aug. 19. No 1647.

szentmisét szolgáltatasson, „azokat az isteni tiszteletre és a jötevők iránti hála buzdítsa”. A privilégiumot a kápolnában helyezték el. 1833-ban az „új kórháznál alkalmazandó” kápolnára 398 Ft jött be kéregetésből, amihez a káptalan 250 Ft-ot adott. Ebből kezdték el az építést, amit a tanács és az egész választott község megtekintett. 1834-ben a toronyba egy második harangot öntetett a város. Az újonnan felvett polgároktól a kápolna költségeire 5 Ft-ot szedtek. A régi kápolna képeit 35 Vft-ért adták el.¹⁴²

Az új kórházi kápolnát Horváth János püspök 1834-ben szentelte fel. 400 konvenció Ft-ról szóló kötelezvényt adott abból a célból, hogy a kápolna mellett egy káplánt tartsanak. A városi tanács 1834. szeptember 29-i ülésén foglalkozott az ügygel. Megállapította, hogy „az ispitályháznál elkészülvén a kápolna, azt nemcsak a házbeliek, hanem a környékbeli nép is látogatja. Ezért egy állandó egyházi személyre van szükség”. A kérdést úgy oldották meg, hogy a normál iskolában a keresztényi tudományt tanító egyházi személynek a kórházban szállást adtak, aki ezért a kápolnában szolgálatot végzett. 1837-ben Jatzek József már több éve tette minden jutalom nélkül az isteni szolgálatot, „ami a környékbeli nép ájtatos felépülését szolgálja”. Ezért 1840-ben a várostól 100 Vft-ot kapott. 1841-től báró Barkóczy László püspök a szolgálatot végző ferences atyáknak évnegyedenként jutalmat adott.¹⁴³

1828- és 1844-ből vannak adataink a *Szent Vendel-kápolnáról*. 1828-ban a Kállómalom irányáig javították az utat; murvát hordtak rá. 1844-ben a Vendel-kápolnától a Malom utcára menő közről van szó.¹⁴⁴

A Palotavárosban lévő *Szent József-kápolnát* a harmadik plébániával, illetve a jezsuitákkal kapcsolatban már megemlítettem.

Keresztek, szobrok, képek, Kálvária

Keresztek állításához a városi tanács hozzájárulása kellett. Így kérte pl. 1722-ben Künst Frigyes, hogy fogadalmának teljesítésére, a csikvári külvárosban egy keresztet állítson. 1726-ban Buchán Ágoston budai és Trünweger fehérvári kőfaragó 38 Ft-ot kapott a fehér kereszt újbóli elkészítéséért. 1764-ben Szovár Mihály tett le 10 Ft-ot a szőlője végében levő feszület javítására. 1808-ban Beke Horváth Mihály 100 Ft-os alapítványt tett a vízivárosi sorompón kívüli márvány keresztre. A város válasza: „Ennek nincs akadálya; közölni kell a plébánossal.”¹⁴⁵

Az 1818. évi felsővárosi canonica visitatio során a püspök megállapította, hogy a Gugás-völgyben levő kereszt — amelyet az utolsó pestisben meghalt hívek és

¹⁴² Prot. sess. 1819. máj. 28. No 841.; 1833. aug. 30. No 1708.; 1834. jan. 27. No 195.; febr. 8. No 289.; jún. 14. No 1248.

¹⁴³ Prot. sess. 1834. máj. 16. No 977.; szept. 29. No 1955—56.; 1837. jún. 9. No 1202.; 1840. febr. 21. No 458.; 1841. aug. 2. No 1910.

¹⁴⁴ Prot. sess. 1828. okt. 18. No 1801.; 1844. júl. 19. No 2728.

¹⁴⁵ Prot. sess. 1722. márc. 24.; 1726. ápr. 12.; 1764. dec. 1.; 1808. márc. 4. No 311.

plébános tiszteletére állítottak — megromladozott, helyre kell állítani. A javítást a város vállalta magára. 1827-ben Liszka János polgár a szőlőjében egy kőkeresztet akart felállítani; erre 50 Ft alapítványt tett. Miután a felsővárosi plébánosnak nem volt ellenvetése, a főhegymester tekintette meg a helyszínt, ahol a polgár a keresztet fel akarta állítani. 1833-ban a Hosszútemető kápolnája előtt levő elromlott fakereszt helyett Nyéki Mihály állíttatott márványkeresztet. A következő évben a Sóstó mellett állítottak fel keresztet, Papp Ferencné hagyományából. 1838-ban a Lovasberényi út melletti téglaházaknál levő fakeresztet újították meg.¹⁴⁶

Mária Terézia 1753-ban engedélyezte, hogy a főtéren levő régi épületet lebontsák és helyére Szentháromság- emléket emeljenek. A szobornak külön pénztára és számadása is volt. A Budai-kapu előtt, a vásárálláson állt egy Szentháromság-oszlop, amelyet a püspök 1847-ben más helyre helyeztetett.¹⁴⁷

1779-ben Vagner György 25 Ft-ot adott az egyházi pénztárnak a palotavárosi Hosszú-hídnál elpusztult kereszt helyére egy szobor állítására. 1786-ban a budai városkapun kívül — a vásártéren — Szent János szobra állt. Szűz Mária szobra állt a Budai-kapun kívül, ezzel a jezsuita telkek összeírásánál már találkoztunk. 1798-ból van adatunk a Szent Anna-szoborról. 1795-ben az Új utcai polgárok és lakosok meszet, követ és napszámosokat kértek a várostól a Passio Domini-szobor felújításához. A város csak a követ adta ingyen. 1804-ben a Passio szobor megint rossz állapotban volt. A karbantartásra az ott lakókat szólította fel a tanács.¹⁴⁸

A Budai-külvárosban állt Szent Vendel képe. 1797-ben javíttatták. 1821-ben említi a forrás a Budai úton levő Fejérképet, ahol a flastromozást javítani kellett. 1834-ben a tanács a városmajor környékét jelölte ki Szent Flórián oszlopos képének az elhelyezésére. A felsővárosi plébános véleményét is kikérték.¹⁴⁹

A belvárosi plébániatemplom számadásaiban 1808—1809-ben szerepel a Kálvária-hegyre tett alapítványi pénz. 1810-ben a templom gondnoka, Eder József, kért a várostól a megromlott Kálvária-épület és stációk javítására, 600 cserépszindelyt, 25 mérő meszet és 25 szekér homokot. A tanács a kért anyagokat, „mivel az épületek a közönségé lévén”, ingyen szolgáltatta ki. 1826-ban merült fel, hogy a Kálvária-épület rossz helyen van. Egy tanácsi bizottság vizsgálta meg az áthelyezés lehetőségét; erre a Szedreskertet tartották a legalkalmasabbnak. 1827-ben a város mégis úgy döntött, hogy a jelenlegi Kálváriát kell megjavíttatni és az áthelyezést akkorra halasztani, „amíg a Kálvária-pénztár jobb helyzetben nem lesz”.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Prot. sess. 1818. máj. 14. No 676.; 1827. máj. 11. No 767.; 1833. nov. 25. No 2265.; 1834. máj. 2. No 830.; 1838. ápr. 20. No 796.

¹⁴⁷ HKA Civitatensia. Fasc. 1. 1753. máj. 29.; Prot. sess. 1812. febr. 28. No 260.; 1821. nov. 24. No 1900.; 1847. máj. 11. No 1937.; Németh László 1979. 68.

¹⁴⁸ Prot. sess. 1779. júl. 23.; 1786. dec. 18. (Szent János szobrát 1834-ben helyezték el innen. 1827. máj. 11. No 764.); 1795. aug. 10. No 954.; 1798. ápr. 16. No 472.; 1804. szept. 10. No 1083.; Németh László 1979. 68.

¹⁴⁹ Prot. sess. 1797. nov. 3. No 1342.; 1821. ápr. 7. No 641.; 1834. febr. 24. No 358.

¹⁵⁰ Prot. sess. 1808. jan. 18. No 76.; 1810. ápr. 14. No 750.; 1827. okt. 12. No 1663.

A temetők helyének kijelölését, fenntartását, a temetési eljárás szabályozását Székesfehérvár kegyúri kötelezettségének tartotta. De voltak a temetési eljárásnak rendészeti vonatkozásai, amelyeket természetesen a városi tanács rendezett.

A *jezsuita temetőt* a források 1725-ben említik, amikor Trumauer Mátyást temették oda. 1768-ban szerepelt a tanácsülés előtt a Budai-külvárosi temető téglakerítéssel való körülkerítése. 1785-ben már az új Budai-külvárosi temetőt használták. A következő évben a tanács megállapította, hogy az északi oldalon a sírok túl közel kerültek a házakhoz, ezért a temetést megtiltotta. Erről a döntésről értesítették a plébániát. A helytartótanács kérdéssel fordult a városhoz: nem lehetne-e a fallal körülvett temetőt katonai lovak legeltetésére hasznosítani. A tanács ezt nem ellenezte, de megjegyezte, hogy „a gyakran eltemetett testek miatt a lótap nem lenne előnyös”. A helytartótanács ezt másképp látta: a város 1787-ben a Budai-külvárosi temetőt átadta a helybeli élelmezési hivatalnak. Nem volt azonban rendezve a temető kápolna sorsa.¹⁵¹

A rácvárosi *Hosszútemetőt* 1790-ben nagyobbították. A temetőben magán-személyeknek kertjük is volt. 1795-ben egy tanácsi bizottság kereste a megfelelő helyet a temető áthelyezésére. Végül is — mint legalkalmasabbat — az Epreskertet jelölték meg. 1834-ben a palotai postautat, amelyen többnyire a temetési menet haladt, kövecskékkel javították. A szedreskerti kertész, akinek ingyen lakása volt, felelt a temetőbeli kápolna perselyéért, amit ez időben többször feltörték, és még a processziókor összegyűlt pénzt is elvitték belőle.¹⁵²

1809-ben a *sóstói temető* az állandó és újabb katonai temetkezések miatt annyira megtelt, hogy sem sírt ásni, sem koporsót elhelyezni nem lehetett. A tanács erre felhívta a tábori kórház parancsnokának a figyelmét. Az ügy vége az lett, hogy a város — a plébános kérésére — újabb telkeket jelölt ki a temetőhöz való csatolás céljából.¹⁵³

A *kriptákkal* kapcsolatban az volt a város álláspontja, hogy ilyeneket lehet építeni, „de fallal úgy kell elzárni, hogy onnan ártalmas gázok ne jöjjenek ki, amelyek veszélyesek az emberre”. Ilyen kripták — a XVIII. század első felében — nemcsak a belvárosi plébániatemplomban, hanem a ferenceseknél is voltak. A kegyúri jogok (*jus sepulturae*) közé tartozott, hogy a város vezetőit e kriptákban temették el. Esztergom statútumban ki is modta ezt, Székesfehérvárott — miután természetesnek vették — nem szabályozták.¹⁵⁴

¹⁵¹ Prot. sess. 1725. febr. 6.; 1768. jan. 4.; 1785. máj. 27.; 1786. aug. 7. No 17.; szept. 11. No 129.; 1787. jan. 8. No 14. — Szombathelyen a temetőt közmunkával építették, illetve a javításra a felvett új polgároktól külön 1 Ft-ot szedtek (Corp. stat. V/2. 190, 584. Szombathely 1639, 1794.).

¹⁵² Prot. sess. 1787. jan. 19. No 50.; 1790. okt. 18. No 1001.; 1795. ápr. 27. No 504.; 1834. máj. 30.

¹⁵³ Prot. sess. 1809. aug. 18. No 1019.; 1834. márc. 7. No 448.

¹⁵⁴ Corr. buch. 1775. aug. 25.; Csizmadia 1937. 23. Esztergomban a tanácsosok gyermekeit is a kriptába temették, de nem ingyen, hanem 6 Ft-ért (Corp. stat. IV/2. 659. Esztergom 1723.).

A város szabályozta a kriptákba való temetés taksáját. 1729-ben pl. egy 10 éves gyermekért 5, 15 évesért 10, ezen felüliért 15, idegen holttestért 25 Ft-ot kellett fizetni.¹⁵⁵

A kegyúri kötelezettség kiterjedt a plébániatemplomban levő kripták fenntartására. 1788-ban pl. a város több ezer téglát adott, hogy a plébániatemplomban a koporsókat be tudják falazni. A kriptát kincstárként is használták: 1839-ben, a városháza javítása és átépítése idején a káptalan kérte, hogy az építkezés során gondoljanak arra, hogy a városházán biztonságosan lehessen elhelyezni az akkor a kriptában őrzött templomi ékszereket.¹⁵⁶

Igen korán, már 1703-ban szabályozta a városi tanács a *sírásás* béréit. Egy nagy sírért 8, kicsiért 6 garast kellett fizetni. A sírokat rendben és sorban kellett ásni, a talált csontokat össze kellett gyűjteni és a temető meghatározott helyére vinni. 1755-ben nagy ember sírját 60, kis emberét 40 d-ért ásták meg.¹⁵⁷

A város ügyelt a temetési díjak betartására. Beidézte a plébánost, amikor 1810-ben 18 kr-t követelt a temetésért. A vizsgálat során kiderült, hogy nem a plébános, hanem az egyházi kérte a pénzt „hullahordozásért”. A tanács ezt eltiltotta. 1819-ben az éjjeliőrök sírokat is ástak. Hogy „felesleges pénzt ne szedjenek”, a tanács kisdedek után 15, a nagyobbak után 24 kr-t írt elő. 1831-ben a tanács elé idézték a két plébánost, mert az volt a hír, hogy „temetéskor felesleges váltságokkal terhelik a népet”. A tanácsi előírás szerint a haldoklóra való „csendesítésért” 6 kr-t, egyszeri kiharangozásért (az összes haranggal) 2 Ft 24 kr-t a templomnak (és külön 30 kr-t a harangozónak), ha a nagy harangot nem húzták 1 Ft 36 kr-t, a koporsóra adni szokott nagy réz keresztért a harangozónak 6, kis réz keresztért 4, a zászlóért 12, Szent Mihály lováért 8 és egy gyertyatartóért 1 kr-t szedtek. A nagyobb koporsó árát 1 Ft-ban, a közepesét 45, a kicsiért 30 kr-ban limitálták. A muzikusok egyenként 48 kr-t kaptak. Egyúttal megszüntette a tanács a „Hosszútemető váltságai” címén szedett egyéb díjakat. A kiharangozási díjakat a városi írnokok szedték be.¹⁵⁸

A városok beleszóltak a temetési eljárásba is. Sopron város pl. bizottságot küldött ki az eljárás szabályozására, „speciális és általános holttest esetében”. Késmárkon 12 Ft büntetés terhe mellett minden polgár és lakos köteles volt (házanként egy fő) a temetési menetben részt venni.¹⁵⁹

A magisztrátus védte a temetők és a temetések áhitatát. 1735-ben elrendelte a temetőben levő disznóól lebontását, „mely szégyen, mivel kápolna is van ott”.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Prot. sess. 1729. dec. 13.; Corr. stat. V/2. 449. Székesfehérvár 1729.

¹⁵⁶ Prot. sess. 1788. febr. 23. No 300.; 1839. aug. 5. No 5.

¹⁵⁷ Prot. sess. 1703. jún. 25.; 1755. máj. 30.; Corp. stat. V/2. 178. Sopron 1632.; 206. Kőszeg 1640. Ha a sírásók ékszereket találtak, jutalom fejében annak kellett átadniok, akihez azok az örökség szerint tartoztak (Corp. stat. IV/2. 217. Selmecbánya 1595.).

¹⁵⁸ Prot. sess. 1810. márc. 25. No 450.; 1819. márc. 29. No 458.; szept. 12. No 1617.; 1839. szept. 14. No 1826. — Sopron már 1628—1632-ben szabályozta a koporsók árát (Corp. stat. V/2. 174, 178.).

¹⁵⁹ Corp. stat. V/2. 263. Sopron 1664.; II/2. 422. Késmárk 1761.

¹⁶⁰ Prot. sess. 1735. szept. 6.

A halottakat mélyen kellett elásni és a temetőket körülkeríteni, hogy az állatok ne tudjanak bennük kárt tenni. 1777-ben a helytartótanács is intézkedett a temetésről, a temetőkről és a kriptákról. A következő évben a városok felterjesztették a temetők táblázatát. 1788-ban jött a rendelet, hogy a temetőket a helységeken kívülre kell helyezni. „Senkit sem szabad ezután a kriptákba, a temetőkön kívül eltemetni, legyen az családi vagy templomi kriptá.” A templomudvaron sem volt szabad temetkezni.¹⁶¹

1796-tól a holttesteket 48 órával a halál után lehetett csak eltemetni. A betegség terjedésének a megakadályozására a hullákat meg kellett vizsgálni. Ez a vizsgálat — több (pl. négy-öt) halott esetében — egyszerre történt, aminek az lett a következménye, hogy egyszerre temették el őket. Emiatt a választott község panaszt tett. A tanács nemcsak ezt tiltotta meg, hanem leállította az orvos által a temetési engedélyért szedett 15, illetve a temetés után szedett 15 kr-t. Utasították a belvárosi káplánokat, hogy „ahogy egyenként szedik a stólát, úgy egyenként kell el is temetni a halottakat”.¹⁶²

Szokás volt, hogy temetéskor, különösen ha céhbeli volt a megboldogult, a halottat égő fáklyákkal kísérték a temetőbe. Ezt a tanács tűzveszélyesnek tartotta, mivel a külvárosi házak teteje nádból volt. A céhbiztosokon keresztül próbálták ezt a szokást megszüntetni. Félelmet okozott a lakosságban, hogy egy-egy halottnál a lélekharangot háromszor húzták meg. Ezért a város a gyakrabban harangozást megtiltotta.¹⁶³

1815-ben a tanács vizsgálatot indított a felsővárosi esperes ellen, mert egy ezüstművest 24 órán belül eltemetett. A plébános azzal védekezett, hogy sem ő, sem a vizsgáló seborvos nem tudta, hogy csak 48 óra után lehet temetni. A tanács erre közölte velük az erre vonatkozó rendeletet. Az 1818. évi canonica vistatio során a püspök meg akarta változtatni a szokást. „Kívánta, hogy a plébános és a káplán egészségének fenntartása céljából a halottakat csak a sorompóig kísérik, ott adhassák rájuk az áldást. Onnan a távoli temetőkbe kocsival vigyék a halottakat.” A választott község ezzel nem értett egyet; nem is változtattak az addigi gyakorlaton.¹⁶⁴

1824-ben a katonai hatóságok rendelték el a városokban halotti kamarák felállítását. Ugyanezt ismételte meg, de csak négy évvel később a helytartótanács. A tanács és a választott község a kérdésről „a népességgel értekezett”.¹⁶⁵

Fehérvárott volt néhány személy, akik a halottas háznál „a szükséges szolgálatot tették”. A tanács azonban ezeknek nem adott fizetést, mivel csak azokhoz mentek,

¹⁶¹ Prot. sess. 1769. márc. 6.; 1777. nov. 10.; 1788. okt. 31. No 1559.; Corr. buch. 1778. febr. 20.

¹⁶² Prot. sess. 1796. jan. 8. No 57.; máj. 17. No 709.; szept. 3. No 1225—26.; Corp. stat. IV/2. 695. Pest 1732.

¹⁶³ Prot. sess. 1801. aug. 17. No 1080.; 1806. jan. 9. No 46.

¹⁶⁴ Prot. sess. 1815. jún. 13. No 899—900.

¹⁶⁵ Prot. sess. 1824. júl. 19. No 1122.; 1828. jún. 11. No 1037.

ahová hívták. Ezekben — az 1830-as évektől kezdve — a temetkezési vállalkozók elődjét sejthetjük. Hasonló szolgálat volt a *halotti bemozdó*.¹⁶⁶

A város arra törekedett, hogy minden halottat a temetőben temessenek el. 1840-ben vitája támadt a felsővárosi lelkésszel, aki egy öngyilkost nem akart a Csutora-temetőben eltemetni. A város határozata: „A holtak eltakarítására a temetők vannak rendelve. A hátrahagyott irományokból kitűnőleg a halott zavarodott volt. Annál inkább el lehet a temetőben temetni.”¹⁶⁷

1842-ben a tanács megtiltotta, hogy a sírásók nem régi sírokat is felnyissanak, „ami a holttestek botrányos háborgatását jelenti. A lelkész urak serénykedjenek, hogy ez ne történhessen meg”. Engedélyezték ugyanakkor, hogy a sírásók „a sírormokat begyöpözthessék”. De a gyöpöt csak a kijelölt helyről hozhatták. A temetőben növekvő fű nem az övéké, hanem a parochusé volt.¹⁶⁸

1836-ban merült fel a városban *temetési segédegylet* létesítése. A tanács ezt jónak tartotta. Egy tanácsos és az aljegyző írta össze azokat, akik az egyesületnek tagjai akartak lenni.¹⁶⁹

A segédegyletre szükség is volt, mert az 1810-es évek végétől kezdve a korábbi Szent Mihály lova helyett halottaskocsin vitték a halottakat a temetőbe, ami 10 Ft-ba került. A város 1838-ban készíttetett halottaskocsit. Tervét — a bécsi halottaskocsi alapján — az ifjú *Ybl Miklós* készítette el. Az új kocsi a városnak 1223 Ft-jába került. Ezért használata sem volt olcsó. A tanács tagjait a halottaskocsi díj alól felmentették, „a betegek intézete körüli munkájukért”. Más személyek is kaphattak — valamilyen érdemért — ingyen halottaskocsit, ami a városban nagy megtiszteltetésnek számított.¹⁷⁰

Körmenetek, zarándoklatok

A barokk vallásosság a városlakók egész életét átszötte. Jellemzője a mozgalmas, lendületes vallási élet, ami elsősorban a körmenetekben és a zarándoklatokban nyilvánult meg. Németh László kitűnő tanulmányából ismerjük a székesfehérvári körmeneteket: Gyertyaszentelőkor a plébániatemplom körül; farsang vasárnap, hétfőn és húshagyókedden egész napos szentségimádás, körmenettel befejezve; Szent Józsefkor körmenet a Szent József-kápolnához, virágvasárnap előtti szombaton a Szent Sebestyén-kápolnához; Virágvasárnap barkaszentelési körmenet; május 3-án körmenet a Szent Sebestyén-templomba (az 1739. évi pestisjárvány

¹⁶⁶ Prot. sess. 1830. nov. 15. No 1863.; 1836. dec. 2. No 2420.

¹⁶⁷ Prot. sess. 1840. aug. 24. No 1800.

¹⁶⁸ Prot. sess. 1842. ápr. 11. No 985.; ápr. 8. No 933.; OL A 134. M. Kir. Kancellária. Gomboshagyaték. Normalia in Civitatensibus. Bécs, 1798. jan. 3.

¹⁶⁹ Prot. sess. 1836. okt. 10. No 2051.

¹⁷⁰ Prot. sess. 1819. máj. 17. No 765.; 1838. máj. 7. No 978.; júl. 27. No 1442.; 1840. szept. 28. No 2084.; 1841. szept. 13. No 2352.

emlékére); május 5-én a város felszabadulásának az emlékére, a három keresztjáró napon a karmelitákhoz, a ferencesekhez és a rendi templomba, Szentháromságkor (a sáskajárás elhárítására) fogadalmi körmenet a Szentháromság szoborhoz; Ürnapja: virágokkal díszített városon keresztül, a nyolcadbaeső vasárnap és az ünnep nyolcadán; július 2-án a Budai-kapun kívüli Szűz Mária-szoborhoz; Donát napját (augusztus 8.) követő vasárnap a Szent Donát-kápolnához; Szent Istvánkor az államalapító király tiszteletére és Szeplőtelen Fogantatáskor a rendi templomban volt az év utolsó körmenete.¹⁷¹

A körmenetekben, a kegyúri jog alapján, a tanácstagok praecedentiát élveztek más laikusokkal szemben. Elmaradhatatlan kísérő volt a zenekar, a városi muzsikások közreműködése. Ezeket nemcsak fizette a város, hanem még alkalmi munkásokat is alkalmazott. 1728-ban pl. Greiner Urbán, aki a körmeneteknél a dobot vitte, négy mérő gabonát kapott.¹⁷²

A körmeneten a céhek a saját zászlóik alatt vettek részt. 1770-ben pl. az új céhzászlót zeneszó mellett vitték.¹⁷³

1792-ben a szószóló és a választott polgárok panaszt tettek a belvárosi plébános ellen, aki a szokásos, a szőlőhegyi Szent Donát tiszteletére tartott körmenet során nem volt hajlandó — a korábbi szokás szerinti — misét mondani. A tanács intette, hogy „tartsa meg a hivatali kötelességét és ne okozzon visszatetszést a közönségben”.¹⁷⁴

1795-ben újította fel a tanács a Szent Flórián tiszteletére rendezett, tűzveszély elleni, valamint a sáskák elleni, a Budai úti Szűz Mária-szoborhoz vezető körmenetet. A határozatról a plébánosokat a jegyző értesítette. Fentebb láttuk, hogy 1834-ben a Szedreskerti temetőkápolnához vezettek processiót.¹⁷⁵

A város nemcsak rendelkezett a körmenetek felett, hanem anyagi támogatásban is részesítette őket; a hozzávaló külsőségeket (pl. a barkákat, zöld gallyakat, díszeket stb.) szolgáltatta. A tanács rendelte ki a mennyezet vitelére „az urakat”. Ezek azonban gyakran elmaradtak és ebből rendetlenség keletkezett. Ezért a magisztrátus úgy határozott, hogy a „jelesebb körmeneteken, a királyi városok szokása szerint ez a városi tanácstagok feladata. Ezért minden tanácstag, ha elégséges ok nem gátolja, köteles a mennyezetet vinni. Ha távol marad, ennek okait írásban kell beadnia”.¹⁷⁶

A legnagyobb körmenet az *úrnap*i volt. Erről 1702-ből vannak adataink. A jezsuitáknál szokásos nagyszabású látványosság volt, amelyen jelmezbe öltözött diákok is részt vettek. Oltárokat állítottak fel a körmenet útvonalán, egy-egy

¹⁷¹ Németh László 1979. 67—68.

¹⁷² Prot. sess. 1728. aug. 27.; Corp. stat. IV/2. 680. Esztergom 1726.; Csizmadia 1937. 23.; Németh László 1979. 70.

¹⁷³ Prot. sess. 1770. máj. 25.

¹⁷⁴ Prot. sess. 1792. aug. 13. No 1139.

¹⁷⁵ Prot. sess. 1795. máj. 1. No 506—507.; 1834. máj. 30. No 1077.

¹⁷⁶ Prot. sess. 1800. ápr. 4. No 472.; 1806. jún. 9. No 973.; 1825. jún. 3. No 914.

oltárnál a liturgikus cselekmény után — párbeszédés formában — szakrális versusokat recitáltak.¹⁷⁷

1735-ben az úrnapi körmeneten 12 ferences vett részt. Itt kezdődött a ferencesek és karmeliták jámbor torzsalkodása a körmeneti elsőbbségért. 1737-ben ezért a tanács — kérésükre — igazolta, hogy a karmeliták már hat éve részt vettek a körmenetben, és a temetéseken kereszttel felvonultak.¹⁷⁸

A körmeneten a katonaság is részt vett. 1764-ben pl. négy főtiszt vitte az árnyéktartót. A körmenethez való zöld gallyakat — városi költségen — a darabontok hozták a környező erdőkből, illetve Isztimérről.¹⁷⁹

Az úrnapi körmenet annyiban különbözött a többtől, hogy ezen a céheknek — vallási különbség nélkül — részt kellett venniük. Előfordult, hogy nemcsak fehérvári, hanem környékbeli céhek is felvonultak. Így pl. 1826-ban a sármelléki molnár céh, amely a városban szokott ülésezni, a saját zászlója alatt.¹⁸⁰

A legjelentősebb zarándoklat, amelyet a város mint kegyúr anyagilag támogattott, a kisboldogasszony napi (*bodajki*) *zarándoklat* volt. Már 1703-ban a jezsuiták vezetésével elzarándokoltak a fehérvári városiak a kegyhelyre. A városi jegyzőkönyvekben 1729-ben említik először. A XVIII. század végén elhalványult, de 1795-ben a polgárok javasolták újbóli bevezetését. Dominica előtti szombaton tartották esőkérés céljából, „Szűz Maria ad miraculosam Imaginem”. A zarándoklaton a várost egy-két tanácstag képviselte. 1809-ben a háború szerencsés kimenetelért való könyörgéssel kötötték egybe.¹⁸¹

A bodajki zarándoklat költségei évente feltűnnek a városi számadásokon. 1791-ben pl. 29 Ft, 1795-ben 20 Ft, 1796—1797-ben 27-27 Ft, 1806-ban 61 Ft, 1808-ban 73 Ft, 1809-ben 68 Ft, 1811-ben 155 Ft, 1812-ben 67 Ft. A költségeket a bel- és külvárosi egyház pénztárából fedezték egészen 1817-ig, amikor a püspök azt meg nem tiltotta.¹⁸²

Ismeretes a *celldömölki zarándoklat*. 1750 márciusában pl. azzal a céllal, hogy „az Úr a visszamaradt sáskapetéket semmisítse meg”. Három évvel később pedig azért, mert a dömölki Szűz Mária megmentette a várost a sáskajárástól.¹⁸³

Ezenkívül a hívek egyenként, tehát nem szervezett csoportokban *Mariazellbe* zarándokoltak el.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Kilián 1976. 208. 211.

¹⁷⁸ Prot. sess. 1737. szept. 20. Corr. buch. 1737. szept. 20.; Németh László 1979. 58, 69.

¹⁷⁹ Prot. sess. 1764. jún. 22, 1791. jún. 24. No 745.; 1794. jún. 20. No 824.; 1908. jún. 5. No 793.

¹⁸⁰ Prot. sess. 1826. máj. 12. No 772.; Corp. stat. II/2. Kassa 1728.

¹⁸¹ Prot. sess. 1795. ápr. 27. No 497.; máj. 1. No 505.; 1809, máj. 3. No 665.; Prot. jud. 1729. szept. 9.; Németh László 1979. 68.

¹⁸² Prot. sess. 1791. márc. 11. No 285.; 1795. nov. 30. No 1403.; 1798. febr. 12. No 212.; 1806. júl. 11. No 1102.; 1808. aug. 19. No 1130.; 1809. szept. 15. No 1121.; 1811. máj. 24. No 818.; 1812. aug. 28. No 1102.; 1817. jún. 12. No 891.

¹⁸³ Prot. sess. 1750. márc. 3.; 1753. márc. 3.

¹⁸⁴ Corr. buch. 1737. júl. 26.

Sok példa van arra, hogy valamilyen járvány, természeti csapás eltávoztatására, csak különleges alkalmakkor misét mondtak. 1710 májusában „általános imát” rendelt a tanács, mivel a járvány már a szomszédságot is elérte. Már fentebb láttuk, hogy az 1739. évi pestisjárvány emlékére újítták fel a Szent Sebestyén-kápolnát. Ugyancsak városi fogadalom volt a Sebestyén-napi böjt is. E napon a városban dolgozni, táncolni és drámát játszani tilos volt. 1791-ben pl. a plébános hirdette ki, hogy e napon senki se dolgozzék. Ezt különben gyakran (pl. 1846-ban) ki kellett hirdetni, mert az újabb generációk nem mindig vettek róla tudomást.¹⁸⁵

A természeti csapás rendszerint a szárazság, a fent említett sáskajárás vagy a vihar volt. De lehetett a fordítottja is, mint pl. 1731-ben amikor az eső nem akart abbamaradni és ezért tartottak misét a plébánia-, két-két misét a ferences és a karmelita templomban. 1739-ben, amíg a szőlőhegyen a munkák tartottak, hetente egy misét mondtak „a gyenge időre és körülményekre való tekintettel”. 1750-ben nemcsak Celldömölkre zárandokoltak el a sáskajárás megelőzésére, hanem harangoztak is. Ugyancsak ezt tették a vihar ellen is egészen 1786-ig, amikor a helytartótanács betiltotta ezt a szokást, „mivel nem űzi szét a felhőket, hanem sokkal inkább a villámot vonzza”. Erről a népet is kioktatták. 1836 októberében hálaadó áldozatra gyűltek össze a hívek a főanyatemplomba, a hasznos esőért.¹⁸⁶

Halotti áldozatot tartottak — mint kegyúrnak — az elhalt tanácstagok lelkiüdvéért. 1720-ban a város erről határozatot is hozott. 1745-ben Hiemer Sebestyén hagyott 750 Ft-ot a karmelitákra, 75 mise mondására. A város képviselői részt vettek a szomszédos földesurak halotti áldozatain, pl. 1830-ban gróf Zichy Jánosén. 1847-ben ott voltak a város vezetői báró Barkóczy László halotti áldozatán.¹⁸⁷

Ünnepi misét tartottak a főhercegek születése, az uralkodó születés- vagy névnapi alkalmából. 1741-ben háromszoros körmenetet, ünnepi misét tartottak, a városi mozsarakat elsütögették József főherceg születése alkalmából. Az ünnepségeken az Ambrus himnusz énekelték, ami a város kedvenc himnusza volt attól kezdve, hogy 1688-ban a felszabadult város piacán először énekelték. Hasonló ünnepség volt 1745-ben Mária Terézia második fiúgyermekének a megszületésekor. A várost kivilágították, a plébániatemplomban ájtatosság, utána estebéd volt, amelyen a főispán is részt vett. A városi zenészek külön egy dukátot kaptak a közreműködésért.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Prot. sess. 1710. máj. 26.; 1739. jan. 2.; 1791. jan. 10. No 50.; 1806. jan. 16. No 84.; 1846. jan. 23. No 289.

¹⁸⁶ Prot. sess. 1728. júl. 21. 1731. aug. 28.; 1739. jún. 2.; 1750. márc. 3.; 1786. szept. 7. No 107.; 1836. szept. 26. No 1951.; Corp. stat. V/2. 455. Székesfehérvár 1731.

¹⁸⁷ Prot. sess. 1720. júl. 9.; 1830. aug. 21. No 1375.; 1847. dec. 17. No 5069.; OL P 314. Hiemer család levéltára. 8. fiók. No 2. Székesfehérvár 1745. júl. 16.

¹⁸⁸ Prot. sess. 1741. márc. 28.; 1745. márc. 23.; Corr. buch. 1845. márc. 5.; Károly 1898. II. 286.

De ünnepi misét mondtak az uralkodó születésnapján, mint 1835-ben, vagy nevenapján, mint 1837-ben. Ez utóbbi évben azonban a helytartótanács rendeletben szabályozta, hogy „a névnap ünneplése egyedül csak az isteni ájtatosságra szorítkozzék”.¹⁸⁹

Nem maradt el a könyörgés a háborúk győztes kimeneteléért. Először 1744-ben miséztek „a királyi fegyverek, az egyesült keresztény hatalmak győzelméért”. Május 4-én délután négy órakor harangoztak, erre mindenkinek térden állva öt Miatyánkot és Ave Máriát kellett elmondania (ez a katonaságra is vonatkozott). 1809-ben könyörgő mise volt a háború sikeres kimeneteléért, 1814-ben Te Deum az újonnan megnyert ütközetek alkalmából. A várost ez alkalommal kivilágították.¹⁹⁰

Vannak egészen különleges, a pápa által elrendelt ünnepek. Ilyen pl. az 1824-ben meghirdetett *közjubileum*, amelyre a Rómába utazók útlevelet kaptak. „Az átutazók ellenőrzése tekintetében a rendelkezéseket szigorúan be kell tartani” — írta a helytartótanács.¹⁹¹

1826-ban jubileumi ájtatosságsorozat volt a *mohácsi vész* évfordulója alkalmából. Május 26-án Puretits Ignác plébános személyesen jelentette be a tanácsülés előtt a június 4-én kezdődő ájtatosságokat. A fehérvári prépost a jubileumról szóló könyvecskével ajándékozta meg a magisztrátust. Augusztus 28—29-én ünnepi ájtatosságot, majd a jubileum végén, novemberben hálaadó körmenetet tartottak. Az utolsó héten minden közmulatságot megtiltottak.¹⁹²

Remeték

A remetéknek a városokban hagyományuk volt: 1722-ben a pozsonyi Kálvária hegy remetéjéről olvashatunk, aki idejét imádkozással töltötte. Győrben 1736-ban a városban kéregetett egy remete. A székesfehérvári városi jegyzőkönyvekben 1742-ben említik először Tőke György remetét, akit az esztergomi érsek és a helyi prior is támogatott. A Szent Donát-kápolna mellett saját költségén hajlékot állított és alamiznagyűjtésből tartotta fenn magát. A helyet a bíró és a kamarás szemlélte meg. Magaviseletével azonban bajok voltak: 1753-ban a város elrendelte, hogy „a remete hordja el magát a szőlőhegyről, a remeteház és a templom kulcsait a városházán adja le, mivel az egész város az istentelen excessusairól beszél”. Tőke György azonban nem fogadta el a tanács határozatát; 1754-ben az új remetével együtt még mindig a szőlőhegyen volt.¹⁹³

A következő remete, 1753-tól, Horváth György harmadrendi ferences barát volt, akit a tanács azzal a feltétellel „vett fel” remetének, hogy „jól viselje magát”. 1756-

¹⁸⁹ Prot. sess. 1835. febr. 9. No 281.; 1837. máj. 16. No 1012.

¹⁹⁰ Prot. sess. 1744. máj. 4.; 1809. máj. 3. No 665.; 1814. ápr. 19. No 638.

¹⁹¹ Prot. sess. 1824. dec. 27. No 1935.

¹⁹² Prot. sess. 1826. máj. 26. No 824.; aug. 28. No 1291.; nov. 17. 1709.

¹⁹³ Prot. jud. 1736. jan. 24.; Prot. sess. 1742. jún. 5.; 1753. szept. 6.; HKA Hoffinanz Ungarn. 1722. júl. 12.

ban szerepel egy újabb remete, Fráter György, aki a várostól 2 Ft alamizsnát kapott. 1761-ben Horváth György barát újabb nyolc évre remeteengedélyt kapott a várostól, évi 4 Ft alamizsnával. 1764-ben még hallunk róla.¹⁹⁴

1776-ban már új remetét, Vendelt vették fel a Donát-kápolna mellé, aki évente a szőlőhegyen a csőszöknek 10 misét mondott. Ezért a kamarás külön fizetett neki. Azonban részeges és kötekedő volt, úgyhogy őt sem túrték sokáig. 1779-ben — püspöki határozatra — eltávolították az egyházmegyéből is.¹⁹⁵

1780-tól — most már püspöki engedéllyel — új remete volt a szőlőhegyen: Malakovszki Arsen, korábban a komáromi Kálvária-hegy remetéje. Ebből az alkalomból a püspök *szabályzatot* készített, amiben rögzítette a remete napirendjét, aszkétikus gyakorlatait és lelkipásztori feladatát. 1782 márciusában jött a helytartótanács leirata: „a remeték szűnjenek meg, kivéve azokat, akik egyházi szolgálatot látnak el.” Ugyanebben az évben a tanács a remetevagyonot leltározta és jelentette, hogy „a remete már nem működik”.¹⁹⁶

A szekularizált remete szőlőjét 15 Ft-ért áruba bocsátották, a nála talált pénzt és ruhákat a városházán helyezték el. Az összeg egy részét a Donát kápolna javítására fordították. A remete különben megmaradt a hegyen: évi 60 Ft-ért a szőlősgazdák alkalmazták; a szőlőhegyi kápolnát igazgatta és harangozott haláláig. A *Remete-pince* mint helynév azonban túlélte; 1837-ben bukkan fel pl. egy haszonbérbe adással kapcsolatban.¹⁹⁷

Jótékonyág, alamizsna

A város kötelességének tartotta, hogy a rászorulókat alamizsnával lássa el. 1714-ben pl. Wasch Lőrinc 4 Ft-ot kapott, „mert szegény és háza sokáig elhagyva állt”. 1728-ban Schön Jakobot hetenként 50 d alamizsnával támogatták, kis gyermeke ellátására. 1733-ban Tulkai György „nyomorára való tekintettel” évi 8 Ft-ot kapott házbérre és fára. 1737-ben egy asszonynak „templomi szolgálataiért” 2 Ft-ot adtak.¹⁹⁸

Ezt a célt szolgálta a szegények perselye, amelyet mindig a plébános jelenlétében nyitottak ki. A benne talált pénzt jegyzékbe vették. Wailand Ferenc plébános a házak megáldásáért szedett pénzt (1791-ben pl. 47 Ft-ot) a városi szegényháznak adta. De felhívta a plébános a tanács figyelmét, hogyha valaki alamizsnára szorult; különösen ha özvegyről és árvákról volt szó.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Prot. sess. 1753. dec. 14.; 1756. nov. 4.; 1761. ápr. 7.; 1764. szept. 22.; Corr. buch. 1754. jan. 2.; 1761. ápr. 3.

¹⁹⁵ Prot. sess. 1776. jan. 2.; Schem. jub. 1977. 67.

¹⁹⁶ Prot. sess. 1780. nov. 13.; 1782. márc. 11.; Corr. buch. 1782. ápr. 5.; Schem. jub. 1977. 67.

¹⁹⁷ Prot. sess. 1783. máj. 16.; 1795. jan. 28.; 1837. dec. 4. No 2359.

¹⁹⁸ Prot. sess. 1714. jún. 1.; 1728. máj. 14.; 1733. dec. 11. 1737. máj. 17.; Ruszton mindenki kolduspénzt fizetett. A fiatal gazdákat bevezették az alamizsnakönyvbe (Corp. stat. V/2. 249, 258, Ruszt 1658, 1663.).

¹⁹⁹ Prot. sess. 1786. aug. 11. No 32.; 1790. jan. 25. No 132.; 1791. jan. 5. No 20.

Vurum József püspök 1816-ban 500 Ft-ot küldött a város szegényeinek, hogy a tanács azt az ő beiktatása napján ossza ki. Farkas József kanonok húst adott az öregek házában levőknek úgy, hogy minden nap másik két-két öreg részesülhetett belőle. A jótékonyagra a helytartótanács is biztatta a várost: különösen az agg katonákat ajánlotta a gondviselésébe. Erre a plébános a prédikációban a hívek figyelmét hívta fel, „mert a város közereje teljesen kimerült, a rendkívüli adózások és a katonaillesztés miatt”.²⁰⁰

A város nemcsak a helybeli, hanem *más helységekből* való alamizsnagyűjtőket is pártfogolt. Így a pesti ágostonrendiek 1725-ben 6 Ft, az irlalmasrendűek 1727-ben 2 Ft, egy újonnan felszentelt pap 1728-ban 12 Ft, a komáromi trinitarius atyák 1736-ban 2 Ft, egy sziléziai dominikánus barát 1741-ben 2 Ft, az egri irlalmasok 1746-ban 2 Ft alamizsnát kaptak.²⁰¹

A tanács — az 1786. szeptember 5-i legfelsőbb parancs is erre biztatta — támogatta a misszionáriusok gyűjtését. 1787-ben pl. Bialis István gyűjtött a városban. A tanács felhívására a lakosság 226 Ft-ot (a város a báli bevételekből 4 Ft-ot) adott. 1821-ben az esztergomi érseki templom és a főkáptalan visszahelyezése által szükségessé vált épületek elkészítésére adakozott a város és a lakosság.²⁰²

1826-ban a belvárosi plébános — a helytartótanács parancsolatára hivatkozva — kérte a várost, hogy buzdítsák a híveket: adakozzanak a leégett római Szent Pál templom újjáépítésére. A gyűjtést egy városi tanácsos vezette; ennek során 108 Ft gyűlt össze.²⁰³

Anyakönyv

A városok anyakönyvi ügyekkel már jóval az 1827: 23. tc. előtt foglalkoztak. Kassa 1698-ban statútumot alkotott arról, hogy gondot kell viselni „a matrica nevű könyvre”. 1703-tól a város vizsgálta, hogy minden megkeresztelt gyereket bevezettek-e?²⁰⁴

Fontos feladata volt a keresztlevelek hitelesítése. 1815-ben pl. Prága város kérte Székesfehérvárt, hogy egy idevaló lakos keresztlevelét hitelesítse. Ezt két tanácsos végezte el. Két tanácsstag írta — a helytartótanács rendeletére — azoknak az ifjaknak a keresztlevelét, akik valamelyik nevelőintézetbe kérték a felvételüket. A katonaság részére kiadott keresztelő, házassági és halotti leveleket minden esetben a tanács hitelesítette, „hogy az alkalmatlanságokat elkerüljék”.²⁰⁵

A magisztrátus feladata volt az anyakönyvek kijavítása. 1839-ben a felsővárosi plébánia anyakönyvét kellett kijavítani, nemes Martzal Istvánné folyamodása

²⁰⁰ Prot. sess. 1816. nov. 22. No 1910.; dec. 22. No 2048.; 1828. dec. 29. No 2127.

²⁰¹ Prot. sess. 1725. júl. 17.; 1727. jún. 14.; 1728. ápr. 9.; 1736. júl. 3.; 1741. aug. 1.; 1746. jan. 28.

²⁰² Prot. sess. 1787. máj. 21. No 507.; 1821. jún. 18. No 984.

²⁰³ Prot sess. 1826. ápr. 14. No 551.

²⁰⁴ Corp. stat. II/2. 319. Kassa 1698, 1699, 1703.

²⁰⁵ Prot. sess. 1815. jún. 26. No 1060.; 1819. febr. 19. No 232.; 1830. márc. 5. No 372.

alaján. 1843-ban a polgármester és egy tanácsos egy két évvel korábbi bejegyzést javított ki ugyanott. 1845-ben Mészáros Ferenc bejelentette a tanácsnak, hogy elhalt testvére és fia keresztlőlevele hibásan van az anyakönyvbe bevezetve; kérte a kijavítását. Ezt két tanácsos tette meg.²⁰⁶

Az 1827: 23. tc. szerint az anyakönyvek másodpéldányait a városi levéltárnak kellett volna átadni. Ez azonban még 1844-ben sem történt meg; ekkor is csak az 1834—1843. éveket kapta meg a város a belvárosi plébániától. Ezért felszólították a plébánost, hogy három hónapon belül készíttesse el a hiányzó példányokat. 1848-ban *Ybl Miklós*, a belvárosi templom gondnoka 22 ezüst Ft-ot kért a templom hiányzó anyakönyveinek „a megszerzésére” (valószínűleg másolási költségről volt szó). A pénzt a város kiutalta neki.²⁰⁷

Egyházi pénztárak

A város az egyházakkal kapcsolatos kegyúri kiadásokat nagyrészt bevételeiből — elsősorban a haszonvételekből — fedezte. De az egyes egyházaknak, templomoknak, kápolnáknak — adományokból, hagyományokból, hitelügyekből stb. származó — saját pénztáraik is voltak. Ezek élére a városi tanács pénztárnokokat, „gondviselőket” (gondnokokat) nevezett ki. Gyakran ezek látták el az *egyházi biztosi* funkciót is.

A legrégebbi pénztár a belvárosi plébániatemplomé. 1694-ben választotta meg a tanács Takács János perceptort és Month Imrét, az egyházi pénzek beszedésére, kezelésére, illetve számadások vezetésére. Ezeket a város évente felülvizsgálta és észrevételeket tett. 1721-ben Gazdagh György és Mittermayer Mátyás egyházgondnok (Kirchen-Wätter) vételezték be a pénzt az egyházi pénztárba; a kiadásokról — bevételekről könyvet vezettek. 1725-ben a tanácsnak bemutatott számadás szerint a plébánia pénztárában csak 37 Ft volt. Az 1737-ben a belső tanács által egyházi főfelügyelővé kinevezett Kovács György tanácsos legfontosabb feladata a számadás vezetése volt. A pénztárról a belső tanácsnak adott számot.²⁰⁸

Az 1780-as évektől a városi egyházi számadásokat a helytartótanács vizsgálta felül. 1796-ban kérte a helytartótanács a város 1783—1795. évi számadásait. Libentridt János egyházi pénztárfelügyelő nyújtotta be a nyolcévi számadást, amelyet — a felterjesztés előtt — Khorherr Domokos tanácsos vizsgált felül. A helytartótanács általában helybenhagyta a számadásokat. Ragaszkodni kellett

²⁰⁶ Prot. jud. 1839. aug. 12. No 1083.; Prot. sess. 1843. máj. 1. No 1459.; 1845. máj. 23. No 1810.

²⁰⁷ Prot. sess. 1844. dec. 16. No 4890.; 1848. febr. 25. No 1442.

²⁰⁸ Prot. sess. 1694. nov. 28.; 1721. dec. 23.; 1725. szept. 18.; 1737. máj. 17.; Csizmadia 1937. 113. — Sopron város ezzel indokolta, hogy az egyházaktól számadást követelt: „Weilen die Kirchen von der Stadt gebaut werden” (Corp. stat. V/2. 309. Sopron 1686.).

viszont a számadónak az előírt formához, mert különben újból el kellett készítenie a számadást.²⁰⁹

Az 1800-as évektől az egyházi számadások egyre bonyolultabbá váltak. Nemcsak a templomokról vezettek külön számadásokat, hanem a kápolnákról, szobrokról stb. 1800-ban a főjegyző javasolta: vegyék jegyzőkönyvbe, hogy elmaradás van a sok számadás miatt. 1806-ban vizsgálta felül a tanács a parochia 1804—1805, a Kálvária 1800—1805 és a keresztalapítvány 1802—1805. évi számadását. 1833-ban a Szentháromság-kápolna is külön számadást adott; a következő évben az „Ispotály pénztárral” egyesítették. 1840-ben a belvárosi templomon kívül a Szent Sebestyén-templom, a Donát-kápolna és a Kálvária vezetett külön számadást.²¹⁰

A belvárosi plébániatemplom állománya változó; 1740-ben pl. 346 Ft, 1750-ben 1184 Ft volt. Az 1767—1775 közötti bevételeket és kiadásokat az alábbi táblázat mutatja:²¹¹

14. táblázat

A bevételek és kiadások alakulása

	1767	1770	1771	1775
Bevétel	4027 Ft	1779 Ft	1515 Ft	2880 Ft
Kiadás	2083 Ft	1225 Ft	908 Ft	1204 Ft
Maradvány	1944 Ft	554 Ft	607 Ft	1676 Ft

Az egyházi pénztárnokok vételezték be az adományokat, hagyományokat és egyéb pénzeket, intézték a hitelügyleteket. 1778-ban pl. Korn Lipót adományozott a székesegyháznak 4000 Ft-ot. De ajándékozhattak követelést is az egyháznak: 1767-ben pl. egy 24 Ft-os kötelezvényt azzal adtak át a plébániatemplomnak, hogy az adós azt napszámban dolgozza le. A plébániatemplom viszonylag korán, 1764-ben megjelenik a városi betáblázási könyvben. Ettől kezdve a városi lakosok egyházi adósságait gyakran tábláztatták be.²¹²

1799-ben Say József főjegyző vett fel 400 Ft-ot 6%-os kamatra a plébániatemplom pénztárából. 1800-ban Mislin Márton kapott 6%-ra — két kezes aláírásával — ugyancsak 400 Ft-ot. 1804-ben a választott község javasolta a tanácsnak, hogy az egyházi pénztár vegyen fel 4000 Ft kölcsönt. A pénz értékéig a polgárok kaucióseleveleket állítottak ki. 1806-ban szintén 6%-ra adtak ki 200—800 Ft közötti

²⁰⁹ Prot. sess. 1796. jan. 15. No 84.; febr. 1. No 216.; febr. 22. No 297.; jún. 17. No 874.; 1816. márc. 26. No 543.; 1817. jún. 13. No 893.; 1818. máj. 14. No 670.; 1834. dec. 1. No 2339.

²¹⁰ Prot. sess. 1800. ápr. 18. No 498.; 1806. jan. 4. No 10—16.; 1833. dec. 30. No 2484.; 1834. máj. 27. No 1059.; 1840. jún. 12. No 1289.

²¹¹ Prot. sess. 1740. febr. 6.; 1750. júl. 10.; 1767. jan. 28.; 1770. febr. 19.; 1771. márc. 1.; 1775. máj. 5.

²¹² Prot. sess. 1767. ápr. 21.; 1778. jan. 23.; Intab. buch. 1764. okt. 16.; 1775. máj. 5.; aug. 18.

összegeket; minden esetben a tanácsülés utalványozása alapján. 1821-ben Nagy Boldizsár kanonok kölcsönzött 1000 Ft-ot a pénztárnak, amit örököse kért vissza a várostól. A tanács azonban nem tudta kifizetni („a tornyok építésére ment el a pénz”); a pozsonyi kamarához fordult: a városi pénztárból kifizethető-e a követelés? 1824-ben *Ybl Miklós*, a plébániatemplom gondviselője jelentette, hogy a kasszában 500 Ft van. „Ezt a templomra kellene költeni, de egy fertályesztendő előtt erre nem kerül sor. Ezért ki kell adni kamatra” — javasolta.²¹³

A Szent Sebestyén-kápolna bevétele nem volt sok: 1745-ben pl. a Donát-kápolnával együtt is csak 14 Ft. Amikor egyházzá alakult, nem maradtak el a hitelügyletek sem. Az 1770-es években 6% törvényes kamatra kölcsön adtak 100 Ft körüli összegeket. 1798-ban már a betáblázási könyvben is megjelent a Szent Sebestyén egyház: Szekfü Mihály és neje vett fel 100 Ft-ot. 1807-ben a külvárosi plébános kérte, hogy a város működjön közre a kintlévő 226 Ft és az utána járó kamat beszedésében. Itt is előfordult, hogy nem készpénzt, hanem kötelezvényt hagytak a pénztárra (pl. 1826-ban Ridinger Katalin 600 Ft-ot). A kötelezvényt a bevételek közé vezették be. 1827-ben a pénztár gondviselője jelentette, hogy Sárkány József felmondta azt a 4500 Ft-ot, amellyel neki tartoztak. A pénz kifizetésére kölcsönt kellett felvenni; ezt a bíró és a plébános együtt intézték.²¹⁴

Hasonló volt az egyházi *alapítványi* pénzek kezelése, ezeket ugyancsak kamatra adták kölcsön. Ilyen volt az Amáde bárónő által a jezsuita templom javára, illetve a katolikus árvák nevelésére tett 100 000 Ft-os alapítvány. Ezt Sélyei Nagy Ignác püspök az egyházmegyei intézmények céljára sikertelenül próbálta megszerezni.²¹⁵

1797-ben egy volt jezsuita tett 500 Ft-os alapítványt kötelezvény formájában, „pro spirituali et corporali felicitate hujus... Civitatis, item pro tranquillo amplissimi Magistratus”. A tanács az alapítványt a jegyzőkönyvben örököltette meg, a bejegyzésről az egyházi pénztár gondnoka és a városi levéltár kapott másolatot. 1818-ban érkezett a városhoz Vurum József püspök levele: minden a város határában lévő és a jövőben felállítandó keresztekre, szent képekre, szobrokra tett alapítványról számadást kért. 1824-ben *Ybl Miklós* vállalta el, hogy a Kálvária, keresztek és egyéb alapítványok pénztáráról számadást készít. A pénztárakat — összesen 1000 Ft-ot — neki adták át. A tőkét kamatra helyezte ki és ebből fedezte az alapítványi kifizetéseket. Az alapítványi pénztárat sohasem keverték össze az egyházi (templomi)-akkal.²¹⁶

A fenti pénztárakon kívül más egyházi — elsősorban szerzetesrendi — hitelügyletekről is tudunk a városban. 1732-ben feltűnnek a betáblázási jegyzőkönyvben a karmeliták; egy polgári házra 20 Ft-ot tábláztatnak be. 1773-ban

²¹³ Prot. sess. 1799. nov. 8. No 1315.; 1800. jún. 27. No 802.; 1804. máj. 28. No 686.; 1806. máj. 2. No 745.; dec. 4. No 1805—1806.; 1821. febr. 9. No 227.; 1824. márc. 5. No 424.

²¹⁴ Kamarási számadás 1745.; Prot. sess. 1779. febr. 1.; 1807. febr. 27. No 273.; 1826. máj. 26. No 832.; 1827. jún. 8. No 1009.; Intrab. buch 1798. jún. 22. No 618.

²¹⁵ Kállay 1972. 77.; Németh László 1979. 87.

²¹⁶ Prot. sess. 1797. márc. 6. No 333.; 1818. máj. 14. No 669.; 1824. jan. 13. No 66.

Basil páter prior 500, 1778-ban 400, 1781-ben 100, 1787-ben 750 Ft-ot tábláztatott be.²¹⁷

1764-ben a helyi ferencesek 100, 1766-ban a majki camalduliak 300, 1781-ben a bodajki kapucinusok 2300 Ft-ot tábláztatottak be fehérvári városiakok házára.²¹⁸

A pálosok 1781-ben jelennek meg 500 Ft-tal a betáblázási jegyzőkönyvben. 1785-ben összesen 3500 Ft-ot tábláztatottak be.²¹⁹

1778-ban a káptalan custosa 4000, 1781-ben a székesegyház lectora 1000 Ft-ot tábláztatott be. 1795-ben a Hosszútemetőn levő Szentháromság-templom ad kölcsönt a tőkéjéből.²²⁰

Egyházi biztosok

A fentiekből is kitűnő nagyszámú egyházi ügy felett a városi tanács által választott vagy kinevezett biztosok gyakoroltak felügyeletet. Előfordult, hogy több polgár (vagy választott községi tag) kérte új biztos kinevezését, ha az állás üresedésben volt. Az 1820-as évektől megfigyelhető, hogy a biztost a polgárok választják, és a tanácstól kérik a megerősítést. A tanács ezt minden esetben meg is tette.²²¹

A felügyelő legfontosabb feladata a pénztárak és a számadás ellenőrzése, illetve néha ez utóbbi elkészítése. A felügyelő mindig jelen volt, ha új pénztárnoknak adták át a kasszát. 1835-ben az átadáskor a tanács megbízta az ügyészi hivatalt: adjon véleményt a Szent Sebestyén-templomi pénztár eredetéről és mibenlétéről.²²²

Az egyházi biztosok díjazást nem vagy csak ritkán kaptak. 1745-ben pl. Steyer György 10 Ft-ot és 10 mérő kevert gabonát kapott. Igaly Ferencnek 1771-ben „a templom körüli szolgálataiért” 110 akó bora utáni taksáját elengedte a tanács. Ő volt az, aki 1775-ben jelentette, hogy a főoltár elkészült. 1840-ben Unger György kérte, hogy abban az évben is borkéregtetést tarthassanak. Az engedélyt megkapta. 1844-ben Simli József kérte a katonai beszállásolás alóli felmentését. A tanács határozata: „Mivel a hivatalt fizetés nélkül látja el, amíg azt viseli, felmentjük. Erről a szállásmestert tudósítjuk.”²²³

Az egyházi biztosok a polgárság középső rétegéből kerültek ki. Mivel semmi vagy kevés jövedelemmel járt, viszont befolyást és tekintélyt jelentett, mindig volt aspiráns. Gyakran két biztos (esetleg templomépítési) is működött. A belvárosi

²¹⁷ Intab. buch 1732. dec. 17.; 1773. ápr. 26.; 1778. máj. 15.; 1781. máj. 25.; 1787. aug. 17.

²¹⁸ Intab. buch. 1764. jan. 24.; 1766. jan. 3.; 1781. jún. 8.

²¹⁹ Intab. buch. 1781. okt. 5.; 1785. máj. 21.

²²⁰ Intab. buch. 1778. febr. 6.; 1781. ápr. 27.; 1795. dec. 7. No 716.

²²¹ Prot. sess. 1824. márc. 29. No 571.; 1840. ápr. 10. No 793.; 1844. jan. 22. No 247.; Corp. stat. IV/2. 381. Trencsén 1616.

²²² Prot. sess. 1835. márc. 13. No 529.

²²³ Prot. sess. 1745. jún. 18.; 1771. jan. 11.; 1775. dec. 4.; 1840. szept. 14. No 1979.; 1844. okt. 28. No 4055.

templom biztosai voltak:²²⁴ Takács János, Month Imre 1694, Gazdag György, Mittermayer Mátyás 1721—1727, Krismanics Mihály, Gábor János 1727—1737, Kovács György tanácsos 1737—1747, Poss Ignác 1747—1762, Igaly Ferenc 1762—1779, Liebenridt János 1780—1806, Miskei Ferenc 1796—1806, Eder József szószóló 1806—1824, *Ybl Miklós* 1824—1845. A Szentháromság-kápolna biztosai 1833-ban: Halbauer József.²²⁵

A Szent Sebestyén templom biztosai:²²⁶ Augsperger Lőrinc 1743—1745, Steyer János György 1745, Miskei Ferenc 1788—1809, Braun József 1809, Farkas Wolf János 1809—1821, Holner Lipót albíró 1812—1824, Hentzinger János 1824—1834, Valch Antal 1834—1835, Grundbeck Ferenc 1837—1840, Vass János építési felügyelő 1840. Miskei Ferenc építési felügyelő 1840, Unger György pénztárnok 1840—1844, Simli József 1844—1848, Boldizsár Simon 1848.

GÖRÖGKELETIEK

A város a görögkeletieket az előző korszakból örökölte és — mint a városi kiváltságlevélnek ellentmondó csoportot — megtúrta a városban. A fehérvári rácok egy része a török után szétszéledt Pestre, a Tisza—Maros vidékére; a városba is települtek viszont más vidékről (pl. Adonyból). De jöttek egyenként is, amint a polgárok jegyzéke mutatja. 1707-ben pl. Kis András, 1714-ben Erdéli András (ő egy belvárosi telket is kapott), a későbbi időben (1753) a pétervári születésű Kerovics Jánost, 1757-ben Ergovits Rózsát vették fel. Ez utóbbi érdekében a helytartótanács is irt a városnak. A betelepülők csaknem kivétel nélkül különböző szintű kereskedők, akiket a helybeli kalmárok nem néztek jó szemmel.²²⁷

Így természetes, hogy a magisztrátus, amelyben a kereskedőknek nem kis befolyása volt, igyekezett nehézségeket támasztani a költözés elé. 1761-ben pl. a tanács és a választott község együttes határozata mondta ki a városi kiváltságlevélre hivatkozva: „Görögkeleti vallásúak a Belvárosban házat nem vehetnek, polgárjogot nem nyerhetnek.” Ha ezt végrehajtották volna, ezzel a görögkeletiek, a görögök (akiket „rácoknak” neveztek) kereskedését teljesen lehetetlenné tették volna.²²⁸

²²⁴ Prot. sess. 1694. nov. 28.; 1721. dec. 23.; 1727. máj. 11.; 1737. máj. 17.; 1747. máj. 17.; 1750. júl. 10.; 1762. ápr. 6.; 1771. jan. 11.; 1775. dec. 4.; 1779. jan. 25.; 1780. márc. 17.; 1796. jan. 15. No 84.; 1796. febr. 1. No 216.; 1797. márc. 6. No 333.; 1806. jan. 4. No 10—16.; 1806. ápr. 9. No 611.; 1824. jan. 13. No 66.; 1824. márc. 5. No 424.; 1845. febr. 24. No 512.

²²⁵ Prot. sess. 1833. dec. 30. No 2484.

²²⁶ Prot. sess. 1743. febr. 1.; 1745. jún. 18.; 1788. ápr. 14. No 624—626.; 1809. márc. 24. No 443.; 1812. jan. 13. No 56.; 1821. ápr. 9. No 610.; 1824. márc. 29. No 571.; 1834. jún. 9. No 1181.; 1835. jan. 9. No 61.; 1837. júl. 17. No 1429.; 1840. ápr. 10. No 793.; 1840. szept. 14. No 1979.; 1844. jan. 22. No 247.; 1844. okt. 28. No 4055.; 1848. jan. 7. No 149—150.

²²⁷ Prot. sess. 1707. okt. 19.; 1714. jún. 12.; 1753. júl. 7.; Kállay 1979/B. 48.; Hóman—Szekfü 1935. IV. 267.; Budapest története. 1975. III. 131.

²²⁸ Prot. sess. 1761. jan. 30.

Erre elsősorban a határozatot követő években történt kísérlet. 1762-ben Kerovics Márton, a helytartótanács közbenjárására megkapta ugyan a polgárjogot, de azzal a feltétellel, ha csak a bátyjával folytat egy közös üzletet. 1769-ben a város a magyar királyi kancelláriánál tett panaszt Ergovits Rózsa és Kerovics János görögkeleti kereskedők ellen, „akik be akarnak hatolni a városba”. A tanács azt kérte, hogy a görög kereskedők betelepülését általában tiltsák meg.²²⁹

Az 1780-as évektől valamit enyhült az ellenállás, de van példa arra, hogy azzal utasították el a görög kereskedőt: „nincs vagyona a boltnyitásra.” Ez történt pl. 1788-ban Jeftimovits Péter kereskedősegéddel. Négy évvel később Emánuel Jánost a Kereskedő Társaság véleményének kikérése nélkül vették fel polgárnak, „mivel a városban házat is vett”. A XVIII. század végétől, a XIX. század elejétől már nem annyira polgárjogot, hanem letelepedési (lakhatási) engedélyt kérnek a betelepülők. Ezt a város könnyebben megadta, mint pl. Ducs Demeternek 1797-ben, vagy az újvidéki Ábrahámovits Tódornak 1803-ban. Ez utóbbinak azzal a feltétellel, „ha a szatócsságnál marad”.²³⁰

A bécsi kormány tulajdonképpen már a kezdetektől elszánta magát arra, hogy a „rácokat” a magyar területen is politikai egységben tartja össze. Ezt szolgálta, hogy 1767-ben az Illír Lovar Légión fenntartására a fehérvári görögök úgy adóztak, mint a város a katonaság fenntartására. Vagyis a görög községre kivetett légioadót a város osztotta szét (repartitio) a görögkeleti lakosok között.²³¹

Így érthető az is, hogy 1784-ben a fehérvári görögök a királyi biztoshoz fordultak panaszaikkal. Ezek közül a legnagyobb: „Natio és religio választása nélkül minden hivatalra és céhbeli mesterségekre vegyék be őket is.” 1793-ban a királyi biztos a helybeli görögök újabb panaszbeadványaival kapcsolatos alábbi kérdéseket vizsgálta: miért nem válaszolt a tanács az illírek kérvényére, miért nem vették fel polgárnak Popovics Jánost és még két illírt, miért nem veszik fel a céhbe az illír nemzet fiait, miért kényszerítik őket — az ország törvényei ellenére — római katolikus ceremóniákra való részvételre. A tanács a válasz elkészítésére — az ügyek halogatásának szokásos útját követve — egy bizottságot küldött ki. A további vizsgálat során a helybeli görögök egy része elhatárolta magát a panaszponztól.²³²

A fehérvári görögök helyzetét is befolyásolta némileg az illír udvari kancellária létrejötte, amely leveleivel a várost sem kerülte el (1792-ben pl. új illír kalendárium

²²⁹ Prot. sess. 1762. ápr. 30.; OL A 28. M. Kir. Kancellária. Litt. civ. 1729:2. júl. 2.; 5. sine dato. Székesfehérvár nem folyamodott azonban olyan eszközökhöz, mint pl. Szatmárnémeti, ahol 1726-ban a görög kereskedők kocsját lefoglalták. A bécsi udvari kamara is beavatkozott az ügybe; közölte, hogy a görög kereskedőknek nem kell helytartótanácsi útlevél, hanem elég a városi vagy megyei is (HKA Hoffinanz Ungarn. 589. 1726. jan. 17.).

²³⁰ Prot. sess. 1788. nov. 28. No 1705.; 1792. febr. 24 No 237.; 1797. máj. 5. No 569.; 1803. ápr. 29. No 642. Farkas Gábor adatai szerint 1785-ben 230, 1804-ben 102, 1850-ben 151 fő vallotta magát pravoszláv hiten levőnek. Az volt elterjedve róluk, hogy kincset gyűjtenek és repatriálni akarnak (Farkas 1979. 146.).

²³¹ Hóman—Szekfű 1935. IV. 260.; Prot. sess. 1767. jan. 17.

²³² OL 210. Misc. 38. tétel. No 94. 1784.; No 231. 1793.; Kállay 1977/A. 254.

nyomtatásáról). A temesvári illír kongresszuson Monaszerly István vett részt. A fehérvári görögök megbízták, hogy „sérelemeiket a congressuson és Ófelsége előtt is képviselje, annak nyomatékot szerezzen”. Jellemző, hogy a „követi utasítás” aláírói között neves, gazdag kereskedőt alig találunk. Itt említem meg, hogy országos illír nemzeti alap is volt, amiből nagyobb kölcsönöket lehetett felvenni.²³³

A legnagyobb vallási sérelmen, a római katolikus ünnepeken való részvételen, nem tudtak változtatni. A helytartótanács 1828-ban megismételte a korábbi (1732) rendeletét, amely szerint „a görög hiten levőket is a római katolikus ünnepek (különösen a karácsony) megtartására kell szorítani”.²³⁴

1837-ben Bottlik János táblabíró és több görög a csizmadiacéh ellen tett panaszt. Az történt ui., hogy Vukovits János fiát a csizmadiacéh — a vallása miatt — nem akarta inasnak beírni. A tanács határozata: „A hazai törvények nem gátolják a mesterségek megtanulását vallások különbsége szerint. Ezért a céhbiztos azonnal szegődtesse inasnak a gyereket.”²³⁵

Természetes, hogy már a törökök utáni első időktől fogva görögkeleti lelkesekkel is találkozunk. Szekfü Gyula szerint a fehérvári görögöknek már 1695-ben „püspökük” volt. Kétségtelen azonban, hogy az 1707. évi körmeneten a szerzetes rendek sorát két ortodox pap (Popae 2 rasciani) nyitotta meg. A görögkeletiek különben saját körmenetet tartottak Háromkirályok, Húsvét, Szent Márkus- és a templomszentelés napján.²³⁶

A görögkeleti pópák választásáról, a város prezentálási jogáról nincs szó a forrásokban. Valószínűleg ezt nem is gyakorolta, viszont a beiktatást a tanács vezette. De ettől eltekintve a város kegyúrként viselkedett a görögkeleti egyházzal szemben is. 1810-ben pl. beidéztek a „rác kalugyert” és hivatalból felszólították, hogy azt a katolikust, akit áttértett, „secta-jukból a katolikus hitre adják vissza. Ha a jövőben is térítenek, nem tűrnek meg rácokat a városban”.²³⁷

1724-ben két rác pap jelent meg a tanács előtt és kijelentette, hogy híveik tizedet csak a saját püspöküknek hajlandók fizetni. A tanács a bejelentést „csak üres szónak” (lähr Wort) tekintette; még határozat hozását sem látta szükségesnek. Az eredmény annyi lett, hogy a pópának néhány évben elengedték a tizedet (és pl. 1745-ben az adót). 1800-ban nem kellett megfizetniök a parochia céljára vásárolt ház után a telekkönyvnek járó keresztpénzt. 1806-ban beszédtek a tizedet a görögkeleti parochustól is, „mivel a város nem ismer olyan szokást, miszerint az ő terményeiből ne vegyenek tizedet”. 1834-ben Malessevits Manó budai főesperes, fehérvári parochus házáat nem mentették fel a beszállásolás alól, mivel nem lakott a városban.

²³³ OL 210. Misc. 38. tétel. No 230. 1793.; HKA Camerale Ungarn. Fasc. 26. (580). 1815. márc. No 79.; Kállay 1977/A. 254.

²³⁴ Prot. sess. dec. 24.; 1828. máj. 23. No 963.

²³⁵ Prot. sess. 1837. dec. 29. No 2442.

²³⁶ Hóman—Szekfü 1935. IV. 260.; Kilián 1976. 211.; Kállay 1977/A. 254.

²³⁷ Prot. sess. 1710. máj. 9.; Kállay 1977/A. 254.

Mindössze annyi kedvezményt kapott, hogy Szent György-napig nem helyeztek senkit se be hozzá.²³⁸

1809-ben a budai görögkeleti püspök hívta meg a város küldöttségét az új parochus beiktatására. A delegáció egy tanácsosból állt. Ugyancsak egy fő, a városi kapitány vett részt a parochus alesperesi beiktatásán (1811). 1821-ben mutatta be Malessevits Manó a tanácsnak káplánját, Popovits Dániel miséző papot, aki a görögkeleti iskolában is tanított. A káplán ezért a városi kamarástól fizetést kapott. A Malessevits tekintélyes ember volt: ő vállalt kezességet Ergovits György urbárium gondviselő alkalmazásakor.²³⁹

A görögkeleti lelkészek névsorát Károly János közli. Ezt azzal lehet kiegészíteni, hogy 1844-ben Turiák Dömötör helyettes administratora Joannovits Gábor volt. 1845-ből ismerjük Haidzsán Péter lelkész nevét, aki jelen volt, amikor az város a „rögtönítelő hatalmat” kihirdette.²⁴⁰

A *rác templom* már az 1720. évi alaprajzon szerepel. Tudjuk, hogy 1733-ban újjá akarták építeni, de a jezsuita plébános megtiltotta. A rácok országos kiváltságaira hivatkozva püspökük kérte a várostól az engedélyt, amire — a gazdag kereskedőkre való tekintettel — a tanácsnokok egyik része hajlott is. Ezt azonban meg nem várva a görögkeleti parochus gróf Eszterházy Ferenc főispánhoz fordult, aki a városbíróat „felfüggesztette” (erre különben nem volt joga). A dolog vége az lett, hogy a haditanács döntése alapján a templomot a régi terjedelemben, de szilárd anyagból újjáépítették.²⁴¹

Efőltt azonban a város nem tért napirendre. 1756-ban, amikor 76 görög lakos — adakozásból összegyűlt 1300 Ft-ból — tornyot akart építeni, a város a plébános kérésére ezt megakadályozta. A görögök erre a helytartótanácshoz fordultak, amely megkérdezte a város: milyen alapon akadályozza a toronyépítést? A tanács válasza: „A Rác-külvárosban lakó görögök nagyrészt a Rákóczi-forradalomhoz húztak.”²⁴²

Beleszólt a város a görögök *temetési* szokásaiba is: megtiltotta az ebből az alkalomból szokásos vendégeskedést. A temető a Sárreten volt, ahol 1788-ban a város utat csinált.²⁴³

Pénztára a görögkeleti templomnak is volt, amely — hasonlóan a fentebb ismertetett egyházi pénztárakhoz — hitelügyletet folytatott. 1815-ben pl. a tartozások könyvébe 1600 Ft értékű kötelezvényt vezettek be a pénztár javára. 1832-ben a „görög náció szegények-kasszájából” 800, a görög anyaszentegyház kasszájából 485 Ft-ot tábláztak be. A pénztárból közös kiadásokat is fedeztek.

²³⁸ Prot. sess. 1724. máj. 8.; 1745. nov. 22.; 1800. szept. 1. No 1006.; 1806. okt. 13. No 1544.; 1834. jan. 31. No 203.

²³⁹ Prot. sess. 1809. ápr. 17. No 586.; 1811. okt. 25. No 377.; 1821. febr. 7. No 214.; 1826. febr. 3. No 146.

²⁴⁰ Prot. sess. 1844. szept. 27.; 1845. okt. 17. No 3479—80.; Károly 1898.: 330.

²⁴¹ Fitz 1966. 38.; Németh László 1979. 76.

²⁴² Prot. sess. 1756. aug. 7, 27.; Corr. buch. 1756. szept. 3—4.; Fitz 1966. 134.

²⁴³ Kállay 1977/A. 254.

1844-ben a pénztár fizette a fehérvári görögök hozzájárulását a karlovciai metropolita választási költségeihez.²⁴⁴

A pénztár kezelői számadási kötelezettséggel tartoztak a városnak. A felügyelet általában a tanács részéről kinevezett biztos látta el. A város által ellenőrzött számadások — az észrevételekkel és információkkal együtt — ezután a főespereshez kerültek, „megbírálás” céljából. 1844-ben a budai görögkeleti szentszék utasította a fehérvári egyházközösséget: a számadásokat ne a tanácshoz, hanem közvetlenül hozzá küldje be. A tanács, tudomást szerezvén erről, tiltakozott ellene.²⁴⁵

A tanács — rendszerint kinevezés útján — biztosokat állított a görögkeleti egyház felügyeletére is. 1792-ben Khorherr Domokos, „az illír nemzet biztosa” hirdette ki a kalendáriumról fentebb említett körlevelet. Ugyancsak ő hirdette ki, hogy tartózkodjanak a felfüggesztett pópáktól. A biztos ellenőrizte az alapítványokat, a hagyatékokat és a hagyományokat, ő terjesztette fel — 1800-tól kezdődően — félévenként az ezekre vonatkozó táblázatokat. Volt a biztosnak adószedői feladata is: 1806-ban Khorherr Domokos szedte be — felsőbb rendeletre — a 29 görögkeleti ház utáni 6 Ft 93 d-t. A pénzt a városi perceptor a kamara pénztárába fiztette be.²⁴⁶

1811-ben Hell György városi kapitány, 1828-ban Say György bíró a commissarius. 1843-ban a követte választott Say helyébe Haader Pál főbíró tették, „mivel ez mindig az elnökséggel van összekötve”. Ő sem maradt sokáig: utódja még abban az évben Nitzky János főbíró lett.²⁴⁷

PROTESTÁNSOK

A városi kiváltságlevél csak a római katolikusok letelepedését engedte meg, ennek ellenére már egészen korán megjelennek a protestánsok is a városban. 1702-ben egy *református* lelkész kísérelte meg a szolgálatot. Elfogták és két hónapig börtönben tartották. 1704-ben is bujkált egy pap a városban. Miután felfedezték, a tanács kiutasította.²⁴⁸

Hogy voltak a városban reformátusok, azt kétségtelenül bizonyítja, hogy 1741-ben két személy, a katolikus hitre áttérésért 1-3 Ft alamizsnát kapott a várostól, „boldogulására”.²⁴⁹

Az 1780-as évektől azt a rendelkezést, hogy 100 főn felül a protestánsok tarthattak prédikátort, a tanács úgy értelmezte, hogy ebbe nem számította bele a

²⁴⁴ Prot. jud. 1815. márc. 10. No 196—197.; Intab. buch. 1832. jan. 30.; Prot. sess. 1844. júl. 5. No 2607.

²⁴⁵ Prot. sess. 1843. máj. 8. No 1543.; 1844. aug. 2. No 2898.; nov. 8. No 4177.

²⁴⁶ Prot. sess. 1800. ápr. 25. No 521.; 1806. dec. 4. No 1800.; Kállay 1977/A. 254.

²⁴⁷ Prot. sess. 1811. okt. 25. No 1377.; 1828. máj. 23. No 963. 1843. máj. 8. No 1543.; jún. 6. No 2037.

²⁴⁸ Csizmadia 1937. 46.; Németh László 1979. 76.

²⁴⁹ Prot. sess. 1741. júl. 11.; dec. 6.

napszámosokat, szolgákat, kézműveslegényeket, hanem csak a házzal, állandó iparral rendelkező házaspárokat.²⁵⁰

1801-ben a helvét és az ágostai hitvallású szücslegények tettek panaszt, amiért büntetés terhe mellett katolikus egyházi gyakorlatra kényszerítették őket. A tanács ezt közölte a szücscéhvel. 1831-ben erősítette meg a helytartótanács azt a korábbi rendeletet, amely szerint Szent István király ünnepét a reformátusok is kötelesek voltak megülni. E napon nem is lehetett dolgozni. Ezt a kapitányi hivatal ellenőrizte. Azt azonban elérték a protestánsok, hogy stólát nem kellett fizetniök, ezt az adójukból is törölték.²⁵¹

1818-ban a canonica visitatio azt állapította meg, hogy „a külvárosokban egy református ember van, aki a gyerekeket tanítja”. A plébános kívánságára a kapitányi hivatal „nyomozást” kezdett. Ez sok eredménnyel nem járt, mert 1834-ben a helyettes bíró, egy tanácsnok és a főjegyző még mindig folytatták a vizsgálatot: hogyan telepedett meg a reformátusok papja a városban?²⁵²

1827-ben a város azt jelentette a helytartótanácsnak — amikor a miskolci református egyház javára kellett volna segédelmet adni —, hogy „a városban református vallású közönség nem lévén, kéregetést tartani nem lehet”. Annál furcsább ez a közlés, mivel ugyanabban az évben a református vallású lakosok telket kértek a várostól, *templom, iskola és lelkészlak* céljára; az 1790: 26. tc. 2. szakaszára hivatkozva. A tanács által kiküldött bizottság megkérdezte az „atyafiakat”: mennyi pénzük van erre a célra és az épületek fenntartására. A válasz kielégíthette a tanácsot, mert — amint az már szokásos volt — egy tégláégető kemencét és hozzávaló földet bocsátott a templomépítés céljára, valamint engedélyezte a kőfejtést.²⁵³

Az alapkövet, városi küldöttség jelenlétében, 1836. május 30-án tették le. A tervet, „a fennálló szépitészeti rendszabások értelmében”, egy tanácsnok és a telekkönyvvezető a helyszínen ellenőrizte, illetve hagyta jóvá. 1837-ben a református közönség a várostól téglát vett, 1000 darabját 1 Ft 30 kr-ért. 1847-ben ingyen megkapták a városháza padlásán levő órát (ezt a görögkeletiek is kérték).²⁵⁴

1824-ben a református lakosok temetőhely kijelöléséért folyamodtak a városhoz. A tanács — a plébános urak véleménye alapján — a kérést elutasította, „mivel eddig is kaptak helyet a katolikus hívek között és ezután is kapnak”. Ugyanabból az évből kelt a helytartótanács leirata, amely szerint a reformátusok a halottaikat a római katolikus temetőbe temethetik, de beszédet nem tarthatnak.²⁵⁵

A város mégis jelölt ki temetőt a reformátusoknak, mert már a következő évben, 1825-ben, a helytartótanács írt rájuk, hogy fogadják el — az uralkodó kegyes

²⁵⁰ Prot. sess. 1786. jan. 9. No 272.

²⁵¹ Prot. sess. 1801. máj. 20. No 694.; 1826. márc. 30. No 455—456.; 1831. okt. 21. No 1779.

²⁵² Prot. sess. 1818. máj. 14. No 677.; 1834. aug. 18. No 1650. 1845-ben Vida Lajos lelkészt említik (Prot. sess. 1845. okt. 17. 3479—81.).

²⁵³ Prot. sess. 1827. aug. 3. No 1351.; szept. 10. No 1522—1524.

²⁵⁴ Prot. sess. 1836. máj. 30. No 1182.; jún. 3. No 1252.; jún. 3. No 1252.; 1737. ápr. 24. No 835.; 1846. febr. 6. No 471.; 1847. márc. 22. No 1051.; Károly 1898. II. 330—332.

²⁵⁵ Prot. sess. 1824. márc. 20. No 524.; aug. 27. No 1325.

parancsa szerint — a nekik kijelölt 400 négyszögölnyi helyet. A reformátusok a Kommendáns rét egy részét, vagy a Szedreskert üresen álló részét kérték. A tanács helyszíni szemlén állapította meg, hogy e helyeken nem lehet temetőt rendelni, ezért azt a sóstói Országút mellett jelölték ki. Ezt a reformátusok elfogadták, de nem sokáig volt elég, mert 1847-ben már a nagyobbítás volt napirenden.²⁵⁶

Kálmány Ádám református adminisztrátor 1837-ben kérte a várost, hogy vegye át az 1825—1832. évi keresztelő, házassági és halottas könyveket. Ezt Vass János tanácsos meg is tette; az anyakönyveket, külön szekrényben, pecsét alatt a levéltárban helyezték el. Az 1840-ben bemutatott anyakönyvek összehasonlítását egy tanácsnok és a főjegyző végezte. 1844 júliusában a kapitány és egy tanácsnok mutatta be a tanácsnak az 1843. évi református anyakönyveket.²⁵⁷

1844-ben Pálfi János négy rétet hagyott a református egyházra. A város kötelezte, hogy 32 évenként — a holt kézre jutott értékért — fizesse ki a mindenkori becsérték szerinti bevallási és egyéb díjakat.²⁵⁸

Evangélikusok jóval kisebb számban fordultak elő a városban. 1738-ban olvassuk az első bejegyzést, amely szerint három szabólegény három nap börtönt kapott, mert részt vettek a városban állomásozó Wolfenbüt zászlóaljhoz jött prédikátor által tartott evangélikus istentiszteleten.²⁵⁹

Az első evangélikus, aki 1802-ben polgárjogot kapott, Valles Sámuel. 1827-ben, amikor a teschini evangélikus teológiai intézetet kellett volna támogatni, a tanács azt írta, hogy a városban evangelica vallású közönség nincs.²⁶⁰

A magisztrátus eljárta luteránusok *dispensációs* ügyeiben. 1825-ben pl. Broszman Tóbiás patikus kérte, hogy oldozzák fel a háromszori kihirdetés alól, mivel erre az adventi napok miatt nincs idő. A tanács határozata: „Nincs kifogás ellene, a feloldozásról tanúlevelet kapjon”. 1828-ban Say István bíró adott hasonló felmentést Radl Lénárt ágostai vallású polgárnak.²⁶¹

ZSIDÓK

A többi nem katolikus valláshoz hasonlóan nem tűrt meg a tanács zsidókat sem a városban. 1715-ben Lebl kereskedőt is kiutasították, aki uralkodói parancsra 4000 mérő gabonát szállított a fehérvári élelmezési raktárba. A parancsnak annyi hatása azért volt, hogy Lebl négyheti haladéket kapott.²⁶²

²⁵⁶ Prot. sess. 1825. máj. 30. No 890.; jún. 6. No 524.; aug. 27. No 1325.

²⁵⁶ Prot. sess. 1825. máj. 30. No 890.; jún. 6. No 925.; aug. 8. No 1201.; aug. 19. No 1051.; 1847. márc. 22. No 1051.

²⁵⁷ Prot. sess. 1837. márc. 6. No 520.; 1840. ápr. 27. No 917.; 1844. júl. 5. No 2604.

²⁵⁸ Prot. sess. 1844. okt. 28. No 4025.

²⁵⁹ Prot. sess. 1738. ápr. 1.

²⁶⁰ Prot. sess. 1802. febr. 19. No 331.; 1827. aug. 3. No 1332.

²⁶¹ Prot. sess. 1825. nov. 18. No 1812.; 1828. dec. 12. No 2051.

²⁶² Prot. sess. 1715. szept. 10.

1752-ben a város határozatot hozott, hogy a városkapukon a jövőben egy zsidót sem engednek át (kivéve ha ezred-, vagy más fontos ügyben járnak). A határozat a helytartótanácsnak is szemet szúrt, mert a következő évben a városnak magyarázatot kellett adnia róla. A város természetesen a kiváltságlevelére hivatkozott. 1755-ben 12 Ft büntetés terhe mellett még azt is megtiltotta, hogy bárki zsidónak éjjeli szállást adjon.²⁶³

Az első zsidó, aki 2 Ft helypénz ellenében 1765-ben vásári sátrát felállíthatta, Salamon Márkus palotai kereskedő. Különben más városokhoz hasonlóan Fehérvár is tiltotta a vásáron kívüli árulást. Ennek az lett a következménye, hogy a zsidók a város körüli, uradalmi fennhatóság alatt álló mezővárosokban (pl. Lovasberényben) telepedtek le és onnan jártak be a vásárookra. 1776-ban két lovasberényi zsidó, Izsák Ádám és Márkus évi 3 Ft 50 d helypénz ellenében árulhatott az évi öt vásárban. A pénzt akkor is meg kellett fizetniük, ha valamelyikre nem jöttek el.²⁶⁴

A fehérvári polgárok még az 1780-as években is ellenálltak. 1788-ban felelősségre vonták a tanácsot, hogy milyen pénzből épültek a vásárálláson a zsidók számára a deszkasátrak. A céhek és a polgárok pénzt adtak össze, „a bejönni akaró zsidók kizárására”.²⁶⁵

Ebben az évben (1788-ban) a város — a fenti tiltakozás ellenére — megengedte, hogy Frank Lázár Fülöp veszprémi *zsidó fogadót* nyisson a Budai-külvárosban. Ezért a városnak évi 60 Ft-ot fizetett. Nem adhatott szállást kétes, rossz hírű embereknek. Ha ilyenek felbukkantak — a fogadós jog elvesztése mellett — jelentenie kellett a városnak. Ha a nála megszállt személy meghalt, neki kellett a városon kívül, zsidó temetőben eltemetnie. A fogadóst, mint adózót (2 Ft hadiadót fizetett) felvették az összeírásba is.²⁶⁶

1790-ben az egész választott község kérte, hogy a fogadóst (aki a Rosty majort is bérelte) utasítsák ki a városból. A tanács engedett: 1791. május 1-éig adott neki haladékot a távozásra. Ezt azonban Frank nem vette túl komolyan, hanem további haladékot kért. 1798-ban még mindig szerepel az általa fizetett 60 Ft-os bérleti díj a bevételek között. Sőt Frank leszármazottai a XIX. században is feltűnnek.²⁶⁷

1807-ben Frank Fülöp özvegye Rosty Ferenc ellen tett panaszt, mivel az házába idegen zsidókat fogadott, sőt másik fogadót engedett nyitni. Rosty erre azzal válaszolt, hogy az özvegy bérlete lejárt, azért akar másik fogadóst felvenni. Ezt azonban a tanács nem engedte meg, mivel a „zsidóknak a városba való behozatala nem magánszemélyek dolga”. Rosty válasza: „A törvények szerint a vendégfogadó nem személyhez kötött, hanem az ő joga, hogy kit fogad be a házába fogadósként.” A város továbbra is megtiltotta neki, hogy bármilyen idegen fogadóst befogadjon a

²⁶³ Prot. sess. 1752. okt. 17.; 1753. márc. 3.; 1755. máj. 30.

²⁶⁴ Prot. sess. 1765. aug. 26.; 1776. márc. 15.; Corp. stat. V/2. 314. Szombathely 1687.

²⁶⁵ Prot. sess. 1788. máj. 26. No 833.; OL E 210. Misc. No 2. Civitatensia. No 47. Székesfehérvár 1788. nov. 6.

²⁶⁶ Prot. sess. 1788. dec. 12. 1785.; dec. 22. No 1823.; 1789. szept. 4. No 1169.

²⁶⁷ Prot. sess. 1790. ápr. 16. No 408—409.; 1798. febr. 24. No 251.

házába, „mert ez egyedül a közhatalom hatásköre”. Ezzel egyidőben Kheim Márkus, a meghalt Frank fogadós segédje, igazolta, hogy már 10 éve ő látja el a fogadóban a zsidókat étellel-itallal és ő fizette ipa, Frank helyett a bérleti díjat is. Rosty ennek ellenére vonakodott neki adni a bérletet, hanem Vaivrer Gáspárt akarta behozni a városba. A tanács ezt azzal tiltotta meg, hogy az 1790-ben még nem lakott a városban, így az 1790: 38. tc. szerint nem városi illetőségű.²⁶⁸

1847-ben már két zsidó vendéglő működött a városban. Ekkor kérte Kotyelik Mihály, hogy Ferenchez címzett vendégfogadóját zsidónak adhassa bérbe. A város válasza: „A vendéglőhöz bormérés járul, ez pedig polgári jog, amivel a zsidók nincsenek felruházva. A két zsidó vendéglő ellátja a helybelieket és a keresztül utazókat.”²⁶⁹

1801-ben még mindig a kiváltságlevélre hivatkozva tagadták meg Zophir Gottlieb Izrael letelepedését. 1807-ben a tanács maga elé citálta és nyolc napon belüli távozásra szólította fel azt a zsidót, akit a tilalom ellenére özvegy Rauch Ádámné a Nagy téren levő házába befogadott. „A zsidóknak fenntartott fogadóba átmehet” — mondta a városi főügyész.²⁷⁰

1810-ben a vármegyei közgyűlésen olyan határozat született, hogy a városba települni akaró zsidók kérését a helytartótanácshoz kell felterjeszteni. A város ez ellen tiltakozott, és megbízta bécsi udvari ágensét, hogy a kiváltságlevélre hivatkozva járjon el (erre a célra 50 Ft-ot utaltak ki neki).²⁷¹

A város állított ki *szabadságlevelet* azoknak a zsidóknak, akiket a püspök megkeresztelt. 1814-ben — hasonlóan a protestánsokról készült jelentésekhez — a tanács katonaaállítási célból azt jelentette, hogy a városban csak egy zsidó van.²⁷²

1819-ben a lovasberényi kereskedők kérték, hogy raktárakat (rakhelyeket) létesíthessenek, áruk és termények tartására. A tanács az engedélyt megadta ugyan, de hangoztatta, hogy ez az 1790: 38. tc. szerinti letelepedést nem jelenti. A kapitányi hivatal — amely a rakhelyeket kijelölte — erre is ügyelt. Nem adott viszont a tanács 1826-ban két nikolsburgi zsidónak (évi 200 Ft-ot kínáltak érte) kiváltságot a szőlőhelyi borkő vásárlására, „mivel a birtokosoknak szabadságában áll a borkövet annak eladni, akinek akarják”.²⁷³

Ugyancsak nem engedélyezték, hogy a lovasberényi zsidóság a városban kivilágítást, illuminatiót készíthessen, földesuruk, gróf Cziráky Antal főispáni beiktatásakor. „Nem szokás — írta a tanács —, hogy a vidékiek külön illuminatiót tartsanak. A városi polgárok, buzgóságuk jeléül, amúgyis kivilágítják a várost.”²⁷⁴

²⁶⁸ Prot. sess. 1807. jan. 19. No 84.; jan. 26. No 136.; febr. 6. No 179.; márc. 21. No 391.; jún. 5. No 765.

²⁶⁹ Prot. sess. 1847. jún. 26. No 2724.; 1833-ban Stern Márkus volt a fogadós (1833. nov. 28. No 2274.).

²⁷⁰ Prot. sess. 1801. febr. 20. No 225.; 1807. máj. 8. No 674.

²⁷¹ Prot. sess. 1810. nov. 30. No 1764.

²⁷² Prot. sess. 1801. febr. 3. No 161.; 1814. okt. 3. No 1448.

²⁷³ Prot. sess. 1819. máj. 14. No 756.; 1826. jún. 19. No 958, 1004.

²⁷⁴ Prot. sess. 1827. márc. 16. No 465.

Az 1828. évi, zsidókról szóló helytartótanácsi rendeletet a tanács teljes szöveggel bemásoltatta a jegyzőkönybe. Ez a betelepülést valamennyire megkönnyítette. 1836-ban Adler Izrael, Baumgartner Izrael, Brachfeld Sámuel, Blum Márton és Simon, Herzog Móric, Buksbaum Majér, Steiner Farkas lovasberényi zsidók és fiaik kértek lakhatási engedélyt. A tanács mérlegelte, hogy „felsőbb engedéllyel eddig is volt lerakatuk a városban, de semmiféle terhet sem viseltek utána. Most legalább adóznának is. Az itteni lankadt kereskedés virágzását tőlük lehet remélni”. A magisztrátus, többségi szavazattal, megadta nekik a lakhatási engedélyt.²⁷⁵

A tanács 1837-ben hozott határozatot a zsidók letelepedéséről. Eszerint olyanokat engednek be a városba, aki erkölcsi bizonyítványt hoz, 6000 Ft saját vagyona van, a városi pénztárba 400 Ft váltásót fizet, évente viseli a zselléri és a kereskedői adót. Ezért lakhat bárhol a városban, bérelhet minden jószágot és királyi haszonvételt, mindennel kereskedhet (de csak nagyban). Nem szerezhethet ingatlan javakat (sem zálogba nem vehet), nem üzhet polgári vagy céhbeli jogokkal összekötött mesterséget vagy apró kereskedést. A határozat feletti szavazáskor vita támadt. Say István bírószerint az ügyben a választott község is illetékes, mert a kiváltságot érintő ügyről van szó. A tanács végül is úgy döntött, hogy a saját joga a kérdés szabályozása.²⁷⁶

A határozat után kapott engedélyt Schulhof Ádám pesti nagykereskedő, ami ellen a városbíró azonnal óvást emelt. A főügyész pedig az 1836-ban beengedett, fentebb említett zsidóknak bírói tiltó és tilalmazó levelet küldött, amiért a tanács a főügyész hivatalától való felfüggesztését mérlegelte. Linzer Vilmos főügyész azonban tovább ment: 1837 novemberében ellentmondó levelet nyújtott be a tanácsnál a határozat ellen, amit többségi szavazattal elutasítottak.²⁷⁷

A korszak végén, 1847-ben telepedhetett meg és kapott árulási engedélyt a városban Aspicz Ignác csözi szivargyártó izraelita. 1848-ban Krausz Farkas bárándi izraelita kap letelepedést és engedélyt az épületfával való kereskedésre. 1848 februárjában tagadta meg a tanács Baumgartner Lázár, kitanult szabómesztőtől az iparüzési jogot, mert nem a városhoz, hanem a helytartótanácsához adta be a kérelmét, „vagyis mellőzte a helyhatósági intézkedést”.²⁷⁸

A zsidó hitközség az 1830-as évektől kezdve figyelhető meg. 1833-ban a vármegyei zsidóság a városban akart gyülekezetet tartani, amit a tanács megtiltott. A gyűlést végül is Szűts Lajos alispán közbenjárására azzal az indokkal engedték meg, hogy „a türelmi váltáságról, mint királyi adóról lesz szó. Hogy erre nézve ne legyen gátlás, nem ellenzik, de minden óvást fenntartanak”.²⁷⁹

²⁷⁵ 1828. sz. III. 31. helytartótanácsi r.; Prot. sess. 1836. ápr. 29. No 908.

²⁷⁶ Prot. sess. 1837. okt. 9. No 1959—1960.

²⁷⁷ Prot. sess. 1837. nov. 3. No 2109.; nov. 6. No 2257.; nov. 24. No 2257.

²⁷⁸ 1847. szept. 17. No 3947.; 1848. jan. 14. No 188.; febr. 18. No 573.

²⁷⁹ Prot. sess. 1833. nov. 28. No 2274.; Károly 1898. II. 336—337.

A tanács 1841-ben temetőt jelölt ki a zsidók részére a Lovasberényi út mellett, az első tégláslakás és a búzaföldek között. A következő évben Weinberger Mihály lovasberényi *sakter* kért letelepedési engedélyt. A tanács válasza: „Mint az itt lakó izraelita vallású személyek szertartásaihoz szükséges személynek, az itt lakhatás és a szarvasmarháknak saktérozása a mészárosoknál megengedtetik.”²⁸⁰

1843-ban már *városi biztos* is van a zsidó községnek, Boros Imre kapitány személyében. A község előljáróját — az izraelita közönség által állított három jelölt közül — ő választotta (1843-ban pl. Baumgartner Ignácot). A városban lakó zsidók évi rendes adóját községük előljárói jelenlétében határozták meg. 1846-ban a tanács által jelöltek közül a közönség választotta az „előljárót vallásos ügyekben” (Goldschmidt Ignácot).²⁸¹

1846-ban a tanács és a választott község engedélyezte, hogy a zsidó község egy házat vegyen, *imaház*, *iskola*, fürdő, rabbi-, tanító- és *sakter*-lakás céljára. De a házzal járó polgári jogokat nem gyakorolhatták.²⁸²

²⁸⁰ Prot. sess. 1841. nov. 26. No 2991.; 1842. jan. 7. No 68.; Farkas 1979. 144.

²⁸¹ Prot. sess. 1843. dec. 4. No 4622.; dec. 27. No 4877.; 1844. dec. 30. No 5042.; 1845. jan. 10. No 124.; 1846. dec. 28. No 4782.

²⁸² Prot. sess. 1846. márc. 5. No 792.

7. EGÉSZSÉGÜGY

Városaink egy része már a XVII. században gondot fordított az egészségügyre. Pozsony 1636-ban előírta, hogy a gyógyszerterát az orvos és a tanács ellenőrizze. Kassán egész sor szabályrendelet született. 1668-ban megtiltották, hogy a patikában az istentisztelet ideje alatt aqua vitát árusítsanak. 1697-ben a városban patikainspektor volt, aki közreműködött a patika összeírásában, a legények és patikusok „meghiteztetésében”. 1708-ban statútum mondta ki, hogy „a nemes tanács gondoskodik a város patikájáról” és rendezte a „doctor salariumát”. A patikusnak viszont „az orvosságokat felettébb való áron” kellett adnia. 1710-ben Kőszegen a szegény betegek ingyen, a város számlájára kapták a medicamentumot. Nem adhattak viszont a patikusok és borbélyok olyan betegeknek, akik a professiójukon kívül estek, purgatiót vagy más orvosságot. Pesten a tanács megtiltotta, hogy az irgalmasokon kívül mások (pl. fürdősök, seborvosok) is adjanak a betegeknek gyógyszereket. „Ezt meg kell szüntetni, gyógyszer csak a patikusok adhatnak. A többitől el kell venni és a Dunába dobni.”¹

A városi egészségügy tudatos szervezéséről, az egészségügyi igazgatásról tulajdonképpen a XVIII. század első felében nem beszélhetünk. Csak a helytartó-tanács felállítására, majd Mária Terézia felvilágosult reformjai hozták magukkal, hogy a szabad királyi városi és megyei önkormányzat szervezetébe beépült az orvos, seborvos, bába, patikus, és megkezdődött a városi kórház-szegényházi gondoskodás kiépítése. A továbbiakban ebben a csoportosításban ismertetem a városi önkormányzat XVIII—XIX. századi egészségügyi tevékenységét.

Orvos

Állandó városi orvos Fehérvárott az 1740-es évekig nem volt; ebben a korai időszakban is alkalmaztak azonban — feltehetően seborvosokat — inkább felcserként, mint orvosként. Az első ismert név Sitter János György, akit 1731-ben a szószóló hozzájárulásával „felvettek orvosnak”. 1734-ben Pdivinyki városi orvos 40 Ft fizetést és szállást kapott. Ugyanezt kapta utódja, Teibler Ferenc Xavér is,

¹ Corp. stat. II/2 195, 255, 315, 319, 359, 360. Kassa 1633, 1668, 1697, 1698, 1708, V/2. 376. Pozsony 1636.; 749. Pest 149.; IV/2. 385, 463. Kőszeg 1710, 1736.; Csizmadia 1976. 196.

majd fizetését 1737-től 60 Ft-ra emelték. 1740-től már Schuster József doktorral számol el a város, mivel több előleget vett fel, mint az évi fizetése volt. „Jó magatartásáért azonban nem kell visszafizetnie” — döntött a tanács.²

Ebben a korai időszakban működött Fehérvárott Johann Paul von Kern, egyetemi végzettségű privilégizált medikus és operateur. Rövid két hét alatt három, „évek óta vak embert, kúra alkalmazásával, meggyógyított”. Az 1740-es évek elején a városban tartózkodott Karl Joseph de Buskisch und Löwenfels „sympathischer Doctor”.³

Működtek a városban katonarvosok, akik nemcsak a legénységet, hanem a lakosságot is gyógyították. Mikor a város egyik notabilitása, Hiemer Mihály 1738 decemberében beteg lett, a család a katonarost hívatta. 1742-ben Schwab Fülöp volt esztergomi katonarvos kapott engedélyt praktizálásra a városban, „a helybeli felcserek és fürdősök kára nélkül”.⁴

1746-ban határozta el a tanács, hogy „a polgárok érdekében városi orvost kell alkalmazni”. Ebből a célból a város bécsi ügyvivője megszerezte a városi orvosi (physicus) utasítást. A város ez ügyben több orvossal is tárgyalt.⁵

A következő évben (1747) a tárgyalások sikerrel jártak, a város Brigel János győri orvost hívta meg, aki Brigelius néven több mint 30 évig látta el teendőit. 300 Ft-os fizetést ígértek neki (beleértve a szálláspénzt is), de „ha a megyével is megegyezik és ott is állást vállal, csak 200 Ft-ot kap”. A fizetése, amihez még 20 mérő gabona és 14 urna bor járult, végül is az utóbbi összeg lett, mint 1751-ben írták: „Brigelius doctor elégedjék meg 200 Ft-os fizetésével.” Lakásul az új városháza felső emeletét vette bérbe. 1770-től 300 Ft-ot kapott.⁶

Brigel württembergi születésű, a tübingeni egyetemen szerzett orvosi diplomát. Kötelmeit csak 1769-ben — a helytartótanács utasítására — szabályozta a város. Eszerint a betegek látogatásáért, boncolásért, a seborvosok és a bábák ellenőrzéséért, a patika felülvizsgálataért semmit sem kapott; sőt sok ingyen gyógyszer is adott. Legfőbb kötelessége, hogy mindenkit — aki beteg és hozzáfordul — tanáccsal és recepttel lásson el. Ha járványt, általános betegséget vagy hirtelen halált tapasztalt, azonnal jelentette a bírónak, a szükséges vizsgálat megtétele céljából. Gyakran vizitálta a polgári és a katonai kórházat. Ha mérgezés, gyermekgyilkosság, erőszakos halál gyanúját tapasztalta, megvizsgálta a hullát, a boncolásnál irányította a seborvosokat és jelentést tett a tanácsnak („ítéletet mond”). Évente egyszer, tanácsi küldöttek és három-négy seborvos jelenlétében, megvizsgálta a patikát. Vizsgálta és segítette a seborvosokat és a bábákat is; orvosi

² Prot. sess. 1731. nov. 9.; 1734. szept. 3.; 1736. ápr. 10.; okt. 19.; 1737. febr. 22.; 1740. febr. 26.; szept. 10.

³ Corr. buch. 1738. júl. 17.; Prot. jud. 1745. jún. 22.

⁴ Corr. buch. 1738. dec. 12.; Prot. sess. 1742. jún. 26.

⁵ Prot. sess. 1746. febr. 25.; márc. 15.; Corp. stat. V/2. 494. Székesfehérvár 1746. Szegezen már 1723-ban volt városi physicus és medicus (Hochberg Ferdinánd). HKA Hoffinanz Ungarn. 562. 1723. júl. 23.

⁶ Corr. buch. 1747. febr. 25.; márc. 28.; 1769. febr. 27.; Prot. sess. 1747. márc. 7.; 1751. dec. 20.; 1758. ápr. 28.

ügyekben szakvéleményt adott a tanácsnak. Állatvész esetén a csordát is vizsgálta, és gondoskodott az elhullott állatok felboncolásáról. „Mind a köz-, mind a magánegészségügyre isteni félelemmel ügyel és a veszélyt elhárítja” — fejeződik be a kötelmek felsorolása.⁷

Fia a bécsi egyetemen tanult. Idősb Brigelius 1777-ben kérte, hogy vegyék fel őt városi orvosnak, „mivel a városnak még egy orvosra van szüksége”. Az ifjú, 150 Ft-os fizetéssel, meg is kapta az állást. A kamara azonban a fizetést nem hagyta jóvá, így „fizetés nélküli másodorvosnak” alkalmazták. 1784-ben már két Brigelius szerepel városi orvosként a helytartótanácshoz küldött jelentésben.⁸

1789-ben már idősb Brigelius özvegyéről olvashatunk, akinek egyes polgárok nem akartak szántót adni a bárándi osztáskor. A tanács szerint „ez bűnös hálátlanság, hiszen Brigel 40 évig állt városi szolgálatban; leghűbb szolgája volt a városnak”. A kamarás ennek értelmében az özvegynek is osztott szántót. Az özvegy 1792-ben a palotavárosi házat 500 Ft-ért adta el. 1801-ben olvashatunk egy Brigel Józsefről, akinek érdekében az új városi orvos írt: kérte, vegyék fel kadétnak. 1804-ben Brigel József 900 Ft-ért megvette a zászlósi hivatalt (officium). A pénzt a fehérvári toborzó parancsnoknál fizette le.⁹

Utódja Khor Ferenc Xavér már Brigel életében folyamodott az állásért. 1788-ban azt írta beadványában, hogy „a városi orvos öreg és gyenge, maga is gyakran beteg, nem tud minden esetet ellátni”. Khorn vizsgázott medicus, seborvos, állatorvos volt; előzőleg 10 évig a bártfai városi és katonai kórházban, majd a budai katonai kórházban működött. A tanács Brigeliust kérdezte meg, aki az alkalmazást nem ellenezte, „mivel öreg kora miatt nagy segítséget jelentene neki egy második orvos és előnyös az utódot bevezetni a munkába”. Alkalmazása azonban akkor, 1788-ban a főispántól függött, aki csak díjazás nélkül volt hajlandó felvenni. „Egyedül abban a reményben, hogy egykor majd városi orvos lesz; kérésének helyt adott, mivel az a városi pénztárat nem terheli.” A tanács bizonyítványt adott neki arról, hogy Brigelius halála után a városi orvosállást ő kapja meg.¹⁰

Khor a számlát 1789-ben, Brigelius halála után nyújtotta be. Az állást meg is kapta, „mivel jól viselte magát”. A főispán bekérte az összes bizonyítványait, valamint egy másik személyt is javasolt az állásra. Az ügyben végül is a választott község döntött: Khor lett az új városi physicus. Az ügy a főispánon keresztül a helytartótanács elé került, amely az „állást Khornak adta”.¹¹

1790-ben Khor vizsgálta meg Amon Ignác seborvos alkalmazási kérelmét. Khor szerint „okvetlenül szükséges egy fizetett seborvos Székesfehérvárott”. 1804-ben egy második városi orvos alkalmazását tartotta szükségesnek, akit abban az esetben, ha fizetését 600 Ft-ra emelnék, maga fizetne. A tanács a kérést azzal

⁷ Corr. buch. 1769. febr. 27.

⁸ Prot. sess. Corr. buch. 1777. máj. 26.; 1784. ápr. 23.; Prot. sess. 1777. máj. 26.

⁹ Prot. sess. 1789. márc. 16. No 345.; 1792. jan. 27. No 118.; 1801. szept. 4. No 1138.; 1804. jún. 11. No 739.

¹⁰ Prot. sess. 1788. jún. 27. No 984.; aug. 4. No 1199.; nov. 24. No 1689.

¹¹ Prot. sess. 1789. márc. 16. No 340.; márc. 30. No. 395.; máj. 11. No 619.

hárította el, hogy „a fizetésemelés nem a tanács hatásköre; de a második orvos szükségességét a tanács is látja és elismeri”.¹²

Khor fiát 1813-ban, apja kérésére, a városi számvevőségre gyakornoknak vették fel. Khor városi orvos utolsó ismert hivatalos ténykedése: 1826-ban bemutatta az előző két évi himlőoltásról szóló jelentést, amelyet a helytartótanácsához terjesztettek fel.¹³

1805-től működött a városban Say Ferenc orvos és tanult állatorvos, aki 1812-ben — elsőként — kapta meg a tiszteletbeli orvosi címet (*honorarius physicus civitatis*). 1827-ben, Khor Ferenc Xavér halála után kérte és megkapta a városi orvosi állást. Vele a nagyhatalmú Say család (bátyja belső tanácsos volt) egyik újabb tagja jutott városi hivatalhoz.¹⁴

Say nyitotta meg a tiszteletbeli (becsületbeli) orvosok sorát. Őt követte 1833-ban Kaiser József, 1837-ben Kövesy Ferenc, 1838-ban Hirtling Mihály orvostanár (aki 1832-ben kapott működési engedélyt a városban), 1840-ben Schaller János. A cím, amelyért rendszerint maguk az orvosok folyamodtak, nem *sinecurát* jelentett, hiszen a tanács a becsületbeli orvosokat beosztotta, hogy melyik városrészben rendeljenek a szegények számára.¹⁵

A városban természetesen nemcsak a városi, hanem más orvosok is praktizáltak. Ilyen volt pl. Stipsics Antal tanácsos fia, Ferdinánd, aki 1775-ben nyert polgárjogot és a Budai külvárosban; „a hid közelében” vett házat. „Clinicai gyakorlatot” folytatott a városban az 1790-es években Setth János orvos. 1821-ben Novák József orvos felajánlotta, hogy ingyen operálja a szegények szemét. A polgármester egy szobát bocsátott a rendelkezésére a kórházban. 1830-ban érkezett a helytartótanács leirata, amely szerint a világtalanokat Pápára kell utasítani, hol „az ország szemorvosa gyógyítja őket”. A felhívás eredményeként egy városi lakos vitte el a vak fiát Pápára.¹⁶

Nem nézték viszont jó szemmel, ha a városban a megyei orvos is praktizált. 1753-ban pl. a városi doktor kezdeményezésére a tanács a főispánnál tiltakozott az ellen, hogy „a megyei seborvos a városban lakjon és gyógyítson”. A vitát 1788-ban — rövid időre — úgy oldották meg, hogy előbb a városi orvost a megyének rendelték alá, majd a két hivatalt egyesítették. Előírták egyúttal, hogy csak olyan orvost lehet alkalmazni, aki „állatorvosi előadásokat is hallgatott és abból jó jegyet szerzett”. A városi orvos évente küldött jelentést az ingyen kezelt szegényekről. A megyei orvos városi ténykedéséről a későbbi időből is van adatunk: 1807-ben Novák József megyei orvos bizonyítványt kapott a várostól, „hogy a város érdekében fáradozott, az adózókat ellenszolgáltatás nélkül szolgálta”.¹⁷

¹² Prot. sess. 1790. márc. 12. No 311.; 1804. okt. 18. No 1220.

¹³ Prot. sess. 1813. márc. 15. No 277.; 1826. febr. 24. No 252.

¹⁴ Prot. sess. 1805. jún. 4. No 778.; 1812. No 916.; 1827. aug. 6. No 1362.; 1845. máj. 26. No 840.

¹⁵ Prot. sess. 1832. júl. 31. No 1517.; 1833. máj. 31. No 1046.; 1837. ápr. 14. No 788.; 1838. márc. 24. No 603.; 1843. márc. 27. No 1972.

¹⁶ Prot. sess. 1775. febr. 3.; 1794. júl. 4. No 878.; 1821. júl. 25. No 1208.; 1830. ápr. 26. No 657.

¹⁷ Corr. buch. 1753. dec. 20.; Prot. sess. 1787. aug. 3. No 792.; 1788. júl. 11. No 1089.; júl. 14. No 1105.; 1807. márc. 13. No 345.

Az orvosi munka széles körű szabályozása az 1780-as évekkel kezdődött. 1786-ban a fertálmesterek hirdették ki, hogy „az orvosok kötelesek minden betegnek ellenszolgáltatás nélkül rendelkezésre állni. Családfők, rokonok, szomszédok kötelesek betegség esetén a beteg számára orvosi segítséget kérni”. Ennek ellenére a városi orvos amiatt panaszkodott, hogy „a plebejusok, de a polgárok is vonakodnak orvosi, seborvosi segítséget kérni, ezért többen halnak meg. Pedig ez ingyenes lenne”.¹⁸

1808-ban már némileg módosult a helyzet: az orvosok javaslatára a tanács szabályozta és hirdette ki a páciensek által fizetendő taksákat.¹⁹

1812-ben a „helytartótanács parancsolata szerint a városnak támogatnia kell a váci süketnéma intézetet. A drágaság miatt ui. meg kellene szüntetni, mert nem tudja fenntartani magát. A városi pénztár 50 Vft-ot adott az intézet támogatására.”²⁰

A városi orvos véleménye kellett, ha egy szakmabeli el akarta nyerni a polgári aranyérmet, mint pl. Molnár József orvos. A véleményt a helytartótanácshoz terjesztették fel. A városi orvos különben az országos főorvossal levelezett. 1824-ben érkezett a leirat Pfisterer András országos főorvos haláláról. Az interregnum alatt a városi orvos közvetlenül a helytartótanáccsal levelezett (működéséről évente küldött jelentést).²¹

Az orvosok működéséről a városi tanács adott bizonyítványt. De városi bizonyítvány kellett ahhoz is, ha egy orvos-tanuló a szegénységét akarta igazolni. Ilyen igazolványt a tanács akkor adott ki, ha „a szülőknek ingatlanuk nem volt és szegénységük köztudomású”. A magánorvosok és seborvosok bizonyítványait a városi (hatósági) orvos hitelesítette.²²

Az 1780-as évektől vannak adatok orvosi eszközök beszerzéséről. 1788-ban megyei leirat rendelte el, hogy „a közpénztárból kell fedezni a fizetett orvos, seb- és állatorvos eszközeinek a beszerzését”. A tanács „a városban fizetett seborvos nincs” jelszóval tette az ügyet ad acta. A következő évi leirat már arról szól, hogy a város által alkalmazott seborvosok maguk lássák el magukat orvosi szerszámokkal, csak a drágábbakat vegye meg a város és nyugta ellenében adja át az orvosnak.²³

1829-ben a városnak több rendbeli orvosi eszközei voltak, amelyeket tisztogatni és a rosszak helyet újat venni kellett. Ebben az évben a kamarási hivatal 161 Ft-ot költött erre a célra. A következő évben a városban tartózkodó vándorköszörűs 100 Ft-ot kért a boncoló eszközök élesítéséért.²⁴

¹⁸ Prot. sess. 1786. aug. No 14.; 1796. szept. 26. No 1290.

¹⁹ Prot. sess. 1808. jan. 18. No 79.

²⁰ Prot. sess. 1812. ápr. 8. No 522.

²¹ Prot. sess. 1811. dec. 27. No 1626.; 1824. szept. 20. No 1439.; 1826. okt. 27. No 1577.

²² Prot. sess. 1820. aug. 25. No 1444.; 1842. júl. 25. No 2123.; 1843. aug. 7. No 2557.

²³ Prot. sess. 1788. okt. 13. No 1475.; 1789. nov. 6. No 1454.

²⁴ Prot. sess. 1829. jan. 23. No 121.; 1830. jún. 7. No 923.

1833-ban Say Ferenc főorvos jelentette, hogy „Pesten két vidéki orvos ásványos mágnesen csudás gyógyításokat visz végbe”. Javaslatára a város ilyen mágnest vásárolt.²⁵

Az 1840-es években a város kórházi bonceszközöket, sebészszereket vásárolt. A főorvos jelentése szerint az orvosi műszereket 30 éve vették. A tanács őt bízta meg, hogy „a szükséges újabb és célirányosabb szerkezetű műszerek jegyzékét és árát mutassa be”.²⁶

Már a fentebbi, 1796. évi szabályozásból kitűnt a városi orvos tevékenységi köre: a hozzáforduló beteget tanáccsal és recepttel látta el; vizitálta a polgári és katonai kórházat; évente ellenőrizte a gyógyszerterát; orvosi ügyekben szakvéleményt adott, vizsgálta a seborvosokat és a bábákat.²⁷

Fontos feladata volt a halottszemle elvégzése vagy megszervezése, illetve felügyelete. A városi orvosoknak nem nagyon tetszett ez a feladat, „mert inkább a betegeket kell vizsgálniok, nem a hullákat”. A szemlét ezért rendszerint a seborvosokkal végeztették. A plébános néha vonakodott elfogadni az általuk kiállított halotti bizonyítványokat.²⁸

1806-ban Khor Ferenc városi orvos a súlyos betegségek megelőzésére javasolta, hogy a halottakat 12 órán belül temessék el, „hogy a belőlük kiszálló gőzök ne fertőzzenek”. Az orvosok és seborvosok állítsanak ki a halottakról vizsgálati cédulát; a plébános ilyen nélkül ne temessen. A halottakat ne alkalmi kocsin, hanem városi kocsin vigyék a temetőbe. Az orvos megfigyelte, hogy az elhaltak fekvőhelyeit, minden tisztítás és szellőztetés nélkül tovább használták. Ezért megparancsolták a tisztítást és a szellőztetést (a füstölésre ecetet használtak). Amikor a kórházat szellőztették, a szomszédos házak kapuit és ablakait be kellett csukni.²⁹

A helytartótanács 1812-ben szabályozta a halottszemlét. Eszerint a halottkém jegyzőkönyvet állított ki; szemlét seborvos legények nem végezhetek. A vizsgálatért a szegényektől 30 kr-nál nem lehetett többet szedni. A járványban elhaltakat 48 órán belül kellett eltemetni. A fertálymesterek a kezelő orvostól írást kértek a halál neméről, de a halottkém nélkül is kiadta a jegyzőkönyvet. Enélkül plébános vagy pópa nem temethetett.³⁰

Az utasítást azonban nem mindig tartották be: 1815-ben pl. a városi orvos a miatt tett panaszt, hogy egy ezüstművest — a felsőbb rendelkezés szerint — 24 óra előtt eltemettek. 1826-ban a rác papot külön utasították: cédula nélkül ne temessen el senkit sem.³¹

²⁵ Prot. sess. 1833. márc. 4. No 407.

²⁶ Prot. sess. 1840. szept. 4. No 1883.; 1843. febr. 10. No 636.; 1847. nov. 15. No 4634.

²⁷ Kállay 1972/B. 136.

²⁸ Prot. sess. 1795. nov. 16. No 1349.; 1805. júl. 24. No 1000.

²⁹ Prot. sess. 1806. jan. 14. No 82.

³⁰ Prot. sess. 1812. szept. 12. No 1173.

³¹ Prot. sess. 1815. jún. 2. No 928.; 1826. júl. 3. No 1047.

A kapitányi hivatal felhívására a városi orvos vizsgált meg minden hirtelen elhalt személyt és szervezte meg a boncolását. 1828-ban pl. egy, a Vadmezőn halva talált személyt vizsgált meg a főorvos és egy seborvos.³²

A városi orvos feladata volt a rabkórházak és a városi fogházak állapotának vizsgálata.³³

Az orvos vizsgálta meg a befalazott kutakat; a Sárvizből kiszálló káros gőzöket és romlott levegőt; jelentett a városban előforduló betegségekről vagy véleményt mondott városi tisztségviselők egészségi állapotáról (hogy szükséges-e helyettesítésük).³⁴

Új feladatként jelentkezett 1804-től kezdve a himlőoltás, amikor a helytartó-tanács hívta fel a figyelmet: „Ajánlani kell a népnek a már több éve bevált himlőoltást.” A felhívás ellenére csak 1810-ből vannak adataink, hogy a népet minden lehetséges módon biztatják: gyerekeiket vigyék oltásra. Ezt a plébánosok is kihirdették.³⁵

A himlőoltással a tanácsülés rendszeresen foglalkozott, sőt 1815-től — a polgármester elnökletével — külön küldöttség is működött. 1822-ben, amikor „a himlő uralkodni kezdett a városban” és nem volt elég „jó méreg”, a városi seborvos a pesti Universitasról hozott. 1823-ban egy gyerek beoltásáért az orvos 15 kr-t kapott. 1827-ben 411 gyereket oltottak be. 1832-től az iskolák előljárói minden iskolás gyerek szülőjétől vagy gyámjától igazolást követeltek, hogy a gyerek átesett a „himlőzésen” vagy „foganatosan” beoltották.³⁶

A francia háborúk, katonák és hadifoglyok hatására elterjedt bujakór leküzdése az 1810-es évektől kezdve állandó gond. A helytartótanács 1817-ben elrendelte, hogy „a katonasággal kóborló, szolgálaton kívüli fehér személyeket, akik a katonaságot nyavalyával fertőzik, szolgálatterelésre szólítsák fel; a vidékieket pedig a szülőföldjükre utasítsák. A veneresben levőket a város költségén kell meggyógyítani és jobb életre kötelezni”. Tíz év múlva még mindig arra intették az orvosokat, hogy különösen ügyeljenek a buja betegségek kiirtására. Az ilyen személyek megvizsgálásánál mindig egy orvosnak is jelen kellett lennie. Dajkának senkit sem lehetett vizsgálat nélkül felfogadni. 1835-ben a rabok és a befogott személyek között sok bujanyavalyában szenvedőt találtak; kezelésükhöz a gyógyszert a város fizette ki. 1847-ben egy nőt a kapitányi hivatal letartóztatott, „és addig őrzi, amíg a buja sorvból kigyógyul. Ui. aki vele közösül, buja sorvat kap (ragad)”.³⁷

³² Prot. sess. 1819. febr. 19. No 250.; 1828. nov. 4. No 1837.

³³ Prot. sess. 1790. jan. 29. No 143.; 1835. dec. 4. No 2436.

³⁴ Prot. sess. 1786. máj. 12. No 742.; 1790. jún. 25. No 643.; 1791. febr. 4. No 145.; 1804. aug. 31. No 1049.; 1839. jan. 7. No 68—69.

³⁵ Prot. sess. 1804. jún. 18. No 766.; 1810. máj. 11. No 791.

³⁶ Prot. sess. 1816. nov. 4. No 1795.; 1822. febr. 6. No 217.; 1823. jún. 13. No 942.; 1827. júl. 10. No 1203—1204.; 1832. nov. 16. No 2191.

³⁷ Prot. sess. 1817. jan. 27. No 166.; 1820. ápr. 4. No 616.; 1827. okt. 26. No 1685.; 1835. okt. 23. No 1999.; 1847. szept. 7. No 3665.

Másik előforduló betegség a kutya harapása által okozott veszettség volt. Ennek megelőzéséről a városi orvos már 1794-ben feljegyzést készített. Szerinte a veszettséget elősegítette a nagy meleg. Az értekezést „az egészség fenntartására ügyelő bizottság” tárgyalta meg. Az embert megmaró kutyát még akkor is agyonlőtték, ha nem volt veszett, „hogy többet ne marjon meg”. 1827-ben az orvos — a kutyák elszaporodása miatt — javasolta, hogy „a gyöpmester minden felesleges kutyát emésszen el”.³⁸

Mindezekon kívül az orvosok a legkülönbözőbb egyéb munkát is végeztek. Gyűjtötték a füveket és ritka növényeket, természeti produktumokat. Ez utóbbiakról a pesti egyetem természetrajz tanárát, Schönbauer Józsefet kellett értesíteniük (1795). De végeztek az orvosok meteorológiai megfigyeléseket is.³⁹

Seborvos

Már jóval a városi orvost megelőzve működött Fehérvárott. 1710-ben, a járvány alkalmával, azt olvashatjuk, hogy a városi seborvos mellé két ápolónőt, két kocsihúzót, négy sirásót és egy halottvivőt vettek fel. 1742-től Schwab Fülöp a városi chyrurgus. 1747-ben két seborvos és egy fürdős működött a városban. 1751-ben Panitz Pál volt a céh (Contubernium Chyrurgorum Albensium) tanácsi biztosa.⁴⁰

1772-ből Pölöskei Ferenc, Országh János, Szombathelyi József és Balogh Ferenc seborvosokról tudunk. 1773-ban vették fel városi seborvosnak Hübner Ignácot; polgárjogot a következő évben nyert. Az 1780-ban a városban működő hat seborvos közül háromnak volt egyetemi képzettsége (rövidebb ideig — két évig — hallgattak előadásokat mint a medicusok). Új seborvos működését a céh meghallgatása után engedélyezte a tanács. Ha soknak találta a számukat, újabb engedélyt nem adott ki; vagy előírta a szülészeti vizsga letételét is. A seborvosok csak a tanács által kijelölt házban praktizálhattak. Volt olyan seborvos, aki állatorvosi tanulmányokat folytatott.⁴¹

1790-től alkalmazták Amon Ignácot városi seborvosként. Kötelessége volt „a szegények szolgálata betegség esetén”, erről időnként jelentéseket készített. Amonnak seborvosi, bábai és állatorvosi diplomája volt. A városi orvos alá rendelték, annak utasításai szerint dolgozott. Utódja Pál Mihály lett, aki egy

³⁸ Prot. sess. 1794. febr. 14. No 253.; 1820. máj. 29. No 986.; 1822. máj. 28. No 879.; 1827. máj. 14. No 811.

³⁹ Prot. sess. 1785. jan. 14.; 1790. jan. 8. No 24.; 1795. máj. 1. No 511.; 1801. febr. 13. No 202.

⁴⁰ Kállay 1972/B. 137.; Prot. sess. 1743. jún. 7.; 1751. jún. 4.; 1763. aug. 30; Corr. buch. 1743. aug. 30.; 1747. márc. 7.

⁴¹ Prot. sess. 1772. aug. 31.; 1773. szept. 17.; 1774. máj. 27.; 1780. jan. 14.; júl. 28.; 1787. jan. 19. No 43.; júl. 2. No 661.

„seborvos jussát” vette meg. Őt Ergovits Tamás seborvos, állatorvos, bába és szemorvos követte.⁴²

1800-ban a seborvosok a tanácsülés előtt panaszkodtak, hogy a nagy kiterjedésű városban nem győzik a betegeket látogatni. A tanács többször szabályozta az általuk szedhető díjakat. 1821-től a helytartótanács megtiltotta olyan seborvosok gyakorlatát, akik bábai és marhaorvosi tudományokat nem tanultak.⁴³

Legfontosabb feladatuk, 1760-tól kezdve, a városi orvos utasítására és felügyelete alatt végzett halottvizsgálat és boncolás, amit a tanács beosztása szerint, felváltva végeztek. A vizsgálatért a város által megszabott taksát szedték.⁴⁴

Korszakunk vége felé jelentek meg a tiszteletbeli városi sebészek, akik a fenti munkákat (későbbi alkalmazás reményében) városi fizetés nélkül végezték.⁴⁵

A seborvosok mellett fürdősök is gyógyítottak a városban. 1718-ban Flahker András városi polgár, fürdős és seborvos panaszt tett a magyar borbély ellen, „aki kötést alkalmaz és gyógyít”. A tanács 6 Ft-ra büntette. 1725-ben Ifflinger Mihály seborvos egy özvegasszony fürdős házáat vette meg és telepedett le a városban. A fürdősök között találjuk az 1740-es években Amon Fülöp Jakabot. 1745-től a város már nem növelte a fürdősök számát, erre csak az 1830-as évektől került sor.⁴⁶

A lakosok nemcsak a helyi fürdőket használták, hanem Füredre is jártak. 1786-ban hirdette ki a tanács a „Füredre gyógyfürdőzés céljából utazók tudomására a lakás és étkezési taksát”. Ezt a városkapura is kiszögezték. 1830-ban Say Ferenc városi főorvos utazott 14 napra, „egészsége fenntartására”, a füredi fürdőkre.⁴⁷

Bába

Városi bábáról 1716-tól kezdve vannak adataink, ekkor Fischer Anna Katalin volt a bába. 1721-ben a tanács új bábát alkalmazott, de „az öreg bába tovább dolgozhat mindaddig, amíg valaki is bizalommal lesz hozzá”. 1734-ben Mórról hoztak bábát a városba. 1737-ben fizetése 40 Ft, 10 Ft szálláspénz, hat mérő kevert gabona és két mérő búza. Az akkori bába, Leicht Erzsébet, a bécsi orvosi fakultáson tett vizsgát. 1746-tól a Budai-külvárosba külön bábát alkalmaztak, akinek „szegénynek-gazdagnak egyformán kell segítenie”.⁴⁸

⁴² Prot. sess. 1790. júl. 19. No 704.; 1792. szept. 7. No 1236.; 1797. szept. 30. No 1155.; 1810. júl. 27. No 1166.; 1812. szept. 18. No 1193.; 1814. júl. 15. No 1068.

⁴³ Prot. sess. 1800. jan. 28. No 147.; 1812. dec. 7. No 1503.; 1821. febr. 16. No 279.; „A borotvások” 1843-tól használhatták cégérnek a sebészi medencét (Prot. sess. 1843. okt. 6. No 3582.).

⁴⁴ Prot. sess. 1769. febr. 27.; 1820. jan. 5. No 6.; 1839. aug. 23. No 1671.

⁴⁵ Prot. sess. 1836. máj. 24. No 1134.; máj. 27. No 1169—1169.; 1842. okt. 31. No 3162.

⁴⁶ Prot. sess. 1718. ápr. 29.; 1745. dec. 4.; 1832. febr. 20. No 346.; Corr. buch. 1725. szept. 7.; 1744. jún. 30. Egyes városok már igen korán szabályozták a fürdősök tevékenységét. Sopron megszabta pl. a gőzfürdőben szedhető díjakat; Rozsnyó pedig megtiltotta, hogy a fürdősök fogat húzzanak. (Corp. stat. II/2. 139. Rozsnyó 1603.; V/2. 182. Sopron 1633.)

⁴⁷ Prot. sess. 1786. jún. 12. No 871.; 1830. jún. 25. No 1075.

⁴⁸ Kállay 1972/B. 138.; Prot. sess. 1721. aug. 8.; 1734. aug. 11.; 1737. jan. 22.; 1746. júl. 19.

1754-ben a Belvárosban és a Budai-külvárosban sok panasz volt a bábákra, ezért a tanács Bécsbe írt egy tanult bábáért és egy kisegítőért. A következő évben ehhez még hozzátették, hogy „sok szerencsétlenség történt már a szülő nőekkel a bábahiány miatt”; ezért még egy baba alkalmazását határozták el. 1756-ban már a bábakisegítő is működött a városban. A baba a Caraffa házba kapott szállást. 1763-ban, amikor elhalálozott, a város két-három hétre Luzsényszky grófnőtől kért kölcsön egy bábát.⁴⁹

Az uralkodónő 1763-ban rendelte el, hogy „minden városban felesketett, a városi pénztárból fizetett bábákat kell alkalmazni”. Azt ezt követően felvett bábák már három évig tanultak és egy városi bizottság (esetleg a városi orvos) előtt tettek vizsgát. Fizetése ekkor már a természetbeniekén kívül 70 Ft. 1769-ben a Belvárosban két baba volt; az egyik Bécsben tanult, a másikat három évi gyakorlat után a városi orvos vizsgáztatta le. A külvárosban, a belvárosiaknak alárendelve, négy baba működött, akik a nehezebb szüléseknél asszisztensként szerepeltek. Nehezebb esetekben a városi orvost hívták.⁵⁰

1770-ben a tanács elbocsátotta a városi bábát, „mert többszöri intés ellenére sem javította meg életmódját”. 1784-ben két vizsgázott és négy kisegítő bábáról olvashatunk a forrásokban. A szegény asszonyok ápolásáért a városi pénztártól kaptak térítést. 1790-ben az egyik fehérvári városi baba Somogy megyéhez került át, miután a város az életviteléről bizonyítványt adott neki.⁵¹

A XIX. század elejétől a városban letelepedni akaró babaasszonyok, ha oklevelüket bemutatták, az engedélyt minden korlátozás nélkül megkapták. Sokat nyomott a latba a városi orvos ajánlása. Az 1808—1809-es években, amikor a városban sok katonaasszony volt, a bábák kötelességévé tették ezek ellátását is.⁵²

1817-ben, a seborvos céh biztosának javaslatára, a tanács beszerezte a „Szülést elősegítő tudomány és mesterség” című könyvet, amelyet nemcsak a bábák, hanem a seborvosok figyelmébe ajánlott.⁵³

Az 1820-as évektől a városi bábái állásokat előléptetés útján töltötték be. 1823-ban pl. az új baba az elhalt állását és fizetését kapta meg, a többiek pedig előbbre léptek a hivatali létrán. Üresedés esetén a városi orvos hívta fel a tanács figyelmét, hogy „a bábák előmenetelét el kell intézni”. Ilyenkor „a bábák sor szerint előléptek”, az újakat mindig az utolsó (legalsó) bábái fizetésre vették fel.⁵⁴

⁴⁹ Prot. sess. 1754. ápr. 29.; 1755. jan. 16.; máj. 7.; 1761. ápr. 7. Corr. buch. 1763. máj. 6.

⁵⁰ Prot. sess. 1767. jan. 2.; Corr. buch. 1767. aug. 28.; 1769. febr. 27.; OL A 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in Civ. Bécs, 1763. aug. 30.

⁵¹ Prot. sess. 1770. aug. 31.; 1784. dec. 4.; 1785. febr. 4.; 1790. márc. 15. No 315.; 1799. aug. 23. No 991.

⁵² Prot. sess. 1801. szept. 11. No 1172.; 1803. máj. 6. No 690.; 1804. okt. 26. No 1260.; 1808. márc. 21. No 378.

⁵³ Prot. sess. 1817. aug. 11. No 1238.

⁵⁴ Prot. sess. 1823. márc. 17. No 427.; szept. 19. No 1390.; 1830. nov. 22. No 1904.

Patika

A gyógyszerterát először 1701-ben említik a források, amikor Sélyi János patikust felmentették a porció alól, mert a várost gyógyszerekkel látta el. A következő évben egy polgárt arra kötelez a tanács, hogy a vásárolt gyógyszerek árát (4 Ft-ot) fizesse meg a patikusnak. 1706-ban — mivel a háborús időkben többen meghaltak a tanácsosok közül — gróf Nádasdy tábornok javaslatára, a tanács Malláth Ferenc polgári gyógyszerészt nevezte ki tanácsossá. 1714-ben Grimbtner János Józsefet kérésére felvették — egyelőre fizetés nélküli — patikusnak, azzal az ígérettel, hogy „jó magaviselet esetén fizetést is kap”. Még abban az évben felszólították, hogy kérjen polgárjogot, ha mesterségét folytatni akarja.⁵⁵

1718-ban már Besenecker Sebestyén a patikus; ebben az évben kárpótlást kap a beszállásolás miatt. 1720-ban — miután házat vett — polgárjogot nyert. 1727-ben Puell, 1730—1736 között Méhely Menyhért gyógyszerészt említi a városi jegyzőkönyv. Ez utóbbi 1730-ban kapott polgárjogot, két évvel később pedig 300 Ft-ot kötelezvényre a kamarási pénztárból, a patika rendbehozatalára.⁵⁶

Erre már csak azért is szükség volt, mert a helytartótanács igen korán, 1728 januárjában elrendelte, hogy „a patikát ellenőrizni, vizsgálni kell”. Az első vizsgálatokat, a helybeli seborvos és tanácsosok jelenlétében, a győri városi orvos végezte.⁵⁷

1736-ban jelent meg Mehler János gyógyszerész, aki ebben az évben 6% kamatra 200 Ft-ot kapott a kamarási pénztárból. A következő évben porcióhátralékát azzal engedte el a tanács, „hogy a gyógyszereket ne értékelje túl” (vagyis ne adja túl drágán). 1737-ben Mehler panaszára megtiltották, hogy a fűszerkereskedő gyógyszereket áruljon és elrendelték, hogy az orvosok, borbélyok, fürdősök mind nála szerezzék be a gyógyszereket. Kötelezték viszont, hogy ő vagy a segédje mindig készenlétben álljon. Ekkor két tanácsos ellenőrizte a patikát. 1739-ben — „tekintettel a járványos időkre” — elengedték Mehler porcióját és háziadóját, de „segítőkésznek kell lennie”. Mehlernek városon kívüli kapcsolatai is voltak; Eylenschenk bécsi cs. kir. tábori gyógyszerész és a budai tábori gyógyszerész 500 Ft-ot követelt tőle a szállított gyógyszerekért.⁵⁸

1741-ben a tanács megállapította, hogy a katonai parancsnoknál „egy kóbor luteránus gyógyszerész tartózkodik, aki a városban is tevékenykedik, a borbélyok és fürdősök kárára. Mivel a parancsnok nem hajlandó elküldeni, 24 Ft büntetés terhe mellett tilos tőle pénzért vagy ingyen gyógyszert elfogadni”.⁵⁹

⁵⁵ Prot. sess. 1701. febr. 22.; 1702. máj. 2.; 1706. nov. 21.; 1714. márc. 12.; 1714. júl. 27.; lásd még: Szabó 1975. 8—25.

⁵⁶ Prot. sess. 1718. szept. 3.; 1720. jan. 19.; 1727. márc. 16.; 1730. júl. 14.; 1731. nov. 29.; 1732. jan. 15.

⁵⁷ Prot. sess. 1728. jan. 2.; 1736. máj. 5.

⁵⁸ Prot. sess. 1736. dec. 22.; 1737. febr. 5.; jún. 4.; 1739. márc. 10.; 1745. máj. 26.; Corr. buch 1738. máj. 30.

⁵⁹ Prot. sess. 1741. febr. 11.

Mehler végrendeletét 1745-ben hirdették ki. A patikát előbb a budai ágoston rend szándékozta megvenni. A város novemberben a priort 14 napon belüli nyilatkozattételre szólította fel; és miután nem nyilatkozott, az özvegy a patikát a jezsuitáknak adta el. Az átadás 1746 januárjában történt. A patika alapítólevelében kötelezték a rendet, hogy orvosságot, személyi megkülönböztetés nélkül, mindenkinek adjon; ár tekintetében a bécsi normát tartsa be; minden időben — járványkor is — szolgáltasson gyógyszert és tegeye lehetővé, hogy polgári ellenőr is vizitálhassa a patikát. A tanács viszont kötelezte magát, hogy „másik patika nem lesz a városban”. Ez később sok vita forrása lett.⁶⁰

A jezsuita patikát — amelynek a város csak a beszállásolás, de nem a hadiadó alóli mentességet adott — a tanács igen szorgalmasan ellenőrizte, ahogy arra különben a helytartótanács 1750. májusi leirata is felhívta. Ebben az évben Johann Perdoni budai patikust kérték fel erre, „mivel a tanács nem tudja megcsinálni”. 1752-ben a helytartótanács újból felhívta a figyelmet a patika-vizitációra, illetve erről jelentés készítésére. A tanács két belső tanácsosból, a városi orvosból és seborvosból bizottságot állított össze, amely azután szorgalmasan küldte jelentéseit a helytartótanácsához. 1768-ban a városi orvos maga végezte el az ellenőrzést.⁶¹

A jelentésekből kitűnik, hogy Mehler patikus és özvegye nagyon rossz állapotban adta át a patikát a jezsuitáknak. Utalnak a jelentések a renddel kötött megállapodásra, különösen arra, hogy a városban másik patikát nem lehet létesíteni. Ebből arra következtethetünk, hogy a második gyógyszertár gondolata már ekkor felmerült. Az 1769. évi jelentés szerint a patikát már több, mint 20 éve Hüll Mátyás jezsuita atya vezette. „Ezen idő alatt semmiféle tévedés, hanyagság nem fordult elő. Az orvosságot a pozsonyi előírás szerint méri. Segédeket és inasokat foglalkoztat; mérgeket csak orvosi rendeletre ad ki.” A tanács különös gondot fordított a mérgek kezelésére: az 1772. évi jelentés ugyancsak kitér erre, megállapítva, hogy „a legnagyobb körültekintéssel kezelik a mérgeket”. A mérgekre egy öt főből álló tanácsi deputatio — benne a városi orvos — ügyelt.⁶²

A jezsuita rend feloszlatása után egy időre a patikát is a pálosok vették át. 1774-ben a városi bizottság vizitációt tartott: megállapította, hogy kétféle (nürnbergi és bécsi) súlyt és kétféle (pozsonyi és bécsi) taxát használtak. A bizottság ezt „difformitas”-nak minősítve kifogásolta. A tanács ebben az évben működési bizonyítványt adott a fentebb említett Hüll Mátyás atyának, a feloszlatott jezsuita rend patikáriusának.⁶³

A jezsuita patikát a pozsonyi Valter Ferenc vette meg. Az átadáskor némi vita támadt, a jezsuita patika által használt botanikus kert miatt. A város ui. nem adta oda az új gyógyszerésznek a kertet, „mert az nem a patikához tartozik, hanem csak

⁶⁰ Prot. sess. 1745. szept. 6.; 1745. nov. 16.; 1746. jan. 7.; Corr. buch 1746. jan. 11.; Kosáry 1980. 165.

⁶¹ Prot. sess. 1750. máj. 8.; 1752. júl. 14.; 1753. jan. 30.; 1758. okt. 24.; Corr. buch 1750. júl. 7.; 1753. okt. 4.; 1762. febr. 22.; nov. 16.; 1769. febr. 18.; Kovács 1979. 99—102.

⁶² Corr. buch 1766. máj. 25.; 1769. febr. 27.; 1772. nov. 6.; Prot. sess. 1772. okt. 19.

⁶³ Prot. sess. 1774. nov. 8.; 1778. febr. 13.; Corr. buch 1774. nov. 27.; dec. 19.

használatra kapta. A paróchiához tartozik és a város nem akarja elvenni tőle. Úgyis kár érte várost a gyógyszerház szekularizálásával". 1776-ban Valter Ferenc polgárjogot kapott és bemutatta bizonyítványát, amely szerint az új nagyszombati egyetemen superlaudabiliter levizsgázott. Ebben az évben a tanácsi bizottság már vizsgálta a patikát, amelyre 20 Ft adót vetettek ki.⁶⁴

Valter Ferenc nem sietett a 8160 Ft-os vételár kifizetésével, 1777-ben még mindig tartozott 4000 Ft-tal. A helytartótanács felszólította a tanácsot: zárolja Valter javait. Valter erre kijelentette, hogy 3000 Ft-ot kifizet Pozsonyban a tanulmányi alap pénztáránál. Adóssága nem akadályozta meg abban, hogy 1777-ben 2000 Ft-ért a Budai külvárosban házat vegyen. A patika vételárából 1000 Ft-tal 1780-ig tartozott, illetve eddig fizette utána a kamatot.⁶⁵

Az új gyógyszerész első dolga volt megtiltani, hogy a fűszerkereskedők és mások (pl. bábák) gyógyszereket áruljanak. A tilalom azonban nem sok sikerrel járt, mert 1791-ben meg kellett újítani.⁶⁶

A tanács által a helytartótanácsához szorgalmasan küldött jelentésekből megtudhatjuk, hogy Valter a bécsi gyógyszerkönyv (Dispensatorium) szerint készítette az orvosságokat. 1787-ben — ezekben az években a megyei orvos is részt vett a vizitációban — megszüntették a nürnbergi mértékeket, és csak a bécsi súlyokat engedélyezték.⁶⁷

1792-ben a megyei közgyűlésen részt vett városi küldöttség arról értesült, hogy a megye — az 1780-as évekhez hasonlóan — a saját embereit akarta kiküldeni a gyógyszerház felülvizsgálatára. A tanács azonban ezt határozottan visszautasította: „Akiket felülvizsgálunk, azok nem megyei, hanem városi jurisdictio alatt állnak.” A helytartótanács azonban ezt nem méltányolta, hanem úgy rendelkezett, hogy a vizitáló bizottságban a megyei orvosnak is helye legyen.⁶⁸

Az 1790-es években Valter Ferenc patikus a városi bor- és pálinka-akcisát és a téglaegetőt bérelte. 1793-ban hadsegedelem címén 100 mérő kevert búzát, 200 mérő zabot és négy öl szénát ajánlott fel, illetve szállított be a katonai élelmezési raktárba.⁶⁹

1794-ben utasították a patikust, hogy „tegye el a recepteket, hogy meg tudják állapítani, kinek milyen gyógyszert adott ki”. A későbbi időben a patika receptkönyvet vezetett.⁷⁰

1795-ben Valter igazolást kapott a tanácstól, hogy nincs kifogás a patika kezelésével kapcsolatban. 1798—1799-ben még számlákat nyújtott be a tanácsnak

⁶⁴ Corr. buch 1775. márc. 3.; Prot. sess. 1776. máj. 17.; nov. 22.; dec. 6.; Kosáry 1980. 609.

⁶⁵ Prot. sess. 1777. máj. 9.; máj. 12.; aug. 25.; 1780. júl. 28.; 1792. febr. 17. No 221.

⁶⁶ Corr. buch 1777. júl. 21.; nov. 4.; Prot. sess. 1791. ápr. 8. No 418.

⁶⁷ Prot. sess. 1780. ápr. 21.; 1787. júl. 27. No 766.; 1789. nov. 27. No 1594.

⁶⁸ Prot. sess. 1792. okt. 26. No 1426.; nov. 26. No 1561.

⁶⁹ Prot. sess. 1793. jún. 18. No 858.; dec. 6. No 1531—1532.; dec. 28. No 1606.; dec. 30. No 1632.; 1794. jan. 17. No 81.

⁷⁰ Prot. sess. 1794. febr. 28. No 335.; A fehérvári gyógyszerház receptkönyve: OL R 222—212. Egyházi iratok gyűjteménye. 1836—1911.

a szegények és városi foglyok részére adott gyógyszerekért. 1802-ben, mint belvárosi lakos és volt patikus, 80 Ft-ot fizetett a belvárosi kaszárnya építésére.⁷¹

1798-ban Valter 20 000 Ft-ért eladta feleségének, Frantz Erzsébetnek a patikát, a házat és a hozzá tartozó földeket. Felesége pedig azonnal továbbadta fiának (aki Valter mostohafia volt), Höflich Imrének. Az új patikus bemutatta oklevelét és kérte a patika átvételében való megerősítését. A tanács ezt meg is tette, „mivel abszolút semmi akadályja sincsen”. Egyúttal Höflichet a polgárok közé is felvették.⁷²

1805-ben a megyei orvos azzal vádolta meg, hogy romlott gyógyszereket tart, azokat rosszul készíti el. A tanács — Höflich kérésére — bizottságot küldött ki a megvizsgálására. Ennek eredményét ugyan nem ismerjük el, de lehet következtetni abból, hogy a következő évben a városban töltött éveiről bizonyítványt kért, majd eladta házat, kertjét és patikáját, a benne levő orvosságokkal és berendezéssel, tartozékokkal együtt 46 000 Ft-ért Szüts Károlynak.⁷³

A helytartótanács 1807 márciusában járult hozzá a Höflich-patika eladásához. Meghagyták az új tulajdonosnak, hogy szüntesse meg az elődjénél tapasztalt hiányosságokat. „Különösen ügyeljen arra, hogy ónszájú üvegekben, melyeket a folyadék megtámadott, ne készítsen új folyadékot, azokat ne használja.”⁷⁴

Szüts nem sokáig működött a városban. 1808-tól ugyan megkapta a városnak szükséges gyógyszerek szállítási jogát, de 1810-ben már bizonyítványt kért pár éves működéséről.⁷⁵

1811-től Braun Ferenc a gyógyszerész, ebben az évben ő kapta meg a városi betegházhoz szükséges gyógyszerek szállítási jogát. 1812-ben polgárjogot kapott és egy „tanult patikást” alkalmazott. Egész korszakunk végéig szállít a városnak, sőt az 1840-es évektől a megyének (rabok és szegények számára) is. 1843-ban engedélyt kapott a „Fejér vármegye gyógyszerháza” cégtábla kitzűzésére. Ezt hirdetményeiben is feltüntethette.⁷⁶

A második patika létesítésének gondolata az 1786-os évtől kezdve jelentkezett erélyesebben. Ekkor — rövid egymásutánban — három gyógyszerész is kérte a várostól a nyitási engedélyt. A tanács azonban — Valterre hallgatva — mindig azt válaszolta, hogy elég egy patika a városban, illetve hogy Valter jól látja el a feladatát, nincs hiány gyógyszerekben. „A helybeli gyógyszerész a jeszuiták gyógyszerháza-jogát drágán és azzal a feltétellel vette meg, hogy második patika nem

⁷¹ Prot. sess. 1795. ápr. 13. No 452.; 1798. aug. 24. No 1039.; 1799. febr. 8. No 180.; 1802. aug. 6. No 1124.

⁷² Prot. sess. 1798. márc. 5. No 308.

⁷³ Prot. sess. 1805. nov. 17. No 1622.; 1806. júl. 20. No 1150.; nov. 17. No 1712.; Talán feljelentés történhetett. Erre utal, hogy egy patikuslegény 1807-ben „kéri a denúnciació költségeit” a tanácstól, amit haladéktalanul meg is kapott (Prot. sess. 1807. jan. 5. No 11.).

⁷⁴ Prot. sess. 1807. márc. 16. No 361.

⁷⁵ Prot. sess. 1807. nov. 21. No 1369.; 1810. máj. 28. No 903.

⁷⁶ Prot. sess. 1811. júl. 21. No 955.; 1812. jan. 7. No 33.; 1821. márc. 19. No 463. 1843. febr. 3. No 519.; márc. 3. No 881.

lesz a városban.” Sőt a jelentkező patikusokat intették, hogy a lakosság körében ne keltsenek nyugtalanságot.⁷⁷

1794-ben azonban már olyan nagy volt a nyomás, hogy a választott község is mérlegelte egy második patika előnyeit. A polgárok pedig házról házra járva aláírásokat gyűjtöttek ennek érdekében. A tanács ezt nem nézte jó szemmel: „Ne foglalkozzanak olyan dolgokkal, melyek nem a tanács-, hanem az uralkodótól függenek.” A kérdésbe az orvosok is beleszóltak: szükségesnek tartották.⁷⁸

A tanács és a választott község 1796 márciusában együttes ülésen úgy foglalt állást, hogy „a gyógyszer-tár a királyi haszonvételek közé tartozik; annak idején ezt a jogot a jezsuiták a városra hagyták. A kincstár úgy adta el Valternak, hogy idegennek nem adhatja el. Azonban nem lehet ebbe belenyugodni, hogy másik patikát ne lehessen felállítani a városban”. Az együttes ülés javasolta a második gyógyszer-tár létesítését. Az állásfoglalás eredményeként 1797 szeptemberében megjött a helytartótanács engedélye második patika nyitására.⁷⁹

A második patika jogára két jelentkező: egy pécsi és egy helybeli polgár volt; a tanács természetesen a helybeli polgárt részesítette előnyben. Így lett a második patikus Ruprecht János fehérvári adófizető, 1798-ban már beszerezte a szükséges gyógyszereket, amelyeket a tanácsi bizottság meg is tekintett. 1799-ben panaszt tett 25 Ft hadiadó kivetése miatt. A tanács mérlegelte, hogy ugyan Valter Ferenc is 25 Ft-ot fizetett, de utódja és örököse (mostohafia) csak 16 Ft-ot, annyit, mint az első osztályú kereskedők. végül Ruprecht is ennyit fizetett.⁸⁰

1799 és 1804 között többször kérte, hogy a város tőle is szerezzen be orvosságokat a szegények, betegek és a városi kórház számára. A tanács azonban mindig azt válaszolta, hogy Höflich-től szerzik be a szükséges szereket, akivel meg vannak elégedve és aki „a bécsi rendelkezés szerinti áron adja azokat”. 1805-től változott a helyzet, a város Ruprecht-től is vásárolt gyógyszereket.⁸¹

1801-ben egy városi polgár azért panaszolta be, mert „fogfájásra olyan szeszt adott, amely nemcsak a foghúst, de a nyelvet is elerőtlenítette”. A tanács beidézte Ruprechtet és intette, hogy nagyobb figyelemmel adja a gyógyszert. 1810-ben Ruprechtet — kérésére — a tanács felmentette a polgári-katonai szolgálat alól, „mivel közérdekű munkát végez”.⁸²

1815-ben már özvegyéről olvashatunk, aki a patikát egy provisor által vezette. A következő évben Fritz Antal mérte a gyógyszereket, miután az özvegyet elvette. A tanács, megvizsgálván diplomáját, megadta neki az engedélyt. Sokáig azonban nem élvezte a patikajogot, mert 1825-től Broszman Tóbiás a gyógyszerész, aki ebben az évben polgárjogot is nyert. Mint a Magyar Korona gyógyszer-tár

⁷⁷ Prot. sess. 1786. jan. 7. No 265.; ápr. 7. No 612.; 1788. márc. 7. No 372.; 1792. febr. 24. No 236.

⁷⁸ Prot. sess. 1794. febr. 24. No 305.; márc. 8. 357.

⁷⁹ Prot. sess. 1796. márc. 17. No 426—429.; 1797. szept. 30. No 1155.

⁸⁰ Prot. sess. 1797. okt. 2. No 1183.; 1798. máj. 29. No 672.; 1799. jan. 18. No 52.

⁸¹ Prot. sess. 1799. okt. 18. No 1184.; 1800. nov. 14. No 1373.; 1801. aug. 28. No 1110.; 1805. nov. 4. No 1560.; 1806. jan. 11. No 63.; 1811. máj. No 739.

⁸² Prot. sess. 1801. dec. 28. No 1717.; 1810. márc. 30. No 520.

tulajdonosa 1848-ig többször nyújtott be számlát a városnak szállított gyógyszerekért.⁸³

Lassan azonban a két patika is kevés lett a városban: 1806-ban kérte Say József egy harmadik létesítésének jogát. Az ügy elég soká, csak négy év múlva került a tanács, a község és a nemes urak együttes ülése elé, amely úgy foglalt állást, hogy „a jelenlegi két patika ellen sok a panasz, mert a monopolhelyzet miatt nem tartják be az árszabást; a lakosság pedig napról napra nő, és a környező helyek lakói is idejárnak”. A tanács megkérdezte a két patikust, de egyik sem akarta gyógyszerárát Saynak eladni. Az ügybe — tekintettel a környező községek lakosságára — a megye is beleszólt: támogatta. Minderre 1810 augusztusában érkezett meg a helytartótanács engedélye: „Kötelessége azonban Say Józsefnek nemcsak a helybeliek, hanem a környék közönségének az ellátása.”⁸⁴

Say 1812-ben bérbe vette a várostól a „növendék oskolák heverő padlását, patikaszerkezték szárítására”. A tanács örült az ajánlatnak, mert „így a városnak némi haszna lenne a padlásokból”. Az 1820-as évektől Say a városnak is szállított gyógyszereket. 1847-ben még mindig ő a patikus.⁸⁵

Korszakunk végén, az 1830-as évek második felében bukkant fel a negyedik patika megnyitásának a gondolata. 1838-ban két patikussegéd kérte, hogy a Felsővárosban gyógyszertárat nyithasson; kérésüket azonban, a főorvos és a többi gyógyszerész véleménye alapján, elutasították. A felsővárosi lakosok más véleményen voltak: kérték az engedély megadását. A tanács erre meghagyta a három patikusnak, hogy „patikájukat úgy helyezték el, hogy a kérelemnek megfeleljen” (vagyis, hogy a felsővárosiaknak is legyen a közelben egy gyógyszertáruk).⁸⁶

A felsővárosiakat támogatta 1842-ben Kövesi Ferenc becsületbeli főorvos. Szerinte a harmadik gyógyszertár felállítása (1810) óta a város népessége tetemesen megnőtt és a Felsővárosban, amelynek népessége a Belvárost háromszor felülmúlja, nincs patika. „Könnyen megtörténhet — ha gyors segítségre van szükség — a baj.” A tanács megkérdezte a három gyógyszerész — Braun Józsefet, Broszman Tóbiást és Say Józsefet —, hogy melyikük akar a Szent Sebestyén templom környékére áttelepülni. Erre senki sem vállalkozott, sőt tiltakoztak a negyedik gyógyszertár felállítása ellen.⁸⁷

Mindezek alapján 1842 augusztusában engedélyezte a tanács, hogy Grohman Zsigmond egy negyedik patikát létesítsen. Ő diplomáját bemutatva bejelentette, hogy „a patika felállításához szükséges értéket anyja — köztudomány szerint —

⁸³ Prot. sess. 1815. ápr. 14. No 630.; 1816. jan. 5. No 17.; 1825. dec. 27. No 1981—1982.; 1835. dec. 28. No 2617.; 1848. jan. 21. No 248.

⁸⁴ Prot. sess. 1806. okt. 6. No 1509.; 1810. ápr. 18. No 662.; júl. 6. No 1071.; aug. 24. No 1282.

⁸⁵ Prot. sess. 1812. márc. 21. No 492.; 1820. dec. 1. No 1919.; 1828. aug. 29. No 1453.; 1847. jún. 18. No 2540.

⁸⁶ Prot. sess. 1838. jan. 22. No 124—125.; Az egyik segéd, Pintér József már 1815-ben a Szentháromság patikában szolgált (Prot. jud. 1815. nov. 13. No 764.).

⁸⁷ Prot. sess. 1842. júl. 25. No 2120.; nov. 18. No 3349.

birtokolja”. A város ezek után a helytartótanács engedélyét kérte. A felsőbb hatóság ezt azzal a feltétellel adta meg, hogy Grohman három hónapon belül nyissa meg a patikát. Ezt azonban — a rövid határidő miatt — nem tudta betartani. A város végül is 1845-ben Schönvizner Ferencnek adta meg az engedélyt.⁸⁸

1795—1807 között a város patikáit — a helytartótanács megbízásából — többször ellenőrizte *Kitaibel Pál* kémiai professzor. 1795-ben, amikor a várostól 30 Ft-ot kapott, megállapította, hogy a gyógyszerertárban „az orvosságokat hiányosan kezelik és az igazgatás rendetlen. A város közönsége jobban ellenőrizze, vizsgálja a patikát, szorítsa a jobb igazgatásra”.⁸⁹

1806-ban *Kitaibel Pált* Marich Tamás alispán mint egészségügyi-politikai biztos küldte ki a városba. A professzor felhívta a városi orvos figyelmét, „ügyeljen az árszabásra, a gyógyszerek készítésére, amelynél az ausztriai gyógyszerészetet vegyék alapul. A lakosságot megszakítás nélkül el kell látni gyógyszerrel”. A véleményt júliusban adta a professzor, a városi orvos csak novemberben válaszolt: „A hibásnak talált gyógyszereket mindkét patikában, a helytartótanácsi rendelkezésnek megfelelően, kijavították.”⁹⁰

1807-ben újból a városban volt *Kitaibel* professzor, ami a városnak 156 Ft-jába került. A helytartótanács a vizsgálat eredményeképpen elrendelte, hogy a patikát, bevonva a városi és a megyei orvost, évente többször vizitálni kell.⁹¹

A további ellenőrzések során a város — felsőbb utasításra — elrendelte, hogy az orvosok a recepteken a kémiai jelek mellett az orvosságok mennyiségét ne csak számmal, hanem betűvel is írják ki, hogy ne lehessen a számot kijavítani. A patikusoknak viszont rá kellett írniok az orvosságok árát a receptekre.⁹²

1834-ben a városban tanyázó 13. határérezred parancsnoksága azért tett panaszt, mert „a katonák a városi patikában olyan szereket kaptak, amelyekkel magukat a szolgálatra alkalmatlanokká teszik. Ezért a patikusok csak orvosi levélre adjanak ki orvosságot”. A tanács a levelet a gyógyszerészekhez továbbította.⁹³

1839-ben működött a Gyógyszerárusok Egyesülete. 1840-ben víziszony ellen a városi főorvos gentiana cruciatát ajánlott. Mivel a városban nem volt, máshonnan hozattak 10 fontot.⁹⁴

1848 júniusában, korszakunk végén, a földművelési, ipari és kereskedési miniszter újból szabályozta a gyógyszerertárak megvizsgálásának rendjét.⁹⁵

⁸⁸ Prot. sess. 1842. aug. 26. No 2430.; 1843. jan. 30. No 486.; máj. 15. No 1610.; aug. 7. No 2543.; 1845. okt. 17. No 3488—3489.

⁸⁹ Prot. sess. 1795. jan. 9. No 113.; máj. 6. No 535.; ápr. 24. No 469.

⁹⁰ Prot. sess. 1806. máj. 9. No 776.; júl. 4. No 1061.; nov. 7. No 1653.

⁹¹ Prot. sess. 1807. febr. 7. No 200.; máj. 8. No 667—669.; júl. 20. No 928.

⁹² Prot. sess. 1821. szept. 24. No 1524.; 1824. ápr. 30. No 697.

⁹³ Prot. sess. 1834. febr. 14. No 303.

⁹⁴ Prot. sess. 1839. máj. 17. No 1004.; 1840. jún. 19. No 1385.

⁹⁵ Prot. sess. 1848. jún. 23. No 2208.

Városaink igen korán, a XVI. században kezdtek kórházakkal foglalkozni. Sopronban 1539-ben Spitalmeister működött. Rozsnyón az elkobozott és levágott idegen állatok nyelvét a kórház kapta. Kassán az ispotálytiszt kezére adtak „minden ingó-bingó marhát”, a kórház javára ő tette pénzzé. Ugyanakkor kocsmát is tarthatott. A kassai kórház konyhája még városi statútumban is szerepel.⁹⁶

A fehérvári kórház építését 1724-ben említik a jegyzőkönyvek, amikor a polgárok 130 Ft-ot és telket adtak erre a célra. A városi kórház 1739-ben esett át a tűzkeresztségen: a járvány alkalmával természetesen kicsinek bizonyult. A tanács Budai-külvárosban és azon kívül jelölt ki több házat pestis kórháznak.⁹⁷

1762-ben a földszintes kórházat kicsinek és egészségtelennek minősítette a tanács. Ezért 2000 Ft-ért eladták és megvették Khorherr Ferenc házat (a kaszánya mögött), amely előzőleg élelmiszerraktár volt. 1776-ban új kórház építésére 6256 Ft-ot engedélyezett a magyar kamara. A kórháznak ekkor 17000 Ft tőkéje volt (ebből 12000 Ft a városnál), de ezt csak a szegények és betegek eltartására fordíthatták. A Bürgerspital építési költségei 3962 Ft-ot tettek ki. 1799—1801-ben az épület romos volt, és a város azt mérlegelte, nem lenne-e jobb megvenni a Hiemer házat.⁹⁸

Ebből a célból 1800—1806 között bérbe adták, majd 1806-ban — összesen 4636 Ft-ért — áruba bocsátották a kórházhoz tartozó szántókat és réteket.⁹⁹

1806 járványos évében a kórházban annyi volt a halott, hogy nem tudták őket csak az udvaron elhelyezni; a tanács, deszkasátor építéséhez, faanyagot adott.¹⁰⁰

Az ápolás néha sokáig húzódott, mint 1827-ben Orsonits Ferenc fertálymesteré, aki lábtöréssel 230 napig nyomta a betegházi ágyat. A kezelési költség 115 Ft volt, amit a kamarási hivatal azzal fizetett ki helyette, hogy be fogja rajta hajtani.¹⁰¹

Az idegen (pl. bécsi) kórházban nyert ápolás és ellátás díját a város — a kórház megkeresésére — behajtotta. A szegény betegek gyógyszer számláját a kamarási hivatal fizette ki.¹⁰²

1833-ban az egyik helyi kocsmáros kérte, hogy „nehéz betegségben sinylődő feleségét vegyék fel a betegek házába”. A tanács ezt vonakodott megtenni, „mivel a férj ép és egészséges, ezért csak úgy veszik fel az asszonyt, ha a férj napi 30 kr-t fizet érte”.¹⁰³

⁹⁶ Corp. stat. II/2. 131. Rozsnyó 1603.; 172, 318, 403.; Lásd még: Kassa 1624, 1698, 1728.; V/2. 65. Sopron 1539.; Petz 1929; Bereznay 1933. II. 37.; Csizmadia 1977. 16.

⁹⁷ Prot. sess. 1724. febr. 22.; 1738. dec. 10.; 1739. aug. 25.; Corr. buch 1738. dec. 23.

⁹⁸ Prot. scss. 1762. dec. 10.; 1799. nov. 18. No 1359.; 1801. febr. 20. No 226. HKA 527. Fasc. 26. No 108.; 1776. jan. 13.

⁹⁹ Prot. sess. 1800. márc. 7. No 300.; ápr. 28. No 531.; 1806. jan. 3. No 1.

¹⁰⁰ Prot. sess. 1806. aug. 23. No 1341.

¹⁰¹ Prot. sess. 1827. okt. 29. No 1743.

¹⁰² Prot. sess. 1813. dec. 6. No 1470.; 1832. júl. 6. No 1338.; 1833. aug. 2. No 1482.

¹⁰³ Prot. sess. 1833. szept. 27. No 1853.

A városi orvosoknak ingyen kellett a kórházban dolgozniuk. 1834-ben Say Ferenc főorvos és segédje felajánlották, hogy ingyen szolgálnak a kórháznál. A tanács válasza: „Eddig is ingyen kellett gyógyítaniok a szegény betegeket. A kórházba olyan szegény betegek kerülnek, akiket a főorvosnak egyébként is fizetség nélkül kellene gyógyítania. Ezért a fenti kijelentését nem vehetik önkéntes ajánlásnak, hanem ez kötelessége.”¹⁰⁴

A városi betegház dolgait a tanács 1834-ben határozatban szabályozta. Kórházi igazgatóságot hozott létre, amelynek a polgármester, egy tanácsos, egy becsületbeli aljegyző, az alügyész, városi orvosok, a szószóló, négy választott polgár (köztük *Ybl Miklós*) és egy számadó lett a tagja. A tanácsi határozat szerint az ápolási költség napi 50 kr, városi gondozottak után (ezt a város fizette) 20 kr, szolgáltnak és szegényebb sorsú lakosoknak ugyancsak 20 kr volt. A vidéki betegek napi 1 Ft 15 kr-t fizettek. A tanács felszólította a céheket, hogy — az addigi gyakorlat szerint — évente adjanak ajándékot a kórháznak, a szegényebb mesterek és legények ingyen ápolására. A külön szoba, eledel és gyógyítás napi 2 Ft 30 kr-ba került. A tanács a betegek háza bevételét a bálók után fizetett taksák 6%-ával, a színjátszó és mutatványos taksákkal teljes egészükben növelte. A házaló kereskedőktől 10 Ft-ot szedtek erre a célra.¹⁰⁵

Az új kórházi igazgatóság rendszeresen ülésezett, a jegyzőkönyveket a városi tanács ülésén felolvasták, majd jóváhagyás után a levéltárba tették. Az igazgatóság döntött a kórházi gondnoki állás betöltéséről, a szükséges tatarozásokról. 1840-ben megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a cselédeket évi 4 Vft-ért ápolták. Ezután ha valaki a cselédjét kórházba adta, napi 20 kr-jába került. A növekvő költségek fedezésére ettől az évtől kezdve az urbáriális jövedelmek kétharmad részét a kórháznak adták.¹⁰⁶

1843-ban azért vettek fel a kórházba egy torokrákban szenvedő férfit, „mivel hosszabb ideig tart a gyógyítása”. Szegény lévén, a kamarási hivatal naponta 8 ezüst kr-t fizetett utána. Pest város 1846-ban javasolta, hogy egymás polgárait és lakosait a két város kórházában kölcsönösen ingyen ápolják, ha maguk nem tudnak fizetni. A fehérvári választópolgárok azonban nem kívánták vállalni az ezzel járó esetleges költségeket. A tanács ennek ellenére felhívta a figyelmüket, hogy „újból fontolják meg, mert Pest kölcsönösségi alapon akarja a fizetést. A civilisatio egyik üdvös eredménye, hogy a szenvedő emberiség ápolására intézetek hatóságilag állíttatnak elő”¹⁰⁷

Külön kezelték természetszerűleg az örülteket (maniacus). Eltartásuk a vásárbíró feladata volt, aki erre külön (rendszerint gabona) ellátmányt is kapott. Az örülteket kezdetben a városházán, a XIX. század első éveitől kezdve a

¹⁰⁴ Prot. sess. 1834. máj. 23. No 1034.

¹⁰⁵ Prot. sess. 1834. máj. 12. No 974.; 1835. dec. 28. No 2577.

¹⁰⁶ Prot. sess. 1834. aug. 18. No 1668.; 1837. febr. 17. No 371—372.; 1840 febr. 3. No 206.; 1840. jún. 15. No 1372.; aug. 17. No 1758.

¹⁰⁷ Prot. sess. 1843. jan. 9. No 116.; 1846. szept. 25. No 3431.

kórházban tartották. Tartásuk fejenként évi 70 Ft-ba került. A városi kórházban őrizték a helybeli születésű örülteket akkor, ha azok másutt laktak, de az illetékes hatóság a születési helyükre (Fehérvárra) hozta őket. 1833-tól tervezték a betegek házánál külön alkalmatosság építését az örültek részére. A „magukhoz tért” örülteket munkára adták ki.¹⁰⁸

Néhány fehérvári örületet más városokban, Pesten, Bécsben ápoltak. Ez utóbbi helyre azonban csak a közveszélyeseket és a dühöngőket lehetett küldeni. 1826-ban a város több mint 400 Vft-ot adott össze „az örültek számára felállítandó országos intézet” javára.¹⁰⁹

A fehérvári kórházban vendéglős is volt, aki a betegeknek adott enni. 1847-ben a 10 állandó beteg tartásáért, fejenként havonta 4 ezüst Ft-ot kapott a várostól.¹¹⁰

1848-ban beteg- és szegényházi bizottmány alakult, amelynek tagjává mindkét intézet gondnokát kinevezték.¹¹¹

Szegényház

Városaink többsége a kórház mellett vagy a kórházban tartotta az elaggott, szegény polgárokat és lakosokat. A szegényházat adományokból (ilyen volt pl. 1771-ben Friebeisz Ádám 1000 Ft-os, 1819-ben gróf Batthyány 1000 Ft-os adománya), alapítványokból (pl. Vörös Zsigmond), az újesztendei köszöntések megváltásából, az urbáriális bevételek harmadrészből, elhalt gondozottak hagyatékából és alamizsnából tartották fenn. Mindez azonban nem volt elég, úgyhogy a szegényház állandó pénzzavarral küszködött.¹¹²

A felvételnél előnyben részesültek a kiöregedett városi alkalmazottak, akiket az alapítványt tevők ajánlottak, vagy akinek saját vagyona volt, amelyet halála esetére a szegényházra hagyott. 1766-ban 20 Ft-ot fizetett egy férj a szegényházban levő felesége tartásáért. 1778-ban Sélyei Nagy Ignác püspök kérésére vettek fel egy nőt az intézetbe, akiért napi 7 kr stipendiumot fizetett. A felvételnél előnynek számított a jó erkölcs is.¹¹³

1827-ben tanácsi határozattal vették fel a fertálmestert a szegényházba, „mivel elaggott kora és törött lába miatt alkalmatlan a szolgálatra”. Egy másik férfit azért, mert „fájdalmai miatt jajgat és fia vállalta, hogy étellel, ággal és ruhával ellátja”.

¹⁰⁸ Prot. sess. 1803. jan. 10. No 45.; nov. 7. No 1420.; 1812. jan. 10. No 45.; márc. 6. No 315.; 1820. máj. 12. No 879.; 1829. aug. 14. No 1269.; 1833. jún. 4. No 1307.

¹⁰⁹ Prot. sess. 1802. márc. 15. No 454.; 1807. aug. 28. No 1052.; 1822. aug. 16. No 1253.; 1826. okt. 22. No 1556.

¹¹⁰ Prot. sess. 1847. jún. 11. No 2402.; nov. 8. No 4555.

¹¹¹ Prot. sess. 1848. júl. 8. No 2463.

¹¹² Corp. stat. II/2. 287, 338. Kassa 1692, 1704.; V/2. 385. Kőszeg 1710. 450. Sopron 1729.; Corr. buch 1771. ápr. 22.; Prot. sess. 1819. ápr. 21. No 525.; 1827. febr. 5. No 243.; 1840. jún. 15. No 1372.

¹¹³ Prot. sess. 1766. szept. 15.; 1769. márc. 3.; 1778. júl. 31.; 1796. márc. 4. No 370.

De van példa arra is, hogy az elaggott városi írnokot nejével és kis unokájával együtt vették fel a szegények intézetébe.¹¹⁴

A szegényházi ápolottnak jól kellett viselkedniök, mert ellenkező esetben kítették őket. Ez történt pl. 1837-ben Madary Józseffel, „aki az elaggott polgárok intézetében féktelenül, sőt vétkezen viselte magát; már számos büntetést kapott, de nem javult meg. Ezért érdemtelen a jótéteményre, ki kell tiltani az intézetből”.¹¹⁵

A szegényházi pénztárnok közreműködött az összegyűlt alamizsna hetenkénti kiosztásában. Az „alamizsna kiosztó” az 1820-as évektől mint külön funkció jelenik meg, akit — néha a szószóló javaslatára — a tanács bízott meg. A kocsmákban perselyeket tartottak, a bennük összegyűlt pénzt a szegényházi pénztárnok vette át és adta tovább a kiosztónak.¹¹⁶

Járványok

A városi önkormányzat egészségügyi szervező munkája különösen járványok idején nőtt meg; ilyenek pedig a háborúk, a kedvezőtlen viszonyok miatt gyakran előfordultak. Az első nagyobb járvány a Rákóczi szabadságharc utolsó éveiben tizedelte meg a lakosságot. A vörös himlő első nyomait 1710 augusztusában fedezték fel, de a borbély nem tudta megítélni, hogy járványos-e. A tanácsülés — amelyen Kolosváry Mihály alispán is részt vett — a kapukhoz őrt és írnokot állított, a gyanús személyek feltartóztatására. Szeptembertől kezdve már a Heister ezred felcserét is — havi 30 Ft-ért — felfogadta a város. A felcser első dolga volt a betegek elkülönítése és a Belvárosnak a külvárosoktól való teljes elzárása.¹¹⁷

A járványra való tekintettel a tanács egy halottvivőt, négy sírásót, két ápolónőt és két halotti kocsihúzót vett fel. Egy, a Budai-kapun kívül — a Sáncriban — levő majort vesztegzár céljára jelöltek ki. Mindez 1711 márcusáig állt fenn. A városban a járvány 258 áldozatot követelt.¹¹⁸

A korszak egyik legnagyobb járványa 1739-ben sújtotta a várost. A pestisjárvány azzal indult, hogy 1738. december 10-én a tanács kórház és vesztegzár céljára házakat jelölt ki, majd 19-én jelentették, hogy „a várost a járvány elkerülte, semmit sem éreztek belőle”. A járványos időkre való tekintettel az őrséget két-két, összesen 8 fő látta el, és a tanács szabad passust nem adott ki.¹¹⁹

1739 augusztusában a tanács amiatt panaszkodik bécsi ügyvivőjéhez írott levelében, hogy „a járvány miatt lezárt utakból kifolyólag a város el van vágva a

¹¹⁴ Prot. sess. 1827. okt. 8. No 1659.; 1839. nov.; No 2119.; 1848. okt. 19. No 3963.

¹¹⁵ Prot. sess. 1837. dec. 22. No 2415.

¹¹⁶ Prot. sess. 1827. dec. 17. No 1979.; 1831. nov. 14. No 1932.; 1833. júl. 12. No 1351.; okt. 11. No 1964.

¹¹⁷ Prot. sess. 1710. máj. 30.; aug. 27.; szept. 4.; Más városok is a kapuk bezárásával igyekeztek védekezni (Corp. stat. V/2. 384. Ruszt 1709.).

¹¹⁸ Prot. sess. 1710. szept. 27.; okt. 13.

¹¹⁹ Prot. sess. 1738. dec. 10.; 1739. máj. 22.; jún. 19.; Corr. buch 1738. dec. 19. 1740. jan. 22.

többi megyéktől. A nagy hőség miatt a fű kiszáradt, az állatok elpusztulnak”, ezért kérték a kisbéri, móri, csakberényi, magyaralmási és sáregresi út megnyitását.¹²⁰

Az első néhány haláleset 1739 augusztusában történt; a tanács deputatiót menesztett a holttestek megtekintésére. A küldöttek csak a kerítésen át lestek be, de még így is meg tudták állapítani, hogy a holttesteken lencsenagyságú fekete foltok voltak. Ezt követően a város felvett egy felcserlegényt és négy betegápolót, havi 4 Ft (járvány esetén 10 Ft) fizetéssel. „Az ismeretlen betegség megállapítására” egy fürdőst is alkalmaztak. A járványgyanús családokat — vesztegzárként — a szőlőkbe költöztették ki.¹²¹

1739 szeptemberében a városi írnokot a városi kancellárián pestises állapotban találták, majd a kórházba szállítás után meghalt. Ezért a tanácsuléseket nem a városházán, hanem a bíró házában tartották.¹²²

Ez nem akadályozta meg a tanácsot abban, hogy szeptember 25-én kioSSza a szüretcédulákat és szabályozza a szüretelők bérét. A tized megvétele után a borokat a gazdáknak a szőlőben kellett hagyni. Egyéb gazdasági tevékenységükben a polgárok nagymértékben akadályozva voltak. Így a fa- és élelmiszerfelhozatal elmaradása drágulást eredményezett. A gazdák be akarták a pusztán lekaszált szénát hordani, de az egészségügyi kormánybiztos, Eszterházy János, ezt megtiltotta. A külvárosiaknak viszont annyit megengedett, hogy mindenki egyszer az erdőbe menjen fáért.¹²³

A járvány alatt a papi szolgálatot a ferencesek és a karmeliták látták el. Az ő és a felcserék számára nem talált a város szakácsnőt, ezért a börtönből egy házasságtörésért elítélt nőt engedtek ki ebből a célból.¹²⁴

A járvány múltával a fertőzött házakat először megpróbálták füstöléssel megtisztítani, de ha ez nem ment, az egész házat elégették. A kárt a város a tulajdonosoknak megfizette. A városi kancelláriát szintén kifüstölték. Innen azonban a járvány alatt elveszett (a csőszpénz fejében az írnok által összeszedett) 170 Ft. Ezért a füstölést végzőket bebörtönözték. Az elégetett ruhákért, holmikért ugyancsak kártérítés járt.¹²⁵

1740-ben már Parraghy János az egészségügyi kormánybiztos, aki a zárlatot január 16-án feloldotta. Ettől a naptól kezdve nem volt több „mérgeS nyavalya” a városban. A borbélyok, sirások és füstölők azonban továbbra is zárlat alatt maradtak. A tanács felmérése szerint 1739-ben 78 személy halt meg pestisben. A kormánybiztos, a felcser és a fertálymesterek a betegeket még egyszer felülvizsgálták.¹²⁶

¹²⁰ Corr. buch 1739. aug. 3.

¹²¹ Prot. sess. 1739. aug. 4.; aug. 5.; aug. 22.; aug. 25.

¹²² Prot. jud. 1739. szept. 30.

¹²³ Prot. sess. 1739. szept. 25.; dec. 4.; Corr. buch 1739. nov. 2, 25.

¹²⁴ Prot. sess. 1739. okt. 1. Németh László 1979. 59.

¹²⁵ Prot. sess. 1739. júl. 7.; okt. 23.; 1740. márc. 18.; Prot. jud. 1740. ápr. 8.

¹²⁶ Corr. buch 1740. jan. 4.; febr. 13.; Prot. sess. 1740. márc. 2.

A járvánnyal kapcsolatos költségekre a város 1854 Ft-ot kapott. Ezt az összeget, mint rendkívüli bevételt, a kamarási pénztárba tették. Az elszámolást csak 1752-ben terjesztették fel.¹²⁷

A francia háborúk ismét magukkal hozták a különböző járványokat. 1790-ben, 1798-ban és 1800-ban kisebb pestisjárvány sújtotta a várost. A magánorvosokat kötelezték a járványos betegség azonnali jelentésére; a városi orvos ezt a tanácsnak adta tovább.¹²⁸

1806 januárjában a városi orvosok „a beteg katonákkal kapcsolatos járványról” jelentettek. A város Schram Ferenc budai főorvost kérte meg „az egészségügy megvizsgálására”. Ennek eredményeként újból kötelezték az orvosokat a jelentéstételre, a halottak összeírására. Megtiltották — különösen a zsidóknak használt ruhákkal — a házalást. Az egészségügyi táblázatok elkészítése a városi kancelláriát annyira elfoglalta, hogy a jegyzőkönyvek tisztázására és az egyéb kiadványok készítésére nem maradt idő. A tanács ezért napidíjasokat alkalmazott. A lakosság között a helytartótanáctól érkezett 800 példány egészségügyi utasítást osztottak ki. 1806 májusában már a „nyavala elmúltáról” szólnak a források. Az orvosok és seborvosok jutalmat kaptak terhes munkájukért.¹²⁹

1809—1810-ben újabb — idegláz (Febris nervosa) — járvány tört ki. A városi orvos javaslatára a tanács még az egészséges katonákat is megpróbálta elkülöníteni a lakosságtól, és ügyelt arra, hogy a katonai kórház csak gyógyultakat bocsásson ki. Az orvosok 100, a seborvosok 50 Ft jutalmat kaptak a járvány elmúltával.¹³⁰

Az 1831. évi kolerajárvány első híre a helytartótanáctól jött „mihez tartás végett a Galiciában uralkodó epevirág elhárítására”. Az előző év augusztusában a városi főorvos már jelentett hideglelésről. A tanács akkor elrendelte, hogy a hideglelősök maradjanak otthon, vizet ne igyanak, hanem bort vagy patikavirág-teát.¹³¹

1831-ben — miután a kolera miatt a sörivás megszűnt — a serfőzés bérlője a bérleti díjból engedményt kapott. A betegeket akkor is ingyen vették fel a városi kórházba, ha vidékiek voltak. A fenyegető nyomorúság megakadályozására a tanács szorgalmazta a gabona csűrbe hordását. A járvány alatt *Ybl Miklós* kereskedő szállított különböző szereket a szegények gyógyítására.¹³²

1831-ben, mivel a fenyegető epekörség miatt a városnak nagy számú őrt kellett kiállítani, a tanács „a polgárokat katonai rend alá vette”. Ez azt jelentette, hogy azokat, akik polgári mesterséget űztek, a polgárőrséghez tartozónak minősítették. Őket állították azután — a polgárőrség egyenruhájában — a sorompóhoz és a mellékutakhoz.¹³³

¹²⁷ Corr. buch 1752. júl. 28.; Prot. sess. 1753. okt. 12.

¹²⁸ Prot. sess. 1800. febr. 21. No 242.; 1803. aug. 1. No 1072.

¹²⁹ Prot. sess. 1806. jan. 10. No 52.; jan. 21. No 108.; jan. 25. No 143.; febr. 10. No 272.; febr. 14. No 292.; márc. 11. No 528.

¹³⁰ Prot. sess. 1809. jan. 13. No 36.; 1810. máj. 7. No 760.; aug. 6. No 1234.

¹³¹ Prot. sess. 1830. aug. 27. No 1423.; 1831. júl. 1. No 1254.

¹³² Prot. sess. 1831. júl. 15. No 1355.; szept. 12. No 1616.; okt. 21. No 1781. okt. 31. No 1825.

¹³³ Prot. sess. 1831. júl. 7. No 1286.

1832 augusztusában a főorvos jelentette, hogy „a hír szerint Pesten és Pápán uralkodik az epemirigy”. A tanács erre elrendelte, hogy a lakosság ne egyen sárgadinnyét és éretlen gyümölcsöt. Ezek árulására a kapitányi hivatal ügyelt.¹³⁴

1836-ban újabb kolerajárvány tört ki, de csak kevesen betegedtek meg. A tanács a „kiütésről szóló jelentés elküldését felfüggesztette”. Ebből az alkalomból az 1832. évi intelmeket ismételték meg. Az epemirigy elleni előintézkedésekről korszakunkban utoljára 1848 augusztusában olvasunk.¹³⁵

¹³⁴ Prot. sess. 1832. aug. 27. No 1711.

¹³⁵ Prot. sess. 1836. szept. 12. No 1823.; szept. 16. No 1879.; 1848. aug. 4. No 2855.

8. POSTA

A postaügy sohasem volt a városi önkormányzat hatásköre, de a postaállomások létesítése, a postaútvonalak meghatározása, karbantartása stb. fontos helyet foglalt el a városi tanácsok működésében még akkor is, amikor az nem volt állami feladat.

Az irodalom azt tartja, hogy Fehérvárt elkerülték a postautak. A helytartótanács 1737 júliusi leiratából azonban az derül ki, hogy itt vezetett a Győr—Szekszárd postaút, amelynek a városra eső szakaszát a tanács tartotta karban. A felsőbb hatóság 1737 októberében egy postamestert küldött a városba, „az új postaállomás létesítésével kapcsolatban”. A városnak a postalovak legeltetésére legelőt kellett biztosítani, a postamester azonban nem tartott igényt rá. Az 1739. évi járvány idején a leveleket füstölték.¹

A város nem nagyon bízhatott a postahivatalban, mert 1739-ben a főhadbiztosnak nem postán küldte el a nyugtákat, „mert a posta nem érkezik meg pontosan (die Post unrichtig einlaufft)”. 1741-ben a város a hadiadónál 5 Ft 15 kr postaköltséget számolt el. 1742-től az „ex officio” feladott leveleket a posta taxa nélkül vette fel. Ez azonban nem tartott sokáig, mert 1757-ben a tanács már 137 Ft postaköltséget számolt el. A helytartótanács 1752. évi rendelete szerint a hivatalos levelekre feljegyezték, hogy mely nap és mely posta vette fel. A sürgősebbekre az órát is („hogy késedelmet ne szenvedjen”). Ezzel azt akarták elérni, hogy az esetleges késedelem okát meg lehessen állapítani.²

1767-ben kérdezte meg a helytartótanács a várostól, hogy a Buda—Graz közötti postautat — a kereskedelem előmozdítására — hogyan lehetne megállapítani. A tanács válasza szerint „a városban a kereskedést nem nagyon, vagy alig üzik, a közjő viszont azt kívánná, hogy az útvonal Buda—Székesfehérvár—Veszprém—Zala—Szombathely irányban fusson. Így a levelek gyorsabban jutnának Grazba”.³

1770 januárjában a város a felsőbb hatóságnak jelentette, hogy „a közjő és a postautak karbantartása érdekében a múlt évben az utakat, hidakat, különösen a postaiakat, javíttatta” (erről táblázatot is terjesztett fel). Ugyanezen év júniusában

¹ Prot. sess. 1737. júl. 16.; okt. 28.; 1739. jún. 26.; Kállay 1972/B. 141.; Fallenbüchl 1979. 38.

² Corr. buch 1739. jún. 12.; Prot. sess. 1741. jún. 6.; 1742. jan. 29.; 1752. szept. 26.; Kamarási számadás 1757.

³ Corr. buch 1767. márc. 20.

a város az uralkodóhoz fordult. Előadta, hogy „az adonyi postaállomás igen kedvezőtlen helyen van, mivel tavasszal a Duna áradása, télen a nagy hó miatt nem lehet közlekedni; a lovak tönkremennek a rossz utak miatt”. A tanács — postaút céljára — inkább a Buda—Hamzsabég—Érd—Velence—Fehérvár útvonalat javasolta.⁴

Az első lebetűzés a fehérvári postahivatalból 1772-ből ismert. 1772 januárjában érkezett meg a helytartótanács leirata, amely szerint a postalovak után állomástól állomásig 1 Ft-ot megtérítettek. Ebben az évben jelent meg Kiss György postamester, aki a városban saját majorságot birtokolt és a tanács tagja volt.⁵

Kiss György postamester 1774-ben kérte, hogy a város a kapun kívül egy telket jelöljön ki a számára. Éjjel ugyanis a kapu zárva volt, ami neki (és a katonaságnak is) nehézséget jelentett a Buda—Graz közötti postajárat fogadásában és elintézésében. A kérést a helytartótanács is támogatta, mivel a telken postaházat (Posthaus) akartak építeni. A tanács a Budai-kapun kívül, a várárok mellett juttatott 425 négyszögöl üres telket erre a célra. A telek utáni hadiadót azonban nem engedték el: a kamara jóváhagyásával ölenként 7 kr-t szedtek utána. 1775-ben a posta utcanévként szerepel: egy pintérmesternek megtiltották, hogy „pintérfáját az amúgy is szűk Posta utcában állítsa fel”.⁶

1776-ban kapott polgárjogot Karvits Antal, az új postamester. Kiss György ettől kezdve mint emeritus Postae magister szerepel. Ilyen minőségében magas, főbírói rangot ért el a városban. A postamester a postautak javítását a városi tanáccsal egyetértésben szorgalmazta és végeztette.⁷

Az 1780-as években sok rendelet és leirat szabályozta a posta működését. Megtiltották, hogy „a postakürtöt illetéktelen használja”. 1786-tól a postamester az aktákat és a pereket nem egy közös nyugtával vette fel, hanem a tanács adott jegyzéket róluk. A jegyzék egy példányát a levélhez mellékeltek, a másik a feladást igazolta. Bankjegyet és kötelezvényt fel lehetett ugyan adni postára, de a kincstár nem felelt értük, csak „saját felelősségre” vették fel.⁸

1787-ben (júliusban) Andrássy megyei mérnök bejelentette, hogy „itt az ideje a fő posta- és kereskedelmi út kitűzésének”. A tanács a munkálatokhoz Helli tanácsost és útbiztost küldte ki. Ezzel a város régi vágya teljesült: a Székesfehérvár—Körmend útvonalon keresztül bekapcsolódott a fő postautak hálózatába.⁹

Az 1788-as év igen mozgalmas a fehérvári posta történetében. Januárban az alispán elrendelte, hogy „abban az esetben, ha a postamester nem jön ki a lovakkal (vagyis kevés a lova), az adózók, így a polgárok is, kötelesek minden segítséget megadni neki”. Ezt követte a helytartótanács leirata: „ahol szegény a postamester

⁴ Corr. buch 1770. jan. 22.; jún. 1.; Kállay 1979/B. 45.

⁵ Prot. sess. 1772. jan. 10.; máj. 18.; nov. 6.; Térfi 1943. 215.

⁶ Corr. buch 1774. szept. 7.; Prot. sess. 1774. szept. 9.; 1775. jan. 2.

⁷ Prot. sess. 1776. ápr. 5.; 1783. máj. 2.

⁸ Prot. sess. 1780. ápr. 10.; 1786. jún. 9. No 845.; jún. 23. No 911.

⁹ Prot. sess. 1787. júl. 2. No 659.; Fallenbüchl 1979. 38.

és nem tud lovakat tartani, a város tartson (pénzért) 12 lovat, amelyek befogását viszont a postamester felügyeli, azzal a városnak nincs gondja". A tanács erre azt felelte, hogy „a postamester nem tartozik a szegények közé, így tud lovakat tartani”. A fehérvári postamester 1788 októberében 8, a következő év szeptemberében 9 lovat tartott. A város a lovakat zabbal látta el, illetve kaszálót adott a postamesternek.¹⁰

1788 februárjában a tanács hívta fel a postamester figyelmét arra, hogy a Zahlbriefre a címoldalon rá kell írni a feladás helyét. Júniusban Kiszling Máté kérte a telke melletti Postaháznál fekvő telket magának, „mivel az jelenleg adózás nélkül van”. Kérte a rajta levő városi gabonátárolókat is, mivel a városnak a majorban is volt tárolója.¹¹

1788 augusztusában értesítette a vármegye a tanácsot, hogy július 1-jétől üzembe helyezték Tétény és Velence között a martonvásári postaállomást. A város ezt kihirdette.¹²

1789-ben a postamester kérte, hogy a gyakori futár- és személy (utas)-forgalom miatt a város is tartson két lovat készletben. A kamarás a bitang lovak közül kettőt erre a célra rendszeresített. 1790-ben a postamester a helytartótanács leiratára hivatkozva („mely szerint ilyen háborús időkben különösen fontos a posta”), kaszálót kért magának, „mivel amúgy is alacsony a postatarifa”. A tanács a következő osztáskor rá is gondolt.¹³

1789 októberétől a levélportót két helyen, a postán és a feladó hivatalban tartották nyilván. A város is ellátta magát az ehhez szükséges nyomtatvánnyal: 8 Ft 20 kr-ért 500 darab nyomtatott postanaplót rendelt. A feladott levelek nyilván tartását a jegyzői hivatal vezette.¹⁴

1790-ben azok az adózók, akik a postamesternek segítséget nyújtottak, az egyszerű postáért 52 kr, a másfélért 1 Ft 18 kr, a kettősért 1 Ft 44 kr-t fizettek; lóval való szállítás esetén egyszerű postáért 30 kr-t, a hivatalos futárért 30 kr-t szedtek.¹⁵

1790-ben Kiss György főbíró, korábbi postamester, a budai postafőhivatalnál tett panaszt a helybeli postai expeditor ellen, aki egy, a laxenburgi telekkönyvi hivataltól jött levelet, nem törődve azzal, hogy azon a hivatal pecsétje volt, felnyitott.¹⁶

1792 márciusában az olvadás miatt megáradt víz elvitte a postaút hídjait, ezért a postajarat Keresztes felé ment. Ezt a postamester kérésére a városi főbíró igazolta. 1795-ben a tanács megállapította: a palotavárosi sorompón kívüli kertek

¹⁰ Prot. sess. 1788. jan. 7. No 23.; febr. 11. No 203.; okt. 31. No 1566.; 1789. szept. 7. No 1176.

¹¹ Prot. sess. 1788. febr. 23. No 289.; jún. 16. No 955.

¹² Prot. sess. 1788. aug. 1. No 1173.

¹³ Prot. sess. 1789. nov. 23. No 1567.; 1790. jan. 29. No 152.

¹⁴ Prot. sess. 1798. okt. 9. No 1320.; 1790. jan. 29. No 160.

¹⁵ Prot. sess. 1790. febr. 19. No 228.

¹⁶ Prot. sess. 1790. júl. 27. No 740.

tulajdonosai kerítéseiket úgy építették, hogy a postaútból vettek el területet. A tanács a telekkönyvvezetőt küldte ki felmérésre.¹⁷

Közben Karvits Antal postamester is megvagyonosodott. 1797-ben még Pakson is volt kihelyezett 1000 Ft-ja. Ő 1801-ben halt meg, munkáját az özvegye vette át.¹⁸

1801-ben rendelte el a helytartótanács, hogy a postaállomások készpénzt vagy drágakövet (nemesfém) nem vehettek át továbbításra. A fehérvári postaállomás ezt a városi tanácstól tudta meg. 1802-ben a Kereskedő Társulat a nádorhoz folyamodott, hogy a Győről vevető postajarat Fehérváron keresztül menjen Szolgaegyházára. A folyamodványt a jegyzői hivatal írta meg.¹⁹

A felsőbb hatóság — az 1741: 31. tc.re hivatkozva — ismételten felhívta a város figyelmét, hogy „a szabad királyi városok levelezése a postai portótól mentes”; ennek ellenére a postahivatal rendszeresen, 1802 második félévében pl. 15 Ft-ot, fizettetett a várossal.²⁰

1802 decemberében a tanács azzal adott bizonyítványt Lux János császári postahivatali expeditor működéséről, hogy „habár sok dolguk volt vele, munkáját jól végezte, kihágást nem követett el, a két év nyugodtan, békésen telt el”.²¹

1793-ban merült fel új postaház építésének a gondolata. Erre — ölenként 1 Ft-os árban — a Pázmándi Sámuel házától a megyeházáig tartó telket nézték ki. Az új postaház létesítését sürgette, hogy 1805-ben a postahivatalba tolvajok törtek be. A betörést a kapitány vizsgálta ki és adott róla jelentést a helytartótanácsnak. A következő évben gróf Schmidegg Tamás kérte, hogy az Ürményi-bizottság által megállapított áron adja el a város, az új postaház céljára, a Fasching-ház melletti telket. A helyszínt a szószóló és néhány választópolgár nézte meg, majd a tanács úgy döntött, hogy „odaadják”.²²

1807-ben a város különös gonddal javította a postautakat, mert az alispán kilátásba helyezte, hogy „az uralkodó útja a városon keresztül fog vezetni”. Ebben az évben, nyilvánvalóan az előző évi betörés miatt, a posta előtt már őrház állt.²³

1805-től a város, a megyével közösen, a postaállomás mellett huszárokat és lovas levélhordókat tartott, akik a leveleket azonnal a következő állomásig vitték, „hogy a hivatalos, az ország védelmét, az állam ügyeit érintő levelezés gyorsabban továbbíttassék”. A főjegyző Győrbe is elutazott, hogy az ottani tanács is segítse a levelek továbbítását. 1809-ben a város két lovas alkalmazott, 1810-ben — a posta segítségére (610 Ft-ért) — három lovat vett. Ez annál is fontosabb volt, mivel az

¹⁷ Prot. sess. 1792. márc. 13. No 327.; 1795. ápr. 27. No 504.

¹⁸ Prot. sess. 1797. nov. 17. No 1405.; 1801. okt. 30. No 1377.

¹⁹ Prot. sess. 1801. ápr. 10. No 461.; 1802. máj. 14. No 800.

²⁰ OLA 134. Kanc. Gombos-hagyaték. Normalia in civ. Bécs 1793. jan. 31.; Prot. sess. 1802. nov. 12. No 1502.; dec. 30. No 1700.

²¹ Prot. sess. 1802. dec. 30. No 1701.

²² Prot. sess. 1793. jún. 14. No 844—845.; 1805. okt. 25. No 1437.; 1806. jan. 7. No 32.; 1806. máj. 5. No 765.

²³ Prot. sess. 1807. máj. 4. No 633.; nov. 9. No 1308.

előző évben Kisbérrel szemben postaállomás létesült és így a városnak készen kellett lennie, hogy szükség esetén lovakat adjon az arra menő postának.²⁴

Nőtt a postahivatal jelentősége az 1813-as évtől, a posta államivá válásától. A királyi postamesteri állás — ha lehet — még előkelőbb lett.²⁵

1814-től kezdve, az „ún. ordinari posta megkímélése céljából, az olyan hivatalos leveleket, amelyek egynéhány fontnál többet nyomtak, a Diligence kocsival kellett küldeni”. A jegyző a kamarai leiratra a következő elintézészt írta: „A Diligence kocsi nem jár a városon át, így a várost nem érinti.”²⁶

Uralkodói rendeletre azokért a hivatalos levelekért, amelyeket magánszemélyek ügyében intézett a város a dikasztériumokhoz vagy a törvényszékekhez, a felektől portót kellett szedni. Az ilyen leveleket erga depensionem portorii feljegyzéssel adta fel a jegyzői hivatal.²⁷

1819-ben emlékeztette a helytartótanács a várost arra az 1789. évi parancsolatra, amely szerint külön postakönyvet kellett vezetnie, „hogy ha valamely hivatalos levél feladása iránt kétség támadna, a könyvből meg lehessen szerezni a szükséges felvilágosítást”. A tanács válasza szerint „a postakönyv a városnál amúgy is szokásban van; továbbra is megtartják”.²⁸

Az 1820-as évektől gondot fordított a város a felsőbb kormányzésekhez deligance-szal küldött levelek jobb (viaszosvászonzba való) csomagolására, „mivel előfordult, hogy a levelek a nedvesség miatt megromlodozva érkeztek meg”. Azokat a leveleket viszont, amelyeket meghatározott ideig nem váltottak ki a postahivaltól, elégették. A tanács ezt az egész városban kihirdette.²⁹

1828-ban a polgármestert bízták meg a város határában levő postautak javíttatásával. „A többit, a pénztár szűkös állapota miatt, nem tudják javíttatni.” A következő évben a Fehérvár—Csikvár (Szabadbattyán) közötti postautat látták el jelekkel, „mert azok nélkül veszélyes az utazás”. A város a zámolyi és a lovasberényi utakat is javíttatta.³⁰

1834-ben Tarr István császári királyi postamester jelentette, hogy a palotai postaút, amerre a temetési menetek is haladni szoktak, rossz karban volt. A polgármester kövecset hordatott rá, „mert különben járhatatlan lesz”.³¹

1838 januárjában a nagy hóesés elzárta az utakat. A tanács a hóesés elmúltával több embert fogadott, akik a postautakat és a városi utcákat megtisztították a hótól, illetve a városból kihordták a havat. Ugyanakkor a lepsényi postaút széleit, amelyet a hó szintén teljesen eltemetett, póznákkal jelölték ki.³²

²⁴ Prot. sess. 1805. nov. 25. No 1651.; 1809. máj. 29. No 775.; aug. 28. No 1054.; 1810. febr. 10. No 223.

²⁵ Fallenbüchl 1979. 39.

²⁶ Prot. sess. 1814. aug. 8. No 1177.

²⁷ Prot. sess. 1816. márc. 22. No 510

²⁸ Prot. sess. 1819. jan. 11. No 45.

²⁹ Prot. sess. 1821. júl. 27. No 1217.; 1822. febr. 11. No 251.

³⁰ Prot. sess. 1828. máj. 12. No 844.; 1829. aug. 7. No 1222.

³¹ Prot. sess. 1834. nov. 7. No 2188.

³² Prot. sess. 1838. jan. 15. No 111.; jan. 22. No 129.

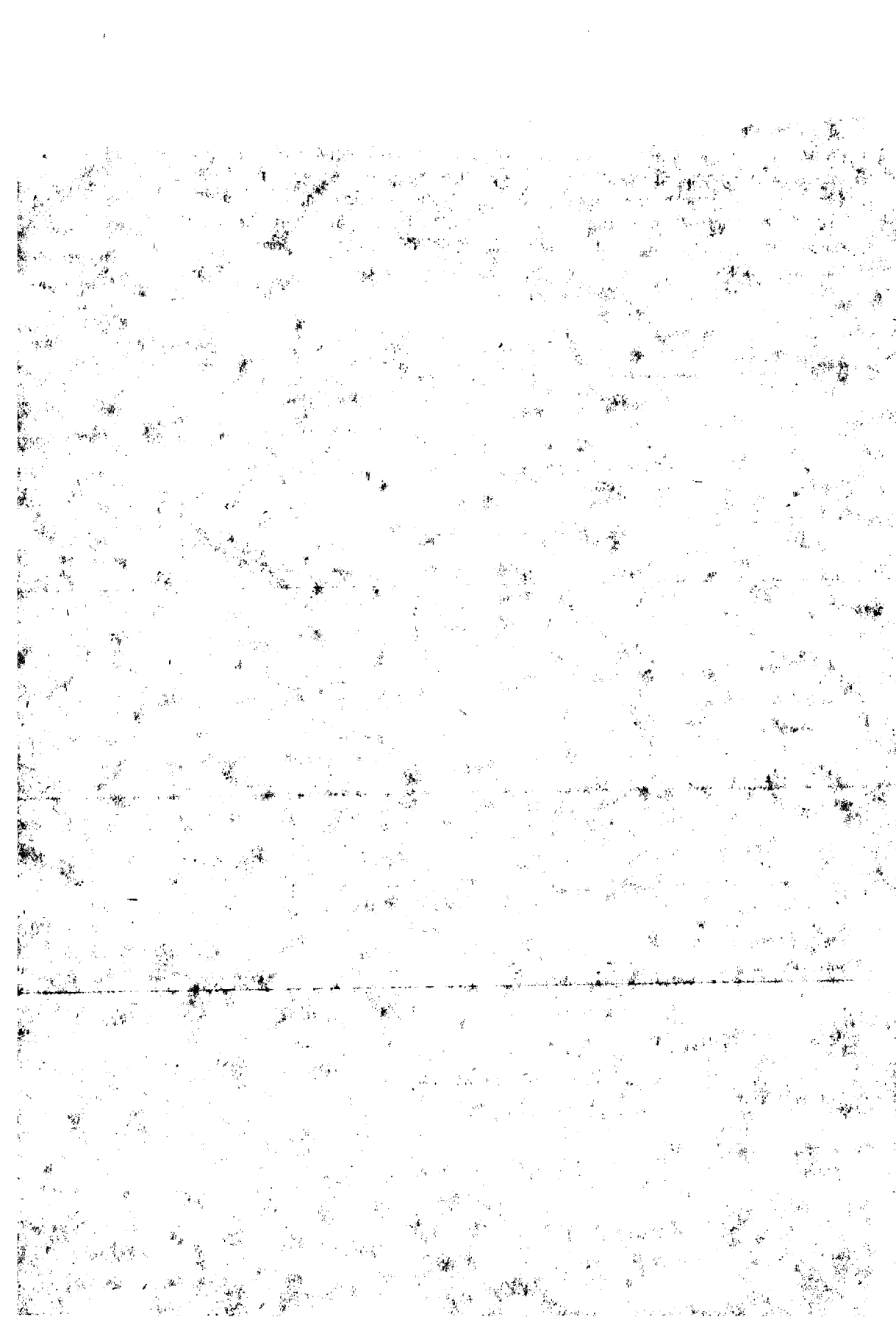

Az 1840-es években növelte a város teendőit a Buda—Székesfehérvár—
Márcali—Zágráb útvonal forgalma. Ezzel magyarázható, hogy a következő évben,
amikor a postamester a keresztúri postaút jó karba helyezését kérte, a tanács azt
felelte, hogy „nem szed útvámot, útcsinálási törvényes kötelessége nincs. Útjait a
városi pénztár erejéhez mérten tartja karban. A jelen kérelmet nem teljesítik”.³³

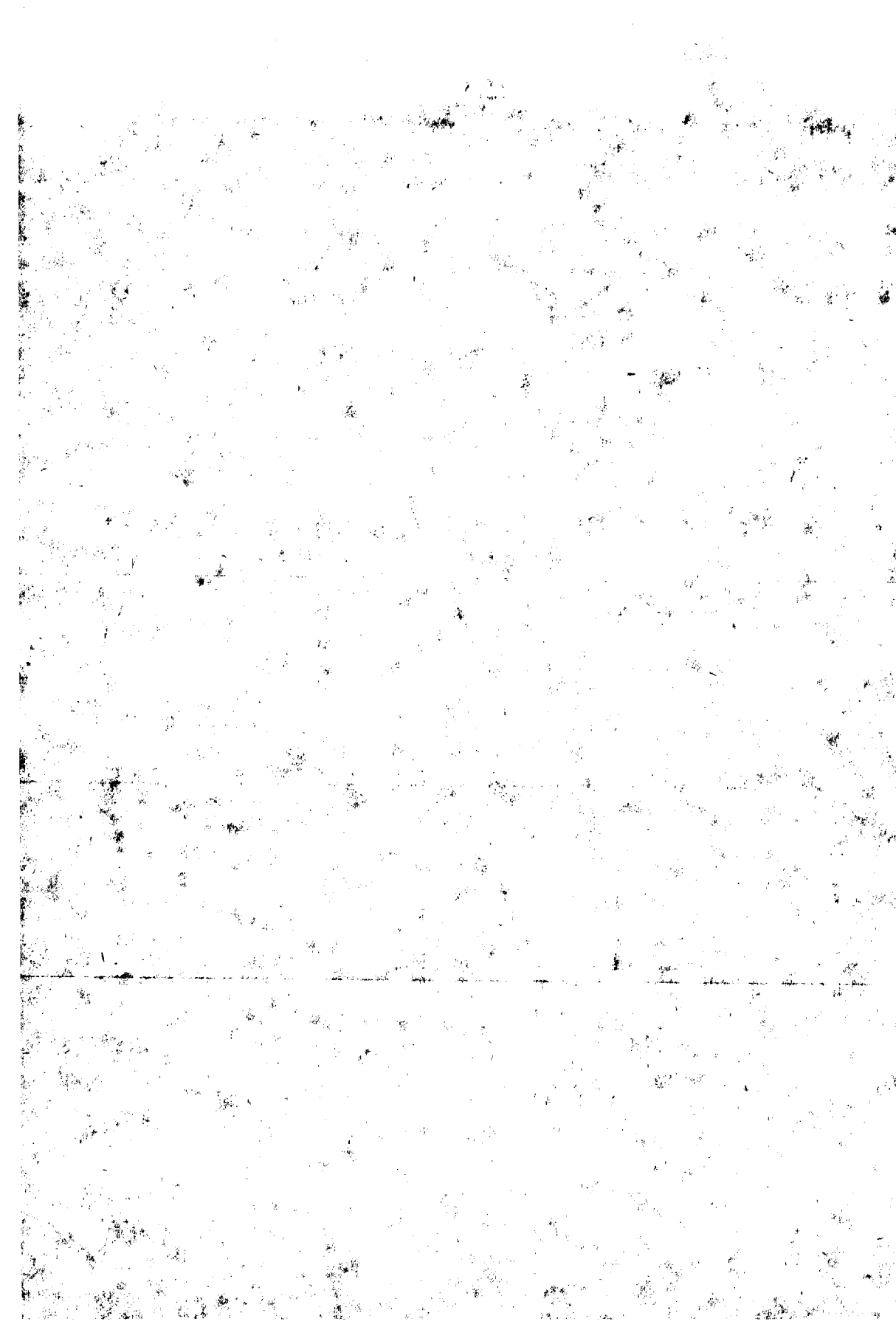
1845-ben Tarr István postamester 200 ezüst Ft-os alapítványt tett „kisdédóvó
segedelmére, vagy ha az nem létesülne, az éjjeli világításra”. A pénzt a városi
kamarás vételezte be.³⁴

³³ Prot. sess. 1841. okt. 4. No 2465.; Budapest története. 1975. III. 407.

³⁴ Prot. sess. 1845. jún. 13. No 2017.

FÜGGELÉK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Bécs

Staatsratsprotokoll

Hofkammerarchiv. Bécs

Cameral Ungarn

Hoffinanz Ungarn

Kartensammlung

Handschriftensammlung

Civitatensia

Almássy család levéltára. Bernstein (Ausztria)

Magyar Országos Levéltár

- A 10. M. kir. Kancellária. Insinuata camerae aulicae
- A 28. M. kir. Kancellária. Litterae civitatum
- A 134. M. kir. Kancellária. Gombos-hagyaték. Normalia in Civitatensibus
- C 49. M. kir. Helytartótanács. Dep. civitatensia
- E 136. Magyar kincstári levéltárak. Civitatensia-Civitates
- E 210. Magyar kincstári levéltárak. Miscellanea
- E 281. Magyar kincstári levéltárak. Budai kamarai adminisztráció. **Berichte und Schreiben**
- E 282. Magyar kincstári levéltárak. Memorialien und Anbringen
- E 315. Magyar kincstári levéltárak. Pester Cameral Administration
- F 13. M. kir. Helytartótanács. Departementum politicum
- P 125. Esterházy Pál iratai
- P 245. Festetics Pál iratai
- P 404. Károlyi család levéltára. Periratok
- P 931. Kassa város iratai
- P 1314. Batthyány család levéltára. Missiles
- R 222. Egyházi iratok gyűjteménye
- S 12. Helytartótanácsi térképek

Hadtörténeti levéltár

Generalkommando

Szeged város levéltára

Protocollum criminale

Székesfehérvár város levéltára

Conscriptiones

Conscriptio aninarum

Protocollum sessionale (Prot. sess.)

Correspondenzbuch (Corr. buch)

Acta politica et juridica (Acta pol. et jur.)

Causae criminales et civiles

Causae criminales et civiles neogerestratae

Benevolum examen

Tabellae malefactorum

Protocollum nundinale

Vásárbírói iratok

XVIII. századi nem iktatott iratok

Keltezés és iktatás nélküli iratok

Kiss György főbíró levéltára

Protocollum camerale

Spolarich Antal ügyvéd iratai

Nádallay Sándor ügyvéd iratai

Kapitányi iratok

Protocollum judiciaire (Prot. jud.)

Intabulationsbuch (Intab. buch)

Betáblázási iratok

Aestimationsbuch

Becsüiratok

Fassionsbuch

Örökbevallási iratok

Fejér megye Levéltára

Acta familiarum nobilium

Conscriptiones et investigationalia nobilium

Megyei bírósági jegyzőkönyvek és iratok

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában. Bp. 1896.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1828—1900. I. KSH. Bp. 1972.
- A magyar királyok és királynék koronázásához ősi igazának vissza nyereséért a Fejér vármegye rendjeinek és a Székes-Fejér Városának, a sz. kir. Pozsony városában össze gyűlt ország rendjeihez legalázatosabb esedezése. Székesfehérvár, 1825.
- A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára. Székesfehérvár, 1977.
- Bácskai Vera: Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. FMTÉ. 8. Székesfehérvár, 1974.
- Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 1981.
- Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743—1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak) Bp. 1980.
- Bakács István: A sómonopólium Magyarországon III. Károly korában. Századok, 1933. Pártfüzet, 611—653.
- Balázs László: Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század első évtizedeiben Fejér megyében. FMTÉ. 7. Székesfehérvár, 1973.
- Balázs Péter: Győr a feudalizmus felbomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980.
- Bánrévy György: Óbuda közigazgatásának 20 éve 1746—1766. Tanulmányok Budapest múltjából. IX. Bp. 1941.
- Baranyai Béláné: A két Nesselrode. Székesfehérvár évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Bendefy László: Rejtett kincsek levéltárainkban. Műemlékvédelem. VIII. 1964.
- Bereznay Imre: Eger a XVIII. században. Eger, 1933.
- Bodó Mályás: Jurisprudentia criminalis. Pozsony, 1751.
- Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686—1708. Bp. 1962.
- Bónis György szerk.: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Bp. 1974.
- Bonomi Jenő: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg. Kézirat. FmL.
- Bonomi Jenő: Siedlungkundliches aus den Kirchenbüchern der Stadt Stuhlweissenburg 1688—1743. München, é. n.
- Chernel Kálmán: Kőszeg város jelene és múltja. Szombathely, 1877—1878.
- Compendium Hungariae Geographicum. Pozsony—Pest, 1792.
- Crusius, Christian: Topographisches Post-lexicon von Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1808.
- Czakó Sarolta: Székesfehérvár sz. kir. város igazgatásának története 1711—1740. FMTÉ. 5. Székesfehérvár, 1971.
- Czakó Sarolta: Székesfehérvár sz. kir. városigazgatása 1688—1740. FMTÉ. Székesfehérvár, 1973.
- Czapáry László: Vörösmarty édesanyja. Székesfehérvár, 1973.
- Czenner Mihály: Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében. Székesfehérvár, 1972.
- Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981.
- Csizmadia Andor: A magyar városok kegyurasága. Győr, 1937.
- Csizmadia Andor: Győr közigazgatása a sz. kir. városi rangra emelkedés előtt. Győr, 1940.
- Csizmadia Andor: A győri szószólók. Városok Lapja, 1940/17.
- Csizmadia Andor: A városi jog a 18. század derekán. Városi Szemle, 1941/2. 275—301.

- Csizmadia Andor: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941/A.
- Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962.
- Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966.
- Csizmadia Andor: *Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944*. Bp. 1971.
- Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.
- Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon Bp. 1977.
- Csizmadia Andor szerk.: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1978.
- Csizmadia Andor: Adam Franz Kollár und die ungarische rechtshistorische Forschung. Wien, 1982.
- Csizmadia Andor: Népi közigazgatásunk tizedesi és fertálymesteri intézménye. A győri hadnagyok, tizedesek és fertálymesterek. In: Győri Tanulmányok, 5. 1983.
- Csobán Endre: Debrecen sz. kir. város levéltára. Levéltári Közlemények (VI.), 1928. 205—309.
- Dávid Zoltán: Az 1715—1720. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.
- Deák, Ernő: *Städtewesen der Länder der ungarischen Krone 1780—1918*. Wien, 1979.
- Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Bp. 1977.
- Degré Alajos: Bakonykúti története. FMTÉ 13. Székesfehérvár, 1979.
- Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a 15—17. században. Bp. 1890.
- Demkó Kálmán: Lócse története. Lócse, 1897.
- Dümmerth Dezső: Mária Terézia és Magyarország. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974.
- Eckhart Ferenc: Magyarország története. Bp. 1935.
- Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.
- Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a 16—17. században. Bp. 1954.
- Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története 1526—1686. Bp. 1946.
- Ember Győző: Levéltári terminológiai lexikon. Bp. 1982.
- Endrei Walter: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp. 1969.
- Fallenbüchl Zoltán: Az újkori államigazgatás kezdetei Székesfehérvárott. Székesfehérvár évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Farkas Gábor—Móra Magda szerk.: Fejér megye múltja írott emlékekben. Székesfehérvár, 1962.
- Farkas Gábor: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után. FMTÉ 5. Székesfehérvár, 1971.
- Farkas Gábor: Fejér megyei kézműves árszabás 1746-ból. FMTÉ 5. Székesfehérvár, 1971/A.
- Farkas Gábor: A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. FMTÉ 6. Székesfehérvár, 1972.
- Farkas Gábor: Fejér megye népe a Rákóczi-szabadságharc idején. FMTÉ 11. Székesfehérvár, 1977.
- Farkas Gábor szerk.: Mór története. Mór, 1977/A.
- Farkas Gábor: A tőkés társadalom kialakulásának kérdései Székesfehérváron. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Felhő Ibolya: A sz. kir. városok és a magyar kamara a 17. században. Levéltári Közlemények (XXIV.), 1946. 209—267.
- Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851.
- Fitz Jenő: Székesfehérvár. Bp. 1957.
- Fitz Jenő—Császár László: Székesfehérvár. Bp. 1966.
- Flaxmayer József: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai. Statisztikai Közlemények, 79. k. 4. sz. é. n.
- Frank Ignác: A közigazgatás törvénye Magyarhonban. Buda, 1845—1846.
- Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961.
- Fügedi Erik: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 15. Bp. 1969.
- Gárdonyi Albert: Buda város közigazgatása a 17. század végén. Századok, 1916. 50. 477—502., 585—619.
- Galgóczi Károly: Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság statisticája. Pest, 1855.

Gazdacímár. Bp. 1903.

Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

Holub József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686-tól 1703-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. V. Szekszárd, 1974.

Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet. Bp. 1935.

Hornyk János: Kecskemét város története. Kecskemét, 1860—1866.

Horváth Árpád: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703—1740). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. V. Szekszárd, 1975.

Horváth Mihály: Magyarország történelme. Bp. 1873.

Huszy István: Jurisprudentia practica. Nagyszombat, 1766.

Iványi Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, különös tekintettel Buda és Pest városokra. Statisztikai Közlemények, 1936. 84. 1. sz.

Iványi Béla: Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéből. Századok, 1909. 218—281.

Jászai Pál: A sz. kir. városok és polgárainak törvényes igazai. Magyaróvár, 1839.

Jenei Károly: Székesfehérvár a török uralom megszűnése után 1688—1690. Fejér megyei honismereti tanulmányok. Székesfehérvár, 1968.

Jenei Károly: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. FMTÉ. 5. Székesfehérvár, 1971.

Jenei Károly: Réz József székesfehérvári jakobinus orvos pere 1809—1811. FMTÉ. 7. Székesfehérvár, 1973.

Jenei Károly: Források Dunapentele történetéhez 1546—1864. FMTÉ. 9. Székesfehérvár, 1975.

Jenei Károly: Szekeres István kuruc brigadéros. FMTÉ. 11. Székesfehérvár, 1977.

Jenei Károly: Fejér megye a Rákóczi-szabadságharc idején. FMTÉ. 11. Székesfehérvár, 1977/A.

Juhász Viktor: A székesfehérvári polgári jog és a dekretális eskü. Fejér vármegye. Bp. 1937.

Juhász Viktor: Adatok Székesfehérvár török hódoltság utáni helyrajzához. Fejér vármegye. Bp., 1937/A.

Jurkovich Emil: Besztercebánya város levéltára. Levéltári Közlemények, 1928. 219—230.

Kajtár István: Pécs sz. kir. város választott polgárságának szószólója a rendiség utolsó évtizedeiben. Jogtörténeti Tanulmányok. V. Bp. 1983. 115—128.

Kállay István: Adatok Székesfehérvár népességi és gazdasági viszonyaihoz 1688—1785. Történeti Statisztikai Közlemények. 1958. II.

Kállay István: Zur Verwaltungsgeschichte der freien königlichen ungarischen Städte im 17. und 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 15. Wien, 1962.

Kállay István: Einige Fragen der Stadtpolitik des Wiener Hofes in Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 16. Wien, 1963.

Kállay István: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Századok, 1963/A. 1055—1072

Kállay István: Die Einführung einer neuen königlichen Steuer in den ungarischen Freistädten 1749—1780. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 17. 1964.

Kállay István: Das Finanzwesen der königlichen ungarischen Freistädte zur Zeit Maria Theresias. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 19. Wien, 1966.

Kállay István: Székesfehérvár város bevételei a XVIII. század közepén. Fejér megyei Szemle, 1967. 55—56.

Kállay István: A census regius bevezetése szabad királyi városainkban a XVIII. század második felében. Történelmi Szemle, 1970/3.

Kállay István: A székesfehérvári vásári bíraskodás 1688—1790. FMTÉ. 5. Székesfehérvár, 1971.

Kállay István: Székesfehérvár haszonvételei 1688—1790. között. FMTÉ. 5. Székesfehérvár, 1971/A.

Kállay István: Manufaktúra alapítási kísérlet Székesfehérvárott 1765—1769. között. FMÉT. 5. 1971/B.

Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972.

Kállay István: Székesfehérvár hitelügyletei a XVIII. század második felében. FMTÉ. 6. Székesfehérvár, 1972/A.

Kállay István: A székesfehérvári városi kormányzat szervei és személyei 1688—1790. FMTÉ. 6. Székesfehérvár, 1972/B.

Kállay István: Hiemer Mihály. FMTÉ. 6. Székesfehérvár, 1972/C.

- Kállay István: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. Levéltári Közlemények, (XLII.) 1973. 115—135.
- Kállay István: Az adózás története Székesfehérvárott a XVIII. században. FMTÉ. 7. Székesfehérvár, 1973/A.
- Kállay István: Székesfehérvár kiváltságlevellei. FMTÉ. 8. Székesfehérvár, 1974.
- Kállay István: Reform der Städteverwaltung in den österreichischen Erbländern und in Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 20. Bp. 1974/A.
- Kállay István: Német betelepülők Székesfehérvárott 1688—1767. Dunántúl településtörténete. I. 1686—1768. VEAB Értesítő. Veszprém 1976.
- Kállay István: Az 1704. januári székesfehérvári kongresszus. FMTÉ. 11. Székesfehérvár, 1977.
- Kállay István: Székesfehérvár város német és szerb lakosságának asszimilációs folyamata 1772—1848. Dunántúl település története. II. 1767—1848. Pécs, 1977/A.
- Kállay István: Mór mezőváros története a 18. század végétől 1848-ig. In: Mór története. Mór, 1977/B.
- Kállay István: Adatok a Vörösmarty család történetéhez. FMTÉ. 11. 1977/C.
- Kállay István: Székesfehérvár város bíraskodásának XVIII. századi forrásai. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Kállay István: Aba története. FMTÉ. 13. Székesfehérvár, 1979/A.
- Kállay István: Adony története. FMTÉ. 13. Székesfehérvár, 1979/B.
- Kállay István: Die Reformen der Mariatheresianischen Zeit mit besonderer Berücksichtigung der Wirtschaft. In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Halbturm, 1980.
- Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Bp. 1980/A.
- Kállay István: Úriszéki bíraskodás a XVIII—XIX. században. Bp. 1985.
- Károly János: Fejér vármegye története. II. Székesfehérvár, 1898.
- Katzer, Ernst: Die Flucht des Fürsten Rákóczi aus der Wiener Neustädter Burg. Wiener Neustadt, 1981.
- Kelemen Imre: Institutiones juris privati Hungarici. Pest, 1814.
- Kelemen Imre: Darstellung des Ungarischen Privat-Rechtes. Johann Jung átdolgozásában. Wien, 1818.
- Kemény Lajos: Asszonyok a pellengéren. Bp. 1914—1915.
- Kemény Lajos: Bikapézn. Századok, 1912. 53—54.
- Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I—IX. Bp. 1913.
- Kerényi Ferenc: Székesfehérvár magyar nyelvű színésze a XIX. század első felében. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Kilián István: Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században. FMTÉ. 10. Székesfehérvár, 1976.
- Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros a XVII—XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971.
- Kitonich: Directio methodica processus iudicarii juris incliti Regni Hungariae. Nagyszombat, 1724.
- Kolonovics, Gabriel: Nova Hungariae Periodus. Buda, 1970.
- Kolosváry Sándor—Óvári Kelemen: Magyar törvényhatósági jogszabályok gyűjteménye. Corpus statutorum. Bp. 1904.
- Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910.
- Komoróczy György: Pénzügyigazgatás a feudális kori Debrecenben XV. század — 1848. Kandidátusi értekezés. 1962.
- Komoróczy György: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen, 1969.
- Komoróczy György: Debrecen város képviselői rendszere a XVI—XVII. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971.
- Kopasz Gábor: Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei. In: Zádor Anna—Szabolcsi Hedvig: Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978.
- Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon. Pozsony, 1786.
- Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 1946.
- Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.
- Kovács Péter: Jezsuita patika és faragóműhely Székesfehérvárott. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Kovacsics József szerk.: A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.
- Kövy Sándor: Elementa jurisprudentiae Hungaricae. Sárospatak, 1823.

- Közlemények Dunántúl történetéhez. Székesfehérvár, 1911.
- Kubinyi András: Székesfehérvár középkori oklevél adása és pecsétjei. Székesfehérvár Évszázadai. Székesfehérvár, 1972.
- Kubinyi Sándor: Enchiridion Juris Incliti Regni Hungariae. Pozsony, 1798.
- Lauschmann Gyula: Székesfehérvár története. Kézirat. FmL.
- Lindner Gusztáv: A kolozsvári kalandos társulatok. Erdélyi Múzeum, 1894.
- B. Lukács Ágnes: Adalék Székesfehérvár és Fejér vármegye népességtörténetéhez az 1820-as években. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Lutz, Anton: Die ersten Ansiedler in Ungarn nach der Türkenherrschaft. Graz, 1938.
- Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, IV. 1897. 201—240.
- Magyarország története 1790—1848. Bp. 1980.
- Magyar Zsuzsanna: A könyvkötészet és a könyvkereskedelelem kezdetei a 18. századi Székesfehérvárott. Dunántúl településtörténete. I. 1686—1768. VEAB Értesítő. Veszprém, 1976.
- Magyar Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942.
- Majláth Béla: A kalandos társulatok. Századok, 1885. 563—578.
- Marczali Henrik: Mária Terézia 1717—1780. Bp. 1891.
- Máthé Gábor: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867—1875. Bp. 1982.
- Mayer, Theodor: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. 2. kiadás. Sigmaringen, 1980.
- Mészöly Gábor: Színész-társulatok helyett. Magyarország, 1982/7.
- Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Bp. 1933.
- Mezősi Károly: A fegyverjog (jur armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken. Századok, 1942. 179—195.
- Molnár Endre: Fejér vármegye és Székesfehérvár népességi statisztikája. A magyar városok és vármegyék monográfiája. XXII. Bp. 1937.
- Móra Magda: Források Fejér megye törökkori történetéhez. FMTÉ. 6. Székesfehérvár, 1972.
- Móra Magda: Kurucok Székesfehérvárott. FMTÉ. 11. Székesfehérvár, 1977.
- Nagy István: A választópolgárság testülete Budán a 18. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. Bp. 1959.
- Nagy István: A manufaktúra ipar kialakulása Pest-Budán. Tanulmányok Budapest múltjából. XIV. Bp. 1961.
- Nagy István: A magyar kamara 1686—1848. Bp. 1971.
- Nagy Iván: Magyarország családai. I—XIII. Pest, 1857—1868.
- Nagy Lajos: Dunapentele története 1526—1849. FMTÉ. 9. Székesfehérvár, 1975.
- Németh László: A székesfehérvári egyházmegye kialakulása (1688—1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777—1789). Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Osztetzky Dénes: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935.
- Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp. 1963.
- Palugyai Imre: Szabad királyi városok leírása. Pest, 1853.
- Pásztor Mihály: Buda és Pest a török uralom után. Statisztikai Közlemények, 73. k. 1. sz.
- Patachich József: Történeti jegyzetek sz. kir. Pest városról. Pest, 1839.
- Pauer, Johann: Historia dioecesis Alba-Regalensis. Székesfehérvár, 1877.
- Paulinyi Oszkár: A Magyar Kamara városi bizottsága 1733—1772. Levéltári Közlemények, XXXI. 1963.
- Personalien der k. k. Theresianischen Akademie 1746—1912. Wien, 1912.
- Petz Aladár: Győr sz. kir. város Szentháromság közkórházának múltja és jelene. Bp. 1929.
- Podhradzky József: Székesfehérvár régi állapotát ismertető oklevelek. Magyar Történelmi Tár. VI. Pest, 1859.
- Polgár Iván: A székesfehérvári bazilika múltja. Székesfehérvár, 1936.
- Reizner János: Szeged története. I—III. Szeged, 1899.
- Schneider Miklós: Fejér megye nemesi összeírásai. Székesfehérvár, 1934.
- Schneider Miklós: A Vörösmarty család múltja. Székesfehérvár, 1934.
- Sebestyén József: Székesfehérvár felszabadulása a török uralom alól. Székesfehérvár, 1929.

- Somkuti Éva: Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez. FMTÉ. 5. Székesfehérvár, 1971.
- Somkuti Éva: Székesfehérvár német polgárságának nyelvi sajátosságai a 17—18. század fordulóján. Dunántúl településtörténete. I. 1686—1768. VEAB Értesítő. Veszprém, 1976.
- Somkuti Éva: Székesfehérvár kereskedelme a XVIII—XIX. század fordulóján. Dunántúl településtörténete. II. 1767—1848. VEAB Értesítő. Pécs, 1977.
- Somkuti Éva: Rákóczi hívei Székesfehérváron. FMTÉ. 11. Székesfehérvár, 1977/A.
- Somkuti Éva szerk.: Tűzvédelem Fejér megyében. Székesfehérvár, 1979.
- Somkuti Éva: Székesfehérvár betelepítése a XVII. század fordulóján (1688—1703). Székesfehérvár Évszázadai. Székesfehérvár, 1979/A.
- Somkuti Éva: Fejér megyei és székesfehérvári kézműves árszabások a XVIII. század első felében. IV. Kézművesipartörténeti Szimpozion. Veszprém, 1980.
- Steeger, Johann: Darstellung der Rechte und rechtlichen Gewohnheiten der königlichen freiein Städte in Ungarn. Wien, 1834.
- Sulyok János: Adatok Székesfehérvár újkori könyvtárkultúrájához. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Szabó Loránd: Székesfehérvár gyógyszerészetének története a XVII—XVIII. században. Gyógyszerésztörténeti Diárium. 4. 1975.
- Szádeczky Lajos: Iparfejlődés Magyarországon. Bp. 1913.
- Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 4. Kaposvár 1973.
- Szávay Gyula: Győr. Győr, 1896.
- Szegedi János: Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium. Nagyszombat, 1734.
- Székesfehérvár 1689-i rendtartása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle V. 1898. 35—40.
- Szendrei János: Miskolc város története. Miskolc, 1890.
- Ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok, 1934. 510—590.
- Szigeti Kilián: Székesfehérvár újkori zenetörténete. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891—1914.
- Szűcs Jenő: Városok és kézműesség a 15. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- Szűcs István: Sz. kir. Debrecen város történelme. Debrecen, 1871.
- Taba István: Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs, 1941.
- Térfi Béla: Magyar postai lebetűzések. Bp. 1943.
- Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.
- Thirring Gusztáv: Székesfehérvár népessége a 18. század végén. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 233—237.
- Thirring Lajos: Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 207—232.
- Timon Ákos: A canonica visitatio a magyar egyházjogban. Bp. 1874.
- Timon Ákos: A városi kegyuraság Magyarországon. Bp. 1889.
- Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a 16—19. században. Bp. 1933.
- Vadász Géza: Bakonysárkány története. FMTÉ. 13. Székesfehérvár, 1979.
- Vajna Károly: Hazai régi büntetések. Bp. 1906—1907.
- Varga Endre: A Rákóczi-szabadságharc történeti forrásai a Bírósági Levéltárak anyagában. Levéltári Közlemények (XXV.), 1954. 170—193.
- Varga Endre: szerk. Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Bp. 1958.
- Vass Előd: Zwei türkische Fahnenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562—1564. Acta Orient. Hung. XXV. Fasc. 1—3.
- Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526—1849. Bp. 1968.
- Vértes József: Kétszáz esztendő. A székesfehérvári Kereskedelmi Társulat története az 1712. év óta. Székesfehérvár, 1910.
- Vinkler János: A magyar igazságszolgáltatás szervezete és a polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. I—II. Pécs, 1921.
- Vörösmarty Emlékkönyv. Bp. 1900.
- Vuchetich Máttyás: Institutiones juris criminalis Hungarici. Buda, 1819.

- Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979.
- Wenzel Gusztáv: Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. Bp. 1877.
- Wenzel Gusztáv: A magyar magánjog rendszere. Az 1848. előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakítására. Bp. 1886.
- Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.
- Zádor Anna: Székesfehérvár építészeti emlékei a felvilágosodás és a klasszicizmus korában. Székesfehérvár Évszázadai. 4. Székesfehérvár, 1979.
- Zlinszky Imre: A magyar magánjog mai érvényében. VIII. kiadás. Bp. 1902.
- Zsoldos Ignác: A szolgabírói hivatal. Törvénykezési rész. Pápa, 1844.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

d	dénár
FmL	Fejér megyei Levéltár
FMTÉ	Fejér Megyei Történeti Évkönyv
Ft	Forint
HKA	Hofkommerarchiv, Wien
kr	krajcár
Pft	Pengőforint
VEAB	Veszprémi Akadémiai Bizottság
Vft	Váltóforint

Rövidítések a források idézésénél

Acta pol. et jur	Acta politica et juridica
Ben. ex.	Benevolum examen
Causae crim. et civ.	Causae criminales et civiles
Civ.	Civitatensia
Corp. stat.	Corpus statutorum
Corr. buch	Correspondenzbuch
Ext. caus.	Extractus causarum
Intab. buch	Intabulationsbuch
Liber aest.	Liber aestimationum
Misc.	Miscellanea
Prot. crim.	Protocollum criminale
Prot. jud.	Protocollum giudiciale
Prot. sess.	Protocollum sessionale
Tab. mal.	Tabellae malefactorum

MUTATÓ

- Acsády Ignác 397
adóbehajtási küldöttség 236
adócédula 241
adófükönyv 241
adóhátralékok behajtása 233—237
adóhivatal 240
adókedvezmény 231—233
adókiivetés 215—218, 232
adómentesség 231—233
Adony 21, 131—133
adónyilvántartás 241
adóösszeírás 213—216
adópénztár 239—240
adóregiszter 241
adószedő 237—240
adóügy 213—249
adóvégrehajtási eljárás 234—236
akcisa 171
állami adók 213
állategészségügy 155
állatorvos 156—160, 365, 369
állattenyésztés 142—155
Amadé László 145
anyakönyvi ügyek 68—69, 346—347
aprólékos kereskedők 202—204
Arad 33
aratók 119
árnyjátékos 273
Árva megye 200
árverés 235—236
ásványvizek 98
Aszúvölgyi-kanálisrendezés 176
- bábák 370—374
Bábolna 153
Bácskai Vera 397
Bács megye 64, 172
Baja 142, 279
Bakács István 397
Bak Borbála 397
- Balatonfüred 370
Balaton Gőzhajózási Társulat 93
Balaton lecsapolása 177
Balázs László 397
Balázs Péter 397
bankócedula 72
bankócedula pénztár 72
Bánrévy György 397
bárándi felügyelő 167
bárándi pénztár 166
Bárándpuszta 30, 45, 70, 137, 156, 160—170,
230—231, 247, 333
Baranyai Béláné 397
Barkóczy László 335, 343
Batthyány István 53, 100
Batthyány Lajos 295
Bazin 81
Bécs 10—11, 13, 20, 56, 58, 63, 73, 80, 91, 100, 115,
145, 152, 164, 190, 199—201, 260, 277, 371, 381
Bendefy László 397
Benyák Bernát 256—257, 274
Bereznay Imre 397
bérkocsi díja 114—115
Besnyőpuszta 165
beszállásolás 12—20
Beszédes József 174—176
Besztercebánya 59, 61, 193, 205, 288, 302
beteg- és szegényházi bizottmány 381
betegház (lásd városi kórház)
Bisztric 189
bizonyáglevél 66—67
Blau-Montag lásd Korhely-hétfő
Bodajk 84, 131, 263, 341
Bodó Mátyás 397
Bónis György 397
Bonomi Jenő 397
bortized 244, 246—247
Bóhm Ferenc 170—172
Breznóbánya 81
Brunszvik József 18

Brünn 117

Buda 27, 43—44, 46, 50—51, 63, 67, 73—75, 85,
99, 102, 130—131, 139, 141, 163, 171, 187, 194,
198, 201, 209—210, 213—214, 238, 252, 258,
266, 277, 279, 294, 310—312, 386, 391

Budai Építészeti Igazgatóság 99

bujakór (bujanyavalya) 368

Bukovina 155

burgonyatermelés 128

camalduliak 350

canonica visitatio 253, 322—323, 335

Caraffa, Karl Ferdinánd 19

Casino Egyesület 300

céhbiztos 183, 186, 191, 193

céhjövendelmek 179

céhláda 178

céhlegények confraternitása 298

céhmester 178—179

céhhügek 178—182

censura 291

Chata (lásd Csatka)

Chernel Kálmán 397

Chokakew (lásd Csókakő)

ciszterciták 329

Crusius, Christian 397

Czakó Sarolta 397

Czapáry László 397

Czenner Mihály 397

Czirák Antal 308, 359

Czirák János 85

Csákberény 133

Csáktornya 64

Csákvár 130, 200

Csáky, Moritz 397

Csalapuszta 165

Csapó Benjámín 90, 172, 175

Csatka (Chatka) 160

csatornabiztos 103

csatornafelügyelő 177

csavargók 59—61

cseléd- és szolgálügy 55

csendbizottmány 53

cséplők 119—120, 248

Csikvár (lásd Szabadbattyán)

Csizmadia Andor 316, 397—398

Csobán Endre 398

Csókakő (Chokakew) 92, 160

Csór 131, 201

Dalmácia 74

Dávid Zoltán 398

Deák Ernő 398

Debrecen 100, 133—134, 200, 205

Degré Alajos 398

Demkő Kálmán 398

Dobsina 200

Dohánybeváltási Igazgatóság 211

dohánykereskedés 211—212

dohánytermelés 129

Duna 131, 177, 362, 387

Dunaföldvár 200, 207

Dunántúl 158

Dunántúli Szinjátszó Társaság 279

Duna-part 10

Dümmerth Dezső 398

Eckhart Ferenc 43, 398

egészség fenntartására ügyelő bizottság 369

egészségügy 362—385

egyházi alapítványok 349

egyházi biztos 347, 350—351

egyházi pénztárak 347—350

egyházi ügyek 302—361

elemi iskolák 250—255

elemi tanodai bizottmány 266—267

elesett katonák 35—36

előfogat 43

Ember Győző 398

Endrei Walter 398

énekesek 268—269

Eötvös Ignác 294

eperjesi norma 219—220

építésrendészet 107—109

Ercsi 201

Érd 387

Erdély 207

Erdélyi Színész Társaság 280

Érdi János 306

erdőbiztos 134

erdőrendtartás 133—134

erkölcsi bizonyítvány 66

Esterházy Antal 14

Esterházy Pál 213

Esztergom 61, 65, 77, 205, 306—307, 337

Eszterházy Ferenc 130

Etyek 110

Fabrics Lajos 84

faiskola 135—136

Fallenbüchl Zoltán 398

Farkas Ferenc 51—52, 62, 194, 259, 262, 264, 272,
294—295, 313, 317

Farkas Gábor 180, 398

farsangosok 288

fásítás 130—136

Fehérmegyei Olvasó Társaság 300

Fehérvár (lásd Székesfehérvár)
fejadó 221, 225
Fejér György 294
Fejér megye 71, 179—180, 183, 213, 292
Felhő Ibolya 398
Fényes Elek 168, 398
I. Ferenc 294
ferencesek 330—332, 335, 344, 350, 383
fiáker kocsik díja 115
Fitz Jenő 398
Flaxmayer József 398
főbenjáró ügyek 67
Földművelő Társaság 299
földrendések 84
Földvár (lásd Dunaföldvár)
francia iskola 263
francia kémek 67
Franciaország 35
Frank Ignác 43, 398
Fügedi Erik 398

gabonaárak 123—125
gabonatermelés 120—125
gabonatized 244—246
Gaja-patak rendezése 175—176
Galgóczy Károly 398
Galícia 384
Gánt 133
Gárdonyi Albert 398
gazdasági igazgatás 116
Georgicon 258
gimnázium 256—258
görögkeleti iskolák kormányzója 266
Graz 57—58, 200, 210, 386—387

gyógykovács 156—157
Gyógyszerárusok Egyesülete 299, 378
gyógyszerek 372—378
gyógyszertárak 372—378
Győr 11, 33, 73, 106, 141, 200, 214, 228, 274, 277,
313, 316, 344, 386, 389
gyümölcsstermelés 135

Haáder (Hadhalmy) Pál 51, 69, 114, 141, 236, 266
hadiadó 218—224, 232, 237, 239, 321—322, 373
hadiadó-költségvetés 243
hadifoglyok 17—18
hadipar 40
hadsegedelm 230—231, 374
halottkém 367
halottszemle (halottvizsgálat) 367, 370
Hamburg 57, 202
Hamzsabég (lásd Érd)

hangszerkészítő 272
harangozó 323
harangpénz 251
határörvidék 7
házalók 204
háziadó 224—227, 237, 239
háziadó-költségvetés 243—244
házipénztár 240
Heister, Siegbert 9
hídbiztos 96—97
hidak (építése, fenntarása) 95—96
Hiemer Ferenc 148
Hiemer Ignác 21, 333
Hiemer János 152, 233
Hiemer Mihály 199, 237, 320, 363
Hiemer Sebestyén 107, 206, 343
Hiemer Terézia 148
himlőoltás 368
hirdetmények 63—64
hitoktatás 267
Hochburg Miklós Jenő 36
Holub József 399
Hóman Bálint 399
Hornyik János 399
Horváth Árpád 399
Horváth János 335
Horváth Mihály 399
Horvát-Szlavón-Dalmát Királyság 7
Hradek 132
Husztly István 399

idegenek ellenőrzése 59—61
idegen kereskedők 198—199
idegláz 384
illir iskola 264
inasok 186—187
inasok oktatása 186
invalidusok 33—34
iparegyesület 300—301
iparoslegények vándorlása 56
iskolabiztos 265—266
iskolafelügyelő 265—266
iskolai felügyelő választmány 267
iskolaigazgató 266
iskolai színjátszás 273—274
iskolamester 250—251, 253, 255, 263, 268—269
ismétlőiskola 262
Isztimér 133, 342
Itália (lásd Olaszország)
Iványi Béla 399
ivóvízellátás 97
ivóvízszállítás 42—43

- Jankovics József 67, 81, 308
 Jankovics-gyűjtemény 295
 Jászai Pál 399
 Jeni Károly 399
 jezsuiták 250, 256, 325—328, 335, 341, 349, 373
 jezsuita patika 373
 II. József 33, 195, 214, 304, 311, 333
 József nádor 48, 75, 88, 214—215, 333
 Juhász Viktor 399
 Jurkovich Emil 399
- Kajtár István 399
 Kállay István 399—400
 Káloz 172
 Kanizsa (lásd Nagykanizsa)
 kántor 250—251
 Kaposvár 100
 Kapronca 81
 kapucinusok 350
 karmeliták 332—333, 343, 349, 383
 Károly János 84, 256, 400
 Kassa 55, 61, 97, 107, 155, 182, 194, 198, 275, 281,
 287—288, 302—303, 362, 379
 Kassitz Ignác 295
 kaszárnya 20—22, 24, 88, 379
 Katonahelyettesítést Eszközölő Városi Társaság
 299
 katonai börtön 20, 22
 katonai élelmezési hivatal 36—39
 katonai épületek 86—88
 katonai kórház 23—25, 42, 333, 367
 katonai nevelőház 25—26
 katonai őrházak 87—88
 katonai raktárak 39—40, 88
 katonai ügyek 9—53
 katonaeorvosok 363
 Katzer, Ernst 400
 kaució levél 283
 Kecskemét 275
 kegyúri jog 302, 304, 307, 311—312, 316—318,
 325, 337—338, 341, 347
 Kelemen Imre 295, 400
 Kemény Lajos 400
 Kempelen Béla 400
 kendertermesztés 128
 Kerényi Ferenc 400
 kereskedelem 193
 kereskedői kapcsolatok 199—201
 Kereskedő Társaság (lásd Székesfehérvári Keres-
 kedő Társaság)
 Keresztes (lásd Sárkeresztes)
 keresztlevél 68
 Késmárk 287—288
 kézműipar 177—193
 Kilián István 400
 Kitaibel Pál 84, 378
 királyi census 229
 Kisbér 64, 390
 kisdédóvó 265, 391
 Kisdarton 55, 81, 105, 206
 Kiss Mária 400
 Kitionich 400
 Klagenfurt 200, 276, 282
 kocsmáltatás 169
 koldusok 61—62
 kolduspénz 345
 kolerajárvány 384—385
 Kolonovics, Gabriel 400
 Kolosváry Sándor 400
 Kolozsvár 59
 Komárom 9, 11, 107, 133, 181, 201, 206, 214, 253,
 277, 288, 307
 Komáromy Andor 400
 komédiások 274—275
 kommunális igazgatás 86—115
 Komoróczy György 400
 kongrua 319
 Konstantinápoly 148
 kontárok 182—183
 Kopácsy József 304
 Kopasz Gábor 400
 Korabinsky, Johann Matthias 400
 kórházi igazgatás 380
 Kosáry Domokos 400
 Kossuth Lajos 75, 81, 211
 Kovachich György 295
 Kovacsics József 400
 Kovács Péter 400
 kölcsönfelvétel 237
 költségvetés 243—244
 könyvkötészet 289—290
 könyvterjesztés 289
 Körmen 82, 387
 körmenetek 340—342
 Körnöcbánya 53, 61, 77, 193, 302
 körözések 63—64
 Kőszeg 12, 59, 65, 77—78, 100, 143, 155, 205, 273,
 324, 362
 Kövy Sándor 400
 közbiztonság 105—107
 közrend fenntartása 53
 közvilágítás 111—114
 közvilágítási pénztár 113
 kripták 337—339
 Kubinyi András 401
 Kubinyi Sándor 401

kucséberék 204
kukoricatermesztés 129
kultúra 250—302
kútmester 99

Lajoskomárom 66
lámpagyújtogató 114
laudemium 233
Lauschmann Gyula 401
Laxenburg 388
Lederer báró 25
legeltetés 142, 168
legeltetési felügyelő 151
legények (céhlegények) 186—187
legények vándorlása 187
lentermelés 128
levéltár 311
liceum 259
Lilien báró 201
limitatio 179—180
Lindner Gusztáv 401
Lipcse 34
II. Lipót 230
Liptó megye 200
lótartás 152—154
lótenyésztés 152
Lotharingiai Ferenc 141
lottóárusítás 212
lovagló társaság 273
Lovasberény 360
lövészegylet 296—298
Lövész Társaság (Lövöldöző Társaság) 282, 297
Lukács Ágnes, B. 401
Lutz, Anton 401

magániskolák 262—263
magánkutak 98
Magyar Gazdasági Egyesület 301
Magyar Nemzeti Múzeum 295
Magyarország 7
Magyar Színjász Társaság 278, 282
Magyar Theatrumi Társaság 277
Magyary Zoltán 401
Magyar Zsuzsanna 401
Majk 190
Majláth Béla 401
májusfaállítás 289
manufaktúrák 187—191
Marcali 391
Marczali Henrik 401
„marha ispitály” 159
marhavész 159
Mária Terézia 44, 131, 134, 244, 296, 303—304,
307, 336, 343, 362

Mariaszell 342
Marich István Dávid 104, 125, 174, 309
Marich Tamás 11, 38
Marosvásárhely 59
Martonvásár 388
Máthé Gábor 401
Mayer, Theodor 401
megyei orvos 365, 374, 378
megyeház építése 109—110
Méhtenyésztési, Gyümölcsfanemesítési és
Dohánytermesztési Egyesület 299
ménésbiztos 153—154
ménésfelügyelő 154
mennykköcsapás 85
mértékegységek 69—72
mesterjog 183—186
Mészöly Gábor 401
mezei rendőrség 69
Meznerics István 401
mezőgazdaság 116—142
Mezőhegyes 145, 152
Mezősi Károly 401
mezőrendészet 69
mezőrendőrségi (mezei) bíróság 69
Milassin Miklós 305, 333
misék (könyörgő és ünnepi) 343—344
Miskey Ferenc 152
Miskey István 160
Miskolc 275
Modor 65, 97, 205, 288, 309
Mohács 229, 344
Molnár Endre 401
Mór 26, 43, 84, 130, 370
Móra Magda 398, 401
Morvaország 201
Mosonmagyaróvár 141
Mozart, Wolfgang Amadeus 281
mutatványosok 272—273
„muzsikatanító” 272
műkedvelő színjátszás 281

nádas 136—138
nádjujtatás 137
Nádor (Sárvíz) Csatorna Egyesület 174
nádori concursus 213
Nagy István 401
Nagy Iván 401
Nagykanizsa 37, 202
Nagy Lajos 401
Nagyszombat 86, 107, 117, 121, 143, 193, 205,
229, 276
Napoleon, Bonaparte 67—68
nemesi felkelés 43—49
Németh László 340, 401

Németország 58
nemzetország 53
népnevelés célszerű előmozdítására felügyelő
küldöttség 267
népnevelés iránti küldöttség 255
népszokások 287
Nesselrode prépost 84, 306, 334
névváltoztatás 68—69
növevelés 263—264

nyilas osztás 165
Nyitra 86
nyomda 292
nyomtatványok 292—293

Óbuda 46
oktatásügy szabályozása 266—267
Olaszország 17, 33, 56, 74, 201
organista 250, 268—269
Orosháza 64
Oroszország 56
országgyűlési taksa 227
Országos Könyvtár 294
Oszetzky Dénes 401
Ozora 43
Óvári Kelemen 400
önkéntes csapatok 46—47
örökbírlat 162

Pach Zsigmond Pál 401
Paks 82, 389
pálosok 328—329, 373
Palota (lásd Várpalota)
Palugyai Imre 401
Pápa 58, 160, 256, 258—259, 385
párber 303, 319—320
Párizs 57, 202
passus (lásd útilevel) 56, 202
Pásztor Mihály 401
Patachich József 401
Pátka 143
Pauer, Johann 401
Paulinyi Oszkár 401
Pécs 24, 44, 147, 149, 205, 274, 277, 279, 298
Pelikán-fogadó 281—282
pénzek (pénzrendszer) 72—76
pénzes levél 115
perceptor (lásd adószedő)
Pest 16, 33, 44, 58, 68, 72, 75, 85, 101, 111, 115,
131, 143, 157, 161, 187, 194, 198, 200, 202—203,
206, 213, 251, 258, 265, 277, 297, 351, 362,
380—381
Pest-Budai Hangász Egyesület 268

Pesti Gazdasági Egyesület 294
pestisjárvány 382—384
Pest megye 46, 281
Pest megye által pártfogolt színjászó társaság 279
Petelepuszta 98
Petőfi Sándor 300
Petz Aladár 401
piócakereskedők 303
plébános javadalmazása 319—322
plébánosválasztás 316—319
Podharadzky József 401
Podmaniczky József 172
Polgári Casino Egyesület 300
polgári lövészegylet 44
Polgár Iván 401
polgárőrség 44, 49—52, 296, 298
polgárőr-zenekar 272
postaügy 386—391
Pozsony 10—11, 18, 20, 61, 70, 78, 86, 141, 155,
163—164, 179, 194, 198, 200, 227—228, 252—
253, 306, 362, 374, 385
Prága 68, 346
puskapor-kereskedés 209

rabkórház 368
rajziskola 259—261
Regnum Marianum 304
Reguly Antal 294
Reizner János 401
remeték 344—345
rendkívüli szolgáltatások 230
rétek öntözése 130
Révay Pál 172
Réz József 67
Rohonc 203
Róma 325, 344
Rozsnyó 379
Ruszt 66, 105, 205—206, 302

Sárkeresztes 388
Sáros megye 179
Sárvár 64
Sárvíz szabályozása 170—175
Sasvár 188
Sátoraljaújhely 256
Schmidegg Tamás 18, 46, 144, 298, 389
Schneider Miklós 401
Sebestyén József 401
seborvos 363—371
Selmecbánya 194
Sélyei Nagy Ignác 303—305, 315, 334, 349, 381
Seregélyes 42, 64, 92
siketnémák oktatása 265

Simontornya 172
sóárusítás 205
sóeladás 205—209
sókereskedés 205, 208
Somkuti Éva 197, 201, 402
Somogy megye 11, 371
Sopron 61, 82, 86, 105, 120, 140, 147, 179, 194,
200, 202, 205—206, 262, 269, 287, 303, 338, 379
sóraktár 205, 207—208
Soroksár 57
sorshúzásos újoncállítás 32
sorsjáték 211
Steeger, Johann 402
Stejerország 68
stóla 321, 325
subsídium 230—231
Sulyok János 402
Svájc 141

Szabadbattyán 390
Szabadka 279
szabadkőművesek 67
szabadságfa 68
szabadságolt katonák 33
Szabó Loránd 402
Szádeczky Lajos 402
Szakály Ferenc 402
Szakolca 205
számvevőség 241—242
szántóföldi munkák 117—120
szarvasmarha-tartás 149
Szávay Gyula 402
Széchényi Ferenc 294
szederfakert 135
szederfa-telepítés 134
Szederfa Tenyésztő Egyesület 299
Szeged 33, 206
Szegedi János 402
szegényház 178, 381—382
Székesfehérvár 7, 9, 11—13, 24, 26, 32, 36—37, 42,
44, 54—56, 59—61, 64—66, 73, 78—79, 81,
84—87, 93, 97—98, 100, 105, 112, 116—117,
121—122, 130—131, 134, 136, 138, 140, 144—
145, 147, 149, 160, 172, 174, 178, 180, 182, 187,
194, 200—202, 205—206, 213—214, 219, 221,
224, 227—231, 242, 262, 273, 275, 277, 279, 288,
296, 302—303, 306—307, 313, 315, 317, 325,
328, 330, 337, 346, 362, 369, 381, 386—387,
389—391
Székesfehérvári Kereskedő Társulat 79, 82, 194—
198, 201—204, 211, 352, 389
Székesfehérvári Kereskedő Társulat biztosa
196—197

Székesfehérvári Takarékpénztár 255
Szekfü Gyula 138, 353, 399
Szekszárd 174, 386
Szendrei János 402
Szentgyörgy 86, 133, 143, 288
Szent István fejedeklyéje 304
ifj. Szentpétery Imre 402
Szepes megye 70
Szépitő Bizottság 111, 298
Szigeti Kilián 402
szilaj ménes 153
színészek 275—281
szintársulatok 275—282
Szinyei József 402
Szuha-szála 281—282
Szolgaegyháza 389
Szombathely 130, 143, 155, 386
szökött katonák 34—35
szőlőmunkások bére 140
szőlőszüret 140
szőlőtermelés 138
szőlővenyige-iskola 139
Szöny 209
Szűcs István 402
Szűcs Jenő 402
szüretelők bére 140

Taba István 402
Tác 173
tánciskola 263
táncmester 263, 278
tanúlevél 67
Tanulmányi Alap 161
társulaton kívüli kereskedők 202—205
Tata 41, 187
Temesvár 46, 81, 353
Temetési Segéd-egyesület 299, 340
temetők 337—340
tengeri só 205
Térfi Béla 402
testgyakorló iskola 265
Tétény 388
Thirring Gusztáv 402
Thirring Lajos 402
tiltott játékok 65
Timon Ákos 402
Tisza—Maros vidéke 351
tizedszedési biztos 249
tizedszedők 247—249
tizedviták 306—309
Toldy (Schedel) Ferenc 293
Tomcsányi Ádám 84
Torday Lajos 402

török jégverem 87
Trencsén 53, 117, 155, 202
Trieszt 200—202
Turóc megye
tűzesetek 82—84
tűzipénztár 81
tűzkárosultak segélyezése 80—82
tűzoltási szabályok 77—79
tűzoltó eszközök 79
tűzvédelem 76
tűzvédelmi rendszabályok 76—77
„tyúkverő” szokás 289

újoncállítás 26—32
Úrhida 173
Úri Casino 300
úszóiskola 265
útbiztos 96—97
útilevél 56—58, 202
útjavítási adó 225
útpallér 97
Ürményi Ferenc 43
Ürményi József 171, 175, 282
Ürményi Miksa 46

Vadász Géza 402
Vajna Károly 402
Vályi András 293
vándorkönyv 58—59
Vánossy Antal 325
Vánossy Lőrinc 39, 325, 330
Varga Endre 402
városi adók 213
városi kórház 367, 368, 379—381
városi középületek 88—91
városi muzsikások 269—272
városi orvos 362—369, 371, 378, 380, 384
városi rendészet 53
városmajor 141—142
Várpalota 313
Vas megye 16
Vass Előd 402
Velence 387—388
Veres Miklós 402
Vértés József 196, 198, 402

Veszprém 81, 155, 171, 201, 232, 279, 386
Veszprém megye 71, 160
vetésforgó 125—127
Vinkler János 402
Virág Benedek 257
vízlecsapolás 170—177
vízrendezés 170—177
Vörösmarty Mihály 293
Vuchetich Máttyás 295, 402
Vurum József 304, 314, 334, 346, 349

Waterloo 34
Wellmann Imre 403
Wenczel Gusztáv 403
Wick Béla 403

Ybl Ferenc 58
Ybl József 67, 208
Ybl Károly Vilmos 58
Ybl Miklós (építész) 58—59, 90, 340
Ybl Miklós (kereskedő) 58, 62, 67, 81, 94, 104,
111—113, 126, 198, 202, 210—212, 267, 268,
347, 349, 351, 380, 384

Zádor Anna 403
Zágráb 63, 65, 279, 391
Zala megye 386
zarándoklatok 340
Zenepártoló Ifjak Egyesülete 299
zenészek 269—272
Zichy Aladár 52
Zichy Domokos 85
Zichy Ferenc 43, 173—174, 177
Zichy János 46—48, 343
Zichy Johanna 108
Zichy Ödön 85, 111, 174, 299
Zlinszky Imre 403
Zombor 279

Zsidó imaház 361
zsidó iskola 265, 361
zsidók városi biztosa 361
zsidó hitközség 360
Zsoldos Ignác 403

TARTALOM

Bevezetés	5
1. Politikai igazgatás	9
Katonai ügyek	9
Beszállásolás	12
Kaszárnya, börtön	20
Katonai kórház	23
Katonai nevelőház	25
Újoncállítás	26
Szabadságolt katonák, invalidusok	33
Szökött katonák	34
Elesettek	35
Élelmezési hivatal	36
Raktárak	39
Városi „hadiipar”	40
Egyéb szolgáltatások	42
Nemesi felkelés	43
Polgárország	49
1848. évi nemzetőrség	53
Rendészet	53
A közrend fenntartása	53
Cseléd- és szolgálügy	55
Útilevél, passus	56
Iparoslegények vándorlása	57
Idegenek, csavargók	59
Koldusok	61
Körözés, hirdetmények	63
Talált dolgok	64
Tiltott játékok	65
Közlekedés	66

Életvitel, magatartás	66
Főbenjáró ügyek	67
Anyakönyvi ügyek, névváltoztatás	68
Mezőrendészet	69
Mértékek, súlyok	69
Pénzek	72
Tűzvédelem	76
Megelőző rendszabályok	76
Tűzoltási szabályok	77
Tűzoltó eszközök	79
Tűzkárosultak segítése	80
Tűzesetek	82
Földrengések	84
Mennykőcsapás, árvíz	85
2. Kommunális igazgatás	86
Katonai épületek fenntartása	86
Városi középületek	88
Utak, utcák	91
Utcanevek, házsámok	94
Hidak	95
Út- és hídbiztos	96
Kutak	97
Király-kút	101
Árkok, csatornák	103
Köztisztaság	105
Építésrendészet	107
A megyeház építése	109
Szépitő Bizottság	111
Közvilágítás	111
Sétatér	114
Béerkocsi	114
3. Gazdasági igazgatás	116
Mezőgazdaság	116
Szántóföldi munkák	117
Gabonatermelés	120
A harmadik vetésforgó bevezetése	125
Egyéb termények	128

Széna, szalma	129
Fásítás	130
Nádas	136
Szőlőtermelés	138
Városmajor	141
Állattenyésztés, legeltetés	142
Juhtartás	147
Marhatartás	149
Lótartás	152
Egyéb állattartás	155
Állategészségügy	155
Bárándpuszta (bérlet)	160
Vízrendezés, lecsapolás	170
Kézműipar	177
Céhügyc	178
Limitatio	179
Szabályozás, tilalmak	181
Kontárkodás	182
Mesterjog	183
Inasok, legények	186
Manufaktúrák, gyárak	187
Városi munkák	191
A kézművesek és kereskedők száma és osztályozása	192
Céhbiztosok	193
Kereskedelem	193
Kereskedelmi Társulat	194
Rácok, görögök, törökök	198
Kereskedői kapcsolatok	199
A Társulaton kívüli kereskedők	202
Sóeladás	205
Puskapor	209
Dohány	211
Lottóárusítás	212
4. Adóügy	213
Összeírás	213
Kivetés (repartitio)	216

Hadiadókulcs	218
Háziadókulcs	224
Országgyűlési taksa	227
Királyi cenzus	229
Rendkívüli szolgáltatások	230
Hadsegedelem	230
Mentesség, kedvezmény	231
Hátralékok behajtása	233
Adószedő	237
Adópénztár, adószámadás	239
Adócédula, adónyilvántartás, adófőkönyv ..	241
Számvevőség	241
Költségvetés	243
Tized	244
Gabonatized	244
Bortized	246
Tizedsedők	247
Tizedszedési biztos	249
5. Kultúra	250
Elemi iskolák	250
Gimnázium	256
Kísérlet magasabb tanintézet megszerzésére	258
Rajziskola	259
Ismétlőiskola	262
Magániskolák	262
Nőnevelés	263
Nem katolikus felekezeti iskolák	264
Egyéb oktatás	265
Iskolai biztosok, felügyelők, igazgatók	265
Az oktatásügy szabályozása	266
Énekesek	268
Zenészek	269
Mutatványosok	272
Iskolai színjátszás	273
Komédiások	274
Színészek, társulatok	275
Műkedvelő színjátszás	281
Pelikán-fogadó, Szluha-szála	281
Nyilvános tánc, bálók	283

Népszokások	287
Könyvkötés és -terjesztés	289
Cenzúra, nyomda	291
A város mint a kultúra mecénása	293
Lövészegyletek, lövölde	296
Más egyletek és társaságok	298
6. Egyházi ügyek	302
Katolikusok	302
Kapcsolat az egyházi felsőbbsséggel	303
Tizedviták	306
Belvárosi plébániatemplom, székesegyház ..	309
Felsővárosi plébániatemplom	313
A harmadik plébánia	315
Plébánosválasztás	316
A plébános javadalmazása	319
Canonica visitatio	322
Egyházi, harangozó	323
Jezsuiták	325
Pálosok, ciszterek	328
Ferencsek	330
Karmeliták	332
Kápolnák	334
Keresztek, szobrok, képek, Kálvária	335
Temetők	337
Körmenetek, zarándoklatok	340
Könyörgő és ünnepi misék	343
Remeték	344
Jótékonytság, alamizna	345
Anyakönyv	346
Egyházi pénztárak	347
Egyházi biztosok	350
Görögkeletiek	351
Protestánsok	355
Zsidók	357
7. Egészségügy	362
Orvos	362
Seborvos	369

Bába	370
Patika	372
Kórház	379
Szegényház	381
Járványok	382
8. Posta	386
Függelék	393
Levéltári források	395
Felhasznált irodalom	397
Rövidítések jegyzéke	404
Mutató	405

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989

Nyomdai táskaszám: 17910

Felelős szerkesztő: Bojtár Anna — Műszaki szerkesztő: Merkly László

Kiadványszám: 2619

Megjelent 37,53 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0133-6703

*A sorozat
korábbi köteteiből*

KÁLLAY ISTVÁN

**A MAGYARORSZÁGI
NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711—1848**

335 oldal · Ára kötve 91,— Ft

F. KISS ERZSÉBET

**AZ 1848—1849-ES
MAGYAR
MINISZTERIUMOK**

649 oldal · Ára kötve 198,— Ft

TRÓCSÁNYI ZSOLT

**HABSBURG-POLITIKA
ÉS HABSBURG-
KORMÁNYZAT
ERDÉLYBEN
1690—1740**

472 oldal · Ára kötve 146,— Ft

**AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST**

Ára: 171,- Ft

ISBN 963 05 5247 7